

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, Nos. 625, 834, 869, 907, 1008 AND 1074.

न्यायवार्तिकम् ।
THE NYĀYAVĀRTTIKĀM
BY
UDYOTAKARA MIŚRA, PAŚUPATĀCĀRYYA,

EDITED BY
PANDIT VINDHYESVARI PRASADA DUBE,
LIBRARIAN, BENARES COLLEGE LIBRARY.

~~~~~
CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1907-1887-1907

IndL 212.113

~~1557 40.115~~
~~28 IndL 212.113~~

1888, March 12-1904, Oct. 17.

Scientific Society of Bengal

। श्रीः ।

न्यायवार्त्तिकस्य विज्ञापनम् ॥

ईश्वरकृष्णप्रणीतायाः “प्रतिविषयाध्यवसाय” इतिकारिकाया व्याख्यायां तत्त्वकौमुद्यां “सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटौकायां व्युत्पादितं नेहोक्तं विस्तरभयादिति” । चित्तुख्यां द्वितीयपरिच्छेदे “समवायः समवेतः सम्बन्धत्वात् संयोगवदिति प्रयोगे सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वे कार्यत्वमुपाधिरिति विषमव्यापकोपाधेरुद्धोतकराचार्यैरङ्गीकारात्” । न्यायकन्दर्खां पृथिवीनिरूपणे “यथा-हेहोतकरः समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः” । द्रव्यकिरणावलीप्रकाशे च “तस्य संस्कारादा कासादा विनाश इति वार्त्तिकविरोधाच्च” । एवं रूपेणान्येष्वपि महानिबन्धेषु न्यायवार्त्तिकस्य तथा तट्टीकायाश्च नाम दृष्ट्वा श्रुत्वा च पण्डितदृष्टेभ्यो न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य पठनपाठनयोः परमोपयोगित्वं तस्य तथैव परमदुर्लभत्वमपीत्यतस्तद्गुण्यं संजिह्वुर्बुद्धयः प्रयतमानो मिथिलादिप्रदेशेभ्यो न्यायवार्त्तिकस्य तथा तद्वाङ्मयानां च विकलान्येव पञ्च पुस्तकानि संगृह्य वाचस्पतिमिश्रविरचितन्यायसूचीनिबन्धानुसारेण तस्यैकं पुस्तकं समाकलय्य यथासम्भवं संग्रोध्य च सम्पादितवान् । ततः परं पूजनीयैः पण्डितवरश्रीमद्देशचन्द्रन्यायरत्नमहाशयादिभिः प्रोत्साहित एशियाटिक्सोसार्दौसमाख्यसभानि-

देशेन तमेनं वार्त्तिकनिबन्धं मुद्रयामि । किन्तु सहैव सूत्रभाष्याभ्यामस्य
 मुद्रणेऽपि तयोः पूर्वं मुद्रितत्वादिदानीं सूत्रसहितवार्त्तिकमेव
 मुद्रितं भवति भविष्यति च मुद्रिता वाचस्यतिमिश्रविरचिततात्प-
 र्यटीकापि यथावकाशमिति सम्भाव्यते । तदच बहुपुस्तकोपल-
 ब्धभावेऽप्यस्य दुरुहस्य महानिबन्धस्य मुद्रणे दोषाः क्षन्तव्याः ।
 अत्र वाराणसीस्य-राजकीयविद्यालय-भूषणभूतैस्कार्किकशिरोमणि-
 भिरस्रहृदवरेः श्रीकैलासचन्द्रभट्टाचार्यमहाशयैः पुस्तकसम्पादनसा-
 हाय्येन विषमस्यलयाख्यानादिना च परममनुकम्पितोऽस्मि नोषेदस्य
 संस्करणं मम साध्यं कथमपि न भवेत् । व्याख्यानपरम्परया सहि-
 तस्यास्य निबन्धस्य तथा तत्कर्तृजीवनचरितादीनां च निरूपणं
 यथोपलब्धं सप्रमाणं समाप्तेऽस्यमुद्रणे भविष्यतीति विज्ञापयामीति
 शिवम् ॥

ज्यैष्ठ्यमास्य २ सोमे
 संवत् १९४४ •
 गोवर्द्धनसराय
 देनारस ।

विन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मा
 द्विवेदोपास्यः ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायवार्तिके

प्रथमोऽध्यायः ।

यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां

शमाय शास्त्रं जगतो जगाद् ।

कुतार्किकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः

करिष्यते तस्य मया निबन्धः^(१) ॥ १ ॥

प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानाभिः श्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रादि-
सूत्रम्^(१) । तस्याभिसम्बन्धवाक्यं प्रमाणतेऽर्थप्रतिपत्तावित्येवमादि-
तस्यानुसन्धानवाक्यं शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोभिधायकत्वात् । शास्त्रं
पुनः प्रमाणादिवाचकपदसमूहे व्युत्पन्नमिष्टः पदं पुनर्वर्णसमूहः
पदसमूहः सूत्रं सूत्रसमूहः प्रकरणं प्रकरणसमूह आह्निकं आह्निकं

(१) “यद्य भवता यदक्षपादेन निःश्रेयसहेतोः शक्ये प्रवीते सुत्यादिव च भवता
पश्चिच्छामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्तिककारक इति शक्यं निराचिकार्यः
सूत्रकारोऽप्येवमज्ञानवाद्पूर्वकं वार्तिककारकप्रवीजनं दर्शयति । यदक्षपादं इति
वदस्यि भाष्यकृता कृतस्युपादनमेतत् तथापि दिङ्मानप्रभृतिभिरर्वाचीनाः कुपेत्-
सन्नामससमत्वापनेन आह्लादितं शक्यं न तर्कनिषेधाय पञ्चासमित्युद्गीतकरेण
कानिबन्धोद्गीतेन तदपनीयत इति प्रयोजनवानवधारक” इति वाचस्पतिमिथु ॥

(१) आदिमं सूत्रम्—पा० १ पु० ॥

समूहोऽप्यायः पञ्चाध्यायी ब्राह्मम् । तत्पदार्थाः प्रमाणादयः तस्य
 ब्राह्मस्य पदानामर्थाः प्रमाणादयः षोडशात्मानः तच्छास्त्रं पुरुष-
 श्रेयोऽभिधत्ते । प्रत्यक्षानुमानानधिगतवस्तुतत्त्वान्वाख्यानं ब्राह्म-
 धर्मः तस्य विषयः प्रत्यक्षानुमानानधिगतवस्तुतत्त्व आध्यात्मिक-
 ज्ञानिसम्बन्धुक्तोन्नेवासी । पुरुषः पुनस्तुर्धा भिद्यते प्रतिपन्नोऽप्रति-
 पन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति । तत्र प्रतिपन्नः प्रतिपादयिता ।
 इतरे षापेक्षाः सन्तः प्रतिपाद्याः । ते यदेन्द्रियार्थवन्निकर्षमपेक्षन्ते
 तदा प्रत्यक्षेण यदा सिद्धदर्शनस्यत्याद्यपेक्षन्ते तदानुमानेन यदा
 पुनरपदेन्नमपेक्षन्ते तदा ब्राह्मं प्रवर्तते । श्रेयः पुनः सुखमहितनि-
 वृत्तिश्च । तच्छ्रेयो भिद्यमानं देधा व्यवतिष्ठते । दृष्टादृष्टभेदेन । दृष्टं
 सुखमदृष्टमहितनिवृत्तिः । अहितनिवृत्तिरप्यात्यन्तिकी अनात्यन्तिकी
 च । अनात्यन्तिकी कष्टकादेर्दुःखसाधनस्य परिहारेण । आत्यन्तिकी
 पुनरेकविंशतिप्रभेदभिन्नदुःखज्ञान्या । एकविंशतिप्रभेदभिन्नं पुनर्दुःखं
 त्रयीरं षड्विंशत्याणि षड्विधयाः षड्बुद्ध्यः सुखं दुःखं चेति । त्रयीरं
 दुःखायतनत्वादुःखम् । इन्द्रियाणि विषया बुद्ध्यश्च तत्साधनभा-
 वत्^(१) । सुखं दुःखानुषङ्गात् । दुःखं स्वरूपत इति । तस्य हानिर्धर्मा-
 धर्मसाधनपरित्यागेन । अस्त्यपन्नयोर्धर्माधर्मयोरस्त्युत्पादेन उत्पन्नयो-
 र्दोषभोगात् प्रस्येजेति । पुरुषा रागादिमन्तो वीतरागाश्च । तत्र
 रागो विषयाभिषङ्गसङ्घः स एषामस्ति ते रागादिमन्तः ।
 वीरग्यं पुनर्भोगानभिषङ्गसङ्घं तद्येषामस्ति ते वीतरागाः ।
 प्रवर्तते^(२) विधि^(१) पुरुषभेदानुविधानात् । तेषां पुरुषार्थां प्रवृत्तयस्ताः

(१) तत्साधनमावत्—पा० २. पु०

(२) प्रवर्ततेरपि द्विविधस्य पा० २. पु० ॥

पुरुषभेदमनुविधीयमाना उभयरूपा भवन्ति । वीतरागप्रवृत्तिरे-
 कधा । तत्र या वीतरागाणां प्रवृत्तिः सा खल्वेकरूपा अनिष्ट-
 प्रतिषेधार्था अनिष्टं हास्याम इत्येव ते प्रवर्तन्ते । न पुनरेषां
 कश्चिदभिच्छङ्गोऽस्ति । रागादिमत्प्रवृत्तिस्तु द्विरूपा । ये तु रागादि-
 मन्तस्तेषां याः प्रवृत्तयस्ता द्विविधा भवन्ति । इष्टानिष्टविषयाधि-
 गमप्रतिषेधार्थाः । इष्टमास्यामीति सक्तः प्रवर्तते । अनिष्टं हास्या-
 मीति हेषाञ्चिवर्तते । रागादिमत्प्रवृत्तेरपि द्वैविध्यं भवति समर्था-
 समर्थभेदात् । या खलु रागादिमत्प्रवृत्तिः सा समर्थासमर्था च
 भवति । इष्टमास्यामीति प्रवर्तमानो यदा प्राप्नोति तदा समर्था ।
 अनिष्टं हास्यामीति प्रवर्तमानो यदा जहाति तदा समर्था यदा
 विपर्ययस्तदाऽसमर्थेति । ततः पुनः प्रवृत्तिर्द्वैविध्यं प्रमाणस्यार्थवद-
 नर्थकत्वात् (?) । प्रमाणं तावदर्थपरिच्छेदकं प्रमाणसामान्यात् प्रमाण-
 प्रतिरूपकमपि प्रमाणमित्युपचर्यते । किं पुनः प्रमाणसामान्यं
 प्रमाणाभासस्य सामान्यपरिच्छेदकत्वम् प्रमाणेनापि सामान्यं परि-
 च्छिद्यते प्रमाणाभासेनापि सोऽर्थं प्रमाता यदा प्रमाणेनावधार्यं
 प्रवर्तते तदास्य प्रवृत्तिः समर्था भवति यदा पुनः प्रमाणाभासे-
 नार्थमवधार्यं प्रवर्तते तदाऽसमर्था तस्याः पुनरर्थवत्त्वं प्रमाणतो-
 ऽर्थप्रतिपत्तावित्यादिभाष्यम् । परस्पररापेक्षित्वाद्बुभयासिद्धिरिति चेत् ।
 न । अनादित्वात् । यदि प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यं यदि
 वा प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिः किं पूर्वं किं पश्चादिति
 वाच्यम् । यदि तावत् प्रमाणतः पूर्वमर्थप्रतिपत्तिः प्रवृत्तिसामर्थ्य-
 मन्तरेण किमिति प्रतिपद्यते । अथ पूर्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यमवधार्यार्थं

किंमिति प्रवर्तते तस्मात् प्रवृत्तेः प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तेर्वा परापर-
 भावो नाकल्पत इति । तच्च नैवं कस्मात् अनादित्वात् अनादिरयं
 संसार इति पूर्वाभ्यस्तस्यै प्रतिपादयिष्यामः । आदिमति च संसारे
 एव दोषः किं पूर्वं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिराशेषित् प्रवृत्तिमामर्थ-
 मिति । प्रमाणप्रवृत्तयोर्वा वस्त्रावस्त्रजिज्ञासायासुभयसामर्थ्यप्रतिपाद-
 नार्थं वाक्यं लोकोः खलु प्रवर्तमानः प्रमाणेनार्थमवधार्य प्रवर्तते स च
 तथाप्रवर्तमानो क्लृप्तसुपलभते । तच्चेदं चिन्वते । किं प्रमाणतो-
 ऽर्थप्रतिपत्तिः समर्था आशेषित् प्रवृत्तिरिति । उभयं समर्थं
 तस्मान्तरीयकत्वात् तच्च फलस्य अस्य चार्थस्योपदर्शनार्थं वाक्य-
 मिति । लोकोक्तत्वात्तुवादे वा सर्वः प्रमाता प्रमाणेनार्थमवधार्य
 प्रवर्तमानः फलसुपलभते इति लोकोक्तत्वं तदाक्येनानुद्यते । हेय-
 च्छान्तोपायाधिगन्तव्यभेदाच्चत्वार्यर्थपदान्गीति । हेयं दुःखं तद्धेतुस्य
 दुःखसुखं हेतुरविद्यादृष्ट्ये धर्माधर्माविति । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ।
 तत्पुनर्यथार्थावस्थितपदार्थाधिगतिः तच्च प्रमाणम् । उपायः शास्त्रं
 तदप्युक्तम् । अधिगन्तव्योऽपवर्गः स पुनरात्यक्तिको दुःखाभावः ।
 एतस्मिंश्च तदुर्वर्गे प्रमाणात् प्राधान्यप्रदर्शनार्थं चेति । कथं पुनरनेन
 वाक्येन प्रमाणादिप्रवृत्तयोः प्रदर्शयत इति । प्रमाणप्रमेयाधिगतयः
 श्रुतिगत्याः प्रमाता तस्मान्तरीयकत्वात् । न हि प्रमातारमन्तरेण
 प्रमाणं सम्भवति तदिदं वाक्यमवयवञ्च उपन्यस्य वर्ण्यते । तच्च
 प्रमाणात् इति तस्मिंश्चनविभक्त्याग्निप्रदर्शनार्थः । प्रमाणात् इतीयं
 विभक्तिपक्षमी । अस्याभिधानं वचनव्याप्त्यर्थं विभक्त्याप्त्यर्थं च
 किंच पुनः पक्षमीत्यतिरेकेण तस्मिंश्चन्यते सम्भवत इत्याह । आद्यादानुप-

संख्यानादिति । तत् किं सिद्धं भवति वचनव्याप्त्या संज्ञायां व्यवस्था
 च । प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरिति संज्ञायां गम्यते प्रमाणैवेति
 व्यवस्था विभक्त्यां व्याप्त्या हेतुकरणभावः । प्रमाणादर्थ्याधिगतिर्भव-
 तीति हेतुत्वं प्रमाणेनार्थं साधयतीति साधकतमत्वात् करणार्थं
 इति । संज्ञानुपपत्तिर्विभिन्नविषयत्वादिति चेत् । न । अनभ्युपगमात् ।
 स्यान्नतिरेषा विभिन्नविषयाणि प्रमाणानि । विभेदविषयं प्रत्यक्षं
 सामान्यविषयमनुमानमिति । एतच्चाधिगन्तव्यं यत् सामान्यं^(१) विभे-
 दस्य न च सामान्यविषयं प्रत्यक्षं न जातुमानं विभेदविषयमिति ।
 एतच्च न अनभ्युपगमात् । न तावत् प्रमाणद्वयं प्रतिपद्यामहे न
 विषयद्वयं नाप्यसङ्करम् । किं कारणम् । प्रमाणानि तावच्चत्वारि
 विषयः सामान्यविभेदतदङ्गदात् चेधा । सङ्करोपेकस्य सर्वैः प्रमाणी-
 रधिगतेरिन्द्रियवदिति । इन्द्रियं खलु अर्थप्रकाशकत्वात् प्रमाणं तच्च
 व्यवस्थासङ्करस्य व्यवस्था गन्धादिषु सङ्करः पृथिव्यादिषु द्वीन्द्रिय-
 याङ्गत्वात् । सत्तायां गुणत्वे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानमिति । अधि-
 गतत्वाद् वैयर्थ्यमिति चेत् । न । अन्यथा तदधिगतेः । स्या-
 न्तं यदि सङ्कीर्णैर्न प्रमाणानि नन्वेकेन प्रमाणेनाधिगतेऽर्थे द्वितीयं
 प्रमाणं व्यर्थमापद्येत । अधिगतं चार्थमधिगमयता प्रमाणेन विभे-
 दं विभेदं स्यात् । न । अन्यथाधिगतेः न ब्रूमो यथा प्रत्यक्षेणार्थोऽधिगम्यते
 तच्चानुमानादिभिरपीति । अन्यथा प्रत्यक्षेणैन्द्रियसम्बद्धः । इन्द्रिया-
 सम्बद्धोऽनुमानेन । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरनुमानेन । सञ्ज्ञो-

(१) बहुत्र सामान्यं—पा० १ पु० ॥

श्लेषेनागमेनेति । विषयान्तरे व्यवसाददर्शनाच्च^(१) । न च सर्वस्मिन्नर्थे
संप्रवोऽस्तीति अतो न त्रैघर्ष्यमिति । तस्माद्भावस्थितमेतन्नसिर्वचन-
विभक्तिव्याप्तिज्ञापनार्थ इति प्रमाणास्वरूपावधारणं कर्तव्यम् । किं पुनः
प्रमाणाच्च प्रमाणात् किञ्चोक्तं प्रमाणादिति उपसन्धिहेतुः प्रमाणं उपस-
न्धिहेतुत्वं प्रमाणात् यदुपसन्धिनिमित्तं तत् प्रमाणादिति । समानत्वा-
दस्यत्वंमिति चेत् यद्युपसन्धिहेतुः प्रमाणं ननु प्रमादप्रमेययोरपि
उपसन्धिहेतुत्वात् प्रमाणात् प्रसज्येत विशेषो वा वक्तव्य इति । अथ
विशेषः प्रमाणे प्रमादप्रमेययोश्चरितार्थत्वात् प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं
च चरितार्थम् । अचरितार्थं च प्रमाणं अतस्मादेवोपसन्धिसाधनमिति ।
अकरणा प्रमाणाद्युत्पत्तिरिति चेत् यदि प्रमादप्रमेयाभ्यां प्रमाणं
जन्यते अकरणा तर्हि प्रमाणाद्युत्पत्तिः प्राप्नोति । न । इन्द्रियार्थसन्निक-
र्षस्य अकरणाभावात् नाकरणा प्रमाणाद्युत्पत्तिः प्रमाणाद्युत्पत्ताविन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षमपेक्षमाणाभ्यां प्रमादप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत इति
नाकरणाप्रमाणाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः । यदि तर्हि प्रमाणाद्युत्पत्ताविन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षमपेक्षेते प्रमादप्रमेये अथ तर्हि इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽत्यन्तौ
किमपेक्षेते इति तस्मिन्नपीन्द्रियमित्येवमनादिः कर्तृकरणभावः यद्य-
त्यन्ताद्भवति तत्तत्पूर्वभाविमपेक्षत इत्यनादिः कर्तृकरणभावो
द्रष्टव्य इति । यदि प्रमादप्रमेयाभ्यां सद्भ्यां प्रमाणं जन्यते ततः
प्रमाणादन्तरेण प्रमादप्रमेयभावस्यासिद्धत्वात् प्रमादत्वं प्रमेयत्वं चा-
नुपपन्नमिति । कथं प्रमाणादिति यथा कारकशब्दोऽर्थं तथा प्रमाता

(१) विषयान्तरव्यवसाददर्शनाच्च—पा० २, पु० ॥

प्रमेयमिति । न च कारकशब्दाः क्रियामन्तरेणात्मानं लभन्त इति । न च द्रव्यमात्रं कारकं न च क्रियामात्रमिति । कारकशब्दो हि प्रवर्तमानः क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्ते प्रवर्तते । प्रमादप्रमेयशब्दौ च कारकशब्दौ तावन्तरेण क्रियां न प्रवर्तयेतामिति । न । पाचकादिशब्दवत् चिकालविषयत्वात् न भ्रूमः क्रियासम्बन्धेनैव कारकशब्दाः प्रवर्तन्त इति अपि तु चिकालविषया एते यदि क्रियासम्बन्धनिमित्ताः स्युर्न क्रियासम्बन्धमन्तरेण प्रवर्तन्त क्रियासम्बन्धमन्तरेण तु प्रवर्तन्ते किं पुनर्निमित्तं सामर्थ्यं तच्च चिच्चपि कालेऽस्तीति । तस्मादुपपन्नं प्रमादप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत इति तदुपलब्धिसाधनमिति । साधकतमत्वाद्वा न प्रसङ्गः । न चार्थं प्रसङ्गेऽस्ति प्रमाता च प्रमेयं चोपलब्धेर्निमित्तत्वात् प्रमाणं प्रसज्यत इति । कस्मात् साधकतमत्वात् साधकतमं प्रमाणं न तु प्रमादप्रमेये । कः खलु साधकतमार्थः साधकतमं प्रमाणमिति केवलं वाक्यमभिधीयते नार्थ इति । भावाभावयोस्तदन्ता न प्रमातरि प्रमेये वाऽसति प्रमा भवति सति तु भवति न पुनः सति भक्त्येव प्रमाणे तु सति भवन्ती भवत्येव चोऽयमतिशयः साधकतमत्वमुच्यते । यदान्वा प्रमिमीते चोऽतिशयः किंवा प्रमिमीते प्रमाणवान् प्रमिमीते प्रमाणे सति प्रमिमीते नासतीति सतोर्वाऽकर्तृत्वं यदभावात् । यस्य चाभावात् प्रमादप्रमेये न प्रमां कुरुतः चोतिशयः संयोगवचरमभाविता वा यथा वा संयोगः पश्चाद्भावी द्रव्यशक्तिर्भवति तथा प्रमाणं चरमभावि प्रमादप्रमेययोः प्रमाशक्तिर्भवति पश्चाद्भावोऽतिशयः । प्रतिपत्तोरानन्तर्

वा । अथा प्रमाणात्तरं प्रतिपत्तेर्जन्म स चायमतिग्रह इति ।
 असाधारणकारणता वा प्रमाता तावत् साधारणं कारणं सर्वप्रति-
 पत्तीनां । प्रमेयमप्यत्रैवपुरुषसाधारणत्वान्नाभूतं प्रमाणं त्वसाधा-
 रणकारणत्वात् । प्रधानम् । प्राधान्याच्च साधकतमत्वेनाभिधीयत
 इति । प्रमाकारणसंयोगविशेषकत्वं वा यो वा प्रमाकारणं संयोग-
 क्षय्य प्रमाणमनुग्रहे वर्तमानमतिग्रहयन्मन्वाच्यम् । अर्थग्रहणं प्रमाण-
 विषयप्रतिपत्तिनिषेधार्थं यतो न प्रमाणविषया प्रतिपत्तिः पुरुष-
 मितिकर्तव्यतायां प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य तथाभावविषया यदाय-
 मर्थस्य तथाभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति । उपेक्षणीयविषय-
 प्रतिषेधार्थं वा न उपेक्षणीयविषयप्रतिपत्तिः पुरुषमितिकर्तव्य-
 तायां प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य सुखदुःखहेतुभावविषया यदायमर्थस्य
 सुखदुःखहेतुभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति प्रमाणाग्रहणं गम्य-
 मानत्वादिति चेत् । न । प्रमाणविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अर्थप्रतिपत्तौ
 प्रवृत्तिसामर्थ्यादित्यभिधीयमाने गम्यत एवैतत् प्रमाणात् इति न हि
 काचित्^(१) प्रतिपत्तिः प्रमाणमन्तरेण भवति । तन्न नैवं प्रमाणविशेष-
 ज्ञापनार्थत्वात् अस्म्यर्थं प्रमाणशब्दः प्रमाणे वर्तमानोऽस्ति च प्रमाण-
 सामान्यात् प्रमाणाभासे ऽपीति । तद्येव प्रमाणेन प्रतिपत्तिः सा
 प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रतिपादयति प्रमाणं नेतरदिति । न च प्रमाण-
 ग्रहणमन्तरेण पञ्चस्यधिधानं सम्भवेत् । तेन च प्रयोजनं अतस्तु
 प्रमाणग्रहणं कृतमिति । अर्थग्रहणेन सुखदुःखहेतुत्वेन सर्वसङ्गहेतु-
 माणत्वात्^(२) । सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुः सर्वस्यार्थते अर्थ-

(१) कदाचिद्—पा० १ पु० । (२) चर्चमानत्वात्—पा० १ पु० ।

माणत्वादर्थ इति न व्याघातादविवक्षितत्वात् । सर्वैः प्रमाणादिरर्थः
सुखदुःखहेतुरिति भ्रुवता हेयादिभेदाच्चत्वार्यर्थपदान्नीति व्याह्रियेत ।
न च प्रमाणादिहानं ब्रह्मं कर्तुं न च प्रमाणादिहानं विवक्षितं
तस्मादव्याख्यानमेतत् किन्तु सुखदुःखत्वेन तद्धेतुत्वेन च यावता
सङ्गहस्ते ऽभिधीयन्ते अधिकारात् न च संविदो गृहणमनधिकारात्
अकर्मत्वात् न संविद्धेया असुखदुःखत्वात् अतद्धेतुत्वात् नाप्यर्थते
फलत्वात् सोऽयं प्रमाणार्थोपरिसंख्येयः इत्यनयं प्रमाणविषय इति
न परिसंख्यातुं ब्रह्मं आनन्त्यात् न उभयस्यापि परिसंख्यातत्वात् ।
एतावानयं प्रमाणार्थो यत्सुखदुःखे तद्धेतुत्वेति तद्योभयं परिसंख्यातं
अतो न युक्तमानन्त्यात् न परिसंख्यातुं ब्रह्मं प्राणभृद्भेदस्यापरि-
संख्येयत्वादपरिसंख्येयः प्रमाणार्थ इत्यसम्बन्धसुक्तमिति । नार्थब्रह्मस्य
प्रयोजनवाचित्वात् प्रमाणार्थोपरिसंख्येय इति । प्रमाणे प्रयोजन-
मपरिसंख्येयमित्ययं वाक्यार्थः कथं स एवार्थः केषांचित्सुखहेतु-
र्भवति केषांचिदुःखहेतुरिति । अर्थवति च समर्थे प्रमाणे अर्थवन्ति
समर्थानीति । अन्यतमत्वार्थः साधकतमार्थो द्रष्टव्यः प्रकरणात्
प्रकरणं हि चतुर्वर्गे प्रमाणं प्रधानमिति वर्ण्यते । यदि पुनर्यथा
श्रुतिवाक्यमर्थवत् स्यात् किं प्रमाणसामर्थ्यं वर्णितं स्यात् तस्माद्यथोक्तं
न्याय्यमिति । प्रमाता स्वतन्त्रः किं पुनः स्वातन्त्र्यं कारकफलोप-
भोक्तृत्वं यस्मात् कारकाणां फलेनायमभिसम्बन्धते । तत्समवायो
वा यदा अश्लेषकारकनिष्पाद्यायाः क्रियायाः पुरुष आश्रयो भवति
तत्प्रयोक्तृत्वमितराप्रयोज्यता वा । यदा परिदृष्टसामर्थ्यानि कारक-
चक्राणि प्रयुक्ते तैश्च न प्रयुज्यते । तत्त्वपरिसमाप्तिर्विनिधोगयोग्यता

उपेक्ष्यता वा साऽसावविशंवादिता सावधारितस्यार्थस्य विनियोग-
योग्यता सुखसाधनं वा दुःखसाधनं वाऽयमर्थ इति । ज्ञात्वा विनियोगः
समाप्तिस्तन्प्राप्तिस्तन्प्रतिषेधश्च । यदा न सुखसाधनं न दुःखसाधन-
मित्युपेक्षेति किं पुनस्तत् सदसती तत् तस्य भावस्तत्त्वमित्यत्र
तदाद्यं यस्य भाव इति सदसती तत् प्रमाणविषयत्वेनाधिकारात्
सदसती प्रमाणविषयावित्यधिकृतम् तस्मात् सदसती तदिति तद्भावः
सदसत्त्वं सदसतोः प्रमाणविषयता तन्प्रतिषेधश्च तयोः खलु सदसतो-
र्भावो द्विरूपः विधीयमानः प्रतिषिध्यमानश्च यदेकत्र विधीयते
तदन्यत्र प्रतिषिध्यते तद्यथा गन्धवती पृथिवी अगन्धा आप इति ।
प्रमाणविषयत्वात् सदसद्भावाविशेषप्रसङ्ग^(१) इति चेत् । न । अनैकान्तात्
तत्र भवेदेषा बुद्धिर्यदि प्रमाणेन सदसती गम्येते ततः प्रमाण-
विषयत्वादुभयोरविशेषः प्राप्तः तत्र न अनैकान्तात् सर्वमिदं गोघटादि
द्रव्यजातं प्रमाणगम्यं भेदवच्च तस्मादनेकान्तोचमिति स्वतन्त्रपर-
तन्त्रोपसम्बन्धरूपसम्बन्धिकारणभावाच्च विशेषः सत्खलु प्रमाणस्यासम्बन्धं
स्वतन्त्रं भवति असन् परतन्त्रं प्रतिषेधमुखेन प्रतिपद्यते प्रदीपवदिति
यथा प्रदीपोऽपवरकादिस्थितं घटादिकमर्थं प्रतिपादयति तदद-
सदपि प्रतिपादयति । न ह्यसत्प्रतिपत्तौ उपायान्तरमास्तीयते
दृश्यमाने हि घटादिकेर्धे नानेन समानजातीयं दृश्यान्तरमस्ति यद्य-
भविष्यदिदमिवाद्द्रव्यत न च दृश्यते तस्माद्दर्शनाभावास्तीति गम्यते ।
एवं प्रमाणेनापि सति प्रमीयमाणे नानेन समानजातीयं प्रमेथान्तर-
मस्ति यद्यभविष्यदिदमिवासाध्यत न च प्रमीयते तस्मान्मानाभावा-

(१) सदसतोऽविशेषप्रसङ्गः—पा० १ पृ० ।

आस्तीति तदेवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयति तच्च
खातग्व्येषासङ्गेदा न प्रकाशन्त इति नोच्यन्ते चतुर्वर्गानन्तर्भावादा
भावप्रपञ्चवद्भावप्रपञ्चोप्युद्दिष्टो वेदितव्य इति भाषोपदेशाद्भाव-
प्रपञ्च उद्दिष्टो भवतीति अतश्च नोच्यन्त इति ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवत-
र्कनिर्णयवाद्जल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रह-
स्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

सच्च खलु षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यत इति । व्यूहः संक्षेपः । त
एते सङ्केदा इति सूत्रम् । सर्वपदार्थप्रधानः समासो द्बन्द् इति
किमुक्तं भवति । सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति । अन्यथा
हि समासान्तरपरिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्तानां प्रमाणादीनामविज्ञेयता
स्यात् यथावचनं विग्रहः यदेव निर्देशे वचनभेदोपादाने प्रयोजनं
तदिहापि द्रष्टव्यम् । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति शैषिकी षष्ठी । कः
पुनः शेषः कारकाणामविवक्षा शेष इति । यत्र न कारकं कारकार्थो
वा त्रिविध्यते स शेषः तद्यथा ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति । तत्त्वस्य प्रमा-
णादिभ्योऽन्यानन्यत्वे दोषः यदि तावत् प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं
न प्रमाणाद्यधिगमान्निःश्रेयसाधिगम इति प्राप्तम् । किं कारणं
तत्त्वविशेषणत्वेनोपादानात् राजपुरुषानयनक्रियावदिति । अथाऽभेद-
स्तत्त्वग्रहणानर्थक्यं यदि प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं न प्रतिपद्यसे एवं
तर्हि तत्त्वग्रहणमनर्थकं सम्पद्यते नोभयथाप्यदोषादित्येके । यदि तावत्
प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं स्यात् तस्यास्तन्मत्वात् प्रमाणादयोपि
गम्यन्त इति कुण्डे बदरदृष्टिर्दिति यथा कुण्डे बदराणां दृष्टिर्दिति

भावे दीक्षिते भावस्यासन्नत्वात् कुण्डे बहुराणि वर्तन्त इत्युक्तं भवति । तथेहापि तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति प्रमाणादीनां ग्रहणं भावस्यासन्नत्वादिति । अभेदेपीषुस्त्रितिवक्तृत्वावप्रतिषेधो नार्थान्तरमिति न प्रमाणादिमात्रमुच्यते अपि त्वर्थान्तरं प्रति-
 सिध्यते । यथेवोः स्थितिरिति नेषुमात्रं स्थितिरपि तु गतिमदर्थान्तरं^(१) न भवतीति । तत्र । अर्थान्तरत्वादिद्वेः । तत्त्वज्ञानान्निः-
 श्रेयसाधिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म सम्पद्यते निःश्रेयसमधि-
 गम्यमानं कर्म भवतीति । किं पुनस्तत्त्वं किं वा निःश्रेयसमिति ।
 तत्त्वं पदार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं यो यथा-
 वस्थितः पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं भवति यत्त-
 त्तत्त्वम् । निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदाद्भेदाद्भेदा भवति । तत्र प्रमाणादि-
 पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्टं न हि कश्चित्पदार्थां ज्ञायमानो
 हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था
 ज्ञेयतथोपसिध्यन्त इति । परन्तु निःश्रेयसमात्मादेस्तत्त्वज्ञानान्भवति
 दृष्टं प्रमाणादिपरिज्ञानाद्दृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति
 न प्रमाणमस्ति । न नास्त्यर्थस्य तथाभावात् अर्थ एवायं तथाभूतो
 यदात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमधिगम्यते । यदा ज्ञान-
 मात्मादि प्रमेयं विपर्ययेणाध्यवसितो भवति । अथ संसारं नातिवर्तत
 इति । एनं^(२) चार्थं द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । यदि पुनः
 प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं स्यान्न मोक्ष्यमाणा मोक्षाय षटे-

(१) गतिमन्त्रान्तरं—पा० १५० ॥

(२) एवं—पा० १५० ॥

रन् न हि कस्यचित् कश्चिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति तस्मादात्माद्येव प्रमेयं सुसुक्ष्मा ज्ञेयमिति । पृथगुपदेशाच्च । यदि प्रमाणाद्येव प्रमेयं स्यात् तस्य च परिज्ञानान्निःश्रेयसं भवेत् । नात्मादि प्रमेयं पृथगुप-
दिष्टं स्यात् । प्रमेयार्थावधारणार्थार्था चोत्तरसूत्रप्रक्रियार्था प्रमे-
यस्य विहितत्वादाद्येन सूत्रेषाकुशलः सूत्रकारः स्यात् । तच्चैतदु-
त्तरसूत्रेषानूद्यत इति भाष्यम् । हेयज्ञानोपायाधिगन्तव्यभेदाच्च-
त्वार्यर्थपदानि सम्यग्बुद्ध्या निःश्रेयसमधिगच्छतीति । हेयं दुःखं तस्य
निवर्तकमविद्यादृष्ट्यो धर्माधर्माविति । ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तस्योपायः
ज्ञास्त्रम् । अधिगन्तव्यो मोक्षः । एतानि चत्वार्यर्थपदानि सर्वोत्सव्या-
त्मविद्यासु सर्वाचार्यैर्वर्णयन्त इति । संग्रयाद्यग्रहणं पृथक् प्रमेयान्त-
र्भावोदिति चेत् । न । विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वादिति । संग्रया-
दयः प्रमेयेन्तर्भवन्तीति पृथक् ते न वक्तव्याः । न । विद्याप्रस्थानभेद-
ज्ञापनार्थत्वात् । चतस्र इमा विद्या भवन्ति तास्य पृथक्प्रस्थानाः
अग्निहोचहवनादिप्रस्थाना चयी । हस्तप्रकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वात्म्य-
मात्म्यभेदासुविधायिनी दण्डनीतिः । संग्रयादिभेदासुविधायिनी आ-
न्वीक्षिकी । तस्याः संग्रयादिप्रस्थानमन्तरेणात्मविद्यामात्रमित्यं स्यात्
ततः किं स्यात् अथात्मविद्यामात्रत्वादुपनिषद्विद्यावत् च्यामेवान्त-
र्भाव इति चतुष्टुं निवर्तते^(१) तस्मात् पृथगुपद्यन्त इति । तच्च
संग्रयस्तावदस्तुस्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः । अनवधारणात्मकस्य
प्रत्ययस्येति व्याहृत्यते । न व्याघातः स्वरूपावधारणात् स्वरूपमस्या-
वधार्यते अस्ति मे संग्रयज्ञानमिति । वस्तुस्वरूपं तु मानेन परि-

(१) निवर्तते—पा० १पु० ॥

ष्चिद्यते । तदुभयमनवधारणात्मकस्य प्रत्ययस्येति । स कथं न्याय-
 स्थाङ्गं भवतीति । यस्मान्नानुपलब्धे न निर्णीते न्यायः प्रवर्तते । उप-
 लब्धोऽनिर्णीतस्येति व्याहृतम् । यद्युपलब्धो नानिर्णीतोऽथानिर्णीतो
 नोपलब्धं उपलब्धोऽनिर्णीतस्येति व्याहृतम् । नास्ति व्याघातः
 सामान्येनोपलब्धो विज्ञेयतो ऽनिर्णीत इति । एवमपि यथोपलब्ध-
 स्थायाऽनिर्णीत इति व्याघातानिदृष्टिः नानिदृष्टिः यथा तथेति
 व्यपदेशात् सर्वथा निर्णीते यथा निर्णीतस्तथोपलब्ध इत्यनर्थकं स्थात् ।
 तस्मात् सामान्यत उपलब्धो विज्ञेयतोऽनिर्णीत इति । स चायं
 संग्रह एवभूतः प्रमेयेन्तर्भूत एवमर्थं पृथगुच्यते । अथ प्रयोजनम् ।
 किं पुनः प्रयोजनमिति । येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनमिति
 लौकिकोपमर्थः । केन प्रयुज्यते । धर्मार्थकाममोक्षैरिति केचित् ।
 वयं तु पश्यामः सुखदुःखान्निदानिभ्यां प्रयुज्यत इति । सुखदुःख-
 साधनभावान्नु सर्वे ऽर्थास्येतनं प्रयोजयन्तीति । तदिदं प्रयोजनं
 न्यायस्वाश्रयः क आश्रयार्थः आधाराथस्तावन्न भवति । उपकारक-
 त्वमाश्रयार्थः तन्मूलत्वात् परीक्षाविधेः । प्रयोजने सति परीक्ष्यत इति
 प्रयोजनं परीक्षां प्रवर्तयतीति । का पुनरियं परीक्षा न्यायः कः
 पुनरयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः । किमुक्तं भवति । समस्त-
 प्रमाणव्यापारादर्थधिगतिर्न्याय इति । नैकैकं प्रमाणमर्थपरिच्छेदहेतु-
 भावेन व्यवतिष्ठमानं न्याय इत्युच्यते किन्तु समस्तानि । सोऽयं विप्र-
 तिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् परमो न्याय इति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षा-
 गमाश्रितमनुमानं प्रत्यक्षागमाश्रितमिति प्रत्यक्षागमाविरोधि यदि
 चानुमानाधिगतोऽर्थः प्रत्यक्षागमाभ्यामनुसन्धीयते अथ स्फुटतरः

प्रत्ययो भवति । यत्र पुनरेतानि प्रमाणानि इतरेतराप्रतिषेधितानि
 घ्याहृतानि प्रयुज्यन्ते । न्यायविज्ञवोऽसौ छाभपूजाख्यातिकामैस्तीर्थ-
 प्रतिरूपकः प्रवादो वर्ण्यते । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरोधि स
 न्यायाभास इति । प्रत्यक्षविद्वद् तावत् वक्रिन्नुष्णः क्षतकलाहटा-
 दिक् कः पुनरस्यानुमानस्य विरोधः अनुमानाविषये प्रयोगः ।
 नायमनुमानस्य विषये प्रयोगः नायमनुमानस्य विषयः यस्मिन्
 विषये एतत्प्रयुज्यते स प्रत्यक्षेणापहत इति । अपरे पुनरभावः अह-
 इति प्रत्यक्षविरोधं^(१) वर्णयन्ति तैस्तु न प्रत्यक्षस्य विषयो ज्ञातो
 नानुमानस्य विषय इति । किं कारणमिन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात्
 आवणत्वं चेन्द्रियवृत्तिः सा कथं प्रत्यक्षा भवति आगमविद्वद्ं शुचि
 नरश्चिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खशक्तिवदिति कथमिदमागमविद्वद्ं
 शुचि नरश्चिरःकपालमिति ज्ञवता शुच्यर्थो वाच्यः किमुक्तं भवति
 शुचीति । यदि स्पष्टुः प्रत्यवायाभावः स कस्येति वाच्यम् । यद्या-
 त्मन इति ज्ञूयात् तदागमार्थानुष्ठानतात्पर्येणावस्थानादेवमेतत् ।
 अथ ज्योतिर्विदामिति ज्ञूयात् ज्योत्युपगमाद्विरोध इति वाच्यम् ।
 शुचि नरश्चिरःकपालमिति कोऽर्थः विशेषविधानमेतत् विशेष-
 विधानं हि ज्ञेषनिषेधविषयं यदि शुचि नरश्चिरःकपालमिति
 किमशुचीति वाच्यम् । अथ सर्वमेव शुचीति दृष्टान्तो नास्ति सर्वस्य
 पक्षीकृतत्वादिति^(२) । अथानुमानविद्वद्ं कस्मादनुमानं न भवति
 एकस्मिन्ननुमानद्वयसमावेशस्यासम्भवान्न विरोधः । न ह्यन्वयव्यतिरेक-
 सम्पन्ने ऽनुमाने एकस्मिन्नर्थे समाविशतः तस्मान्नानुमानविद्वद्म् ।

(१) प्रत्यक्षविद्वद्—पा० १५० ॥

(२) पक्षमात्—पा० १५० ॥

प्रत्यक्षविरोध्यपि तर्हि न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति अन्यथयतिरेकसम्-
 न्नस्य प्रत्यक्षेण बाधितत्वात् । अथोपमानविद्वद् कक्षाञ्च भवति नोप-
 मानविद्वद् पूर्वप्रमाणविरोधात्सुविधानात् । उपमानविरोधः पूर्वप्रमा-
 णात्सुविधाथी आगमाहितसंस्कारस्वत्यपेक्षं च साहचर्यज्ञानमुपमान-
 मिति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षागमयोर्विरोधादुक्तं तदिति । तत्र वादजस्यौ
 सप्रयोजनाविति भाष्यम् । तस्य कुत उत्थानं तेनानेन प्रयोजनेन
 सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या ध्याना इति तत्र
 वादजस्यौ किंप्रयोजनाविति युक्तो विचार इत्याह । तत्र वादजस्यौ
 सप्रयोजनाविति । तस्मिन् न्यायाभास इति । वितण्डा तु परी-
 क्ष्यते सप्रयोजना निष्प्रयोजना वेति । एके तावदर्णयन्ति निष्प्रयो-
 जना दूषणमात्रत्वात् । तत्र नैवं न दूषणमात्रं वितण्डा किन्त्वभ्युपेत्य
 पक्षं यो न स्थापयति स वैतण्डिक उच्यते । अथ पक्षमपि न
 प्रतिपद्यते उन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्यात् । अथ परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं
 प्रयोजनमिति तादृगेवेतत् । एतस्मिन्नपि चतुर्वर्गं चेत् प्रतिपद्यते
 सोऽस्य पक्षः चतुर्वर्गो भाष्य उक्तः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववदु-
 पेक्षणीयः । प्रतिपक्षस्थापनाहीनं च वाक्यं वितण्डेत्युच्यते । तस्य
 यद्यथं प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववदोष
 इत्युक्तं प्रयोजनमिति । प्रत्यक्षविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । किमुक्तं भवति ।
 सौक्तिकपरीक्षकाणां दर्शनाविघातहेतुरिति । एवं चात्मादिव्याप्ति-
 रिति दर्शनाविघातहेतुत्वेन दृष्टान्ते वर्ण्यमाने चात्मादि ध्याना
 भवति । प्रत्यक्षादिविषयतायां चात्मादि त्यक्तं भवति । ततश्चोदा-
 हरणसूत्रं व्याह्रन्येत । सोऽयं दृष्टान्तः प्रमेयमुपसन्नविषयत्वात् तस्य

पृथगुपदेशो न्यायस्य तन्मूलत्वात् सति तस्मिन्नुपमानागमौ स्यातामसति
 तु न स्यातामिति पूर्वं प्रत्यक्षदृष्टमर्थमनुमिमते । पूर्वं ज्ञातं चार्थं
 परस्मै आचक्षते नास्तिकस्य च व्याघातो ऽभ्युपगमे ऽनभ्युपगमे वा
 तदुक्तं भाष्य इति । अभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्तः । अभ्युपगम
 इदमित्यभूतं वेति । इदमिति सामान्यत इत्यभूतमिति विशेषत-
 स्तस्य व्यवस्था इदं सांख्येष्विदं योगेष्विति । सर्वतन्त्रसिद्धान्तसार्थं न
 सिद्धान्तोऽव्यवस्थानात् न ह्यर्थं कचिद्भवतिष्ठत इति । तच्च न योऽर्थं
 सर्वैरभ्युपगम इत्यमेवं व्यवस्था तस्य प्रमेये ऽन्तर्भूतस्य पृथग्वचनं
 वादादिविषयत्वात् सिद्धान्तभेदे हि वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते इति ।
 अथावयवा वाक्यैकदेशाः किं पुनर्वाक्यं पूर्वपदस्मृत्यपेक्षो(१) ऽन्व-
 पदप्रत्ययः स्मृत्यनुयच्छेष प्रतिबन्धीयमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यं
 तस्य भागा एकदेशा इति । ते कियन्तः यावद्भिः सिद्धिः परिस-
 माप्यत इति । का पुनरिचं सिद्धिः पदार्थस्य तथाता का परिसमाप्तिः
 विशेषप्रत्ययः ते समाख्याद्भ्रैरभिधीयन्ते प्रतिज्ञादय इति तथागमः
 प्रतिज्ञेति न युक्तं आगमस्य तत्त्वव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य च
 प्रतिपाद्यत्वात् आगमाधिगतस्य प्रतिपाद्यत्वात् आगमः प्रतिज्ञेति न
 दोषः य एवार्थ आगमेनाधिगतस्तमेव परस्मात्प्रचष्ट इत्यागमः
 प्रतिज्ञेत्युच्यते । एवं सिद्धदर्शनमात्रे हेतुपचाराद्धेतुरनुमानमिति ।
 यन्तु द्वितीयं सिद्धदर्शनं तत्सम्बन्धस्मृतिव्यक्तिहेतुभावाद्धेतुरित्युच्यते ।
 स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपदर्शनादुदाहरणं प्रत्यक्षं यस्मात् पूर्वानु-
 भूतमर्थं स्मरति स्मृतं च विषयमुदाहरणत्वेनादत्ते । तेन पूर्वानुभव-

(१) सर्वैर्वाच्यं विशेषवाचिपदं सर्वैर्वाच्यविशेषवचनपदसापेक्षम् ।

प्रसिद्धमस्तुविधीयमानं प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमिति । कः पुनरुपमानार्थः
 विप्रतिपत्तिः । यथा प्रत्यक्षे न विप्रतिपद्यते एवमुदाहरणे ऽपीति ।
 यथा तद्येत्युपमानैकदेशे उपमानोपचारादुपमानमुपनय इति ।
 उपमानं खलु यथा तद्येत्युपदेशोपयोगे सति प्रत्यक्षागमस्यतिपूर्वकं
 साहचर्यज्ञानमुपमानमिति तत्रोपमानैकदेशे उपमानमित्युपचरन्ति ।
 सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । कः पुन-
 रेकार्थसमवायः एकवाक्याधारोपः किं पुनः सामर्थ्यं इतरेतर-
 सम्प्रत्यायिताधीपेक्षितम् । एतच्च वक्ष्याम इति । निगम्यते ऽनेन
 प्रतिज्ञादयं एकार्थेन सम्बद्धान्त इति । सोऽयं परमो न्याय इति ।
 कः पुनः परमार्थः विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वं एकैकज्ञः प्रमाणानि
 प्रवृत्तानि न विप्रतिपन्नं पुरुषं प्रतिपादयन्ति वाक्यभावापञ्चानि
 पुनर्विप्रतिपन्नमतोऽयं परम इति । किं पुनरवयवाः प्रमाणान्तरसुत
 तेऽन्तर्भवन्तीति । किं चातः यदि प्रमाणान्तरं परिसंख्यांगमयुक्तं अथ
 तेऽन्तर्भवन्ति पृथगभिधानानर्थक्यमवयवानामिति । न प्रमा-
 णान्तरमिति ब्रूमः । संवृत्तानामेतेषां वाक्यपरतन्त्राणां विप्रतिपन्न-
 पुरुषप्रतिपादकत्वेन पृथगुपादानमिति । तएते ऽवयवाः पृथगभवन्तो
 वादजल्पवितण्डानां प्रवृत्तिहेतवो भवन्ति । तत्त्वव्यवस्थायास्वाश्रया
 भवन्तीति । क आश्रयार्थः । विशेषप्रतिपादकत्वमिति । तर्को न
 प्रमाणसंग्रहीतो न प्रमाणान्तरमपरिच्छेदकत्वात् । प्रमाणं परि-
 छेदकं न तर्कः । तस्मान्न प्रमाणं न प्रमाणान्तरमप्यत एव ।
 प्रमाणविषयविभागात् प्रमाणानामनुयाहकः । यः प्रमाणानां विष-
 यसं विभजते । कः पुनर्विभागः युक्तयुक्तविचारः इदं युक्तमिदम-

युक्तमिति । यत्तच्च युक्तं भवति तदनुजानाति न स्वधारयति ।
 अगवधारणात् प्रमाणान्तरं न भवति । तस्योदाहरणं भाष्ये । कर्म-
 निमित्तं जन्मेति । कथं पुनः कर्मनिमित्तं जन्म भेदवत्त्वात् । कः
 पुनर्भेदः सुगतिर्दुर्गतिश्चेति । सुगतौ देवो मनुष्य इति मनुष्यत्वे
 पुमानितर इति पुंस्त्वे ब्राह्मणोऽन्य इति ब्राह्मणत्वे पद्विद्विद्यो
 ष्टद्विद्विद्य इति पद्विद्विद्यतायामुच्चाभिजनो नीचाभिजन इति
 उच्चाभिजनतायां सकलो निष्कल इति साकल्ये विद्वान्मुखं इति
 विद्वन्तायां समान्तासी परिचस्त इति समान्तासे वशी पराथस्त
 इति । दुर्गतावपि तिर्यङ् नारक इति नारकत्वेपि कूटब्राह्मणस्यास्यः-
 कुम्भमिति । तिर्यक्तायां गौरितर इति । सोऽयं भेदेनेकमवस्थित-
 मन्वित्यनेकद्रव्यं प्रत्यात्मनियतं निमित्तमन्तरेण न युक्तः किं कारणं
 पृथिव्यादीनां सर्वपुरुषसाधारण्यात् पृथिव्यादिगतस्य च नियम-
 चेतारभावात् सर्वं सर्वात्मकं प्रसज्येत । दृष्टस्य नियमभेदस्तस्मात्
 कर्म नियामकमिति । सोऽयमित्यश्रुतसर्क उपलब्धिविषयत्वात्
 प्रमेयम् । निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलं कदा पुनर्निर्णयः प्रमाणानां
 फलमिति । यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदेहेतुत्वेन नोपादीयते तदा
 फलं यदा तेन परिच्छिनन्ति तदा प्रमाणमिति न व्यवतिष्ठते
 प्रमाणफलभावः । एतच्च वक्ष्यामः । प्रमेयता च तुल्यप्रामा-
 ण्यवदित्येतस्मिन् सूत्रे निमित्तद्वयसमावेद्यादेकं वस्तु द्विशब्द-
 वाच्यमिति । तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयानामुद्भवत इति बुद्ध्या
 बुद्ध्या^(१) लोकः प्रवर्तमानसर्कनिर्णयाभ्यां हेतुं जहाति उपादेशं

(१) बुद्ध्या—पा० १ पु० ॥

सोपादत्ते अस्यान्तर्भावः प्रमाणेषु प्रमेयेषु वा यदा फलं तदा प्रमेयं
 यदा तेन परिच्छिन्नमिति तदा प्रमाणाविति । वादो ज्ञानाप्रवक्तृक
 इति । सिद्धान्तभेदानुविधानाज्ञानावक्तृक इति प्रत्यधिकरणसाध-
 नोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसान इति । अधिकरणमधिकरणं प्रति
 प्रत्यधिकरणं अथ साधनमिति किमुक्तं भवति । उभाभ्यां साधनं
 वक्तव्यमिति । अन्यतरस्त्रिसाधिकरणे निर्णयः । एतच्च वक्ष्यामः ।
 सोऽयं किंरूपो वादः वाक्यसमूह इत्याह । ननु च प्रमाणावतर्क-
 साधनोपासम्भ इति श्रूयते प्रमाणानि च ज्ञानात्मकानि इन्द्रियार्थ-
 चक्षिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना प्रक्रमेण प्रमाणानि ज्ञाना-
 त्मकानीत्युक्ते तर्कसोहः स चोहो ज्ञानात्मक एव तस्माद्वाक्यसमूहो
 वाद इत्ययुक्तम् । न । प्रमाणावतर्कसाधनोपासम्भस्यान्यथाव्याख्यानात् ।
 तच्च सूत्रं वर्षयिष्यन्तो वक्ष्यामः । तद्विशेषो जल्पवितण्डे इति ।
 कः पुनर्विशेषोक्ताधिक्यमङ्गहानिसेति । कलजातिनिगृहस्थान-
 ज्योत्स्नादधिको जल्पः स प्रतिपक्षस्वापनाहीनस्तु वितण्डा एतावता
 विशेषेषु कथामार्गभेद इति विषयभेदाच्च भेदः शिष्यादिविषयो वादः
 शिष्यमात्रविषये जल्पवितण्डे इति । अन्यतमस्त्रिसाधनानुविधानेन
 प्रवर्तमाना अहेतवः सन्तो हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः ते च
 निगृहस्थानं निगृहस्थानप्राप्तानां पुनरेवां पृथगुपदेशो वादे देवनीय-
 तादिति भाव्यम् । यस्मात् किलीते वादे देव्यन्ते अतः पृथगुप-
 दिश्यन्ते ओभयथाप्यसम्भवात् न वादे देवनीयत्वं पृथगुपदेशा-
 विनाभवि पृथगुपदेशो वा वादे देवनीयत्वाविनाभावोति । यदि
 तावद्यः पृथगुपदिश्यते स वादे देव्यत इति सर्वे पदार्था वादे

देशनीयाः प्रसञ्जन्त इति । किं कारणं सर्वे पृथगुपदिष्टा इति ।
 अथ वादे देशन्ते ते पृथगुपदिशन्त इति । तदपि नानेकान्तात् ।
 न तावन्नियहस्त्वान्नेभ्यो न्यूनाधिकयोः पृथगुपदेशोऽथ च देशन्ते
 वादे तस्माद्वादे देशनीयत्वादेशां पृथगुपदेश इति यत्किञ्चिदेतत् ।
 एतदेव तु न्याय्यं पृथगुपदेशप्रयोजनं विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वा-
 दिति । अथ कस्मान्नियहस्त्वान्नाभावापज्ञानां हेत्वाभासानां पृथगुप-
 देश इति । प्रमाणसामान्यात् पृथगुपदेश इति । अथ कस्माद्वादे
 देशन्ते प्रमाणसामान्यात् । प्रमाणानि वादे ऽभिधीयन्तेः प्रमाण-
 सामान्यं च हेत्वाभासेस्तीति । अतः प्रमाणसामान्याद्वादे ऽभिधीयन्त
 इति । अथ वादे नियहस्त्वानि कानिचित्सन्ति कानिचिन्नेति
 किमर्थं पदार्थानां नियोगः । अथ तथाभूतानामन्वाख्यानमिति किं
 चातः यदि तावन्नियोग एव भवतैवं ना भवतेति एवं पदार्थाननुयु-
 ज्ञानो भवानुपेक्षणीयः । अथ स्वरूपत एवावस्थिताः पदार्थास्ताननुजा-
 नाति भवान् कस्मान्नियहस्त्वानि कानिचिद्वादे भवन्ति कानिचिन्नेति
 वक्तव्यं न स्वरूपपरतन्त्रत्वादर्थतथाभावस्तेति ब्रूमः । न पदार्था वक्तृ-
 नियोगमनुविधीयन्ते । यथा तु भवन्ति तथाभूता एवार्था अन्वा-
 ख्यायन्ते । सोऽयं स्वरूपपरतन्त्रत्वमाचक्षाणो नाभ्याख्येयः पदार्था
 भवता नियुज्यन्त इति वादस्य त्रिविधविषयत्वम् । न च त्रिविधादिभिः
 सह वादं कुर्वन्नेनापि अप्रतिभादिदेशना कार्या तावदस्याभिधेयं
 यावदसौ बोधित्वे भवतीति । प्रमाणप्रतिरूपकत्वाद्हेत्वाभासानाम-
 विरोध इति । किं कारणं भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् पुरुषधर्म एव
 भ्रान्तिरिति । सोऽयं भ्रान्त्या प्रमाणं ब्रुवन् प्रमाणाभासमपि ब्रूते

अतोऽस्य नियम इति । कः पुनः श्रित्याचार्ययोर्नियमः विवक्षितार्थाप्रतिपादकत्वम् । न्यूनाधिकापक्षिद्वान्तानां वादे कथमवतारः प्रमाणसामान्यादेव । न्यूनस्यापि प्रमाणसामान्यमधिकस्यापि । अथयवविहीनतावयवाधिक्यं वाक्यस्य भ्रान्त्या भवतीत्यस्यावतारः । अल्पवितण्डयोस्तु नियमस्त्वानानीति विजिगीषुभिर्जल्पवितण्डाभ्यां प्रत्यवच्छेयम्^(१) । तस्य यथासम्भवं नियमस्त्वानानि वक्तव्यानीति गोपेन्नशीयः । ह्यज्ञातिनियमस्त्वानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये पर्यनुयोगः परिज्ञानार्थमेव केवलम् । ह्यज्ञातिनियमस्त्वानानि स्वयं न प्रयोक्तव्यानि जातेऽस्य स्वयं सुकरः प्रयोग इति । न । व्याघातात् स्ववाक्ये परिवर्जनं सुकरस्य प्रयोग इति व्याहतं यदि सुकरः प्रयोगो न स्ववाक्ये परिवर्जनं अथ स्ववाक्ये परिवर्जनं न सुकरः प्रयोग इति व्याघातः न व्याघातः प्रश्नापाकरणार्थत्वात् । स्वयं च सुकरः प्रयोग इति किसुक्तं भवति । परेण जातौ प्रयुक्तार्थां प्रश्निकान् ब्रवीति जातिरनेन प्रयुक्तेति तएनं पर्यनुच्छीरन् कथं जातिष्कतमा^(२) जातिरतो जात्यभिन्नः ब्रूतेति वक्तुमेवं जातिरियं जातिरिति । एवं च सुकरः प्रयोग इति । तस्मादेते संबन्धादयः पदार्थाः प्रमाणे प्रमेये ज्ञान्तर्भवन्तो विद्याप्रस्नानभेदज्ञापनार्थं पृथगुपदिष्टाः । सेयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना प्रदीपः सर्वविद्यानां भवति प्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः प्रतिपद्यन्त इति । किमितरासु विद्यासु प्रमाणा-

(१) विजिगीषुजल्पवितण्डाभ्यां प्रत्यवच्छेयः—पा० १ पु० ॥

(२) कतमा सा जाति—पा० २ पु० ॥

दीनि न सन्ति न सन्तीत्याह । कथं न सन्ति अनधिकारात् ।
न ताः विद्याः प्रमाणादिपरिज्ञानेनाधिक्रियन्ते इति प्रमाणादि-
प्रकाशिते त्वर्थे ताः प्रवर्तन्त इति । उपायः सर्वकर्मणामिति । प्रका-
शितानां करणादुपायः यस्मात् प्रमाणादिप्रकाशितमर्थमितरां विद्याः
सुर्वन्ति^(१) । आश्रयः सर्वधर्माणामिति । सर्वविद्योपकारकत्वादाश्रयः ।
सर्वासां विद्यानामिद्यमुपकरोति उपकारित्वादाश्रयो राजभृत्यवदिति ।
तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमस्य यथाविद्यं वेदितव्यमिति ।
सर्वासु विद्यासु तत्त्वज्ञानमस्ति निःश्रेयसाधिगमस्येति । यथा तावत्
किं तत्त्वज्ञानं कस्य निःश्रेयसाधिगम इति । तत्त्वज्ञानं तावदग्नि-
होत्रादिसाधनानां स्वागतादि^(२)परिज्ञानमनुपहतादिपरिज्ञानं च ।
निःश्रेयसाधिगमोऽपि स्वर्गप्राप्तिः तथाश्च स्वर्गः फलं श्रूयते इति ।
अथ वार्तायां किं तत्त्वज्ञानं कस्य निःश्रेयसाधिगम इति । भूम्यादि-
परिज्ञानं तत्त्वज्ञानं भूमिः कष्टकाद्यनुपहतेत्येतत्त्वज्ञानं क्वथाद्यधि-
गमस्य निःश्रेयसमिति तत्फलत्वात् । दण्डनीत्यां किं तत्त्वज्ञानं कस्य
निःश्रेयसाधिगम इति । सामदानदण्डभेदानां यथाकाशं यथादेशं
यथाशक्तिं विनियोगस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं पृथिवीजय इति । इह
त्वधात्माविद्यायामात्माज्ञानं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्ति-
रिति । यत्पुनः प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं न तद्विवक्षितं मदमाना-
दिनिमित्तत्वादादादिपरिज्ञानस्य नाभिसम्बन्धो निःश्रेयसेनेति केचित् ।
न चानभिसम्बद्धं प्रतिपादयतीत्युक्तमुक्तं प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेय-

(१) विषयं विधेयतया निषेधतवेति शेषः ॥

(२) विश्वोपायेन इत्यत्र ॥

समिति । न । सूत्रार्थपरिज्ञानात् । सूत्रार्थं न व्यज्ञासीर्यदेवं
 प्रत्येपत्वाः । क एवं सूत्रार्थं वर्णयति प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निः-
 श्रेयसमिति । अपि तु यत्परिज्ञानान्निःश्रेयसं तदुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः ।
 : सत्त्वात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । यत्सेद-
 मुच्यते मदमानादिनिमित्तं वादादय इति । एतच्च न । असति
 भावात् सति चाभावात् । असति वादादिज्ञाने रागादयः सन-
 कादीनां भवन्ति^(१) सति च तत्त्वविदां न भवन्ति तस्मान्न वादादि-
 परिज्ञानं रागादीनां निमित्तमिति ॥

न तत्त्वपरिज्ञानादपवर्गं उभयथा दोषात् । यदि तत्त्वज्ञाना-
 नन्तरमेवापवर्गः स्यात्तदतामवस्थानं न स्यात् । तदतां चावस्थानं
 दृष्टं कुतः ब्राह्मणसम्प्रदायाऽविच्छेदात् सम्प्रदायो नाम शिष्योपाध्याय-
 सन्तन्त्रस्याविच्छेदेन ब्राह्मणप्राप्तिः । यदि तत्त्वज्ञानादपवर्गः स्यात् ।
 ब्राह्मणसम्प्रदायो विच्छेद्येत । यस्य यदा तत्त्वज्ञानं दृप्तं स तदैवा-
 पवृत्त इति । अथोत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽवतिष्ठते न तत्त्वज्ञानं कारणं
 सत्यभावात् । सत्यपि तत्त्वज्ञाने यस्याभावान्नापवृज्यते सोऽन्योर्थ
 इति । कारणं हि तद्भवति यस्मिन् सति यद्भवति यस्मिंश्चासति यच्च
 भवति । अनधिगतार्थपूर्वं वा ब्राह्मणं स्यात् । अथ तत्त्वज्ञानानन्तर-
 गपवर्गं वातपुत्रीयं^(२) ब्राह्मणं स्यात् न तत्त्वदृक्पूर्वकमिति । न ।
 निःश्रेयसस्य परापरभेदात् । यत्तावदपरं निःश्रेयसं तत् तत्त्वज्ञाना-
 नन्तरमेव भवति । तथा चोक्तम् । जीवन्नेव हि विद्वान् संवर्षाया-

(१) सनको नदादिप्रधानो दासः । सप्तमिति—पा० १ पु० ॥

(२) पूर्वप्रचीनम् ॥

सार्था विमुच्यत इति । अर्थं ब्राह्मणार्थं इति । परं च निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् क्रमेण भवति क्रमप्रतिपादनार्थं चेदं सूत्रं दुःखजन्म-प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामित्येवमादि ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

एतत्सम्बन्धेनैवार्थवत्पदार्थस्तु वक्तव्यः तत्रात्माद्यपवर्गपर्यन्तं प्रमेयं ज्ञेयम् । तत्र मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्तते^(१) । को वृत्त्यर्थो विषयार्थः । तत्रायं भेदः । तत्रात्मनि तावन्नास्तीति । आत्मा तावदस्त्वित्त्वेन प्रमाणसामर्थ्यादधिगतः । अस्त्वित्त्वेनाधिगते नास्तीति विज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः । तस्यानुपपत्तिः सदसतोः सारूप्याभावादिति चेत् । न । प्रमाणगम्यतोपपत्तेः । न हि सदसती सारूपे यतोऽसत्स्यात्यादसद्गुर्मारोपेणात्मनि मिथ्याप्रत्ययः स्यादिति । तत्र नैवं प्रमाणगम्यतोपपत्तेः । सदसतोः प्रमाणगम्यत्वं सारूप्यं क्रियागुणव्यपदेशसद्द्रष्टिता च विशेषः सोऽयमसद्गुर्मान् सत्यात्मन्यारोप्य विपर्येति नास्त्यात्मेति । एवमनात्मनि शरीरे आत्मेति । किं पुनरनात्मनः शरीरादेरात्मना साधर्म्यं यत एतद्भवति अनात्मन्यात्मेति । अहङ्कारविषयत्वं सारूप्यम् । इच्छाद्याधारानाधारतेति^(२) विशेषः । यथैवात्माहङ्कारस्य विषयस्तथा शरीरादयोऽपि । कथं पुनः शरीरे ऽहङ्कारः शरीरवाचकशब्दसामानाधिकरण्यात् शरीरे ऽहङ्कारो गौरोऽहमित्यादि । इच्छाद्याधार आत्मा न शरीरादय इति विशेषः ।

(१) तत्र प्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते प्रमेयविषयं भवतीत्युक्ते ।

(२) इच्छाद्याधारानाधारतेति—पा० १५० ॥

एतच्चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । सोऽयमात्मधर्मान् इच्छादीन् अरौरादिस्व-
 ध्यारोष्य विपर्येत्यहमेत इति । एवं सामान्यविशेषपरिज्ञाने षति
 तद्विपरीतधर्माध्यारोषेण विपर्ययः सर्वत्र भवति । कः पुनरयं विप-
 र्ययः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः । शेषं भाष्ये । त इमे दुःखादयो
 मिथ्याज्ञानपर्यवसाना अविच्छेदेन प्रवर्तमानाः संसार इति । कः
 पुनरयं संसारः दुःखादीनां कार्यकारणभावः । स चानादिः । पूर्वा-
 परकाष्ठानियमात् । न च ब्रह्मं वक्तुं पूर्वं दुःखादयः पश्चान्मिथ्या-
 ज्ञानोत्पत्तिरिति पूर्वं वा मिथ्याज्ञानं पश्चाद्दुःखादय इति न ब्रह्मं
 वक्तुमिति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति । कथमपायः समान-
 विषये तयोर्विरोधात् । यस्मान्मिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानं च एकस्मिन्
 विषये विरुद्धोते वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवात् न ह्येकं वस्तु द्विरूपं भवति ।
 तस्मान्मिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते इति । कथं पुनः पूर्वात्पक्षं
 मिथ्याज्ञानं पश्चादुत्पद्यमानेन तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते मिथ्याज्ञानस्या-
 ऽसहायत्वात् मिथ्याज्ञानमसहायमतो निवर्त्यते सम्यग्ज्ञानस्य च
 विषयो सहायी भवति कस्मात् तथात्वेनावस्थानात् तथाभूतोऽसौ
 विषयो यथा तत्र तत्त्वज्ञानमिति । प्रमाणान्तरानुसन्धाच्च आगमानुमा-
 नादिप्रमाणं तत्त्वज्ञानस्य सहायी भवति । यदा ह्ययमनुमानागमयोः
 प्रतिबंधितयोर्विषयं भावयति समाहितोऽनन्यमनास्मिन्नयति^(१) ततो-
 ऽस्य विपद्यमाने ध्याने विविक्तार्था ध्यानभावनायां तस्मिन्नर्थे तत्त्व-
 प्रतिबोधि ज्ञानं प्रत्यक्षमुत्पद्यत इति । सोऽयमागमानुमानप्रत्य-
 क्षाणां विषयं प्रतिपद्यमानस्तत्त्वमेतदिति प्रतिपद्यते । तत्त्वप्रतिपत्तेरस्य

(१) आचरति—पा० २ पु० ।

मिथ्याज्ञानं निवर्तत इति । निवृत्ते च मिथ्याज्ञाने न पुनस्तद्विषयं
मिथ्याज्ञानमुत्पद्यत इति विरोधादित्युक्तम् । कः पुनर्विरोधः
सहासम्भवः मिथ्याज्ञानाभावे रागादयोऽप्यन्तीति कार्यकारण-
भावादेव कारणं मिथ्याज्ञानं कार्याः रागादयः न च कारणं विना
कार्यं भवितुमर्हति । ये तावदनुत्पन्ना रागादयस्ते कारणा-
भावान्माभूवन् । ये तदनुत्पन्नास्ते कथं तेषामपि वैराग्यान्निवृत्तिः ।
किं पुनर्वैराग्यं भोगानभिस्वङ्गलक्षणमित्युक्तं असक्तिस्य सक्तिं बाधते
तत्पुनर्वैराग्यं कथं भवति तत्त्वज्ञानाद्विषयदोषदर्शनादिति । दोषा-
भावे प्रवृत्त्यभावः । यदास्य सम्यग्ज्ञानवतो दोषा अप्ययन्ति अथ
दोषाभावे प्रवृत्तिर्निवर्तत इति । का पुनरियं प्रवृत्तिः । धर्माधर्मौ
जन्मसाधनत्वात् नास्मिन् सूत्रे क्रिया प्रवृत्तिशब्देनोच्यते अपि तु
धर्माधर्मौ तत्साधनभावात् । जन्मसाधनं धर्माधर्मौ न प्रवृत्तिः
क्रियायाः लक्षिकत्वात् । धर्माधर्मयोस्तु प्रवृत्तिशब्दः प्रवृत्तिसाधन-
त्वादिति । यौ तावदनागतौ धर्माधर्मौ तयोर्दोषाभावादभावो युक्तः ।
यौ तौ वर्तमानौ तयोर्न युक्तः किं कारणं निर्दोषस्यापि भावात्
निर्दोषोप्ययमवतिष्ठते धर्माधर्मयोस्तु फलं भुङ्क्ते इति । नानागतयोः
साधनाभावेनेष्टत्वात् । न ब्रूमो यौ वर्तमानौ धर्माधर्मौ तौ दोषा-
भावान्न भवत इति । अपि तु यावनागतौ तौ कारणाभावान्नो-
त्पद्येते इति । वर्तमानयोः पुनः कार्यावसानात् प्रसङ्गः यौ तौ
वर्तमानौ धर्माधर्मौ तयोर्दोषावसानिकं कार्यं तेन व्यावृत्तिः प्रवृत्त्य-
भावे जन्मापायः अत्रापि धर्माधर्मयोर्व्यावृत्तयोर्दोषान्द्वयच्छरीरं तन्न
भवति न पुनर्वर्तमानं न भवतीति । अथ वर्तमानस्य कथं निवृत्तिः

संस्कारकथात् यावदस्य स्थितिहेतुः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातो-
 ऽवतिष्ठते तावदवतिष्ठते इति । जन्माभावे दुःखाभाव इति निरा-
 यतनस्यानुत्पत्तेः न हि निरायतनं दुःखमुत्पन्नमर्हति । एतच्च तदा-
 ऽर्थ्यावदात्मनि धर्माधर्मौ तावदायुः प्ररीरमिन्द्रियं विषयास्त्रेति
 षोडशं मिथ्याज्ञानादिकलापेन सर्वतो वियुक्तो^(१) विमुक्त इत्युच्यते ।
 तत्तज्ज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम् । स्वरूपतस्तु यथा
 अविज्ञितपदार्थाधिगतिरित्युच्यते । कस्मात् पुनरयं ज्ञाता सुखदुःखे
 जहाति न पुनः सुखमादाय दुःखं जहातीति । विवेकज्ञानस्या-
 ब्रह्मत्वात् । न हि विवेकज्ञानं ब्रह्मं कर्तुं शतः सुखमुपभोक्तुकामेन
 दुःखमपि भोक्तव्यम् । दुःखं वा जिहासता सुखमपि ज्ञातव्यं सविषाज-
 वदिति । सुखं दुःखानुषक्तमनादेयमिति । अनुषङ्गोऽविनाभावः यच्चैकं
 तत्पेतरदिति । समाननिमित्तता वानुषङ्गः यान्येव सुखसाधनानि
 तान्येव दुःखसाधनानीति । समानाधारता वानुषङ्गः यच्च सुखं तच्च
 दुःखमिति । समानोपलभ्यता वानुषङ्गः येन सुखमुपलभ्यते तेन
 दुःखमपीति^(२) ॥

चिद्विधा चास्य ब्राह्मस्य प्रवृत्तिरिति भाव्यम् । प्रवृत्तेस्त्वैविविध्यं
 कृतः अर्थस्य तथाभावात् नामी पदार्था वक्त्रा चेधा व्यवसायन्ते
 एवं भवन्तीति । किन्त्वर्थ एवायं तथाभूतो येन चेधा भवतीति ।
 नामधेयेन पदार्थमात्राभिधानमुद्देश इत्ययुक्तं प्राणादिसूत्रव्याघातात् ।
 प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणीति लक्षणमुक्तम् । न चेदं नाम-

(१) मुक्तो—पा० १ पृ० ॥

(२) इति हिन्दुपीठान्तिकमित्यधिकं १ पृ० ॥

धेयेनोद्देश्यमाचारिण्यते माचयहणसामर्थ्यादप्रसङ्गः पदार्थमाचारि-
 धानमित्युक्तं न च घ्राणादीनां पदार्थाभिधानमात्रत्वं कारकशब्दत्वात्
 कारकशब्दा एते घ्राणादीति तस्मान्नोद्देश्यप्रसङ्गः । उद्दिष्टस्य विभागो
 द्वेषा भवति । लक्षितस्यालक्षितस्य । लक्षितस्य^(१) ह्यसादेरलक्षितस्य^(२)
 प्रमाणादेरिति । अथोद्दिष्टविभागद्वारेण^(३) सूत्रम् । प्रत्यक्षानुमा-
 नोपमानशब्दाः प्रमाणाणीति ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणि ॥ ३ ॥

सूत्रार्थो निगदेनैव व्याख्यातः । उद्दिष्टविभागानर्थक्यम् । व्याघा-
 तान् । त्रिविधा चास्य ब्राह्मणस्य प्रवृत्तिरित्युक्तमुद्दिष्टविभागश्च न
 त्रिविधार्थां ब्राह्मणप्रवृत्तावन्तर्भवतीति । तस्मादुद्दिष्टविभागो न
 युक्तः । न । उद्दिष्टविभागस्योद्देश्य एवान्तर्भावान् । उद्दिष्टविभाग
 उद्देश्य एवान्तर्भवतीति । कस्मात् । लक्षणसामान्यात् । समानं लक्षणं
 नामधेयेन पदार्थाभिधानमुद्देश्य इति । किं पुनर्विभागेन प्रयोजनम् ।
 नियमः । यदि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणीति विभागो न
 क्रियेत नियमो^(४) न गम्येत चत्वार्येव प्रमाणाणीति । लक्षणतत्त्वसु-
 धिगतिरिति चेत् । न । लक्षणस्यैतरेव्यवच्छेदहेतुत्वात् । स्यादेवा बुद्धिः
 लक्षणतः प्रमाणात्तुष्टुं गम्यत इति । यस्मात्तुष्टुर्णां लक्षणसुक्तमिति ।
 न । लक्षणस्यैतरेव्यवच्छेदहेतुत्वात् । लक्षणं खलु लक्ष्यं समाना-
 समानजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नन्ति नियमं तु न ब्रह्मोति कर्तुमन्यार्थ-

(१) सामान्यतः ॥

(२) विशेषतः ॥

(३) विभाजद्वारा प्रमाणांशानां नियमं सूत्रम् ॥

(४) नियमे ऽपि—पा० २ पु० ॥

त्वादिति । अन्यासम्भवस्य ततोऽधिगतेः । न हि लक्षणतोऽन्यासम्भवे-
 ऽधिगम्यते । ततश्चतुर्णामभिधाने चतुर्णां लक्षणोपदेशात् संशयः
 स्यात् । किं विद्यमानानि न लक्षितानि आहोस्विद्विद्यमानानीति ।
 तस्मात् संशयनिवृत्त्यर्थं युक्तो विभागोद्देश इति । अत्रत्याचक्ष
 प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षमिति । अयं च सूत्रविवक्षायां मय्यधीभावः
 समासः । अन्यथा तु वस्तुनिर्देशो न समासः समासे हि अत्रस्येति
 षष्ठी न श्रूयते । क्रः पुनरयं समासः । प्रादिषमासोऽयं द्रष्टव्यः प्रति
 गतमत्तं प्रत्यक्षमिति यथोपगतो गोभिरुपगुरिति । एवमनुमानादिषु
 द्रष्टव्यम् । मितेन लिङ्गेन लिङ्गिगोर्थस्य पश्चान्मानमनुमानमिति
 न युक्तम् । फलाभावात् । एतस्मिन् व्याख्याने ऽफलमनुमान-
 मिति । किं कारणम् । अर्थस्य मितत्वात् । नैष दोषः । मितेन
 लिङ्गेन अर्थस्य पश्चान्मानं भवति यत इत्यर्थः । भवतु वाय-
 मर्थोः सैङ्गिकी प्रतिपत्तिरनुमानमिति । ननु च फलाभावो दोष
 उक्तः । न दोषः । हानोपादानोपेक्षाबुद्धीर्ना फलत्वात् । सर्वं च
 प्रमाणं स्वविषयं प्रति भावसाधनं प्रमितिः प्रमाणमिति । विष-
 यान्तरं प्रति करणसाधनं प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणम् । यदि
 भावसाधनः प्रमाणशब्दः किं फलं विषयस्याधिगतत्वात् । उक्तं फलं
 हानादिबुद्ध्य इति । ज्ञाते तद्भावात् । ज्ञाते स्वार्थे चिधा
 बुद्धिर्भवति हेयो बोपादेयो बोपेक्षणीयो वेति । केचित्तु सन्निकर्ष-
 नेव प्रत्यक्षं वर्णयन्ति । न तत्र्यायं प्रमाणाभावात् । सन्निकर्ष एव
 प्रमाणमिति न प्रमाणमस्ति । उभयं तु युक्तं परिच्छेदकत्वात् ।
 उभयं परिच्छेदकं सन्निकर्षो ज्ञानं च । एकान्तवादिनस्तु दोष इति ।

सामीप्यमानमुपमानमिति न युक्तम् । उपमानस्यान्यथाव्याख्या-
नात्^(१) । समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थं^(२) इत्युक्तमिदानीं
त्वच्यते सामीप्यमानमुपमानमिति व्याघातः नास्ति व्याघातः सामीप्य-
मानेन समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तेरिष्टत्वात् । यस्मादयमुपयुक्तोपमानो
गोदर्शी आगमप्रत्ययाहितस्त्वितिपूर्वकं गवा सादृश्यं प्रत्यक्षेण प्रतिप-
द्यास्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यते तस्मान्न व्याघात
इति । शब्दविषया प्रतिपत्तिः शब्दप्रमाणं फलं तदेव । केचित्तु क्रम-
प्रयोजनं वर्षयन्ति । आदौ प्रत्यक्षग्रहणं प्राधान्यात् । तदनन्तर-
मनुमानं तत्पूर्वकत्वात् । तदनन्तरमुपमानं तत्साधर्म्यात् । अन्ते शब्दो
महाविषयत्वात् । तच्चायुक्तमित्यपरे मन्यन्ते । क्रमाभिधानस्य न्याय-
प्राप्तत्वात् । न्यायप्राप्तं क्रमाभिधानं क्रमवृत्तित्वादाय इति । महा-
विषयत्वाच्च शब्दस्यादावभिधानप्रसङ्ग इति । एतच्चायुक्तम् । क्रम-
वृत्तित्वादाचो ऽयुगपदभिधानं युक्तं पूर्वापराभिधाने तु न साधन-
मेतत् । तस्मादन्या न्यायो वक्तव्यः । स चायं न्यायः प्रत्यक्षं पूर्वं
प्राधान्यादिति । महाविषयत्वादादौ शब्दोपदेश इति । न । उभयं
महाविषयं शब्दः प्रत्यक्षं च । कथमिति । प्रत्यक्षेणापि सामान्य-
विशेषतदतां ग्रहणं शब्देनापि । तत्र किं शब्दस्यादावुपदेशो भवतु ।
आहोस्वित् प्रत्यक्षस्येति । प्रत्यक्षस्येति युक्तम् । किं कारणम् । सर्व-
प्रमाणानां प्रत्यक्षपूर्वकत्वादिति । किं पुनरेतानि प्रमाणानि संभवन्ते
अथ प्रतिप्रमेयं व्यतिष्ठन्त इति । उभयथा दर्शनं तच्च प्रमाणत

(१) अन्यथाव्याख्यातत्वात्—पा० १ पु० ॥

(२) उपमानम्—पा० १ पु० ॥

इत्यथैव दर्शितम् । चेद्यं प्रामितिः । प्रत्यक्षपरेति । प्रत्यक्षेषाधिगतेर्चे
 प्राक्काङ्क्षाभावात् तत्परा । यथायं लौकिकोऽसुखाग्निरित्यातो-
 पदेमादग्निं प्रत्याहितप्रत्ययस्तं द्वेष्टं गच्छति । प्रत्यासीदत् पुनर्धूम-
 विशेषणं धूमाङ्गत्वेन व्यवस्थितं ऊतभुजं प्रतिपद्यते । आसन्नतरस्त्रि-
 दशनीमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादग्निप्रत्ययं करोति तदा गिराकाङ्क्षो भव-
 तीत्यतः प्रधानं प्रत्यक्षमिति । यत्र संश्लेषश्चैवम् । यत्र पुनर्थवस्था तत्र
 गुणप्रधानता न चिन्त्यत इति । इति त्रिसूचीवार्तिकम्^(१) ॥

अथ विभक्तानां सन्निकर्षवचनमिति तत्र प्रत्यक्षसन्निकर्षसुच्यते ।
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादि सूत्रम् ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभि-
 चारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

सुचार्थः समानासमानजातीयविशेषकत्वम् । अथ पदानामर्थः
 कः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति । इन्द्रियेणार्थस्य सन्निकर्षाद्य-
 दुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियाणि पुनर्वक्ष्यमाणानि ।
 अर्थस्य । सन्निकर्षः पुनः षोढा भिद्यते । संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्त-
 समवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायो विशेषणविशेष्यभावश्चेति ।
 तत्र चक्षुरिन्द्रियं रूपवान् घटादिरर्थः । तेन सन्निकर्षः संयोगस्त-
 थोर्द्रव्यस्वभावत्वात् । अद्रव्येण च तद्गतरूपादिना संयुक्तसमवायः ।
 यस्माच्चक्षुषा संयुक्ते द्रव्ये रूपादि वर्तत इति । वृत्तिस्तु समवायः ।
 रूपादिवृत्तिना सामान्येन संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः । एवं

(१) इति नोपरमर्षिभारद्वाज्ज्योतिषोत्तरत्वात्पाचाचं प्रचीनं न्यायचिन्तनी-
 वार्तिकं सम्यक्—पा० १ पु० ॥

प्राणादिषु गन्धवदादिद्रव्येण संयोगः तत्समवेतेषु गन्धादिषु संयुक्त-
समवायः तद्वर्तिषु च सामान्यादिषु संयुक्तसमवेतसमवायः । तत्र ब्रह्मे
समवायः । अथ खलु ब्रह्मः संयोगविभागयोनिराद्यः तत्र कतमः
ब्रह्मः संयोगयोनिः कतमस्य विभागयोनिरिति । आकाशगुणान्नात्
ब्रह्मस्याकाशवृत्तिः संयोगः कारणं गुणकर्मस्वारभ्येषु सापेक्ष इति
सापेक्षो न निरपेक्ष इति । किमपेक्षते । भेर्याकाशसंयोगः तावत्
ब्रह्मस्य कारणं तस्यानुयायको भेरीदण्डसंयोगो दण्डगतवेगापेक्ष
इति । यदि पुनर्भेरीदण्डसंयोग एव ब्रह्मस्य कारणं स्यात् अग्नि-
करणः संयोगः ब्रह्मकारणमिति सर्वत्रोत्पत्तिप्रसङ्गः । विभागाद्ब्रह्मः
वंब्रह्मविभागानुगृहीताद् वंब्रह्माकाशविभागाद्ब्रह्म इति । स
उत्पन्नः ब्रह्मः सर्वदिक्कानि ब्रह्मान्तराणि करोति तान्यपि प्रत्येकं
ब्रह्मान्तराणि तावद् यावत् कर्णब्रह्मकुलीमत्याकाशदेव इति । अः
कर्णब्रह्मकुलीमत्याकाशदेवे समवेति स समवायादुपलभ्यते तद्गतेषु
च सामान्येषु समवेतसमवायात् । समवाये चाभावे च विशेषण-
विशेष्यभावादिति । सोऽयं सन्निकर्षब्रह्मः संयोगसमवायविशेषण-
विशेष्यभावव्यापकत्वादुपात्त इति । सोऽयं सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारणं
भवतीति लक्षणत्वमोच्यते । यदीन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारण-
त्वादुपदिश्यते आत्ममिदमुच्यते अन्यान्यपि बहूनि सन्ति तान्यपि वक्त-
व्यानि । तद्यथा । आत्ममनःसंयोगः इन्द्रियमनःसंयोगो विषयप्रकाशसं-
योगो विषयस्थं रूपं विषयसंयोगिस्थं स महत्त्वमनेकद्रव्यवत्सुपलब्धि-
फलः^(१) संस्कार इति । कस्मात् तद्भावे भावात् तदभावे चाभावादिति ।

(१) चेतुः—पा० १ पु० ।

तद्यदि कारणभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणमेतान्यपि कारणानि
 वक्तव्यानि । न वक्तव्यानि । नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रमपि तु
 समानासमानजातीयविशेषणार्थम् । यत्प्रत्यक्षस्यासाधारणं कारणं
 तदभिधीयते न पुनः साधारणं कारणं निवर्त्यत इति । इन्द्रियमनः-
 संयोगस्य साधारणत्वादुपसंख्येयः न ह्ययमनुमानादिज्ञानानां कारणं
 भवति । नानेनैव तस्योक्तत्वात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणेनेन्द्रियमनः-
 संयोग उक्तो वेदितव्यः । किं कारणमुभयोरसाधारणत्वात् न च
 साधारणत्वात् कारणं तावत्सर्वमभिधातव्यमित्यर्थः । अपि त्वन्यतरे-
 ष्वपि भिद्यत इति अन्यतरोपादानम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं
 वा विशेषकत्वात् । यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते विज्ञानं तस्या-
 न्यतरद्विशेषकं भवति । इन्द्रियमर्थो वा तद्विशेषकं तेन व्यपदिश्यात्
 यस्मादिदं ज्ञानमिन्द्रियेण वा व्यपदिश्यते अर्थेन वा रूपविज्ञान-
 मिति चक्षुर्विज्ञानमिति वा । न पुनरिन्द्रियमनःसंयोगेन व्यपदिश्यते
 न हि भवति त्वपासम्बन्धे ज्ञाने मनोज्ञानमिति । यदा त्वात्मनः-
 संयोगात्मानस्यो बुद्धयः प्रवर्तन्ते तदात्मना व्यपदिश्यन्ते मनसा च ।
 यथासाधारणं तद्व्यपदेशभाग्यं भवति । तद्यथा । अलादिकारण-
 सन्निकर्षात् प्रादुर्भवत्कुरो नर्लादिभिर्व्यपदिश्यते अपि त्वसाधा-
 रणेन बीजेन व्यपदिश्यते यवाकुर इति तथेहापीत्यदोषः । इन्द्रिय-
 मनःसंयोगस्य वाऽप्यहणं भेदे ऽभेदात् । यस्मात् प्रत्यक्षज्ञानभेदे इन्द्रि-
 यमनःसंयोगो न भिद्यत इति । यद्यभेदादप्यहणं इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
 स्थापि तर्कग्रहणम् । एकेन्द्रिययाज्ञेषु अभेदादिति प्राप्तं यथा शक्तो
 गौर्गच्छतीति । न वक्तव्यम् । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । नेदं

कारणावधारणार्थं सूत्रमिति । अनभ्युपगमाच्च । इन्द्रियमनःसंयोगस्य
 वाऽग्रहणं समानत्वात् । केन समानत्वादिति वाच्यम् । आत्ममनः
 संयोगेन समानत्वात् । किं पुनस्तत् व्यपदेशाभाव इत्युक्तम् । अती-
 न्द्रियाधारता वा सामान्यं यथात्ममनःसंयोगोऽतीन्द्रियाधार एव-
 मिन्द्रियमनःसंयोगोपीति । विषयावृत्तित्वं वा । यथात्ममनःसंयोगो
 विषयावृत्तिः तथेन्द्रियमनःसंयोगोपीति । मनोवृत्तित्वं वा । यथा
 वात्ममनःसंयोगो मनोवृत्तिरेवमिन्द्रियमनःसंयोगोपीति । तस्मा-
 दिन्द्रियमनःसंयोगस्यात्ममनःसंयोगेन सामान्यादन्यतराभिधानेन वा
 चरितार्थत्वादनभिधानमिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्युक्तम् ।
 इन्द्रियस्याप्राप्यकारित्वात् । अप्राप्यकारिणो चक्षुःश्रोत्रे इत्येके ।
 तत्र च न्यायं भवते । अप्राप्यकारि चक्षुः शान्तरग्रहणात् पृथुतर-
 ग्रहणाच्चेति । शान्तरस्यार्थस्य विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य ग्रहणं दृष्टम् ।
 न च चक्षुषस्तेनार्थेन प्राप्तिरस्ति । भूतविशेषस्य इन्द्रियभावात् । य-
 एवायं कृष्णसारलेक्षणी भूतविशेषः स बाह्यभूतविशेषप्रसादानुगृही-
 तस्तत्तृष्णापूर्वककर्मोपेक्षः चक्षुरित्युच्यते । तथा चोक्तम् । रूपोपल-
 क्षिसंवर्तकेन कर्मणा तत्तृष्णापूर्वकेन चक्षुरभिनिर्दत्तमतो रूपोपल-
 कारणं भवतीति । एवं शेषेषु । न च भूतविशेषानुगृहीतस्य गोलकस्य
 प्राप्तिर्विशेषास्ति । तस्मात् शान्तरग्रहणादप्राप्यकारितीति । अपरे
 तु शान्तरग्रहणं हेतुं वर्णयन्ति । न हि प्राप्यकारिषु प्राणादिषु शान्तर
 इति ग्रहणं दृष्टं दृष्टं तु चक्षुषि । पृथुतरग्रहणाच्च रात्रवनादिरूपं च
 महदुपलभ्यते । न चाक्षुषोऽथवा पृथ्ववभास इति युक्तम् । दिग्देश्यप-
 देशाच्च यदि प्राप्यकारि चक्षुर्भवेत् दिग्देश्यपदेशो न तस्मात् न हि

प्राप्यकारिषु प्राणादिषु तद्भवति सञ्जिह्वविप्रकृतयोस्तुल्यकालपरह-
 षात् । यत् खलु गतिमद्भवति तन्नां गतिमभिन्दन् सञ्जिह्वमाशु
 प्राप्नोति विप्रकृतं चिरेण । प्राणाचन्द्रमसोस्तुल्यकालपरहणं दृष्टं
 तस्मादप्राप्यकारीति । यत् तावत् सान्तरपरहणादिति । तदयुक्तं
 विकल्पानुपपत्तेः सान्तरपरहणमिति कोऽर्थः किं तावत्सान्तरस्याप्राप्तस्य
 परहणमित्ययमर्थः । आहोस्वित् सहान्तरेण परहणं सान्तरपरहणमिति ।
 अस्तु तावत् पूर्वः पक्षः अप्राप्तस्य परहणं सान्तरपरहणमिति । नन्वयं
 प्रतिज्ञार्थ एव ततश्च हेत्वभावः किं कारणं हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेना
 क्षिप्तत्वात् । एतदुक्तं भवति । अप्राप्यकारि चतुः अप्राप्यपरहणादिति
 न प्रतिज्ञार्थोऽङ्गिष्यते । अथ ब्रूवे सहान्तरेण परहणमिति । किं
 तदन्तरं नाम यच्चतुषा विषयेण सहोपसम्भृत इति । किमाकाश-
 मभावो ब्रूव्यान्तरं वा । यद्याकाशं तत्र चतुषो विषयः । न ह्याकाशं
 चतुषा म्ब्रूवते अरूपित्वात् वाग्यादिवत् । अथ रूपवद्ब्रूव्यमन्तरब्रू-
 वाथं तस्य व्यवधायकत्वात् तेन सह परहणमनुपपन्नम् । अथाभावो-
 न्तरब्रूव्याथः स क्षतम्ब्रूव्यचतुर्विषयो न भवतीति तेन सहोपसम्भ-
 वनैकान्तिकम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्माच्छून्यमभिधानं सान्तर-
 परहणादिति । धैरपि विद्वद्यमानैः सान्तरपरहणादित्यस्य सान्तर
 इति परहणमित्येतद्वाक्यानां क्लियते । तदप्ययुक्तम् । सान्तर इति
 परहणस्यान्वनिमित्तत्वात् । अन्यथैतत्सान्तर इति परहणं भवति ।
 शरीरावधिनिमित्तत्वात् । शरीरमवधिं कृत्वा सान्तरनिरन्तरे भवतः
 न पुनरिन्द्रियप्राप्त्यप्राप्तिनिमित्ते भवतः यत्र शरीरमिन्द्रियं चोभय-
 मर्थेन सम्ब्रूयते तत्र निरन्तर इति परहणं भवति । यत्र पुनरिन्द्रिय-

मात्रं सम्बन्धते तत्र साम्नेर इति । तस्मात् साम्नेर इति यद्व्यञ्जान्-
निमित्तत्वाच्च साम्नेरमिति यद्व्याहप्राप्यकारिता सिद्ध्यतीति । यद्वि-
ष्टुतरयद्व्याहदिति तदप्ययुक्तम् । सम्बन्धमात्रेण महदस्त्वोर्यद्व्याहत् ।
सम्बन्धमात्रेणैव महति वापौ च विषयभेदानुविधायी प्रत्यय उच्य-
जायते तस्माद्देवमेतदपीति । यत्पुनरेतदुक्तं दिग्देवप्रत्ययपदेऽहिति
तदपि शरीरावधिनिमित्तत्वात् प्रत्युक्तम् । यत्रेन्द्रियं शरीरं चार्थेन
सम्बन्धते तत्र दिग्देवप्रत्ययपदेऽहो न भवति । दूरान्तिकानुविधानं वा ।
यत्र त्विन्द्रियमेव केवलं सम्बन्धते तत्र शरीरमवधिं कृत्वा संयुक्तसंयो-
गात्पीयस्वं भूयस्वं वापेक्ष्यमाणस्य दिग्देवप्रत्ययाः सन्निकृष्टविप्रकृष्ट-
प्रत्ययाश्च भवन्ति । यत्पुनरेतत् शाखाचन्द्रमसोः तुल्यकास्यपद-
वाहिति । तदपि न । अनभ्युपगमात् । को हि स्वस्वात्मा शाखा-
चन्द्रमसोस्तुल्यकालयद्वयं प्रतिपद्यते कालभेदायद्व्याहितिप्रत्यय एव
उत्पलदलव्रतव्यतिभेदवदिति । कथं पुनरवगम्यते कालभेदायद्व्याह-
निमित्त एव ध्रुवप्रत्ययो न पुनरेककाल एव । इदमनुमानं अत्रि-
रणानुपपत्तेरिति । यद्यप्राप्यकारि चतुर्भवति न कुत्रैकटाईरावरणस्य
सामर्थ्यमस्तीत्यावरणानुपपत्तिः स्यात् न च व्यवहितार्थोपलब्धिरिति
तस्मान्नाप्राप्यकारोति । दूरान्तिकानुविधानं चानुपलब्धुपलब्धयोर्न
स्यात् । अप्राप्य चतुरर्थं गृह्णातीति । यदिदमस्य दूरे यद्व्याहणम-
निके च यद्व्याहणमुभयमेतन्न स्यात् । दृष्टं तु तस्मान्नाप्राप्यकारोति ।
विषयीभावोऽहिति चेत् । न । सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानभ्युप-
गमात् । अथापीदं स्यात् । यः चतुर्षोर्विषयी भवत्यर्थः स उच्य-
भवति । यस्य न भवति नासावुपलब्धत इति । न च व्यवहितानां

दूरावस्थितानां वार्थानां चक्षुषो विषयीभावोऽस्ति तस्मान्न ते
 गृह्यन्ते इति । तच्च मैवं सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानभुपगमात्
 कः ॥ सम्बन्धव्यतिरेकेण विषयीभावः केवलं भवतः सञ्ज्ञामात्रं
 भिद्यते नार्थ इति । मयोच्यते सम्बन्ध इति भवताभिधीयते विषयी-
 भाव इति न कश्चित् विशेष इति । अथ प्राप्यकारित्वे चक्षुषः किं
 प्रमाणम् । इन्द्रियत्वमेव । प्राप्यकारि चक्षुरिन्द्रियत्वात् । घ्राणादिवत् ।
 घ्राणादीन्द्रियं प्राप्तकारि दृष्टं तथा च चक्षुस्तस्मात् प्राप्यकारीति ।
 अथ पुनर्न किञ्चिदिन्द्रियं प्राप्यकारि प्रतिपद्यते तदा सर्वाणि
 पक्षीकृत्य करणत्वादिति वाच्यम् । करणं वाग्नादि प्राप्यकारि
 दृष्टं तथा चेन्द्रियाणि तस्मात् प्राप्यकारीणीति । अथ पुनर्वैयर्थ्यात्
 सर्वानेवार्थानप्राप्यकारिणः प्रतिपद्यते तदा कथं सोपि दृष्टसामर्थ्यानां
 कारणानां सर्वत्र कार्यानुत्पत्त्या प्रत्यवस्थेयः यदि स्वप्नेतानि कार-
 णानि परस्परप्राप्त्यनपेक्षाणि स्वयमनुपजातवृत्तिकानि कार्यमारभन्त
 इति कस्मात् कार्यं सर्वत्र न भवतीति वक्तव्यं अतो न कारण-
 मप्राप्यकार्यस्तीति । अनेकदृष्टपक्षाद्युदाहरणं लोकरति । तस्माद्भव-
 स्थितमेतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ॥

अथ ज्ञानग्रहणं किमर्थं सुखादिव्यवच्छेदार्थम् । इन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षात् सुखदुःखे अपि भवतः तद्गुदासार्थमाह ज्ञानमिति ।
 तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं विषयनामधेयेनाभिधीयत इति
 भाव्यम् ॥ तत्रप्रतिषेधार्थमाह अव्यपदेशमिति । यदिदमनुपयुक्त-
 ऋद्धार्यसम्बन्धं विषयभेदानुविधाधि विज्ञानं तत्रत्यत्वं कृतवृद्धार्य-
 सम्बन्धस्यापि तदुत्पत्तिकाले तादृगेव । अपरे तत्रव्यपदेशमित्यनेनानु-

मानं निराकुर्वन्ति । तच्च नैवम् । कस्मात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न-
मिति वचनात् न ह्यनुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति । अतो
न प्रसङ्गोऽनुमान इति । यीशे मरीचय इति भाष्यम् । तत्प्रतिषेधा-
र्थमिदमुच्यते अव्यभिचारोति । किमिदं व्यभिचारोति । यदतस्मिंस्त-
दिति भवति । किं पुनरत्र व्यभिचारि किमर्थः आहो ज्ञानमिति ।
एके तावदर्णयन्ति । अर्थस्य व्यभिचारः अर्थस्तु तथा न भवतीति
तद्व्यभिचारात् तद्विषयं ज्ञानमपि व्यभिचारोत्युच्यत इति । तच्च
नैवम् । कस्मात् अर्थस्य तथाभावात् । यत्तदुदकादि ज्ञानमुपजायते
मरीचिषु स्पन्दमानेषु न तत्रार्थो व्यभिचरतीति । न हि तेन
मरीचयो न वा स्पन्दन्ते किन्तु ज्ञानं व्यभिचरति । अतस्मिंस्तदिति
भावादिति । न हि तत्रोदकमस्ति । तांस्तु मरीचीनिन्द्रियोपघात
दोषादिन्द्रियेणालोच्य विपर्येति इति ज्ञानस्य व्यभिचारो नार्थस्येति ।
दूराच्छनुषार्थं पश्यन्नावधारयतीति भाष्यं तद्भुदासार्थमाह व्यवसाया-
त्मकमिति । न । संग्रयस्यानिन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वकत्वात् । न हीन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षात् संग्रयज्ञानं भवति किन्तु मानसः प्रत्ययः । संग्रोतिः
संग्रय इति । तच्च नैवम् । संग्रयस्योभयनिमित्तत्वात् । उभयन्तु
संग्रयस्य निमित्तं आत्मान्तच्छरणसंयोग इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति ।
तच्च यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षानवधारणपूर्वकं मनसानवधारणं तदिह
सम्बध्यते । तस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणम् । पूर्वं तु न सम्बध्यते ।
यदात्मान्तच्छरणसंयोगाद्भवतीति । तस्मादस्ति विषयो विशेषणस्येति
युक्तं व्यवसायात्मकमिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येवमादिष्वप्य-
मात्मादिषु सुखादिषु च नास्ति । मनसोनिन्द्रियत्वादव्यापकमेतत्

प्रत्यक्षज्ञानमिति । कथं पुनरिन्द्रियं मनो न भवति । इन्द्रियसूत्रे-
 ऽपठितत्वात् । परिपठिताणि प्राणादीनीन्द्रियाणि । न च तेषु मनः
 पठितम् । तस्मान्नमो नेन्द्रियम् । पृथक् चानभिधानाच्चास्ति मनस
 इन्द्रियत्वे प्रमाणं ततश्च नेन्द्रियं मनः न सैवं प्रत्यक्षाः सुखादयो
 भविष्यन्तीति । प्रत्यक्षास्यैते नानुमानिकाः सिद्धाभावात् । न हि
 सिद्धमन्तरेणानुमेयार्थो गम्यते । नाप्यन्यत् प्रमाणं प्रतिपादकमस्ति
 सुखादीनाम् । न च तेषामनुसंधत्वम् । न चान्या गतिरस्ति ।
 तस्मात्कर्तव्यं सुखादीनां प्रत्यक्षेण ग्रहणोपसंख्यानमिति । कस्यैवमाह
 न प्रत्यक्षाः सुखादय इति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षवाद्याह ।
 नैव दोषः । मनस इन्द्रियत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञान-
 मिति । यत्तु सूत्रे ऽनभिधानं तद्वैधर्म्यात् । किं तद्वैधर्म्यं सर्व-
 विषयत्वासर्वविषयत्वे । सर्वविषयं मनोऽसर्वविषयशीतराणि । सर्व-
 विषयं तु मनः स्मृतिकारणसंयोगाधारत्वात् आत्मवत् सुखयाहक-
 संयोगाधिकरणत्वात् समक्षेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्च आत्मवत् । भौति-
 काभौतिकत्वं तु न विरोधात् । न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिक-
 मिति । कार्यधर्मादेतौ भौतिकत्वमभौतिकत्वं च । न च कार्यं मनः
 तस्मान्न भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । ओषे चासंभवः यदि भौतिक-
 ताभौतिकत्वज्ञानाद्वैधर्म्यादपरिपाठः सूत्रे मनसः ओषमपि सूत्रे
 न पठितव्यम् । तर्हि न हि ओषं भौतिकं नाप्यभौतिकमिति ।
 स्वार्थं प्रत्ययविधानमिति चेत् । न । प्रत्ययवैयर्थ्यात् । खादेवा बुद्धिः
 स्वार्थिकः इव प्रत्ययो भूतमेव भौतिकमिति । तच्च न । प्रत्ययवै-
 यर्थ्यात् न हि भौतिकमित्यनेन कश्चित्सिद्धितार्था सम्भवे । तस्माद्

व्यर्थमेतत् स्वार्थं प्रत्ययविधानमिति । यत्पुनरेतत् वृथगभिधानं
 नास्तीति । न नास्ति युगपज्ज्ञानानुपपत्तेरिति । युगपज्ज्ञानानु-
 त्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यते तेन च प्रतिपादितमेतन्मनसः करणत्व-
 मिति । सगुणानामिन्द्रियभावो वैधर्म्यमित्येतदप्युक्तम् । ओषान-
 भिधानप्रसङ्गादेव । तस्मात् सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वमेव वैधर्म्यमित्येत-
 देव व्यायः । तन्मान्तरसमाचाराच्च । तन्मान्तरे मन इन्द्रियमिति
 पच्यते । तच्चेह न प्रतिषिध्यते । अप्रतिषेधादुपात्तं तदिति । न
 शेषाभिधानवैयर्थ्यात् । शेषाण्यपीन्द्रियाणि तैः परिपठितानि तस्मात्
 तान्यपि न वक्तव्यानि यद्यप्रतिषेधादुपादानं स्यादिति । न तन्म-
 युक्त्यनवबोधात् । न भवता तन्मयुक्तिः परिज्ञायते । परमतमप्र-
 तिविद्धमनुमतमिति हि तन्मयुक्तिः न च यस्य स्वमतपरिग्रहो
 नास्ति तस्य स्वमतं परमतं वा भिद्यते । भवता च परमतानुरोधेन ^{long down} ^{on the ground that etc} ^{people}
 सर्वं स्वमतं निवार्यत इति । तन्निवारणात् स्वमतं परमतमित्येतदेव
 न स्यात् । तस्मादस्ति मन इन्द्रियं चेति । तदुपपन्नमिन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति व्यापकं लक्षणम् । समस्तमसमस्तं
 चेति सन्देहः । किमिदं प्रत्यक्षलक्षणं समस्तमाहो असमस्तमिति
 सन्देहः कुत उभयथा दर्शनात् समस्तं लक्षणं भवति चेत्सं च ।
 इच्छाप्रथमदेवसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति व्यस्तलक्षणमेकत्रः
 प्रतिपादकत्वात् तथा समानानेकधर्मोपपत्तेरित्येवमादि व्यस्तम् । समस्तं
 पुनः वचनविघातोर्थविकल्पोपपत्त्या ह्यस्मिति । समस्तोनेन ह्यसं
 लक्ष्यते । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति च । लक्षणं चेद-
 मतः सन्देहः किं समस्तमुतासमस्तमिति । समस्तमित्यत्र । यस्मादे-

कर्मोत्तमानुसूत्राद्द्विपर्ययसंशयज्ञानानिः निवर्त्यन्ते इति । यदी-
न्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्येकत्रः पदमभिधीयते । योयमेकेन
पदेनार्थः । सङ्गृहीतः सः प्रत्यक्षः स्यादिति तेन पूर्वोक्तानामनुमाना-
दीनां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः स्यादिति । एवं द्वयोः पदयोः उपादाने पद-
द्वयोपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । एवं त्रयाणां पदानां उपादाने तैरु-
पात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । एवं चतुर्णां पदानां उपादाने तैरुपात्तस्य
प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तस्मादेकद्विचिचतुष्पदपर्युदासात् पञ्चपदपरिग्रहेण
चिन्तकोटीर्षुदस्य समस्तं लक्षणमित्युच्यते । तत्रैकपदपरिग्रहेण ताव-
त्पञ्चकोटयः द्विपदपरिग्रहेण दश चिपदपरिग्रहेणापि दशैव चतुःप-
दपरिग्रहेण पञ्च । एकचिन्तमी पुनः समस्तपरिग्रहेणोपात्तेति ।
कस्माद्विभेषविधिप्रतिषेधयोः श्लेषप्रतिषेधविध्यभ्यनुज्ञाविषयत्वात् ।
अथ खलु विभेषविधिः प्रवर्तमानः श्लेषं प्रतिषेधति यथा दक्षिणे-
नाह्लाण पश्यतीति । विभेषप्रतिषेधस्य श्लेषाभ्यनुज्ञाविषयो भवति ।
यथा वामेनाह्लाण न पश्यतीति । तथेहाप्येकदेशाभ्युपगमे श्लेषप्रतिषेधः
श्लेषविधानं वा गम्यत इति व्यवस्थितं प्रत्यक्षमिति । अपरे पुनर्वर्ण-
यन्ति । ततोर्थादिज्ञानं प्रत्यक्षमिति । तत्र । ततोर्थादिति यस्या-
र्थस्य यद्विज्ञानं व्यपदिश्यते यदि तत एव तद्भवति मार्यान्तराद्भवति
तत् प्रत्यक्षम् । एतेनानुमानादिज्ञानमपचित्तं भवति । न हि तत
एव तद्भवति किं तर्हि ततश्चान्यतस्य तद्भवति । तत्र तावदर्थग्रहणं न
कर्तव्यमिति ततो विज्ञानमित्युच्यमाने गम्यत एव तदर्थादिति ।
अवधारणार्थार्थशब्द इति चेत् । स्यान्मतिरेषावधारणार्थार्थशब्दो
भविष्यतीति । यदुक्तं भवति तत एवेति तदुक्तं भवति ततोर्थादि-

ति । तन्न युक्तमेकपदस्यावधारणार्थस्य दृष्टत्वात् । अम्बुच^(१) इति
यथा । एतेनानुमानादिव्युदासोऽपि प्रत्युक्तः । यत् पुनरेतत् संवृ-
तिज्ञानं अनेनापक्षिप्तमिति तदेतन्न बुध्यामहै कथं तदपक्षिप्तमि-
ति । यदि ब्रूषे रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं घटस्य व्यपदिश्यते न ततो
भविष्यतीत्यपक्षिप्तं तन्न युक्तम् । न हि रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं
घटस्य व्यपदिश्यते रूपादिभ्य उत्पन्नं रूपादीनां घटादिभ्य उत्पन्नं
ज्ञानं घटस्येति न प्रसङ्गः । अथाप्येवं मनोरथो न रूपादिभ्यो
व्यतिरिक्ताः पटादय इति । मनोमोदकोपभोगमात्रमेतत् । यथा
तद्व्यतिरिक्ता घटादयः तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । सर्वं च स्वविषयाद्
विज्ञानं भवतीति ततोऽपहणमनर्थकमिति । ननु च^(२) मिथ्याज्ञान-
मतस्मादपि भवति । न ह्यतस्मात्तद्भवतीति किं तर्हि अतस्मिंस्तद्भव-
तीति । न भवता मिथ्याज्ञानमपि व्यञ्जायि । ततोऽपहणमर्थपहणं
चान्तरेण विज्ञानमात्रमवशिष्यते । तथा च न लक्षणमुक्तं स्यात् ।
सर्वं च ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । यद्यप्येतत्सूत्रं यथाश्रुति भवति तथा-
पि शास्त्रापाहकज्ञानयोर्युगपद्भावाज्ज्ञानं अप्रत्यक्षं स्यात् । नात्रोत्पा-
दौ सममिति चेत् । तच्च नोदाहरणाभावात् । न हि समं नात्रो-
त्पादे किञ्चिदुदाहरणमस्ति विनष्टस्यार्थः प्रत्यक्ष इति स्यात् । तुल्य-
मिति चेत् स्यान्मतिर्भवतां युगपदवस्थाने किमुदाहरणमिति । तच्च
नैवमुक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । स्फटिकादिसूत्र इति । अपरे

(१) अम्बुकाररहितो 'अम्बु' इति ङीष्कारसकलः पाठः ।

(२) सर्वत्र—इत्यधिकम् १ पु० ॥

तु मन्थक्रे प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति । अथ केयं कल्पना नास-
 सातियोजनेति । यत् क्रिय न शाब्दाभिधीयते न च जात्यादिभि-
 र्गप्रदिश्यते विषयस्वरूपानुविधाद्यपरिच्छेदकमात्मसंवेधं तत् प्रत्यक्ष-
 मिति । त्वे इदं प्रष्टव्याः । अथ प्रत्यक्षशब्देन कोर्थाभिधीयत इति
 अदि प्रत्यक्षं कथमज्ञायं । अथ न प्रत्यक्षं अवाचकस्यैर्हि प्रत्यक्षशब्दः
 अथ प्रत्यक्षशब्देन सामान्यमुच्यत इति । एतदपि सामान्यं किं प्रत्य-
 क्षयतिरेक्याद्योक्तिद्वयतिरेकीति । यदि प्रत्यक्षयतिरेकि न प्रत्य-
 क्षमुक्तं अथाव्यतिरेकि कथं नोक्तम् । कल्पनापोढशब्देनापि अदि
 प्रत्यक्षमुच्यते तदा व्याघातः अथ नोच्यते तथापि कल्पनापोढवचनं
 अर्थं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति च वाक्यम् । अथास्य वाक्यस्य कोर्था
 अदि प्रत्यक्षं व्याघातः कथं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति चानेन वाक्ये-
 त्त्राभिधीयते न चाभिधेयमिति तेन्यो भदन्तादक्तुमर्हति । अथ न
 प्रत्यक्षमस्यार्थः त्रिणीश्वरणमात्रं तर्हीतद्वाक्यं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति ।
 अनित्यादिशब्दत्रिवयत्वाच्च न सर्वथाऽवाच्यम् । अनित्यं प्रत्यक्षं दुःखशू-
 न्यमनात्मकं च प्रत्यक्षमित्येषां श्लेषशब्दानां विषयतासुपयाति कथ-
 मवार्थं अथनोपैति सर्वं संस्कृतमनित्यमित्येतत्तथागतेन नास्व्यातम् ।
 अथ स्वरूपतो न स्यप्रदेशमित्येष कल्पनापोढशब्दार्थः । सर्वे ऽर्थाः
 तर्हि प्रत्यक्षाः प्राप्नुवन्ति किं कारणम् न हि कश्चित् सुशिक्षितोपि
 पदार्थानां स्वरूपं निर्देष्टुं शक्नोति । असामयिकत्वात् । सर्वस्य च
 वस्तुनो द्वावाकारौ सामान्याकारो विशेषाकारश्च । तच्च वस्तु सामा-
 न्यनैवाकारेणाभिधीयते न विशेषाकारेण । विशेषानभिधानाश्लोकं
 भवति । न हि मनुष्यशब्दस्य ब्राह्मणो न वाच्यः । ये तु तस्यासा-

धारणधर्माः पुरुषान्तरव्यावृत्तप्रत्ययहेतवो न च तैः सहानभिधानाश्रोक्तो भवति । एवं ज्ञानमपि^(१) सामान्यविशेषाकारवत् तस्य विशेषाकारेण नाभिधानं सामान्याकारेण त्वभिधानमेव । यदि च विशेषाकारेणानभिधानं यत् तल्लक्षणं प्रत्यक्षस्य न केवलं प्रत्यक्षस्य वैलोक्यस्यैतल्लक्षणमिति । एवं प्रत्यक्षलक्षणं नेक्तं स्यात् । अथ कल्पनापोढब्रह्मेण प्रत्यक्षस्य स्वरूपमभिधीयते । एवमयनिवृत्तौ व्याघातः स्वरूपं चानभिधेयं इत्यनेन ब्रह्मेणाभिधीयत इति । अद्यानेन ब्रह्मेण नैव किञ्चिदभिधीयते । किमस्य ब्रह्मस्योच्चारणसामर्थ्यं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति । अप्रतिपादकत्वान्मूकस्वप्नसदृशमेतत् । एवं यथायथेदं लक्षणं विशार्यते तथातथा न्यायं न सहत इति । सत्संप्रयोगे पुरुषस्तेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमिति । एतदपि संशयाद्युत्पत्तिनिमित्तत्वादलक्षणमिति । तथा शोक्तं प्रत्यक्षस्य वर्षयङ्गिरिति । एतेन प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षमगः प्रकाशविशेषेषु सत्त्विति प्रत्युक्तम् । तथा ओजादिदत्तिरिति । किं कारणं पञ्चपदपरिग्रहेण प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं यत्रान्यतरपदपरिग्रहो नास्ति तत्प्रत्यक्षाभासमिति । एवमनेन न्यायेन चान्ययमुक्तानि लक्षणानि तान्येतस्माल्लक्षणास्तु भिद्यमानानि न लक्षणानीति व्याख्यातं प्रत्यक्षलक्षणमिति ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥ ५ ॥

(१) अत्रार्थपुरस्कृतं अभिधितमिति 'आश'मित्युच्यते इयं शीघ्रादर्शनात् समु-
पगतम् ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति । अथेत्यानन्तर्ये । अनुमान-
विशेषणार्थं सूत्रम् । तत्पूर्वकमित्यनेन समानासमानजातीयेभ्योनु-
मानं व्यवच्छिद्यत इति । तानि ते तत्पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकम् ।
यदा तानीति विग्रहः तदा समस्तप्रमाणाभिसम्बन्धात् सर्वप्रमाणपूर्व-
कत्वमनुमानस्य वर्णितं भवति । पारम्पर्येण पुनस्तत् प्रत्यक्ष एव व्यव-
तिष्ठत इति तत्पूर्वकत्वमुक्तं भवति । यदापि विवेकात्^(१) ते पूर्वं घञेति
ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य प्रत्यक्षस्य तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षमिति । ते च
द्वे प्रत्यक्षे । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनमाद्यं प्रत्यक्षं लिङ्गदर्शनं द्विती-
यम् । बुभुत्सावतो द्वितीयालिङ्गदर्शनात् संस्काराभिव्यक्त्युत्तरकालं
स्मृतिः स्मृत्यानन्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनमयं धूम इति । तदिदमन्तिमं
प्रत्यक्षं पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुगृह्यमाणं परामर्शरूप^(२)मनुमानं
भवति । कः पुनरनुमानार्थः । अनुमीयते ऽनेनेति करणार्थः । किं
पुनरस्य फलमग्निविषया प्रतिपत्तिः । कथं पुनरन्यविषयं करणं अन्य-
विषयां क्रियां करोति । ब्राह्म्यादिविषयस्य सुब्रह्मादेः करणस्य
ध्यामाके ऽभिद्यतिर्भवति । नागियमादिति यद्विषयं करणं तद्विषया
क्रियेति न नियमोऽस्ति । दृष्टा हि दृष्टादिविषयस्य छेदेनस्यावयव-
क्रियेति । दृक्षः क्षिद्यते अवयवे क्रियेति । क्वचित् पुनर्यद्विषयं करणं
तद्विषयैव क्रिया । तद्यथा तण्डुलाः पच्यन्ते पाकसोखेव । क्वचित्
पुनरात्मैव भवति कर्ता करणं क्रिया तस्यैव । तद्यथा दृक्षस्तिष्ठतीति ।
दृक्ष आत्मना तिष्ठति । किमुक्तं भवत्यात्मनैवेति । अस्मादयं स्वस्त्रितौ

(१) यथापि 'विवेकादि'ति क्वमिभ्यिनमारर्षेपुञ्जवे ।

(२) लिङ्गपरामर्शरूपमिति पाठः १५० ॥

करणान्तरं न प्रयुक्ते । एवमन्यविषयस्य करणस्थान्यविषया क्रियेति ।
 कश्चित् पुनर्यद्विषयं प्रमाणं तद्विषयैत्र क्रिया । यदा स एवार्थः
 प्रमीयत इति । किं पुनस्तस्य प्रमीयते प्रमितत्वात् । प्रमीयते
 हेतुत्वेनोपादेयत्वेनोपेक्षणीयत्वेन वावगम्यत इति । तन्न । प्रमाण-
 फलयोर्विषयभेदानभ्युपगमात् । यदा पुनस्तत्पूर्वं यस्य तदिदं तत्पू-
 र्वकमिति तदा भेदस्याविवक्षितत्वात् । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनान-
 न्तरं लिङ्गदर्शनसम्बन्धस्यतिभिर्लिङ्गपरामर्शो विग्नियते तस्य तत्पूर्व-
 कत्वात् किं पुनस्त्वेतन्मीयते । शेषोर्थ इति । अनुमानमित्यत्र किं
 कारकं भावः करणं वा । यदा भावस्तदा हानादिवुद्ध्यः फलम् ।
 यदा करणं तदा शेषवस्तुपरिच्छेदः फलमिति । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्ध-
 स्यतिर्लिङ्गदर्शनं वा इति सन्देहः । एके तावदर्णयन्ति लिङ्गलिङ्गि-
 सम्बन्धस्यतिरनुमानमिति । इतरैर्लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनादिभिरनु-
 गृह्यमाणा । अपरे तु मन्यन्ते लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । वयं
 तु पश्चामः । सर्वमनुमानमनुमितेस्तस्मान्तरौयकत्वात् । प्रधानोपस-
 र्जनताविवक्षायां लिङ्गपरामर्श इति न्याय्यम् । कः पुनरत्र न्यायः ।
 आनन्तर्यप्रतिपत्तिः यस्मात्लिङ्गपरामर्शादनन्तरं शेषार्थप्रतिपत्तिरिति
 तस्मात्लिङ्गपरामर्शो न्याय्य इति । स्यतिर्न प्रधानं किं कारणं स्यत्यन-
 न्तरमप्रतिपत्तेः । न हि भवति यत्र धूममद्राक्षं तत्राग्निमद्राक्षमिति ।
 एतस्यास्य स्यतेरनन्तरं तस्मादग्निरिति शेषार्थग्रह^(१) इति युक्तं वक्तुम् ।
 तस्मात् स्यत्यनुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोभीष्टार्थप्रतिपादको भवतीति ।
 एवं शेषोपनयस्यार्थवत्ता यदिषायं स्यत्यनुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोऽनु-

(१) 'शेषार्थग्रह' इति कश्चिद्विद्वान्माहर्षिपुत्रेण ।

मार्गं भवति । एवं सत्युपनयोर्ध्वानिति । एवं च सति वाक्याङ्गत्व-
 सुपनयस्योक्तं भवति । तस्माद् व्यवहितमेतत् । तत्पूर्वकमनुमान-
 मिति । यदि प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संस्कारे निर्णये च प्रसङ्ग इति ।
 प्रत्यक्षपूर्वको भावनास्थः सतिहेतुः संस्कारः निर्णयस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वा-
 दनुमानं प्रसज्यत इति नैषदोषो विज्ञानस्याधिकृतत्वात् । इन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ज्ञानाधिकारो वर्तत इति तेन न संस्कारे
 ऽतिप्रसङ्गः । निर्णये त्वभयथा कदाचित् प्रमाणं कदाचित् फलम् ।
 स्वविषयपरिच्छेदकत्वात् फलम् । शेषपरिच्छेदकत्वात् प्रमाणमिति ।
 त्रिविधमिति । अन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति । तत्रा-
 न्वयव्यतिरेकी विवक्षिततज्जातीयोपपत्तौ विपक्षावृत्तिः यथा अनित्यः
 शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यसदादिषाङ्गकरणप्रत्यक्षत्वाद् घटव-
 दिति । अन्वयी विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति विपक्षहीने यथा
 सर्वानित्यत्ववादिनामनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यस्य हि विपक्षो
 नास्ति ॥ व्यतिरेकी विवक्षितव्यापकत्वे सति सपक्षाभावे सति विप-
 क्षावृत्तिः । यथा नेदं जीवच्छरीरं निरात्मकं अप्राणादिमत्वप्रसङ्गा-
 दिति । अथवा त्रिविधमिति । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्दृष्टं चेति ।
 पूर्वं साध्यं तद् व्याप्या यस्यास्तीति तत् पूर्ववत् । साध्यतज्जातीयः शेषः
 तद्यस्यास्तीति तत् शेषवत् । पूर्ववत्साम साध्यव्यापकं शेषवदिति सामा-
 नेति । सामान्यतस्याद्दृष्टम् । चशब्दात् प्रत्यक्षानुमानाविरुद्धं चेत्येवं
 चतुर्लक्षणं पक्षक्षयमनुमानमिति । अथवा त्रिविधमिति । पूर्व-
 वत् शेषवत् सामान्यतोद्दृष्टं चेति । तत्र पूर्ववत्साम यत्र कारणेन
 कार्यमनुमीयत इति भाव्यम् । किं पुत्ररिदसुक्तं भवति कारणेन

कार्यमनुमीयत इति । यदि तावद्यमर्थः कारणदर्शनात् कार्यास्ति-
त्वं प्रतिपद्यत इति तत्रास्ति न हि कारणं गृहीत्वा स्वल्पात्मा
कश्चित् कार्यं प्रतिपद्यत इति तथा च व्याहृतं भवतीति । अथ
पुनरेवमनुमीयते यत्र कारणं तत्र कार्यमिति । एतदपि नास्ति ।
कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वात् । तन्मवः स्वावयवेषु अंशेषु पटः तन्नु-
स्विति कारणदर्शनाच्च कार्यमनुमीयते इति ब्रुवाणो ऽनुमानमुद्रां
भिन्नन्ति । का पुनरियमनुमानमुद्रा नानुपलब्धे न निर्णीति न्यायः
प्रवर्तत इति । यदि कारणदर्शनात् कार्यमनुमीयते अनुपलब्धेर्ये
न्यायः प्रवर्तत इति स्यात् । तथा च व्याहृतं स्यात् । नानभ्यु-
पगमात् । क एवमाह कारणदर्शनात् कार्यास्तित्वं प्रतिपद्यत इति ।
को वा ब्रवीति यत्र कारणं तत्र कार्यमिति । कार्यं तु कारण-
विशेषणत्वेनोपयुक्तं गुणभूतमनुमीयत इति सूत्रार्थः । तथा च न
मुद्राभेद इति । एवं शेषवदादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्रापि कारणं
कार्यस्वाङ्गभूतमनुमीयत इति । कथं पुनः शेषशब्देन कार्यमुच्यते ।
द्वयोरनुमानभावेनोपलक्षितयोः कारणस्योपयोगात् अनुपयुक्तं कार्य-
मिति । कार्यं शेषशब्दवाच्यम् । उदाहरणं मेघोन्नत्या भविष्यति
दृष्टिरिति कारणेन कार्यानुमानम् । कथं पुनरस्य प्रयोगः । दृष्टि-
मन्त एते मेघाः गभीरध्वानवत्त्वे सति वज्रसवलाकावत्त्वे सति
अधिरप्रभावत्वे सति उन्नतिमत्त्वात् दृष्टिमशेषवदिति । नद्याः
पूर्णत्वं शेषवदुदाहरणं कथं पुनरेतन्नदीपूरे । नद्यां वर्तमानोऽपरि
दृष्टिमद्देशमनुमापयति व्यधिकरणत्वात् । नैवोपरि दृष्टिमद्देशानु-
मानं नदीपूरः किं तर्हि नद्या एवोपरि दृष्टिमद्देशसम्बन्धित-

मनुमीयते नदीधर्मेण । उपरि दृष्टिमद्देवसम्बन्धिनी नदीस्रोतः
 शीघ्रमेव सति पूर्णफलकाठादिवहनवत्त्वे सति पूर्णत्वात् पूर्णदृष्टि-
 मन्नदीवदिति । भविष्यति भूता वेति काश्चिन्नाविचिन्तित्वात् । यः
 कश्चित् काश्च उपदेय इति । सामान्यतोद्दृष्टं नाम अकार्यकारणी-
 भूतेन यथाविनाभाविना विशेषण्येन विशेष्यभाषो धर्मा गम्यते तत्
 सामान्यतोद्दृष्टं यथा बलाकया सखिसानुमानम् । कथं पुनर्वला-
 कया सखिसानुमानं यावानस्य देवो बलाकयाऽजहदृन्तित्वेन प्रसिद्धो
 भवति तावन्ममन्तर्भाव्य दृष्टादिकमर्थं पक्षीकृत्य बलाकावत्त्वेन
 साधयति । अपरे तु मन्यन्ते सामान्यतोद्दृष्टं आदित्यस्य गत्यनुमान-
 मिति । तन्न बुद्ध्यामहे । कथमनुमीयते यदि तावद् गतिमानादित्य
 इति अस्मिन्न गतिरनुमीयते तत्केन प्रतिपद्यते । न ह्यादित्यस्य गतेः
 किञ्चित् सम्बन्धिस्त्रिभङ्गमस्ति न चासम्बद्धोऽर्थोऽनुमानं ब्रह्म इति
 सर्वं सर्वेष्वनुमीयेतेति । अथ देवान्तरप्राप्तिर्त्रिभङ्गमिति तस्मा-
 द्दृष्टत्वात् । न हि सवितुः कश्चिद्देवान्तरप्राप्तिं पश्यति । देवान्तरं
 ब्रह्माकाशादिदिग्देवो वा । उभयं चाप्रत्यक्षम् । न चान्या गति-
 रस्ति । तस्माद्देवान्तरप्राप्तिदर्शनमयुक्तम् । सर्वत्र स्वल्पमादित्यस्य
 मन्त्रस्यमेव केवलमुपलभते न च वक्षुभाषदर्शनादनुमानं युक्तम् ।
 अपि च केनचित् प्रकारेण आदित्यस्य गतिः ब्रह्मा द्रष्टुं उपलब्धि-
 क्षण्यप्राप्तत्वात् । न पुनर्देवान्तरप्राप्तिर्नित्यातीन्द्रियत्वात् । न हि
 कदाचित् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षदृष्टिः संयोगो भवति प्रत्यक्षः । अथ देव-
 दत्तस्य देवान्तरप्राप्तिदर्शनेनादित्यस्य गत्यनुमानं सामान्यतोद्दृष्टमिति
 मन्यन्ते न केवलमादित्यस्य सर्वार्थानां गत्यनुमाने हि भवानपि

गण्यतीत्येवं किमिति गानुमीयते । नैवेदमादित्यगत्यनुमानं साक्षात् किं तर्हि देवान्तरप्राप्तिमनुमाद्य तथा गत्यनुमानमित्यदोषः । देवान्तरप्राप्तिमाणादित्यः द्रव्यत्वे सति अथर्द्धिप्रत्ययाविषयत्वे च प्राप्नुषोपसम्भवे च तदभिसुखदेवसम्बन्धादनुत्पन्नपादविहारस्य परि- चय्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् मण्यादिवदिति मण्यादावेतत्सर्वमस्ति च च देवान्तरप्राप्तिमान् एवं चादित्यः तस्माद्देवान्तरप्राप्तिमानिति । अनया देवान्तरप्राप्त्या अनुमितया गतिरनुमीयत इति । देवान्तर- प्राप्तिमत्त्वे वा अनुमानं देवान्तरप्राप्तिमाणादित्यः अचक्षुषशुषो व्यव- धानानुपपत्तौ दृष्टस्य पुनर्दर्शनाविषयत्वात् देवदत्तवदिति । एके तावद् दिक्प्रत्ययत्वे ऽनुमानं भ्रुवते । प्रत्यक्षा दिक् अङ्गुष्ठा व्यप- देवाच्चन्द्रवदिति । तच्च न । अरूपित्वात् । अरूपा दिक् कथं बाह्य- करणप्रत्यक्षा भविष्यति कथं तर्हि अङ्गुष्ठा व्यपदेशो दिग्देवसम्बन्धिषु वृक्षादिषु दिग्व्यपदेशात् । ये दिग्देवसम्बन्धिगो वृक्षादयस्मान् दिग्- त्युपचरन्ति । आदित्येन सहोपसम्भेः प्राचीत्यसं ब्रह्मः आदित्यसम्बन्ध- विभिन्नदिग्देवे वर्तते । तेनाद्येनादित्यदर्शनेन सह वृक्षादीनुपसभते तान् प्राचीत्युपचरन्ति उपचर्य चाङ्गुष्ठा व्यपदिशन्ति । अथवा त्रिविध- मिति सिद्धस्य प्रसिद्धसदसन्दिग्धतामाह प्रसिद्धमिति पक्षे व्यापकं सदिति सजातीये ऽस्ति असन्दिग्धमिति सजातीयाविनाभावि । अथवा त्रिविधमिति नियमार्थं अनेकधाभिन्नस्वानुमानस्य त्रिविधेन पूर्ववदादिना संग्रह इति नियमं दर्शयति । कथमनेकधाभिन्नमिति । अन्यव्यतिरेकिद्विधासजातीये सदेव सदस्य । अन्यव्यति द्विधैव । एवं व्यतिरेकोकरूपम् सपक्षाभावात् । तदिदं पक्षधाभिन्नमनुमानं

कासभेदेन पञ्चदशधा भवति । तदपि पुनः पुरुषभेदानुविधानात्
 षष्टिभेदं भवति तस्य त्वात्तर्गणिको ऽनन्तभेद इति । सोऽयमनु-
 सागभेदः एवं भिन्नस्त्रिविधमित्यनेन संगृहीत इत्यतो नियमार्थं
 त्रिविधपक्षमिति । पूर्ववदित्युक्तं किं पुनरत्र पूर्ववत् । किं कार्यं उत
 कारणं अदि पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववत् कार्यं पूर्ववत् प्राप्नोति ।
 ततश्च कारणेन कार्यानुमानमिति व्याघातः । पूर्वमस्यास्तीति पूर्वव-
 दिति भ्रूमो न पुनः कार्यं किं तर्हि ज्ञानं ज्ञानस्य पूर्वं विषयः ।
 तदिदं पूर्ववदिति तेन कार्यानुमानमिति । एवं शेषवदादिष्वपि
 तद्विषयाणि ज्ञानानीत्युक्तं भवति । अथवा पूर्ववदिति वतिप्रत्यय एषः
 यथा पूर्वं प्रत्यक्षेण दृष्टोर्यः तथातुमानेनापि तमेवार्थं प्रतिपद्यत
 इति पूर्ववद्दृष्टो भवति । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । यथा तेनैव
 धूमेनाग्निं प्रतिपद्यत इति । किं पुनरनेन धूमेन प्रतिपद्यत इति
 किमग्निं उत देवं उत सत्ता उताग्निमन्तं देवम् । तत्र न तावदग्निं
 प्रतिपद्यते । धर्मधर्मिभावानुपपन्नेः । नाग्निर्धूमस्य धर्मः न वाग्निधर्मो
 धूमः प्रतीतत्वाच्चाग्नेर्नानुमेयत्वमस्ति । एतेन सत्ता देवस्य व्याख्यातः ।
 अग्निसत्तायाः प्रतीतत्वात् देवस्य चेति । अग्निमान् देव इति चेत्
 न धूमस्यातद्गुर्मेत्वात् अथापीदं स्यात् अग्निमान् देवो धूमेनानु-
 मीयते । तत्र नैवम् । कस्मात् अतद्गुर्मेत्वात् न हि धूमोऽग्निमन्तं
 देवस्य धर्मः । न वाग्नेर्देवमात्रसम्बन्धो न प्रतीतः । अयमग्निमानिति
 चेत् । न । तस्यादृष्टत्वात् । देवविशेषोऽग्निमन्तयानुमीयते न देव-
 मात्रं न तस्यादृष्टत्वात् । न अयं देवविशेषं पश्यति केवलं तु
 अन्यमभिधानमुच्चारयति । अयं देवोऽग्निमानिति न च धूममात्र-

भग्निप्रतिपादकं धूममात्रे वाचं पश्यति । अतो देवविशेषो मानुसेवः
 अविनाभावेन प्रतिपाद्यतीति चेत् । अथापीदं स्यात् अविनाभावोग्नि-
 धूमयोरतो धूमदर्शनादग्निं प्रतिपद्यत इति । तन्न । विकल्पानुपपत्तेः ।
 अग्निधूमयोरविनाभाव इति कोर्थः किं कार्यकारणभावः उतैकर्थ-
 समवायः । तत्सम्बन्धमात्रं वा अस्तु तावत् पूर्वः कार्यकारणभाव
 इति । तन्न । अतदृत्तित्वात् । न हि धूमोग्नौ वर्तते नाप्यग्निधूमे ।
 स्वकारणवृत्तित्वात् । अतो न कार्यकारणभावः । नैकार्थसमवा-
 योपि । ताभ्यामन्यस्थानारम्भात् । न हि भिन्नजातीयाभ्यां द्रव्यमारभ्यते ।
 न च तावन्यत्र वर्तते स्वकारणवृत्तित्वादित्युक्तम् । सम्बन्धमात्रं
 तत्र वर्तत इति । तदप्यनुमातुं न शक्यत इति । कथं यदि तावदयं
 कुरुते अस्ति सम्बन्धोऽग्निधूमयोरिति । तन्न । अप्रतीतत्वात् ।
 अनग्निकस्यापि धूमस्य दर्शनात् सम्बन्धानुमानम् । रूपस्यैवत् साह-
 चर्यं भविष्यति । न । उभयोर्व्यभिचारित्वात् । अनग्निधूमो दृष्टो-
 ऽधूमस्याग्निरिति । उभयं व्यभिचारि तस्मान्न साहचर्यमिति । यत्र
 धूमस्तत्र वज्जिरित्यनेनैव प्रत्युक्तम् । न चान्या गतिरिति । तस्मान्न
 धूमेन वज्जिरनुमीयते । लोको विरोध इति चेत् । यदि धूमेनाग्ने-
 रनुमानं न भवेत् । ननु लोको विरुद्धत इति चेत् । नास्ति विरोधो
 धूमविशेषेणाग्निविशेषणस्य धूमस्य प्रतिपाद्यत्वात् । कथं पुनरयमग्नि-
 धूमविशेषणं भवति । यदा गुणभूतो भवति । अनुमेयोग्निमानसं
 धूम इति । धूमविशेषेणासाधारणेनानुमीयत इति । उभयं हि तदा
 प्रत्यक्षं धूमस्य तद्गतास्य सातत्यसंहत्यूर्द्धगतिसखभावादयो धर्मा इति ।
 ते चैते धूमधर्मा धूमवृत्तयोऽप्रसिद्धं धूमधर्ममनुमापयन्ति । सर्व-

द्वातुमेवश्च वस्तुनो धर्मो प्रतिपादकश्च धर्मः प्रसिद्धो भवति यथा
 ब्रह्मज्ञातमवज्ञाता प्रसिद्धा हतकलं च धर्मस्त्वगित्यलक्षणाप्रसिद्ध
 इति । तद्विशेषणोऽयमनुमीयत इति । विशेषज्ञान परिशेष इति
 भाष्यम् । न कर्मब्रह्मः ब्रह्मान्तरहेतुत्वादित्युभयव्यावृत्तेरसाधारणं न
 हि ब्रह्मान्तरहेतुत्वं कर्मणि नाकर्मणीति । नान्यार्थत्वात् । ब्रह्मा-
 न्तरहेतुत्वमित्यस्य समानजातीयारम्भकत्वादित्यर्थः । तथा च न दोषः ।
 सामान्यतोद्दृष्टं नाम यथाप्रत्यक्षे सिद्धसिद्धिर्नोरिति भाष्यम् ।
 सिद्धसिद्धिर्नोः सम्बन्धोऽप्रत्यक्ष इति किं यदातुमीयते तदा अप्रत्यक्ष
 आहो न कदाचित्प्रत्यक्षो यदि यदातुमीयते तदाऽप्रत्यक्षः सर्वमनु-
 मानमेवमिति विशेषणमनर्थकम् । अथ न कदाचित् प्रत्यक्षः कथं
 तर्ह्यनुमानमथ प्रवर्तते । व्याहृतं च भवति नानुपपन्नं न निर्णीत इति ।
 न विशेषणभूतस्याप्रत्यक्षस्य सर्वदातुमेयत्वात् । यदित्तरधर्मदर्शनात्
 धर्मिणोऽधिगतिसाधनं तस्यामान्यतोद्दृष्टं यथा इच्छादिभिरात्मा
 इच्छादयः खलु धर्मिणो भवन्ति । आत्मा च विशेषणं गुणभूत
 इति इच्छादीनां गुणत्वं प्रतीतो धर्मः । तेन धर्मेणात्मगुणविशिष्टानेव
 इच्छादीननुमिमीते । परतन्वा इच्छादयो गुणत्वात् रूपवत् पारतन्व्य-
 प्रतिपत्तिरस्मादनुमानात् आत्मतन्वता तु कुतः आत्मतन्वतापरि-
 शेषात् आत्मसंवेद्यत्वात् बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वाच्च न पृथिव्यादिवु
 पृथिव्यादिगुणाः आत्मपरात्मप्रत्यक्षाः बाह्यकरणप्रत्यक्षाश्च आत्मा-
 ऽबाह्यकरणप्रत्यक्षाश्चेच्छादयः तस्माच्च पृथिव्यादिस्वाकाशान्तेषु न
 दिक्कात्मनःसु तद्गुणानां तद्दत्तौचित्यत्वात् । न च ब्रह्मान्तरं
 त्रिव्यते । आत्मा शेषः । तस्मात् तत्तन्म इति । सद्दिव्यं च प्रत्यक्षं यद्-

सद्विषयं चानुमानमिति भाष्यम् । किं तावद्भूमिणमभिप्रेत्यायं भेद-
 खत धर्ममिति । यदि तावद्भूमिणमभिप्रेत्य न कदापिदसद्विषय-
 मनुमानम् । न ह्यनुपलब्धसामान्ये अर्थे अनुमानं प्रवर्तत इत्युक्तं
 न चासतः सामान्यदर्शनमस्ति । अथ धर्ममभिप्रेत्य ब्रूवे धर्मा अपि-
 चिविधा भवन्ति । विधीयमानाः प्रतिषिध्यमानाः स्ततन्नास्वेति ।
 तत्र विधीयमानो धर्मः पृथिव्यां गन्धवत्त्वं प्रतिषिध्यमानोऽपृथिव्यां
 गन्धवत्त्वं स्ततन्त्रः समवायिनी समवाय इति । कथं पुनः स्ततन्त्रः
 समवायः समवायान्तराभावात् । अद्वि यत्र वर्तते तदुक्त्या वर्तते न च
 समवायान्तरं समवायस्य वृत्तिरस्ति अथ समवायान्तरं स्यात् सम-
 वायस्य तस्यापि समवायान्तरकल्पनायामनवस्था स्यात् व्यवस्थाया-
 माद्य एव व्यवस्था किमिदं अहंधानेन प्रतिपन्नव्यमनाश्रितः समवाय
 इति आहोस्त्रिग्यायो वाप्यस्ति । न सन्देहः अस्त्येव न्यायः पञ्च-
 पदार्थवृत्तिभ्रष्टविषयत्वात् । परमाणुवदनाश्रितः समवाय इति
 न्यायः व्यापकत्वे सतीह बुद्धिनिमित्तत्वात् । आत्मवत् । यदि पुनः
 राश्रितः समवायः स्यात् ततः किं स्यात् । कार्यमनाधारं स्यात् ।
 कथमिति । पूर्वं तावत्कार्यमात्मानं लभते पश्चात् कारणेषु समवायेन
 वर्तत इति प्राग्दत्तेरनाश्रितं प्राप्नोति । समवायस्य कार्यकारणयो-
 र्वर्तत इति । वृत्तिरस्य वाच्या न हि वर्तमानं किञ्चिद्वृत्तिमद्बुद्धं
 प्राप्तितात् संयोगवद्वर्तत इति चेत् । न । व्याघातात् । प्राप्तिः संयोगो-
 र्वर्तत इति किमर्थं प्राप्तिधर्मः आहोस्त्रित् कार्यधर्म इति । वयं च
 ब्रूमः कार्यधर्मो न प्राप्तिधर्म इति । तथा कार्यान्तरास्यपि प्राप्तिमन्ति
 सन्तीति यदि पुनरिदं वृत्तिः प्राप्तिधर्मोभविष्यत् प्राप्तेरपि प्राप्-

कारमभविष्यदित्यनवस्वादोषः । प्राप्तेर्दृष्टिसत्त्वात् । न सैतामनवस्वा
 कश्चिच्छक्तः प्रतिपादयितुं प्रमाणाभावादिति । समवायस्य सम-
 वायान्तरेण वर्तते इति भ्रुवायः श्राप्यं बाधते तत्त्वभावेन व्याख्यात-
 मिति । सम्बन्धिनिवृत्तौ सम्बन्धोऽवतिष्ठत इति न प्रमाणावस्थिति ।
 न नास्ति ख्यातिनिमित्तानां निवृत्तेः ख्यातिनिमित्तान्यस्य निवर्तते ।
 न समवायः अकृतकत्वात् । अकृतकः समवाय इति च कार्यस्याधार-
 वत्त्वेनास्तुमीयते । यद्ययं कृतकः स्यात् कार्येण सहेपादानादनाश्रितं
 कार्यं स्यात् । अथ कार्यात् पूर्वं भवतीति । तथापि कस्येति
 वाच्यम् । अथ पश्चाद् भवतीति कार्यानाधारतादोषस्तदवस्थः
 तस्यात् स्वतन्त्रः समवाय इति सिद्धम् । तच्च प्रतिषिध्यमानधर्म-
 विषयमनुमानं असद्विषयं न पुनर्विधीयमानस्वतन्त्रविषयं भव-
 तीत्यसद्विषयमिति चेत् भवति जायत इत्येकोऽर्थः । न जाय-
 मानार्थानभ्युपगमात् भवति विद्यत इति । एवं तावद् व्यवस्थित-
 मेतत् तत्पूर्वकमनुमानमिति । अपरे तु भ्रुवते नान्तरीयकार्य-
 दर्शनं तद्विदोनुमानमिति । अस्यार्थः । योर्थो यमर्थमन्तरेण न
 भवति च नान्तरीयकः नान्तरीयकस्यासावर्थश्चेति नान्तरीयकार्यः ।
 तस्य दर्शनं तद्विदोनुमानं यस्तं वेद तस्मान्तरीयकोयमिति । अकार्य-
 ग्रहणमतिरिच्यते । न हि नान्तरीयकः स्यान्नार्थ इति नान्तरीय-
 कार्य इति च समासपदमेतत् । तच्च यदि षष्ठीसमासो नान्तरीय-
 कस्यार्थ इति नान्तरीयकं तावत् कृतकत्वं तस्यार्थो धर्मः । प्रयोजनं
 वा यदि धर्मः कृतकत्वस्यार्थः । सत्त्वमेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुमानं
 प्राप्तम् । अथ प्रयोजनमनित्यत्वप्रतिपत्तिर्हेतुः प्राप्तः । अथ बह्वर्थादिः

नान्तरीयकोर्थां यत्नेति तथापि कृतकत्वं नान्तरीयकं तद्यत्नं च हेतुः
 प्राप्तः तच्च कृतकत्वं घटादेः ब्रह्मस्थानित्यत्वस्य वा यदि घटादेः
 घटादिहेतुः प्राप्तोऽनित्यः ब्रह्मो घटादिति । अथ ब्रह्मस्य ब्रह्मो हेतुः
 प्राप्तः अनित्यः ब्रह्मः ब्रह्मात् अथानित्यत्वस्य साधनभावेन कृतकत्वं
 धर्मः तथाप्यनित्यः ब्रह्मोऽनित्यत्वादिति प्राप्नोति अनित्यत्वस्यार्थः
 कृतकत्वमिति । सर्वथा कृतकत्वमनित्यत्वेन हेतुः । अथ सामानाधि-
 करणं नान्तरीयकस्यासावर्थस्येति तथाप्यसमर्थः समासः विशेषणवि-
 शेष्यनियमासम्भवात् । उभयपदव्यभिचारे सति सामानाधिकरणी
 भवति नीलोत्पलवत् । नीलब्रह्मस्थाप्यनेकार्थदृष्टित्वात् उत्पलब्रह्म-
 स्थापि तथाभावात् सामानाधिकरण्यं भवति न पुनरिह नान्तरीयक
 इत्युक्ते अस्ति व्यभिचारोर्थानर्थ इति यतोर्यपहणं समर्थं स्यादिति ।
 एकपदव्यभिचारेऽपि दृष्टं सामानाधिकरण्यं यथा पृथिवी द्रव्यं
 अत्रापि उभयपदव्यभिचारः प्रधानाङ्गभावभेदेन द्रव्यब्रह्मेन द्रव्य-
 मुच्यते द्रव्यत्वं च पृथिवीब्रह्मेनापि प्रधानाङ्गविवक्षायां द्रव्यमुच्यते
 पृथिवी पृथिवीत्वं चात उभयपदव्यभिचारात् पृथिवी द्रव्यमिति
 युक्तमुक्तम् । इदं पुनर्न युक्तं नान्तरीयकार्थदर्शनमिति । कस्मादर्थप्रत्या-
 यनार्थत्वाच्च प्रयोगस्य अर्थप्रत्यायनार्थं हि ब्रह्मप्रयोगमिच्छन्ति
 नान्तरीयकमित्युक्ते अर्थो गम्यते । अतो न युक्तो ऽर्थब्रह्म इति
 तद्विद इति च न युक्तं नैवान्यथा नान्तरीयक इति न हि नारि-
 केखद्वीपवासिनो धूमदर्शने नान्तरीयकमिति ज्ञानमस्ति अतस्तद्विद
 इत्यपि न वक्तव्यम् । एतेन तादृगविनाभावि धर्मोपदर्शनं हेतुरिति
 प्रत्युक्तम् । कोतिदेवार्थः । यथा नान्तरीयकार्थदर्शने ऽर्थपहणमयुक्तं

तथा धर्मपक्षमपीति । उदाहरणं तु यथा धूमोऽग्नेरिति । एतच्च
 न सम्भवतीत्यनेकधा वर्जितम् । अपरे तु मन्यन्ते । असुमेये ऽथ
 तत्तुल्ये सङ्गावो नास्मिताऽसतीत्यनुमानम् । एतेनासुमेयैकदेशदृष्टे-
 रपि सङ्गावोऽस्तीत्यनुमानम् । यथाऽनित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वाद्
 घटवत् असुमेये सङ्गाव इत्यभिधानादप्रसङ्गः । नाप्रसङ्गः एकदेश-
 दृष्टेस्तद्व्युत्पत्त्यात् विपक्षैकदेशदृष्टिबन्धवत् । यथा विपक्षैकदेशे वर्तमानो
 न विपक्षे नास्ति एवं पक्षैकदेशे वर्तमानो न पक्षे नास्तीत्येतद्गुदाये
 यत्रः कर्तव्यः । न कर्तव्योऽवधारणाद्विद्वन्नेः । असुमेये सङ्गाव
 इत्यवधारणे हे किमसुमेय एव सङ्गावोऽथानसुमेये सङ्गाव एव किं
 पुनरनेन पूर्वेषावधारणेन क्रियते किमसम्भवो निवर्त्यते अथ सम्भवो
 ज्ञाप्यते उभयथापि नावधारणार्थो विनापि तदधिगतेर्विनाप्य-
 वधारणेनाथमर्थो गम्यते असुमेये सङ्गावोऽसङ्गावो नेति । न चैक-
 देशदृष्टिर्निराकृत इत्यवधारणं व्यर्थं उत्तरपदबाधा च अथोत्तर-
 मवधारणमवगम्यते तस्य व्याप्तिरर्थः तथाप्यसुमेयमवधारितं व्याप्या
 न धर्मो यत एव करणं ततोन्वयावधारणमिति । सम्भवव्याप्या
 चासुमेयं नियतं व्याप्यतिव्याप्तिर्भावाच्च सम्भवः प्रसृतः तस्य द्वौ रात्रौ
 त्रिष्यमाषौ तत्तुल्यो विपरीतश्च तत्र नास्मिताऽसतीत्यनेन विपरी-
 तास्तिवर्त्यताम् तत्तुल्ये सङ्गाव इति किमर्थमारभ्यते न ज्ञानेनाप्राप्तं
 किञ्चित् प्राप्यते तत्तुल्ये च सम्भवमात्रं विवक्षितमिति । सम्भवमात्रं
 च व्याप्यतिव्याप्तिभ्यामनियतेन सम्भवेन सम्भवते । अथ तत्तुल्ये सङ्गाव
 इत्येतदप्यवधारणार्थमारभ्यते । किं पुनरचावधार्यते किं तत्तुल्य एव
 सङ्गावः तत्तुल्ये सङ्गाव एवेति । यदि तत्तुल्य एव सङ्गाव इति

सङ्गावोऽवधारितः । तदा पूर्वोत्तरपदे बाधिते भवतः न हि भवति
 देवदत्तमेव भोजय यज्ञदत्तं च तथेहापि तत्तुल्य एव सङ्गावः अनु-
 मेये चेत्युक्तवाक्यम् । अथ तत्तुल्ये सङ्गाव एव तत्तुल्यैकदेवदत्तैर-
 हेतुत्वं यस्तज्जातीयस्यैकदेवदत्तः प्रथमनान्तरीयकत्वादिस्तेन स हेतु-
 रिति प्राप्तं असति नास्तिनेति चासम्प्रधार्य प्रोक्तं यदसत्स्वरूपमेव
 तन्नास्ति न ह्यसदाधारो भवति यतस्तत्प्रतिषेधः स्यात् एतदप्यव-
 धारणार्थमारभ्यते । किमवधार्यते नास्ति तैवासत्येव वेति । यदि
 तावन्नास्ति तैवाऽसतीति व्यर्थं अनुक्तेपि तदधिगतेः । अनुक्तेयेतद्गम्यते
 ऽसति नास्तीति । अथ पुनरसत्येव नास्तिता गौर्विष्वाणित्वादित्यथ-
 मपि हेतुः प्राप्नोति । एवं ह्यसत्येव नास्ति न पुनर्नास्त्येव यदप्येक-
 द्विपदपर्युदासेन सन्निकासम्भवे षट्प्रतिषेधमुक्त्वा निसृज्यो हेतु-
 रभिधीयते एतदपि द्विपदयुक्तयोरन्वयिनोर्हेतुत्वात् । द्विपदयुक्तस्य
 च व्यतिरेकेण एकस्य हेतुत्वादयुक्तमनभ्युपगतमित्यपस्य कृतकत्व-
 प्रथमनान्तरीयकत्वे द्विपदयुक्ते एव विपक्षाभावाद्भेदो भवतः व्यति-
 रेक्यपि तत्तुल्यासम्भवात् द्विपदयुक्तस्य भवति हेतुश्चेति । यथा नेदं
 निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणित्वप्रसङ्गात् । अतोऽव्यापकत्वादसृष्ट-
 मेतदिति । एतेन सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति
 सृष्टं प्रत्युक्तम् । कथमिति । न ह्येकस्मात् प्रत्यक्षादनुमानं भवति ।
 अथापि सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादिति । एतदपि नैव न ह्ययं तदा
 सम्बन्धं पश्यति यदानुमिमीत इति । अथ पूर्वं दृष्टमिति तथाप्य-
 नुपसम्भक्तिङ्गस्यानुमानं प्रसज्येत न चान्या गतिरस्ति । रूपेण च
 स्वर्णानुमाने स्तद्वृष्ट्याकोपः । न ह्ययं रूपस्पर्शयोः सम्बन्धमुपसभते ।

अथैकार्थसमवाचः समन्त्र इति । सोऽपि आदर्शनव्याजानादयुक्त इति ।
 न हि रूपस्यार्थान्नेकस्मिन्नर्थे वर्तते यत्र रूपं तत्र स्वर्ग इति । एतदपि
 नास्ति न कश्चिद्रूपं स्वर्गो वा परस्वराधाराधेयत्वेन सादिति चेत् ।
 परस्वराधाराधेयभावेपि न रूपं स्वर्गं न स्वर्गो रूप इति । एतेन
 सप्तविधः समन्त्र इति प्रत्युक्तम् । न हि कार्यकारणभावादीनां
 समन्त्रानां रूपस्वर्गधोरन्यतरः समन्त्र इति रूपेषु स्वर्गानुमानं
 युक्तमित्यतोऽव्यापकत्वात्सप्तविधमिति निश्चितमनुमानम् ॥

अथोपमानम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

सूचार्थः पूर्ववत् । प्रसिद्धसाधर्म्यादिति प्रसिद्धं साधर्म्यं यस्मिन्
 प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्मिन् सोऽर्थं प्रसिद्धसाधर्म्या गवयः तस्मात्
 साध्यसाधनमिति । समाख्यासमन्त्रप्रतिपत्तिरुपमानार्थः । किमुक्तं
 भवति । आनमाहितसंस्कारस्युत्पत्तेः साध्यज्ञानमुपमानम् । यदा
 ह्यनेन श्रुतं भवति यथा गौरेवं गवय इति प्रसिद्धे गोगवयसाधर्म्ये
 पुनर्गवा साधर्म्यं पश्यतोऽस्य भवत्ययं गवय इति समाख्यासमन्त्र-
 प्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षागमाभ्यां उपमानं भिद्यते । कथमिति । यदा
 तादुभौ गोगवयौ प्रत्यक्षेण पश्यति तदा ह्ययमनेन सरूप इति प्रत्य-
 क्षतः प्रतिपद्यते । यदापि शृणोति यथा गौरेवं गवय इति तदास्य
 प्रत्यक्षत एव बुद्धिरुपजायते केचिद् गोधर्मो गवयेऽप्ययिन उपस-
 र्ज्यते केचिन्नतिरेकिण इति अन्यथा हि यथा तथेत्येव न खान्
 भ्रयस्तु साध्यं गवा गवयस्य इत्येवं प्रतिपद्यते । तस्मादुपमानं
 प्रत्यक्षागमाभ्यां भिद्यत इति । गवा गवयसाध्यं प्रतिपद्यते गवय-

सत्ता वेति । अज्ञो प्रमाणाभिज्ञता भद्रतस्य गवा गवस्यस्यैव
प्रतिपत्तेस्तु सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति सूत्रार्थः । तस्माद्-
परिज्ञाय सूत्रार्थं चत्किञ्चिदुच्यते ॥

अथ ब्रह्मः । आत्तोपदेशः ब्रह्म इति ॥

आत्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

न ब्रह्ममात्रमिति सूत्रार्थः । आत्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा ।
साक्षात्करणमर्थस्याग्निः तथा सद्य वर्तत इत्यात्तः । स्वर्गापूर्वदेवतादिवृ-
पदेशो न प्राप्नोति अतीन्द्रियत्वात् । यदि साक्षात्करणमर्थस्याग्निः
स्वर्गापूर्वदेवतादीन् कश्चित् पश्यतीति तत्प्रतिपादको व्यवहारो न स्यात् ।
तस्मादात्तसाक्षात्पदेशस्येति युक्तं नात्तस्योपदेश इति नैक दोषः ।
न ब्रूमोऽस्मादादीनां प्रत्यक्षाः स्वर्गादयः इति अपि तु यस्तु प्रत्यक्षाः
तस्योपदेश इति । कः पुनरत्र न्यायः स्वर्गादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा
इति ब्रूमः सामान्यविशेषकत्वात् आश्रितत्वात् कस्यचित्प्रत्यक्षा
इति । यदाश्रितं तत्कस्यचित् प्रत्यक्षमिति । परार्थत्वात् । यत्परार्थं
तदपि कस्यचित्प्रत्यक्षमिति । वस्तुत्वादागमविषयत्वात् । यदसु यत्
कथ्यते तत् कस्यचित्प्रत्यक्षं भवति यथा घटादि । अगित्यत्वात् कस्य-
चित्प्रत्यक्षा इति । असिद्धमपूर्वस्यानित्यत्वम् । न । प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।
यदि धर्माधर्मौ नित्यौ भवतः कस्य प्रत्यक्षात्प्राचणमिति । यदि
पुनरनित्यौ विपश्यमानयोरुपभोगात् प्रत्यक्षे सति विपश्यमानस्य
कर्माश्रयान्तराभावात् पूर्ववरीरात् प्रत्यक्षं मनस्यस्यत्तद्वरीरे संस्प्रा-
प्तिश्चेति जन्ममरणे स्तः तस्मान्न नित्याविति । नित्ये वापूर्वे पदिक-
स्थिते तस्य साधारणताः असाधारणता वा वक्तव्या । यदि साधारणता

सर्वप्राणिनाधारणोभ्युदयः स्यात् न वान्वन्त्रियामकमसि क्रियाविलोप-
 सेति । नित्यत्वे व्यञ्जकभेदाज्ञोभयदोषः नित्यत्वे साधारणत्वे वा अ-
 दृष्टस्य न साधारणोऽभ्युदयो नापि क्रियाविलोप इति । कस्माद्ब्रह्म-
 कभेदादित्यमप्यपूर्वं चोभिव्यक्ति तस्य फलमभिव्यक्त्यर्था क्रियेति ।
 अतो न क्रियाविलोप इति । येन यदभिव्यज्यते तस्यैव तत्फलदाढ
 भवतीति दृष्टम् । न दृष्टम् । न हि देवदत्तप्रकाशितं घटं यद्दत्तो
 न पश्यति । नित्यस्य वापूर्वस्य काभिव्यक्तिः किसुपसम्भिः अथ
 फलप्रदानसामर्थ्यं आहोस्त्रिदावरणापगमः । यद्युपसम्भिः सा नास्ति ।
 न हि कदाचिदप्ययमपूर्वं पश्यति अतीन्द्रियत्वात् । अथ फलप्रदान-
 सामर्थ्यमभिव्यक्तिः फलप्रदानसामर्थ्यं किमपूर्वमथापूर्वधर्म इति ।
 अथपूर्वं न हि किञ्चित्कृतं अथापूर्वधर्मः तद्भ्रतिरेकेणायन्वदपूर्वमित्यथ
 किं प्रमाणम् । वयं तु पश्यामः यतः फलं तदपूर्वमिति । अथावरणाद्य-
 प्रग्नोभिव्यक्तिः किमस्यावरणमिति वक्तव्यं न ह्यतीन्द्रियाणामर्था-
 नामावरणसम्भवासम्भवौ चिन्त्येते । एतेन प्रतिपुष्टं नित्यत्वं प्रतिपिद्धं
 नेदितव्यम् । कथमिति । तथापि क्रियाविलोपदोषः व्यञ्जकस्य
 चासामर्थ्यमिति । उत्कर्षार्था च प्रवृत्तिरद्युक्ता नित्यस्याभेदत्वादिति ।
 व्यञ्जकभेदारुविधानाद्भेद इति चेत् । न । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् अथा-
 पीदं स्यात् एकमप्यपूर्वं व्यञ्जकभेदारुविधानाद्भिन्नमिव भवति तद्भे-
 दानुत्कर्षापकर्षो भवत इति । एतदपि नास्ति । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् ।
 न ह्येकं किञ्चिद्व्यञ्जकभेदारुविधाद्यि दृष्टं यत एवं स्यादिति । ननु च
 खड्गादिभेदान्मुसभेदः तदनुविधानाद् दृष्टो न दृष्ट इति ब्रूमः ।
 किं पुनस्तथादि न दृष्टं मिथ्या प्रत्ययः स इति ब्रूमः । भिन्नमिव

तत्र पुनर्भिन्नमेव एकस्थानेकरूपस्यासम्भवात् । न ह्येकमनेकरूपं सम्भवति । तस्मात्पूर्वस्यैकत्वं वा सातथं उत्कर्षापकर्षहेतुत्वं वेति प्रति पुरुषमनेकं नित्यं वेति । अथायं पक्ष आश्रीयते प्रतिपुरुष-मनेकत्वं नित्यत्वं वाऽपूर्वस्य । अनिष्टतो व्याघातः प्रायणानुपपत्ति-प्रसङ्गदोषः क्रियाविलोपस्य न व्यातते । अभिव्यक्तिसु फलं ददातीति किं यदाभिव्यक्तिसदाफलं ददाति उत क्रियानिष्ठानुत्तरकालमिति । यदाभिव्यक्तिसदा फलं ददाति तत्र दृष्टम् । न ह्ययमेधक्रिया-नन्तरमेव स्वर्गप्राप्तिर्भवति । अद्योत्तरकालं असती क्रिया व्यञ्जिका तथा चानुगृह्यमाणं ददातीति चिन्मं न हि किञ्चिदपूर्वं नाभिव्यक्त-मिति सर्वं सर्वदा फलदाद स्यादिति । अथापि रूपकारिरस्ययवया क्रियानित्यत्वमपि प्रतिपद्येथा एवमप्यनिष्टतो व्याघातः क्रिया-विलोपादिक इति । तदेवं यथायथा अपूर्वस्य नित्यत्वं प्रति-पद्यते तथोपपत्तिं न सहत इति । आप्तोपदेन्न इति किमाप्तानाम-विषंवादित्वं वा प्रतिपाद्यते आहोस्त्रिदर्थस्य तथाभाव इति । यथाप्तानामविषंवादित्वं प्रतिपाद्यते तदनुमानात् । अथार्थस्य तथाभावः सोपि प्रत्यक्षेण । यदा ह्ययमर्थं प्रत्यक्षेणोपलभते तदा तथाभावमर्थस्य प्रतिपद्यत इति । तत्र । सूचार्थापरिज्ञानात् । नायं सूचार्थः । आप्तोपदेन्नः ब्रह्म इति । अपि त्विन्द्रियसम्बन्धासम्बन्धे-ष्वर्थेषु या ब्रह्मोक्तेरेण प्रतिपत्तिः सागमार्थः । तस्मादनन्वदोऽर्थ-विकल्पः ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

स द्विविध इति नियमार्थम् । अनेकधाभिन्न आगमः प्रत्यक्षानु-

स्मानविषयतायामेव व्यवतिष्ठत इति । वक्तृभेदेन वा द्वैविध्यं दृष्टा-
दृष्टार्थप्रवक्तृकत्वात् । प्रत्यक्षत उपलब्धार्थो दृष्टार्थः । अतुमानोप-
लब्धार्थोऽदृष्टार्थः । अर्थानामेतत्समानं कल्पमिति । सर्वेषा-
न्नामनेन व्यवहारदर्शनान्दण्डनियमः । एवं चत्वार्येतानि प्रमाणाणि
सर्वैरेवमनुष्यनिरक्षी व्यवहारः कल्प्यत इति ॥ इति प्रमाणा-
वार्तिकम् (१) ॥

अथ प्रमेयम् ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभाव-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ६ ॥

(१) विशेषविषयत्वात् नायं प्रमेयविशेषः प्रमेयमात्रस्य * * लक्ष-
णोद्देशेन बोधितत्वात् * * विशेषावधारणा * * तत्प्रमेयम् । यद्नेन
यथावत्परिज्ञायमानमपवर्गायापरिज्ञायमानस्यासावात्मेति (?) । एत-
दर्थप्रकाशनायात्मादिसूत्रम् । अयमेव च सूत्रार्थ इति । अत्रापि
समान * * वचनं विग्रहः । उभयावधारणप्राप्तान्वयतरावधारणे
दोषः । किं पुनरात्मावधार्यते । किमात्माद्येव प्रमेयं अथ प्रमेय-
मेवात्मादीति । यथात्माद्येव प्रमेय * * दीनां सामान्यविशेषसम-
वायानां सूत्रे ऽभिधानादव्यापकं अथ पुनः प्रमेयमेवात्मादि तथा
च प्रमेया च तुल्यप्रामाण्यदिति (२) व्याघातः । तत्र सुवर्णादि-

(१) 'इति प्रमाणावार्तिक' मिति १ पुस्तके नास्ति ।

(२) द्वितीयादर्शपुस्तके ऽप कश्चिदव्याघातमिति प्रथमसूत्रोपादानेपुस्तककार-
णिकप्रकरणे कथितत्वात् तत्र कश्चिदव्याघातमिति विज्ञेया च भवति । एवं * एवं
चिह्नितत्वात् कतिपयाचरादि विज्ञेयत्वमपीति बोध्यम् ।

(३) सूत्रं तु "प्रमेयता च तुल्यप्रामाण्य" इति पठितम् ।

द्रव्यपरिच्छेदसाधनत्वात् परिच्छेदत्वाच्च प्रमाणप्रमेयशब्दाभिसाधनम् ।
 लोकविरोधश्च एकस्थानेककारकवाच्यत्वात् दृष्टसिद्धतीति । यथा
 तत्रैकं दृष्टाख्यं वस्त्वनेकेन कारकशब्देनोच्यते तस्य तस्य निमित्तस्य
 सञ्जिपातात् । एवं प्रमेयं प्रमाणमिति न सूचार्थापरिज्ञानात् ।
 आत्माद्येव प्रमेयं यथावत्परिच्छिद्यमानमपशुक्लमे भवतीत्यर्थं सूचार्था
 न प्रमेयान्तरनिराकरणार्थः सूचारम्भः । प्रमेयमेवात्मादीति न
 दोषः किमुक्तं भवतीति सुसुक्ष्मा प्रमेयमेवात्मादि बोद्धव्यमेव ।
 नास्य प्रमेयत्वं विधीयते भान्यस्य च प्रमेयत्वं निराक्रियते अपि तु
 सुसुक्ष्मा बोद्धव्यमेवैतदित्यगूह्यते तस्मादुभयमवधार्यते । न च यथो-
 क्तदोषः । उपेत्य ब्रूमो दिगाद्यप्यत्रैव लभ्यते उपपत्तिसामर्थ्यात् का
 पुनरुपपत्तिः प्रवृत्तेर्विज्ञप्तिभेदात् तत्संस्कारकत्वेपि न दिगाद्योऽपि
 लभ्यन्ते सामान्यविशेषसमवायाच्च विशेषणविशेष्यभावेन आत्मादयो
 विशेष्यत्वेनोपदिष्टाः तेषां चेतरेतरव्यवच्छेदकभावेन सामान्यविशेष-
 समवाया विशेषणं कृतं^(१) सूत्रे इति । न पुनरिदं प्रमेयावधारणार्थं
 सूत्रं न तु प्रमेयविशेषावधारणार्थं प्रमेयमात्रावधारणार्थं च प्रवृत्तौ
 विहितविधानादकुत्रलः सूत्रकारः स्यात् आद्येन वा सूत्रेण प्रमेयं
 विहितमिति पुनर्विधानादुक्तवाक्यमिदं स्यात् एनं चार्थं •••
 कं सूत्रकारस्तुशब्दमाह । अन्यदपि प्रमेयमस्ति यस्य तु तत्त्वज्ञानान्नि-
 श्रेयसं तदिदं प्रमेयमिति तुशब्देन ज्ञापयति । सुखं पुनः कस्मादच
 गोक्तम् । किमभावादन्यत उपलब्धेर्वा न तावदभावात् प्रत्यात्मवेद-
 नीयत्वात् प्रत्यात्ममेव वेदनीयं सुखमुपलभ्यमानं न ब्रह्मं नास्तीति

(१) भवतीति ते उक्ता भवन्तीत्यर्थादिभिरुच्यते ।

वक्तुम् । न चान्यत उपसृज्जिरसादेव । अनभिधानं तु वैराग्यज्ञाप-
 नार्थं कथं नार्थं मोक्ष्यमाणः सर्वं दुःखं भावयेदिति तस्य दुःखभाव-
 नार्थः सुखस्थानपदेनः सर्वं दुःखं भावयतस्त्रैलोक्यस्थानभिरतिसञ्ज्ञा
 भवति तां चोपासीनस्य त्रैलोक्यविषया दृष्ट्या विच्छिद्यते दृष्ट्या-
 नामपुनर्भवप्रार्थना वास्य सर्वं दुःखमिति भावयतो न भवति न
 हि कस्यिदुःखं प्रार्थयते दृष्ट्याप्रहाषाद्यानि पुनर्भवसाधनानि तानि
 नोपादत्ते तदनुपादानादनागतौ धर्माधर्मौ न भवतः यावत्पुण्यौ
 तावत्पुण्यभोगात् स्वयं गच्छतः । सोऽयं धर्माधर्मसङ्घस्य संसारबीजस्य
 उच्छेदादपवृष्यते न पुनर्जायत इति अस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं सुखान-
 भिधानमिति ॥

आत्मनः समानासमानजातीयविशेषार्थं सूत्रम् । इच्छेति ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमि-
 ति^(१) ॥ १० ॥

आगमस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थं वा आगमेन प्रतिपन्न आत्मा
 तस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थम् प्रमाणसंभवस्योदाहरणार्थं वा यत्त-
 दवोचाम प्रमाणानि संभवन्ते इति तस्यायं विषयः । यज्जातीय-
 स्थार्थस्य सन्निकर्षादिति भाष्यम् । तच्चेष्टादीनां प्रतिसन्धानमात्मा-
 स्तित्वप्रतिपादकम् । तच्चेदं विचार्यते । कथमिच्छाद्यनुपसृज्यमान-
 मात्मानं गमयति सत्या सदैकविषयभावात् यस्मादेवेच्छादयः सत्या
 सदैकविषया भवन्ति तस्मादेककर्तृकत्वं प्रतिपादयन्ति । न हि

(१) 'इति' रचितः पाठो इतिकारजनकसङ्घातः ॥

नामाकर्तृकाणां नामाविषयाणां नामा^(१)निमित्तानां च प्रतिसन्धान-
 नमस्ति न हि रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययाः प्रतिसन्धीयन्ते न हि भवति
 यद्रूपमद्राचं सोऽर्थं स्पर्शं इति । नापि भवति यत्स्पर्शमस्यार्थं तद्रूपं
 पश्चामीति नापि देवदत्तदृष्टे यद्देवदत्तप्रतिसन्धानं दृष्टम् । न हि
 भवति देवदत्तो यमद्राचीत् यद्देवदत्तसमद्राचमिति । किं कारणं
 बुद्धिभेदानां प्रतिनियतविषयत्वादिति प्रतिनियतविषया इतरेतरव्या-
 दक्षिरूपा नैरात्म्यवादिनो न भवन्तीति न युक्तं प्रतिसन्धानं तस्माद्यः
 प्रतिसन्धाता स आत्मेति । कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानमिति
 चेत् अथापि मन्येथा नैककर्तृकत्वात् प्रतिसन्धानं किं तर्हि कार्य-
 कारणभावात् पूर्वपूर्वबुद्धिविशेषादुत्तरसुत्तरं बुद्ध्यन्तरं पूर्वबुद्धिब्रह्मसु-
 विधानात् सकलाहितशक्तिकलापमुत्पद्यते अतो नामात्वेपि बुद्धीनां
 कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं बीजादिवदिति तद्यथा शालिगुटि-
 काद्यनन्तरमद्गुरः प्रादुर्भवति तस्य शालिब्रह्मसुविधानं तत्पूर्वकतया
 व्यवतिष्ठते अगन्तरं महाभूतैरसुमृद्यमाणसुत्तरशालिबीजं जनयति न
 यवबीजं अतत्पूर्वकत्वात् तथेहाप्येकसाम्प्रतिकीनां बुद्धीनां कार्यका-
 रणव्यवस्थानात् प्रतिसन्धानं अतत्पूर्वकत्वात् न सन्तानान्तरबुद्धीनां
 न पुनरेककर्तृकत्वात् प्रतिसन्धानमदर्शनात् तदिदं प्रतिसन्धान-
 मन्यथाभवन्नात्मनः सन्तां प्रतिपादयितुं शक्नोति न नामात्वात्वाबाध-
 नात् कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं भुवन् न नामात्वं बाधते किं
 कारणं कार्यकारणभावस्य नामात्वाधिष्ठानात् कार्यकारणभावः खलु
 नामात्वाधिष्ठानः उभयपक्षसम्प्रतिपक्षे च नामात्वे न प्रतिसन्धानं दृष्टं

(१) 'प्रत्ययाना'मित्यधिकं १ पृष्ठके ॥

कस्मात् अन्येनातुभूतस्यान्येनास्मरणात् न चास्मत्, प्रतिषन्नातं नकोति
 नकार्यकारणभावेत्तुप्रपन्नेः न भूतः कार्यकारणभावे दृष्टं प्रतिषन्नातं
 अपि त्वकार्यकारणभावे न दृष्टमिति अतत्पूर्वकत्वादित्युक्तम् । तस्मा-
 द्यथार्थोपपत्तयश्च इति । तदयुक्तम् । विवादकारणाव्यतिरेकादिति ।
 एवं भुवाप्सो भवान् न कारणमतिरेचयति मयोक्तं नानात्वे न दृष्ट-
 मिति । त्वं न भूते ऽकार्यकारणभावाज्ञानात्वे न दृष्टमिति । अनै-
 कान्तिकत्वाच्च विवादकारणमतिरिच्यते । तुल्यं भवतोऽपि नानात्वे
 ऽदर्शनादिति भुवता न विवादकारणमिति रेचितं भवति । अभ्युप-
 गमादतुभूतं तुल्यमिति भुवताभ्युपगतं भवति नासाधनात् न मया
 कार्यकारणभावात् प्रतिषन्नातं साध्यते अपि त्वन्नथैव तद्ववतीति
 हेतोरभिद्वयार्थता दोषोभिधीयत इति । न । हेतुर्थापरिज्ञानात् ।
 न भवता हेतुरूपं विशेषतो कश्चापि केवलं हेतुसामान्यात् अन्यथैव
 भवतीति हेतुदोषोभेदाच्च । विशेषितं चैतत् प्रतिषन्नातं सत्या सच्च
 पूर्वापरप्रत्ययैकविषयत्वेन प्रतिषन्नातं सा च स्यतिर्भवत्पक्षे ऽतुपपत्त्या
 कस्मात् अन्येनातुभूतस्यान्येनास्मरणात् न अन्येनातुभूतस्यान्येन स्मरणं
 न अन्येनातुभूतस्यः स्मरति अस्ति च स्यतिः तस्माच्चस्मिन् पक्षे स्यतिः
 संभवति तच्च प्रतिषन्नातमिति न्यास्यम् । भवानस्मान् सत्यतुपपत्त्या
 भावयति च हि नः पक्षे स्यतिर्न संभवति कथमिति कार्यकारणभा-
 वादेव^(१) सत्कायचित्तसन्ताने स्यतिरतुभवो वोत्पद्येते च कायचित्त-
 सन्तानः स्यतिं चातुभविता च भवति । तास्त्रिरलादुद्धीनां स्त्रिरं चि
 वासकेन वास्यमानं दृष्टं न च बुद्धीनां स्त्रिरत्वमस्ति असन्नात्तत्र अस-

(१) सत्कायचित्तस्यतिप्रभवेऽतुभवः स्मरत्वसाधित्वधिकं १ पु. ॥

मद्वं च वासकेन वास्यमानं^(१) दृष्टं न च वासकेन सम्बन्धो बुद्धीनामस्ति
 प्रकृतिविशिष्टचित्तोत्पादो वासनेति चेत् अद्याप्येवं कल्प्येत पूर्वचित्त-
 सङ्गाप्तेनाविशेषात् पूर्वप्रकृतिविशिष्टं चित्तमुत्पद्यते सोऽस्य प्रकृतिविशिष्ट
 चित्तोत्पादो वासनेत्युच्यते । अचोक्तमस्त्रिरत्वादासकेनासम्बन्धाच्चेति
 यस्यासौ चेतनाविशेषः पूर्वचित्तसङ्गाभावी स नापि वर्तमाने चेतस्यु-
 पकारं करोति नाप्यनागते कथमिति वर्तमानं तावदविकार्यं यथा-
 भूतं जायते तथाभूतमेव नश्यति अनागते सापि न सम्बन्धते न
 वासमद्वं वासयतीत्युक्तम् तस्मात् कार्यकारणभावात् स्यतिरित्य-
 विश्रितो वासनमिति । इतश्च न भवत्यप्ये स्यतिः भावस्य भविष्य-
 पेक्षत्वात् सर्वो हि भावो भवितारमपेक्षते क्रियात्माद्युत्पत्तिवदिति
 स्यतेऽस्य भविता कर्म वा भवेत् कर्ता वा तण्डुलानां पाक्क इति
 कर्मणि देवदत्तस्य गतिरिति कर्तरि तश्च तावत्कर्मण्यसतोऽपि सम्भ-
 वात् यदा विद्यमानं स्मरति तदानाधारा स्यतिः प्राप्नोति अथ
 कर्त्ताधारा सा तदाऽस्यत्यप्ये प्रयुक्ता न भवत्यप्ये कस्मात् कर्तुर-
 नभ्युपगमात् न हि भवन्तः कर्तारं स्यत्यर्थकं प्रतिपद्यन्त इति । अना-
 धारैव स्यतिरिति यदायं पक्षो भवति तदानुमानं नास्ति कार्यसा-
 नाधारस्वाददर्शनादिति कार्यं सर्वमाधारवद्दृष्टं रूपादि तच्च स्यतिः
 तस्मादाधारवती कार्यकारणयोर्भावभविष्यवहारः कार्यक्षणेभावः
 कारणक्षणे भवितेति । एवं च किमन्येन भविष्या कल्पितेनेति
 तच्च न कासभेदात् कार्यकारणयोर्भिन्नकासत्वादाश्रयाश्रितभावादानुप-
 पत्तेः सुखदरादिवदिति । अथापीदं स्यात् उत्पत्तिर्भावः उत्पत्ताः

(१) वासमानं—पा० १ पृ० ॥

भवितेति स्मृतिरप्युत्पद्यते यस्मात् तस्या अप्युत्पत्तिर्भावो भविष्यति
स्मृतिरप्युत्पत्तौ भवितेति । तच्च न विरोधादनभ्युपगमाच्च । यदि
स्मृतिव्यतिरिक्तोत्पत्तिर्याप्तं भवति स्वरूपं च वक्तव्यं न हि भवन्न
उत्पत्तिमद्भ्यतिरेकेणोत्पत्तिं मन्यन्ते । व्यतिरिक्तां चोत्पत्तिं मन्यमानेन
भवता तस्याः स्वरूपं वक्तव्यम् । स्वरूपं च निरूप्यमाणं तन्मं
बाधते कथमिति उत्पत्तिः स्वकरणसत्तासम्बन्धः सत्ता वा स्वकारण-
सम्बन्धविशिष्टा उभयं च तन्मेषाभ्युपगतमिति विरोधः । अथ स्मृत्य-
व्यतिरिक्तोत्पत्तिपूर्वकं किं क वर्त्तत इति शून्यमभिधानम् । उत्पत्ति-
र्भावः । उत्पत्तौ स्मृतिरिति यदा चोत्पत्तिः स्मृतेर्भावत्वेन विवक्षिता
भवति तदैव वक्तुं न्याय्यम् यदा तु स्मृतिर्भावस्तदा भविषा भवि-
तव्यम् कक्षाद्भावस्य भविष्येत्त्वादित्युक्तम् तस्मात् कथञ्चन भवत्युत्प-
त्तिः सम्भवतीति स्मृतिमन्तरेण न प्रतिसन्धानमस्तीति अस्ति चेदं
प्रतिसन्धानं तस्माद्यत्कर्मकमेतत्सोर्थीत्येक आत्मोति । अथवान्यथे-
गान्यः सूचार्थोभिधीयत इति देवदत्तस्य रूपरसस्पर्शप्रत्ययाः एका-
नेकनिमित्तकाः स्मृत्या सह मयेति प्रतिसन्धानात् कृतसङ्केतानां
दृष्टानामेकस्मिन् गर्तकीभूषेपे युगपदनेकप्रत्ययवत् यथा नामा-
कर्तृकार्या कृतसङ्केतानां नामाभूताः प्रत्यया निमित्तस्य भूषेपक्षी-
कत्वात् प्रतिसन्धीयन्ते तथेहापि नामाविषया निमित्तस्य एकत्वात्
प्रतिसन्धीयन्ते यत्तस्मिन् स आत्मोति । अथवेच्छादेवप्रयत्नसुख-
दुःखज्ञानान्यात्मने स्मिन्नित्यन्यथा वर्षयन्ति । गुणा इच्छादयः
गुणाः परतन्मा भवन्तीति न्यायः गुणत्वं पारिशेष्यात् न सामान्य-
विशेषसमवाया अनित्यत्वात् । न द्रव्यं कर्म वा व्यापकद्रव्यसमवायात्

ब्रह्मवदित्यादिषामन्यतोद्बृष्टमित्येतस्मिन्ननुमानं व्यवस्थितम् । एतेना-
 गित्यत्वात् पारतन्त्र्यमिच्छादीनां कार्यत्वाच्च रूपादिवदित्युक्तम् ।
 अथावद्ब्रह्मभावित्वेन शरीरे गुणत्वप्रतिषेधः तन्प्रेतिषेधाच्चात्मगुणत्व-
 मिति परिशेषात् सिद्ध आत्मेति ॥

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति । का पुनरियं चेष्टा हितार्हित-
 प्राप्तिपरीक्षारार्थः स्यन्दः । सुखसाधनोपसक्तञ्चै तदीयाप्रयुक्तस्य चः
 िरिष्यन्दः सा चेष्टेति गम्यते । एवं दुःखसाधनोपसक्तञ्चै तज्जिहा-
 सानुष्ठानसङ्घः परिष्यन्द इति । कथमिन्द्रियाणां शरीरमाश्रयः
 सकारणवृत्तित्वादवृत्तित्वाच्च यानि तावत्कार्याणीन्द्रियाणि तानि
 सकारणवृत्तौनि यदकार्यं तदवृत्ति घ्राणादीनि त्वकर्षणानि
 कार्याणि ओचमनसौ त्व कार्यं न च घ्राणादिमनःपर्यन्तमिन्द्रियं
 शरीरवृत्ति तस्मादयुक्तमिन्द्रियाश्रयः शरीरमिति । शरीरानुविधान-
 मिन्द्रियाश्रयत्वं ब्रूमः न पुनराधाराधेयभावेनेन्द्रियाणि शरीरे वर्तन्त
 इति । अपि तु शरीरस्योपघातानुविधानमिन्द्रियाश्रयत्वस्यार्थः शरी-
 रानुपघेषानुपघ्नन्ते तदुपघाते चोपघ्नन्त्यन्ते इत्ययमाश्रयार्थः तस्मा-
 दययार्थ आक्षेप इति । एतेनार्थानामाश्रयार्थ उक्तो वेदितव्यः किं
 कारणं न हि गन्धादयोर्थाः शरीरवृत्तयः यन्तु तेषां कार्यं सुख-
 दुःखोपसक्तभिनिमित्तत्वं तस्मादतिशरीरे भवतीति शरीराश्रया उ-
 च्यन्ते । यथा यामीषां यामस्यमाश्रिता इति । कथं पुनरेते चेष्टा-
 दयः सामान्यब्रह्माः सन्तो विशेषवृत्तयो भवन्तीति सामान्यब्रह्मा-
 नामपि विशेषवृत्तित्वं सामर्थ्यात् सामर्थ्यं प्रकरणादि ब्राह्मणान् भो-

अथेति । अथाऽन्वेषमाह्वयभोजनस्यान्नकालात् विशेषेण सन्निधीयमानं प्रकरणापर्यं ब्राह्मणविशेषमाह । एवं घटादिब्रह्मदानामपि सामर्थ्यादि-
 श्लेषेवस्त्वानम् । सामर्थ्यं च लोकतत्त्वाधिगतिः प्रमाणासम्भवो वा लोकतत्त्वावत् घेटाब्रह्मं न क्रियामात्रे प्रयुक्ते किन्तु विशेष इति यथा स्पन्दते सर्पति धावतीति यथेति स्पन्दादिब्रह्माः क्रियावाचकाः सन्तः क्रियाविशेषेष्ववतिष्ठन्ते तथा चायं घेटाब्रह्मः सामान्यवाच्यपि प्रमाणासम्भवात् क्रियाविशेषे वर्तते न क्रियामात्राधारस्य प्ररीर-
 व्यक्तित्वत्वं सम्भवतीति । एवं च घटादिव्यप्रसङ्गः धैर्यचाद्यादिपद-
 प्रयोगे घटादिव्यप्रसङ्ग इति देश्यं क्रियते तदप्यनेन व्याख्यानेन प्रत्युक्तम् । सति तु प्रसङ्गे समस्तपदप्रयोगे ऽपि न परमाणुषु प्रसङ्गो वार्यत इति । यथा त्वस्माभिर्वर्षितं तथा न क्वचिदपि प्ररीरादन्यत्र वर्तत इति ॥

प्राखरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२॥
 प्राखरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति सूत्रम् । सख-
 णसूत्राणि समानासमानजातीयविशेषार्थानि सर्वाणीति सूत्रार्थो
 द्रष्टव्यः । अदेवसामान्यालक्षणाभिधानं नामधेयेन पदार्थाभिधान-
 मात्रमुद्देश इत्युद्देशलक्षणमुक्तं इदं च तथाभूतं तस्मादलक्षणमिति ।
 नेदं तथा करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वमिन्द्रियाणां करण-
 स्वभावकानीन्द्रियाणीति तेषामतीन्द्रियाणामिन्द्रियाणां यत् स्व-
 विषयग्रहणं तेन लक्ष्यम् इति स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं वेदितव्यम् ।
 असाधारणत्वादिति । भूतेभ्य इति पृथिव्यादिकारणोपदेशो नियमार्थः ।
 कः पुनरयं नियमः भूतराण्यविशेषग्रहणसाधनत्वं न सर्वमिन्द्रियं

सर्वभूतगुणविशेषं गृह्णातीति अपि तु यज्जातीयमिन्द्रियं भवति तस्य यो गुणविशेष इतरेतरभूतव्यवच्छेदहेतुर्गन्धादिः स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यत इत्यर्थं नियमः ऐकात्म्ये पुनरर्थं नियमो न स्यात् । यदि पुनरिन्द्रियास्येकात्मकानि एककारणकानि स्युः कारणस्वभावानु-विधानाद्वैकात्म्याद्विषयसंबन्धो न स्यात् सर्वं सर्वार्थमेकं वा सर्वार्थ-मिति स्यात् एककारणानामपि स्वभावभेदो रूपादिवदिति चेत् । अथ मन्येथाः दृष्ट एककारणानां पाकजरूपादीनां स्वभावभेदः कतमत् पुनरेकं कारणं रूपादीनां अग्निसंयोग इति न सिद्धान्ता-परिज्ञानात् न ब्रूमोऽग्निसंयोगादेकस्माद्रूपादय इति अपि तु पूर्व-रूपादिविशेषापेक्षात् यद्दृश्यं पच्यतेऽग्निसंयोगेन तस्य ये पूर्वरूपा-दयस्तेषां यः स्वगतो विशेषस्तमपेक्षमाणोऽग्निसंयोग उत्तरान् रूपादीन् विप्रिष्टानारभते । एवं च कृत्वा परमाणोः पकतरतमा-दिभेदः तस्मान्नैककारणपूर्वका रूपादय इति न किञ्चिदप्येककार-णकं कार्यं दृष्टमिति । सर्वं हि कार्यं प्रादुर्भवत् समवाय्यसमधि-गमिन्तकारणेभ्यो भवतीति । एकं कर्म संयोगविभागकारणं दृष्ट-मिति चेत् नानभ्युपगमात् स्यान्नतिर्ननु च दृष्टं कर्म संयोगविभा-गकारणकमिति नानभ्युपगमात् नैतदभ्युपगच्छामो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागयोः कारणमिति । यदि तर्हि कर्मापि सापेक्षं संयोग-विभागौ करोति कर्मलक्षणहानिः यन्निरपेक्षं संयोगविभागकारणं तत्कर्मत्युक्तं तद्दीयेत स्वलक्षणहानेस्य न कर्म ततस्य संयोगविभागौ न कर्मपूर्वकाविति । नैषदोषः न ब्रूमो निरपेक्षं कर्म कारणमिति न किञ्चिदपेक्षत इति अपि तु परमभाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत

इत्यर्थं निरपेक्षार्थः । यथा द्रव्यजातं समानजातीयद्रव्यसंयोगं च परम-
भाविगमपेक्षमाणं द्रव्यमारभते नैवं कर्मजातीयं पञ्चाङ्गाविनिमित्त-
मपेक्षते अपि तु कर्म सत्संयोगविभागाशरभते तस्माच्च कर्मसत्त्व-
दानिः न चैकपूर्वकत्वं संयोगविभागयोरिति ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इत्येतस्मिन् ।
पृथिव्यादिगुणा इत्येतस्मिन् पदे ऽनेकः समासः सम्भवति । कथमिति ।
पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमासः । पृथिव्यादीनि च गुणास्वेति
इन्द्रः । पृथिव्यादयो गुणा येषामिति बहुव्रीहिः । एवमनेकसमासोप-
पत्तेः संग्रहः । किमत्र तत्त्वमिति । इन्द्रः समास इति तत्त्वम् । षष्ठी-
समासस्तावन्न पृथिव्यादीनामनिन्द्रियार्थत्वप्रसङ्गात् । यदि पृथिव्या-
दीनां गुणा इति षष्ठीसमासः स्यात् पृथिव्यादीनां गन्धादिगुण-
विशेषणत्वेनोपयुक्तानामिन्द्रियार्थत्वं न स्यात् विशेषणवैयर्थ्यं च
स्यादिति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा इत्युक्ते पृथिव्यादिगुणा गम्यन्ते
ततश्च पृथिव्यादिपदद्वयं व्यर्थम् । न हि गन्धादीनां देरात्मसक्ति
पृथिव्यादिगुणत्वं चान्यगुणत्वं च यतो^(१) विशेषणमर्थवत् स्यात् तस्माच्च
षष्ठीसमासः । गुणिनामसिद्धेर्न बहुव्रीहिः पृथिव्यादयो गुणा येषां के
ते गुणिनो येषां पृथिव्यादयो गुणाः न च पृथिव्यादीनां गुणत्वं ब्रह्मं
प्रतिपादयितुम् न चान्यथा बहुव्रीहिः प्रायेणार्थं समानाधिकरणपूर्वा
भवति यथा चिच्चगुरिति गोमन्तायां प्रसिद्धार्थां चिच्चगुणसम्बन्धे

(१) चरतो—पा० १ पु० ॥

सुप्रसिद्धे गवां चित्रगुरिति वज्रघ्नोद्भिः न पुनरिह गुणी प्रसिद्धः।
 नापि पृथिव्यादीनां गुणत्वं प्रसिद्धम् । विशेषणत्वाद्गुणाः पृथिव्यादय
 इति स्यात् । तन्न । सर्वो गुण एव स्यादेतस्यां कल्पनार्थां न हि
 कल्पयित् कश्चित् विशेषणं विशेष्यो वा न भवतीति सर्वगुणत्वप्रसङ्गः
 तस्माद्ब्रह्मघ्नोद्भिर्न । उभयसमासप्रतिषेधादन्यसमासाभावाच्च इन्द्रः ।
 यस्मात् षष्ठीतत्पुरुषवज्रघ्नोद्भि प्रतिसिद्धौ समासान्तरं च न सम्भ-
 वतीति त्रिष्यमाणस्य इन्द्रः तस्माद्इन्द्रः समास इति । न इन्द्रः समासः
 ब्राह्मण्युक्तयोर्भावात् यद्यद्यं इन्द्रो भवति ब्राह्मणं युक्तिर्वा पृथिव्या-
 दीनामिन्द्रिधार्थत्वे वक्तव्ये इति । न । उभयस्याप्युपत्तेरिति ।
 उभयं पृथिव्यादीनां इन्द्रिधार्थत्वे ब्राह्मणं युक्तिश्च सम्भवति । ब्राह्मणं
 तावत् दर्शनस्यर्शनभावमेकार्थग्रहणादिति । युक्तिरपि दर्शनस्यर्शनयो-
 रेकविषयत्वेन प्रतिसन्धानं यमहमद्राघं तं स्पृशामीति दृष्टिस्यर्शन-
 विषया युक्तिः । ब्राह्मणमप्यस्मिन् पक्षे सम्भवतीति ऐन्द्रियकत्वाभि-
 धानाच्च सामान्यस्येति तस्मात् सिद्धं पृथिव्यादीनि च गुणास्येति
 इन्द्रः समास इति । पृथिव्यादिग्रहणेन पृथिव्यग्नेर्जांसि बाह्यकरण-
 ग्राह्याण्यपदिशन्ते गुणग्रहणेन च सर्वं आश्रितो गुण इति संख्या-
 परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्त्वेहवेगकर्मसामान्यविशेषा अ-
 नाश्रितस्य समवायस्तद्ब्रह्मत्वाद्गुण इति । गन्धरसरूपस्यर्शब्दास्तर्हिः
 पृथक्त्व वक्तव्याः गुणग्रहणेन ग्रहणात् । पृथिव्यादिगुणास्तदर्थः इति
 सूत्रे वक्तव्यम् । लघु कैवं भवतीति स एवार्थः सेत्यतीति न
 कर्तव्यम् । गन्धरसरूपस्यर्शब्दानां पृथगभिधानमिन्द्रियविशेषनिध-
 मज्ञापनार्थम् । इन्द्रिधासि गन्धरसरूपस्यर्शब्देषु तस्मान्मन्त्रेषु

नियतानि अन्यथानियतानि । तत्र पृथिव्यग्नेर्जासि दीर्घयथाह्याणि
 शेषस्य गुणरात्रिः सप्तागुणत्वे च सर्वेन्द्रियग्राह्ये समवायोऽभावस्य ।
 तद्या दर्शनस्यर्जनाभ्यामेकार्थगणनादित्येतदमृत्यव्यमाणः पर आह ।
 स्यर्जगणनेव स्यर्जनेन रूपगणनेव चक्षुषेति । स पर्यनुचोष्यः ।
 अथ रूपस्यर्जो चक्षुःस्यर्जनाभ्यां गृह्येते इति कथमवगम्यते । यस्माच्च-
 क्षुःस्यर्जनाभ्यां तद्विभ्रिटः प्रत्ययो भवति । अनास्यदसार्धं प्रतिषेधः
 घटादावपि तद्विभ्रिटप्रत्ययदर्शनात् घटादिकमर्थं दर्शनस्यर्जनाभ्या-
 सुपक्षभमानस्य तद्विभ्रिटं घटादिकमर्थं प्रतिपद्यते । तस्मादसम्प्रधा-
 रितः प्रतिषेध इति । रूपादिभ्यस्तथासन्निविष्टेभ्यो घटादिंप्रत्यय
 इति चेत् यदिदं भवतापदिश्यते दर्शनस्यर्जनाभ्यामर्थं घटं प्रति-
 पद्यत इति । मिथैतत् रूपादय एव तेन तेनाकारेण सन्निविष्टान्ते
 तानयसुपक्षभा तथाकारान् प्रतिपद्यमानो घट इति प्रपद्यते न
 पुना रूपादिथतिरिक्त्वा घटादय इति नाकारार्थानभिधानात्
 अतथाभूतस्य तथाभूतेन सामान्यमाकारशब्दस्याभिधेयम् । तद्यथा
 स्थाप्ताकारः पुमानित्यपुरुषस्य स्थाणोराकारः पुरुषेण अत्
 सामान्यं स आकारशब्दस्यार्थः स्थाणुपुरुषप्रसिद्धौ सत्यां भवतीति ।
 न पुनर्भवतां घटाकारा रूपादय इति रूपादिषु घटाकारबीजं
 किञ्चिदस्ति । तस्मात् घटाकारा रूपादय इति अत् किञ्चिदेतदिति ।
 रूपादिमात्रे च घटादिबुद्धभावः यस्य रूपादिमात्रं घटादयः तस्य
 तेषां समानत्वात् याता माबुद्धयो विविक्ता गौरशो घट इति
 तानवाप्नुवन्ति रूपादिगतस्य बुद्धिनियामकस्य विशेषस्य हेतोर-
 भावात् । संज्ञानभेदोद्देशप्रत्यय इति चेत् केनचित् संज्ञानविशेषेणा-

वतिष्ठमाना रूपादयः संस्त्रानभेदानुविधानाद् घटादिबुद्धिहेतवो भवन्तीति नैतदस्ति संस्त्रानस्यानन्यत्वे संज्ञाभेदमात्रत्वात् व्यर्थाभिधानप्रसङ्गाच्च यदि संस्त्रानं रूपादिभ्योन्वद्रव्यम् तदिति संज्ञाभेदमात्रम् अथानन्यत्तथापि रूपादीनां संस्त्रानभेदानुविधानात् घटादिप्रत्यया इति व्यर्थमभिधानम् । घटादिप्रत्यया मिथ्याप्रत्यया इति चेत् स न मन्येत घटादिप्रत्ययाः सम्यक्प्रत्यया इति । किन्तु ब्रह्मासनावान्निष्ठ्याप्रत्यया भवन्तीति । तदयुक्तम् । मिथ्याप्रत्ययानां सम्यक्प्रत्ययानुकारित्वात् यत्र ते मिथ्याप्रत्यया लोके भवन्ति सर्वत्र ते सम्यक्प्रत्ययानुकारिणो भवन्ति न पुनर्घटादिप्रत्ययानां मिथ्याप्रत्ययत्वेन कल्पितानां वीजमस्ति न चैते निर्वाजाः प्रादुर्भवन्ति तस्मान्न मिथ्याप्रत्यया इति । मिथ्याप्रत्ययाश्चैत इत्यव्यतिरेके प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सिद्धयति न चाव्यतिरेकप्रतिपादकं प्रमाणमस्ति । न नास्ति तदयहे तद्बुद्ध्याभावात् यद्यस्मादनर्थान्तरं भवति तदयहे तस्यग्रहो दृष्टः तथा यूपस्य पङ्केय । यच्च यतोर्थान्तरं भवति तदयहे तस्य ग्रहो दृष्टः तद्यथा रूपाद्यग्रहे बालग्रह (?) इति । नायं हेतुरनैकान्तिकत्वात् ये घटादिभावमापन्नाः पृथिव्यादयस्तेषां पृथिव्यां संसृष्टमाणाथामर्थान्तरभूतानामवादीनामग्रहणम् । अथ चार्थान्तरभूताऽवाद्यो न दर्शनविषयभाजो भवन्ति तस्मादनेकान्तः अथ न चत्वारि महाभूतानि तथा सन्निविष्टानीति पक्षस्तथापि रूपं चत्वारि महाभूतानीति वचनं व्याहन्यते अथ ब्रूषे नैव नो रूपादिव्यतिरिक्ताः पृथिव्यादय इति तद्याप्यस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति रूपादयो रूपमिति ततश्च कामेऽष्टद्रव्यकोणुरिति व्याहन्येत अथ पृथिव्यादीनां

संघातमात्रे रूपादिव्यवहारः तथापि न रूपं पृथिव्यादयो वस्तुतः सन्ति । कथमिति । पृथिव्यादीनां संघातो रूपं पृथिव्यादयश्च रूपादिसंघात इति संहन्यमानस्याभावान्न संघातोऽस्ति सर्वः संघातः संहन्यमानतन्त्रो दृष्ट इति सर्वथा न व्याघातानुच्यते तदग्रहे तदुक्तभावादिति तच्छब्दार्थानुसृततावसम्भूतार्थम् । यदा तच्छब्द-
 स्यार्थानुस्रियते तदा तदग्रहे तस्मैवाग्रहे इति प्राप्तम् । तच्चासम्भूतार्थं यदा पृथिव्यादि रूपादिविशेषणं साध्यते तदा तदग्रहे तदुक्तभावादि-
 त्यस्य हेतोः पृथिव्याद्यग्रहे पृथिव्यादिवुक्तभावादिति हेत्वर्थः प्राप्नोति किं कारणं पृथिव्यादिविशेषणानां रूपादीनां तच्छब्देनागभिसम्बन्धात् । एतेन पृथिव्यादिविशेषणा रूपादयः प्रत्युक्ताः । अत्रापि रूपाद्यग्रहे रूपादिवुक्तभावादिति हेत्वर्थः प्राप्नोति । तच्छब्दस्य प्रधानसम्बन्धित्वात् । एवं रूपादिमात्रं पृथिवी पृथिवीमात्रं रूपादय इति पृथिव्येव रूपादयो रूपादय एव पृथिवीति पूर्ववत् प्रसङ्गः । सर्वत्र प्रतिज्ञापदयोर्ब्याघातो वचनभेदात् पृथिवीत्येकवचनं रूपादय इति बहुवचनं वचनभेदानुविधानं च यत्र तत्रार्थभेदः । तद्यथा गच्छाणि गच्छीति । अस्ति चात्रापि वचनभेदः तस्मादत्रार्थभेदेन भवितव्यं नन्वेकस्मिन्नर्थे वचनभेदो दृष्टस्तद्यथा पत्वार आश्रमास्तातुराश्रम्यमिति । तस्मान्भ्युपगमात् । नायं वचनभेदः कश्चिदेकत्वे दृष्टः चातुराश्रम्यमिति चतुर्णामाश्रमाणां समानं धर्मसाधनत्वमभिधीयते । एतेन षडेव गुणाः षाड्गुणं विशेष एव वैशेषिकमिति प्रत्युक्तम् । तदग्रहे तदुक्तभावादिति चासिद्धोप्यर्थं हेतुः कथमसिद्धः रूपाद्यग्रहे द्रव्यग्रहात् यस्मात्प्राज्ञाद्युपधानभेदानुविधायिनः स्फटिकमणे

रूपात्पलम्बौ स्फटिक इति प्रत्ययो दृष्टः योप्यथ दृष्टान्तो धूषवत्
 पङ्क्तिवच्चेति तन्न भवता यूषो व्यञ्जायि न पङ्क्तिः । यूषो हि नाम
 उत्पन्नपाकजानां द्रव्याणां कालविशेषानुसृष्टे सति द्रव्यान्तरसंघ-
 त्तानां पाकजोत्पत्तौ यः संयोगः स यूष इति स चार्थान्तरवदि-
 त्यसिद्धो दृष्टान्तः । एतेन पाककास्त्रिकविवेकावकारादयः प्रत्युक्ताः ।
 पङ्क्तिरप्येकदिग्देशसम्बन्धिषु परापरप्रत्यासत्त्यसृष्टहीतेषु वधारितान-
 वधारितेयत्तेषु भिन्नाभिन्नजातीयेष्वाधारेषु वर्तमाना बह्वलसंख्यै-
 वोच्यते । एवमनियतदिग्देशसम्बन्धिषु गजतुरगस्यन्दनेषु परप्रत्या-
 सत्त्यसृष्टहीतेषु वधारितानवधारितेयत्तेषु वर्तमाना बह्वलसंख्यैव
 सेनेत्युच्यते । एवं जातित्रिभिष्टपुरुषोपपद्येण वर्तमाना परिषत् प्र-
 जितविशेषोपपद्येण वर्तमाना सङ्घः । एवं यथासम्भवं पूगवनयूथ-
 ब्राह्मणगणशब्दा अपि द्रष्टव्याः । एवमनियतदिग्देशसम्बन्धिष्वनाद्य-
 न्तेषु मध्यगून्येषु वर्तमाना कुण्डलकं बह्वलसंख्यैवेति । तस्मात् पङ्क्ति-
 रमर्थान्तरमित्यसिद्धो दृष्टान्तः । अर्थान्तरं किं प्रमाणमिति
 उपलभ्यस्य समसैरुपलभ्यैर्ध्वपदेशः यद्विदं चन्दनमुपलभ्यते तस्य श्वेतं
 रूपं तिक्तो रसः पटुर्गन्धः शीतः स्पर्श इति । यस्यायं प्रत्यक्षस्य
 प्रत्यक्षेण ध्वपदेशः सार्थान्तरं दृष्टो यथा ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति ।
 न खल्वेवं प्रतिपद्यते यद्विदं श्वेतं रूपं तदनुमीयमानरसगन्धस्पर्शा-
 नामिति । सेनावमादिभिरनेकान्त इति चेत् अथापि स्यादुद्धिः
 दृष्टोऽर्थान्तरंऽपि ध्वपदेशः सेनाया इक्षी काननस्य वृक्ष इति ना-
 सिद्धत्वात् असिद्धमेतत् अर्थान्तरत्वं सेनायाः काननस्य च यथा च
 तर्थात्तरं सेना वनं वा तदुक्तमिति तदसत्त्वमिति चेत् अथाप्येवं

कथ्येत संख्यैव तावन्नास्ति कुतोऽर्थान्तरभाव इति । नैव संख्या
 नास्तीति प्रथमा एकानेकप्रत्ययानां विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा
 निमित्तमुपादेयम् । कस्मात् एकानेकप्रत्ययानामप्रत्याख्येयत्वात्
 विभिन्नैश्च प्रत्यया भवन्तो न निमित्तप्रत्यास्थानेन भवितुमर्हन्ति
 किं कारणम् कुम्भप्रत्ययान्यनिमित्तक एकानेकप्रत्ययः कुम्भप्रत्ययवि-
 लक्षणत्वात् नीलप्रत्ययवत् तस्माद्यत्तत्प्रत्ययनिमित्तं सा संख्येति ।
 तत् प्रत्ययविषयनिमित्तप्रत्ययव्यतिरेकेण ततोऽन्यस्य तद्विभिन्न-
 प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तान्तराकाङ्क्षित्वात् यः प्रत्ययविषयनिमित्त-
 प्रत्ययव्यतिरेकेण प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तान्तराकाङ्क्षित्वं दृष्टम् ।
 तद्यथा वल्लचर्मकम्बलेषु वल्लचर्मकम्बलप्रत्ययास्तएव भवन्ति तेषु
 तु धोन्वो नीलमिति प्रत्ययः स निमित्तान्तराङ्गवन् दृष्टः तथा च
 घटादिष्वपि घटाविषयनिमित्तव्यतिरेकभाक् तत्र कादिप्रत्ययाः
 तस्मात्तैरपि निमित्तान्तराङ्गवितथ्यम् । यच्चिमिन्नं ते संख्यादय इति ।
 महत्पुष्पितब्रह्माभ्यां सामानाधिकरण्याच्च संख्या सेना वनं वा
 भवितुमर्हति । यदि संख्या सेना वनं वा महती सेना पुष्पितं वनं
 प्राप्नोति न संख्याया महत्त्वमस्ति न पुष्पयोग इति नैषदोषः ।
 महती सेनेति किमुच्यते तानेव गजादीन् संख्यामवधारितावधारिते-
 यन्तान् स्वान्यज्ञान्तरोपपद्ये^(१) सति महती सेनेत्यपदिगन्ति । तत्रेयं
 संख्यामिषु महत्त्वद्वयान्येष्वपचयोपकरणात् वल्लसंख्या महती-
 त्युच्यते । पुष्पितमित्यत्रापि पुष्पसम्बन्धिषु वृक्षेषु पुष्पसम्बन्धेनैका-

(१) संख्याधारणावधारितावधारिवेद्यताम् आदिन्यज्ञान्तरोपपद्ये—पा०
 १५० च चापुनः ॥

र्थसमवायमनुभवन्ती बह्वलसंख्यैवाभिधीयते । यथा मधुरो रसः ।
 तिक्रो गुह्येति । अत एव व्यपदेशात् संख्यादीनामप्यर्थात्तरभावः ।
 अस्ति दर्शनात् हेतुः यथा गर्भस्त्रिभूमिति नापरिज्ञानात् गर्तो
 हि नाम रूपादिमङ्गिः सावयवारम्भकार्थैर्मध्यगूनैः संख्यानविशेषो-
 पहितमाकाशमिति । एतेन छिद्रं व्याख्यातम् । एकस्मिन्नपि दर्शनात्
 व्यपदेशादर्थात्तरभावो न युक्तः । तद्यथा खदिरस्य स्थाणुरिति ।
 बह्वु वाऽसंयुक्तेषु दर्शनात् तद्यथा प्रासादानां मास्तेति । संयुक्तेषु
 वाऽसंजातीयेषु दर्शनात् त्वयताव्युदकतेजांसि (?) विवेक इति
 यन्नावदेकस्मिन्नपि दर्शनादिति । तदयुक्तम् । खदिरशब्दस्य जाति-
 विभिन्नद्रव्यवाचित्वात् खदिरशब्देन जातिविभिन्नं द्रव्यमुच्यते स्थाणु-
 शब्देनापि संख्यानविशेषोऽभिधीयते संख्यानविशेषश्च प्रथयाख्यः संयोगः
 स चार्थात्तरमिति । एतेन सर्पकुण्डलकं प्रतिमायाः शरीरं सुवर्ण-
 स्थाणुरीयकं त्रिस्रापुषकस्य शरीरमित्यादिकं भेदवाचकमित्युक्तं भवति ।
 प्रासादानां मास्ते पक्ष्मिन्वद्द्रव्या संयोगे विवेक इत्युक्तमेतत् गुणसमु-
 दाव्यतिरेकेणापहणादिति चेत् । अथानुमन्येथाः यदि रूपादि-
 व्यतिरिक्तं द्रव्यं स्यात् तद्रूपादीनन्तरेण पृथगुपलभ्येत न त्वपलभ्यते
 तस्मान्नास्ति अग्रहणस्य दिग्निमित्तत्वाद्नेकान्तः किमिदमग्रहणं याज्ञ-
 स्थाभावादाहो गृहे हेत्वभाव इति सन्दिह्यते । याज्ञाभावादिति चेत्
 प्रतिज्ञार्थेन हेत्वर्थस्यान्तेपादयुक्तो हेतुः गृहणाभावादिति चेत्
 न व्यतिरेकप्रतिषेधः यस्य यद्यगृहे तदुक्त्याभावादिति । हेतोर्दोषः
 सोऽपि द्रव्य इति । सोऽयमनन्यत्वं वादो यथा यथा विचार्यते
 तदा तदा स्पष्टमन्यत्वं प्रतिपादयति प्रमाणात्नेकपोषपत्तेः एकस्य

वानुपपत्तेरिति । तस्माद्भावस्थितमेतत् पृथिव्यादीनि गुणास्तेति
इन्द्रः समासः ॥

अथ बुद्धेरवधारणाया लक्षणापदेशदारेण सूत्रम् ॥

बुद्धिरपक्षध्विर्ज्ञानमित्यनर्वाण्तरम् ॥ १५ ॥

बुद्धिरपक्षध्विरित्यादि । एतैः पर्यायशब्दैर्योभिधीयते पदार्थः
सा बुद्धिरिति । पर्यायशब्दाः कथं लक्ष्यम् व्यवच्छेदकेतुत्वात् सर्वे हि
लक्ष्यमितरेतरपदार्थव्यवच्छेदकेतैश्च पर्यायशब्दैर्गान्धः पदार्थोऽभि-
धीयत इत्युपाधारणत्वात्लक्ष्यम् । उपपत्तिसामर्थ्यात् पर्यायशब्दाभि-
धानाद्बुद्धिरनेर्निराकरणम् । य आहुः बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिरात्मन उप-
पत्तिर्दत्तिरिति । तन्निराकरणार्थं समानार्था एते शब्दा इति
बुद्धिर्दत्तिः पृथक्निराकृता भवति । का पुनरुपपत्तिर्भवति
आत्मोपपत्तये बुद्धिर्ज्ञानीत इति ब्रुवाणस्ययोद्धेतव्यं प्रतिपद्यते
उभयस्यैतन्वे च प्रत्ययव्यवस्थानुमानं स्यात् । यदि बुद्धिचेतना आत्मा
चेतनो न बुद्धवधितानर्थानात्मोपपत्तये किं कारणं चेतनोपपत्तयानां
चेतनात्तरस्याप्रतिपत्तेः अस्ति च प्रतिपत्तिः तस्मादेकचेतन इति
बुद्धिर्दत्तविभिष्टायां ज्ञातवृत्तौ कल्पितायामात्मनः स्वरूपं वक्तव्यम् ।
बुद्धिरध्वस्यत्यात्मा चेतयत इति चेत् अथापीदं स्यात् यथा बुद्धि-
रर्थानध्वसति तथात्माऽधिदेशमधिकाशं चोपपत्तयत इति । अध्व-
स्यत्युपपत्तयत इति पर्यायशब्दौ न च पर्यायशब्दैः पदार्थानामात्मं
धुक्त्वं यथा ध्वनिर्गाद इति अन्यथा हि ध्वनिर्गाद इत्येवापि
नामात्मं स्यात् अथात्मा चेतयते बुद्धिर्ज्ञापयतीति अद्वा बुद्ध्या
ज्ञानीते पुरुषो न बुद्धिः बुद्धिर्ज्ञापयतीति बुद्धिर्ज्ञानसाधनं भवतीति ॥

स्रष्टाद्युमानागमसंबन्धप्रतिभासप्रज्ञानोहा इति भाष्यम् । एते
स्रष्टादयो मगसो सिद्धं भवन्ति । किमेत एव किं तर्हि इयं च
युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मगसो सिद्धम् ॥

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मगसो सिद्धम् ॥ १६ ॥

यस्मादिन्द्रियार्थसम्बन्धैरपि युगपज्ज्ञानानि सम्भवन्ति । अतो
गम्यते अस्ति तदिन्द्रियसंबन्धो गिषदकारिनिमित्तान्तरमव्यापि चक्षु
सम्बन्धानामसम्बन्धानानुविधानात् ज्ञानस्योत्पत्त्यनुत्पत्ती भवत इति ।
कुतः कारणवैकल्ये कार्यप्रतिबन्धादिति सूत्रार्थः । कथं पुनः स्रष्टा-
दयो मगसो सिद्धं भवन्त्यत्र वर्तमाना इति । न ब्रूमः स्रष्टादयो
मगोदृष्टित्वात्प्रमगसो सिद्धं भवन्ति अपि तु गन्धादिक्रियाव्यत्ये सति
क्रियात्वात् करणान्तरप्रयोजकत्वम् या गन्धादिभ्योन्या क्रिया सा
करणान्तरप्रयोक्त्वा दृष्टा । यथा रथादिक्रिया । क्रिया चेत्
स्रष्टादिका तस्मादिदमपि करणान्तरं प्रयोजयति । सुखादयो
रागान्वत्ये सति विषयत्वाच्चतुरादिव्यतिरिक्तकरणान्तरप्रयोजिका रथा-
दिवदिति । तद्यथा रथादयो विषयाः चतुरादिव्यतिरिक्तं करणं
वाक्सा स्यादिति प्रयोजयन्ति विषयान्च सुखादयः तस्मात्तैरपि कर-
णान्तरं प्रयोजयितव्यम् । अथायुगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्ज्ञानधर्मः सा कार्य-
मगसोसिद्धं भवति । अथायुगपज्ज्ञानमपि सिद्धमिच्छते सर्वं सर्वस्य सिद्धं
स्यात् अस्यात्मा काकस्य कर्षादित्यपि स्यात् । न तेषां भवति
तस्मात्प्रयोजयन्तु सिद्धमिति । अथायुगपज्ज्ञानमपि सिद्धं भवतीत्येके चेत्
प्रत्ययवरावदर्शनं कुलासावृत्ति कुलास्यद्भावं गमयति भागिमस्यक-
मदर्शनं चेति । तत्र । नैवाच कुलास्यद्भावो बोद्धव्यः किन्तु देव

एवादूरकुशासवत्वेन साध्यः तस्य प्रत्ययवरावलं धर्मः ध्यान्मिमक्षक-
 तेनापि देवोऽविदूरकुशासवत्वेन साध्यते तस्मात्साधनमनुमानं
 कश्चिदिति । युगपच्छानानुत्पत्तिस्तर्हि कथं मनसाऽसम्बद्धा मनो-
 सिद्धं भवति । युगपच्छानोत्पत्तेरेव पक्षीकरणसाम्बद्धं कथमिति
 रूपादियहणानि चचुरादिव्यतिरेकेषाधिष्ठायकान्तरापेक्षाणि अयु-
 गपदुत्पत्तेः । तद्यथा अनेकत्रिष्यपर्यवदातस्थानेकं वास्यादि युगपत्
 सन्निधानेनोपस्थितं हस्तास्यधिष्ठायकापेक्षं न युगपदनेकरथादिक्रियां
 निवर्तयति यथा चचुरादि न युगपदनेकं ज्ञानं करोति तस्मात्तद-
 स्यधिष्ठायकान्तरमपेक्षत इतीन्द्रियाणि वा पक्षीकृत्य वक्तव्यम् । कथ-
 मिति चचुरादीन्द्रियं आत्मप्रयुक्तावधिष्ठायकान्तरापेक्षं अयुगपत्प्रवृत्तेः
 सास्यादित्तदिति । यदि तर्हि चचुरादीन्द्रियं मनःसन्निधानापेक्षम-
 र्थानामयुगपद्ग्राहि य एकेन्द्रियसाम्यास्तेषु कथमयुगपद्ग्राहणं न हि
 न तत्रासन्नचित्तं मन इति । सम्बन्धिभेदादिति चेत् युगपत्सम्बन्धिषु
 कथं भवतु तावन्नौसादिभेदेषु सम्बन्धिभेदादयुगपद्ग्राहणं अथ ये
 युगपत्सम्बन्धको कथं गृह्णो गौर्गच्छतीति प्रत्ययाः युगपत्प्राप्नुवन्ति
 बुभुत्साभेदादयुगपद्ग्राहणमित्येके एके तावद् भ्रुवते सम्बद्धोप्यर्थोऽबु-
 ध्मसितत्वाच्च गृह्यत इति । तत्र । मनोवृत्तिप्रसङ्गात् एवं तर्हि मनः
 परित्याग्यम् यदि बुभुत्साभेदादयुगपद्ग्राहणानि भवन्ति । अन्यथा-
 बुभुत्साभेदो न दृश्यवारित इति मन इदानीमनर्थकं परित्याग्यम् ।
 यथा च बुभुत्सायामयुगपद्ग्राहणे न्यायोन्वोधधारणीयः तस्मादन्य-
 निमित्तमयुगपद्ग्राहणमिति किं पुनर्निमित्तं करणत्वं यथैवायं
 करणधर्मो नाप्रतिष्ठितं करणं प्रवर्तते इति । तथा सम्बद्धस्यास्य-

नेकक्रियाकारित्वं नास्ति न हि करणं सम्बद्धमपि सदेकदानेकां क्रियां भिन्नां प्रकरोति कर्तुम् । यदि पुनरात्मैवाधिष्ठाता भवेत् तथाप्यात्मनो युगपद्नेकेन्द्रियसम्बद्धस्यानिषेधाद्युगपज्ज्ञानोत्पत्तौ न्यायोन्वोवधार्यः । स च नात्तरेण मन इति सिद्धं मनः ॥

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति । शरीरेण मनसा वाचा च । सेयं प्रवृत्तिः प्रत्येकं द्ब्रविधा पुण्या च पापा च । पुण्या काचेन परिचाषं परिचरणं दानमिति । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्याय इति । मनसा दया स्थुहा अह्ना चेति । विपर्ययेष पापा द्ब्रविधैव । चण्डिकत्वात् प्रवृत्तेर्जन्मकारणत्वात्पुपत्तिः सेयं प्रवृत्तिः चण्डिका च सती न जन्मकारणमिति युक्तम् । ततश्च द्वितीयसूत्रव्याघातः न प्रवृत्तिफलं प्रवृत्त्युपचारात् । प्रवृत्तिफलं धर्माधर्मौ धर्मिन (?) सूत्रे प्रवृत्तिरित्युच्यते कस्मात् तत्साधनत्वात् अक्षं वै प्राणिनः प्राणा इति ॥

प्रवर्तनासङ्घाता दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्तनासङ्घाता दोषाः । का पुनरियं प्रवर्तना यथाऽवन्नः प्रवर्तते तं प्रवर्तमानं रागादयः^(१) प्रवर्तयन्तीति । सेयं प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवर्तनेत्युच्यते यथा कारणा हारणेति । सा पुनरियं प्रवर्तना कथं गम्यते प्रत्यात्मं प्रत्यक्षा परशरीरे त्वानुमानिक्यात्मवेदिति । अथात्माहकारविषयत्वेनावतिष्ठमानः प्रत्यात्मं प्रत्यक्षो भवति । न हीय-महकारबुद्धिरानुमानिकौ । नागमिकौ । कथं नानुमानिकौ सिद्धा-

(१) चारणः—पा १ पु० । स च प्राणादिकः ॥

भावात् । कथं नोपदेक्षिकी अनुपदिष्टार्थप्रतिपत्तेः तस्माद्भूपान्त्रिवत्
प्रत्यात्ममात्म्या प्रत्यक्ष इति । प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुमेयस्य परब्रह्मर इति ॥

॥ पुनरत्यप्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

पुनरत्यप्तिः प्रेत्यभावः । पूर्वापान्तब्रह्मरादिपरित्यागादन्वब्रह्म-
रोपसंक्रान्तिः स प्रेत्यभाव इति । पुनरीदृशं संसारानादित्यज्ञापना-
र्थम् । पुनः पुनर्लक्ष्यमरणे भवत इत्यनादित्यं संसारस्य दर्शयति । कः
पुनरर्थं संसारः दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपर्यन्तानामविच्छेदेव कार्य-
कारणभावः संसार इति । स चानादिः । पूर्वापरकाश्चनिसमाभावात् ।
यदि पूर्वं सुखं तज्जन्मना विना न युक्तम् । अथ पूर्वं जन्म तदा
धर्माधर्मात्मनरेण न युक्तम् । अथ पूर्वं धर्माधर्मौ तावपि विना
रागद्वेषाभ्यां न युक्तौ । अथ पूर्वं रागद्वेषौ न मिथ्याज्ञानाद्भूते तयोः
प्राप्तुर्भाव इति । मिथ्याज्ञानं तर्कादिः तदपि ब्रह्मरादीनकरेण न
युक्तम् । सोऽर्थं दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपर्यान्तानां कार्यकारणभावो-
ऽविच्छिन्नः संसार इति । आकारब्रह्मभाव इति शोचते । सोऽर्थं
संसारः किमात्मन आप्तो मनस इति । यदि क्रियामधिकृत्योच्यते
तदा मनसस्तद्भि संसरति । अयोपभोगमधिकृत्योच्यते तदात्मनः स
चि सुखदुःखे उपभुङ्क्त इति ॥

॥ प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् । ब्रह्मरादिजन्यं सर्वं फलं धर्मा-
धर्मप्रवर्तकत्वात् सुखकल्पनायां सुखदुःखोपभोग एव तदवसानात्
वसाद्भूर्माधर्मयोः सुखदुःखोपभोग चावसाधिकं फलं तच्च तु ज्ञान-

रेण प्ररीरादीनसम्भव इति छात्रां प्ररीरादीनि धर्मोधिर्भैवारम्भ
सुखदुःखोपभोगं कुरुत इति । सोऽयं फलसम्बन्धः सुखदुःखोपभोगे
सुखः प्ररीरे गौण इति ॥

बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

बाधनालक्षणं दुःखम् । एतदेव प्ररीरादि बाधमोपपन्नाद् दुःख-
मित्युच्यते । संभावतस्तु दुःखमेव दुःखं लक्षणमिदं मुषङ्कार्थः । सर्वमिदं
प्ररीरादि दुःखानुपपन्नमिति । अत्र प्ररीरं दुःखस्य निमित्तं निमित्त-
त्तार्थानुपपन्नः । इन्द्रियाणि विषया बुद्धय इति बाधनं बाधनार्थो
मुषङ्गः । सुखं दुःखाविनाभावि अचाप्यविनाभावोऽनुपपन्नः । स्वरूपतस्तु
दुःखं दुःखमिति । सर्वं स्वरूपतो दुःखमिति केषित् । न प्रत्यक्ष-
विरोधात् । न हि प्रत्यक्षं सुखं अक्षयं प्रत्याख्यातम् । दुःखविकल्प
इति चेत् अर्थापीदं स्यात् दुःखविकल्प एव सुखमिति । न पुनः
स्वरूपतोऽस्तीति न विकल्पेन नञप्रयोगाभावात् । न विकल्पीन-
नञवर्तमानो वृष्टः न हि ब्राह्मणविशेषे भवत्यब्राह्मण इति । दुःखं
दुःखविशेषे ऽदुःखमिति न स्यात् । यदि च स्वं न स्याद्भ्रमवैयर्थ्यम् ।
किं कारणं सुखसाधनं धर्म इति सुखं च नास्तीति तर्था धर्मः
दुःखप्रतिषेधः फलमस्तीति न युक्तम् । धर्मस्याभावफलत्वप्रसङ्गात्
अभावफलो धर्म इति प्रवृत्तिर्द्वैतं च लोके वृष्टं तत्र स्यात् ।
हितमास्यामीत्येकः प्रवर्तते । अनिष्टं हास्यामीत्यपरः प्रवर्तते हित-
स्याभावात् प्रवृत्तिर्द्वैतं च न स्यात् दुःखभावनोपदेशो न स्यात् प्रति-
पक्षाभावात् स ह्यभावः न हि कश्चिद्दुःखे सञ्चयत इति । तस्मान्न सुखः
सर्वं दुःखं दुःखभावनोपदेशेन च दुःखमित्युच्यते ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति । तेन श्रीरादिना दुःखेनात्यन्तिको विधोग इति । आत्यन्तिकी सुखाभिव्यक्तिरित्येके एके त्वात्यन्तिकीं सुखाभिव्यक्तिं सुक्तिं ब्रुवते । तन्न । प्रमाणासम्भवात् । सुकस्यात्मनो नित्यं सुखमिति न प्रमाथमसि । न नासि नियामकत्वादिति चेत् अनेक-कारणनिष्पन्नसुखस्यात्मनि समवायो नियामकमन्तरेण न युक्तः तस्मादात्मनि नित्यं सुखमसि । येनेदं सुखं निवृत्तमानमात्मान-माश्रयत इति चेत् न सर्वोत्पत्तिमत्प्रसङ्गात् सुखवदात्मनि दुःखमपि नित्यं कल्पयितव्यं इच्छादयत्येति । अनेकान्तिकता वा अभिव्यक्त्य-र्थानभिधानाच्च । नित्यं सुखमभिव्यक्ष्यत इति कोभिव्यक्त्यर्थः ज्ञान-मिति चेत् नित्यमनित्यं वेति कल्पनानुपपत्तिः । अनित्यमिति चेत् कारणं वक्तव्यम् । आत्ममनःसंयोगो वा कारणं^(१) तस्यापेक्षा-कारणं वक्तव्यम् । यदि मन्यसे आत्ममनःसंयोगो ज्ञानस्य कारणं तस्य तर्ह्यपेक्षाकारणं वक्तव्यम् । न हि द्रव्यगुणकर्मस्वारथेषु संयोगो निरपेक्षं कारणमिति । आत्ममनःसंयोगः सुखापेक्ष इति चेत् न कैवल्यविरोधात् । अथ मन्यसे आत्ममनःसंयोगो नित्यमात्मनि व्यवस्थितं सुखमपेक्षमाषो ज्ञानकारणं भवतीति तन्न युक्तं कैवल्य-विरोधात् । यथायमात्ममनःसंयोगो विषयमात्रमपेक्षमाषो निमि-त्तान्तरनिरपेक्षः सुखज्ञानं करोति । एवं रूपादीनामपि विषयान-पेक्षमात्रं तद्विषयाणि ज्ञानानि कुर्यात् । ततश्च कैवल्यं निवर्तते ।

(१) संयोगः कारणम्—पा० १ पृष्ठके च च प्रमादिकः ।

सर्वगर्धानयमात्मा लभत इति नित्योपलब्धिप्रसङ्गाच्चेति । योगज-
धर्मासुगृहीते नित्ये सुखे ज्ञानं करिष्यतीति चेत् न युक्तम् । तत्क्षये
तदभावात् यदा योगजो धर्मः क्षीणो भवति तदास्य किमसु-
ग्राहकमिति वाच्यम् योगजधर्मो न क्षीयत इति चेत् न युक्तम् ।
उत्पत्तिधर्मकस्य सर्वस्यानित्यभावात् सर्वसुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्ट-
मिति । नित्योसौ योगसमाधिजो धर्म इति चेत् योगजसमाधिजस्य
नित्यस्येति व्याहृतं नित्यं ज्ञानमिति चेत् । न । सुखवत् प्रमाणा-
भावात् मुक्तसंसारस्यचोरविशेषप्रसङ्गाच्च^(१) । सुखदुःखसंवेदनपर्यायस्य
न स्यात् नित्यमयं सुखमुपलभेत ततश्च मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थः
स्यात् न चायं सुखं जिहासति विवेकज्ञानस्याशक्यत्वात्, दुःखं
जिहासमानः सुखमपि जिहासति । न चायं कदाचिद्दुःखमुपलभत
इति कस्य हानार्थं प्रवर्तते शरीरादिप्रबन्धादप्रसङ्ग इति चेत् नित्यं
सुखमुपलभत इति नास्ति प्रसङ्गः यस्माच्छरीरादयो नित्यसुखस्योप-
लब्धेः प्रतिबन्धका भवन्तीति न शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् नित्य-
शरीरादिप्रसङ्गाच्च । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं कल्प्यते एवं
शरीरादयोपि नित्याः कल्पयितव्याः । एवमस्य वैकल्यं-साधीयो
भवति शरीरादीनां नित्यत्वं दृष्टविरुद्धमशक्यं कल्पयितुमिति चेत्
न सुखस्यापि तर्ह्यसदादेरदृष्टविरुद्धमनित्यत्वं शक्यं कल्पयितुम् ।
प्रमाणाभावादित्युक्तम् तच्च नास्ति कस्मात् दृष्टार्थाधिगमार्थत्वात्
दृष्टार्थं लोकः प्रवर्तमान इष्टाधिगमार्थं प्रवर्तते प्रवर्तन्ते च मोक्ष-

(१) 'मुक्तसंसारिचोरो' 'मुक्तसंसारवतो'—पा० १ पृ० ।

माणा^(१)लोवामपीटाधिगमार्थया प्रवृत्त्या भवितव्यम् चेद्यं प्रवृत्ति-
 नित्यसुखेऽर्थवती नान्यथेति । न । प्रवृत्तिर्देतदर्शनात् । हे प्रवृत्तौ
 लोके दृष्टे दृष्टाधिगमार्थानिष्टहानार्था च । तचेद् पारिभाष्यं किमि-
 ट्ठाधिगमार्थमाहेनिष्टहानार्थमिति चन्दिद्यते आगमादिति चेत्
 आगमादेतद्भवते सुकृत्प्राप्तनो नित्यं सुखमिति सुक्तः सुखी भवतीति
 श्रूयते । आगमोऽप्येवं विचारणीयः किमर्थं नित्येन सुखेन योगमाह
 सत दुःखेनात्यन्तिकवियोगमाहेति । दृष्टस्य दुःखाभावेपि सुखबन्ध-
 प्रयोगे बन्धना लोके इति । एवं च च्चरादिवियोगे सौकिका व्या-
 चक्षणा^(२) भवन्ति सुखिनः संवृत्ताःस्य इति । यदि पुनरयं सचक्षणाको
 मोचे नित्यं सुखमिति सुखरागेण प्रवर्तते न सुच्येत कश्चात् रागस्य
 बन्धनसमाप्त्यात् बन्धनसमाप्त्यात् राग इति यद्यपि देवात्
 प्रवर्तते दुःखं हास्यामीति तथापि न सुच्येत देवस्य बन्धनसमा-
 प्त्यादिति रागदेवौ हि बन्धनमिति नाप्रतिकूलत्वात् । अप्रतिकूलं
 दुःखदानं भवति न पुनरयं दुःखं देष्टि अद्विषंसायं प्रवर्तमानो-
 ऽप्रतिकूलं दुःखदानमधिगच्छति । चित्तं विमुच्यत इत्यन्ये रागादीनां
 तत्र सामर्थ्यात् । यद्वागादिवर्गं चित्तमात्मनाकारगत्यकारेषूपपद्यते
 न पुनरात्मनि रागादीनां सामर्थ्यमस्ति । न । अथने तन्निष्ठेः । ये
 चित्तस्यानुत्पादनं विरोधं वापवर्गमिच्छन्ति तेषामथने सिद्धो
 मोक्षः किं कारणं जन्मनो विनामार्थत्वात् जातं विवक्ष्यदयने सिद्धं
 सक्ततेरनुत्पादोपवर्ग इति चेत् । न । तस्याप्रत्यक्षात् । सक्तते-

(१) मोक्षमाणा इति वाच्यम् ।

(२) वाच्यसमाप्त्या—पा० १ पु० आमादिनाम् ।

इत्यादौ न ब्रह्मते कर्तुम् । कार्यकारणभावप्रवाहस्य सन्नतिभावात्
अनागतानुत्पादः क्रियत इति चेत् अनागतानुत्पादस्य विद्यमान-
त्वात् किं क्रियत इति सर्वथा न चिन्तस्वापवर्गः सिद्धतीति कस्य
तर्ह्यपवर्गः योऽपद्व्यथते कोऽपद्व्यथते आत्मा । अथ कापटुक्तिः
दुःखादिभिर्विचोग इति ॥

प्रमेयानन्तरं प्राप्तिः संशयस्य खानवतो लक्षणवचनमिति या
प्रमेयानन्तरं क्रमप्राप्तिः साभिधीयते ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपसंग्रहानुपसंग्रह-
व्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

• समानानेकधर्मोपपत्तेरिति सूत्रम् । तत्र समानधर्मोपपत्तेरेक-
धर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च संशयः । त्रिविध एव संशय इतरपदविशेषणाद् ?
भवतीति सूत्रार्थः । समानधर्मादिभ्य उत्पन्नो विषयस्य विषयस्य
विशेषं नावधारयति यः स संशय इत्युच्यते । प्रत्ययो नावधारणा-
त्मकश्चेति व्याहृतं/प्रत्ययश्चेत्तत् यद्दत् विषयावधारणात्मकत्वं न चेदं
विषयस्वरूपमवधारयति प्रत्ययत्वं व्याहृतं भवति। न/स्वरूपप्रत्याय-
नात् स्वरूपस्य प्रतीयते न पुनरयं विषयस्वरूपमवधारयति, अतश्च
संशयः, प्रतीयत इति प्रत्यय उच्यते । समानशब्दः साधारणार्थः
समानस्य धर्मोपपत्तेरिति साधारणश्चेति यावत् । किं पुनरयं साधा-
रणं किं गुण आहो सामान्यमिति । यदि गुणः स न साधारणः
कस्मात् एकद्रव्यवृत्तित्वात् परिमाणस्य, एकद्रव्यवृत्ति परिमाणं तत्
कथं साधारणं भविष्यतीति। सामान्यमपि न शुक्लं द्रव्यावृत्तित्वात्

न ह्यूर्ध्वत्वं द्रव्ये वर्तते किन्तु गुणे । न ह्यूर्ध्वत्वं परिमाणे प्रवर्त्तमानं सामान्यं द्रव्ये संबन्धं कर्तुमर्हति कस्मान्गुणस्यावधारितत्वात् यदुक्ति सामान्यं सोवधारित इति न साधारणार्थस्यान्वयाव्याख्यानात् । न भ्रूमो गुणः साधारण इति । नापि सामान्यमपि तु सादृशार्थः । यावद्दमर्थो पूर्वमद्राचं तथोर्यो धर्मः ऊर्ध्वत्वसङ्गणो वर्तते तेन धर्मेण सदृशोऽयं धर्म उपलभत इति । तस्योपपत्तिरध्यवसायः यदुक्तं भवति सदृशस्य धर्मस्योपलब्धेस्तदुक्तं भवति समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति यस्मात् पुनरेवं गोच्यते समानधर्मोपलब्धेरिति अयुक्तमपि यस्माद् गम्यते^(१) गम्यमानस्याभिधानं व्यर्थं केन पुनरेतद् गम्यत^(२) इति विशेषापेक्ष इति वचनेन कथं विशेषस्यापेक्षा आकाङ्क्षा सा सातु-पल्लभमानविशेषे युक्ता । यदि सायं विशेषं न पश्यति विशेषातु-पल्लभेर्गम्यत एव सामान्यं पश्यति अथ पुनर्नायं सामान्यं विशेषं पश्यति विशेषापेक्ष इति व्यर्थं वचनं स्यात् अनेन सामर्थ्येन गम्यते सामान्यसुपलभत इति । अथ योपलब्धिपर्याय एवोपपत्तिशब्द इति उपपत्तिः प्रमाणागम्यता सा योपलब्धिः यः पुनरनुपलब्धमानसङ्गावो धर्मः सोऽविद्यमानवद्भवतीति । का पुनर्विद्यमानस्याविद्यमानेन समा-नता प्रमाणासाक्षमत्वम् । अविद्यमानमपि प्रमाणासाक्षमत्वं स्वतन्त्रं न भवति तदप्यनुपलब्धिसङ्गणप्राप्तमिति विषयशब्देन वा विषयिणं प्रत्याह समानधर्मोपपत्तिशब्देन वा विषयी प्रत्ययो विधीयते सौक्तिकं वा न्यायमनेन वाक्येनावरणद्वीति यथा लोके वक्तारो भवन्ति ।

(१) मन्वे—पा० १ पु० ।

(२) मन्वे—पा० १ पु० ।

धूमेनाग्निरनुमीयत इति न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते । अर्थ-
 प्रत्यायकत्वात् वाक्ये दर्शनशब्दमनुजानाति धूमं दृष्ट्वाऽथाग्निरनुमी-
 यत इति । अव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यम् । यदिदं समानधर्मेप-
 पत्तेरिति पदमेतन्न व्यवच्छेदहेतोः समानधर्मेपपत्तेरिति वक्तव्यम् ।
 न हि केवला समानधर्मेपपत्तिः संग्रहकारणमन्यथा कृतकत्वादि-
 नापि संग्रहः स्यात् समानं कृतकत्वं सर्वाजित्यानामिति व्यवच्छेद-
 हेतुत्वात् भवति । न । समानार्थापरिज्ञानात् । व्यवच्छेदहेतुस्य भवति
 समानस्य धर्म इति न युज्यते व्यवच्छेदहेतुर्नाम विवक्षिततज्जातीय-
 वृत्तिले सति यो विजातीयवृत्तिः स व्यवच्छेदहेतुः तस्य च समा-
 नार्थता नास्ति । समानो हि धर्मो यो विवक्षिततज्जातीयवृत्तिले
 सति अन्यजातीयवृत्तिः तस्मादव्यवच्छेदहेतोरिति न वक्तव्यम् ।
 सोऽयं साधारणो धर्म उपलभ्यमानः संग्रहहेतुः किं केवल इति न
 केवलः किं तर्हि उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थितेस्य । यदि चोपलब्धनु-
 पलब्धौ न व्यवस्थिते भवत इति किमेतावन्मात्रं साधनमिति
 नेत्युच्यते । यदि विशेषाकाङ्क्षा भवति समानधर्ममुपलभते । उप-
 लब्धनुपलब्धौ न व्यवतिष्ठेते । इदं तु यावानिदन्तया वा विशेषा-
 काङ्क्षार्था च सत्यामर्थसन्देहो भवतीति । किमिदं समसं कारण-
 मसमसं वा समसमिति ब्रूमः । यदि समानधर्मेपपत्तेरिति केवल-
 मुच्यते । उपलब्धविषयस्यापि सामान्यत उपलब्धिरस्तीति तस्या-
 ऽपि संग्रहः स्यात् । यदि पुनरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थितिस्तु संग्रह
 इत्येतावदुच्येत अनुपलब्धसामान्यस्यापि कश्चिदुपलब्धनुपलब्धव्यव-
 स्थास्तीति संग्रहः स्यात् । विशेषापेक्ष इत्येतावति चोच्यमाने ऽनुपलब्ध-

सामान्यस्यापि कश्चिद्विशेषस्ततिरस्तीति संग्रहः स्यात् । एवं समान-
 धर्मोपसङ्घस्युपसङ्घव्यवस्थितिस्येति पदद्वयेऽपि गौयानप्रेङ्गादिगतस्य
 न भवति संग्रहः । एवमुपसङ्घस्युपसङ्घव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति
 पदद्वये विधीयमाने ऽन्यथाप्युपसङ्घेऽर्थे संग्रहः स्यात् । समानधर्मोप-
 पत्तेर्विशेषापेक्ष इति चोच्यमाने समानदर्शने सत्यपि विशेषाकाङ्क्षायां
 सत्यामुपसङ्घस्युपसङ्घोर्व्यवस्थानास्य भवति संग्रहः । यदाद्यं द्रष्टा पूर्वं
 सामान्यविशेषवन्तमुपसङ्घभते तत्र चोपसङ्घस्युपसङ्घो व्यवतिष्ठेते सोऽयं
 द्रष्टा तस्मात् स्यात् यदापैति ततोऽस्यापगमादिप्रकर्षास्त्रिमिन्ता-
 दक्ष्यविषयविशेषानामासन्ते मद्भाविषयं सामान्यमाभासते उप-
 सङ्घस्युपसङ्घो पुनर्व्यवतिष्ठेते विशेषास्तुस्तिस्यासि न च सन्दिह्यते
 तस्मादेकदिपदपर्युदासेन समस्तं कर्षणमुच्यते इति । समानधर्मोप-
 पत्तेरुपसङ्घस्युपसङ्घव्यवस्थातस्य विशेषापेक्ष इति कैकपदपर्युदासः
 कृतः । समानधर्मोपसङ्घेरुपसङ्घस्युपसङ्घव्यवस्थातस्य समानधर्मोप-
 पत्तेर्विशेषापेक्ष इति च उपसङ्घस्युपसङ्घव्यवस्थातो विशेषापेक्ष
 इति च द्विपदपर्युदासः कृतः । समस्तपदपरिग्रहेण यस्मात् समान-
 धर्मोपसङ्घेरुपसङ्घस्युपसङ्घव्यवस्थातस्य विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह
 इत्याह । तेन ज्ञापयति समस्तमेतत्कर्षणमिति । विमर्ष इति
 नामार्थावमर्षणं विमर्षः । उभावर्थौ नृग्रतीव^(१) संग्रहीतिः संग्रह
 इति भावसाधनम् । करणसाधनं वा । संग्रह्यते ऽनेनात्मा सुप्त इव
 भवति क उपायार्थः अर्थानवधारणमुपमार्थः । एतेनानेकधर्मोप-
 पत्तेर्विप्रतिपत्तेरिति व्याख्यातम् । केतिदेवार्थः यथाद्यपदे चिपद-

(१) नृग्रतीव—पा० १ प० ।

परिग्रहेषु एकपदे द्विपदपरित्यागः कृतः । तथाद्यानन्तरयोरपि
द्रष्टव्यमिति । अनेकधर्मोपपत्तेः संग्रह इति । अनेकस्थानेकस्य धर्म
इति चेत् अनेकस्य धर्मोऽनेकधर्मः । अनेकस्य द्रव्यगुणकर्मलक्षणस्य
संयोगजत्वं धर्मः अनेकस्य धर्मः संयोगजत्वनिर्गुणत्वमिच्छियत्ववृष्णि-
कत्वानि शब्दे तदेवमनेकधर्मोपपत्तेः संग्रह इति चेत् तद्युक्तम्
समानधर्मोपपत्तेरित्यत्र चरितार्थत्वात् । समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव
यस्यैकोनेकवृत्तिस्थानेकवृत्तिः स लभ्यत इति चरितार्थत्वात् । न
पुनरनेकधर्माभिधानेन प्रयोजनमस्तीति । अथानेकधर्मशब्दस्य कौर्धः
असाधारणो धर्मः कथं पुनरसाधारणो धर्मोनेकधर्म इत्यनेन
समानपदेनाभिधीयते समानासमानजातीयविशेषकत्वात् समाना-
समानजातीयं चानेकं तस्माद्विशेषकौ धर्मः अनेकस्माद्विशेषोऽनेक-
धर्म इति तस्य वानेकस्य धर्मो यथा स्वं सोऽयमनेकधर्म इति ।
एकानेकप्रत्ययहेतुर्वा धर्मोऽनेकधर्मः यत एव प्रत्ययो भवतीदमेक-
मनेकमिति । तत्रैकप्रत्ययहेतुरभेदः । अनेकप्रत्ययहेतुधर्मो विशेषः
यथा शब्दस्य विभागजत्वम् । सामान्यविशेषसमवायेभ्यः शब्दस्य
सदादिना विशेषेण निर्भक्तस्य तस्मिंस्तु द्रव्यं गुणः कर्म वेति विभाग-
जत्वात् संग्रहः । न हि द्रव्यगुणकर्मणामन्यतमं विभागाज्जायमानं
दृष्टं सर्वत्रासम्भवात् विभागजत्वं संग्रहं करोति सर्वतो व्यावृत्ते-
रिति । ननु च विभागजो विभागो विद्यते गुणः । अनभ्युपगतं-
विभागजविभागस्यैतदेवं भवति । यः पुनरनभ्युपगतविभागजविभागः
तस्यायं निर्णयहेतुः गुणः शब्दो विभागजत्वात् विभागजविभागव-
दिति । अस्तु वा तस्यापि विभागजविभागासमवायिकारणत्वात्

त्रिभागज्जविभागासमवाधिकारणः प्रब्धो नान्यः पदार्थ इति । तदेवं
 विभागज्जविभागज्जविभागासमवाधिकारणत्वं न ते प्रब्धाङ्गवतीति
 सर्वतोऽव्याहृतेः संग्रहहेतुः तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्थो-
 भयथा दृष्टत्वादिति । समानधर्मोपयोगाद्वाऽसमानानेकधर्मो भवति ।
 यदा यस्य संग्रहकारणत्वेनापनीतस्य समानधर्मस्यासमानस्य च
 समानस्य धर्मस्थोपयोगादनुपयुक्तोऽसमानः सेनेकप्रब्धस्य विषय-
 विशेष इति कस्मात् पुनरेकमेव नोच्यते समानासमानधर्मोपपत्ते-
 रिति नैवं प्रथमभिधानम् अनेकस्माद्वाहृत्तो यो धर्म इति अयं
 विग्रहो न सम्भते साधनं वा प्रयोजनमेकाक्षरापचयात् साधनं
 प्रयोजनमाश्रित्याभिधानं वा । यद्यनेकधर्मार्थोसाधारणार्थः असा-
 धारणस्य धर्मः संग्रहकारणमिति । नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्रा-
 षादिमन्त्रप्रसङ्गादित्ययमप्यसाधारणत्वात् संग्रहहेतुतः प्राप्तः नैषदोषः
 यथैव साधारणो धर्मः संग्रहहेतुरिति नान्वयिनः साधारणत्वे सति
 संग्रहहेतुत्वं भवति । अन्वयव्यभिचारादेवं व्यतिरेकिषोपि सत्यसाधा-
 रणत्वे सति व्यभिचाराव्यभिचारौ संग्रहनिर्णयहेतव । यो व्यभिचारौ स
 संग्रहहेतुः योऽव्यभिचारौ स निर्णयहेतुरिति यदि तर्ह्युभयोर्ब्यभिचारि-
 त्वात् संग्रहहेतुत्वं नन्वसमानधर्मोपपत्तेरित्यनेमेव गतमेतत् गतार्थत्वात्
 न संग्रहहेतुत्वेनायं पृथक् । सत्यम् । व्यभिचारितामन्तरेण नान्येन
 न संग्रहकारणमपि तु व्यभिचारितायां सत्यां विधीयमाने व्यभिचारः
 प्रतिषिध्यमानव्यभिचारश्चेति भेदः समानधर्मोपपत्तेरित्यनेन विधीय-
 मानव्यभिचार उपदिश्यते विभागज्जत्वादित्यनेन प्रतिषिध्यमानव्यभि-
 चार इति । एतावता पृथगभिधानम् । नञः पर्युदासविषयत्वाद्-

व्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातोऽनेकधर्म इति केचित् । एके त्वनेकधर्म इत्यन्यथा व्याचक्षते एकस्मादन्योऽनेकधर्म इति । एवं च विरुद्धाव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातो लभ्यते यं प्रति तर्कमाहुः स च संग्रह-हेतुः यथा आवणत्वकृतकले शब्दस्येति । तद्युक्तम् । असम्भवात् । न व्यभिचारिणौ विरुद्धावेकस्मिन्नर्थे धर्मौ सम्भवतः वस्तुनो दैर्घ्यासम्भवात् यद्युभावव्यभिचारिणौ स्याताम् एकतमं वस्तु ज्ञात्मकं भवेत् न चैतदस्ति तस्मान्नोभावव्यभिचारिणाविति । न चायं प्रयोगो युक्तः । कथमिति । यदि तावदयं प्रयुक्ते यथा प्रयुक्ते नो हेतुः तथायमपीति । प्रसिद्धेन व्यपदेशा भवन्तीति सिद्धं सर्वस्याहेतुत्वम् विरुद्धार्थप्रतिपत्तिबाधितत्वादुत्तरस्थानभिधानम् । अथैवं क्रियते यथैव द्वितीयमनुमानं न भवति तथा प्राक्तनमपीति एवं प्रतिपन्नं द्वितीयानुमानस्यासाधकत्वम् अत्र विरुद्धधर्माविकच सम्भवत इति सम्भवात् विरुद्धौ । कस्य विरुद्धार्थः किं सहासम्भवः आहो विरुद्धार्थसाधकत्वम् अथ स्वरूपमिति । यदि सहासम्भवः स नास्ति दर्शनात् । अथ विरुद्धार्थसाधकत्वं विरोधः तदपि न युक्तम् वस्तुनो ज्ञात्मकत्वासम्भवात् यदि विरुद्धार्थसाधकत्वमनयोर्धर्मयोर्भवेत् एकं वस्तु ज्ञात्मकमापद्येत । अथ स्वरूपमनयोर्विरुद्धमिति न किञ्चिद्बाधित-भवति यस्मात् कृतकत्वं न आवणत्वं आवणत्वं वा न कृतकत्वं तस्मान्न संग्रह इति । उपेत्य वा विरोधं यदि विरुद्धार्थाभ्यां कृतकत्वआवण-त्वाभ्यां शब्दे संग्रहः क्रियते विशेषदर्शनादुपजातः कस्य दर्शनाभि-वर्तते न हि विशेषदर्शने सति विशेषाकाङ्क्षा भवति यथोपलब्ध-सामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षा भवति । प्रत्यक्षतो निवर्तिष्यत इति चेत् ।

न । सोऽनुमानाभ्यां सन्निपाताभ्यामर्थे संग्रहः स प्रत्यक्षाभिवर्तिष्यत इति । तत्र युक्तम् । प्रत्यक्षाविषयत्वात् । नायमर्थः प्रत्यक्षविषय इति । किं शब्दोऽनित्यो वेति । आगमाभिवर्तिष्यत इति चेत् । न । आगमस्य च विचार्यमाणत्वात् आगम एवायं विचार्यते किं शब्दो नित्योऽयानित्य इति । न चायं प्रत्यक्षविषयो नागमविषयः अनुमानाभ्यां च नायं परिच्छेत्तुं शक्यते सोऽयमनित्यः संग्रहः प्राप्तः । भवतु किं नो बाध्यते कथं न बाध्यते । यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदकमनुमानं न भवति यथाऽनित्या बुद्धिः कृतकत्वादिति इदं खलु कृतकत्वं शब्दे दृष्टं स चानवधारितस्वभावो नित्योऽनित्य इति । तत्र सोप-
 लभ्यमानं कृतकत्वमन्यत्र बुद्ध्यादौ संग्रहहेतुरिति सर्वमनुमानम-
 नित्यत्वसाधनं न स्यात् सर्वं चानुमानमयं न्यायो बाधत इति यच्च न्यायोऽनुमानमूलसमुच्छिन्नं नायं न्यायो बाधितुं युक्तः नित्यासम्भ-
 वात् नायमस्माद्यायो बाधते यच्च नित्यं किञ्चिदस्ति तस्य विरुद्धा-
 द्यभिचारो भवति । अस्माकं तु पचे नित्यं किञ्चिन्नास्तीति । न ।
 बाधापरिज्ञानात् न भवता बाधविषयोऽवस्योक्तिः किन्तु नित्य-
 मस्माकं नास्तीति एतावन्मात्रेण परपचे दोषोऽभिधीयते भवतामपि
 पचे विरुद्धाद्यभिचारो कृतावकाशः कथं सप्रतिषं विज्ञानं सत्त्वा-
 द्रूपवदित्येकः अप्रतिषं विज्ञानं स्वरूपत्वाद्देनावदित्यपरः । तदेव-
 मय्यभिचारिधर्मदयोपनिपाताच्च सप्रतिषं नाप्रतिषं सिद्धेत् तस्मा-
 द्पन्यायोऽयं विरुद्धयोश्च धर्मयोः सन्निपाताच्छब्दे संग्रह इति ।
 धर्मयोः सातत्यादभिज्ञापानुपपत्तिः नायमतद्गर्भा कदाचिदपि
 शब्द उपलभ्यते सततं तु तद्गर्भा भवति आवषः कृतकत्वेति

अभिज्ञाप्यो न स्यात् नित्योऽनित्य इति । न हि कदाचिदर्थं द्रष्टा
 एकस्मिन् वस्तुनि स्नाणुपुरुषधर्मानुपलभमानः शक्रुथादक्रुम् स्नाणुर्वा
 पुरुषो वा । नैवं भविष्यतीति व्याहृतमुच्यते । ननु च भवताभि-
 धीयते नित्य इति मथाप्यभिधीयते अनित्य इति कथं नाभिज्ञप्यते
 सोऽयं विरुद्धाव्यभिचारिन्यायो विचार्यमाणः सर्वयानुमानं बाधत
 इति असमनेन । अथ कृतकत्वप्रावणत्वे सहिते हेतु भवत इति
 तथापि कृतकत्वप्रावणत्वे सहिते न विभागजत्वाद्भिद्येते यथैव
 विभागजत्वमन्यादृष्टित्वात्साधारणं शब्दे संग्रहं करोति तथा कृत-
 कत्वप्रावणत्वेऽपि शब्ददृष्टित्वादन्यथासम्भवात् संग्रहहेतु भवतः
 सोऽयमसाधारण एव न धर्मान्तरं तद्ग्रहणेनैव समृद्धीत इति तस्मा-
 देकस्मादन्यो धर्मोऽनेकधर्म इति वक्तव्यमिति । यदा पुनरेवमूतौ
 धर्मावेकस्य वस्तुनो भवतः तदा तेनोपलब्धा तस्य वस्तुनः किं
 प्रतिपत्तव्यं तदा तयोरेव धर्मयोः सामर्थ्याधिगतौ यत्नः कर्तव्यः
 नोभावेतौ साधने कतरोऽत्र साधनं कतरस्यासाधनमिति सामर्थ्या-
 धिगमे यत्नः करणीय इति । यत्नस्य क्रियमाणोऽनित्यसाधनेष्वेवाव-
 तिष्ठते कुतो नित्यत्वस्य प्रमाणाबाधितत्वात् तन्नोपरिष्टादज्ञानः ।
 तदेवं व्यवस्थितमेतत् अनेकधर्मोपपत्तेरसाधारणात् धर्मात् संग्रहा
 इति विप्रतिपत्तेः संग्रह इति व्याहृतार्थप्रवादो विप्रतिपत्ति-
 शब्दस्यार्थो व्याहृतार्थप्रवादविवचयत्वमुपलभमानस्योपलब्ध्यनुपलब्ध्योसा-
 व्यवस्थाने सति तद्गतविशेषार्थस्यतौ सत्यां संग्रहो भवतीति ।
 तत्र समानोऽनेकस्य धर्मो श्रेयस्य उपलब्ध्यनुपलब्धौ पुनर्ज्ञादृष्टे इति
 भाष्यम् । तन्नोपलब्ध्यनुपलब्ध्योसावत् पृथक् संग्रहकारणत्वं न भव-

तीति चर्चितमेतत् । समानोऽनेकस्य धर्मो ज्ञेयस्त इत्येतदपि न बुद्ध्यामहे । किमत्र धर्मः संग्रहकारणमत्र ज्ञानमिति । न धर्मः संग्रहकारणमित्यनेकधा समर्थितम् । समानानेकधर्मज्ञानं तु संग्रहकारणं तत्र ज्ञातरि वर्तत इति नास्ति भेदः । समानानेकधर्मयोस्तु पृथगभिधानं^(१) युक्तं प्रयोजनम् विधीयमानप्रतिषिध्यमानधर्मभेदादिति । विप्रतिपत्तेरित्ययं वक्तृगतः संग्रहहेतुः । नैऽत्र सम्यक्प्रतिपक्षाः के मित्येति श्रोतुः सन्देहो भवति एतावता भेदेन पृथगभिधानम् । समानधर्मः स एवायमिति चेत् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्षश्च प्रतिपत्तेः^(२) सर्व एवायं समानधर्मोऽभिधीयते तस्माद्द्वै-
 चर्यात् पृथगनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च इति न प्रयोजनमस्ति । अत एव वक्तव्यम् । समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह इति न सूत्रार्थापरिज्ञानात् सूत्रार्थमपरिज्ञायैतद्देश्यते । यथा च भेदः समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेः^(२) तथा वर्णितम् । अपरे पुनः समानधर्मोपपत्त्यादिभिः पदैः पृथक् पञ्चविधं संग्रहं वर्णयन्ति । समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह इति एवं शेषेषु पदेषु तत्र युक्तम् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यवस्थायाः पूर्वपदविशेषणत्वात् समान-
 धर्मोपपत्तौ सत्यानुपलब्ध्यनुपलब्ध्यवस्थायां च सत्यां विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह इति सूत्रार्थः । एवमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेः^(२) वाच्यम् । तस्मान्नोपलब्ध्यनुपलब्ध्यवस्था पृथक् संग्रहकारणमिति । उपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्द्विविध्यात् संग्रहो न युक्तः कुतः लोकाविरोधात्

(१) पृथगभिधाने—इति साधुः ।

(२) समानधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेः—पा० १ पु० । अथमेव साधुः । विमर्षेति क्वचित् । एवमेव ऽपि ।

उपलब्धनुपलब्धोर्द्वैविध्यात् संग्रयो भवतीति ब्रुवाणो लोकां बाधते ।
 कथमिति यत्किञ्चिदयमुपलभते सर्वत्रास्य संग्रयो न^(१) भवितव्यम् ।
 किं कारणम् उपलभ्यमानं देधा भवति । उपलब्धोर्द्वैविध्यात्तु यः
 संग्रयो भवतीति तस्य कुतो निवृत्तिः विशेषदर्शनाभिवर्त्तत इति
 चेत् विशेषेष्वप्येवं य एते विशेषा उपलभ्यन्ते किमेते सन्त आहोऽसन्त
 इति यावदुपलब्धिर्द्वैविध्यात् संग्रय इत्यनिवर्त्यः संग्रयः । एवमनुप-
 लब्धिर्द्वैविध्येऽपि वक्तव्यम् न चास्य कश्चित् समाश्रयः स्यात् । यदाय-
 मपवरकादौ सर्पादीनुपलभते तदा सर्पवत् तदेव्य उतासर्पवदिति
 संग्रयः अयमपि संग्रयोऽनिवर्त्य एवेति सर्वत्राश्रयो न स्यात् । येषां च
 पञ्चविधः संग्रय इति सूचार्यः तैरस्य कारणकृतो भेदो वक्तव्यः
 स्वभावकृतो वा । तद्यदि कारणकृतो न पञ्चविधोऽनेकरूपः संग्रयः
 इति प्राप्तम् । अथ स्वभावभेदात् स्वभावभेदस्यासम्भवादेकरूपः
 संग्रोतिः संग्रय इति । तस्मात् पञ्चविधः संग्रय इति न सूचार्यः
 समानधर्मपक्षणात् संग्रयो धर्मिविषयत्वात् यदिदमुच्यते समानधर्मा-
 पपत्तेः संग्रय इति । तदयुक्तम् । धर्मिविषयत्वात् । न हि समाने
 धर्म उपलब्धे धर्मिणि संग्रयो (न) युक्तः धर्मधर्मिणोर्भेदात् । न हि
 गवि दृष्टे अश्वे संग्रयः (धर्मिणस्यादृष्टत्वात् । नानुपलब्धे न निर्णीते
 संग्रयो भवतीति च व्याघातः । धर्मधर्मिभावात् संग्रय इत्येके ।
 एके तावत् परिहारं ब्रुवते धर्मं दृष्टे धर्मिणि संग्रयः^(१) धर्म-
 धर्मिभावानुपपत्तेः न हि धर्मधर्मिभावेन नानालं निवर्तते । अथ

(१) संग्रवेन—इति साधुः ।

(२) परीहारं—पा० १ पु० । ( ) एतन्नाथस्यः पाठोऽनुपयुक्त इति स्वचितं १ पु० ।

धर्मधर्मिभावे नियामक इच्छादिसूत्रं तर्हि व्याचक्षते कथमिति
 इच्छादयः प्रतिबन्धानादात्मानं गमयन्तीति सूत्रार्थः । तत्र परः
 प्रत्यवस्थितः कार्यकारणभावात् प्रतिबन्धानमिति न नामालम्बा-
 वधानादित्येतेन निवर्त्यते । इह पुनर्भवता धर्मधर्मिभावादिति
 पुनर्भवता नामालम्बेव धर्मधर्मिभावविशिष्टं नियामकमुच्यते इति
 शक्यतात् परोऽपि वक्तुं कार्यकारणभावो नियामक इति तस्मादप-
 व्याख्यानमेतत् धर्मधर्मिभावात् संग्रह इति । अथ समानधर्मीप-
 क्षन्धेरन्यस्मिन्पक्षे धर्मिणि संग्रहो भवतीति कः परिहारः ।
 अथ परिहारः ब्रह्मज्ञीहिः समाख्योऽतो धर्मिणोऽभिधानं समान-
 धर्मीपपत्तेरित्यनेन पदेन ब्रह्मज्ञीहिषमावे धर्मैव व्यपदिश्यते कथं
 समानो धर्मी यच्च स भवति समानधर्मा समानधर्मणः^(१) उपपत्तिः
 समानधर्मीपपत्तिः किसुक्लभवति समानधर्मवतो धर्मिणो दर्शना-
 दिति । विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह इति विशेषापेक्षो विशेषस्मृत्य-
 पेक्ष इति । अथ सा विशेषस्मृतिः किंविशेषविषया उतान्यविषयेति
 थोसौ संग्रहश्च विषयः तं समानधर्माणमुपलभते तस्यायं विशेषा-
 ननुस्मरति उतान्यस्येति । यदि तावत् तच्च तत्र युक्तं तद्विशेषाणां
 क्वचिदनुभवात् खोऽर्थः पूर्वमुपलब्धविशेषः तद्वतान् विशेषाननुस्मर-
 तीति युक्तम् तद्विशेषाणामनुभूतत्वात् यदा पुनरथमनुपलब्धविशेषे
 सामान्ये उपलब्धमानः सन्दिश्यते तत्र विशेषानुस्मृतिः कथम् तद्विशे-
 षाणामनुभूतत्वादिति । न । सामान्यवचनत्वात् । विशेषापेक्ष इति

(१) समानधर्मवत इति—पा० १ पु० । स च प्रासादिकः ।

सामान्यवचनं पुनरनेनावधार्यते तस्य वान्यस्य वेति यदा तद्गता
विशेषाः सुसूक्ष्मता भवन्ति तदानुभूतेषु विशेषस्मृतिः यदा त्वनुप-
सन्नपूर्वं संग्रयः तदा सादृश्यादन्यगतान् विशेषान् सुसूक्ष्मते एवं
तावद्भवस्थिते त्रिविधः संग्रय इति । अनेन च संग्रयलक्षणैः यान्य-
न्यानि विरुद्धानि तान्यपि संगृहीतानि । यथा काश्चपीयम्^(१) ।
सामान्यप्रत्यक्षात् विशेषाप्रत्यक्षात् विशेषस्मृतेस्तु संग्रय इति । अस्यार्थः
सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतः प्रत्यक्षादिति विशेषाप्रत्यक्षत्वम-
व्यवस्थितविशेषत्वं नास्य विशेषा व्यवस्थिता इति विशेषस्मृतेस्तु संग्रय
इति समानम् । कथं पुनरनेन सूत्रेणासाधारणो लभ्यते इति
लभ्यते च व्यभिचारित्वात् व्यभिचारौ साधारणः तच्चासाधारणे
ऽपि व्यभिचारित्वमस्तीति लभ्यते । अनेकधर्मापपत्तिस्तर्हि पृथक्
पठितव्या^(२) अन्वयव्यतिरेकभेदविवक्षायां पृथगभिधानं पुनः संग्रय-
कारणभेदविवक्षयेति । ये त्वच विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषास्मृतेस्तेतिपदयोः
पौनरुक्त्यं वर्णयन्ति । सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेस्तु संग्रय इत्यभि-
धीयमाने किल गम्यत एतद्विशेषाप्रत्यक्षादिति न हि कश्चिद्विशेषान्^(३)
प्रत्यक्षान् स्मरति । तन्न । सूत्रार्थापरिज्ञानात् । नायं सूत्रार्थः
विशेषाणामप्रत्यक्षत्वमिति । अपि त्वव्यवस्थितविशेषत्वम् विशेषाप्रत्य-
क्षत्वमित्यतो नायं दोष इति । अन्ये तु संग्रयलक्षणमन्यथा व्याचक्षते ।
साधर्म्यदर्शनाद्विशेषोपलिप्तोर्विमर्षः संग्रय इति । तैरपि साधर्म्यसा-
वधारितत्वात् संग्रयस्तु विषयो वक्तव्यः । धर्मोति चेत् नमूक्तः संग्रयस्तु

(१) काश्चपी चित्तिरित्यनरः ।

(२) पाषितव्या—पा० १ पु० ।

(३) प्रत्यक्षान्—इति केचित् ।

विषयो धर्मो सत्ययुक्तो न पुनर्युक्तः कथं न युक्तः यदि तावद्धर्म-
व्यतिरिक्तं धर्मिणमभ्युपैति व्याहृतं भवति । धर्मधर्मिणोश्च नामा-
त्वाभ्युपगमे धर्मस्यावष्टतत्वात् धर्मिणस्यादृष्टत्वात् न ह्यन्यस्मिन् दृष्टे
ऽन्यत्र संग्रहो भवति । अथाप्यस्माद्दिग्वा साधर्म्याभिधानेन धर्म्यवोच्येत
तत्र युक्तं सधर्मणो भावः साधर्म्यं साधर्म्यमिति च भावाभिधानेन
धर्मोभिधीयते न धर्मो न च युक्तोऽन्यस्य दर्शनादन्यत्र संग्रह इति ।
अथार्थान्तरभावं नाभ्युपैति तथापि साधर्म्यस्यावष्टतत्वात् क्व संग्रह
इति । यदि चायं धर्मिणं नोपलभते कस्यायं विशेषमुपलक्ष्येत ।
न हि साधर्म्यस्य विशेषाः सम्भवन्तीति । अथ सामान्यवतो विशेषा
इति तत्र तथास्यादृष्टत्वादित्युक्तम् । न सामान्यविशेषाः सन्तीति
सामान्यवतो विशेषा भवन्तीत्येवं ब्रुवता सामान्यविशेषतद्गता भेदो-
रुज्जातो भवति व्यर्थस्याभिधानं न सामान्यविशेषास्तदतो विशेषा
इति । उपलब्ध्यनुपलब्धिव्यवस्थाने च साधर्म्यदर्शने सत्यपि विशेषो-
पलक्ष्यार्या च न संग्रहो भवतीति उपलब्ध्यनुपलब्धिव्यवस्थात इति
वक्तव्यम् अनेकधर्मदर्शनादिति च समानानेकधर्मोपपत्तेरित्येव-
मादिवाक्यं संग्रहस्यैव तद्विचार्यते किन्तावदयं कारणोपदेश
आहो संग्रहस्वरूपावधारणमिति । यदि कारणनिर्देशोत्येषमिद-
मुच्यते समानानेकधर्मादिभ्य इति अन्यान्यपि संग्रहकारणानि
तान्युपसंख्येयानि । यथात्ममनःसंयोग आन्तरस्य आत्ममनःसन्निकर्ष
इन्द्रियार्थसन्निकर्षो वाच्येति । अथ स्वरूपावधारणं कारणं नि-
र्देशोऽनर्थकः संग्रहीतिः संग्रह इति वक्तव्यम् । अस्तु तावत् कारणा-
वधारणम् ननु कारणांतरमप्युपसंख्येयमिति न नेदं कारणाव-

धारणार्थमपि त्वसाधारणकारणनिर्देशोऽयम् तस्मादिन्द्रियार्थसम्बि-
कर्षादीनामप्रसङ्गः प्रत्यक्षसाधारणत्वात् स्वरूपनिर्देशो वा भवतु
इदमेवास्य स्वरूपं समानधर्मादिभ्यो जन्मेति सोऽयमेवम्भूतः संग्रहो
विचाराङ्गतयोपादीयते । संग्रहवद्विपर्ययोऽपि विचाराङ्गम् सोऽपि
पदार्थत्वेन वक्तव्यः सत्यमसौ पदार्थो न तु विचाराङ्गमित्यतो
नाभिधेयः कथं न विचाराङ्गं यथा सन्दिग्धस्तद्विशेषप्रतिपत्तये
यतते नैवं विपर्यस्त^(१) इति न्यायविद्यानङ्गत्वात् अतो नाभिधीयते ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । यमर्थमधिकृत्येति ।
व्यवसायोधिकारः । कस्य व्यवसायः सुखदुःखसाधनागाम् । इदं
सुखसाधनमिति ज्ञात्वा सुखाप्तये प्रयतते इदं सुखसाधन^(१)मिति
साधिगम्य दुःखहानायेति । सुखदुःखयोरवाप्तिहानाभ्यामर्थं लोकः
प्रसज्यत इति । सुखदुःखाप्तिहानौ प्रयोजनमिति । अनेन च प्रयो-
जनेन सर्वे ऽर्थाः संगृहीता भवन्तीति । एकस्मिंश्च सूत्रार्थं परस्य
दोषविवक्षया चोद्यमानस्य वक्तुमशक्यस्य व्यवहारो लौकिकोऽयमर्थः
प्रसज्यते ऽनेनेति प्रयोजनमिति । न चानेन न्यायस्य किञ्चित्
क्रियत इति न्यायाङ्गभावो नास्तीति यस्तावत्लौकिकोऽयमर्थ इति न
ते^(२) प्रकृत्युक्तार्थिकादन्यो वक्तुमर्हति । अयमेव च पदार्थो लौकिको
न प्रमाणादय इति कस्यासौ लौकिक इति । यदि प्रमाणोपपन्न-

(१) विपर्ययस्त—इति १ पु० । (२) दुःखसाधनमित्यनुमीयते ।

(३) न ज्ञते—इति शेरः ।

मित्ययमर्थः अतिदोषोऽयं प्रमाणोपपन्नं न वक्तव्यमिति । अथा-
 लौकिकग्रन्थार्थः तन्न बुध्यामहे कथमन्य इति तदपि प्रयोजनं
 न्यायस्याङ्गं न भवतीति । तदयुक्तम् । या खलु निःप्रयोजना चिन्ता
 सा न न्यायाङ्गमिति परीक्षाविधेस्तु प्रधानाङ्गं प्रयोजनमेव तन्मूल-
 नात् परीक्षाविधेरिति ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स
 दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लौकिकपरीक्षकाणामिति सूत्रम् । बुद्धिसाम्यविषयो दृष्टान्त
 इति सूत्रार्थः । एवं साक्षात्साधवबोध इति यदि पुनरेवमवधार्यते
 लौकिकानां परीक्षकाणां च यो विषयः स दृष्टान्त इत्यलौकि-
 कार्थी न दृष्टान्तः सादासाक्षादिरिति उदाहरणत्वेन तु लौकिक-
 परीक्षकविषयसाभिधानात् न तु लौकिकपरीक्षकाणामेवेति । सोऽयं
 दृष्टान्तः साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थं वा सादसिद्धसाधनार्थं वा यदि तावत्
 साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थस्तदा नोपमानाङ्गिद्यते अथासिद्धसाधनार्थं नोदा-
 हरणाङ्गिद्यते यद्युपमानं प्रमाणेऽन्तर्भावः अथोदाहरणमवयवमिति
 न पृथक् दृष्टान्तोऽस्तीति । इदं त्वत्तरमप्रतिषमाधेयमिति पश्चामः ।
 कस्मात् तथसाध्यविज्ञानात् । एवं भ्रुवता न दृष्टान्तो नोदाहरणं
 नोपमानं विज्ञानमिति । साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थं तावदुपमानं न भवतीति
 वर्णितम् । दृष्टान्तः साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थः असिद्धसाधनार्थं वेति दृष्टान्तो
 न भवति उदाहरणार्थमुदाहरणं वर्णयन्तो वक्ष्याम इति ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तर-
भावात् ॥ २७ ॥

इदमित्यन्भूतं चेति भाष्यम् । इदमिति सामान्यतोऽवगममाह । इत्यन्भूतं चेति विशेषतः । एतदुक्तमभवति । सामान्यविशेषवदर्याभ-
तुञ्जा सिद्धान्त इति । अस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं^(१) सूत्रम् । तन्त्राधिकर-
णाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्त इति । किं पुनरिदं सूत्रं लक्षणार्थ-
माहो विभागार्थमिति । किं चातः यदि लक्षणार्थं तन्त्राधिकरण-
ग्रहणं न कर्तव्यं एतावद्भवत्वभ्युपगममथवस्था सिद्धान्त इति । अथ
विभागार्थं सर्वतन्त्रग्रहणं कर्तव्यं प्रतिज्ञादिवत् यथा प्रतिज्ञाहेतुदा-
हरणोपनयनिगमनान्वयवथा इति समस्ताभिधानम् । एवं सर्वतन्त्र-
प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरिति वक्तव्यम् । लक्षणार्थं च सूत्रा-
न्तरं वक्तव्यम् । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावादित्यस्य
सूत्रार्थो^(२)ऽन्यो वक्तव्यः । अथेदं विभागार्थं तथापि^(३) पूर्वसूत्रं परि-
त्यज्यताम् अथ विभक्तानां पुनर्विभागः त्रिविधा चास्य प्राक्स्य
प्रवृत्तिरिति व्याहृतम् । विभागस्य नियमार्थः । विभक्तानां विभागः
किमर्थः । यदि नियमार्थः आद्येन सूत्रेण कृतत्वात् प्रयोजनमस्तीति
तस्मात् पूर्वमुत्तरं वा सूत्रमनार्थमिति । नानार्थम् । आद्यस्य लक्ष-
णार्थत्वादुत्तरस्य विभागार्थत्वादिति । विभागस्य नियमार्थ इत्युक्तम् ।
एतेन अनेकधा भिन्नस्य सिद्धान्तस्य चतुर्धासंग्रह इति नियमं
दर्शयति । अथाद्यं सूत्रं कथं लक्षणार्थमिति । तन्त्राधिकरणाना-

(१) अस्यार्थः प्रदर्शनार्थम्—पा० १ पु० ।

(२) सूत्रस्यार्थो—इति सायुः ।

(३) यथापि—पा० १ पु० । अथापीति केचित् ।

मर्थानामभ्युपगम इति सूत्रार्थः । तन्ममधिकरणं तेषामर्थानां भवति ते तन्माधिकरणाः तेषामभ्युपगमसंस्थिति^(१)रित्यन्नावयवस्वा-
धर्मनियमः सिद्धान्तो भवतीति किमुक्तमभवति योऽर्थो न प्राप्तः
तस्माभ्युपगमो न सिद्धान्त इति ॥

सर्वतन्माविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्मसिद्धान्तः ॥२८॥

सर्वेषां सम्प्रतिपत्तिविषयः^(२) सर्वतन्मसिद्धान्त इति । यथा
प्रमाण्यानि प्रमेयसाधनानि न दृष्टान्तात् सर्वतन्मसिद्धान्तो भिद्यते
तत्राप्यविप्रतिपत्तिरिहापौति भिद्यत इत्याह । दृष्टान्तो हि वादि-
प्रतिवादिभ्यामेव निश्चितः न पुनरेवं सर्वतन्मसिद्धान्त इति ।
अनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्तो नैवं सर्वतन्मसिद्धान्त इति ।
यद्यनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्त इति प्रत्यचेऽपि प्रसङ्गः प्रत्यक्षमप्य-
नुमानागमयोराश्रयः तत्कारणत्वात् यः प्रत्यक्षविषयः सोऽर्थो दृष्टान्तो-
ऽधिगतार्थः कथ्यत इत्यनुमानागमयोराश्रयः । अधिगमसाधनं तु
प्रत्यक्षं तस्मान्न प्रत्यक्षे प्रसङ्गः ॥

समानतन्मसिद्धः परतन्मासिद्धः प्रतितन्मसिद्धान्तः ॥२९॥

सामान्यविशेषतदतां नियमेनाभ्युपगमः प्रतितन्मसिद्धान्त
इति । यथा भौतिकानौन्द्रियाणीति योगानामभौतिकानौति
सांख्यानमिति ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥३०॥

(१) अभ्युपगमं स्थितिः—पा० १ पु० ।

(२) सम्प्रतिपत्तिर्विषय इति क्वचित् ।

वाक्यार्थसिद्धौ तदसुषुप्ती चोऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति तस्योदाहरणं भाष्ये । यथेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्या-
मेकार्थग्रहणादिति ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगम-
सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमादिति सूत्रम् । अपरीक्षितोऽसूचित इति चोऽर्थः सूत्रेषु नोपनिबद्धः शास्त्रे चाभ्युपगतः सोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति । यथा नैयायिकानां मन इन्द्रियमिति । वैशेषिकाणां नैयायिकानां च ओचमाकाशमिति । अपरीक्षितः शास्त्रानभ्युप-
गतः स्वबुद्धतिशयचिख्यापचिषया परबुद्धवज्जानाच्च प्रवर्तत इति न युक्तम् । कुतः परावज्ञानस्यायुक्तत्वात् । यदि तावत् परस्यासामर्थ्यं बुद्ध्या नायं समर्थ इति प्रवर्तते तदानेन न परः प्रतिपादितो भवति किन्तु विप्रतिपादितः यस्याज्ञः किं तस्य प्रतिपादयितव्यम् । अथ परिज्ञातसामर्थ्यं पुरुषमवजानाति तदापि नातिशयबुद्धिमतो-
वज्ञानस्यायुक्तत्वात् तस्मान्नायं सूत्रार्थोऽशास्त्रिताभ्युपगमः सिद्धान्त इति । सर्व एवायं पक्षः स्वमुखेनार्थापत्त्या वा विधीयत इति कि-
मनेनातिविस्तृतेनेति केचित् । पक्षपर्याय एव सिद्धान्त इत्यपरे । पक्षस्य कित्वायं पर्यायः सिद्धान्त इति सिद्धान्तः पर्यायोऽयमिति न बुद्ध्यामहे सिद्धान्त इत्युपपन्नप्रमाणकोऽयमर्थः तत्रत्ययादभ्युपगमः पक्ष इत्यन्यतरवादिविप्रतिपन्नस्थान्यतरं प्रति कर्मतया वस्तुनो यदु-
पादानं स पक्षः यस्य कारकशब्दो यस्य वस्तुशब्दो नैतौ पर्यायौ अन्यथा परशुच्छेदनमिति परशुरिति कदाचिदभिधीयते यदा

मुख्यव्यापारनिरपेक्षं वस्तु सन्निधीयमानतयावतिष्ठते हेदनमिति
 च यदोद्यम्योद्यम्य दारुणि निपात्यते तावेतौ हेदनपरशब्दौ
 वस्तुनः क्रियासम्बन्धासम्बन्धापेक्षौ प्रवर्तते इति तथा सर्व एव
 कारकशब्दा न द्रव्यमात्रे न वा क्रियामात्रे वर्तन्ते । किन्तु किं क्रिया-
 साधने क्रियाविशेषयुक्त इति कारकशब्दस्य पक्षो न सिद्धान्तः ।
 स कथं पर्यायो भवतीति सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्य पक्षपर्याय इति ।
 अत्रो पर्यायशब्देषु कौशल्यं भदन्तस्य पक्षो विचारणाद्यामिष्टोऽर्थ
 इति चाभिधीयते अविचारणीयस्यार्थः पक्षेऽन्तर्भवतीति चिचम् ।
 अथ पुनः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं नैव प्रतिपद्यते तेनापि सर्वतन्त्रसिद्धान्तं
 निम्नव्यानेन तदसत्त्वप्रतिपादको न्यायोऽभिधेयः यस्यासौ न्यायाभ्युप-
 गमः स सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति व्याहृतम् । सर्वतन्त्रसिद्धान्ते नास्तीति ।
 अथ न्यायमपि न प्रतिपद्यते अनिष्टतो व्याघातः वचने ऽवचने च
 यदि तावन्न्यायोऽस्तीति ब्रवीति प्रतिपादयति नास्ति चेति व्याहृतम् ।
 अथ ब्रवीति अवचनेऽस्यार्थो न सिद्धः^(१) तस्मात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो
 नास्तीति सन्नमत्याहृतम् । इदं तावत् भवान् प्रष्टव्यो जायते किं
 पक्षः सिद्धान्तसामान्यं भवतु अथ संग्रहः पक्षशब्देन सिद्धान्तस्य
 अथ सिद्धान्तस्य पक्षशब्दः पर्याय इति तद्यदि तावत् सिद्धान्तसामान्यं
 तन्त्राख्यव्यापकत्वात् न हि पक्षः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं व्याप्नोति असाध्य-
 त्वात् यथा सत्ता द्रव्यगुणकर्माणि व्याप्नोति व्यापकत्वात् सामान्यं
 भवति नैवं पक्ष इति । पर्यायशब्दोऽपि न भवतीत्युक्तम् । यदि च
 पक्षः सिद्धान्तपर्यायः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः साध्यो जायते सर्वतन्त्रसि-

(१) चिचः—पा० १ पु० ।

द्वान्तः साध्यसेति व्याघातः अर्थापत्तितोऽधिकरणसिद्धान्तस्याभेद इति चेत् अथापि न मन्येयाः अर्थापत्तितोऽधिकरणसिद्धान्तो न भिद्यते भिद्यते वाक्यार्थप्रतिपत्तौ तद्विपरीतवाक्यार्थप्रतिपत्तिरर्थापत्तिर्वाक्यानुषङ्गी योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः । अवयवानां विभागोद्देशार्थं सूत्रम् । विभागोद्देशस्य नियमार्थः । किं नियन्तव्यं दृष्टावयवं अवयवं च वाक्यं^(१) एके तावद्भुवते दृष्टावयवं वाक्यम् । अपरे अवयवमिति । उभयनियमज्ञापनार्थः प्रतिज्ञादीनां विभागोद्देश इति । कथं पुनर्जिज्ञासादयोऽवयवा न भवन्ति पराप्रतिपादकत्वात् । परप्रतिपादका ये वाक्याङ्गभूता इतरेतराप्रत्यायितेनार्थनार्थवन्तो वाक्याङ्गतामुपयान्ति ते ऽवयवाः । वाक्याङ्गत्वमवयवार्थः किं पुनर्वाक्यम् यस्य प्रतिज्ञादिभिरुपहतस्य^(२) विशेषावस्थापनमर्थः तद्वाक्यं वाक्यार्थं संहृत्यैते पञ्च निष्पादयन्तीत्यवयवा इत्युच्यन्ते न पुनर्जिज्ञासादयः परप्रतिपादका इत्यतो न वाक्यस्यावयवा इति निश्चितत्वाच्च । निश्चितस्य साधयिता भवति । न तस्य जिज्ञासासंशयौ स्तः प्रयोजनमपि साधनादेव गम्यते शक्यप्राप्तिसेति न शक्यमप्रयोजकं वा कश्चिन् साधयतीति तस्मात् प्रयोजनशक्यप्राप्ती अपि न वाक्यावयवौ । प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था इति भाव्यम् । प्रकरणमेते उत्थापयन्तीति । न हि जिज्ञासादीनन्तरेण

(१) वाक्यं—पा० १ पु० ।

(२) इतस्य ।

प्रकरणस्योत्थानमस्तीति प्रकरणोत्थापका अवयवा जिज्ञासादय इति ।
परप्रतिपादकत्वानु प्रतिज्ञादीनामयमधिकार इति ते उपदिश्यन्ते ।
अवयवमपि वाक्यं तथा न भवति तथोपनयनिगमनयोरर्थान्तर-
भावं वर्णयन्तो वक्ष्यामः ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

तेषां त्वयवलेन सामान्येन संगृहीतानामितरेतरविशेषकं
लक्षणमुच्यते इति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति । तत्र प्रज्ञापनीयधर्म-
विशिष्टो धर्मो साध्यस्तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा परिग्रहवचनमुदाहरण-
मनित्यः शब्द इति । सिद्धत्वाद्भर्मिणो न साध्यतेति केचित् । धर्मो
किञ्च धर्मलक्षणः सिद्ध एव सिद्धस्य साध्यो न भवति नैव
दोषः प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टेति वचनात् । न ब्रूमो धर्मिमात्रं
साध्यमपि तु प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मोति । यदि प्रज्ञापनीयो
न विशेषणम् अथ विशेषणं न प्रज्ञापनीयः नासिद्धं विशेषणं
भवतीति सिद्धेनायं विशिष्यते न साध्येनेति । सत्यमप्रज्ञातं विशेषणं
न भवतीति प्रज्ञातं त्विदमनित्यत्वं घटे शब्दस्य साध्यमिति । एवं
तर्हि शब्दस्थानित्यत्वं साध्यं न शब्द इति शब्दस्येति विशेषणस्य
दोषः शब्दस्येति ब्रुवता नानित्यत्वमात्रं साध्यत्वेनाभिज्ञायते न
धर्मिमात्रं किं तर्हि धर्मिणः शब्दस्य प्रज्ञातस्य नित्यत्वस्याधर्मत्वेन
यो विशेषणविशेष्यभाव इतरेतरनियामकत्वेनानियमः स साध्यः
स चोभयाम्भितो भवति । उभयाम्भयत्वे सति किमुक्तमभवति धर्मो
विशेषणं धर्मो वा विशेषणमिति शब्दस्थानित्यत्वमनित्यत्वस्य वा
शब्द इति धर्मो विशिष्यते इति युक्तम् । सामान्यतोऽधिगतत्वा-

द्विशेषतो ऽनधिगतत्वाच्च विशेषप्रतिपादकत्वाच्चानुमानस्य न च पुन-
 र्धर्मस्य सामान्याधिगमोऽस्ति न नास्ति किमयं धर्मः शब्दस्य उता-
 न्यस्येति । एवं तर्हि शब्दे ऽनित्यत्वमित्ययमर्थः साध्यः तस्य च न
 कृतकत्वादियोग इति युक्तम् । प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मो साध्यः
 तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा उभयावधारणप्राप्तावन्यतरावधारणे च दोषः ।
 अदि साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणं व्यतिरेकित्वादिति
 अत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देशोऽवधृतः न च प्रतिज्ञा साध्य-
 निर्देशो नान्यथास्तीति एवमपि साध्यनिर्देशो न प्रतिज्ञालक्षणम्
 अव्यापकत्वात् । यदपि व्यतिरेकि तदप्यलक्षणम् यथा विषाणित्वं गोः
 यदप्यव्यापकं तदप्यलक्षणं यथा गन्धवत्त्वं द्रव्यस्य । अथ पूर्वोक्ते
 ऽसाधारणे^(१) न क्रियेते तथापि किल वाक्यमनर्थकं भवति न चान्या
 गतिरस्ति तस्मात् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति न युक्तम् । सर्वस्मिन् वाक्ये-
 ऽसाधारणमिति तु न बुद्ध्यामहे तद्यथा गोपालकेन मार्गं ऽपदिष्टे
 एव पन्थाः श्रुतं^(२) गच्छतीति नावधारणस्य विषयं पश्यामः अव-
 धारणस्य तु विषयः सामान्यश्रुतौ नियमः येन वाक्येन समान-
 श्रुत्यानेकार्थं गम्यते तच्चातिप्रसक्तावतिप्रसङ्गनिराकारणार्थमवधारण-
 मिति न पुनः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्युक्ते कश्चित् प्रसङ्गोऽस्ति यन्नि-
 राकरणाव्यावधारणं क्रियते सर्वत्र च साधारणं कुर्वाणो लोकं बाधत
 इति । अत्र च विशेषणस्यावकाशस्तत्रावधारणस्यापीति नायं दोषः
 पूर्वोक्तेऽवधारणे न कल्प्येते इति । ननु साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्युक्ते
 साध्ययोर्हेतुबुद्धान्तयोरपि प्रसङ्गो यथाऽनित्यः शब्दस्याव्युपत्वात्

(१) अवधारणे—इति सायुः । (२) श्रुतं नगरम् ।

नित्यः ब्रह्मोऽस्यर्गलाद्बुद्धिवशेति न सूचार्थापरिज्ञानात् साध्यनिर्देशः
 प्रतिज्ञेति प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनम् । न च
 चाचुषत्वं प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनमपि तु
 धर्मनिर्देशोऽयम् चाचुषत्वादिति । तथा बुद्धेर्नित्यत्वमिति । अथ
 पुनः साध्यनिर्देशप्रवृत्त्यादसाध्यनिर्देशनिवृत्तिः साध्यनिर्देशप्रवृत्त्यात्
 क्रियासाध्यनिर्देशो निवर्त्यते असाध्यं च हेधा सिद्धमनुपपद्यमान-
 साधनं च । तत्र साध्यनिर्देश इत्यनेन वचनेनोभयं निवर्त्यते सिद्ध-
 मनुपपद्यमानसाधनं च तत्रानुपपद्यमानसाधनं चाचुषत्वं बुद्धि-
 वित्यत्वं च तस्माच्च तत्र प्रसङ्गः न पुनः कृतकत्वाद्यन्तरपक्षसिद्धं
 साध्यतथोपनीयते तदा कृतकत्वादेः साध्यनिर्देशस्य प्रतिज्ञात्वं प्राप्त-
 मिति वैष दोषः विकल्पानुपपत्तेश्च यदि तारं त्रवीति^(१) कृतकत्वं
 साध्यमिति तदा सूचार्थापरिज्ञानादिति परिहारः । अथ कृतकः
 ब्रह्म इत्येतत् साध्यमित्येवं प्रत्यवतिष्ठते तदाभ्युपगम एव दोषत्वेन
 दर्शित इति न किञ्चिद्वाध्यते । अत्रेदमुच्यते । असाध्यनिर्देशनिवृ-
 त्तिदारेण साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्युच्यत इति तद्विधीयमानप्रति-
 धिध्यमानब्रह्मार्थाभ्युपगमाश्रयमो न युक्तः कश्चिदाक्ये विधीय-
 मानोऽर्थोऽभिधीयते कश्चित् प्रतिधिध्यमान इति एकान्तवादिनस्तु
 दोषः तथा च न प्रतिधिध्यमान एव पदार्थो भवति तत्रोपरिष्ठा-
 न्प्रमाण इति । साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञायां साध्ययोर्हेतुपृष्ठा-
 नायोः प्रसङ्ग इति न प्रसङ्गः सिद्धान्तविशेषणत्वात् साध्यग्रहस्य
 सिद्धान्तविशेषणोऽयं साध्यग्रहः न साध्यमात्रं तथा च कः प्रसङ्गो

(१) तारं त्रवीति ।

हेतुदृष्टान्तयोः सिद्धान्तस्यानन्तरोक्त्वा साध्यग्रन्थस्य विशेषणं भवति सिद्धान्तोऽनन्तरमवधारितत्वात् यद्यनन्तरोक्त्वा सिद्धान्तो विशेषणं तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति कार्यं न सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणार्थत्वात् । यदि तन्निर्देशः प्रतिज्ञेत्युच्यते सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽपि प्रकृतत्वात् तच्छब्देनानुक्त्येतेति तन्निर्देशोऽपि प्रतिज्ञेति स्यात् अतः साध्यग्रहणेन साध्यः सिद्धान्तः सम्बन्धते न सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणमिति । यद्यप्ययं सामान्यग्रन्थः तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति तथापि सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो निरीक्रियते सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्यासाध्यत्वात् इतरस्य च प्रतितन्त्रादेरवस्थायां साध्यत्वादिति । उदाहरणम् ब्राह्मणान् भोजयेति अग्नेष्वाम्नाणभोजनस्याग्रक्यत्वात् सामर्थ्याच्चयम इति । यदि सामर्थ्यमास्तीयते समस्तस्यानभिधानं तन्निर्देशः प्रतिज्ञेत्येतदपि न कर्तव्यम् प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् । सामर्थ्यतो नियमो गम्यत इति नावोचः किञ्चो बाध्यत इति कथं न बाध्यते यद्भुपगतं तन्निवर्तते तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति जिज्ञासादिविशेषणादा न प्रसङ्गः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति जिज्ञासादिविशेषणादा न प्रसङ्गः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति जिज्ञासादिभिः प्रकरोत्यापनावथवैर्विशेषितमिदं वाक्यं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति यस्मिन्नर्थे जिज्ञासादयः सोऽर्थः साध्य इति तस्य निर्देशः प्रतिज्ञेति । तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः प्रसङ्गः अर्हत्यर्थे वा कृत्याभिधानं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यर्हत्यर्थे कृत्यः साधनमर्हतीति साध्यः तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा । न च हेतुदृष्टान्तौ साधनार्हावतो न प्रसङ्गः कर्मकरणयोर्दूर्भेदादा अन्यः कर्मधर्माऽन्यः करणधर्म इति कर्तु-

रीक्षिततमं कर्मति कर्मधर्मः न चेतरेषु धर्म इतरधर्मा भवितुमर्ह-
 तीति कर्मनिर्देशस्यायं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति करणनिर्देशस्यानुष-
 त्वादिति अतो न प्रसङ्गः । साध्यासिद्धसिद्धभेदाद्वा अन्यत् साध्य-
 मन्यत् सिद्धमन्यसासिद्धमिति साध्यमन्यतरपक्षसिद्धमन्यतरं प्रति
 कर्मतया यदुपादीयते उभयपक्षास्यप्रतिपक्षमसिद्धम् उभयपक्षस्य-
 तिपक्षं सिद्धमिति तेन यथा सिद्धमित्युक्तेन साध्येनासिद्धे च प्रसङ्गः
 तथा साध्यमित्युक्तेनासिद्धे सिद्धे च प्रसङ्गः अथाप्रसक्तमपि देख्यते
 सर्वे ऽर्थाः सिद्धा अपि प्रतिज्ञात्वेन देवगनीया भवन्ति । अथवा
 साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञास्यव्यवविषयो योऽर्थः स साध्यः यः
 प्रतिज्ञादीनामवयवानां विषयो धर्मो प्रसिद्धधर्मविशिष्टः स धर्मा-
 न्तराधिकरणत्वेन साध्यते न तथा हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्गः न चेदयं
 प्रसङ्गोऽस्ति तस्मादिष्टपक्षमनर्थकं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति किल
 साध्यस्येष्टपक्षेनाविशेषितत्वात् साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग इति
 मन्यमानैः कैसिद्दन्वया पक्षलक्षणाणि क्रियन्ते तद्यथा पक्षो यः
 साध्ययितुमिष्ट इति । अचेष्टपक्षं तावदनर्थकं साध्यपदेन हेतु-
 दृष्टान्ताभासोक्तेर्निराकृतत्वात् तन्निराकरणार्थमिष्टपक्षमित्ययुक्तम्
 कर्मपक्षस्यावाप्तमेतदिष्टमौचित्यमिति चानर्थान्तरम् अथाप्यनिष्ट-
 पक्षस्युदासार्थमिष्टपक्षं क्रियते अर्थतः किल्लास्य नेष्टं भवति यत्
 स्ववचनादिना विरुध्यत इति यथा च वाचकाः शब्दा इति अवाच-
 कत्वं च शब्दानां प्रतिज्ञायते शब्दा एवार्थप्रत्यायनायोच्चार्यन्त
 इति व्याहृतम् अनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधः अत्रावणः शब्द इति
 प्रत्यक्षविरोधं केचिदर्थयन्ति तदयुक्तम् इन्द्रियदृष्टीनामतीश्रियत्वात्

इन्द्रियवृत्तयोऽतीन्द्रिया इदमनेनेन्द्रियेण गृह्यते नेदमनेनेति न कस्यचित् प्रत्यक्षमस्ति किन्तु तद्भावाभावानुविधानात् । रूपादि-
ज्ञानादिन्द्रियवृत्तयोऽनुमीयन्ते तस्मान्नेदसुदाहरणम् उदाहरणम्-
गुण्योऽग्निरिति युक्तम् । आगमविरुद्धमिति वैशेषिकस्य नित्यः शब्द इति यथा इदमपि नागमविरुद्धमिति पश्चामः । न हि वैशेषिकेण शब्दानित्यत्वमागतः प्रतिपक्षम् अपि त्वनुमानात् कारणतोऽधि-
कारादित्येवमादेः तदप्यनुमानविरुद्धमेव । अथ सूत्रकारवचनात् प्रतिपक्ष इत्यागमविरोधः ननु च नित्यो घट इत्यथमप्यागमविरोधः प्राप्तः तस्माद् ब्राह्मणेन सुरापेयेत्यागमविरोधः प्रसिद्धिविरुद्धं तु न बुद्धान्हे कोऽयं प्रसिद्धिविरोध इति प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामन्यतमेनार्थप्रतिपत्तिः यथा चन्द्रः शशीति । तस्मात् पूर्वप्रमाणविरोध एवान्तर्भवतीति न प्रसिद्धिविरोधाभिधाने श्रयक् प्रयोजनं पश्चामः शक्यन्तु प्रतिपत्तुम् सर्व एवायं प्रसिद्धिविरोध इति तदर्थनिराकरणार्थमिष्टग्रहणं पठन्ति । एतच्च सर्वं न युक्तमिति पश्चामः । कथं स्वार्थापवादादिदोषाणां प्रतिज्ञादोषत्वेनाभ्युपगमात् सर्व एते^(१) स्वार्थापवादादिदोषाः प्रतिज्ञादोषत्वेन सम्भवन्तीति न पचे दोषत्वेन कथमिति अर्थस्य तादवस्थ्यात् यथाभूतोऽर्थोऽभिधीयमानः तथाभूत एवानभिधीयमान इति वचनमपि तर्ह्येवेति वचनेऽप्येते दोषा माभूवन् सत्यमनौ नायंदोषाः न वचनदोषाः किन्तु पुरुषदोषाः ये हि कर्तृदोषास्ते क्रियादारेण चङ्गायन्त इति क्रियायां कर्तृदोषमुपपत्त्यं दुष्टा क्रियेत्युच्यते

(१) सर्वत्र ते—पा० १ पु० ।

एवं वक्तृदोषान् वचने उपचर्य दुष्टं वचनमित्युच्यते । वस्तुतस्तु पक्षदोषो नार्थं न वचन इति अर्थस्य क्रियासामर्थ्यात् सर्वोऽर्थः स्वस्थां स्वस्थां क्रियायां समर्थः स तु स्वक्रियाव्यतिरेकेण क्रियान्तरे विनियुव्यमानः कर्तुरेवाकौशलं प्रकाशयति । एवं वचनमपि स्वस्मिन्नर्थं समर्थं विषयान्तरे तु प्रयुव्यमानं वक्तुः संमोहं प्रकटयति । प्रतिज्ञायाः पक्षविषयत्वात् प्रतिज्ञादोषाः पक्षदोषा इत्युच्यन्ते नैतद्युक्तम् हेत्वादिदोषाणामपि पक्षदोषत्वप्रसङ्गात् । एवं सति हेत्वादयोऽपि पक्षविशेषा इति कृत्वा हेत्वादिदोषा अपि पक्षदोषा भवन्ति ततश्च दूषणं पक्षदोष इति वक्तव्यं न पुनर्दूषणानि न्यूनतावयवोत्तरदोषा-क्षेपतयोद्भावनानीति^(१) । अथ वाच्यवाचकभावेन नियमो भविष्यतीति न साध्यसाधकभावेनेति न युक्तम् प्रमाणाभावादिति साधनविषयत्वेनावतिष्ठते पक्षो वचनविषयत्वेन च तत्र वाच्यवाचकभावनियमाद्वचनदोषाः पक्षे भवन्तु, माभूवन् साध्यसाधकभावात् । साधनदोषाः पक्षदोषा इति न प्रमाणमस्ति वचनदोषास्तु पक्ष उपचर्यन्ते । न हि सम्भवे सत्युपचारो सम्भवे तद्यथा मञ्जाः क्रोगन्तीति क्रोगनक्रियाया मञ्जे ऽसम्भवात् सौकिकवाक्याख्यानं कुर्वता मञ्जुश्चा इति स्थानेषु पुरुषेषु न^(२) मञ्जुशब्दमारोप्य प्रमाणासम्भवेनोपचारः क्रियते मञ्जाः क्रोगन्तीति । न पुनः प्रतिज्ञादिदोषाः प्रतिज्ञायां न सम्भवन्ति यतस्तथासम्भवन्तोऽवश्यमन्वाख्येयतया व्यवस्थिताः पक्षे उपचर्येरन्निति आकस्मिकं च सुख्यार्थव्यतिक्रमं कुर्वाणो यदुक्तं नैयायिके हेतुप्रतिषेधे नाकस्मिको सुख्यार्थव्यतिक्रमो सम्भवत इति

(१) उद्भावनामानि—पा० १ पु० । (२) नकारोऽसम्भवः ।

तद्वाह्न्येत । अथेष्टपक्षेण सौक्तिकोऽभिधीयते इष्टमभिप्रेतमिति ।
 अथमपर्यः साधनादेव गम्यते न हि कश्चिदनिष्टं साधयति
 चोऽप्यनिष्टं भयात् साधयति तस्याप्यनिष्टनिष्टत्तिरिष्टेति नानिष्टं
 साधयति तस्मादिष्टपक्षमनर्थकम् । एवं विचारणायामिष्टोऽर्थः
 पक्ष इत्यत्रापौष्ट्यपक्षमनर्थकम् का चेयं विचारणा यदि साधन-
 दूषणप्रयोगः तत्रानेकार्थसञ्चिपाते न ज्ञायते कथमिष्टमिति किं
 साध्यत्वेन साधनत्वेन दूषणत्वेन दूष्यत्वेन वेति । अथ संग्रयो विचारणा
 तस्यथा आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वविचारणायामिति आत्मनोऽस्तित्वना-
 स्तित्वसंग्रय इति यावदुक्तं भवति तावदक्त्यं भवति आत्मनोऽस्ति-
 त्वनास्तित्वविचारणायामिति संग्रयो विचारणापदस्य नाथमर्थः न
 विचारणा संग्रयपदस्य विचारणा हि नाम संग्रयोत्तरकास्त्रभाविनी
 साधनदूषणप्रयोगरूपान्यतराधिकरणनिर्णयावसाना सा न संग्रय
 इति संग्रयः न पुनरवधारणात्मकः प्रत्यय इति न च वादे संग्रयो
 भवति तयोर्निश्चितत्वान् निश्चितौ हि विवादं कुत इति
 तेन साध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति प्रत्युक्तम् । ईप्सितपक्षेणानिष्ट-
 निराकरणार्थत्वान् विरुद्धार्थानिराकृत इति न वक्तव्यम् । पक्षो
 षः साधयितुमिष्ट इत्यनेष्टपक्षेणानिष्टपक्षनिराकरणमिहापीप्सित-
 पक्षेणानिष्टपक्षनिरास इत्युत्तरकारिकाद्धौ न वक्तव्यो विरुद्धा-
 र्थानिराकृत इति । अथ विरुद्धार्थानिराकृत इत्यनेनानिष्टाः
 पक्षदोषा निराक्रियन्त ईप्सितपक्षं तर्हि व्यर्थम् । अथोभय-
 नीप्सितपक्षं विरुद्धार्थानिराकृत इति च पक्षदोषाणां निरा-
 कर्तं तं वा पक्षो यः साधयितुमिष्ट इत्यत्रापि विरुद्धार्थानिराकृत

इति कर्तव्यम् । सर्वथेते पक्षत्रयणे विचार्यमाणे एकस्य न्यूनमेक-
 साधिक्यं स्थापयत इति । स्त्रयं साध्यत्वेनेष्यत इति च स्त्रयत्रयणं
 न कर्तव्यम् । किङ्कारणम् । कर्मणः कर्त्तव्यत्वात् यथा कर्त्ता वृत्तं
 क्षिण्णोत्पुक्ते स्त्रयमिति गम्यते न ह्यन्यस्य ह्येद्यमन्यस्मिन्निति । एवं
 यस्य साध्यं स साधयितेति^(१) स्त्रयमिति गम्यते । सोऽयं परस्त्राच-
 राधिक्यदोषानविविच्य स्त्रयवचनयोगेषु संमूढ इति । यदपि वाद-
 विधानटीकायां साधयतीति शब्दस्य स्त्रयं परेष च तुष्यत्वात्
 स्त्रयमिति विशेषणं साधयतीति किञ्चायं शब्दः प्रयोष्ये प्रयोक्तारि
 च तुष्यरूपो भवतीति । सत्यम् । तुष्यरूप एव शब्दो न पुनः
 साधारणप्रयोगे प्रयोजनं पश्यामः । अत एव वक्तव्यम् । पक्षो यः
 साधयितुमिष्ट इति । तत्त्वभाक्तयोश्च तत्त्वसम्प्रतिपत्तेः प्रयोक्तव्य-
 सम्प्रतिपत्तेः यद्यप्ययं तुष्यरूपः शब्दस्तथापि प्रयोष्ये एव सम्भवति
 साधयतीति न प्रयोक्तारि भाक्तत्वात् प्रयोष्ये चास्त्रयत्वात् तस्युनस्य
 समानकर्तव्ये नियमात् साधयितुमिति तस्युनः प्रयोगोऽयम् स चायं
 समानकर्तव्येव दृष्टः । तद्यथा स्त्रातुं गच्छामीति न पुनरतुम्भक्त
 एवं ब्रूयात् स्त्रयं स्त्रातुं चामीति तथेहापि । यद्यपि साधयतिशब्द-
 स्त्रयरूपस्तथापि तस्युना विशेषितत्वात् प्रयोक्तव्यनतिप्रसङ्गः यदपि
 स्त्रयशब्देन^(२) शास्त्रानपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीत्येवोक्तम् । किमुक्तम् ।
 परावज्ञानस्त्रायुक्तत्वादित्येवमादि किं पुनः शास्त्रं यदपेक्षमभ्युपगमं
 दर्शयति ननु शास्त्रं प्रत्यक्षागमाभ्यामविरुद्ध आगमसत्त्वादनपेक्षमभ्युप-
 गमं दर्शयतीति त्रुवताऽप्रमाणैकमर्थमभ्युपैतीत्युक्तम् । यथाप्रमाण-

(१) विचारयितेति—पा० १५० । (२) स्त्रयं शब्देन—इति कश्चित् ।

कोऽभ्युपगमो नासावभ्युपगमं सखात्मना^(१) युक्तः नापि प्रतिपाद-
यितुं युक्त इति । यदपि वादविधौ साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति
प्रतिज्ञासङ्गणसुक्तं तदप्युभयथा दोषात् युक्तम् । कथमिति । यदि
तावत् पूर्वप्रकृतपक्षमपेक्षमाणेनेदमुच्यते साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति तदा
साध्यग्रहणार्थक्यम् । प्रकृतः पक्षसङ्ख्येनाभिसम्बन्धस्त इति तदभि-
धानं प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् । अथ पक्षानपेक्षं स्वतन्त्रमेतत्तत्त्वं तथापि
यो नैयायिकप्रतिज्ञार्थां दोष उक्तः स इह प्रसक्तः यस्तु तत्र भवता
परीक्षारः^(२) क्रियते ममापि स एव परीक्षारो भविष्यतीति न वक्त-
व्यम् । मयानभ्युपगमात् भवता चाभ्युपगतत्वात् यथा नाम कश्चित्परं
ब्रूयात् माता तव बन्धकी^(३) स्त्रीत्वादिति स तस्योत्तरं ब्रूयात् । न
बन्धकीत्वे स्त्रीत्वं हेतुः किन्तु स्वपुरुषव्यतिरेकेण पुरुषान्तरसम्बन्ध
इति स्त्रीत्वाद्बन्धकीत्वं ब्रुवाणस्य मातुर्बन्धकीत्वमपरिहार्यम् । अथ
परपुरुषसम्बन्धं हेतुमभ्युपेयात् स्त्रीत्वाद्बन्धकीत्वं व्याहतमिति तथा
भवतोऽपि व्याघातः साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोः निर्देशः प्रतिज्ञा प्राप्नो-
तीति तस्मादपेतसर्वदोषमिदं वाक्यं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

हेतोरवसरप्राप्तस्य सङ्गणापदेशद्वारेणोदाहरणसाधर्म्यमिति सू-
चम् । उदाहरणेन साधर्म्यमुदाहरणसाधर्म्यम् । किं पुनरुदाहरणं
वक्ष्यमाणकं तेन साधर्म्यं समानधर्मता यो धर्मः साध्ये भवति
तथाभूत एवोदाहरणे ऽपीति न पुनः स एव अन्यधर्मस्थान्यचारुत्तेः

(१) सुखात्मना—पा० १ पु० ।

(२) 'परिहार'शब्दस्य स्थाने तादृशपक्षपुरुषके सर्वत्र परीक्षार इति पाठः ।

(३) बन्धकी पुंल्लि ।

न ह्यन्यस्य धर्मोऽन्यत्र वर्तते किन्तु तन्मुखः स एवेत्युच्यत इति । यदि पुनः साधर्म्यं हेतुरित्येतावन्मात्रमुच्येत भवत्येवं विवचितार्थसिद्धि-रनिष्टप्रतिषेधस्तु न स्यात् साधर्म्यमात्रं हेतुः स्यादित्यतोऽनिष्टप्रति-षेधार्थमुदाहरणग्रहणम् उदाहरणसाधर्म्यग्रहणादनुदाहरणसाधर्म्य-मर्थाभिराकृतं भवति अवधारणेन वा निराक्रियते उदाहरणेनैव साधर्म्यं न पुनरनुदाहरणेनापि साधर्म्यमेव^(१) पुनर्वैधर्म्यमपीति । कस्य पुनरनुदाहरणेन साधर्म्यं कस्यान्यस्य पुनः स्यात् साध्यस्य प्रकृतत्वात् प्रत्यासत्तेः प्रकृतं प्रत्यासत्तं च साध्यं तस्मादुदाहरणसाधर्म्यं साध्यस्य । अपि च साध्येन साधर्म्यमिति साधर्म्यमेवेत्यवधार्यते किं पुनरने-नावधारणेन सभ्यते साध्येकदेशवृत्तिरहेतुरिति सभ्यते । सोऽयं हेतुः साध्योदाहरणाभ्यां प्रतिबंधितः किं पुनरस्य प्रतिबन्धानं साध्ये व्यापकत्वम् उदाहरणे चासम्भवः एवं द्विसप्तचण्डसप्तचण्डस्य हेतुर्लभ्यते उदाहरणेनैव साधर्म्यमित्येवं द्रुवतामभ्युपगतविपक्षस्याप्युदाहरणेनैव साधर्म्यमिति द्विसप्तचण्डोऽपि हेतुर्भवतीत्युक्तम् । यदा पुनर्विपक्षमभ्यु-पैति तदाप्युदाहरणेनैव साधर्म्यान्मानुदाहरणेनेति तप्तचण्डो हेतुरि-त्युक्तं भवति । तदेवं द्वावप्यन्वयव्यतिरेकिणौ यथा वैशेषिकस्थानित्यः शब्दः कृतकत्वात् सामान्यतोऽस्मदादिवाङ्मकरणाप्रत्ययत्वाच्चेति द्वाव-न्वयिनौ यथा सर्वाणित्यवादिनः अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् अमूर्तत्वाच्च तदेवमन्वयव्यतिरेकिभेदवागन्वयवांसत्तुःप्रकारो हेतुरित्युक्तं भवति । तदेवं हेतुस्वरूपावधारणाद्धेलाभासा निराकृता भवन्ति । तत्रोदा-हरणेनैव साधर्म्यमित्यनेन विपर्ययहेतोरनैकान्तिकस्य च निराकरणम् ।

(१) साधर्म्यमिरेति क्वचित् ।

साधर्म्यमेवोदाहरणेनेत्यनेनावधारणेन साध्यावृत्तिः साधैकदेशवृत्तिश्च निराकृत इति । तत्र तावद्विपर्ययहेतुरस्यो विषाणित्वात् गौर्विषाणित्वादित्यनैकान्तिकः साध्यावृत्तिस्त्रासुषत्वादमित्यः शब्द इति । साधैकदेशवृत्तिरमित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वादिति स्वरूपतत्सार्धनैकान्तिकादिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । यद्यनेन हेतुसङ्घट्टेन एवंभाव्यमानेनानैकान्तिकहेत्वादयो निराक्रियन्ते । गन्धनैकान्तिकः स्वव्यभिचार इत्येवमादिसूत्रानारम्भः नातिप्रसक्तस्य नियमार्थत्वात् । अनेकधा हेत्वाभासमिच्छा इति तेषां नियमज्ञापनार्थमनैकान्तिकादिग्रहणमिति । उदाहरणसाधर्म्याच्च किमन्यत्साध्यसाधनमित्येके । न किलोदाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण साध्यसाधनमस्तीत्यत एवं कर्त्तव्यम् । खत उदाहरणसाधर्म्यं हेतुरिति । अथ पुनः साध्यसाधनशब्दोपादानमुदाहरणसाधर्म्यविशेषणार्थमेवमपि पञ्चम्यपदेशोऽनर्थक इति । न हि भवति नीलादुत्पन्नमिति । अन्ये तु पञ्चम्यपदेशादनर्थकमन्यथा^(१) वर्णयन्ति । अर्थान्तरे दृष्टत्वादित्यनर्थक इति । अर्थान्तरे किल पञ्चमी दृष्टा यथा यामादागच्छति । न पुनरुदाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण साध्यस्य साधनमस्तीत्यतः पञ्चम्यपदेशोऽनर्थक इति । साध्यसाधनविशिष्टं चोदाहरणसाधर्म्यं हेतुत्वेन ब्रुवाण्येनाभिधेयो हेतुरित्युक्तं भवति । तथा च साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति व्याहृतं भवति न चाभिधानाभिधेयात्मकः समुदायो दृष्ट इति नैवोभयेषामवयवत्वम् । तत्रैव दोषो न परीक्षारान्तरं प्रयोजयति तेनैवापाकृतत्वात् उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनवचनं हेतुरित्येवं व्याचक्ष्ण्येन समस्त एव दोषोऽपाकृतो भवतीति । अतो न परीक्षारान्तरं प्रयोजयति साधर्म्यस्य व्यभि-

(१) पञ्चम्यपदेशानर्थकमन्यथा—इति साधुः ।

सार्थव्यभिचारित्वात् विगेषणयोगो न तद्वचनस्वाप्रकारकत्वात् यत्त-
 त्प्रकारवत्तद्विगेष्यते साधर्म्यं चैतदस्ति न च वचस्यैति वचसः कार-
 कत्वं न भवतीति न बुद्ध्यामहे यथैवार्थः प्रकारवान् तथा वचन-
 मपीति । अर्थस्त्वावत् कथं प्रकारवान् उभयथाभावात् यस्मादयमर्थं
 उभयथा भवति नित्योऽनित्यः मूर्ताऽमूर्तस्य वचनमपि तद्बुभयथा
 भवतीति तुल्यम् । नित्यानित्यमूर्ताऽमूर्तग्रन्थाभिधेयमिति । दृष्टस्य
 ग्रन्थे विगेषणयोगः यथा किमयमाह गौरित्यथमाह इतिपरतया
 ग्रन्थः ग्रन्थान्तरादव्यवच्छिद्यते स्वयं वचनविगेषकाणि बहूनि वाक्यानि
 प्रयुक्तानि । तद्यथा स्वपरपक्षयोः सिद्धासिद्धार्थं वचनं वाद इति । अथ
 वचनं नैवविधमिति^(१) सिद्धासिद्धार्थं वचनं वाद इत्येवमादि व्याह-
 तम् । सोऽयं सूत्रोऽधिकया परस्व दोषानभिधानो लोकादप्यपभ्रष्ट
 इति । यद्यप्यर्चान्तरे दृष्टत्वादित्यनर्थकः पञ्चम्यपदेश इत्येवं ब्रुवाणः
 स्वसिद्धान्तं बाधते न हि भवन्तः सेनावनादौन्यर्थान्तरभूतानि प्रति-
 पद्यन्ते अथ च पञ्चम्यपदेशो भवति वनादयं वृक्ष आनीतः सेनातोऽप्य
 इति । दृष्टस्य तन्मान्तरे पञ्चम्यपदेशोऽनर्चान्तरे सन्धिविपहाभां
 वाद्गुणं सम्पद्यते । अनभ्युपगतार्थान्तरविगेषस्य च हेतुर्विपचाद्विगेष
 इति । पञ्चम्या अर्थान्तरवाचकत्वं कुतः यदप्युदाहरणसाधर्म्यस्येति
 वक्तव्यम् नोदाहरणसाधर्म्यादिति तदपि न विवक्षातः कारकग्रन्थ-
 प्रयोगात् यदा साधर्म्यमभिधीयमानतया विवक्षितं भवति उदा-
 हरणसाधर्म्यस्येति युक्तम् । यदा तदाहरणसाधर्म्यस्य निमित्तभावे
 वचने विवक्षितस्तदोदाहरणसाधर्म्यादिति निमित्तपञ्चमी युक्ता कथं

(१) नैव विधम्—पा० १३० ।

पुनरुदाहरणसाधर्म्यस्य निमित्तभावः सति भावात् यस्मादुदाहरण-
साधर्म्यं बुद्ध्या विवक्षाप्रयत्नवायूदीरणतात्वाद्यभिघातादयः शब्दस्य
निमित्तं भवन्ति अतः पारम्पर्येणोदाहरणसाधर्म्यमपि निमित्तमिति
तस्मात् पञ्चम्यभिधानमेव व्यायः उदाहरणमनित्यः शब्द उत्पत्ति-
धर्मकत्वात् उत्पत्तिधर्मकमनित्यं स्थास्यादि दृष्टमिति । किं पुनर-
नित्यं नाम यस्यानित्यत्वं तदनित्यम् अथानित्यत्वं किम् उभया-
न्नावच्छिन्नवस्तुसत्तासम्बन्धः सत्ता वा तद्विशेषणा अथोत्पत्तिधर्मकं
किम् उत्पत्तिधर्मा यस्य स उत्पत्तिधर्मा उत्पत्तिधर्मैवोत्पत्तिधर्मकः
का पुनरियमुत्पत्तिः असद्विशेषणस्य सतोऽत्यन्तमभावभावप्रतिषेधः
सदसद्विशेषणं सङ्गवति तत्पूर्वं नासीत् पश्चाद्भवतीति गम्यते तस्या-
त्यन्तमभावोऽत्यन्तस्य भाव इति प्रतिषेधो यः स उत्पत्तिशब्दार्थः
सत्ता वैवशिशेषणा वाक्यार्थाभ्यनुज्ञानाच्च पदार्थाभ्यनुज्ञातो यो वा-
क्यस्यार्थोऽभूत्वा भवतीति स पदस्यार्थ उत्पद्यत इति । सोत्पत्तिधर्मा
यस्य स भवत्युत्पत्तिधर्मक इति ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

किमेतावद्वेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते किं तर्हि तथा वैधर्म्यात् ।
अत्राप्युदाहरणवैधर्म्यादित्युदाहरणेनैव वैधर्म्यं नास्युदाहरणेनेति वैध-
र्म्यमेवो^(१)दाहरणेन साधर्म्यमपीति उदाहरणमनित्यः शब्दः उत्पत्ति-
धर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टम् आत्मादिद्रव्यमिति भाष्यम् ।
एतच्च न समञ्जसमिति पश्यामः प्रयोगमात्रभेदात् प्रयोगमात्रं हि
भिद्यते नार्थ इति । न च प्रयोगमात्रभेदादस्वन्नरं भवितुमर्हतीति

(१) वैधर्म्यमिवेति क्वचित् ।

उदाहरणमात्रभेदाच्च उदाहरणमात्रं केवलं भिद्यते आत्मा घट इति । यदि उदाहरणभेदाङ्गभेदा भवति तथा वैधर्म्यादिति न पठितव्यम् । किं कारणम् । उदाहरणभेदादेव भेदा गम्यते उदाहरणसूत्रं च भेदकमस्ति तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति तस्मान्भेदसुदाहरणं न्याय्यमिति । उदाहरणं तु नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति । यदुभयपक्षसम्यतिपक्षमप्राणादिमत्त्वसर्वं निरात्मकं दृष्टम् न चेदमप्राणादिमद्भवति तस्मान्भेदं निरात्मकमिति । सोऽयमवीतः परपक्षप्रतिषेधार्थ एव भवति तावेतौ वीतावीतहेतुः साक्षणाभ्यां पृथगभिहितमिति । तच्च स्वरूपेणार्थपरिच्छेदकत्वं वीतधर्मः अवीतः पुनः परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तते इति । एकस्य विधीयमानोऽर्थ इतरस्य प्रतिषिध्यमानः कथं पुनरयमवीतोऽर्थपरिच्छेदक इति । अथ योऽभवत्तुज्ञातो वीतोऽर्थपरिच्छेदकः स कथम् अन्यथादिति चेत् वीतो हेतुरन्वयेन प्रतिपादयति । अथ प्रमेयत्वं कस्मान्न हेतुः यद्यन्वयस्यैतत् सामर्थ्यम् व्यभिचारात् प्रमेयत्वं न हेतुः न तर्कान्वयः प्रतिपादकः अपि त्वय्यभिचारः यदि साध्यभिचाराद्हेतुरर्थं प्रतिपादयति तदा अदेयमेतत् कथमवीतः प्रतिपादक इति अवीतस्यापि व्यतिरेकाव्यभिचारित्वात् प्रतिपादकत्वमिति । कथं यावद्प्रमाणादिमत्^(१) तत् सर्वं निरात्मकं दृष्टमिति अप्राणादिमत्त्वं च जीवच्छरीराश्विवर्तते तस्मान्तदव्यभिचारिनिरात्मकत्वमपि निवर्त्यतीति । अथ पुनरप्राणादिमत्त्वनिवृत्तिरेव प्रतिपाद्यते न पुनर्निरात्मकत्वस्य न युक्तमेवं भवितुं किं कारणम् पक्ष

(१) अप्राणादिरिति साधुः ।

एवं सति व्यभिचारो दर्शितः स्यात् पञ्चव्यभिचारोपदर्शने सति
 शक्यं वक्तुम् अन्वयिनि तु हेतौ शब्दे नित्यत्वमस्तु सति ह्यतकत्व
 इति तस्माद्यथान्वयिनोऽन्वयसम्बन्धाव्यभिचारः प्रतिपादकः तथा
 व्यतिरेकिणोऽपि व्यतिरेकाव्यभिचार इति । एतेन यथाऽवीतहेतोर-
 व्यभिचारिण एकस्य धर्मस्य दर्शनादितरधर्मानुमानमेवं वीतहेता-
 वपि एकधर्मनिवृत्तिदर्शनादितरधर्मनिवृत्त्यनुमानमिति । सर्वात्म-
 कत्वप्रसङ्ग इति चेत् न विकल्पानुपपत्तेः यद्येकधर्मनिवृत्तिदर्शनादि-
 तरधर्मनिवृत्तिरनुमीयते तन्नित्यत्वा च सात्मकत्वं सिद्धतीति मन्यते
 एवं च सर्वात्मकं शरीरं प्राप्नोति किङ्कारणम् अप्राणादिमिदृत्तेर-
 डित्यादिमिदृत्तिप्रतिपादकत्वात् मेदमडित्यवच्छरीरं प्राणादिमत्त्व-
 प्रसङ्गादेवमडित्यादिप्रतिषेधोऽपि वक्तव्य इति । तच्च मैवं विकल्पा-
 नुपपत्तेः इदं तावत् भवान् पृष्टो व्याचष्टाम् किमवधारितकार्यस्वभावः
 पदार्थो डित्यशब्दवाच्यः आहो नेति । यद्यवधारितकार्यस्वभावः
 संज्ञाभेदमात्रमात्मा स इति । अथानवधारितकार्यस्वभावः तस्य
 व्यावृत्तिरशक्या प्रतिपादयितुम् व्यावृत्तिप्रधानं चेदं वाक्यं तस्माद्-
 वीतहेतोरर्थमबुद्धा सर्वात्मकता देय्यत इति । यदि तर्ह्यसाधारणो
 धर्मो हेतुर्नित्या पृथिवी गन्धवत्त्वादित्यादयो हेतवः प्राप्नुवन्ति न
 हेतुर्थापरिज्ञानात् सत्यमसाधारणो वैधर्म्यहेतुः न पुनर्वैधर्म्य
 व्यभिचारि गन्धवत्त्वं च नित्यानित्यव्यभिचारि तस्मादन्वयिनो व्यति-
 रेकिणस्य नान्वयव्यतिरेकौ हेतुभावे निमित्तम् किन्त्वन्वयव्यतिरे-
 कयोरव्यभिचार इति । यः पुनरसाधारणो धर्मः पञ्च एव केवलं
 यस्य तत्तुल्यविपक्षौ न स्तः स कस्मान्न हेतुः यथा सर्वं नित्यं सत्त्वात्

सत्यमद्यमसाधारणो न व्यावृत्तः अव्यावृत्ते^(१) हेतुरिति एतेन यः
 पक्षैकदेश्चत्तिरविद्यमानसपक्षविपक्षः स न हेतुरित्युक्तं भवति ।
 यथा सर्वं नित्यममूर्त्तत्वादिति यः पक्षैकदेशे वर्तते अविद्यमानसपक्षो
 विपक्षाच्च निवर्तते यथामभ्युपगतमित्यपक्षस्य नित्ये वाङ्मनसे आव-
 च्छत्वादिति स कस्मान्न हेतुः अयमपि न हेतुः सूचार्थनापोदितत्वात्
 सूचार्थस्याथा वैधर्म्यादिति अत्र च वैधर्म्यमुदाहरणेनैव वैधर्म्यमेव
 बोदाहरणेन न पुनरिदं वैधर्म्यमेव तस्मान्न प्रसङ्गः । एवमनयोर्वीता-
 वीतहेत्वोः पृथगर्थप्रतिपादकत्वमाकुमारं प्रसिद्धेः यदुक्तं वीतावीतौ
 न पृथक् प्रतिपत्तिहेतु इति तत्संभूतेनाक्तं हेतुर्विपक्षादिगेष इत्यन्ये ।
 अन्येत्वन्यथा सक्षयं व्याचक्षते हेतुर्विपक्षादिगेष इति यदि पुनरे-
 तावन्मात्रमुच्येत हेतुर्विगेष इति किं स्यात् विगेषमात्रं हेतुः स्यात्
 साधर्म्यमात्रनिराकरणं च स्यात् साधर्म्यमात्रनिराकरणे विगेषमात्र-
 परिग्रहे च इष्टानिष्टसंग्रह इति । अतोऽनिष्टहेतुनिराक्रियायै विपक्ष-
 ग्रहणम् विपक्षाद्यो विगेषः स हेतुः विपक्षादिगेषो हेतुरित्येतावति
 बोध्यमाने विपक्षादिगेषमात्रस्य हेतुत्वं स चानेकभेदः तच्चिदृत्त्यर्थं
 विपक्षादेवावधार्यते अवधारणे चैतस्मिन् विपक्षैकदेश्चत्तिरेको-
 तुष्यते गौर्विषाणित्वात् स हि विपक्षादेव विगेष इति नाय-
 मनेनावधारणेन निराक्रियत इति तच्चिदृत्तौ द्वितीयमसाधारणं
 विगेष एव च विपक्षाच्च त्वयं विगेष एव विपक्षैकदेश्चत्तित्वात्
 सामान्यमपि तदेवमाभ्यामवधारणाभ्या^(२)मन्वयव्यतिरेकीचिद्विषयौ
 हेतुर्लभ्यत इति । सत्यमेकस्त्रिष्वक्षयो हेतुर्लभ्यते समानपक्षैकदेश-

(१) अत्राहतो हेतुरिति साधुः । (२) अत्रावधारणाभ्यां—पा० १ पु० ।

वृत्तिः एकस्त्रिलक्षण एव निराक्रियत इति । कथमिति । आद्ये-
 नावधारणेन विपक्षादेव यो विगेषः स हेतुरिति ब्रुवता यस्तुल्यैक-
 देशवृत्तिः स निवर्तितो भवति न ह्ययं विपक्षादेव विगेषः किन्तु
 सपक्षेकदेशादपीति विपक्षेकदेशवृत्तिप्रतिषेधात् समानपक्षाद्यो विगेष
 एव स हेतुरित्युक्तमभवति यथाश्लोऽयं विषाणित्वात् न पुनरयं प्रयत्ना-
 नन्तरीयकत्वादिर्विपक्षादेव विगेषः किन्तु तत्तुल्यैकदेशादपि यथा
 श्रूयमाणकेनार्थेनावधारणेऽर्थवती । एवञ्च सति तुल्यैकदेशवृत्तिवत्
 साध्यैकदेशवृत्तेरपि हेतुत्वप्रसङ्गः येनैव सामर्थ्येन तत्तुल्यैकदेशवृत्ति-
 र्लभ्यते तेनैव सामर्थ्येनातुमेथैकदेशवृत्तिरपि हेतुः प्राप्तः । यथा
 नित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वादिति । ते एतेऽवधारणे यदि ताव-
 द्यथाश्रुते भवतस्तत इष्टः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिर्न हेतुः । अन्यान्यथा
 श्रूयते अन्यथा प्रकल्प्यते अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं तथाप्यभिप्रेतप्राप्तिवद-
 निष्टोऽपि गन्धवत्त्वादिर्लभ्यत इति उभयं च लक्षणदोषः अभिप्रेत-
 हानिरनिष्टप्रसङ्गश्च । नैष दोषः वृत्तौ विगेषितत्वात् अनिष्टस्य गन्ध-
 वत्त्वादेः प्राप्तिरित्यतो दोषः । यस्माद्ब्रुत्तावाह यो धर्मः पक्षस्येति । अनेन
 चाचुषत्वादिः पक्षासम्भवी निराक्रियते पक्षेकदेशवृत्तिस्तु कथम् न
 ह्यसौ न पक्षधर्मो न भवति तथा विपक्षेकदेशवृत्तिर्न पक्षस्य धर्म इति
 तस्मादन्यथा निराकरणे यत्नः कर्तव्य इति न कर्तव्योऽवधारणास्त्रिवृत्तेः ।
 अवधारणादेकदेशवृत्तिर्निवर्तिष्यते किं पुनरवधार्यते किं धर्म एव
 पक्षस्य उत पक्षस्यैव धर्म इति वस्तु तावद्धर्म एव पक्षस्येति किं पुन-
 रस्यावधारणस्य सामर्थ्यं किमनेन सम्भवो ज्ञायते उतासम्भवो
 ज्ञावर्त्यते उभयथापि नावधारणस्य सामर्थ्यमस्ति सम्भवज्ञप्तेरसम्भव-

नित्यत्वेऽवधारणमन्तरेणाप्यवगतेः न चैकदेशवृत्तिर्निराक्रियत इति
 अर्थमवधारणम् । अथ पुनर्याग्निरवधारणस्यार्थः धर्म एव पक्षश्चेति
 न पुनरधर्मेऽपि यः पुनः पक्षैकदेशवृत्तिरवधारणमर्थोऽपि सत्यमनेनैक-
 देशवृत्तिर्निराक्रियत इति एतस्मिन्नप्येकं सन्धित्सत इदमन्यत् प्रच्यवते ।
 भवत्वेकदेशवृत्तेर्निराकरणं सपक्षे सिद्धे एतत्पदं किमर्थमारभ्यत इति
 कथं पुनरिदमनारभ्यं यस्माद् व्याप्त्यर्थनावधारणेन चरितार्थत्वात् ।
 धर्म एव पक्षश्चेति पक्षो नियतो धर्मोऽनियतः तस्मान्नियतस्य व्याप्त्य-
 यग्निसिद्धिर्न तन्मुच्यपक्षगतिः तत्र विपक्षे नास्तीति सपक्षे सिद्ध इत्येतत्पदं
 माभूत् । अथ पुनरिदमवधारणमन्यथा^(१) क्रियते पक्षश्चेवेति । एव-
 मन्तरे दे अपि पक्षे सिद्धो विपक्षे नास्तीति च बाधिते भवतः कथं
 सपक्षे सिद्ध इत्येतदवधारणार्थबाधितम् पक्षश्चैव धर्मः सपक्षे सिद्ध
 इति । न हि लोके एवंप्रकाराणि वाक्यानि प्रवर्तन्ते देवदत्तमेव
 भोजय यन्नदत्तं च उत्तरं तु पदं विपक्षे नास्तीति गम्यमानत्वादकार्यं
 केन गम्यमानत्वादित्यवधारणेन पक्षश्चैव धर्मः सामान्यश्चेति गम्यत
 इति विपक्षे नास्तीत्येतन्न कर्तव्यमिति न च पक्षैकदेशवृत्तिर्निरा-
 क्रियत इति अर्थमवधारणं स एवार्थो हीयत इति । अथ पुनः
 सपक्षे सिद्ध इत्येतदपि पदमवधारणार्थमेवारभ्यते सपक्ष एव सिद्धः
 सिद्ध एव सपक्ष इति किं पुनरस्मिन् पदेनावधारणेन सभ्यते यदि
 सम्भवः सोऽनवधारितोऽपि गम्यते सपक्षे सिद्धः । अथ व्याप्तिः तस्मात्तीय-
 क्षैकदेशवृत्तिरहेतुरिति प्राप्तम् । अथ सपक्ष एव सिद्ध इति तथापि
 पूर्वोत्तरे पदे व्याहृते भवतः पक्षस्य धर्मो विपक्षे नास्तीति अव-

(१) अवधारणार्था—पा० १ पु० ।

धारणार्थवाधितत्वात् पूर्वमनारम्भं गम्यमानत्वादुत्तरमपि । अथ वि-
पचे नास्तीत्येतदप्यवधारणार्थमेवेति । अत्रापि किमवधार्यते विपच
एव नास्तीति नास्त्येव विपच इति । यदि विपच एव नास्ति तदा
गौर्विषाणित्वादिति हेतुः प्राप्तः स हि विपच एव नास्तीति ।
अथ विपचे नास्त्येवेति न पुनर्मध्यमस्य पदस्थानारम्भः तत्र पूर्वपदं
व्याप्यर्थं उत्तरपदं विपचैकदेशवृत्तिप्रतिषेधार्थम् अथ सपचे सिद्ध
इत्येतत्पदं किमर्थमारभ्यत इति यदि सम्भवार्थं व्याप्यर्थेनाद्यावधार-
णेन^(१) सम्भवो लभ्यत इति व्यर्थम् । तदेतस्मिन् लक्षण्ये सदृष्ट्या
विचार्यमाणे ऽनिष्टहेतूपनिपातो वा इष्टहेतुपरित्यागो वाभिप्रेत-
यस्तद्वान्वेति दोषः हेतुर्विपचादिशेष इति । यदा सौचान्तिकपच-
माश्रित्य लक्षणं विचार्यते तदा विपचासम्भवाद्हेतुर्विपचादिशेष
इति विपचार्यो वक्तव्यः न ह्यसति विपचे विपचार्यं पश्याम इति ।
न चासति पञ्चम्याः प्रयोगः सम्भवति विपचादितिपञ्चमीविषयो
वाच्यः असति विपचे नाधिकरणार्थः सम्भवति इति विपचे नास्तीति
सप्तम्यर्थो वक्तव्यः विपचासम्भवे सति पञ्चतज्जातीयव्यापकत्वात् कृत-
कत्वादेर्विशेषोऽर्थश्चिन्त्यः । कृतकत्वादिति तदासाधारणत्वमसामान्यं
न विशेष इति । तदेतल्लक्षणं स्वसिद्धान्तेनासङ्गतत्वादल्लक्षणमिति
तदपि हेतुवार्तिकं कुवाणेनोक्तम्^(२) । सप्तिकासम्भवे षट्प्रतिषेधादेक-
द्विपदपर्युदासेन त्रिलक्षणो हेतुरिति तदप्युक्तम् द्विपदलक्षण्युक्त-
योर्हेतुत्वात् तत्र किञ्च सप्तिका सम्भवति पञ्चस्यैव धर्मः समान एव

(१) चाप्येवधारणेनेति—पा० १ पु० ।

(२) हेतुवार्तिकं—पा० १ पु० । वार्तिकं कुवाणेनेति तु सचाभाष्ये नोनदीयस्वाचेति-
बदित्यनुमीयते विस्तरस्तु भूमिकायाम् ।

सिद्धः । विपक्ष एव नास्ति । पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्धः ।
 पक्षस्य धर्मा विपक्षे नास्ति । समान एव च सिद्धः, विपक्षे नास्ति
 पक्षस्य धर्मः, समाने च सिद्धो विपक्षे च नास्तीति । तदेवं सन्नि-
 कासम्भवेति षट्प्रतिषेधसुक्ता यदयं क्षिपदपरिग्रहेण क्षिप्तक्षणेण
 हेतुतां ग्राहति तेनैकक्षिपदपर्युदासं ज्ञापयतीति । तच्च नैवम् । दि-
 क्षणयुक्तयोर्हेतुत्वादिति अनभ्युपगतमित्यपक्षस्य कृतकत्वादित्ययं
 दाभ्यां क्षणेषां युज्यते प्रथमानन्तरीयकत्वादिति चानयोर्हेतुभावो
 न स्यात् यस्यायं व्यतिरेकी हेतुः नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं
 अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादित्येवमादिः स न हेतुः स्यात् क्षिपदयोगा-
 दिति तस्माद्धेतुर्विपक्षादिशेष इत्येतत्क्षणां विचार्यमाणमभिमतं वा
 हेतुमापादयति इष्टं बाधते यस्तं निराकरोति ग्राह्यं बाधत
 इति । तत्र यः समानजातीये द्वेषा चासंस्तदत्यय इत्यन्ये सन् स-
 जातीये द्वेषा चासंस्तदत्यय इत्यसपक्षे नास्ति । एतावता च किञ्च
 क्षणेन क्षिप्तक्षणे हेतुर्लभ्यत इति यथाश्रुति न लभ्यते । यदि
 तावदेतत्क्षणां यथाश्रुति भवति विपक्षे विद्यत इति केनैतत्क्षण्यते
 इति । ननु चोक्तं हेतुः तदाभावो वा प्रायः पक्षधर्म एव भवति ।
 उक्तमेतच्च पुनरनेन पक्षधर्मा हेतुरिति लभ्यते किं त्वपक्षधर्मा न हेतुः
 न हेत्वाभास इति । अथाप्यर्थतो लभ्येतापक्षधर्मा हेतुर्न हेत्वाभास
 इत्ययं यदि वाक्यार्था भवति अर्थाद् गम्यते हेतुर्हेत्वाभासस्य पक्षधर्म
 इति सत्यमर्थात् पक्षधर्मा गम्यते न तु व्यापके नियतो लभ्यतइति ।
 अपक्षधर्मनिवृत्तिमात्रत्वेन सम्भवमात्रं लभ्यत इति । तच्च द्वेषा
 व्यापकमव्यापकं च । तथाव्यापकोऽनिष्टो हेतुः प्राप्तः न प्राप्तः पक्षधर्म

एवेत्यभिधानात् यः पक्षस्य धर्म एव स हेतुः प्राप्तः न त्वयं पक्षधर्म
 एव एकदेशवृत्तित्वादिति नावधारणस्यान्यार्थत्वात् अन्यार्थमवधारणं
 भवन्तः कथयन्ति किमर्थं हेतुहेलाभासनियमज्ञापनार्थम् तद-
 वधारणमन्यार्थं सत् कथमव्यापकं निवर्तयिष्यति । अथोपकारि
 भवत्यव्यापकनिवृत्त्यर्थं हेतुहेलाभासनियमज्ञापनार्थं च तथापि
 सम्प्रजातीये द्वेधा चेत्यकरणीयम् । कथम्, व्याप्यर्थनावधारणेन
 पक्षोऽपि नियतो धर्मस्य नियत इति । अनियतस्य व्याप्यव्याप्तिर्भा
 धर्मस्य द्वौ राशौ शिष्यमाशौ सजातीयस्तदत्ययः तच्चातिप्रसङ्गेरसं-
 स्तदत्यय इति सन् सजातीय इति किमर्थम् । यदि सम्भवार्थं
 तन्न अनियमात् व्याप्यव्याप्योः सम्भवो गम्यत इति किमनेन सन्
 सजातीय इति द्वेधा चेति सर्वथा न वक्तव्यम् । इदं तावत्
 गम्यमानत्वात् सन् सजातीय इति न कर्तव्यम् । सच्छब्देन व्याप्य-
 व्याप्योः सामान्येनाभिधानात् द्वेधा चेति प्रमत्तवाक्यम् । अथ मन्येत
 सन् सजातीय इत्यवधारणार्थमारभ्यत इति अवधारणेऽर्थो युक्त
 आरम्भः अवधारणं न युक्तम् । कथमिति यदि तावदेवमवधार्यते
 सन्नेव सजातीय इति प्रथमानन्तरीयकत्वादिस्तेन हेतुः यस्मात्
 प्रथमानन्तरीयकत्वादिः सन्नसन्नपि द्विधा चेति तदवधारणार्थ-
 बाधितम् । न हि भवति ब्राह्मणमेव भोजय सन्नियं चेति ।
 अथ सजातीय एव सन्नित्यवधार्यते तथापि पूर्वान्तरे बाधिते भवतः
 कथम् । एकमवधारणार्थमबाधितं एकं गम्यमानत्वात् । अथ पुन-
 र्द्विधा चेत्यवधारणार्थम् । अत्रापि किमवधार्यते किं सजातीय
 एव द्विधा द्विधैव सजातीय इति । यदि तावत् सजातीय एव द्विधा

नान्यत्र पक्षे न तदत्यये तद्विधेत्युक्तमभवति यद्येवं सन् सजातीयमपि न कर्तव्यम् । प्राप्त्यर्थेनावधारणेनान्यपदे सजातीये सम्भवस्योक्तत्वात् द्विधा चेत्यन्यपदद्विधामिष्टत्तिपरत्वात् द्विधा चेत्यभिधानात् सम्भवो गम्यत इति सन् सजातीय इति सर्वथा न वक्तव्यम् सजातीय एव द्विधा चेत्यनेनैवावधारणेन पक्षव्याप्तिर्लभ्यत इति धर्म एव पक्षश्चेति व्याप्त्यर्थमवधारणमयुक्तम् । नाभूत् सर्वपदावधारणव्याघात इति नामवधारणे तथापि मध्यमे द्वे पदे अपि न कर्तव्ये । सोऽयं गदु-प्रवेद्याचितारकानिर्गमन्याय इति । अथ पुनर्दिधैव सजातीय इति तथापि कृतकत्वादिर्न हेतुः न ह्यसौ सजातीये द्विधैव चित्तच्छरणं च हेतुं ब्रुवाणेन स्वसिद्धान्तोपात्तयोर्दिपदयुक्तयोरहेतुत्वमिति प्राप्तम् । व्यतिरेकी च न हेतुरिति प्राप्तम् । नैव हेतुरिति चेत् कृतस्तस्य हेतुत्वे यत्र इत्यनुत्तरम् । अथ पुनरवधारणानि न क्रियन्ते तथापि पक्षैकदेशदृष्टिर्नैकान्तिकस्यानुपपन्न इति । एतेन याज्ञधर्म-स्तदंगेन व्याप्त्योर्हेतुरिति^(१) प्रत्युक्तम् । अनेनाव्यापकादिर्लभ्यत इति उक्तोत्तरमेतदपीति । असंस्तदत्यय इत्येतदपि विपक्षे नास्तीत्यनेन समानमिति । तादृगविनाभाविधर्मोपदर्शनं हेतुरित्यपरे । तादृग्रा-विना न भवतीत्यनेन किञ्च द्वयं सम्भते विपक्षासत्त्वं तादृगसत्त्वं च उपदर्शनपक्षेन किञ्च पक्षे सत्त्वं सम्भत इत्येवं चित्तच्छरणप्रविभावि-तात्मा पक्षो सम्भत इति । यत्तावन्तादृगविनाभाविग्रहणाद्विपक्षे-ऽसत्त्वं तादृक्सत्त्वं च सम्भत इति न युक्तम् । तादृग्राविना न भवतीति एतस्माद्विपक्षेऽसत्त्वं गम्यते तादृगे तु सम्भव इत्येतदेव कुतः न ह्ययं निधमो यो विपक्षे नास्ति सोऽवच्छं तज्जातीयेऽस्तीति ।

(१) चाग्रे हेतुरिति तात्पर्येणैवायम् ।

एवं च आवणत्वाद्यपि हेतुः प्राप्तः आवणत्वाद्यपि तादृशाविना न भवतीति । भवतु तावत्तादृगविनाभाविग्रहणे तत्तज्जातीये सम्भवतः स पुनः पक्षे सम्भवतीत्येतत् कुतः । ननुपदर्शनग्रहणादेतन्नभ्यते न सम्भते उपदर्शनग्रहणस्याभिधानार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणमभिधानार्थम् उपदर्शतेऽनेनेति न पुनरस्येतत् सामर्थ्यमस्ति पक्षे ऽन्यत्र चेति क्व पुनरन्यत्र स्याद्यत्र सम्भवः क्व चास्य सम्भवः तज्जातीये । तस्मादेतदुक्तमभवति तज्जातीयाविनाभाविनः तज्जातीय एवाभिधानहेतुरिति । एवं च ते चाक्षुषत्वं हेतुर्भवति न हि चाक्षुषत्वमनित्यत्वेन विनाभावि उपेत्य वा भवतु तादृगविनाभाविनो धर्मस्य पक्ष उपदर्शनमिति । तथापि पक्षेकदेशदृष्टिं केन निराकरोषि उपदर्शनग्रहणेनेति चेत् न तस्य सम्भवमात्रज्ञापनार्थत्वात् । अथ मन्येत उपदर्शनग्रहणेन व्याप्तिर्लभ्यत इति न युक्तम् उपदर्शनग्रहणस्य सम्भवमात्रज्ञापनार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणेन सम्भवमात्रं ज्ञायते पक्षे स पुनर्व्यापक इति न युक्तम् । अथाचापि केनचिद्वायेनावधारणानि क्रियेरन् तान्यव्यापकहेतुनिराकरणेन समर्थानीति पूर्ववत् प्रसङ्गः यत्त्विदमुदाहरणमेतस्मिन् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिरनित्यत्वस्याग्नेर्धूम इति । तत्र धूमस्तावदग्नेरप्रतिपादक इत्युक्तम् । प्रयत्नानन्तरीयकमप्यहेतुः कुतः प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य पक्षादृष्टित्वात् न हि प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दधर्मः न हि कश्चिच्छब्दः प्रयत्नानन्तरीयकोऽस्ति संयोगविभागयोनिताच्छब्दस्य । अथ पारम्पर्यक्रमेण प्रयत्नः शब्दकारणम् पारम्पर्येण सर्वेऽर्थाः शब्दकारणमिति विशेषणमयुक्तं प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति अनित्यः शब्दो यतस्तदुत्पत्तेरिति वक्तव्यम्

यस्मिन् प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दस्थानित्यत्वे कारणं भावाभिधानेनो-
 च्यते किं पुनस्तत् किं जन्म उतोपलब्धिरिति । यदि तावज्जन्म
 तन्नैव समर्थमिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वग्रहणं व्यर्थम् । न हि भवत्य-
 नित्यः शब्दो देवदत्तकृतकत्वादिति । अत एव वक्तव्यं जन्मवत्त्वादिति
 यदि चेदं जन्म व्यभिचारि भवेत् ततः प्रयत्नानन्तरीयकत्वग्रहण-
 मर्थवत् किं कारणम् व्यभिचारिणि विशेषणान्यर्थवन्ति भवन्ति ।
 अथोपलब्धिः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यनेन भावाभिधानेनोच्यते
 एवमप्युपलब्धेरेव सामर्थ्यमस्तीति व्यर्थं विशेषणम् । न ह्युपलब्धमानं
 देहा भवति नित्यमनित्यं प्रयत्नानन्तरीयकमन्यथा चेति । अथ ब्रूषे
 प्रयत्नानन्तरमुपलब्धमानं घटत्वं नित्यमिति त्वयैवैतद् व्यभिचारि तदिति
 शब्दानित्यत्वासुमितौ प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हेतुः अव्यापकं च प्रयत्ना-
 नन्तरीयकत्वं शब्दराग्रेः पक्षीकृतत्वात् । अथ शब्दविशेषं पक्षी-
 कृत्योच्यते तथाप्याद्य एव प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सम्भवति न द्विती-
 यादिव्यति अव्यापकत्वमनिष्टम् । अथ यः प्रयत्नानन्तरीयकः
 सोऽनित्य इति तथाप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । हेतोः पक्षविशेषणत्वेनोपा-
 न्तत्वात् यदप्युक्तमप्रयत्नानन्तरीयकस्य चयौगतिरिति किञ्चिन्नित्य-
 माकाशाद्यन्येषां किञ्चिदनित्यं विद्युदादि किञ्चिदेवाकाशसुमादि
 इदं महानैयायिकत्वं महावादित्वं च यत्तावदसदप्रयत्नानन्तरीयकं
 च किञ्चिच्चेति चिन्म । नित्यं तु किञ्चिद्भवति न पुनरप्र-
 यत्नानन्तरीयकत्वम् न ह्यकाशं प्रयत्नानन्तरीयकमिति शक्यं वक्तुम्
 अप्रयत्नानन्तरीयकस्य जन्मविशेषितत्वात् न चाकाशस्य जन्मास्ति
 तस्माच्च प्रयत्नानन्तरीयकमाकाशमिति । एतेनाभावो व्याख्यातः

अभावेऽप्येवमेवेति । तदेवमेतानि न हेतुलक्षणानि सम्भवन्तीदमेवाप्यं
हेतुलक्षणं न्याय्यमिति ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥३६॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति सूत्रम् ।
अस्योदाहरणोपलक्षणमर्थः । साध्यस्य साधर्म्यं साध्येन समानधर्मता ।
अत्रापि साध्येनैव साधर्म्यं न पुनरसाध्येनापि साधर्म्यमेव साध्येन
पुनर्वैधर्म्यमपि यस्मात् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति । किं
कुतश्चित् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी न भवति न भवत्यपि यथा
अमूर्त्तत्वादेः कर्मणः तस्मात् साध्यसाधर्म्याद्यत्र तद्धर्मो भवति स
भवति तद्धर्मभावी योऽयं दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वेन
विशेषणेन युज्यमान उदाहरणं भवति उदाहरितेऽनेन धर्मयोः
साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् । ननु च करणकारकपरिग्रहाद्वचन-
मुदाहरणं दृष्टान्तस्यार्थो न जानयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते न
हि विषाणादिमदित्यभिधानं गवा सामानाधिकरणं भवति । नैव
दोषः वचनविशेषणत्वेन दृष्टान्तस्योपादानान्न स्वतन्त्रो दृष्टान्त उदाह-
रणम् । किन्तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वे सति अभिधीयमान
इति । तद्धर्मभावी तस्य धर्मः तद्धर्मः तस्येति साध्यस्य । साध्यस्य
देधा भवति धर्मो धर्मो च । एकदा धर्मो विशेषणत्वेनान्यदा धर्मो
विशेषणत्वेनेति तस्येति धर्मियहणं युक्तम् । न पृथक् धर्मस्य ग्रहणात्
यस्माद्धर्मिणो धर्म उत्पत्तिधर्मकत्वादयः न धर्मस्य धर्मो च साध्ये
उदाहरणसाधर्म्यादिति व्याघातः । न हि धर्मस्योदाहरणेन किञ्चि-
त्साधर्म्यं किन्तु साध्यसाधर्म्यञ्चोदाहरणस्य धर्मिण एव साध्ये चोप-

संसारो धर्मिष्वेव तस्माद्भर्त्सी साध्य इति तस्य धर्मिषः साध्यस्य
 यो धर्मः साध्यः स यस्मिन् दृष्टान्ते भवति विद्यते स दृष्टान्त
 उदाहरणम् । उदाहरणं साध्यादिद्रव्यमिति तदुत्पत्तिधर्मकं
 सागित्यं दृष्टमिति ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् । साध्यवैधर्म्यादतद्भर्मभावी दृष्टान्त
 उदाहरणमिति । उदाहरणमवीतहेतौ द्रव्यमिति । अन्ये तु
 साध्यसाधर्म्यात् तद्भर्मभावित्वं दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति । तेषां लय-
 न्नाभिप्रायः दृष्टान्तोदाहरणयोर्माभूदेषामिति । किं पुनस्तद्भर्म-
 भावित्वं साध्यसाधनाभ्यां योगः साध्यसाधनयोगे च तद्भर्मभावी
 भवति अतो भावाभिधानेन साध्यसाधनाभ्यां योगोऽभिधीयत इति ।
 एतच्च सूत्रमपरे दूषयन्ति । अस्माकन्तु नायं सूत्रपाठः तस्मात्सायं
 दोष इति तस्मिन्नापि पाठे किञ्च भाविग्रहणमनर्थकम् । कस्मात्
 सर्वावयवानां साध्यधर्मभावित्वात् । यस्मात् किञ्च सर्वावयवाः
 साध्यधर्मभावितो भवन्ति भावयन्ति गमयन्तीति नायं सूत्रार्थ
 इति । अन्ये तु तद्भर्मभावीत्येतत्पदमन्यथा निराकुर्वन्ति तद्भर्म-
 भावी भवत्युष्णभोजिन्यायेन^(१) वा भवेत् दक्षिण्यायेन वा भवेत्
 तद्यदि तावदुष्णभोजिन्यायेन उष्णं भोज्यं ग्रीष्मस्येत्युष्णभोजी तद्भर्म
 वा भावयितुं ग्रीष्मस्येति तद्भर्मभावी । अत्रापि भावयितुं गमयितुं
 यावदुष्णं सादिति । नायं सूत्रार्थ इति न किञ्चिदेतत् दक्षि-
 न्यायस्य दृष्टो यस्यास्तीति स दृष्टो तद्भर्मभावो यस्यास्ति स

(१) उष्णभोजीति कश्चित् ।

भवति तद्गर्मभावौ । अत्र भाविपक्षमनर्थकं तद्गर्मभावीति कश्च-
मिति तद्गर्मसाधौ भावसेति तद्गर्मभावः स यस्यासि स भवति
तद्गर्मभावौ । एवं सति विशेष्यविशेषणभावानुपपत्तेः तद्गर्मभावीति
युक्तम् न हि तद्गर्मस्य स्यादभावस्य स्याद्यतो विशेषणविशेष्यभावः
समर्थितः स्यादिति । अतस्तद्गर्मोति किल वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
तद्गर्माणासुभयथाभावात् उभयथा भवन्ति धर्मा विधीयमानाः
प्रतिषिध्यमानाश्च । तत्रान्यथिनि विधीयमानधर्मवान् दृष्टान्तपक्षम्
यथा स्यात्सामुत्पत्तिधर्मकत्वमनित्यत्वं च विद्यमानौ धर्माविति
तस्मात्तद्गर्मसाधौ भावसेति युक्तं सामानाधिकरण्यम् यत् पुनरेत-
द्गर्मोति वक्तव्यम् एतदपि न परिज्ञातम् । न हि वज्रग्रीहे पुन-
र्मन्वर्षीयो लभ्यत इति । अथावच्छं वयं शिष्ययित्त्याः । तत्र एवं
तद्गर्मोति वक्तव्यमिति । सन्ति चैवंवादिनो येषां कृतकत्वानि-
त्यत्वेऽभाव इति । तन्निराकरणार्थं चेदं वक्तव्यं तद्गर्मसाधौ भावसेति ।
तदेतस्मिन्नवयवत्रये एवं लक्षणोपपादिते तेषां त्रयो दुर्विभावा
इति । अनेन वाक्येन महानेयाधिकत्वमात्मनः स्थापितं भवति ।
तथा सिद्धो दृष्टान्त इत्यन्ये । कथं पुनरस्यार्थः यथा साध्यः साध-
यितुमिष्टसाधयमसिद्धोऽनित्यत्वेन यथा च विग्रहितः प्रत्यक्षभेद-
भेदित्वेन तथा यः सिद्धः स दृष्टान्तः साध्यसाधनवामिति । अत्र
विस्फूर्जितापि ससिद्धान्तमद्यजता कृतकत्वानित्यत्वयोः न प्रक्यः
सम्बन्धो दर्शयितुं कृतकत्वानित्यत्वयोः काश्चभेदादस्तुबाधनाच्च ।
अन्यदा कृतकत्वमन्यदा चानित्यत्वमिति यदा च वस्तु न तदा प्राक्-
प्रध्वंसाभावौ स्त इति । एतेन तयोः सम्बन्धिनिदर्शनं दृष्टान्त इति

प्रत्युक्तम् । साध्येनातुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तितेति च ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्य-
स्थोपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्थोपनयः ।
एवं चायं कृतक इति यथा तथेति प्रतिबिम्बनार्थम् किं पुनरत्र
प्रतिबिम्बनम् दृष्टान्तगतस्य धर्मस्याव्यभिचारित्वे सिद्धे तेन साध्य-
गतस्य तुल्यधर्मता एवं चायं कृतक इति साध्ये वा सम्भव उप-
नयार्थः । ननु च कृतकत्वादित्यनेन सम्भव उक्तः साध्यसाधनभाव-
निर्देशात् साध्यसाधनभावमात्रनिर्देशः कृतकः कृतकत्वादनित्यः
शब्दो भवति । तत् पुनः शब्दे कृतकत्वमस्ति नास्तीत्युपनयेन सम्भवो
गम्यते अस्ति च शब्दे कृतकत्वमिति च यदा धर्मोदाहरणं तदा
तथेति यदा वैधर्म्येण तदा न तथेति ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् । प्रतिज्ञायाः पुन-
र्वचनमिति । प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्याशेषप्रमाणोपपत्तौ साध्यविपरीत-
प्रसङ्गप्रतिषेधार्थं यत् पुनरभिधानं निगमनमिति । एतस्मिन् सूत्रार्थे
परस्यावकाशो नास्तीति अभ्युपेत्य तद्दोषनिराचिकीर्षया वाक्य-
सुपक्षिप्यते । उपनयनिगमने नावयवान्तरे अर्थाविशेषादितदात्म्यं
यथाश्रुति न केनचिदर्थेन सम्बध्यते अथ हेत्वपनयावेकेन पक्षी-
कृत्यार्थाविशेषादिति हेतुः स विपक्षद्वन्द्वित्वादिपर्ययहेतुरर्थाविशेष-
सौकर्येऽदर्शनादिति नामाले च दर्शनादिति । यथा बहूनां घटाना-

मेकोऽर्थाङ्कारणादिर्न चैकत्वमिति । अथैकप्रयोजनकत्वेन पञ्चोक्तस्य
 ब्रूयादेकत्वमेकप्रयोजनत्वमिति । तथापि हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेना-
 चिन्नत्वात् हेतूपनययोरेकार्थत्वमिति प्रतिज्ञार्थः । अर्थाविशेषादिति
 हेत्वर्थोऽपि स एव अन्यस्य हेत्वर्थः अन्यस्योपनयार्थ इत्यसिद्धोऽप्यर्थं
 हेतुसादृष्टितं पञ्चधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तेरन्यवर्जनमित्येतदनेनैव प्रत्युक्तम् ।
 यद्यपि यथा तथेत्युपसंहारे कृते तथेत्यनेन शब्देन सर्वसामान्यं वा
 कृतकत्वसामान्यं वाभिधीयते कृतकत्वविशेषो वा सर्वसामान्यं तावन्न-
 युक्तम् तथेतिव्यपदेशाशक्यत्वादिति कृतकत्वविशेषोऽपि न युक्तः अन्यथा-
 शब्दस्य कृतकत्वापरिशेषात् कृतकत्वसामान्यं तच्च हेतुनैवोक्तमिति ।
 तदप्युक्तम् । उपनयस्योपमानार्थत्वात् उपमानार्थं उपनय इति तस्यो-
 पमानं न सर्वथा साध्यसाधनभावावाश्रित्य प्रवर्तत इति यत्किञ्चि-
 देतत् । कृतकत्वसामान्यं तु शब्दसन्निधावभिधीयत इति चिन्मि-
 दम् कृतकत्वं खल्वशब्दसन्निधावभिधीयत इति शब्देन च विशेष्य-
 माणं कथं सामान्यं भविष्यति तस्मात् सामान्यविशेषवान् हेतुरिति-
 गतार्थत्वाच्चोपनय इत्यनेन प्रत्युक्तम् । यद्युक्तं यथा तथेत्युपमानमेत-
 दुपमानं चोपनयो न दृष्टान्त इति एतेन निगमनं प्रत्युक्तम् । ते-
 एते वीतावीतवाक्ये स्तन्ने पञ्चावयवेन पुनरेकमन्वयव्यतिरेकि चेति॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणीयपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूह-
 स्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणीयपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति
 सूत्रम् । अस्यार्थः पूर्ववत् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति । यथा सोऽर्थो भवति
 सोऽस्य तथा भावस्तत्त्वम् एतस्मिन्नविज्ञाते सामान्यतोऽवगम्यते कुतः

पुनरेतत् सामान्यतोऽवगतमिति । अविज्ञाततत्त्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्
 यस्मादग्रमाहाविज्ञाततत्त्वं इति तेन ज्ञापयति सामान्यमवगतमिति ।
 अदि पुनः सामान्यमपि नाधिगतं स्यात्तु ब्रूयादविज्ञाततत्त्वं इति
 अविज्ञात इत्येवं ब्रूयादिति अविज्ञाततत्त्वं इति समासोऽयं न चार्थो
 गम्यते किमविज्ञातं तत्त्वं येन उताविज्ञातं तत्त्वं यच्च कस्यापि विशेषः ।
 अथविज्ञातं तत्त्वं येन सोऽयमविज्ञाततत्त्वं परिच्छेत्ता तस्मिन्विज्ञा-
 ततत्त्वे परिच्छेत्तरि तदवगतार्थमूहसत्कं इति प्राप्नोति । अथाविज्ञातं
 तत्त्वं यच्च तदविज्ञाततत्त्वं यस्मिन्विज्ञाततत्त्वं इति षष्ठीविग्रहेण
 युक्तमेतत् । विशेषहेतुभावाच्चाधिगमः नापि विशेषहेतुरिति किमथं
 द्वितीयाविग्रहेण समास उत षष्ठीविग्रहेणेति युक्तम् अर्थग्रहणसाम-
 र्थात् यस्मादविज्ञाततत्त्वं इति अर्थस्यार्थमापन्नात् कर्म तेन ज्ञापयति
 षष्ठीसमासोऽयम् । द्वितीयाविग्रह इति अर्थग्रहणमन्तरेणापि सा-
 मान्यतोऽवगतेरविज्ञातं तत्त्वं यस्मैत्यप्यतुक्तेऽप्यर्थं गम्यत एवैतदर्थं इति ।
 एवमपि समासे चन्द्रेहतादवस्थानम् । माभूत् समासो वाक्यमेवास्तु
 अविज्ञातं तत्त्वमस्येति भवत्येवाभीष्टार्थप्राप्तिः साधवार्थं तु समास-
 कारणम् अतुक्तेऽप्यर्थं सामर्थ्याद् गम्यते अविज्ञातं तत्त्वमस्येति अचोक्तं
 चन्द्रेह एवं स्यादिति समस्तानभिधानप्रसङ्गाच्च । अदि च सामर्थ्य-
 माश्रित्यार्थग्रहणं प्रतिप्रिध्यते तदैवं युक्तमूहसत्कं इति सामर्थ्यतः
 शेषं गम्यत इति तस्मादर्थग्रहणं ज्ञातनिराकरणार्थमिति । माभूत्
 यस्मात्सामान्यं किञ्चो वाच्यते न बुद्धिधर्मनिराकरणार्थत्वात् उभयथा
 कारणमूहो भवति विज्ञाततत्त्वेऽविज्ञाततत्त्वे च तत्र तावदविज्ञाततत्त्वं
 ऊहः इत्युवाचप्रवणधारणविज्ञानोहापोहतत्वाभिनिवेशा बुद्धिधर्मा

इति तत्त्वमवष्टृतं विजानाति विज्ञातमूह इति किमुक्तमवति ।
 थोऽसावर्थः पूर्वमनेन विज्ञातस्त्वमेवोह इति पूर्वानुभूतपरिच्छेदे
 ऊह इत्युच्यते न त्वयं तर्कः यः पुनरविज्ञाततत्त्वेऽर्थे ऊहः स तर्कः ।
 षष्ठ्यभिधानमधिकरणार्था^(१)सम्भवादविज्ञाततत्त्वस्यार्थस्त्विति वक्तव्यम्
 अविज्ञाततत्त्वोऽर्थो ज्ञायमानः कर्म भवति कर्मणि च षष्ठ्येव व्यायची
 यथा घटस्य विज्ञानमिति । न । विभक्तिव्यत्ययात् । षष्ठीस्यस्य एवैषा
 सप्तमी द्रष्टव्या यथान्यत्र इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे
 हेतव इति व्यत्ययः कस्मात् यदि व्यत्ययेन कश्चिदर्थो सम्भवे युक्तो
 व्यत्ययः यथा यस्मिन्नेवायुगपत् संयोगविशेषा इति अधिकरणार्थं
 इषोरपि येऽवयवास्तेषामपि संयोगविशेषास्तेऽपि कर्मान्यत्वे हेतव
 इति । न पुनरिह व्यत्ययेन फलं पश्यामः तस्माद्युक्तो विभक्ति-
 व्यत्यय इति । न न युक्तः । सामान्याधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थं
 यस्मैव सामान्यमधिगतं तदन्तिगो विशेषा अयवगन्तव्या इति ते च
 विशेषाः संयोगिनः समवायिनश्च भवन्तीति कारणोपपत्तितः प्रमा-
 णोपपत्तितश्च । उपपत्तिः सम्भवः सम्भवत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति
 भवेद्यमर्थ इति । उदाहरणं थोऽर्थं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानाति तं
 तत्त्वतो जानीयेयमिति किमुत्पत्तिधर्मकोऽयानुत्पत्तिधर्म इति
 यावत् । एक उभयं जानातीति भाव्यम् । अनुत्पत्तिधर्मकेनानेन
 भवितव्यमिति य ऊहः स तर्क इति । नन्वेतत् तत्त्वज्ञानमेव किमु-
 च्यते तत्त्वज्ञानार्थमिति नेदं तत्त्वज्ञानमनवधारणात् । न ज्ञायमव-
 धारयत्येवमेवेति किं त्वनुत्पत्तिधर्मकेन ज्ञात्वा भवितव्यमिति

प्रमाणविषयमनुमानाति कथं पुनरयं तत्तज्ज्ञानार्थं भवति प्रमाण-
विषयोविवेचनात् प्रमाणविषयमनेन विविनक्ति अयमर्थो युक्त इति
प्रमाणाणि प्रवर्तमानानि तर्कविविक्तमर्थं तथाभूतमवगच्छन्तीति
सहः संग्रयनिर्णयाभां न भिद्यत इति केचित् । अयं किञ्चोदः
संग्रयो वा यदि संग्रहस्तेन संगृहीतत्वात् पृथक् न पठितव्यः अथ
निर्णयस्तेन संगृहीत इति । अपरे त्वनुमानं तर्क इत्याहुः । हेतु-
स्त्वर्थो न्यायोऽपीचा इत्यनुमानमाख्यायत इति । अपरे त्वनुमानमेव
तर्कं युक्तपेचं वर्णयन्ति यन्तावन्निर्णयसंग्रयाभां नोहो भिद्यत इति ।
तत्र प्रत्ययस्वरूपानवबोधात् । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे भवतीति सामान्ये-
नाधिप्रो भवान् सत्यमविज्ञाततत्त्वे भवतीति न पुनः प्रत्ययस्वरूपं
व्यज्ञाधि भवता अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संग्रयः किंखिदिति ।
अवधारणात्मकः प्रत्यय एवमिदमिति निर्णयः । अयन्तु संग्रयात्
प्रच्युतः कारणोपपत्तिरस्ति निर्णयं चाप्राप्तो विशेषादर्शनाद्विशेष-
दर्शनात्निर्णयो भवति न चास्मिन् विशेषदर्शनमस्ति । एतेनानुमानं
तर्क इत्येतदपि प्रत्युक्तम् । विशेषादर्शनादिति किं पुनरस्य स्वरूपं
भवेदित्येव प्रत्यय इत्येतस्य स्वरूपमिति यैरप्यनुमानं युक्तपेचं तर्कं
इत्युच्यते तैरप्यनुमानात् तर्कभेदः स्वयं वक्तव्यः युक्तिः प्रमाणोप-
पत्तिः प्रमाणोपपत्तिमपेक्षमाणो यः प्रत्ययः स तर्क इति केवलं
सङ्ज्ञाभेदमाचम । अथ न प्रमाणोपपत्तिर्युक्तिः अनुमानं युक्तपेच-
मित्यपेक्षासामर्थ्यं वक्तव्यम् । स्वविषयाधिगमे चानुमानं किमपेक्षते ।
अथेतरप्रमाणापेक्षा युक्तिरित्युच्यते एवमप्यर्थयद्दार्थी वक्तव्यः । कथं
प्रत्यक्षागमाभ्यामनुमानमनुगृह्यत इति । अथानुमानस्य प्रत्यक्षाग-

नैकविषयत्वं तथापि तर्कः नीक्ष्येतानि प्रमाणविषयतया प्रतिसंहिता-
नीति भवेत् । अवधारणप्रत्ययौ भिन्नमिमित्तौ विशेषवत्त्वात् प्रत्य-
क्षानुमानप्रत्ययवत् अनुमानं तर्कः सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यपेक्षत्वात्
अनुमानवत् न तर्कस्वरूपानवबोधात् नैव सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यपेक्षः
तर्कः कथमिति द्वयस्थानधिगतेः यच्च द्वयमधिगम्यते धर्मो साधन-
धर्मस्य तत्रानुमानं प्रवर्तते यच्च पुनर्दुर्भिमत्साधनधिगतिर्न सिद्धाधि-
गतिरस्ति सत्कर्मविशेषे इति । तस्मात्सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यपेक्षत्वम-
नुपपन्नम् अनुमानं च धर्मिगतधर्मोपलब्धौ प्रवर्तते न पुनस्तर्कः तर्क-
स्त्वन्यगतधर्मप्रदर्शनेनापि प्रवर्तते यथा भवितव्यमनेन पुरुषेषेति यथा-
स्मिन् देशेऽस्या वाङ्मन इति अश्ववाहनं पुरुषधर्मः सोऽयमन्यगतधर्मो-
पपत्त्या स्थाप्युच्यवच्छेदमात्रमूह इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणानिसंधत्त इति
प्रमाणसंहितो वादेऽपदिष्टः न पुनरयं प्रमाणपरिच्छेदकत्वादिति ॥

विमृश्य^(१) पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः ॥४१॥

एतस्मिन् तर्कविषये विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णय
इति सूत्रम् । सम्बन्धोऽर्थस्य पूर्ववदिति । विमृश्येति । विमर्षं कृत्वा
पक्षान्यप्रतिपक्षाश्च पक्षप्रतिपक्षाभ्यां पक्षग्रन्थेन पक्षविषयं साधन-
मुच्यते प्रतिपक्षग्रन्थेन प्रतिपक्षविषयस्य साधनस्योपासनाः ताभ्यां
साधनोपासनाभ्यां अर्थवधारणं स निर्णय इति । न पुनरयं
नियमः किं तावन्निर्णये आहोस्वित् पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् अथ विमृ-
श्येति यदा विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णय इति निर्णये
नियम इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्यस्य व्याघातः । एतेन

(१) विमृश्येति कश्चित् ।

विमृश्यैवेति प्रत्युक्तम् । अथ पक्षप्रतिपक्षाभ्यां निर्णय एव उभया-
 मयो निर्णयः प्राप्नोति तर्कविषये नियमो नान्यत्र योऽयं तर्कस्य
 विषय एतस्मिन् तर्कविषये विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो
 भवति पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो विमृश्यैवेति सामान्यनिर्णय-
 सङ्गणनेतत् कुतोऽयं नियमस्तर्कविषय इति तर्कस्यानन्तरोद्देशात्
 तर्कविषय इति नियमः अन्यथापि निर्णयभावात् निर्णय इति ।
 अथ निर्णयस्य किं सङ्गणनम् अर्थपरिच्छेदोऽवधारणं निर्णय इति
 योऽयं निर्णयः प्रमाणविषये भवन्नेकग्रः प्रमाणैः क्रियते संहृत्य च
 तर्कविषये संहृत्यान्यथैक इति वादे शास्त्रे च विमर्षवर्जं वादे पक्ष-
 प्रतिपक्षाभ्यामेव न शास्त्रे वादे वा विमर्षोऽस्ति उभयोर्निश्चितत्वात्
 शास्त्राभ्युपगतपदार्थस्य निश्चितत्वाच्च । पक्षप्रतिपक्षग्रन्थेन साधनोपा-
 स्याथोर्यहणमित्ययुक्तं प्रमाणाभावात् पक्षप्रतिपक्षग्रन्थेन साधनोपा-
 स्याभावुच्येते इति । किं प्रमाणम् कस्मात् पुनर्यथाश्रुति न भवति
 पक्षप्रतिपक्षयोः कर्मत्वात् न च कर्मार्थपरिच्छेदकं परिच्छेद्यत्वात्
 तस्मात् पक्षप्रतिपक्षग्रन्थेन परिच्छेदकयोः साधनोपास्यथोर्यहणम्
 तयोरकर्मकत्वात् तयोरेकस्मात् ग्रहणमेवं वक्तव्यम् विमृश्य साध-
 नोपास्यथाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति । एवं सति स्वविग्रहोऽर्थो
 भवति । न च साधनवक्तः कश्चिद्विग्रह इति नैकविषयज्ञापनार्थत्वात्
 यदिष्यथौ साधनोपास्यथौ तदिष्यथो निर्णयः । अन्यथा हि साधनो-
 पास्यथाभ्यां निर्णय इत्युक्ते न ज्ञायते क पुनर्निर्णय इति । पक्षप्रति-
 पक्षग्रन्थाभ्यां च साधनोपास्यथोर्यहणं तदिष्यथस्य चेति । अर्थग्रहणं
 तर्हि न कर्तव्यम् गम्यमानत्वात् केन गम्यमानत्वात् विमृश्य पक्ष-

प्रतिपक्षाभ्यामेवावधारणमित्युक्ते गम्यते ऽर्थस्येति तस्मादर्थग्रहणं न कर्तव्यम् । श्रुतिसामर्थ्यादन्यतरनिर्णयज्ञापनार्थम् गम्यमानमर्थग्रहणं यत् करोति तेन ज्ञापयत्यन्यतरस्मिन् पक्षे निर्णय इति । पक्ष-प्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणमित्युक्तम् कस्मात् एकस्मादधिगतः नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यां सह ताभ्यामवधारणं किं तर्ह्येकस्माद्योवतिष्ठत इति उभाभ्यामेवेत्याह । कथमिति । उभयनिवृत्तावनिवृत्तो हि विमर्शो उभयावस्थाने चानिवृत्त इति यदा त्वेकोऽवतिष्ठत एको निवर्तत इति तदा निर्णय इति अतः संहत्य पक्षप्रतिपक्षौ निर्णयहेतू इति । एतस्मिन् विषये कदा निर्णयो भवति किं प्रथमे उत द्वितीये उत तृतीये इति । सर्वत्र भवत्यर्थस्य तथाभावात् अथवा तृतीय इति युक्तम् । कथमिति । एकस्मावत् साधनेन पक्षमवस्थापयति द्वितीयः साधनं दृष्ट्वा निवर्तते साधनाभासं वा बुद्ध्वा साधनदोषादिभावविषया प्रवर्तते तस्मिन्नित्यर्थं साधनं ब्रूते प्रथम इदानीं निश्चितं^(१) साधनमिति । यदि मन्यते न प्रवर्तते अथ दूषणाभासमिति बुद्ध्यते तदुद्भावनार्थं प्रवर्तते तस्मिन्नित्यौ द्वितीयपक्षसाधनमपि निवर्तते । किं कारणम् प्रथमपक्षसाधनस्य निर्द्दीप्तत्वात् निर्द्दीप्ते च प्रथमपक्षसाधने न द्वितीयस्यावकाश इति निवर्तते न द्वितीयः पक्ष इति यत्रावतिष्ठते तस्मिन्नित्यर्थः स निर्णयः सम्भवासम्भवाभ्यां पक्षप्रतिपक्षयोः संहत्य क्रियते । निर्णयोऽनुमानमेवेति केचित् । केचिद्वर्णयन्ति निर्णयोऽनुमानमेव न पदार्थान्तरमिति । न । सिङ्गलसिङ्गलसम्बन्धपेक्षत्वादानुमानस्य निर्णये च तदभावः प्रमाण-

(१) निश्चितं—पा० १५० ।

फलत्वात् प्रमाणमनुमानम् प्रमाणफलं तु निर्णयः निर्णयः स्वविषय एव अनुमानं तु स्वविषयेऽन्यत्र च। यथा धूमदर्शनं धूमपरिच्छेदेनानुमानमपि निर्णय इति। यदा च परिच्छिनन्ति धूमेन तदानुमीयतेऽनेनेत्यनुमानमग्निपरिच्छेदः फलम्। यदा च भावसाधनमाश्रित्योच्यतेऽनुमानं निर्णय इति तदाभ्यनुज्ञया वर्तितव्यम्। यदा च कारणसाधनतामाश्रित्योच्यतेऽनुमानं निर्णय इति तदा प्रतिषेधो वचनीयः कार्यकारणयोर्भेदात् कारणमनुमानं कार्यं निर्णयः तस्मान्नानुमानं निर्णय इति ॥

इति—सौद्योतकरे न्यायवार्तिके^(१) प्रथमस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जस्यो वितण्डेति । नाथं कथा नियमः किं तर्हि विचारवस्तुनियमः यदस्य विचार्यते तत् चेधा विचार्यते । तत्र विचारो वादो जस्यो वितण्डेति । तत्र गुवादिभिः सह वादः । विजिगीषुणा सह जस्यवितण्डे । तत्र ययोहेत्रं सप्तषापदेत्रः वादस्य सप्तषयमुच्यते तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भ इति सूत्रम् ॥

(१) परमर्षिभारद्वाजेऽद्योतकरौ न्यायसूत्रवार्तिके—इति कश्चित् ।

यदस्यपादप्रतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जनो ।

सकारि मन्त्रस्यस्य भारद्वाजेन वार्तिकम् ॥

इति पञ्चमाध्यायान्तस्यं वचनं तु भूमिकायां समाप्तोपविद्यामः ।

प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चा-
वयवोपपन्नः पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ ४२ ॥^(१) (१)

तत्र वादः पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहः कौ पुनरेतौ पञ्चप्रतिपक्षौ
वस्तुधर्माविकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावनवसितौ वस्तुधर्माविति
वस्तुविशेषौ वस्तुनः सामान्येनाधिगतत्वात् विशेषतोऽनधिगतत्वाच्च ।
विशेषावगमनिमित्तो विचारः तस्माद्वस्तुधर्माविशेषावेकाधिकरणौ
नानाधिकरणौ विचारमप्रयोजयतः उभयोः प्रमाणोपपत्तेः तद्यथा
अनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति । अविरुद्धावप्येवं यौ विरुद्धौ तौ
विचारं प्रयोजयतो नाविरुद्धाविति तद्यथा क्रियावद्भ्यं गुणवच्चेति ।
तत्र कालाविति निर्णयोत्तरकालं विचाराभावात् तावेतौ विरुद्धा-
वेवं विशेषणौ धर्मौ पञ्चप्रतिपक्षौ तयोः परिग्रह इत्यन्भवनियमः ।
एवंधर्मायं धर्मौ नैवंधर्मेति सोऽयं पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ।
अस्य कथा माकुतयेऽपि^(२) समानत्वात् विशेषणार्थं प्रमाणातर्क-
साधनोपासम्भ इति प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपासम्भस्यास्मिन् क्रियत
इत्यस्मिन् भवतीति अस्मिन्निति सप्तमीनिर्द्देशो विषयज्ञापनार्थः ।
अस्मिन् विचारे कथं पुनः तर्केण साधनमुपासम्भश्च अप्रमाणात्वात्
प्रमाणानुपाहकत्वात् न प्रमाणसंगृहीतस्तर्को न प्रमाणान्तरमित्यु-
क्तम् । सोऽयमप्रमाणात्मकः सन् कथं सिद्धुपासम्भयोः करणं भविष्यति
न भ्रूमस्तर्कः सिद्धुपासम्भयोः करणमपि तु प्रमाविषयविवेचना-
त्तर्कः प्रमाणान्यनुगृह्णातीति तर्कविविक्तं विषयं प्रमाणानि प्रवर्त-
मानानि परिच्छिन्दन्ति । सोऽयं प्रमाणानामनुपाहकत्वात् प्रमाण-

(१) यद्यपि न्यायसूचीयन्यानुसारेण प्रत्याह्निकं सूत्राङ्गा भिन्ना एव तथापि सुत्रित-
सूत्रभाष्यपुस्तके ऽप्राक्कृतसभेदाभावात्प्राक्कृतसभेदः कृतः ।

(२) कथात्रये ऽपीत्यनुमोचते ।

सञ्चितो वादेऽपदिष्ट इति । साधनसुपासन्नसञ्चिन् भवतीति किं तावत् सिद्धिः साधनसुपासन्नसुपासन्नः । अथ साध्यतेऽनेनेति साधनम् उपासन्नभते ऽनेनेत्युपासन्नः । यदि तावद्भावसाधनौ साधनोपासन्नसञ्चिन् तदा प्रमाणैस्तर्कैश्च च न युक्तौ प्रमाणाणां तर्कस्य च पराप्रतिपादकत्वात् प्रमाणाभ्यात्मप्रतिपत्तिसाधनानि परप्रतिपादनार्थसाध्यं विचारः तस्मान्न प्रमाणैस्तर्कैश्च च सिद्धुपासन्वी भवतः अथ करणसाधनौ तथापि पञ्चावयवोपपन्न इति पृथक् न पठितव्यम् । किं कारणम् प्रमाणतर्कसाधनोपासन्न इति करणसाधनेन पदेनाद्यवार्थस्योक्तत्वात् नान्यार्थत्वात् पञ्चावयवोपपन्न इत्यस्यान्योऽर्थः तथा च वक्ष्यामः । अथैतौ साधनोपासन्नसञ्चिन् भावसाधनौ किंविषयौ प्रमाणैस्तर्कैश्च च क्रियेते । ननु तं पञ्चविषयाविति पञ्चविषयं साधनम् प्रतिपञ्चविषय उपासन्नः सत्यसुक्तम् न पुनर्युक्तसुक्तम् । का पुनर्युक्तिहानिरथ उपासन्नस्य प्रतिपञ्चाविषयत्वात् प्रमाणतर्कसाधनसिद्धिः पञ्चस्य भवतु न पुनरुपासन्नस्य प्रतिपञ्चो विषयः न ब्रूमः प्रतिपञ्चविषय उपासन्न इति किन्तु साधनविषयः प्रतिपञ्चस्य यत् साधनं तद्विषय उपासन्न इति । कथं पुनः प्रतिपञ्चसन्निधावपदिष्टमान उपासन्नसञ्चिन् प्रतिपञ्चव्यतिरेकेण साधनेन सम्बन्धते सामर्थ्यादिसामर्थ्याच्च यदुपासन्नयोग्यं तदुपासन्नभते न च प्रतिपञ्च उपासन्नयोग्यः कथमिति उपासन्नभमानस्य चानुपासन्नभमानस्य च वस्तुनस्तथाभावात् तथाभूतमेव वस्तुपासन्नभमानं त***^(१) इत्यानानि सञ्च्यन्ते ।

(१) अथ कश्चिदर्थो निपतितः प्रथमवर्तीयादर्थेऽपुञ्जवोरप्यथ सञ्चितत्वात् न किञ्चन्यचराणापत्तिनीदानीं निश्चयो च भवति तानि इद्विपत्ते यथासम्भवं प्रदर्शयिष्यामः ।

(१५० क)

(षष्ठे १५० पङ्क्तौ १० * * * रवचिह्नितस्यने
ऽधोलिखितस्य पाठस्य योगः कर्तव्यः)

—याभूतमेवानुपास्यमानं साधने ऽपि तर्हि तुल्यम् साधनमपि
करणं तदपि स्वरूपं न कदाचिज्ज्ञाति । तस्मात् साधनस्या-
प्युपास्यमानो न युक्त इति । एवमनुपास्यमानः करणे न कर्मणि कर्मणः
स्वविषये सामर्थ्यात् सर्वं कर्म स्वविषये समर्थं करणमप्येवं तस्य तु
विषयान्तरे न सामर्थ्यमस्ति । यच्च विषयान्तरे ऽसमर्थं न तेन
कर्मणः करणस्य वा वैगुण्यम् । कस्य तर्ह्यनुपास्यमानो यो निगृह्यते ।
कस्य निगृह्यते पुरुषः । अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तौ पुरुषस्य न कर्मणो
न करणस्य सोऽयं प्रतिपाद्यितासमर्थयोः कर्मकरणयोरुपादानान्नि-
गृह्यते । प्रतिपत्तापि यथाभिहितपदार्थाप्रतिपत्त्या । सोऽयं पुरुष-
धर्मो वचनद्वारेणोद्गाह्यत इति वचनमुपचर्य्य पुरुषधर्मवचनमुपास्यमान
इति । कथं पुनरयमर्थः सूत्रपदेन लभ्यते लभ्यत इत्याह । कथम्
प्रमाणतर्कसाधनः प्रमाणैस्तर्केण च साधनस्योपास्यमानः प्रमाणतर्क-
साधनस्य प्रमाणतर्कसाधनोपास्यमानस्य प्रमाणतर्कसाधनोपास्यमानः एकस्य
साधनशब्दस्य गम्यमानार्थत्वाज्ञोपः यथोद्गमुखीति । अथ प्रमाण-
तर्कसाधनोपास्यमान इत्यनेन पदेन जल्पवितण्डाभ्यां कथं वादो
विशिष्यते । नन्विदं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवत् चयाणामपि समानं
भवति । न समानं वादे प्रमाणं वादे प्रमाणतर्कसाधनोपास्यमानस्य
नियतत्वात् प्रमाणतर्कसाधनोपास्यमान एव वादः । कृत्वादिसाधनोपास्यमाने
जल्पवितण्डेव । यथा विषाणिलं गवि गवये च समानमपि संवृत्त-
कण्ठतथा सास्त्रादिमन्तथा च विशिष्यमाणमुभौ गोगवयौ विशिष्यन्ति

(१५० ख)

तथा प्रमाणात्कसाधनोपासन्न इति । कृत्वातिनियहस्त्रानसाधनो-
पासन्नो ज्ञाप इत्यभिधानादादे नियहस्त्रानप्रतिषेधो विशेषविधा-
नात् ततस्तानुपासन्नो वाद् इति । प्रमाणात्कसाधनोपासन्न इत्यभि-
धानादादे ऽपि नियहस्त्रानानौत्यदोषः । उपासन्नप्रवृत्त्यात् समस्त-
नियहस्त्रानप्रवृत्तौ सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । यद्युपासन्नप्रवृत्त्यादादे नियह-
स्त्रानानि विद्यन्ते इति मन्यसे नतु सञ्ज्ञाभेदमात्रं ज्ञप्त्यादादस्य न
विशेषः । तथापि नियहस्त्रानानीहापीति नोत्तरयोर्नियमार्थत्वात् ।
यस्मादेवोपासन्नप्रवृत्तेन समस्तानि निय-

अत एवानियमार्थं उत्तरे पदे आरभ्येते सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चा-
वयवोपपन्नश्चेति । सिद्धान्तविरुद्ध इत्यनेन किल पदेन विरुद्धो
चेत्वाभासो लभ्यते तस्मान्न्यतोऽधिगतेः अन्य एवायं लभ्यते पञ्चावय-
वोपपन्न इति पञ्चपदहणात् न्यूनाधिके लभ्येते अवयवपदहणात् तदा-
भावो^(१) लभ्यन्त इति । लभ्यमानस्यार्थस्य पुनरभिधाने पिष्टं पिष्टं
स्यात् तस्मान्नायमर्थः । अथ किमिदं पदं सिद्धान्ताविरुद्ध इत्य-
नर्थकमेव (तस्मान्नायमर्थः)^(२) नानर्थकमपसिद्धान्तावरोधात् सिद्धान्त-
मभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोपसिद्धान्त इति सोऽनेनावरुह्यते
तस्मान्नायमर्थकं कस्मात् पुनरयं नियमो वादे अवयवाभासापसिद्धान्तस्य
नियदस्मानमिति । गुर्वादिभिः सह वादोपदेशाभियमः यस्मादर्थं
तत्त्वबुभुत्सुर्गुर्वादिभिः सह भिविधं फलमाकाङ्क्षन् वादं करोति
ततोऽस्य बुभुत्सावतस्मावत्साधनं वक्तव्यम् यावदनेन ज्ञातव्यमप्रतिदन्दि-
त्वात् प्रतिदन्दिना सह न वादः किं तु जल्पः तत्र समस्यनियद-
स्मानप्रयोग इति युक्तम् । प्रमाणतर्कसाधनोपासकश्च इत्यभिधानात्
उभयोः सिद्धसिद्धिप्रसङ्गः यदि प्रमाणतर्कसाधनोपासकश्चो वादः
उभयोर्वादिप्रतिवादिनोः प्रमाणतर्कसाधनोपासकश्चाभिधाने नाधिकार
इत्युभयपक्षसिद्धसिद्धिप्रसङ्गः । नैव दोषः अप्रतिज्ञानात् नेदं प्रति-
ज्ञायते उभयोर्वादिनोः प्रमाणाणि सन्तीति अपि तूभाभां साधनं
वक्तव्यमेतन्नियम्यते न पुनः साधनमेवैतद्भवतीति दूषणमप्येवम् ।
अपरे तु स्वपरपक्षसिद्धसिद्धार्थं वचनं वाद इति वादस्वस्वार्थं वर्ण-
यन्ति । अत्र च पक्षविशेषणार्थमुपात्तयोः स्वपरपक्षयोरनुपपत्तिर्वि-

(१) तदाभासाः—इति साधु । (२) एतन्नप्यस्यः पाठोऽयुक्त इति स्वपितृम् १७० ।

कस्यानुपपत्तेः समासासम्भवाच्च । एतौ खलु सपरग्रहद्वौ परिग्रह-
वर्जनार्थौ वा स्याताम् साधनीयदूषणीयार्थौ वा पूर्वोत्तरपक्षार्थव्यव-
स्थापकौ वा पक्षप्रतिपक्षावद्योतकौ वा प्रथमद्वितीयपक्षाभिप्रायकौ
वा एकस्य वानेकविशेषणाभिसन्धिनाऽनेकग्रह्णाभिधानमिति । तत्र
परिग्रहपरिवर्जनार्थता तावदनुपपत्त्या किमोर्यासम्भवात् । न परि-
ग्रहार्थतायां किमोर्यः सम्भवति कस्यायं खो भविष्यति कस्य खार्थं
इति खीकरणं परिग्रहार्थः यस्य खीकारो भवति तस्य ख इति ।
तदेव चिन्त्यते किं तत् खीकरणमिति । ममेति प्रत्ययोत्पत्ति-
कारणभावाभावौ सपरग्रहार्थः निर्दिष्टः खार्थो नरस्य खं न हि
ग्राह्यकारस्य खः परो वा सम्भवति यदर्थमिदं स्यादिति । यस्य
खस्य खं भवति तन्नस्याधिक्यार्थं किञ्चिदुपकरोति न पुनः खामिनः
पक्षेण कश्चिदुपकारः क्रियते तस्मात् परिग्रहवर्जनार्थौ तावत्
सपरग्रहद्वौ न भवतः । साधनीयदूषणीयार्थौ सपरग्रह्णाविति
चेत् अथापीदं स्यात् साधनीयः सपक्षो दूषणीयः परपक्ष इति ।
अहो ग्राह्यार्थकौग्रहं साधनीयः साध्यः स्यात् साधनीयः सपक्ष
इति कुत एतत् सपक्षं चेत् पक्षस्य साधयितुमिष्टः पक्ष इति साध-
नीयग्रह्णेनापि तदेवोच्यते व्यवच्छेदार्थं चेदमुच्यते सपक्षः परपक्ष
इति परपक्षाज्ञायं सपरग्रह्णेन व्यवच्छेद्यमानेन समानमर्थं शक्नोति
वक्तुम् अर्थं वा विशेषणम् सामान्यग्रह्णा अपि विशेषे वर्तन्त
इत्यदृष्टमेतत् न ते सामान्यग्रह्णा ये विशेषेषु वर्तन्त इति किन्तु
प्रमाणादिभेदानुविधाधिना विशेषग्रह्णा एव अपि च साधनीयः
पक्षः सपक्षः दूषणीयः पक्षः परपक्षः । एतदपि न बुद्ध्यामहे साधनीय-

शब्दस्य पञ्चविषयत्वात् साधनीयः पक्षो भवतु दूषणं तु न कदा-
चित् परपक्षेण सम्बध्यते परपक्षस्य तादवस्थ्यात् । अथ दूषणस्य को
विषयः कस्यचित् स्थापनाविषय इति किञ्चिद्दूषणं स्वपरपक्षाभ्याम-
सम्बद्धमेव । कतमद्दूषणं स्थापनया सम्बध्यते का चेयं स्थापना चेति
स्थापना पञ्चावयवं पञ्चासाधकं वाच्यम्^(१) वाक्यदोषो दूषणं तंदाक्यं
न्यूनमधिकं च भवति अवयवाभाषोपपन्नस्य तद्गुणावनं दूषणमेतत्
स्थापनया सम्बध्यते तद्विषयत्वात् । शेषं तु दूषणं न स्थापनया न
स्वपरपक्षाभ्यां सम्बद्धम् उत्तरदोष आक्षेपभावश्चेति । सत्यं न साक्षात्
पक्षस्य दूषणेनाभिसम्बन्धः स्थापनानिवृत्तिद्वारेण तु प्रवर्तमानं
दूषणं न पक्षं निवर्तयति स्थापनानिवृत्तेः परपक्षं दूषयतीत्युच्यते
उपचरितशब्दप्रयोगो स्वक्षणेऽनुपपन्नो स्वक्षणस्य तत्त्वविषयत्वात्
तत्त्वव्यवच्छेदकं स्वक्षणम् न पुनरुपचरितशब्दप्रयोगेन व्यवस्थासि ।
यदि च पारम्पर्येण प्रवृत्त्या प्रवर्तमानं दूषणं परपक्षं निवर्तयति
तदैवं वक्तुं कर्तुं परपक्षाद्भयं वचनं वाद् इति । एवमभिधीयमाने
किं भविष्यतीति स्वप्नु च सूत्रं भवतीत्युभयोश्च साधनदूषणयोः
पारम्पर्येण परपक्षासिद्ध्यर्थतेति । अथ माभूदुभयत्र पारम्पर्यमिति
स्वरूपत एव वक्तव्यम् । पक्षस्थापनासिद्धासिद्ध्यर्थं वचनं वाद् इति ।
एवं हि स्पष्टता स्वक्षणस्य यथाविषयं चाभिसम्बन्ध इति स्थापनापि
न पूर्वं दूषणं सम्बध्यत इति दोषतादवस्थ्यम् कस्यचित् सम्भवात् ।
किञ्च दूषणं स्थापनया सम्बध्यत इति सामान्याभिधानेऽपि साम-
र्थ्यास्त्रियमः तस्मादिदमनुपपन्नम् । साधनीयदूषणीयार्थौ स्वपर-

(१) वाक्यम्—पा० १५० ।

ग्रन्थाविति स्वरग्रन्थौ पूर्वोत्तरपञ्चार्थौ भविष्यत इति यदुक्तमभवति
 पूर्वोत्तरपञ्चाविति न युक्तमेतदपीति साधनदूषणयोर्नियमाभ्युप-
 गमात् तेन साधनदूषणैरित्येतस्मिन् सूत्रे साधनदूषणयोर्नियमा-
 भिधानं स्वरपञ्चाधनं परपञ्चे दूषणमिति । एतस्मिंश्च नियमत उत्तर-
 विषयं प्राप्नोति तेनोत्तरपञ्चवादी स्वमेव पञ्चं दूषयतीति प्राप्तम् ।
 स्वरपञ्चोत्तरवादिनः पूर्वपञ्चादन्य इति स्वरपरे ग्रन्थाभ्यां^(१) पूर्वोत्तर-
 पञ्चयोरभिधानमिति न पदार्थो न परिभावे रूढिः । एतेन पञ्च-
 प्रतिपञ्चार्थता प्रथमद्वितीयपञ्चार्थता च व्याख्याता । एक एवायं पञ्च
 इति विशेषणद्वययोगात् साध्यतया दूष्यतया च विशेष्यमात्रः स्वर-
 ग्रन्थवाच्य इति युक्तमेतद्विवचनं तु न युक्तम् । एकस्थानेकविशेषण-
 योगो न प्रतिषिध्यते द्विवचनं तु न भवतीति ब्रूमः न लोकस्था-
 नेकविशेषणाभिसम्बन्धे सति द्विवचनवञ्जवचने भवतः नहि देवदत्तं
 कृचदृष्ट्याभ्यां समुपसन्नं वक्तारौ भवन्ति^(२) क्वचिद्विष्णुनावागताविति
 तदेवं विकल्पानुपपत्तेः स्वरग्रन्थानुत्पत्तिः समासासम्भवाच्च । स्वर-
 पञ्च इति समासपदमेतत् तच्च तावद्विशेषणविशेष्यस्वरूपानवगते^८
 षष्ठीसमासः यच्च पुनः षष्ठी समस्यते तच्च विशेषणं विशेष्यात्
 वृचगवधार्थते यथा राजपुरुष इति भेदाच्च यच्च च विशेषणविशेष्य-
 भाव इति तच्च भेदो दृष्टो राजपुरुषवदेव असत्यपि भेदे दृष्ट इति
 चेत् असत्यपि भेदे दृष्टः षष्ठीसमासः तद्यथा सेनापतिः पान-
 काङ्गमिति तच्च ज्ञानभ्युपगमात् को हि सुखात्मा पानकाङ्गग्रन्थार्थ-
 मङ्गेषो नार्थान्तरं प्रतिपद्यते सेनां च सैनिकेष्व इति । यथा च

(१) स्वरग्रन्थाभ्याम् ।

(२) वदन्तीति वाचुः ।

सेनादीन्यर्थान्तरभूतानि तथोक्तं गुणगुणिवाद इति । अथ मन्यसे
 नार्थः शब्दस्वार्थः पञ्चशब्दस्येति तस्मापोदितत्वात् । यथा स्वार्थवाचकः
 शब्दो न भवति तथोक्तम्, तस्मान्न षष्ठौसमासः । एतेन कर्मधारयः
 प्रत्युक्तः । स्वस्वार्थौ पञ्चस्येति विशेषणस्वरूपासिद्धेर्भेदाभावात् । एतेन
 बज्रनीहिरपि प्रत्युक्तः । साधयित्वविषयश्च साधनं प्राप्नोति अतो
 न बज्रनीहिः । ननु च साधनीयता स्वार्थः पञ्चविशेषणत्वेन सम्भ-
 वति न सम्भवति पर्यायत्वात् साधनीयः पञ्च इति पर्याय एव न च
 पर्यायशब्देः समानाधिकरणो बज्रनीहिः सम्भवति नहि भवति
 वृत्तस्वरं क्लिन्तीति विरोधात् । यदि तावदयं पञ्चशब्दः स्वपचा-
 द्भिद्यते परपञ्चवचनं प्रतिज्ञेति व्याघातः । किं कारणम्, प्रति-
 ज्ञायाः स्वपञ्चविषयत्वात् । अथाभिन्नस्वार्थापीदं न प्राप्नोति स्वपर-
 पञ्चयोः सिद्धसिद्धार्थं वचनं वाद् इति न चान्यः समासः सम्भवति
 न चेदं वाक्यम्, तस्मात् स्वपरपञ्चयोरित्यसारम् । आस्तां तावत्
 स्वपरशब्दार्थौ विशेषणविशेष्यभावश्च स्वपरशब्दयोः । अथ समासः
 कस्मान्न क्रियते स्वपरपञ्चसिद्धसिद्धार्थं वचनं वाद् इति किमेवं
 कृते भवति स एवार्थो ज्ञाघवं च । अथ केचित् परिहारं ब्रुवते ।
 यदि किञ्च समासः क्रियते उभयाश्रिते सिद्धसिद्धौ भवतः न
 दोषतादवस्थ्यात् नायं दोषः समासकरणेन परिद्विद्यते कथमिति
 स्वपञ्चसिद्धसिद्धपरपञ्चसिद्धार्थं स्वपरपञ्चयोः सिद्धसिद्धार्थमिति
 नासामर्थ्यात् न ह्ययं समासः समर्थः स्वपञ्चसिद्धसिद्धार्थमिति
 कस्मात् व्याहृतत्वात् यदि सिद्धार्थं यततेऽसिद्धार्थमिति व्याघातः
 यद्यसिद्धार्थं यतते सिद्धार्थमिति व्याघातः यद्यसामर्थ्यात् समासः

समाप्तोऽपि^(१) तर्कानामर्थ्यात् नोभयपक्षसिद्धासिद्धिप्रसङ्गः । एक-
 वचनमङ्गवचनप्रसङ्ग इत्यन्ये । यदि किल समासः कियेत समाप्तो-
 ऽनभिव्यक्तवचनभेदः तस्माद्वचनभेदव्यक्तनिमित्ताद्यमासः । कथं नाम
 स्तपरपक्षयोः सिद्धासिद्धार्थं वचनं वादः स्यात् न स्तपरपक्षाणां न
 स्तपरपक्षेति नासम्भवादेकस्य सिद्धार्थं वचनम् नैवास्ति स्तपर-
 पक्षाणां साधनसत्तुमानमेकमिति तथाप्येषा नाख्यतोऽस्याने आग्रहा ।
 अनित्यः समासविधिरित्यपरे । अपरे समासविधेरनित्यतां वर्ष-
 षमिति । एवसाङ्गः । नायमवच्छं विधिः सर्वत्र समास इति । कश्चित्
 समासः कश्चित् वाक्यम् यथा च राज्ञः पुरुषः राजपुरुष इति
 समासः । न ह्युभयप्राप्तिरसमासः कस्मात् अनित्यः समासविधिरिति
 एवं नुवतोक्तं भवति प्राप्तसुभयम् अथोभयप्राप्तौ कस्मादसमास
 इति समासः कस्मादनित्यतोऽनुयोगः नानित्यतो साधनार्थत्वात्
 समासे साधवा^(२) समासे गौरवम् अनुगत्यर्थं च शब्दानामुपा-
 दानमिति गुर्वभिधाने प्रायोजनं वाच्यम् । वर्षे गुरुसाधवानभ्युप-
 गम इति चेत् नाथं परिहारोऽनुयोगस्यानित्यतेः वर्षे गुरुसाधवा-
 नुयोगं न प्रतिपद्यामश् इति चेत् न निवर्त्यतेऽनुयोगः कस्मादिति
 शास्त्रत्वेन च वादाभिधानमभ्युपगम्यते न च वर्षे गुरुसाधवमाश्रीयत
 इति च युक्तम् सिद्धासिद्धार्थमित्येतदपि न युक्तम् कस्मात् देधा-
 नुपपत्तेः अयं खल्वसिद्धिशब्दः कल्प्यमानो देधा कल्प्येत व्यक्ता-
 नुत्पत्तौ वा तस्य तावदुत्पत्तौ युज्यते प्रतिज्ञादिकस्य साधनस्य
 साधनज्ञानिप्रसङ्गात् नहि प्रतिज्ञादिसाधनेषु वस्तुत्यास्यते किं तु

(१) समाप्तोऽपि—इति शास्त्रस्थितिसङ्गतः पा० ।

(२) साधनसमासे इति साधुः ।

विद्यमानप्रकाशकलं साधनार्थः स हीयते सिद्धावुत्पत्तौ कश्चिदाया-
मिति । व्यक्ताविति चेत् नाधिकरणाधारत्वात् । अथ मन्वसे सिद्धा-
सिद्धिर्यत्किर्नोत्पत्तिः युक्तमेतदुत्तरं तु व्याहृतं भवति अधिकरण-
प्रत्यायनं सिद्धसिद्धौ इति ये चैतेऽधिकरणप्रत्यायनसत्त्वेषु सिद्धसिद्धौ
तेऽधिकरणे वर्तमाने पक्षस्य कथं सपक्षस्य भवत इति पक्षयोर्
वाच्यः स चायं दुर्वचः तद्विषयत्वात् तयोः सिद्धसिद्धोः पक्षो
विषयः अतस्तद्विषयत्वात्तस्येति । न युक्तमेतत् । ये एते सिद्धसिद्धौ
पक्षविषये किं तावत् पक्षे सिद्धे उतासिद्धे यदि तावत् सिद्धे नाधि-
करणप्रत्यायनं सिद्धिः किन्तर्हि यतस्तत्प्रत्यायनं स सिद्धिः कुतश्च
तद्भवत्यर्थस्य तथात्वात् यस्मात् सोऽर्थस्तथा भवति कथं तथा भवति
यथा प्रमाणैरभिसम्बद्ध इति यत् प्रमाणैरविसंवादितं, स तथा-
भाभावः^(१) । अथासिद्धे पक्षेऽधिकरणप्रत्यायनं भवति साधनप्रयोगात्
प्रागधिकरणप्रत्यायनमस्तीति वादवैयर्थ्यं स्यात् पक्षस्य सिद्धिरधि-
करणप्रत्यायनम् असिद्धिस्तु कथम् नहि परपक्षसिद्धिर्दूषणेन
क्रियत इत्युक्तम् स्थापनानिवृत्तेरुपचार इति चेत् स्थापतिर्दूषणं^(२)
प्रसूच्यमानं साक्षात् स्थापनां निवर्तयति स्थापनानिवृत्तेस्तु परपक्ष-
निवृत्तिरुपसर्धत इति न प्रयोजनाभावात् । नहि प्रयोजनमन्तरेण
सुख्यार्थव्यतिक्रमो लभ्यते अपि तु प्रमाणासम्भवेनोपचारो मद्वाः
क्रोग्नीति यथा लोकप्रयुक्तशब्दविषयस्योपचारः लोकगत्याः
शब्दार्थः न चेदं सौक्तिकं वाक्यं स्वपरपक्षयोः सिद्धसिद्धौ वचनं
वादः । अपरे तु प्रतिज्ञातार्थास्त्वापनं पक्षस्यासिद्धिं वर्षयन्ति तद्वा-

(१) तथाभाव इति चाहुः ।

(२) स्थापतिरिति चाहुः ।

धिकरणविषयं न निवर्तते प्रसङ्गः कथं पक्षस्थसिद्धिरिति सिद्धि-
 वत्प्रसङ्गः तस्मात् सिद्धसिद्धौ पक्षस्य धर्माविवेकं यत एतद्भवति सिद्धः
 पक्षोऽसिद्धश्चेति एवं सति द्रष्टृस्ते व्याघातः । यदि सिद्धसिद्धौ
 पक्षधर्मौ द्रष्टृस्ते सिद्धसिद्धौ इति व्याघातं भवति । अथ माभू-
 द्वाघात इति द्रष्टृस्ते एव ते तथापि पक्षस्य व्यक्तव्यक्तौ सिद्धसिद्धौ
 इति व्याघातम् । अथ तथा तथा ते पदार्थस्य सिद्धसिद्धौ तथा-
 प्यधिकरणप्रत्यायनं सिद्धसिद्धौ इति व्याघातं भवति । के पुनरेते
 व्यक्तव्यक्तौ वस्तुधर्मावभिधानप्रत्ययहेतु य एतावभिधानप्रत्ययौ
 व्यक्तौ व्यक्तश्चेति भवतः ते व्यक्तव्यक्तौ इति । अर्थशब्दानुपपत्ति-
 र्विकल्पानुपपत्तेः । अर्थशब्दः खलु प्रवर्तमानस्त्रेधा प्रवर्तते उद्देश-
 प्रयोजनाभिधेयविषयत्वेन उद्देशे तावदर्थशब्दो यथा ब्राह्मणार्थं
 भक्त इति । एवं चतुर्विधवाक्यं सङ्ग्रहः प्रयोजनेऽर्थशब्दः किमर्थमा-
 गतोऽसौति अभिधेयेऽर्थशब्दो यथा गौरित्यभिधानस्य कोऽर्थ इति ।
 तत्र तावदुद्देशे सम्भवति युक्तायुक्तत्वेनेति विग्रेषितत्वात् स्वपक्षस्य
 युक्तत्वेन परपक्षस्यायुक्तत्वेनेत्येवं विग्रेषिते उद्देशशब्दार्थः न ह्यर्थं
 युक्तायुक्तशब्दो दूषणाभासे वा साधनाभासे वा सम्भवति साधन-
 योगो युक्ता दूषणयोगोऽयुक्ततेति । अथ पुनः शब्दार्थस्य तथा-
 त्वातथात्वे युक्तायुक्तत्वे युक्तत्वं तथाभावोऽयुक्तत्वमतथाभाव इति तथापि
 तयोः कर्मतयोपादानात् युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमयुक्तत्वेन वेति
 व्याघातः नहि प्रत्याय्यं प्रत्यायनं भवतीति । अथ प्रयोजनेऽर्थशब्दः
 तथापि साधनदूषणाभासवादिनोऽवादिता स्यात् । किं कारणम्, सा-
 धनदूषणाभासयोः सिद्धसिद्धप्रयोजनत्वात् नहि साधनदूषणाभासयोः

सिद्धसिद्धौ प्रयोजनम् । एवं च तदादी अवादी स्यात् तथा चावादी
 निगृह्यत इति दोषः । अथाभिधेयेऽर्थग्रन्थप्रयोगः अभिधानस्वभावा-
 नवधृतेरित्ययुक्तमेतदपि नहि घन्यकारभाव्यकाराभ्यां विग्रेषित-
 मेवं प्रकारमभिधानं सिद्धसिद्धोर्वाचकमिति । ननु विग्रेषितं येन
 सिद्धसिद्धौ अभिधीयेते तत्तयोर्वाचकतेति सत्यमुक्तम्, एवं तु
 सिद्धसिद्धौ इत्येतेऽभिधाने वादः प्राप्तः न चान्योऽर्थग्रन्थस्यार्थ इति ।
 तस्मादर्थग्रन्थोऽप्ययुक्त इति । सिद्धसिद्धार्थं वचनं वाद् इति ब्रुवाणेन
 पूर्वसुत्तरं वा नालोचितम् नैयायिकहेतुप्रतिषेधेन विग्रेष्यं वचन-
 मित्यभ्युपगमसिद्धं पुनः सूत्रमिति । समस्तवचनविग्रेषणार्थमिति
 व्याघातः । तदेवमेतानि सूत्रपदानि विचार्यमाणानि स्तत्तन्-
 व्याघातकानीति लोकां च बाधन्त इति । एवं तावत् शौचाणि
 पदानि स्त्रेण न्यायेनासमर्थानि यथा च वृत्तिपदानि असम्भूतानि
 तथेदमुच्यते स्वस्य पक्षस्येति स्वार्थासिद्धेरयुक्तम्, स्वार्थस्य प्रतिषिद्धः
 अतोऽर्थं स्वस्य पक्षस्येति यदपि षष्ठीसप्तमीवचनयोस्तुल्यरूपत्वात्
 षष्ठीलज्जापनार्थं स्वस्य पक्षस्येति तदप्ययुक्तम् । अधिकरणार्थासम्भवात्
 नहि पक्षव्यतिरेकेण पक्षे किञ्चित् साध्यं सम्भवति तस्मादप्रसक्तः
 सप्तम्यर्थः तदप्रसक्तौ विग्रेषणानर्थक्यमिति युक्तायुक्तत्वेऽनुपपत्तिस्य
 विकल्पानुपपत्तेः युक्तायुक्तत्वे साधनदूषणे वा स्याताम् साधन-
 दूषणाभ्यां वा योगः पदार्थस्य वा तथा तथा चेति । तत्र तावत्
 साधनदूषणे युक्तायुक्तत्वे कस्मात् साधनदूषणयोः पृथगभिधानात्
 ते साधनदूषणैरिति पृथगुक्ते साधनदूषणे युक्तायुक्तत्वग्रन्थाभ्यां च
 साधनदूषणयोरभिधानमिति ते साधनदूषणैरिति सूत्रमुच्चार्यम्

परितार्थत्वादिति । अथ मन्यसे तयोरेव युक्तायुक्तयोर्विग्रेषणार्थं
 न साधनदूषणैरिति न प्रथमाभिधानप्रसङ्गात् । यदि युक्तायुक्तल-
 विग्रेषणार्थं ते साधनदूषणैरिति सूत्रं प्रथमैव न्याय्या ते साधन-
 दूषणानीति नहि विग्रेषणविग्रेष्यभावे भवति नीलसुतपक्षैरिति ।
 धोग इति चेत् । अथ साधनदूषणाभ्यां धोगो युक्तायुक्तले इत्येवं
 सेकान्यसे तन्नानिर्द्देशात् साधनदूषणाभ्यां धोगो निर्दिष्ट एवविध
 इति अनिर्द्देशाद्युक्तमेतत् साधनयोग इति च कदा भवति
 अदासौ निर्णीतः पदार्थः तदा च न साधनार्थः कश्चिदस्तीति न
 युक्तायुक्तलेनाधिकरणप्रत्यायनमिति व्याघातादतो न धोगः । अप-
 दार्थस्य तथातातथाते युक्तायुक्तले तदपि न करणार्थस्यासम्भवात्
 से तथात्वातथात्वस्यैव युक्तायुक्तले ते व्यवच्छेदे न तु व्यव-
 च्छेदस्य साधने तस्मात् करणार्था नास्त्यतो युक्तायुक्तलस्येति युक्तं
 वक्तुमिति । अधिकरणप्रत्यायनमिति तु न युक्तम् ग्राह्यसम्बन्धा-
 सङ्गतत्वात् ग्राह्यं सम्बन्धं कुर्वाणोक्तं सन्देहविपर्ययप्रतिषेधार्थः
 ग्राह्यस्वारम्भ इत्येतन्निरपेक्षेणोदमुच्यते अधिकरणप्रत्यायनं सिद्धा-
 सिद्धी इति न च प्रात्रिकेषु संग्रहविपर्ययौ सः परिच्छेदकत्वात्
 तस्मान्न प्रात्रिकाः प्रत्याय्या इति यच्चोक्तं प्रात्रिकप्रत्यायनादेव प्रति-
 वादिप्रत्यायनं कृतं भविष्यतीति । किं कारणम्, प्रतिवादी किञ्च
 पञ्चरागात् सन्तमप्यर्थं न प्रतिपद्यते सन्तमप्यर्थं न प्रतिपद्यते इति
 व्याहृतमुच्यते कथं चान्यथा प्रतिपन्नः सन्नित्यभिधीयते । अथ प्रति-
 पद्यमानोऽपि परस्य न कामकारं ददाति तथापि न प्रतिपद्यत इति
 व्याहृतमुच्यते यच्च प्रात्रिकप्रत्यायनात् तत्प्रत्यायनमिति तदपि न

प्रतीतेः करणभेदात् प्राञ्जिकप्रतीतेरन्यानि करणानि अन्यानि प्रतिवादिप्रतीतेरिति न चान्यविषयस्य करणस्य क्रियेति नियमाभावाच्च । नाथं नियमः प्राञ्जिकप्रत्यायनार्थ एव वादः प्राञ्जिकानन्तरेषापि गुर्वादिभिः सह वादो दृष्ट इति । यदा त्वयं न तत्त्वबुभुक्षु-र्त्साभपूजास्त्रातिकामो वाद्मारभते तदा प्राञ्जिकैः प्रयोजनमस्तीति सत्यमस्ति प्रयोजनं वादस्तु न भवतीति न चैविद्यानभ्युपगमात् एक एवायं कथामार्गः तस्य प्रयोजनं तत्त्वावबोधो ज्ञानाभादयस्य न प्रतिषेधात् प्रसिद्धस्तुतिमानसाभस्तिष्ठोर्वादः यदपीदमुच्यते न चैविद्यानभ्युपगमादिति नानभ्युपगमायत्तः पदार्थसङ्गोऽपि तु सङ्गावे सत्यभ्युपगम इति यथा च चैविध्यं कथामार्गस्य तथा लक्षण-भेदाद्वा जल्पवितण्डयोर्भेदमुपपादयिष्यामः । तस्मादज्ञात्वा विशेष-मुच्यते चैविद्यानभ्युपगमादिति यच्चोक्तं पञ्चसिद्धिविषयं प्रत्यायनं पञ्चसिद्धिग्रन्थेनोपचरितं यथा शून्यताविषयः समाधिः शून्यतेति न कामत उपचारो लभ्यते अपि तु प्रमाणसम्भवेन लोकप्रयुक्तशब्दा-स्त्रानमुपचारः उक्तं च नोपचरितशब्दप्रयोगो लक्षणे उपपन्न इति । तदर्थं वचनमित्येतदपि किल चतुर्विधवाक्यज्ञापनार्थमुक्तम् साधनं साधनाभावो दूषणं दूषणाभासस्य सम्भन्त्स्यत इति । तदयुक्तम् युक्ता-युक्तत्वेनेतिविशेषितत्वात् एवं विशेषिते तस्मिन् कुतश्चतुर्विधवाक्य-संग्रह इति अधिकरणं पुनर्यथा वादिप्रतिवादिभ्यामधिकृतं इत्य-धिकरणार्थो वक्तव्यः न हि वादे प्राञ्जिकार्थं किञ्चिदस्तीति प्रत्या-यनाधारत्वादधिकरणमिति चेत् नोक्तोत्तरत्वात् पञ्चविषयं प्रत्यायनं न प्राञ्जिकविषयमिति तस्मिन् सति भावादिति चेत् नान्यथापि

दर्शनात् अन्यथापि गुर्वादिभिः सह दृष्टो वाद इति तद्वादे परीक्षा
 का कस्य केति वक्तव्यम् । साधनदूषणप्रयोगः स्थापनाविषयो वाद
 इति तस्य परीक्षा साधनदूषणतदाभासपरिज्ञानम् तदर्थमधि-
 कारः तस्मिन्निति सप्तम्यर्थो नास्ति यदपि प्राञ्जिकप्रतिवादिनोः
 प्रियाप्रियवचसि वादप्रसङ्ग इति चोद्यं कृत्वा प्रतिसाधनसुक्तम् त-
 त्सिद्धासिद्धिभ्यां साक्षात् पारम्पर्यसाधनान्वाद्युक्तायुक्तविशेषणाद्यास-
 नद्वसुत्तरेण लसङ्गतपदार्थाभिधायिनो दत्तः कस्यस्यः पूर्वापरयोर-
 सम्बन्धादिति । यदि लसङ्गतस्याप्युत्तरं वाक्यम् तत एवं वक्तव्यम्
 न सूचार्थापरिज्ञानादिति तदेतस्मिन् विचार्यमाणं सहवार्तिकं न
 युक्ता सङ्गच्छत इति यथान्यायमेवास्तु ॥

यथोक्तोपपन्नञ्जलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपासम्भो
 जल्पः ॥ ४३ ॥ (२)

यथोक्तोपपन्नञ्जलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपासम्भो जल्पः । समस्तं
 वादलक्षणं ऋजुजातिनिग्रहस्थानसाधनोपासम्भो जल्प इति^(१) । यथो-
 क्तोपपन्न इति न युक्तम् जल्पनिग्रहस्थाननियमस्थानभुपगमात्
 यद्येवमुच्येत स न तर्कसाधनोपासम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावय-
 वोपपन्नः पञ्चप्रतिपक्षपरिपक्षः ऋजुजातिनिग्रहस्थानोपासम्भो जल्प
 इति न युक्तमेवं भवितुम् । सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति
 च पदयोर्वाक्यसम्भवणात् समस्तनिग्रहस्थानप्रसक्तौ नियमार्थत्वात्
 नियमार्थं एते पदे सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति जल्पे
 च नियन्तव्यं न किञ्चिदस्ति तस्मान्नियमार्थं एते पदे नातिदेष्टव्ये

(१) साधनोपासम्भञ्जलजल्प—पा० १५० ।

इत्यतो न वक्तव्यम् यथोक्तोपपन्न इति नैव दोषः सम्भवतोऽतिदेशात्
यत्र सम्बध्यते तदतिदिश्यते किञ्च सम्बध्यते प्रमाणात्कसाधनोपा-
सम्भ इत्येतत् तस्माद्यथोक्तोपपन्न इति लक्षणमात्रस्यातिदेशः यथा-
न्यत्रानेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्च स्वरूपोपसम्भिरित्यनेन सम्बन्ध-
स्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातमिति न स्वरूपविशेषोऽतिदिश्यत इति अपि
त्वनेकद्रव्यद्रव्यसमवायमात्रं स्वगतो विशेषः सामर्थ्यात् तथेहापि यत्
समर्थं तदतिदिश्यते समर्थं च लक्षणं तस्मात् तदतिदिश्यते न
नियमार्थं पदे नियन्तव्यस्य बाधात् । अथवा यथोक्तोपपन्नेनोपपन्नो
यथोक्तोपपन्नोपपन्न इति प्राप्ते गम्यमानत्वादेकस्योपपन्नशब्दस्य स्योपः
यथा गोरथ इति केन पुनरथं गम्यत इति उक्तं सामर्थ्येनेति ।
न हि नियमार्थयोः पदयोर्जल्पसम्भवः तस्मान्न ते अपदिश्येते इति
भाष्यमिदानीं कथं न सूत्रपाठानुक्रमज्ञापनार्थत्वाद्भाष्यस्य एतस्मिन्
सूत्रे यदुपपन्नं लक्षणत्वेन तदतिदिश्यत इति । ह्यजातिनिग्रहस्थानै-
र्नैकस्य कस्यचित् साधनसुपासम्भो वा युक्तोऽयुक्तोत्तरत्वात् । ह्यस्यै
तावत् न साधनोपासम्भायासम्भ कस्मात् अयुक्तोत्तरत्वात् अयुक्तसु-
त्तरं ह्यस्यै तन्न साधनोपासम्भायेति एवं जातिः । अङ्गभाव इति
चेत् अथापीदं स्यात् यत्तत् प्रमाणात्कैः साधनोपासम्भः तस्यैतानि
प्रयुञ्जमानानि ह्यजातिनिग्रहस्थानानि रक्षणार्थत्वाद्भ्रं भवन्तीति
तदप्ययुक्तोत्तरत्वाद्नुपपन्नम् । किमर्थं तर्हि प्रयोगः यद्येतानि ह्यजा-
जातिनिग्रहस्थानानि साधनोपासम्भयोर्न साधनमङ्गं वा किमर्थ-
नेतेषामुपपादनमिति साधनविघातार्थम् साधनं विहनियामीति
अनया धियापहतः प्रवर्तते यत्र चैतानि ह्यजातिनिग्रहस्थानानि

प्रसुप्त्यन्ते न स वादः न पुनरेतदभिधीयते क्लृप्तजातिनियहस्यानानि
 साधनमङ्गानि वेति साधु साधनोपादाने परेषास्तुल्यतुल्यः क्लृप्त-
 वादी नियुक्ते कदाचिच्छब्दादिभिरास्तुल्योक्तस्य परामयोऽपि स्यात्
 न पुनरेतानि तत्त्वमुक्तानां वक्तव्यानि किं तु विजिगीषुषेति ।
 सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहश्च क्लृप्तजातिनियहस्यानप्रयोगाप्रयोगाभ्यां
 भिद्यमानो वादो जल्पो वितण्डा च भवति । अत्रापि विरुद्धौ
 धर्मावेकाधिकरणत्वाविति समानम् विरुद्धयोर्धर्मयोरेकाधिकर-
 णत्वात्तुपपत्तिः सम्यक्संभवासंभवात् यदि विरुद्धावेकाधिकरणौ
 धर्मौ भवतः तदेकं वस्तुसंभवासंभवात् न चैतदस्ति तस्मात् विरुद्धौ
 धर्मावेकाधिकरणत्वाविति । नाध्यारोपितस्वरूपधर्मप्रतिपक्षा तदुपपत्तेः
 एकस्यैव धर्मः स्वरूपत एकसाध्याध्यारोपितस्वरूपप्रवृत्तिः तस्मादुभय-
 धर्मा धर्मौ किमुक्तं एकधर्मिण्यौ विरुद्धार्थावित्येतदपि न बुद्ध्यामये
 को विरुद्धार्थ इति न स्वरूपविपर्ययोपपत्तेः न स्वरूपमात्रविपर्ययो
 विरोधः पुनर्बाधा वध्यघातकभावो वेति ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ४४ ॥ (३)

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा । प्रतिपक्षस्थापनाहीन इति
 ब्रावदुक्तं भवति द्वितीयपक्षवादी वैतण्डिको न किञ्चित् पक्षं
 स्थापयति । अपरे तु ब्रुवते दूषणमात्रं वितण्डेति । दूषणमात्रमिति
 चात्र शब्दप्रयोगाद्वैतण्डिकस्य पक्षोऽपि नास्तीति युक्तं चैतत् तद-
 र्थसाध्युपगमात् दूषणसम्युपगच्छन् दूष्यमभ्युपेति अत्रार्थावबोधं
 प्रतिपक्षते प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च दूषणमात्राभ्युपगमे सति

सर्वमेतन्न स्नात् दूषणमात्राभ्युपगमाच्छेषमर्थतोऽवगम्यत इति वितण्डा
वितण्डेत्येवं वक्तव्यम् यथा वितण्ड्यते सा वितण्डेत्यनुगतार्थया स-
ञ्जयैव परप्रतिपत्तिविघातः क्रियत इति तस्मात् यथा न्यासमेवाह
न्याय्यम् ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला
हेत्वाभासाः ॥ ४५ ॥ (५) Ny 5.
I. 2.

हेतुलक्षणभावाद हेतवोऽहेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानास्त इने
सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः । किं
पुनर्हेतुभिरहेतुतां सामान्यं येन हेतुवदाभासत इति । प्रति-
ज्ञानन्तरं प्रयोगः सामान्यं यथैव हेतवः प्रतिज्ञानन्तरं प्रयुज्यन्ते
एवं हेत्वाभासा अपीत्येव सामान्यम् अन्यतमसिद्धधर्मानुविधानं वा
यदा तत्साधनस्य सिद्धस्य चैविध्यम् तत्रैकतमधर्मानुविधानम्
दिलक्षणस्यान्यतरधर्मानुविधानं विवक्षितम् । साधकासाधकत्वे तु
विशेषः हेतोः साधकत्वं धर्मोऽसाधकत्वं हेत्वाभासस्य किं पुनस्तत्
समस्तलक्षणोपपत्तिरसमस्तलक्षणोपपत्तिश्च कः पुनरस्य सूत्रस्यार्थः ।
विभागोद्देशो नियमार्थं इत्युक्तम् । किं पुनर्विभागोद्देशेन नियन्-
व्यम् अनेकधा प्रसृतस्य हेतुहेत्वाभासस्य विस्तरः संक्षेपव्यप्तिः
क्रियता पुनर्भेदेनायं हेतुहेत्वाभासः प्रसृत इति । कास्यपुत्रवदस्य
भेदानुविधानेनापरिसंख्येयः सामान्यतः साध्यवत्त्वपरिच्छेदहेतुहेत्वा-
भासभेदः प्रपञ्च्यमानः षट्सप्ततिप्रतम् । तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदः
षोडशधा । साध्यैकदेशवृत्तिधर्मोऽप्येवम् । एवं साध्यावृत्तिधर्मभेद इति ।

विशेषणविशेष्याधिङ्गभेदात्^{६४}ःषष्टिः । एवं समर्थासमर्थविशेषणवि-
 शेष्यभेदादिति । तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदानां षोडशानामुदाहर-
 णानि साध्यतज्जातीयान्यव्यापकः प्रमेयत्वान्नित्योऽनित्यो वेति ।
 साध्यतज्जातीयव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः गौरिचं विषाखिलात् ।
 साध्यतज्जातीयव्यापको विपक्षावृत्तिः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मक-
 त्वात् । साध्यव्यापकसज्जातीयावृत्तिः विपक्षव्यापकः नित्यः शब्दः
 उत्पत्तिधर्मकत्वात् । साध्यव्यापकसज्जातीयावृत्तिः विपक्षैकदेशवृत्तिः
 नित्यः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यस्यदादिवाङ्मकरप्रत्यक्षत्वात्
 द्युक्त्वत् । साध्यव्यापकसज्जातीयविपक्षावृत्तिर्यथा नित्यः शब्दः
 सामान्यविशेषवत्त्वे सति श्रावणत्वात् घटादिवत् । साध्यव्यापकसज्जा-
 तीयेकदेशवृत्तिः विपक्षव्यापकश्च अगौरिचं विषाखिलात् । साध्यव्या-
 पकसज्जातीयविपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दोऽस्यैवत्त्वात् । साध्य-
 व्यापकसज्जातीयेकदेशवृत्तिर्विपक्षावृत्तिः अनित्यः शब्दः सामान्य-
 विशेषवतोऽस्यदादिवाङ्मकरप्रत्यक्षत्वात् सामान्यविशेषवत् सामान्य-
 विशेषमवयवानां निराकरणम् अस्यदादिप्रत्यक्षत्वादिति परमाणूनां
 वाङ्मकरप्रत्यक्षत्वादित्यात्मनः साध्यतज्जातीयव्यापकोऽविद्यमान-
 विपक्षः सिद्धान्तभेदेनैकान्तवादिनः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मक-
 त्वात् । साध्यव्यापकसज्जातीयेकदेशवृत्तिरविद्यमानविपक्षः अनित्यः
 शब्दो वाङ्मोक्षियप्रत्यक्षत्वात् । साध्यव्यापकसज्जातीयावृत्तिरविद्यमान-
 विपक्षः अनित्यः शब्दः श्रावणत्वात् । साध्यव्यापकोऽविद्यमानसजातीयो
 विपक्षव्यापकः नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । साध्यव्यापकोऽविद्य-
 मानसजातीयो विपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दो वाङ्मोक्षियप्रत्यक्ष-

त्वात् । साध्यव्यापकोऽविद्यमानसजातीयो विपश्चादृत्तिः नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् अनिन्द्रियाधिष्ठानत्वप्रसङ्गात् पञ्चव्यापकोऽविद्यमान-सपञ्चविपश्चः सर्वं नित्यं प्रमेयत्वात् । त एते पञ्चव्यापकाः षोडश । एषां पञ्च हेतवः शेषा हेत्वाभासाः तच्चान्वयव्यतिरेकिणौ द्वौ विप-श्चादृत्तौ द्वतीयगवमौ एकान्तवादिगोन्वयिणावेव दृग्गनैकादृग्यौ व्यतिरेकौ पञ्चदश इति ।

अथ साध्यैकदेशदृत्तयः साध्यैकदेशदृत्तिस्तज्जातीयविपश्चव्यापकः पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानि अनित्यानि अगन्धवत्त्वादिति साध्यैक-देशदृत्तिस्तज्जातीयव्यापको विपश्चैकदेशदृत्तिश्च सामान्यविशेषवद-स्मदादिवाङ्मकरणप्रत्यक्षे वाङ्मनसे अनित्यत्वात् साध्यैकदेशदृत्ति-स्तज्जातीयव्यापको विपश्चादृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मक-त्वात् साध्यैकदेशदृत्तिस्तज्जातीयादृत्तिः विपश्चव्यापकः अनित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् साध्यैकदेशदृत्तिस्तज्जातीयादृत्तिः वि-पश्चैकदेशदृत्तिः सामान्यविशेषवदस्मदादिवाङ्मकरणप्रत्यक्षे वाङ्मनसे नित्यत्वात् साध्यैकदेशदृत्तिस्तज्जातीयविपश्चादृत्तिः अनित्यः शब्दो विभागजविभागसमवायिकारणत्वात् साध्यतज्जातीयैकदेशदृत्तिः विपश्चव्यापकः अनित्याः परमाणवोऽगन्धवत्त्वात् साध्यतज्जातीयवि-पश्चैकदेशदृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे अमूर्तत्वात् साध्यतज्जातीयैकदेश-दृत्तिर्विपश्चादृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे सामान्यतोऽस्मदादिवाङ्मकरण-प्रत्यक्षत्वात् साध्यैकदेशदृत्तिः तज्जातीयव्यापकः अविद्यमानविपश्चः सिद्धान्तभेदाश्रयेण अनित्ये रूपविज्ञाने अमूर्तत्वात् वेदनादिवत् साध्यतज्जातीयैकदेशदृत्तिरविद्यमानसजातिः अनित्ये चक्षुर्विज्ञाने

अमूर्तत्वात् रूपादिवदिति साध्यैकदेशदृष्टिस्तज्जातीयदृष्टिर्विद्यमानविषयः अनित्ये शब्दमगसौ आवणत्वात् साध्यैकदेशदृष्टिर्विद्यमानसजातिर्विषयव्यापकः अनित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् साध्यैकदेशदृष्टिर्विद्यमानसजातिर्विषयैकदेशदृष्टिस्तज्जातित्ये चतुर्विज्ञाने मूर्तत्वात् साध्यैकदेशदृष्टिर्विद्यमानसजातिर्विषयदृष्टिः नेदं निरात्मकं शरीरमनिन्द्रियाधिष्ठानत्वप्रसङ्गात् साध्यैकदेशदृष्टिर्विद्यमानसपञ्चविषयः सर्वमनित्यं मूर्तत्वादिति एते च साध्यैकदेशदृष्टन्तयः षोडश यथोक्ताः सर्वे हेत्वाभाषाः ॥

अथ साध्यादृष्टन्तयः । साध्यादृष्टिस्तज्जातीयविषयव्यापकः अनित्या पृथिवी गन्धवत्त्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयव्यापको विषयैकदेशदृष्टिः अनित्यः शब्दोऽवणत्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयव्यापको विषयादृष्टिः अर्थः शब्दः अत्रोचयाद्वाच्यमान्यवत्त्वात् साध्यजातीयदृष्टिर्विषयव्यापकः अर्थः शब्दः असामान्यवत्त्वात् साध्यतज्जातीयदृष्टिर्विषयादृष्टिस्तज्जातीयकारणवान् शब्दोऽर्थत्वात् साध्यतज्जातीयविषयादृष्टिः नित्यः शब्दोऽवत्त्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयैकदेशदृष्टिर्विषयव्यापकः अस्यर्गः शब्दो द्रव्यत्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयविषयैकदेशदृष्टिः कारणवान् शब्दो मूर्तत्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयैकदेशदृष्टिर्विषयादृष्टिः स्थात्रयवान् शब्दश्चापुषत्वात् सौख्यपक्षे साध्यादृष्टिस्तज्जातीयव्यापकोऽविद्यमानविषयः सिद्धान्तभेदाग्र्येष अनित्यः शब्दोऽवणत्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयैकदेशदृष्टिर्विद्यमानविषयः अनित्यः शब्दो मूर्तत्वात् साध्यतज्जातीयदृष्टिर्विद्यमानविषयः अनित्यः शब्दोऽवत्त्वात् साध्यादृष्टिर्विद्यमानसजातिर्विषय-

व्यापकः नित्यः शब्दोऽत्रावणत्वात् साध्यावृत्तिरविद्यमानसजाति-
 विपचैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दोऽसत्त्वात् साध्यावृत्तिरविद्यमान-
 समानविपचः अनित्यं सर्वमसत्त्वात् त एते षोडशसाध्यावृत्तयो
 हेत्वाभासाः विशेषणविशेष्यासिद्धभेदावृत्तयः षड्भिर्भवन्तीत्युक्तम् ।
 तत्कथं व्यापकाव्यापकविशेषणयोगात् य एव साध्यव्यापकाः षोडश
 तथैव च पचैकदेशवृत्तयः ते विशेषणविशेष्यासिद्धभेदेन चतुः-
 षष्टिर्भवन्तीति । तत्र व्यापकानां तावदुदाहरणानि । अनित्यः
 शब्दोऽनभिधेयत्वे सति प्रमेयत्वात् विशेषणासिद्धः प्रमेयत्वे सत्यभि-
 धेयत्वादिति विशेष्यासिद्धः । एवं सर्वेषु साध्यव्यापकेषु विशेषण-
 विशेष्यभेदो द्रष्टव्यः नान्येव षोडाहरणानि साध्यैकदेशवृत्तौनासु-
 दाहरणम् । पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाग्रान्यनित्यानि अनभिधेयत्वे सति
 अगन्धवत्त्वात् विशेषणासिद्धेः अगन्धवत्त्वे सत्यनभिधेयत्वादिति
 विशेष्यासिद्धेः । एवं सर्वेषु साध्यैकदेशवृत्तिषु । एवमसमर्थविशेषणास-
 मर्थविशेष्यासत्तुःषष्टिरेव द्रष्टव्याः । यथा अनित्यः शब्दः हतकले
 सति प्रमेयत्वात् प्रमेयत्वे सति हतकलादिति । एवं विशेषेषूदा-
 हरणेषु । एवं सन्दिग्धविशेषणविशेष्यभेदा अपि द्रष्टव्याः । यथा
 मथूरशब्दोऽयं षड्जादिमत्त्वे सति अवर्णात्मकत्वात् अवर्णात्मकत्वे
 सति षड्जादिमत्त्वात् त एते उभयपक्षसम्प्रतिपक्षाविद्यमानसाध्य-
 धर्मा उदाहृता इति । एवमन्यतरासिद्धा व्यापकाव्यापकभेदेन
 द्वाविंशत्कं^(१) ग्रन्थम् । ते च पुनर्यधिकरणविशेषणविशेष्यसन्दिग्धा-
 समर्थविशेषणविशेष्यभेदेन द्वागवतं ग्रन्थम् । यथाग्निमान् देशो धूम-

(१) द्वाविंशत्का विंशदिति आह्वानं नात्यर्थेटीकार्या वाच्यसतिविधिः ।

वत्नात् अस्ति चात्मा इच्छादिगुणत्वात् असमर्थाव्यापकासिद्धविशेष-
 षणानामुदाहरणम् अनित्यः शब्दः प्रथमानन्तरीयकत्वे सति कृत-
 कत्वात् । अव्यापकासमर्थविशेष्याणामुदाहरणम् अनित्यः शब्दः प्रमेय-
 भेदभेदित्वे^(१) सति उपलभ्यमानत्वात् । व्यधिकरणविशेष्याणामुदाह-
 रणम् अस्ति प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनात् । व्यधिकरणविशेष्याणा-
 मुदाहरणम् रूपादिशब्दासन्दनशब्दादत्यन्तभिन्नार्थाः समुदायसमु-
 दायसम्भवे सति तेन व्यपदेशात् । एवमेव व्यधिकरणस्य विशेष्यस्यो-
 दाहरणम् विपर्ययेषु अन्यथा विरुद्धोदाहरणम्^(२) अन्येषां अभ्यासा-
 न्नित्यः शब्दः सन्दिग्धाप्रसिद्धविशेष्याणामुदाहरणम् यथा सन्दि-
 ग्मानधूमादिभावोऽग्निमान् देशो धूमवस्त्रे सति प्रकाशकत्वात्
 विपर्ययेषु सन्दिग्धविशेष्या वक्तव्याः । एवं सन्दिग्धाप्रसिद्धाप्रसिद्धा
 उभयान्यतरसिद्धा व्यापकाव्यापकभेदेन चतुःषष्टिर्भवन्तीति । ते च
 पुनः पूर्ववद्भेदेन त्रयत्रयं चतुरशीतम् । एवमन्यथासिद्धभेदो द्रष्टव्यः ।
 एवं विरुद्धविशेषणविरुद्धविशेष्यास्य सर्व एव द्रष्टव्या इति । एषां
 तद्दाहरणानि हेलाभासवार्तिके द्रष्टव्यानि स्वयं सायूच्यानि । त
 एते ऽहेतवो^(३) हेलाभासास्त्रासङ्गीर्णविशेषणविशेष्यभेदेन द्वे सहस्रे
 द्वाविंशत्के^(४) असिद्धादिसमुच्चयेनागन्तो भेद इति । साध्याद्यन्तयस्त्र-
 यत्नाम् विशेषणयोगिन इत्यतो नाभिधीयन्ते । एते विद्यमानसाध्य-

(१) प्रत्यक्भेदभेदित्वेनेति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

(२) अन्यथासिद्धोदाहरणमिति तात्पर्यटीकायात् ।

(३) तत्र तेषु हेलाभावो—पा० १५० । एलाभावो—इति क्वचित् ।

(४) द्वाविंशत्के द्वे सहस्रे भवत इति तात्पर्यटीकायात् ।

व्यापकाव्यापकधर्माः । प्रपञ्च उक्तः । तत्र मुख्यासिद्धभेदाः षोडश
तथेते पञ्चावृत्तयः । अनैकान्तिकास्त्वसङ्कीर्णा मुख्यतः षडेव साध्य-
व्यापकवर्गं विरुद्धाश्चत्वार एव तस्मिन् अन्तिमसु पञ्चमात्रधर्मत्वात्
अनुपसंहार्यैव शेषा हेत्वाभासाः तेऽसिद्धानैकान्तिका विरुद्धाव्यापक-
प्रसिद्धाव्यापकभेदेन सङ्कीर्णा उदाहरणेषु स्तयमूल्या इति । केचित्तु
विरुद्धाव्यभिचारिणमनैकान्तिकं वर्णयन्ति । तत्रासत्वात् । नाद्यमस्ती-
त्युक्तम् । उपेत्य तस्य पञ्चविंशतिधा भेदः पञ्चानां हेतूनां सरूपा-
सरूपप्रतिसम्भानात् पञ्चपञ्चका भवन्तीति । तेषां तु सर्वेषां मोदा-
हरणानि सन्तीति मोदाद्विद्यन्ते । त एते हेत्वाभासाः संक्षेपेणैता-
वता भेदेन भेदवन्तस्तेषां सप्तद्वयं हेत्वाभासानां विभागोद्देशार्थं
सूत्रम् । सञ्चलत् एव पञ्चलं गम्यत इति चेत् यथेतानि पञ्चहेत्वा-
भासानां सञ्चलसूत्राणि तैरेव पञ्चलं गम्यत इति नियमार्थं सूत्र-
मनर्थकम् । मानर्थकम् सञ्चलस्येतरैतरव्यवच्छेदकत्वात् व्यवच्छेदकं
सञ्चलं न पुनर्नियमार्थम् न हि नियमो सञ्चलेन गम्यत इति ॥

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

तेषामनैकान्तिकः सव्यभिचारः । एतस्मिन्नन्ते नियत ऐका-
न्तिकः । कः पुनरयं व्यभिचारः साध्यतज्जातीयान्यवृत्तित्वम् । यत्
खलु साध्यतज्जातीयवृत्तित्वे सति अन्यत्र वर्तते तद्व्यभिचारि
तद्वृत्तित्वं व्यभिचारः सर्वोऽयं पदार्थभेदोऽन्तद्व्येवतिष्ठते अन्यत्र
प्रमेयात् नित्यस्रानित्यः व्यापकस्र्वाव्यापकस्र इत्येवमादि । तत्र यो
हेतुत्वात् उभावन्तावाभित्य प्रवर्तते सोऽनैकान्तिकः अनैकान्तिक

इति । किं पुनरयं पर्युदास एत प्रसव्यप्रतिषेध इति किं ज्ञातः ।
 यदि पर्युदासः सर्वनैकान्तिकता ऐकान्तिकादन्योऽनैकान्तिक इति
 ज्ञवतः सर्वनैकान्तिकः प्राप्तः । एवं चैको हेत्वाभास इति प्राप्तम् ।
 अथ प्रसव्यप्रतिषेधः तथाप्यैकान्तिकाभावोऽनैकान्तिक इति प्राप्तम् ।
 तस्य सञ्चिचारोऽर्थो नास्तीति अयुक्तोऽनैकान्तिको हेत्वाभासः नायं
 पर्युदासपक्षः किन्तु प्रसव्यप्रतिषेधः प्रसव्यप्रतिषेधे ऽभाव इति चेत्
 नाभावो धर्मविशेषकत्वात् धर्मोऽयं विशिष्यते य एते सञ्चिथतो धर्मं
 इति न भवति न पुनरभावः अभावे विशेषणविशेष्यासम्भवात्ता-
 भाव एकान्तः सञ्चिथतो नानैकान्तिकः सञ्चिथतः कथम् अत्राद्याष-
 वदिति । यथा अत्राद्याषशब्दः प्रसव्यप्रतिषेधविषयत्वेन प्रवर्तमानो
 यदुत्तरे तत्प्रतिषेधतीति न पुनरभावं प्रतिपादयति तथेहापीत्य-
 दोषः । उदाहरणं गित्यः शब्दः अस्मिन्वत्त्वात् शब्दस्यास्मिन्त्वमिति
 वक्ष्या भेदः प्रदर्शयते किं पुनस्तत् स्मार्गानामथस्य स्वात्मसत्तानुभवो
 ऽस्मिन्त्वम् स्मार्गानाधारस्य सत्तासम्बन्धो वा उभयं च शब्दव्यति-
 रिक्तमित्यर्थवती वष्टी । कुतः पुनरेतत् तद्भावे भावात् तदभावे-
 ऽभावादिति यत् खलु स्मिन्वत् सत्तामनुभवति न तचास्मिन्शब्दः
 प्रसव्यत इति यच्चासत् तचापि न प्रसव्यते यदस्मिन् सत्तानुभावि
 तत्र प्रसव्यत इति । वाक्यार्थानुष्ठानाच्च पदार्थाभ्यनुष्ठा स्मार्गाना-
 धारस्य वस्तुनः सत्तासम्बन्ध इति यो वाक्यार्थः स एवास्मिन्वत्त्व-
 शब्दस्यार्थः । अतिदेशानुपपत्तिरयुक्तत्वादिति चेत् अनैकान्तिकः
 सञ्चिभचार इति न कश्चिदनैकान्तिक उक्तः इहानैकान्तिकपक्ष-
 चात् सञ्चिभचारो गम्यते अतो न युक्तमनैकान्तिकः सञ्चिभचार

इति नेदमयुक्तम् लोकोत्सदधिगतेः । यत् पुनर्लोकोत्तं न गम्यते
तत्र शास्त्रमर्थवत् यत् पुनर्लोकोत्त एव गम्यते तत्रोपदेशोमर्थकः
लोकोत्तश्चेत्तद्गम्यते उभयान्तसन्नियतोऽनैकान्तिक इति । यदि च
यत्लोकोत्तं गम्यते तद्युक्तमिति मन्यसे दुःखादीन्यपि देशचित्त-
व्याप्ति किमिदं दुःखमिति तस्मात् परिपेक्षवनेतदिति अत्राप-
कत्वादलक्षणेनेतदिति अथापीदं स्यादनैकान्तिकसत्त्वणेन न सर्वो-
ऽनैकान्तिको गम्यते यथा असाधारणेनेति जानेनेव संघात् कथ-
मिति व्यावृत्तिद्वारेणाभिधीयमानोऽयमुभयान्तव्यावृत्तेरनैकान्तिक
इति । अपरे पुनः प्रकरणसममनैकान्तिक एवास्तर्भावयन्ति कथ-
मिति अगित्य आत्मा शरीरादन्यत्वादिति शरीरादप्यन्यन्नित्य-
मनित्यं च बृहमतोऽनैकान्तिक इति । तैस्तु न लक्षणेव्यभिचारोव-
गतो गोदाहरणव्यभिचार इति अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्ये-
तल्लक्षणम् व्यभिचारिणः यदि जानेन प्रकरणसमसंघो भवति
प्राप्तसर्हि लक्षणस्य व्यभिचारः न पुनरदाहरणव्यभिचारोऽनैका-
न्तिकलक्षणव्यभिचार इति न लक्षणस्य त्वभयं दोषः लक्ष्याव्याप्तिर-
लक्ष्यव्याप्तिश्चेति वक्ष्यमाणकं प्रकरणसमस्य लक्षणमीषितव्यम् ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ४७ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । कोऽस्य सूत्रसार्थः ।
अभ्युपगतार्थविरोधी विरुद्धः । एवं च सर्वानुक्तविरुद्धसंघेहः ।
यावान् कश्चन विरुद्धभेदः सर्वोऽसावनेन संगृहीत इति तस्माद्-
भ्युपगतं बाधते अभ्युपगतेन बाध्यते । नन्वेवमेको हेत्वाभासो विरुद्धः

प्राप्नोति सत्यमेक एव हेत्वाभासो विद्वद्भ्यः तस्य तु सामान्येन
 विद्वद्भ्यलेन संगृहीतस्य पञ्चधापदेशो यथा प्रमेयमित्यनेन षोडश-
 पदार्था इति । पृथगभिधानं तर्हि विद्वद्भ्यस्य न कर्तव्यम् सामान्यतो-
 ऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थं यथा प्रमेयस्यैव तत्रानैकान्तिकादि-
 हेत्वाभासो द्विरूपोऽनैकान्तिकादिर्विद्वद्भ्यः एतस्मिंस्तु विद्वद्भ्यतैवेत्य-
 साधारणतया द्रव्योत्पत्त्यादिन्यायेन निष्कृत्याभिधानम् । तस्मादनै-
 कान्तिकादिषु निमित्तसमावेगात् सञ्ज्ञाद्वयसमावेगः विवक्षित-
 तज्ज्ञातीयान्यदृष्टित्वेनानैकान्तिकत्वम् हेतुविषयस्वरूपवाधादप्येष तु
 विद्वद्भ्यः । एवं सर्वत्रोदाहरणम् तदेतत् चैसोक्तं व्यक्तेरपैति नित्यत्व-
 प्रतिषेधात् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् विनाशप्रतिषेधादित्य-
 नेन न नित्यमभ्यनुज्ञातं नित्यत्वप्रतिषेधादित्यनेन प्रतिषिद्धम् । एते-
 त्ते वाक्ये परस्परार्थबाधिते तयोश्च परस्परार्थबाधाविरोधः प्रतिज्ञा-
 हेत्वोर्वा विरोधः यो वा प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः स विद्वद्भ्यो हेत्वा-
 भासः । ननु प्रतिज्ञाविरोधः पृथगुपदिष्टो निगदस्थाने पृथक् क
 हेत्वाभासः तस्मान्न प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो वक्तव्य इति । नैष दोषः
 उभयाश्रितत्वादिरोधस्य । विषयातोऽन्यतरनिर्द्देशः प्रतिज्ञाहेत्वो-
 र्विरोध इति प्रतिज्ञाहेत्वाश्रित्य उभयाश्रितो भवति तत्र यदि
 प्रतिज्ञया विरोधो विवक्षितस्तदा प्रतिज्ञाविरोध इत्युच्यते यदि
 प्रतिज्ञया हेतुविरोधो हेत्वोर्वा प्रतिज्ञाविरोधकत्वं तदा विद्वद्भ्यो
 हेतुरित्यतः प्रतिज्ञाविरोधो हेतुविरोधो वेत्यदोषः । हेतुविरो-
 धोदाहरणम् नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् प्रतिज्ञाविरोधस्यो-
 दाहरणम् नास्वात्मैति प्रतिज्ञाहेतुविरोधोदाहरणम् गुणव्यतिरिक्तं

द्रव्यम् अर्थान्तरस्यानुपलब्धेः हेतुविरोधोदाहरणम् नास्वेको भावः
समूहे भावशब्दप्रयोगादिति समूह इति ब्रुवाणेनैकान्तिकोऽभ्युप-
गतो भवति एक समुच्चयो हि समूह इति ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रक-
रणसमः ॥ ४८ ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ।
कस्मात् प्रकरणचिन्ता तत्त्वानुपलब्धेः यस्मादुपलब्धतत्त्वे निवर्तते
चिन्ता तस्मात् सामान्येनाधिगतस्य या विशेषतोऽनुपलब्धिः सा
प्रकरणचिन्ता प्रयोजयति । उदाहरणम् नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुप-
लब्धेः अत एव प्रकरणमित्यतो न हेतुः । नन्वयं साध्याविशिष्ट एव
यथा शब्दस्य नित्यत्वं साध्यं तथाऽनित्यधर्मानुपलब्धिर्वापीति नावि-
शिष्टः तस्यैव प्रकरणप्रवृत्तिहेतोर्धर्मस्य हेतुत्वेनोपादानात् यत्र
साध्येन समानो धर्मो हेतुत्वेनोपादीयते स साध्याविशिष्टः । यत्र पुनः
प्रकरणप्रवृत्तिहेतुरेव प्रकरणसमः ये तु संग्रयहेतुत्वात् प्रकरण-
समानैकान्तिकं वर्णयन्ति तेषां प्रत्यक्षानैकान्तिकप्रकरणसमानाम-
भेदः प्राप्नोति प्रत्यक्षमपि संग्रयकारणमिति समूहः संग्रयस्य कारण-
मित्यतो न प्रत्यक्षप्रसङ्गः । सामान्यदर्शनं विशेषाव्यवस्था विशेषस्त्वितिश्च
समूह इति संग्रयस्य कारणम् नैकं प्रत्यक्षमतो न प्रत्यक्षप्रसङ्गः
समूहः कारणमित्यभिधानादप्रतिषेधः समूहः कारणमित्येवं ब्रुवता
न प्रत्यक्षस्य संग्रयकारणत्वं प्रतिषिद्धं भवति तस्मात् प्रसङ्गतत्वादवस्य
एवेति उभयधर्मानुपलब्ध्यावन्यतरधर्मोपादानं प्रकरणसमार्थः । यत्र

खलुभयविशेषानुपपन्नभिन्नान्यतरविशेषस्योपादानम् यत्प्रकरणाप-
नोदाय स प्रकरणसमो हेलाभावः उभयविशेषानुपपन्नैरभिधा-
नाग्रक्यत्वात् न खलुभयविशेषोऽनुपपन्नः प्रक्यो दर्शयितुम् शरीरा-
दन्यत्वं तु न सूत्रार्थः न ह्ययं शरीरादन्यत्वमुपपन्नमनोऽपि यदा
तत्त्वमुपपन्नभते तदा प्रवर्तत इति तदा तत्त्वं नोपपन्नस्यते शरीरा-
दन्यत्वमुपपन्नमनोऽपि तदा प्रवर्तत इति । शरीरादन्यत्वं च नैका-
न्यिकं अतस्य न सूत्रार्थः ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ४६ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः । साध्येनाविशिष्टो यः
साधनधर्मः साध्यवत् प्रज्ञापयितव्यः स साध्यसमो हेलाभावः ।
तस्योदाहरणम् द्रव्यं ह्याया गतिमत्त्वादिति । यथैव द्रव्यं ह्यायायाः
साध्यं तथा गतिमत्त्वमपीति । गतिमत्त्वं देशान्तरदर्शनादिति चेत्
तथापीदं ह्यात् गतिमच्छाया देशान्तरे दर्शनादिति । यत् खलु
देशान्तरेषूपपन्नभते तद्गतिमत् यथा कुम्भः तथा ह्याया तस्माद्
गतिमती नाश्रयासिद्धत्वात् । एवमप्याश्रयासिद्धो हेतुः सति द्रव्य-
भावे ह्यायाया देशान्तरे दर्शनं समर्थं ह्यात् द्रव्यभावस्तसिद्धः
तस्मादाश्रयासिद्धो हेतुः उपेत्य देशान्तरे दर्शनं तस्मान्यथासिद्धेर-
सिद्धेः यत्तु देशान्तरे दर्शनं ह्यायायास्तदन्यथा भवति अन्यथाभव-
कार्थं बाधति^(१) कथमन्यथा आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानतेजसि
धावके द्रव्येऽपसर्पति तेजसोऽसन्निधिविशिष्टं द्रव्यं यदुपपन्नभते तत्तु

(१) बाधते—इति शाशुः ।

हायेत्युच्यते । सोऽयमसिद्धस्त्रेधा भवति प्रज्ञापनीयधर्मसमान
 आश्रयासिद्धः अन्यथासिद्धश्चेति । नित्यः शब्दोऽस्पर्शवत्त्वादित्येव
 नोदाहरणम् न ह्यस्पर्शलं शब्दस्य ज्ञापनीयं नाश्रयासिद्धं नान्यथा-
 सिद्धमिति यथा चास्माभिः सूत्रं वर्णितं तथा नोदाहृतम् । तथा-
 यमसम्बद्धो दोषः न सूत्रार्थो विज्ञातो नाश्रयार्थो न हेलाभासो
 न दृष्टान्ताभास इति ॥

कासात्ययापदिष्टः कासातीतः ॥ ५० ॥

कासात्ययापदिष्टः कासातीतः । यस्यापदिष्टमानस्य कासा-
 त्ययेनैकदेशो युज्यते स एकदेशात्ययात् कासात्ययापदिष्टः कासा-
 तीत इत्युच्यते । उदाहरणं नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्गत्वादिति उप-
 लब्धिकाले संयोगो नास्ति सोऽयं संयोगो हेतुविशेषणत्वेनोपात्त
 उपलब्धिकासमत्येति यदोपलभ्यते तदा संयोगो नास्ति दारुप्रश्ने
 दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ शब्दोपलब्धिरिति । नन्वयमनैकान्तिक एवं
 संयोगव्यङ्गत्वादिति अनित्यमपि संयोगेन व्यज्यमानं दृष्टम् यथा
 घट इति संयोगव्यङ्गत्वेनानवस्थानस्य साध्यत्वात् न ब्रूमो नित्यः
 शब्द इति अपि त्ववतिष्ठते शब्द इति प्रतिज्ञार्थः तथा च संयोग-
 व्यङ्गत्वादित्ययं हेतुनानैकान्तिकः । न ह्यनवस्थितं किञ्चित् संयोगेन
 व्यज्यमानं दृष्टमिति अवयवविपर्यासवचनमपि न सूत्रार्थः सामर्थ्यात्
 न हि पश्चाद्भिधीयमानो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यादित्येतद्धेतुलक्षणं
 जहाति अजहत्वे तु लक्षणं न हेलाभासो भवितुमर्हतीति अवयव-
 विपर्यासवचनमप्राप्तकालमिति निषेधस्यानसुक्तम् । तदेव पुनरुच्यते

इति समीकृतेऽभिधानाभिप्रायहृत्स्नानमिति चेत् अथ मन्यथे यस्मात्
 समीकृते पक्षे पश्चादभिधीयते ततो नियहृत्स्नानमिति केन समी-
 कृत इति वक्तव्यम् हेतुनभिधानेन समीकृतः । यदि हेतुनभिधानेन
 समीकृतः किमत्र हेतोरसामर्थ्यम् एतदप्यासामर्थ्यं यदयं पश्चादभि-
 धीयत इति नैतद्धेतोरसामर्थ्यं यदयं पश्चादभिधीयत इति अपि तु
 वक्तुरिति न हि स्तत्त्वो हेतुः साधनमपि तु साधयित्तन्मन्वाञ्छ
 हेतुदोषः सामर्थ्याच्चेत्युक्तम् तस्मादवयवविपर्यायवचनं न सूचार्थी न
 समीकृताभिधानमिति ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या ह्यसम् ॥ ५१ ॥

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं
 चेति ॥ ५२ ॥

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना
 वाक्छलम् ॥ ५३ ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या ह्यसम् । वचनविघातो यः
 क्रियते सामान्यस्य शब्दस्य विशेषानेकसम्बन्धित्वे सति अविवक्षिता-
 रोपेण ह्यसं तद्देदितव्यम् । तन्निविधमिति नियमार्थम् पूर्ववदनेकधा-
 भिन्नं ह्यसं संश्लेषत इति । अविशेषाभिहिते ऽर्थे इति सूत्रम् अवि-
 शेषाभिहितं सामान्यश्रुति वाक्यं पदं वा अविशेषाभिहितमित्युच्यते
 वाक्यं सामान्यश्रुति यथा नवकम्बलोऽयमिति पदं सामान्यश्रुति यथा
 अश्वोऽय इति अविशेषशब्दानभिधानं प्रयोगाभावात् न ह्यविशेष-
 शब्देन कश्चिदभिधानं सम्भवति न चास्य प्रयोगो युक्त इति वाक्यं

च सर्वसुखरदिशेषमेव प्रत्याययतीति सामान्यप्रत्यायनमयुक्तम् न
 प्रकरणादीनामन्तरेण भ्रुतिमात्रानुपपत्तेः यदा प्रकरणादिनिरपेक्षं
 वाक्यमुच्चार्यते श्वेतो धावतीति तदा वाक्यभ्रुतिसामान्यात् श्रुतुः
 सम्बोधः सम्बोधे सत्यविवक्षितमर्थमधारोप्य प्रतिषेधति । एवं पदे-
 ऽपीति । अर्थग्रहणं शब्दनिराकरणाद्यर्थविषयं ह्यस्य न शब्दविष-
 यमिति न ह्ययं प्रतिषेद्धं शक्नोति नायं नवकम्बलशब्द इति तस्य
 प्रत्यवस्थानं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा प्रयोगात् प्रतिषेधानुपपत्तिः । यदि
 तावन्नवकम्बलस्यार्थं बुद्ध्वा नायं नवकम्बल इति प्रत्यवतिष्ठते तदा-
 र्थान्तरमाह अन्यदुद्घातेऽन्यत्रप्रतिषिध्यत इति । अथ पुनर्नैव नव-
 कम्बलस्यार्थं बुद्धान्ते तथाप्यज्ञानमिति ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना
 सामान्यच्छलम् ॥ ५४ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ।
 सामान्यस्य विवक्षितार्थातिक्रमेतिसामान्यमुदाहरणम् विद्याचरण-
 सम्बन्धो ब्राह्मण इति परन्तु ब्राह्मणं विद्याचरणसम्बन्धे हेतुरिति
 कृत्वा प्रत्यवतिष्ठते स्तुत्यर्थं वाक्येऽन्यथाकारं प्रत्यवस्थानम् उभयथा
 दोषो बुद्धानुद्घाते वेति ॥

धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसङ्गावप्रतिषेध उपचारच्छलम्
 ॥ ५५ ॥

धर्मविकल्पनिर्देश इति सूत्रम् । धर्मविकल्पनिर्देशशब्देना-

विधानधर्मा देधाभिधीयते प्रधानं भाक्तस्य मक्षा इति काष्ठ-
संप्रातेषु प्रधानम् मक्षग्रन्थः क्रोगनक्रियाया असम्भवमीक्षिता
स्यानिषु पुरुषेषु भाक्तः सोऽयमभिधानाभिधेयप्रकार एवं व्यवति-
ष्ठते य एतस्मिन्नन्यथाकारप्रतिषेधः तदुपचारच्छलमिति । अस्यापि
पूर्ववत् प्रतिषेधो ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वेति ॥

वाक्कृत्त्वमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ ५६ ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

वाक्कृत्त्वमेवोपचारच्छलमिति सूत्रम् । एकत्वमविशेषात् को-
ऽविशेषः इहाप्यर्थान्तरकल्पना तत्रापीति न तदर्थान्तरभावात् अ-
विशेषादित्यस्य हेतोरनेन सूत्रेणासिद्धतासुझावयति । कथमसिद्धिः
एकत्र वस्तुसुझावः प्रतिषिध्यते नैव क्रोष्टारो मक्ष इति एकत्र वस्तु-
भ्यनुज्ञाय कम्बलयोगमभ्युपगम्य कम्बलस्थानेकता धर्मः प्रतिषिध्यत
इति । यत्र धर्मः प्रतिषिध्यते यत्र धर्मी सोऽयमतिमहान् विशेषः
कथं मन्यसे किं तेऽनेन विशेषेण इहाप्यर्थान्तरकल्पना तत्रापीति ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ ५८ ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थः
विरोधः द्वित्वमभ्यनुज्ञायमाणं निवर्तयति कतमेन पुनन्यायेन द्वित्व-
मभ्यनुज्ञायमाणं वाक्कृत्त्वमेवोपचारच्छलं तयोरेकत्वं त्रुवता सामा-
न्यच्छलमन्यदभ्यनुज्ञातं भवति विशेषणार्थकं वा यदि सर्वं कृत्त्वमे-
वेत्यभ्युपगमः वाक्कृत्त्वमेवोपचारच्छलं तदविशेषादिति व्यर्थं विशे-
षणम् कथमेकत्वप्रसङ्गः किञ्चित्साधर्म्याद्यद्यनर्थान्तरकल्पना अविशेषा-

देकत्वम् सर्वच्छलमेकं प्राप्नोति किञ्चित्साधर्म्यादिति किं पुनस्तत्
वचनविघातः अर्थविकल्पोपपत्तिश्च तस्मिंश्चल इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ ५६ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैध-
र्म्येण प्रत्यवस्थानं जातिरिति । प्रथमपञ्चानुयोगं दर्शयति स्थापनायां
सत्यां प्रतीपमवस्थानं प्रत्यवस्थानं प्रतिपन्नवदिति । सूत्रार्थस्तु यथाश्रुति
न पुनस्तदाहरणसाधर्म्येण उदाहरणवैधर्म्येण वेति किमर्थमिदमुच्यते
व्यापकार्थं यदि यथाश्रुति सूत्रार्था भवति तदा सर्वजातयो
व्याप्यन्ते येन केनचित् साधर्म्यं येन केनचिद्वैधर्म्यमिति लक्षणे जाती-
नामव्यापकत्वं तु दोषः । भाष्ये उदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणवैधर्म्यं
चोदाहरणार्थमिति यथा चोदाहरणेन एवमस्तदाहरणेनापीति ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ६० ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् । अन्यथास्मितस्थान्यथा-
भिहितस्य अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्च स्वपरार्थोत्तरा सम्प्रतिपत्तिर-
प्रतिपत्तिः समर्थं साधने निग्रहस्थानमप्राप्तौ कथमप्रतिपत्तिः विप्र-
तिपत्तिः । यदायं साधयिता समर्थेन साधनेनोपात्तेन परेषु जात्या-
दिभिराकुलीकृतः ज्ञानं प्रतिपद्यते तदा कथमप्रतिपत्तिः कथं वा
विप्रतिपत्तिरिति तदा साधनस्यैव सामर्थ्यापरिज्ञानादसमर्थमेतत्
साधनमित्यप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिरिति ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ ६१ ॥

तद्विकल्पाव्यातिनियहस्तानवञ्जलम् । ता एता जातयः कियत्यो
भवन्ति कियन्ति वा नियहस्तानानि इत्यवधारणार्थमाह । तदि-
कल्पाव्यातिनियहस्तानवञ्जलमिति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्तानस्य
विकल्पात् तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाद्भ्रमो जातयो वद्भन्ति
नियहस्तानानि भवन्ति । कतमा जातयः साधर्म्यप्रत्यवस्तानात् कत-
मास्य वैधर्म्यप्रत्यवस्तानात् कतमानि नियहस्तानानि विप्रतिपत्ति-
विकल्पात् कतमानि वाऽप्रतिपत्तिविकल्पाद्भवन्तीति प्रतियोगं^(१)
विशेषलक्षणेपुन्रेक्षणीयानीति । एते प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा
सञ्चितास्य यथोद्देशं च यथासक्षयं च परीक्षा वर्त्तिष्यत इति ॥

तन्मप्रतिज्ञासंभारसञ्चित्तिस्य संविदा ।

उद्देशो सक्षयं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम्^(२) ॥

इति—श्रीदृष्टोत्करे न्यायसूत्रवार्तिके प्रथमाध्याये
द्वितीयमाह्निकम्^(३) ॥

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

(१) पर्यन्तव्यवृत्तिमिति क्वचित् ।

(२) कीर्तितम्—पा० १ पु० ।

(३) श्रीदृष्टोत्करे न्यायवार्तिके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः—पा० १ पु० ।

न्यायवार्तिके

द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेत्युक्तम् । तत्रोद्देशलक्षणे पूर्वाध्याय एव व्याख्याते परीक्षा वर्तिस्यत इति । तत्र यथोद्देशस्तथा लक्षणं तथा परीचेति स्थानवतां परीक्षा-वचनमिति पूर्वं प्रमाणमुद्दिष्टं लक्षितं च पूर्वमेव तत्परीक्ष्यत इत्यवसरप्राप्तानि तानि विलङ्घ्य संग्रहः परीक्ष्यते । किमर्थं क्रमभेदः परीक्षाङ्गत्वात् पूर्वं संग्रहः परीक्ष्यते तथा चोक्तम् । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः । ननु चोक्तं नायं निर्णये नियमो विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां सर्वत्र निर्णय इति वादे पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति शास्त्रे चायं विचारः तस्मान्न संग्रहपूर्वक इति संग्रहपूर्वको विचारस्तर्कविषय एव । नायं तर्कविषय इति । सत्यम् । न निर्णये नियमो विचारे हि नियमो निर्णय एवं चान्यथा च विचारः संग्रहपूर्वक एव यद्युक्तम् वादे शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति वादिप्रतिवादिनावधिज्ञत्य तदुक्तम् शास्त्राभ्युपगमे च वादिप्रतिवादिनोर्च संग्रहः उभयोर्निश्चितत्वात् । शास्त्रे च न संग्रहः । निश्चितस्य वस्तुनः शास्त्राभ्युपगमेनाभ्युपगमात् । तत्र वादिप्रतिवादिनौ तावद्विचारयतः किं नित्यसाधनं बलीयः आहो-ऽनित्यसाधनमिति । शास्त्रेऽपि च विचारः साधनसामर्थ्यासामर्थ्य-

परिज्ञानार्थस्य संग्रह इति । तस्मात् संग्रहपूर्वक एव विचारस्त-
 न्मूलकत्वात् परीक्षाविधेः संग्रहः पूर्वं प्ररीक्ष्यत इति । तत्र संग्रहो
 वस्तुस्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः । निरुक्तव्याघात इति चेत् ।
 अनवधारणात्मकस्य प्रत्ययस्येति व्याहृतम् । न प्रत्ययस्य स्वरूपानव-
 धारणादव्यवच्छेदात्मकत्वं स्वरूपमस्य परिच्छिद्यते । न पुनरनेन
 विषयस्वरूपमवधार्यत इति सोऽयं संग्रहः समानधर्मोपपत्तेरित्ये-
 वमादिर्यस्तस्याच्चेपः ॥

**समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा
 न संग्रहः ॥ १ ॥**

समानानेकधर्माध्यवसायादित्येवमादि सूचम् । तस्य यथा-
 न्युत्पत्त्यागमिति समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् संग्रहो न समानधर्म-
 मात्रादुपलभ्यमानो धर्मः संग्रहहेतुरिति धर्मधर्मिग्रहणेन वा
 संग्रहाभाव इति समानमनयोर्धर्मसुपलभत इति धर्मधर्मिग्रहणे
 न संग्रह इति धर्मिणोऽर्थान्तरभावत्वात् न संग्रहः न ह्यन्यस्मिन्नुप-
 लब्धेऽन्यत्र संग्रह इति । अथवा न समानधर्माध्यवसायः संग्रहस्य
 कारणं व्यवच्छेदात्मकत्वात् संग्रहे च तदभावादिति । एतेनानेक-
 धर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अधिगतानधिगतयोर्न संग्रहः
 अधिगते वस्तुनि संग्रहो न युक्तः निर्णीतत्वात् नानधिगते
 अदृष्टत्वात् न समानधर्माध्यवसायात् संग्रहः सत्यप्यभावात् सत्यपि
 समानधर्माध्यवसाये न दृष्टः संग्रहः यथा कृतकत्वाच्छब्दे न समान-
 धर्माग्रभवसायादेव संग्रहोऽन्यथापि भावात् अन्यथापि दृष्टः संग्रहः

यथा विद्वद्वाच्यभिचारिधर्मदयसन्निपाते तत्त्वानुपलब्धेऽस्य संग्रहः ।
यथा प्रकरणसमे एकवृत्तित्वाच्च न समान एकवृत्तिरयं धर्मो न
त्रैकवृत्तिः समानो भवितुमर्हतीति ॥

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

एतेन विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायादिति प्रत्युक्तम् । विप्रतिपत्ते
व्यवस्थाध्यवसायात् संग्रहो न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्रादा
विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः न विप्रतिपत्तिरस्तीति सूचार्थः ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादा व्यवस्थाया नाव्यवस्था वेद्यत
इति सूचार्थः ॥

तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः समानधर्मादीनां सात-
त्याभित्यः संग्रह इति सूचार्थः ॥

अस्योत्तरम् ।

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासं-
शयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संग्रहे नासंग्रहो नात्यन्त-
संग्रहो वा न सूचार्थापरिज्ञानादिति सूचार्थः । यत्पुनरेतद्धर्म-
धर्मिण्यप्ये संग्रहाभाव इति तन्नापरिज्ञानात् न ब्रूमो योऽयौ धर्म्युप-

लभ्यते तस्य धर्मसुपलभ इति अपि तु यौ मया पूर्वं स्थाणुपुरुषा-
 वुपलब्धौ तथोरथं समानो धर्म उपलभ्यत इति । एतेनैकवृत्तित्वा-
 दिति परिहृतम् । यत्पुनरेतन्नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संग्रह इति
 नानभ्युपगमात् । अपरे अर्थान्तरभावमात्रं मया संग्रहहेतुत्वेन
 नोपादीयते किं त्वर्थान्तरविशेषः कः पुनरयौ विशेषः धर्मधर्मि-
 भावः धर्म उपलब्धे धर्मिणि संग्रह इति परिहारं मन्यन्ते न पुनः
 रूपस्यग्रथोर्धर्मधर्मिभाव इति पश्चामः । तच्च न किं कारणम् ।
 अर्थान्तरभावस्यानिवृत्तेर्यथैव रूपस्यग्रथोरर्थान्तरभावस्तथा धर्म-
 धर्मिणोरिति न युक्तोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे संग्रहः अत्रापि
 तदेवोत्तरम् नानभ्युपगमादिति । न ब्रूमोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे
 धर्मिणि सन्देहः अपि तु समानधर्मादिविभिन्नधर्मिदर्शनादविशेष-
 वति धर्मिण्येव संग्रह इति । यद्यप्येतत्साहचर्याभावादिति विशेषा-
 नवधारणसुभयोः साहचर्यम् यथैव समानधर्मदर्शनेन विशेषो नाव-
 धार्यत इति तथा संग्रहेनापीति । कारणसङ्गावात् कार्यसङ्गाव इति
 न साहचर्यनिर्देशोऽयमपि तु कार्यकारणधर्मनिर्देशः तथा च
 कार्यान्तरेष्वप्येतदस्तीति । न हि किञ्चित् कार्यं कारणसङ्गावम-
 न्तरेण सम्भवतीति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परि-
 हृतः । य एव समानधर्माध्यवसाये परिहारः स एवानेकधर्माध्य-
 वसायेऽपीति । यत्पुनरेतदधिगतानधिगतयोरभावादिति तथा-
 परिज्ञानादिति न ब्रूमोन्यस्मिन्नधिगते ऽन्यत्र संग्रह इति अपि च
 सामान्यतोऽधिगते धर्मिणि विशेषानवधारणात्मकः प्रत्ययः संग्रह
 इति । यत्पुनरेतत् सत्यप्यभावादिति न समानार्थापरिज्ञानात् ।

न हि कृतकत्वं समानो धर्मोऽन्यथा समानधर्मस्थाभिधानात्
समानो धर्म इति विवक्षिततज्जातीयान्यवृत्तिर्यः समानो न
पुनः कृतकत्वमेवं यत्पुनरेतन्न समानधर्माध्यवसायादेवान्यथाऽपि
दर्शनादिति तन्न प्रतिषेधादनवधारणाच्च । विरुद्धाव्यभिचारि-
धर्माध्यवसायात् संग्रह इति प्रतिषिद्धमेतदनवधारणेनैव तन्वा-
नुपलभेरिति प्रत्युक्तम् । न चैतदवधार्यते समानधर्मदर्शनादेव
नान्यस्मादिति अन्यस्मादपि संग्रहोऽनेकधर्माध्यवसायादित्युक्तम् वि-
प्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायादेवेत्यनेनैव प्रत्युक्तम् । नैवं ब्रूमो विप्रति-
पत्तिमात्रादव्यवस्थामात्रात् संग्रह इति न चाव्यवस्थातः संग्रह उप-
सङ्ग्यनुपसङ्ग्यव्यवस्थायाः पूर्वपदविशेषणत्वात् पूर्वपदविशेषणमुप-
सङ्ग्यनुपसङ्ग्यौ न स्तत्त्वे संग्रहकारणम् तच्च सूत्र एवोक्तमिति ।
यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्तौ सम्प्रतिपत्तेरिति न संज्ञान्यथात्वादर्थस्थान्य-
थालम् यस्माद्विप्रतिपत्तिग्रहार्थस्य निमित्तान्तरसम्प्रिपाते सम्प्रति-
पत्तिरिति नाम कृतम् न तावता विप्रतिपत्तिर्नास्ति विप्रतिपत्ते-
स्तथाभावात् संग्रहहेतुत्वमिति । यत्पुनरेतदव्यवस्थात्मनि व्यवस्थित-
त्वाच्चाव्यवस्थाया नाव्यवस्थास्तीति न तदपि व्याघातात् अव्यवस्था
नास्त्वव्यवस्थात्मनि च व्यवस्थितत्वाच्च व्याघातः न च निमित्तान्-
तरसम्प्रिपातेनार्थस्य संज्ञान्तरकरणमर्थतथाभावं बाधते यथाभूत
एवार्थः संज्ञान्तरकरणे तथाभूत एवाकरणेऽपीति । यत्पुनरेत-
न्नथात्यन्तसंग्रहस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेरिति तदपि न सूत्रार्थाप्रतिज्ञा-
नादित्युक्तम् । नायं समानधर्मादिभ्य एव संग्रहः किं तु तद्विष-
याध्यवसायादुपसङ्ग्यनुपसङ्ग्यव्यवस्थाने च त्वति विशेषस्तत्तिसहि-

तादिवं च सति नासंग्रयो नात्यन्तसंग्रयः अन्यतरधर्माध्व-
सायादिति न युक्तम् । नेतस्मात् संग्रय इति न हि कदाचिदन्य-
तरधर्माध्वसाये सति संग्रयः अन्यतरधर्माध्वसायस्य निर्णय-
हेतुत्वादिति ॥

यत्र संग्रयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

यत्र संग्रयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थः स्वयं न
संग्रयः प्रतिषेद्धव्यः परेषु तु संग्रये प्रतिषिद्धे एवमुत्तरं वाच्यमिति
शिक्षं शिक्षयति ॥

अपेक्षानीमवसरप्राप्तानि प्रमाण्यानि परीक्ष्यन्ते इति किं पुन-
रेषां परीक्ष्यम् । आदौ तावत् सम्भवः किं प्रमाण्यानि सन्धुत न
सन्तीति सदसतोः सामान्यात् प्रमेयत्वादिगोषादर्शनाच्च संग्रयः
युद्धस्य संग्रयं परः पक्षपरिग्रहेण प्रत्यवतिष्ठते ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाख्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाख्यासिद्धेरिति । अस्यार्थः चिच्चपि
कालेषु प्रमाण्यानि नार्थं साधयन्तीति ॥

पूर्वं हि प्रमाणासिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षे-
त्यन्तिः ॥ ९ ॥

पूर्वं हि प्रमाणासिद्धाविति सूत्रम् । नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्
प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति सूत्रार्थं व्याघातो दोषः यदि पूर्वं ज्ञानं
नेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य कारणमिति । यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
त्पक्षमिति तद्वाहन्यते ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

पश्चात् सिद्धाविति सूचम् । न प्रमाणनिमित्ता प्रमेयसंज्ञेति
व्याघातः न प्रमाणमन्तरेण प्रमेयमात्मानं लभत इति न प्रमा-
णायत्ता प्रमेयसिद्धिः ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावात्
बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

चैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

युगपत्सिद्धाविति सूचम् । इन्द्रियार्थानां बुद्धीनां च सञ्चि-
पाते घति युगपद्भाव इति क्रमवृत्तित्वं दृष्टं न स्यादिति व्याघा-
तश्च दोषः युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिरिति व्याहृत्यते । अत्र समाधिः ।
उपलब्धिहेतोर्दुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वाखिरसङ्गभावानियमा-
दिति वाक्यस्यासिद्धतोक्तावनमर्थः प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति च
प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः प्रत्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीत्यथमर्थः ।
अयं च व्याहृतः कथमिति प्रत्यक्षादीनि च नार्थं साधयन्ति च
अथेदं वस्तु नोपलभ्यत इति इदं च नोपलभ्यत इति व्याघातः । एवं
प्रत्यक्षादीनि च नार्थं साधयन्तीति च । कथं वान्यथा प्रत्यक्षादीनि
न प्रत्यक्षादिशब्दा अर्थसाधकमन्तरेण कृतार्था भवन्तीति धर्मप्रति-
षेधाच्च प्रत्यक्षाद्यभ्युपगमः प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमित्येवं ब्रुवता न
प्रत्यक्षादीनि प्रतिषिद्धानि अपि तु प्रमाणत्वं धर्म इति । अत्र
भावस्यास्रतन्त्रत्वात् तान्यपि प्रतिषिद्धानि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्य-
मिति भावाभिधानमेतत् अस्रतन्त्रस्य भाव इति भावप्रतिषेधात्
तद्वतां प्रतिषेध इत्येवमप्यनिवृत्तो व्याघातः । प्रत्यक्षादीनामभावः

प्रतिपाद्यः प्रत्यक्षादीनि च न यन्तीति प्रेक्षाभावं प्रतिपादयति न प्रत्यक्षाद्यभावेऽन्यः प्रतिपादनोपाधिः कश्चिदस्ति विशेषप्रतिषेधाच्च प्रमाणात्तराम्भ्यस्तुज्ञा प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमित्येवं भ्रुवता प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणमभ्यस्तुज्ञातं भवति व्यर्थं वा विशेषणं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति । अथ न प्रमाणात्तराम्भ्यस्तुज्ञायते किमस्य विशेषणस्य सामर्थ्यं प्रत्यक्षादीनि न प्रमाणाणीति नैव प्रमाणाणि यन्तीत्येवं वक्तव्यमित्येतदपि व्याहृतम् प्रमाणाणि नैव यन्ति प्रतिपादयन्ति चेति । यदपि तत्प्रमाणात्तराम्भ्यस्तुज्ञायते तथापि कैकाक्ष्यासिद्धेरित्ययमनुपपत्तो हेतुः यच्च चिन्वपि कालेषु न प्रतिपादयति कथं तच्च प्रमाणात्वमित्यनिवृत्तो व्याघातः । अथ धर्मप्रतिषेध एवायं तथापि यानि प्रामाण्यव्यतिरिक्तानि प्रत्यक्षादीन्यभ्यस्तुज्ञायन्ते राजपुरुषप्रतिषेधन्यायेन कस्तेषां स्तभाव इत्यनुवृत्तावनुयोगो व्याघातश्च । चर्चान्तरानभुपगमे षष्ठ्यास्तद्धितस्य चार्थो वक्तव्यः यदि प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं न प्रामाण्यमस्ति प्रत्यक्षादीनामिति षष्ठ्यर्थः कः ततोऽवश्यं विधीयमानः प्रतिषिध्यमानो वा धर्मोऽभ्युपेयः तदभ्युपगमे च प्रत्यक्षादीनां वृथक् स्वरूपं वक्तव्यमित्यनिवृत्तो व्याघातः । एतेन तद्धितार्थो व्याख्यातः । यस्यायं हेतुस्तैकाक्ष्यासिद्धेरित्ययमपि व्यतिरेकस्यैकाक्ष्याविषयत्वात् चिकाक्षस्य भावस्यैकाक्ष्यं तस्यासिद्धिरिति न प्रामाण्यधर्मः अथायमर्थश्चिन्वपि कालेषु न प्रमाणात्यर्थं^(१) साधयन्तीति तथापि हेतुर्नो नास्ति प्रतिज्ञार्थेनास्तिप्रत्वात् य एव प्रतिज्ञार्थो न प्रमाणात्यर्थं^(२) साधयन्तीति य हेतुर्नस्ति कालेषु

(१) प्रमाणात्यर्थ—पा० १५० ।

(२) प्रमाणात्यर्थमिति कश्चित् ।

नार्थं साधयन्तीति । यत्पुनरेतत्प्रमाणेन प्रमीयमानोऽर्थः प्रमेयमिति
 भवतीति समाख्यायास्त्रैकाख्ययोगादप्रतिषेधः प्रमाणप्रमेयमिति
 चास्याः समाख्याया मिमित्तं त्रिकाख्ययोगि प्रमाख्यते प्रमीयते
 प्रामाथि वागेन प्रमाणं प्रमाख्यते प्रमीयते प्रामाथि वेति प्रमेयम् । एवं
 च सति प्रमाख्यते अथमर्थः भविष्यत्यस्मिन् हेतुभिरुपलब्धिरिति प्रमेय-
 मिदमिति सिध्यति अनभ्यनुज्ञाने व्यवहारार्थानुपपत्तिरिति विरोधो
 दोषः । यस्तु त्रैकालिकं प्रमाणप्रमेयव्यवहारं न प्रतिपद्यते तस्य
 पाचकमानयेत्यादिव्यवहारो विरुध्यत इति । प्रत्यक्षादीनामप्रामाख्यं
 त्रैकाख्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः । अत्रानेन प्रत्यक्षा-
 दीनां किं क्रियते किं सम्भवो निवर्त्यते अथासम्भवो ज्ञायते
 किञ्चातः यदि तावत् सम्भवो निवर्त्यते तन्न युक्तम् । व्याघातात्
 प्रतिषेधार्थापरिज्ञानाच्च । सम्भवो निवर्त्यत इत्येवं नुवाणेन प्रमा-
 णान्यभ्यनुपगतानि भवन्ति न ह्यसतो वृत्तिनिवृत्तिर्भवतीति । न च
 प्रतिषेधस्यैतत्सामर्थ्यं यद्विद्यमानं पदार्थमन्यथा कुर्यात् ज्ञापकत्वाच्च
 न सम्भवनिवृत्तिः ज्ञापकोऽयं प्रतिषेधो न सम्भवनिवर्तक इति ।
 अथासम्भवो ज्ञायत इति प्रमाणलक्षणप्राप्तसार्धं प्रतिषेधः एवं
 त्रैकाख्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । अथमपि प्रतिषेधस्त्रिष्वपि
 कालेषु नोपपन्न इत्ययं सूत्रार्थः व्याघात इति प्रमाणानि नार्थं
 साधयन्तीति प्रतिषेधस्य प्रमाणलक्षणाभ्यनुज्ञानादिति त्रैकाख्या-
 सिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येवमभिदधानेनाभ्युपगतं भवति प्रत्य-
 खादीनामप्रामाख्यं त्रैकाख्यासिद्धेः नैष दोषः तस्य स्ववचनस्य व्या-
 घातादेश्चानात् स्ववचनव्याघातो मया देश्यते नाभ्युपगम्यते कथ-

मिति । यत् खलु चिन्वपि कालेषु न साधकं तदसाधनमिति
 नुवता प्रतिषेधस्यासाधकत्वं खवापैवाभ्युपगतं भवति । यथा कश्चित्
 स्नातृस्त्रिज्वास्तथा परं दिधक्षुः स च परं दहेदा न वा स्नातृस्त्रि-
 दाहमरुभवति । यस्यायं प्रतिषेधः प्रत्यक्षादीनि नाथं साधयन्तीति
 किमयं प्रत्यक्षादीनां सामर्थ्यप्रतिषेधः उत सत्ताप्रतिषेध इति । यदि
 सामर्थ्यप्रतिषेधः न प्रत्यक्षादीनि प्रतिषिद्धानि तेषां च सामर्थ्य-
 प्रतिषेधात् प्रत्यक्षादीनां स्वरूपं व्यक्तव्यमिति पूर्ववत्प्रसङ्गः^(१) । अथ
 सत्ताप्रतिषेधः तथापि कथं न सन्तीति किं सामान्यतोऽथ विशेषत
 इति । यदि सामान्यतः प्रत्यक्षादिग्रहणं व्यर्थम् एवं वक्तव्यं न प्रमा-
 णानि सन्तीति । न च धर्मिणां प्रतिषेधे कश्चिद्व्याय इति । अथ
 विशेषप्रतिषेधः तथापि प्रमाणान्तराभ्युपगमः न ह्यनभ्युपगत-
 सामान्यस्य विशेषप्रतिषेधोऽवकाशं सभत इति । प्रत्यक्षादीनाम-
 प्रामाण्यं पैकाख्यसिद्धेः प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं पैकाख्यसिद्धेरिति
 वाक्ययोरेकार्थता वा स्नात् भिन्नार्थता वा । यद्येकार्थता प्रत्यक्षा-
 दीनां प्रामाण्यं पैकाख्यसिद्धेरित्येवमेव वक्तव्यम् अभिन्नार्थं च एते
 वाक्ये कुतः प्रतिपत्तिरिति यदि प्रमाणतोऽनिवृत्तो व्याघातः
 अथान्यतस्तत्प्रमाणमिति संज्ञाभेदमाचमम् । अथ भिन्नार्थं तत् केना-
 वगतः पैकाख्यसिद्धेरिति ज्ञानयोर्वाक्ययोर्भिन्नोऽर्थ इति प्रत्यक्षा-
 दीनि न सन्तीति नास्ति नासमानाधिकरणः प्रत्यक्षादिग्रहस्य न
 प्रत्यक्षादीनामभावं शक्नोति वक्तुम् । न ह्ययं नास्ति नासमानाधि-
 करणो घटादिग्रहो घटाभावं प्रतिपादयति अपि तु गेहघट-
 संयोगं वा काष्ठविशेषं वा घटस्य सामर्थ्यं वा प्रतिषेधति । एव-

(१) पूर्ववत् प्रसङ्गः प्राप्त इति कश्चित् ।

मनेनापि प्रमाणसमानाधिकरणेन नास्तिना प्रमाणानां नाभावः
 शक्यः प्रतिपादयितुम् । अपि त्वनेनापि तन्मान्तराभ्युपगतानां प्रति-
 षेधः स्यात् सामर्थ्यप्रतिषेधो वा कालविशेषप्रतिषेधो वेति सर्वथा
 प्रमाणानि अभ्युपगतानि भवन्ति तानि चाभ्युपगतान्यनेन प्रतिषेधेन
 प्रतिषिध्यन्त इति व्याघातः । प्रमाणानां वाऽसत्त्वं प्रतिपाद्यमानं कथं
 कस्य^(१) प्रतिपाद्यते कस्य प्रतिपादयिता अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्यत इति ।
 प्रतिपन्नस्य प्रतिपादयिता केन प्रतिपन्नः यदि प्रमाणेन व्याघातः
 प्रमाणानभ्युपगमात् अथान्यथा न दृष्टान्तोऽस्ति प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
 योश्च भेदाभ्युपगमे व्याघातः यदि प्रतिपाद्यं प्रतिपादयितारं च
 भेदेन प्रतिपद्यसे भेदप्रतिपादकप्रमाणाभ्युपगमाद्व्याघातः । अथ भेदं
 न प्रतिपद्यसे क्व किं प्रतिपाद्यत इत्यनिवृत्तो व्याघातः । प्रमाणानि
 न सन्तीति प्रतिजानानः पर्यनुयोष्यः कथं न सन्तीति यदि प्रमाणं
 ब्रवीति व्याहृतम् । अथ न ब्रवीति अर्थो नास्ति सिध्यति^(२) तदेव-
 मेतद्वाक्यं यावद्यावद्विचार्यते तावत् तावत् प्रसीद्यत इति ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः । कैकास्यासिद्धेरित्यस्य
 हेतोर्ददाहरणमुपादीयते न वा यद्युपादीयते व्याघातो भवति
 प्रत्यक्षादीनां चाप्रामाण्यस्याभ्युपगमादुपादीयमानमपि नार्थं साध-
 यतीति व्यर्थम् । अथ साधयतीति व्याघातः अथ नोपादीयते
 अप्रदर्शितं हेतुर्थस्य साधकत्वमिति अप्रदर्शितदृष्टान्तो हेतुर्न साधक
 इति सोऽयं हेतुः सर्वैः प्रमाणाैर्विप्रतिषिद्धो विरुद्धो भवति सिद्धान्त-

(१) कचेति चकारवे ।

(२) नास्ति स्यात्—पा० १ पु० ।

मभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति वाक्यार्थांश्च सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रमाणाणि नार्थं साधयन्तीति । इदं च प्रमाणानामुपादानमर्थसाधनाय प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाख्यासिद्धेरिति बुद्धि-विवक्षाप्रयत्नवाच्यद्वीरक्षतात्त्वभिघातौष्ठ्यप्रस्यन्दादीनि अवर्जयन् बुद्ध्या वाक्यमुच्चारयसि स्थाणुकष्टकसर्पादीन् परिहरन् पादविहरणादीनि करोसि ते एते वाक्यप्रवृत्तौ प्रमाणप्रतिषेधात् संभवत इति ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः । अथ स्ववाक्याश्रित-प्रमाणव्यतिरेकेण प्रमाणाणि प्रतिषिध्यन्ते एवं सति न सर्वं प्रमाणं प्रतिषिद्धं भवति यस्य न्यायः स्ववाक्याश्रितप्रमाणाभ्युपगमे स एवान्याश्रितप्रमाणाभ्युपगमे ऽप्येति वीत्ययमुपसर्गो विशेषप्रतिषेधे न व्याघात इति किमुक्तं भवति कानिचित्प्रमाणाणि प्रतिषिध्यन्ते कानिचिदभ्यनुज्ञायन्त इति यानि स्ववाक्याश्रितानि तान्यभ्यनुज्ञायन्ते यानि परवाक्याश्रितानि तानि प्रतिषिध्यन्त इति । यच्चैदं वाक्यं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाख्यासिद्धेरिति किमिदं प्रमाण-स्वरूप^(१)मथ नेति यदि प्रमाणस्वरूपं^(२) तदा व्याघातः अथ न तथापि जानेन कश्चिदर्थः प्रतिपाद्यत इति व्यर्थम् ॥

चैकाख्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत् तत्-
सिद्धेः ॥ १५ ॥

चैकाख्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति सूत्रम् । यत् तत्पूर्वसूक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावा-

(१) प्रमाणरूप—पा० १ पु० ।

(२) प्रमाणरूपं—पा० १ पु० ।

नियमाद्यथादर्शनं विभागवचनमिति तदुत्थानज्ञापनार्थमतः सूचान्तरस्थोत्थानमिति । कस्मात् पुनस्तत्रैवेदं सूत्रं नोक्तमिति । अविशेषात् तत्र चाभिधीयते इह वा न कश्चिद्विशेष इति सर्वथा तावद्यमर्थः प्रकाशयितव्य इति । एकां च विधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति शेषयोस्तु विधयोर्थयोक्ते उदाहरणे वेदितव्ये । यथा पूर्वसिद्धमातोद्यं पश्चात् सिद्धेन शब्देनातुमीयते वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यते इति योऽसौ वीणावेणुशब्दयोरसाधारणो धर्मः वीणादिनिमित्तत्वं तदुपलभमानः शब्दस्य वीणाशब्दो वेणुशब्द इति प्रतिपद्यते पूर्वसिद्धमातोद्यं पश्चात् सिद्धः शब्द इति । सहभावस्थोदाहरणम् धूमदर्शनादग्निं धूमविशेषणं प्रतिपद्यते पूर्वसिद्ध उपलब्धिहेतुरादित्यः पश्चात् सिद्धानां प्रकाशक इति प्रमाणं प्रमेयमिति चेयं समाख्या समावेगेन भवति समाख्यानिमित्तवशात् समावेशो नियमः समाख्यानिमित्तवशात् समाख्यानिमित्ततन्मत्वादिति प्रमाणप्रमेयसंज्ञयोर्निमित्तमुपलब्धिहेतुत्वमुपलब्धिविषयत्वं च । यदा पुनरेकमनेकनिमित्तसम्बन्धि भवति तदा कथम् तदा निमित्ततन्मत्वात् समाख्यायास्तद्वस्तु (अनेकेन निमित्तेन सम्बन्धेन सति^(१)) अनेकशब्दाभिस्रायं^(२) अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

प्रमेयता^(१) च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

प्रमेयता^(१) च तुलाप्रामाण्यवदिति । किमुक्तं भवति यथा गुरुत्व-परिज्ञानसाधनं तुलाद्रव्यं समाहारगुरुत्वस्येयत्तापरिच्छेदनिमित्त-

(१) सम्बन्धे सति—इति साधुः ।

(२) शब्दाभिस्रायं—पा० १ पु० ।

(३) प्रमेया च—इति कश्चित् ।

(४) प्रमेया—पा० १।१ पु० ।

त्वात् प्रमाणं सुवर्णादिना च परिच्छिद्यमानेयत्तैषा तुल्येति परि-
 च्छेदविषयत्वेन व्यवतिष्ठमाना प्रमेयम् उदाहरणं चैतत् एवमनवय-
 वेन तन्मात्रो वेदितव्यः यथा च प्रमाणप्रमेयसमाख्ये तथा कारक-
 शब्दाः सर्वे निमित्तसमावेगनियमेन^(१) वर्तन्ते तथा च जौक्तिक-
 सुदाहरणम् । एकमनेकेन कारकशब्देनाभिधीयते वृक्षस्तिष्ठतीति
 स्तिष्ठतीति स्नातग्न्यात् कर्ता किं पुनर्वृक्षश्च स्तिष्ठतीति स्नातग्न्यं
 कारकान्तरानपेक्षितम् न हि वृक्षस्तिष्ठन् स्तिष्ठतीति कारकान्तरं
 प्रयुक्तं इति यदायं स्थितिशब्दो गतिनिषेधवचनो भवति तदैवं
 यदायस्योरभिधायकस्तदायस्योर्ब्यक्तिनिमित्तत्वेनावतिष्ठमानोऽस्ति अ-
 नङ्गीति कर्तृत्युच्यते यदा तु गेहसम्बन्धा^(२)यभिधायको भवत्यस्ति-
 शब्दो^(३) यथा गेहे देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रतिनिर्दिष्टोऽस्तीति गम्यते
 तदा न सत्तामाह न गतिप्रतिषेधम् । अपि तु^(४) गेहसम्बन्धं तदापि
 देवदत्तगेहसम्बन्धानुभवक्रिया तस्यामपि न कारकान्तराणि प्रयुक्तं
 इति स्तत्त्वो भवति यदायमभग्नवचनः स्थितिशब्दस्तिष्ठति वृषो
 न भग्न इति तदापि स्तिष्ठतीति न कारकान्तराणि प्रयुक्तं इति
 स्तत्त्वो भवति समुदायैकदेशं वा स्तिष्ठतीति प्रयुक्ते वृषो मूषैस्ति-
 ष्ठतीति प्रासादसम्बन्धिभ्रंशत इति पूर्वापरप्रत्ययैकविषयता वा स्थितिः
 यदस्तु प्राक् सिद्धं पुनर्निमित्तान्तरसन्निधाने सति उपसम्भते यत्
 तस्यानेकायुगपत्कासप्रत्ययविषयत्वं सा स्थितिः तस्यां स्थितावस्थ
 यत्सहकारिसाधनं चक्षुरादि तत्करणमिति चक्रभ्रान्तिप्रदौपत्यच-

(१) समावेगनियमात्—पा० १ पु० ।

(२) गेहे सम्बन्धा—पा० १ पु० ।

(३) स्थितिशब्दो—इति मुरवः ।

(४) देवदत्त—इत्यधिकम् १ पु० ।

वन्निष्ठाप्रत्यय इति चेत् । अथ मन्यसे नैकं वस्त्वयुगपत्कालानेक-
प्रत्ययविषयो भवति यदि न भवति कथं तर्हि स एवायं वृत्तस्तिष्ठ-
तीति प्रत्ययः । न हि कदापिदाद्येन च दर्शनेन स एवायं वृत्तस्तिष्ठ-
तीति प्रत्ययो भवति दृष्टोऽन्यत्वेऽपि स्थितिप्रत्ययः चक्रं भ्रमन्तिष्ठती-
ति^(१) प्रदीपो ज्वलंस्तिष्ठतीति अगवस्त्रितेषु नानाभूतेषु चक्रभ्रान्ति-
प्रदीपादिषु च एते तद्भावप्रत्यया अतस्त्रिंसादिति मिथ्याप्रत्यया
एते यथा चैते मिथ्याप्रत्यया एवं वृत्तादिस्थितिस्वपीति न प्रमाणा-
भावात् नहि भवता प्रमाणं किञ्चिद्दृष्टादीनां नानात्व^(२)प्रतिपादकम-
भिधीयते मिथ्याप्रत्ययाश्च सम्यक्प्रत्ययानुकारेण भवन्तीति कामौ
सम्यक्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । अथ भवतः कालान्तरावस्थाने किं
प्रमाणम् उक्तं प्रमाणम् रूपरसस्पर्शप्रत्ययानामेकानेकप्रत्ययनिमित्त-
त्वप्रतिसन्धानादिति कार्यस्याधारत्वेन वा कारणस्य कार्यकालानुभ-
वनमिति । यद्यस्याधारो भवति तत् तस्य सद्भावकालमनुभवति यथा
चौरस्य कुण्डम् । कारणं कार्याधिकरणमतस्तेनापि कार्यकालोऽनुभ-
वनीय इति । अनाधारमेवेति चेत् अथ मन्यसे ऽप्रतीत्य कारणं^(३)
कार्यमुत्पद्यते इति क्व किं वर्तत इति तत्र दृष्टान्ताभावात् नहि
कश्चिदुभयपक्षसंप्रतिपक्षो दृष्टान्तः कार्यमनाधारमस्तीति कार्यमा-
धारवदित्यत्रापि न दृष्टान्तोऽस्तीति समानम् । समानमित्यनुत्तर-
मभ्युपगमात् अभ्युपगतं तावद्भवता नास्मात्पक्षे दृष्टान्तोऽस्ति किं तु
भवत्पक्षेऽपि नास्तीति विरोध इति चेत् । अथ मन्यसे न मया-

(१) चक्रभ्रमन्तिष्ठतीति—इति नुरयः ।

(२) दृष्टादीनामसत्त्वे—पा० १ पु० ।

(३) अप्रतीत्याधिकरणं—इति साधुः ।

भ्युपगम्यते दृष्टान्ताभावः किं तु भवत्यचे विरोधो देयते कथमिति
 योऽनुपपद्यमानदृष्टान्तः स पक्षोऽसाधीयानित्येवं ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं
 बाधते तस्मात्परिज्ञानात् न भवताऽस्मत्पक्षो व्यञ्जायि न स्वपक्षः ।
 अस्मत्पक्षे तावत् कार्यमाधारवदिति एतन्नसिद्धं^(१) भवत्यचेऽपि
 रूपादयः कार्यासाधारवन्तश्चेत्यभ्युपगमविरोधः भूतभौतिकसमुदायो
 द्रव्यमिति यदि रूपादीननाश्रितान् मन्यसे कोऽस्य तद्धितस्यार्थो
 भौतिका रूपादय इति यच्चोक्तं मणिः प्रभाया आश्रयस्तद्गतिस्थिति-
 विकारात्तुविधानात् कृष्णं बदराणामाश्रयस्तद्गतेनापातात्^(२) तैस्त्व
 तिज्ञा आश्रयस्तद्गतेनाश्रयान्दनादित्येवमादि तद्ग्राह्यते अनाश्रिताश्च
 रूपादयः स्वतन्त्रा एकसुपनिबन्धनं वस्वन्तरेण तिस्रसुद्गमाषादिवदि-
 भ्येरेण न तु विभज्यन्ते तस्मात् परतन्त्रा इति तस्माद्भावस्थितमेतत्
 स्यत्या सह पूर्वापरप्रत्ययैकविषयता वा स्थितिरिति दर्शनेनाप्तुमि-
 य्यमाणत्वात् वृक्षः कर्म कर्मणि कः कारकार्यः क्रियाविषयत्वं यत्
 स्वसु क्रियाविषयभावेन व्यवतिष्ठत इत्येतत्कर्म एतेन कर्मस्वच्छेनेन
 तथा युक्तं वानोष्णितमिति संगृहीतम् आनन्तर्यप्रतिपत्तिः करणस्य
 साधकतमत्वार्थः वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति वृक्षं गृहीत्वानन्तरं
 चन्द्रमसं प्रतिपद्यत इति वृक्षः करणकारकशब्दवाच्यः कर्मणामुभौष्टं
 सम्यदानम् यदस्य कर्मणा प्राप्तुमभिप्रेतं भवति तत् सम्यदानसंज्ञकम् ।
 वृक्षायोदकमासिञ्चतीति आसिञ्च्यमानसुदकं कर्म तेन कर्मणोदकेन
 वृक्षं प्राप्नोतीति वृक्षः सम्यदानं भवतीति अपगच्छत्यवतिष्ठते^(३) यत्

(१) एतत् सिद्धम्—पा० १ उ० ।

(२) तद्गतेनापतनादिति सम्यक् ।

(३) अपगच्छत्यवतिष्ठते—पा० १ उ० ।

तदपादानम् यथा वृक्षात् पततीति वृक्षोपादानसंज्ञकः । यत् पतति तदपगच्छति तस्मिन्नपगच्छति अवतिष्ठते वृक्ष इति । धृतिहेतुर-
धिकरणम् यस्मिन् यदाधेयं तदाधेयस्य यद्भृतिहेतुस्तदधिकरणम्
वृक्षे वयांसीति वृक्षसम्बन्धो वयसां गुरुत्वप्रतिबन्धे कारणमिति
वृक्षोऽधिकरणशब्दवाच्यः । एवं च सति न द्रव्यमात्रं कारकं न
क्रियामात्रम् किमुक्तं भवति नायं कारकशब्दः क्रियामात्रे वर्तते
न द्रव्यमात्रे नहि द्रव्यं शङ्क^(१)सुपलभमानः कारकशब्दं प्रयुक्ते नापि
क्रियां केवलामपि तु यदा क्रिया द्रव्यसम्बन्धसुपलभते तदा
सामान्येन कारकशब्देनाभिधत्ते^(२) कारकमिति । सामान्यं च कार-
काणां क्रियानिमित्तत्वम् अविवक्षिते विशेषे क्रियानिमित्तत्वे केवले
विवक्षिते कारकमितिशब्दः प्रवर्तते यदा तु विशेषो विवक्षित-
स्तदा त्वसाधारणेन कारकधर्मेणैतरेतरव्यावृत्तेन स्वातन्त्र्यादिना
विशेषेण विशिष्यमाणं वस्तु कर्ता कर्म करणमिति व्यपदिश्यते सर्वस्य
च कारकस्य स्वक्रियानिमित्तः कर्तव्यपदेशः प्रधानक्रियासव्यपेक्षस्तु
कारकशब्दप्रयोगः । एवं च शास्त्रं कारके जनके निर्वर्तके कस्याः
क्रियाया इति तथा व्यपदेशः तस्मात्तेदं स्वक्रियामात्रमपेक्ष्योक्तम्
किं तु प्रधानक्रियाम् तस्यामेव प्रधानक्रियायां किञ्चिदारादुप-
कारकं किञ्चिदासन्नोपकारकमिति किञ्चित्कथञ्चिदुपकरोति तद-
पेक्षाश्च कर्त्तादिशब्दा इति । तदुक्तं पुरस्तात् । यदि क्रियासम्बन्ध-
निमित्तकः कारकशब्दप्रयोगः पक्षत्येव पाचकशब्दः प्रवर्तते तेना-
पाचीत् पाचकः पच्यतीति पाचक इति न शक्नोस्त्रिकालावस्थानात्

(१) इत्यलरूप—पा० १ पु० ।

(२) कारकशब्दानभिधत्ते—पा० १ पु० ।

शक्तिस्त्रिभ्यपि कालेभ्यवतिष्ठते शक्त्यपेक्षसातीतानागतयोः कारक-
 शब्दपदेभ्यः पचत्यपाचौत् पच्यतीति शक्तेस्त्रिकाशावस्थानात् चि-
 कास्यशक्तिरयुक्ता यथैव द्रव्यं चिकासयोगि तथा शक्तिरपीति यथा
 द्रव्ये चैकाग्र्यं न व्यथ्यते तथा शक्तावपीति अपचत्यपि पचतीति स्यात्
 पच्यति पाचकोऽपाचौत् पाचक इत्येव न स्यात् नैष दोषः क्रिया-
 सम्बन्धश्च शक्तिव्यक्तिहेतुत्वात् क्रियेत्यनेन शब्देन धालर्योऽभिधीयते
 तस्य यत् प्रधानसाधनं स कर्ता सोऽयं कर्ता यदा क्रियया सम्बन्धते
 तदा शक्तिं व्यनक्ति का पुनरियं शक्तिः क्रियाकर्तृव्यतिरिक्तः कर्तृधर्मः
 सामर्थ्यसुपायपरिज्ञानं च क्रियासम्बन्धेन व्यतिष्ठते^(१) यदोपायवि-
 ज्ञानसामर्थ्यक्रियासम्बन्धादा^(२) सुख्यतः कारकशब्दः प्रवर्तते पचति
 पाचक इति यदा तु क्रियासम्बन्धमन्तरेणोपायपरिज्ञानसामर्थ्यमा-
 चोपादानेऽन्यतमवैकल्यात् पाचकशब्दः प्रवर्तते तदोपचारतोऽपाचौत्
 पाचकः पच्यति पाचक इति । कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति
 कुतः क्रियाविशेषयोगात् यथैवामी पाचकादिशब्दाः क्रियाविशेषयोगे
 सति प्रवर्तन्ते तथा प्रमाणप्रमेयशब्दावपीति । अथ भोः^(३) कारक-
 शब्दानां निमित्तसमावेशाच्चिद्यमः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संवेद्य-
 मानानि प्रमेयं उपलब्धिविषयत्वात् तच्चेदं चिन्त्यते । किमेतानि
 प्रत्यक्षादीनि स्तोपलब्धौ प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरम् (प्रसिद्धे-
 र्थदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति) प्रयोजयन्ति अथ
 निःसाधनैव प्रमाणेषूपलब्धिरिति ॥

(१) शब्दये—पा० १ पु० । (२) यदोपायविज्ञानं च सामर्थ्यं क्रियासम्बन्धादा—
 पा० १ पु० । स च प्रासादिकः । (३) अथि भोः—पा० १ पु० ।

**प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः ॥ १७ ॥**

किं चातः प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः प्रमाणविषयायाः सिद्धेर्यदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति प्रत्यक्षादीनां साध्यत्वान्न साध्यं साधनं भवतीति । अथ प्रमाणान्तर-मन्तरेण निःसाधनैव प्रमाणेषूपलब्धिः ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः । यथा प्रमाणानि स्त्रोपलब्धौ निवर्तन्ते एवं प्रमेयसिद्धावपि ॥

अस्योत्तरम् ।

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत् तत्सिद्धेरिति । प्रदीपप्रकाशो घटा-द्युपलब्धिसाधनस्याङ्गत्वात् प्रमाणम् स च प्रत्यक्षादिभिरेवोपलभ्यते नासावात्मोपलब्धौ प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणं प्रयोजयति तैरेवं उपलभ्यते तथा प्रमाणान्यपि प्रत्यक्षादिभिरेवोपलभ्यन्त इति दृष्टा-न्तमाचमेतत् कोऽत्र न्याय इति । अयं न्याय उच्यते । प्रत्यक्षादीनि स्त्रोपलब्धौ प्रमाणान्तराप्रयोजकानि परिच्छेदसाधनत्वात् प्रदीपवत् यथा प्रदीपः परिच्छेदसाधनं स्त्रोपलब्धौ न प्रमाणान्तरं प्रयोजय-तीति तथा प्रमाणानि तस्मात् तान्यपि प्रमाणान्तराप्रयोजकानीति सिद्धम् । सामान्यविशेषवत्त्वाच्च^(१) यत् सामान्यविशेषवत् तत् स्त्रोपलब्धौ

(१) विशेषवद्भावाच्च—पा० १ उ० ।

न प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणं प्रयोजयति यथा प्रदीप इति संबन्ध-
त्वात् यत् संबन्धं तत् प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणात्तराप्रयोजकं यथा
प्रदीप इति । आश्रितत्वात् करणत्वादेत्येवमादि प्रदीपवद्विध्याद-
द्योऽपि प्रत्यक्षात्त्वान् प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तप्रमाणात्तराप्रयोजका इति
समानम् । तेनैव तस्यापहणमिति चेत् । अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिभिः
प्रत्यक्षादीनामुपसन्नौ तेनैव तदेव गृह्यते इति प्राप्तम् न चैतदस्ति
नहि साध्यं साधनं भवतीति नैष दोषः । अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात्
प्रमाणलक्षणेनानेकोऽर्थः संगृहीतः तत्र केनचित्कस्यपिङ्गलक्षणमित्यदोषः ।
यथोद्भूतेनोद्भवेनाग्रयस्यस्य यथोद्भूतमुदकं गृहीत्वा आग्रयस्यमप्येवं
भूतमिति प्रतिपद्यत इति न पुनरेवमभिधीयते तेनैव तस्य ग्रहण-
मपि तु तथाभूतेन तथाभूतस्य न साधमेकान्तः न तेनैव तस्य ग्रहणं
भवतीति भवत्यपि कदाचित् यथात्मनि स एव ज्ञाता ज्ञेयो भवति
यदात्मानं जानीत इति । निमित्तभेदोऽपेति चेत् अथ मन्यसे यदा-
यमात्मा ज्ञाता तदान्यन्निमित्तम् यदा ज्ञेयस्तदान्यदिति समानम्
यथैव ज्ञाता सुखादिसम्बन्धापेक्षस्तद्विशेषणमात्मानं प्रतिपद्यते अहं
सुखी अहं दुःखी चेति तथा प्रमाणमपि प्रमाणविषयत्वेनावतिष्ठमानं
प्रमेयमिति प्रत्यक्षादीनां साविषयस्यानुपपत्तेः । यदि कश्चिद्विषयः
प्रत्यक्षाद्यविषयः स्यात् प्रतिपद्येमहि प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं प्रमाणं
स च न शक्यः केनचित्प्रतिपादयितुम् सर्वमिदं सञ्जासञ्ज प्रत्यक्षा-
दीनामेव विषयः तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरेवोपसन्नभते । अपरे तु
हेतुविशेषपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं प्रदीपप्रकाशसूत्रेणोपाददते
यथा किञ्च प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते तथा

प्रमाणान्यपि प्रमाणान्तरमन्तरेण ग्रहीष्यन्त इति तात् प्रतीदस्युच्यते ॥
 क्वचिन्नित्तिदर्शनादमित्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः ।^(१) यथा प्र-
 दीपप्रकाशस्तथा प्रमाणानि न पुनर्यथा स्थास्यादिरूपं तथा प्रमाणा-
 नीति कोऽत्र नियमहेतुः । स्थास्यादिरूपप्रकाशने च प्रदीपप्रकाशो
 न निवर्तते कस्मादेवं न प्रमाणानीति अर्थं च प्रदीपप्रकाशदृष्टान्तः
 प्रमाणपक्षे भवतु माभूत् प्रमेयपक्ष इति तत्रापि^(२) नियमहेतु-
 र्वक्तव्यः प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो भवतु माभूत् स्थास्यादिदृष्टान्त
 इत्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । सोऽयमुभयथानेकान्तो विशेषहेतुम-
 न्तरेण दृष्टान्तः प्रसक्तः विशेषहेतुपरिग्रहे सत्युपसंहाराभ्यनुष्ठानाद्-
 प्रतिषेधः यदि पुनरर्थं प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो विशेषहेतुना प्रका-
 शत्वादिना संगृहीतः । तत एकस्मिन् पक्षेऽभ्यनुष्ठायमानो न शक्यः
 प्रतिषेद्धुमित्यनेकान्त इत्यर्थं दोषो न भवति प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षा-
 दिभिरुपलब्धत्वावगवस्था स्यादिति चेत् यदि प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षा-
 दिभिरुपलब्धन्ते तान्यप्यन्यैस्तान्यप्यन्यैरित्यवस्था अगवस्थायां वाऽऽद्य-
 प्रमाणाधिगमो न स्यात् । अथ व्यवस्थासि आद्यप्रमाणाधिगतिरप्र-
 माणं^(३) प्रसज्येत् नैष दोषः । संवित्तिविषयनिमित्तानामुपलब्ध्या
 व्यवहारसिद्धेः संवित्तिविषयं संवित्तिनिमित्तं चोपलब्धमानस्य संवि-
 त्तेर्विषयम् प्रमेयं संवित्तिनिमित्तं प्रमाणं प्रमाणप्रमेययोरुपलब्धौ सर्वौ
 व्यवहारः सिध्यति धर्मार्थसुखापवर्गप्रयोजनस्यप्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयो-
 जनस्य न त्वगवस्थासाधनीयं किञ्चित् प्रयोजनमस्ति येनायं प्रयुक्तो-

(१) न्यायसूचीनिबन्धे इदं वाक्यं रूपमेनावधारितम् ।

(२) अत्रापि—पा० ६ पु० ।

(३) अप्रमाणा—पा० ६ पु० ।

ऽनवस्त्रासुपाददीत । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपपत्तिः न चागवक्षेति ॥

एवं तावत् सामान्यतः समधिगतमेतत् सन्ति प्रमाणाणि प्रमेय-
साधनानि । अचेदानौ सामान्यतोऽधिगतानां विशेषपरीक्षा । तत्र
प्रत्यक्षमादायुक्तम् तत्परीक्ष्यत इति ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् । यदिदं भवता प्रत्यक्ष-
लक्षणमुच्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति तदसमग्रम् कस्मात् अन्या-
न्यपि प्रत्यक्षस्य कारणानि सन्ति तानि मोक्तानि यथात्ममनः-
संयोग इत्येवमादीनि । अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येतन्नलक्षणमिति
लक्षणमप्येतन्न भवति कस्मादुत्पत्तिकारणापदेशात् इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षोत्पन्नमित्येतत् कारणमपदिश्यते न च कारणापदेशो वस्तुनो
लक्षणम् । नहि घटादेः कार्यस्य मृत्पिण्डादिक्रमोत्पत्तिस्तन्नलक्षणमिति
नोभयथाप्यदोषः यदि कारणं तथापि न दोषः अथ लक्षणं तथापि
न दोषः कथं कारणपक्षे तावदुक्तं भवति नेदं कारणावधारणार्थं
सूत्रम् । अपि तु प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य यदसाधारणमनुमानादिव्यव-
च्छेदकं तदुक्तमिति । नात्ममनःसंयोगादिषु प्रसङ्गः इन्द्रियमनः-
संयोगस्तर्ह्युपसंख्येयः यद्यसाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणम् ।
न लेतस्मादेवेन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽप्युपसंख्येय इति उक्तमप्यापि न या-
वदसाधारणं तत्सर्वं वक्तव्यम्^(१) । अपि त्वन्यतरग्रहणेनापि विशेषित-

(१) वक्तव्यम्—पा० १ ५० ।

मेतत् । लक्षणापचेऽपि न दोषः असाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षोत्पादकत्वात् कारणं च समानासमानजा-
तीयेभ्यो विशेषकत्वाच्च लक्षणं चेति । अर्थतो वाभिधानम् । आत्म-
मनःसंयोगस्य इन्द्रियमनःसंयोगस्य च कथमिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शना-
ज्ञासंयुक्ते द्रव्ये संयोगस्य गुणस्योत्पत्तिरिति मनःसंयोगानपेक्षं
चेदिन्द्रियं प्रवर्तते इति युगपदनेकोपलम्भिः स्यात् न भवत्यतो
मनःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति । तदिदं सूत्रसुक्तमाख्यम् ॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति । आत्ममनसोः
सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते बुद्धिरिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति । नो-
क्तोत्तरत्वात् उक्तोत्तरमेतदिति नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रमपि तु
विशिष्टकारणवचनमिति । ये च सति भावात् कारणभावं वर्णयन्ति
यस्मात् किलेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति ज्ञानं भवति असति न भवति
तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमिति ॥

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः ॥ २२ ॥

तेषां दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः । दिग्देशकालाकाशेषु
सत्त्वपि ज्ञानं सम्भवति सति भावात् तान्यपि कारणमिति प्राप्तम् ।
कतमेन पुनर्न्यायेन दिगाद्यकारणं सामर्थ्यानुपलम्भेः नहि ज्ञानोत्पत्तौ
दिगादेः सामर्थ्यमुपलभ्यते तस्मादकारणं सन्निधिमात्रादिति चेत्
अथ मन्यसे दिगादि सन्निधिमात्रेण^(१) ज्ञानोत्पत्तेः कारणमिति

(१) सन्नन्निमात्रेण—पा० १ पु० ।

तदयुक्तम् । सन्निधेरवर्णनीयत्वात् । नित्यं दिगादि व्यापकं चेति ।
 नित्यत्वाद्वापकत्वाच्च न शक्यः सन्निधिः परिवर्जयितुमिति । तत्र
 कारणभावे हेतुर्वक्तव्यः नहि सन्निधिमात्रं हेतुत्वे कारणम् । कथं
 रूपोपसम्भेः तेजःस्पर्शसद्भाववदिति । यथा रूपोपसम्भौ तेजसो रूप-
 विग्रहो हेतुः न पुनस्तेजःस्पर्शः सन्निधिमात्रेण सामर्थ्यादर्शनाद् रूपस्य
 पुनर्दृष्टं सामर्थ्यं तद्भावाभावानुविधानादुपसम्भेः यस्माद्यत्र रूपं भवति
 तत्रोपसम्भिः यत्र न भवति न तत्रोपसम्भते तस्माद्रूपमेवोपसम्भेः
 कारणं न स्पर्श इति । यथा चान्द्रमसं रूपं विना तेजःस्पर्शनोप्येन
 प्रकाशयति । अपवरकादिस्थितं चैष्यं विना रूपेण न प्रकाशयति ।
 एवं चात्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो ज्ञानं भवन्न दिगादिभ्यो भवति
 सन्निधिमात्रत्वात् । इतरेषां सामर्थ्यादर्शनादिति । यथेवमात्ममनः-
 संयोगस्तर्ह्युपसंख्येयः नोपसंख्येयो गम्यमानत्वात् । केन गम्यमानत्वात् ॥

ज्ञानसिद्धत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानसिद्धत्वादात्मनो नानवरोधः । ज्ञानमात्मसिद्धमित्युक्तम् ।
 तेनात्ममनःसंयोगोऽस्तुक्तोऽप्यनुमेयः कथं पुनर्ज्ञानमात्मसिद्धं तद्गुण-
 त्वात् । गुणभावासिद्धिरिति चेत् । अथ मन्यसे गुणभाव एव
 ज्ञानस्यासिद्धः कृत आत्मगुणत्वं वेत्स्यतीति न आत्मसमवायात्
 सुखादिवदिति । नहि द्रव्यं कर्म वात्मनि समवैति तस्माच्च द्रव्यं न
 कर्म चात्मनि तु समवायो ज्ञानस्य सुखादिवत् तस्मादात्मगुणो न
 प्रथिव्यादिगुणः स्वसंबेधार्थत्वात् । यत्प्रत्यक्षं स्वसंबेधं न तत् प्रथिव्या-
 दिगुणः यथा सुखादि यच्च प्रत्यक्षं स्वपरसंबेधं तत् प्रथिव्यादिगुणः
 यथा रूपादि न चैवं ज्ञानं तस्मादात्मगुण इति । उक्तं चात्र किमुक्तं

न यावत् प्रत्यक्षस्य कारणं सर्वं तद्वक्तव्यमिति । अयेन्द्रियमनः-
सन्निकर्षः^(१) कस्मान्नाभिधीयते ॥

तद्यौगपद्यसिद्धत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

तद्यौगपद्यसिद्धत्वाच्च न मनसः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्ति^(१)र्मनसो
सिद्धमित्युक्तम् । तेन मनसोऽप्यवरोध इति न युगपदुत्पत्तिसूत्रस्या-
न्यार्थत्वात् यदिदमुच्यते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो सिद्धमित्यनेन
ज्ञानकारणं मन इति तद्व्युक्तम् अन्यार्थत्वात् । अन्यार्थं सूत्रं न पुनस्तेन
ज्ञानकारणत्वं मनसोऽभिधीयते गम्यते । नहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् अन्यार्थ-
स्यापि तदर्थप्रकाशकत्वमुत्पत्तिसामर्थ्यात् यद्यपि तस्मिन् सूत्रे मनसो
ज्ञानकारणत्वं न साक्षादुक्तम् । तथाप्युत्पत्तिसामर्थ्यात् ज्ञानकारणं
मन इति गम्यते । नहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् न चक्षुरादि स्वतन्त्र-
मिति । अथ कस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभिधीयते कथं च नात्म-
मनःसन्निकर्षोऽभिधीयते इन्द्रियमनःसन्निकर्षो वेति ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्च इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वच-
नम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैव निमित्तमात्ममनःसन्निकर्षः^(१)
प्रत्यक्षस्य चान्यस्य चेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण समानत्वादिन्द्रियमनः-
संयोगो वक्तव्यः यदि साधारणत्वादात्ममनःसन्निकर्षो^(१) नाभि-
धीयते । इन्द्रियमनःसंयोगोऽसाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षवद्वक्तव्य
इति । नेदं कारणावधारणार्थमित्युक्तम् । न यावद्साधारणं सर्वं
तद्वक्तव्यमपि तु न साधारणं वक्तव्यमित्ययं सूत्रार्थः ॥

(१) मनःसंयोगः—पा० १ पु० । (१) भानानुत्पत्तिः—पा० १ पु० ।

(१) संयोगः—पा० १ पु० । (१) संयोगो—पा० १ पु० ।

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् । इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यपरमिदं सूचम्^(१) । शेषं भाष्ये ॥

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २५ ॥

प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् । तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् । यस्मादिदं
प्रत्यक्षज्ञानसुत्पद्यमानं विषयेषु कारणेन वा व्यपदिश्यते तस्मात्प्राधारणं
तेन व्यपदेशो बृष्टः यथा ग्राह्यकुर इति ॥

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २६ ॥

व्याहृतत्वादहेतुः । व्याहृतत्वादित्यनेन चिसूचीं प्रत्याक्षे
प्रत्यक्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, सुप्तव्यासक्तमनसां च
इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात्, तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणा-
मिति इयं किञ्च चिसूची आत्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं
प्रतिषेधतीति व्याहृतमिदं भवति । ज्ञानसिद्धत्वादात्मनो ज्ञानव-
बोधः^(२) तदर्थौगपद्यसिद्धत्वाच्च न मनस इति । मनःसंयोगानपेक्षायां
द्युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति बृष्टव्याघातः । अथ माभृद्वाघात इति
ज्ञानमात्ममनःसन्निकर्षादुत्पद्यते । देश्यावस्त्वमेवैतत् कस्मादात्म-
मनःसंयोगो नाभिधीयते अचोक्तं किमुक्तम् नेदं कारणावधारणार्थं
सूचम् अपि तु विशिष्टकारणवचनमिति । चापीयं चिसूची
प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्येत्येवमादि इयमपि ॥

(१) वार्तिककारेण प्रत्यक्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थस्य सुप्तव्यासक्तमनसामित्यादिष्वपि
वाच्यतम् । वाच्यमिति चेत्तत्रापि न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रलेखनैवावधारितम् । किं तु
सुप्तिभाष्यपुस्तके तथाऽनुपलब्धम् तयोः प्रथमुपन्यासः ॥

(२) ज्ञानवबोधः—इति साधुः ।

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २७ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् । नानया चिसूत्र्या आत्ममनःसन्निकर्षस्थ^(१) कारणभावः प्रतिषिध्यते अपि तु प्राधान्य^(२)मिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्थोपपाद्यते । प्राधान्यं चोपपादयत्यानात्ममनःसंयोगः प्रतिषिद्धो भवति मनसि क्रियाकारणाभिधानम् सुप्रव्यासक्रमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वाद्यभिधानेन मनःसंयोगोऽपि कारणमित्युक्तम् । तच्च मनसि क्रियाकारणं वाच्यमिति । अथ^(३) सुखदुःखोपभोगस्यादृष्टनिमित्तत्वाददृष्टं कारणम् यथैवात्मनि गुणान्तरमिच्छाजनितं प्रयत्नलक्षणं क्रियाहेतुस्तथात्मनि संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातो वर्तते तेन प्रेरितं मनः संयुज्यते विभज्यते वा तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरभावात् सर्वार्थता तस्य निवर्तते । नहि धर्माधर्मावन्तरेण मनसि च कश्चिदन्यः क्रियाहेतुरादौ सम्भवतीत्यतोऽदृष्टं कारणमिति ॥

एवं तावत्प्रत्यक्षलक्षणं समाहितम्^(४) अतः परमिदानौ प्रत्यक्षस्यानुमाने ऽन्तर्भावं कुर्वाण इदमाह ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः । यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानम् अयं वृत्त इति एतत् किञ्च प्रत्यक्षम् तदनुमानमेव कस्मादेकदेशग्रहणादुपलब्धेः एकदेशमयं गृहीत्वा वृत्त-

(१) संयोगस्थ—पा० ६ पु० ।

(२) प्राबल्यात्—पा० ६ पु० ।

(३) चधेति नास्ति—पा० ६ पु० ।

(४) समधिगतम्—पा० ६ पु० ।

सुपक्षभते न चैकदेशो वृक्षः तत्र यथान्यस्य दर्शनादन्यप्रतिपत्तिरनु-
मानम् एवमेकदेशग्रहणाद्बृक्षप्रतिपत्तिरनुमानमिति । यथा धूमं
गृहीत्वाग्निप्रतिपत्तिरेवमेकदेशं गृहीत्वा वृक्षप्रतिपत्तिरिति न वि-
कष्यानुपपत्तेः । एकदेशग्रहणादर्थान्तरं प्रतिपद्यत इति । किं तद-
र्थान्तरं यदेकदेशग्रहणात् प्रतिपद्यत इति । अवयवसमूहपक्षे ताव-
द्वयवान्तराणि द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तानि चावयवीति चेन्न यदि
तावदवयवसमूहमात्रं वृक्षमधिकृत्योच्यते एतस्मिन् पक्षे गृह्यमाणा-
वयवव्यतिरेकेण यान्यगृह्यमाणान्यवयवान्तराणि स वृक्षः । अथ
द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे आश्रीयते तथाप्यर्वाग्भागव्यवहितानि अवयवा-
न्तराणि अर्थान्तरं च स वृक्ष इति । किं पुनरचैकदेशग्रहणादयं
प्रतिपद्यते किमवयवान्तराणि उत द्रव्यान्तरमिति । अवयवसमूहपक्षे
तावद्बृक्षबुद्धेरभावः परभागस्यावृक्षत्वात् अर्वाग्भागवत् । यथैवायम-
र्वाग्भागो न वृक्षः एवं मध्यपरभागावपि न वृक्षः सेयमवयवसमूह-
पक्षे ऽवृक्षे वृक्षबुद्धिरुत्पद्यमाना निर्विषया अर्वाग्भागः परभागो
मध्यभाग इत्येतच्च नास्ति । कथं भाग इत्येतदवयवस्यैतन्नाम यः
पुनरर्थान्तरमवयविनं न प्रतिपद्यते तस्यावयव इति निरभिधेयं
वाक्यम् अवयवस्य परभागोऽर्वाग्भागः स चावयविप्रत्याख्याने न
युक्त इति । अथैकदेशो भाग इत्युच्यते कोऽयमेकदेशः एकदेशो
चावयविन आधारः अवयविनं च प्रत्याचक्षाणेन एकदेशोऽपि प्रत्या-
ख्यातः । अथाकार्यकारणव्यावृत्तातां परस्परप्रत्यासत्त्युपगच्छेत्केशा-
वस्थानमवयवार्थः । अहो शब्दार्थकौशल्यम् अकार्यकारणभूतास्य
परस्परप्रत्यासत्त्युपगच्छेण वर्तन्त इति । न च परस्परोपकारं कुर्वन्व-

वयवासाभिधीयन्त^(१) इति चिन्म । अपरे त्वाग्भागदर्शनेन पर-
 भागानुमानं कृत्वा प्रतिसन्धानप्रत्ययजामवृत्ते वृत्तबुद्धिमध्यवस्थिति ।
 एतस्मिन् पक्षे वृत्तबुद्धेरभाव एव कथम् अर्वाग्भागस्य परभागस्य
 चावृत्तत्वात् । न चावृत्तप्रतिसन्धानजा वृत्तबुद्धिरुत्पत्तुमर्हति । न
 चैतस्मिन् पक्षेऽनुमानम् भवति अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा परभागम-
 नुमिमीते इति नानुमानस्य विषयो ज्ञातः कथं न ज्ञातः यदि ताव-
 देवमनुमीयते वृत्तोऽयमर्वाग्भागवत्त्वात् कतमोऽसौ वृत्तो यस्यार्वा-
 ग्भागवत्त्वं धर्मः अनभ्युपगतार्थान्तरावयविनोऽर्वाग्भागमात्रं प्रत्यक्षम्
 न च धर्मिण्यनुपलब्धेऽनुमानं प्रवर्तते । न चायं जात्वपि धर्मिण-
 सुपलभते अविद्यमानत्वेनाभ्युपगमात् न चानुमानम् अनुमाने एवं-
 विधस्य प्रतिसन्धानस्याभावात् न ह्यनुमाने एवंविधं प्रतिसन्धानमस्ति
 नायमनुमाता पूर्वमनुपलभ्याग्निं धूमविशेषणं प्रतिपद्य प्रतिसन्धत्ते
 अयं धूमोऽयं चाग्निरिति न च प्रतिसन्धायानुमीयते अग्निनाच
 भवितव्यमिति । किं कारणं वैयर्थ्यात् । व्यर्थमनुमाननेतस्यामवस्था-
 धामग्रेर्विशेषणभूतस्य प्रतीतत्वात् तस्माच्चानुमाने प्रतिसन्धानमस्ति
 प्रतिसन्धायापि च न समुदाये प्रतिसन्धानं न च वृत्ते न ह्ययमेक-
 देवदर्शनात् समुदायं प्रतिपद्यते न वृत्तं किन्तु शेषं समुदायिणमेव ।
 किं कारणम् समुदायिव्यतिरेकेण समुदायस्थानभ्युपगमात्^(२) न
 हि भवन्नः समुदायिव्यतिरिक्तं समुदायं प्रतिपद्यन्ते इति न चास-
 त्समुदायोऽनुमातुं शक्यः । किं चार्वाग्भागमयं गृहीत्वा किमन्यद-
 नुमिमीते अयमर्वाग्भागः परभागवान् न युक्तमनुमातुम् अर्वाग्-

(१) चवचनाच विधीयन्ते—पा० १५० । (२) समुदायस्यासत्त्वाभ्युपगमात्—पा० १५० ।

भागस्य परभागवत्त्वासम्भवात् न ह्यर्वाग्भागः परभागवान् भागस्य
 भागवत्त्वासम्भवात् न हि भागस्यापरभागो विद्यत इति । अथ
 भागं भागवन्तं प्रतिपद्यसे न स भागो भागवान् भाग्येवासौ
 भागिविषयं चानुमानमित्ययुक्तमुभयस्य प्रत्यक्षत्वात् । उभयं ह्यत्र
 प्रत्यक्षम् अर्वाग्भागो भागी च अर्वाग्भागावत्त्वेन भागिनः पर-
 भागानुमानमस्मत्पक्षे युक्तं भवत्पक्षे तु भागमात्रदर्शनात् युक्त-
 मिति । यच्च तदर्वाग्भागदर्शनं न तस्य लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्यत्यनु-
 यद्दोऽस्ति सम्बद्धयोश्चार्वाग्भागपरभागयोरदृष्टत्वात् न ह्ययं द्रष्टा
 अर्वाग्भागपरभागयोः सम्बन्धं पश्यति । नार्वाग्भागपरभागौ सम्बद्धौ
 न चानुभवमन्तरेण स्थितिः न च स्थितिमन्तरेण लिङ्गदर्शनं केवल-
 मनुमानम् स कथं पुनरयमर्वाग्भागपरभागौ सम्बद्धौ न पश्यति ।
 नित्यमर्वाग्भागेन परभागस्य च व्यवधानात्^(१) नित्यमर्वाग्भागमेव केव-
 लमुपलभते परभागं तु न कथञ्चन अर्वाग्भागव्यवहितत्वात् । सत्यम् ।
 गोभयोरुपलब्धिरस्ति उभौ च सम्बद्धौ^(२) सत्यं सम्बद्धौ अनुमानं लग्नकथम्
 उभयोरदर्शनात् । अर्वाग्भागपरभागयोश्च धर्मधर्मिभावानुपपत्तेर्नानु-
 मानम् यच्च खल्वनुमानं भवति तच्च धर्मिणो धर्मप्रसिद्धौ धर्मान्तरवि-
 षयमनुमानम् न पुनरर्वाग्भागस्य परभागो धर्मः परभागस्य नार्वाग्-
 भागः ततश्च नानुमानम् । यच्चेदसुच्यते प्रतिबन्धानप्रत्ययजा वृत्त-
 बुद्धिरिति तदयुक्तम् वृत्तस्यासिद्धत्वेना^(३)भ्युपगमात् न प्रतिबन्धानम्
 प्रतिबन्धानं हि नाम पूर्वप्रत्ययानुरञ्जितः प्रत्ययः पिष्टान्तरे भवति ।
 यथा रूपं मयोपलब्धं रसश्चेति भवत्पक्षे पुनरर्वाग्भागं गृहीत्वा पर-

(१) व्यवहितत्वात्—पा० १५० । (२) असम्बन्धाविति साधुः । (३) वृत्तस्यासत्त्वेन—पा० १५० ।

भागमनुमाद्यार्वाग्भागपरभागवित्येतावान् प्रतिबन्धानप्रत्ययो युक्तः
 वृक्षबुद्धिस्तु कुतः न तावदर्वाग्भागो वृक्षो न परभाग इति । अर्वाग्भाग-
 परभागयोश्चावृक्षभूतयोर्था वृक्षबुद्धिः सा अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो ना-
 नुमानाङ्गवितुमर्हतीति प्रमाणस्य यथाभूतार्थस्य परिच्छेदकत्वात् ।
 यस्यायमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः स प्रधानानुकारेण भवतीति वृक्षबुद्धिः
 प्रधानं वक्तव्यम् न अगृहीतसामान्यस्यानघारोपित^(१)तद्विपरीत-
 धर्मस्य वा अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवति प्रधानं च नास्ति वृक्ष-
 स्थानभ्युपगमात् । तस्मान्नानुमानप्रतिबन्धानाद् वृक्षबुद्धिः । एतेना-
 र्वाग्भागपरभागप्रत्यया अपि प्रत्युक्ताः । अनभ्युपगतावक्यावयविन^(२)-
 स्यार्वाग्भागः परभाग इत्येतदपि नास्ति कस्मात् महतो द्रव्यस्योपलम्भि-
 लक्षणप्राप्तस्य परभागव्यवधायकस्यैतन्नाम अर्वाग्भाग इति तथाभू-
 तस्य च व्यवहितस्य परभाग इति । न च भवता किञ्चिद्द्रव्यमवयवि-
 भूतं प्रतिपद्यते यदर्वाग्भागपरभागशब्दवाच्यं स्यादिति । परमाणुषु
 तथासन्निविष्टेष्वर्वाग्भागपरभागवृक्षादिप्रत्यया इति चेत् अथ मन्यसे
 नास्माभिरवयविद्रव्याणि कानिचित्प्रतिपद्यन्ते किन्तु तेभ्येव पर-
 माणुषु परस्परप्रत्यासत्त्युपसंघट्टेण संस्थानविशेषावस्थितेषु ते शब्दाः
 प्रवर्तन्ते अर्वाग्भागः परभाग इति वृक्ष इति च न तथाशब्दस्थार्थान्त-
 रानभिधानात् तथासन्निविष्टेषु^(३) तथाभिधानं प्रवर्तते पूर्वप्रसिद्धौ
 सत्यां न च परमाणुषु पूर्वापरादिशब्दप्रवृत्तेर्बीजमस्ति यथा प्रसिद्धे
 गवि गवयस्तथारूप इति । एवं तावदवयवसमूहपक्षे वृक्षबुद्धेरभाव
 इत्युक्तम् द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तु नावयव्यनुमेयः प्रत्यक्षत्वादर्वाग्भा-

(१) आरोपितात्—पा० १ पु० । (२) अनभ्युपगतार्थान्तरावयविन—पा० १ पु० ।

(३) इतीति पुरबोधम् ।

गवदिति यथैवायमर्वाग्भागमिन्द्रियसम्बद्धं प्रत्यक्षत उपलभते तथा
 वृक्षमपीति गानुमेयो वृक्षः । अथेन्द्रियसम्बद्धमपि वृक्षमनुमेयमेव
 प्रतिपद्यते वृक्षवदर्वाग्भागोऽप्यनुमेयः स्यात् तथा च व्याहृतं भवति
 अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृक्षं प्रतिपद्यत इति सर्वमेवानुमानमित्ये-
 तस्मिन् पक्षे ऽनुमानाभावः प्रत्यक्षतो नाधिगतत्वाद्भूमिणः न धर्मिणि
 प्रत्यक्षतोऽनधिगते ऽनुमानं प्रवर्तते । यदप्यतीन्द्रियेष्वर्थेष्वनुमानमुक्तम्
 तस्मात्ति न ज्ञातीन्द्रियार्थोऽनुमातुं शक्यः कथमिति धर्मिणोऽनधि-
 गतत्वादित्युक्तम् । कः पुनः सामान्यतो दृष्टस्य प्रत्यक्षपूर्वकारुमानादि-
 शेषः यदि सर्वं प्रत्यक्षपूर्वकमेवानुमानमिति अयं विशेषः प्रत्यक्षपूर्वकं
 चिकप्रसिद्धौ प्रवर्तते साध्यसाधनधर्म्युपलब्धौ यथायं साध्यं साधनं च
 धर्मिणं च पूर्वं गृहीत्वा पुनर्धर्मधर्मिदर्शनेन धर्मान्तरमनुमिमीते तत्
 प्रत्यक्षपूर्वकम् यत् पुनः साधनधर्मं धर्मिणं चोपलभ्यात्यन्तपरोक्षं
 धर्मान्तरमनुमिमीते तत् सामान्यतो दृष्टमिति । भवत्पक्षे तु न
 सामान्यतो दृष्टादनुमानाद्वृक्षबुद्धिर्न प्रत्यक्षपूर्वकाद्भूमिणोऽनभ्युपगमात्
 प्रत्यक्षप्रतिषेधाच्चेति । विद्वद्भूसायं हेतुरेकदेशग्रहणाद् वृक्षोपलब्धे-
 रिति । कथमिति ॥

न प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलभ्यात् ॥ २६ ॥

न प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलभ्यात् । प्रत्यक्षमनुमानमित्येवं
 ब्रुवता प्रत्यक्षमप्युच्यते प्रत्यक्षापङ्गवाच्च यदेकदेशग्रहणं प्रत्यक्षं
 तद्व्याहृतं भवति । कथमिति । यत्तदेकदेशग्रहणं भवता आश्रीयते
 प्रत्यक्षं तत् तावतापि च प्रत्यक्षस्य लक्षणं सिध्यति । न चेवं प्रति-
 ज्ञायते सर्वं प्रत्यक्षस्य विषयः किन्तु यावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुप-

सम्भते^(१) तावत्प्रत्यक्षस्य विषय इति अन्यथापि न प्रत्यक्षमनुमानम-
प्रकारवत्त्वात् प्रकारवदनुमानम् अप्रकारवत् प्रत्यक्षम् उक्तमनुमान-
सूत्रं वर्णयद्भिरिति । त्रिकालविषयत्वाच्चानुमानं न प्रत्यक्षम् त्रिकाल-
विषयमनुमानम् न त्वेवं प्रत्यक्षमिति लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यनुपहा-
पेक्षत्वाच्च नानुमानम् प्रत्यक्षम् लिङ्गपरामर्शज्ञानस्य लिङ्गलिङ्गिसम्बन्ध-
स्मृत्यनुपहोऽस्ति न चैवं प्रत्यक्षस्य तस्मान्न प्रत्यक्षमनुमानम् । इतश्च
प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गः तत्पूर्वकत्वात् प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानम् न
तु प्रत्यक्षम् अयं चानयोर्विशेष इति इन्द्रियसम्बन्धाच्च । नेन्द्रिय-
स्थानुमेयेनार्थेन सम्बन्धादुत्पद्यते ज्ञानम् यत्तदनुमानमित्युच्यते ।
सोऽयं प्रमाणदृष्टः प्रत्यक्षानुमानयोरेकत्वमासञ्जयता भेदः प्रत्या-
ख्यायत इति ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गावात् ॥ ३० ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गावात्^(१) । यदिदं भवताभिधीयते
एकदेशग्रहणादयं दृष्टः प्रतिपद्यत इति तदनुपपन्नम् यस्मादेकदे-
शोपलब्धिस्य तत्सहचरितावयव्युपलब्धिस्य न हीन्द्रियेण सन्निकृष्यमाण
एकदेशे तत्सहचरितोऽवयवी न सन्निकृष्टत्वेन यथैकदेशः सन्निकर्षा-
दुपलभ्यते एवमवयव्यपि सन्निकर्षादुपलभ्यत इति । कस्मादवयवि-
सङ्गावात् अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवी तस्यावयवस्थानस्यो-
पलब्धिलक्षणप्राप्त्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्ना किं कारणम्
महदनेकद्रव्यरूपाद्युपलब्धि^(२)कारणानि तान्येकदेशवदेकदेशिन्यपि

(१) उत्पद्यते—पा० १ पु० ।

(२) अवयविसङ्गावात्—इति पाठः कश्चित् ।

(३) रूपाद्युपलब्धि—पा० १ पु० ।

विद्यन्ते तस्मादेकदेश उपसृज्यते नैकदेशीत्युक्तम् । नावयविन
 उपसृज्यन्ति कस्माद्विकल्पानुपपत्तेः अयं स्वप्नवयवेषु वर्तमान
 एकस्मिन् कार्त्स्न्येन वा वर्तते एकदेशेन वा । यद्येकस्मिन् कार्त्स्न्येन
 वर्तते शेषावयववैयर्थ्यम् नहि शेषैरवयवैः किञ्चनावयविनः क्लियन्ते
 एकद्रव्यसावावयवौ तावन्नोपसृज्यते किं कारणम् महदनेकद्रव्य-
 वत्त्वस्योपसृज्यकारणत्वात् न चास्य विनाशः^(१) प्राप्नोति कारण-
 द्रव्यविभागासम्भवात् न ह्येकस्य विभागः सम्भवति । न चैकेनारभ्य-
 माणस्य महत्त्वं युक्तम् कारणवत्त्वमहत्त्वप्रचयासम्भवात् । तस्माच्चे-
 कस्मिन् कार्त्स्न्येन वर्तते इति । नाप्येकदेशेन न ह्यस्य कारणव्यति-
 रेकेण अन्ये एकदेशाः सम्भवन्ति सोऽयमेकदेशोपसृज्यभाववयव्युपसृज्य-
 मानो न कृत्स्न उपसृज्यते सेयमेकदेशोपसृज्यभिरनिवृत्तैवेति । अयो-
 पसृज्यमानोऽवयवौ कथमुपसृज्येत यदि षट्क्षमापेस्ववयवेषु कृत्स्नः
 परिसमाप्तः स्यात् न चायं षट्क्षमापेषु परिसमाप्तः शेषावयववै-
 यर्थ्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । अशेषावयवोपसृज्यभिरपि नास्ति मध्यभागपर-
 भागयोरर्वाग्भागेन व्यवधानात् तेनावयविनो न यद्वणविकल्पः
 सम्भवति नापि वृत्तिविकल्पः एकस्मिन् कृत्स्नैकदेशग्रन्थासम्भवाद^(२)
 प्रश्नः किमवयव्येकदेशेन वर्तते अथ कृत्स्नेनैव वर्तते इति न
 युक्तः प्रश्नः नावयवौ कृत्स्नौ नैकदेशः । कृत्स्नमिति स्वप्ननेकस्याशेष-
 स्थाभिधानम् । एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम् ।
 ताविमौ कृत्स्नैकदेशग्रन्थावेकस्मिन्ननुपपन्नौ कथं तर्ह्यवयवेष्ववयवौ
 वर्तते इति । आश्रयाश्रयिभावेन आश्रितोऽवयवौ आश्रयाश्रयया

(१) किं चास्याविनाशः— पा० १५० ।

(२) विकल्पासम्भवात्—पा० १५० ।

इति । का पुनरियं वाचो युक्तिः नैकदेशेन वर्तते इति च न कृत्स्नो वर्तते अथ च वर्तत इति । यद्यथाभूतं तत्तथाभूतं निर्दिश्यते इत्ये-
षैव वाचो युक्तिः । कृत्स्नैकदेशशब्दौ नावयविनि स्तः कृत्स्नस्यैकत्वादि-
त्युक्तम्^(१) । तस्मादाश्रयाश्रितधर्मिर्निर्देशमात्रमवयव्यवयवेषु वर्तत
इति । का पुनरियं वृत्तिः एकस्थानेकत्राश्रयाश्रितभावसत्त्वणा
प्राप्तिः अपि चैकोऽनेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो नानुयोक्तव्यः
कस्मादुभयेन व्याघातात् । एकमनेकत्र वर्तत इति ब्रुवाणः कि-
मेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना इति नानुयोक्तव्यः कस्मादुभयेन
व्याघातात् । यद्येकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यवयवं सर्वात्मना वर्तते नैक-
मनेकत्र वर्तते अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम् एवं चानुयोगेऽधि-
करणव्याघातः । अथैकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यवयवमेकदेशेन वर्तते
तथापि नैकमनेकत्र वर्तत इति प्राप्तम् अनेकमनेकत्र वर्तत इत्या-
पन्नम् ये च तत्र एकदेशाः प्रत्येकमवयवेषु वर्तन्ते तेऽवयविनि इति
प्राप्तम् । एकस्मिन्^(२) पक्षे नैकमनेकत्र वर्तते किं तर्ह्यनेकमनेकत्रेति ।
अथ प्रत्येकं परिसमाप्या वर्तत इति अयमर्थो नैकत्र वर्तत इति
तथाप्यनुयोगाधिकरणं निवर्तत इति । यथा खल्वयमर्थोऽनेकमनेकत्र
वर्तत इति स एवार्थः प्रत्येकं परिसमाप्या वर्तत इति सर्वानु-
योगाधिकरणं निवर्तत इति । अनुयोगस्याधिकरणबाधकत्वादयं
खलु अनुयोगः क्रियमाणोऽधिकरणं बाधते । अतो धर्मविकल्पभावेन
न वर्तते । नायं विकल्पः कश्चिदाश्रयवान् इत्यतो नानुयोक्तव्य इति ।

(१) तस्यैकत्वादिति—पा० १ पु० ।

(२) एतस्मिन्—पा० १ पु० ।

एवं सर्वेष्वनेकद्रव्यवृत्तिषु^(१) संख्यापृथक्संयोगविभागसामान्यादिष्व-
 लुयोगाधिकरणव्यावृत्तिदोषो वक्तव्यः । ग्रहणायग्रहणभेदाद्भेदोऽवयव-
 वदिति चेत् यथा गृह्यमाणानामगृह्यमाणानां चावयवानां भेदः
 तथावयविनोऽपि गृह्यमाणागृह्यमाणावयवाश्रितस्य भेदः प्राप्तः ततश्च
 नैकोऽवयवो न भेद एकस्मिन्नपि दर्शनात् एकस्मिन्नपि गृह्यमाणे
 ग्रहणमग्रहणं च दृष्टम् देवदत्तादिवदिति । यथा देवदत्तादिः
 केनचित्सह गृह्यते केनचित्सह न गृह्यते न तावता तस्य भेदः ।
 तथावयविनोऽपीत्यदोषः गृहीतत्वाच्च यदिदं भवताभिधीयते एक-
 देशग्रहणादेतस्य ग्रहणमेकदेशग्रहणाच्चाग्रहणमित्ययमनास्यदो वि-
 कल्पः अवयविनो गृहीतत्वात् । एकदेशग्रहणचरितोऽवयवो गृहीतः
 किमस्यागृहीतं येनास्य ग्रहणायग्रहणविकल्प आस्यदवान् भवेत् ।
 मध्यभागपरभागौ न गृहीताविति चेत् न तथोरवयविनोऽन्यत्वात्
 अन्योऽवयवो अन्यौ मध्यभागपरभागाविति । अवयविनोऽन्यत्वाद्दव-
 यविनो मध्यभागपरभागौ न गृह्येते इति । किं कारणम् । ग्रहण-
 हेत्वभावात् । यथार्वाग्भागेन सहावयविन इन्द्रियप्राप्तिरूपसन्धि-
 निमित्तमस्ति^(२) नैवं मध्यभागपरभागाभ्यां सह तस्मादर्वाग्भागेन
 सहोपसन्ध्यते न मध्यभागपरभागाभ्यामिति अवयवसमूहपक्षे तु
 सर्वथा वृत्तबुद्धेरभावः^(३) कथं मूलस्कन्धग्राखापसाग्रानां समूहो वा
 वृत्तः स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनाम् उभयथा च वृत्तबुद्धेरभावः ।
 अवयवैरवयवान्तरव्यवधानाद्ग्रोषग्रहणं नास्ति । प्राप्तिग्रहणं चायुक्तम् ।

(१) अनेकवृत्तिषु—पा० १ पु० । (२) चेतुर्वृत्ति—पा० १ पु० ।

(३) सर्ववृत्तबुद्धेरभावः—पा० १ पु० ।

प्राप्तिमतामपहणात् । न हि प्राप्तिमत्यग्टह्यमाणे प्राप्तिपहणमस्ति
भवति हीदमनेन संयुक्तमिति । सेचमेकदेशपहणसहचरिता वृत्त-
बुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तिपत्ते कल्पते न समुदायमात्रे इति ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः । कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति
साध्यमेतत् । किं पुनरत्र साध्यम् । किमव्यतिरेकोऽथावयवीति ।
यद्यवयवी न लिङ्गमस्ति धर्मिणि विप्रतिपत्तेः । नहि धर्मिणि
विप्रतिपद्यमानः कुतश्चिदभ्यनुज्ञां लभ्यमर्हति । न च धर्मिणि विप्रति-
पत्तेर्बीजमस्ति सादृश्याभावात् । नहि सादृश्यमन्तरेण विप्रतिपत्ते-
र्बीजमस्ति । किं कारणम् । विप्रतिपत्तिर्नाम विपरीता प्रतिपत्तिः
तस्यास्य कारणं समानधर्मोपलब्धावनवगतविशेषस्थ^(१) तद्विपरीत-
धर्माधारोपो न चानभ्युपगतावयविनोऽवयविनि सादृश्यं क्वचिदस्ति
नापि तद्विपरीतधर्माधारोपः तस्मान्न विप्रतिपत्तिः । अथाव्यतिरेकः
साध्यः तत्राव्यतिरेकप्रतिपादकं प्रमाणं वक्तव्यम् । न ह्यप्रामाणिकी
काचित् प्रतिपत्तिरस्ति इदं प्रमाणम् अर्थान्तरानवयवत्वम् अर्था-
न्तरमर्थान्तरस्यावयवो न भवति यथा न गौरश्वस्यावयवः अवयवाद्य
तन्त्वोऽवयवौ च पटः तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति । इदं ताव-
द्यथाश्रुति वाक्यम् हेतुहीनम् न ह्यत्र हेतुरस्तीति । ननु चोपनयेन
व्यञ्ज्यमानो हेतुरवयवत्वमस्ति नार्थान्तरं पटात्तन्त्वः तदवयवत्वादिति
न व्याघातात् । अर्थान्तरभावे नावयवत्वं^(२) सिद्ध्यति तन्नूनामिति ।

(१) अनधिगतविशेषस्थ—पा० १ पु० । (२) अनर्थान्तरभावेनावयवत्वं—पा० १ पु० ।

किं कारणम् । अवयव्यपेक्षत्वात् । अवयव्यपेक्षोऽवयवः न चावयवि-
 प्रत्याख्यानेऽवयवत्वे किञ्चिद्बीजमस्ति अर्थान्तरे च दर्शनात् विरुद्धः
 स्यात् दृष्टोऽवयवोऽर्थान्तरभावे नानर्थान्तरभाव इति । यथा तन्त्वो
 घटादर्थान्तरमिति । षष्ठीविशेषणादप्रसङ्ग इति चेत् पटस्यावयवा
 इत्युक्ते घटादिषु कः प्रसङ्गः । नन्वचोक्तं किं व्याघातादिति । न
 ह्यनर्थान्तरभावे अवयवोऽस्ति न च षष्ठी न च तन्तुस्तन्तोरवयवः ।
 नापि षष्ठ्यर्थः तन्तोस्तन्तुरवयव इति उत्पत्त्यावयवत्वं तन्तूनां तस्य
 नाम्बन्धो न व्यतिरेक इति असाधारणत्वाद्हेतुः अनर्थान्तरं^(१) पटात्
 तन्त्व इति च तन्तून् पञ्चीकृत्य तदवयवत्वादिति ब्रुवाणस्तन्तूनां
 तन्त्ववयवत्वं ब्रवीति । एतच्च विरुद्धम् न तन्त्वस्तन्तूनामवयवा इति ।
 अथ पटः पञ्चीक्रियते तथापि व्यधिकरणो हेतुः अवयवत्वस्य
 तन्तुधर्मत्वात् तन्तुधर्मोऽवयवत्वम् न पटधर्म इति । अवयवगब्धस्य
 च कारणविशेषवाचकत्वात् । असत्यवयविनि व्याघातः । यद्यवय-
 विनमर्थान्तरं न प्रतिपद्यसे कस्य तन्त्वः कारणम् नहि कारण-
 मात्मानं निर्वर्तयतीति नहि नः किञ्चिच्चिर्विर्व्यमस्ति त एव तन्त्वः
 संस्थानविशेषावस्थिताः पटाख्यां लभन्त इति । अपटाख्यास्तन्त्वः
 पटगब्धेनाभिधीयन्त इत्युक्तं भवति । एतच्च विरुद्धम् सुख्यासम्भ-
 वात् नहि तन्तूनामपटानां पटेन किञ्चित्सामान्यमस्ति । न चासति
 सामान्ये मिथ्याप्रत्ययस्य बीजमस्तीत्युक्तम् । यच्चेदमुच्यते संस्थानवि-
 शेषावस्थानमिति किं तदर्थान्तरमाहो नेति । यद्यर्थान्तरभूतं किं
 तदिति वक्तव्यम् अथ नोच्यते शून्यं तर्हि इदं वाक्यम् संस्थानवि-

(१) नार्थान्तरं—पा० ६ पु० ।

शेषावस्थानमिति । अस्माकं तु संस्थानविशेषः संयोगः स चार्थान्तरम्
नानभ्युपगमात् न मयार्थान्तरं संयोगः प्रतिपाद्यते अन्यासंयोगादिति ।
अन्यदन्यस्य संयोगो न भवति । यथा गौरश्वस्य न संयोगः । अङ्गुष्ठो-
ऽस्तु संयोगस्तस्मान्नार्थान्तरमिति नोक्तोत्तरत्वात् उक्तोत्तरमेतत् कि-
मिति अर्थान्तरानर्थान्तरयोर्व्यावृत्तेः संयोगोऽसाधारणः प्रतिशैकदेशस्य
नार्थान्तरं संयोगः संयोगत्वादिति । विशेषणभावाच्चार्थान्तरं संयोगः
संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोर्द्रव्ययोः संयोगं पश्यति ते इतरेभ्यो वि-
श्रिय्य संयुक्ते आहरति न विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वात् । यदिदं भव-
ताभिधीयते संयुक्ते द्रव्ये आहरेति विशेषणभावादर्थान्तरं संयोग
इति तदन्यथा सम्भवति कथम् प्रत्यासत्तौ प्रतीघातावसानायां
संयोगव्यवहारः तावद्द्रव्याणि प्रत्यासौदन्ति यावत् प्रतिहतानि भवन्ति
तस्मिन् प्रतिघाते संयोगव्यवहारो नार्थान्तर इति अनभ्युपगतार्था-
न्तरसंयोगेन प्रत्यासत्तिप्रतीघातौ वक्तव्यौ तत्र संयुक्तसंयोगात्पीयस्वं
प्रत्यासत्तिर्मूर्तस्पर्शवद्द्रव्यसंयोगः प्रतीघातः यः पुनः संयोगं न प्रति-
पद्यते तेन प्रत्यासत्तेः प्रतिघातस्य चार्थो वक्तव्य इति । यदि चार्था-
न्तरं संयोगो न स्यात् चेत्त्रोदकबीजाग्नीन्धनादीनि सर्वत्रावस्थि-
तामि सर्वत्राङ्कुरपाकादिकार्थं कुर्युः तान्येव तानौति । तस्माद्यत्सै-
रपेक्ष्यते सोऽर्थोऽन्यस्तस्मिन् संयोग इति संज्ञेति । चेत्त्रोदकबीजाग्नी-
न्धनानि अङ्कुरपाकादिकार्यात्पत्तौ सापेक्षाणि सर्वदा तत्कार्या-
नारम्भादृण्डादिवत् यथा दण्डाद्यनेकं कारणं संयोगादिनिमित्ता-
न्तरापेक्षं सर्वदा न घटपटादिकार्थं करोति तथा बीजाद्यपि
तस्मात् तदपि सापेक्षमिति । यत्तत्र परेणोच्यते कार्योत्पत्तिर्विना

तेन शब्दाद्यस्त्वान्तकर्मवदिति । अस्यार्थः यथा किल शब्दः शब्दा-
न्तरमारभमाणो विना संयोगमारभते यथाऽद्यस्त्वान्तोऽद्यः समा-
कर्षति विना संयोगेन यथा कर्म संयोगविभागौ करोति विना
संयोगेन तथान्यापि कार्योत्पत्तिर्विना संयोगेन भविष्यतीति । न
हेत्वर्थापरिज्ञानात् न ब्रूमोऽस्ति संयोगः कार्योत्पत्तेः अपि तु चेचो-
दकबीजाग्नीन्धमानि सापेक्षाणीति । यदि च निरपेक्षं किञ्चित्कारणं
सर्वदारभकं स्यात् भवेदनैकान्तिको हेतुः^(१) तत्तु न केनचिच्छक्यं
प्रतिपादयितुम्, शब्दः शब्दान्तरमारभमाणः स्वकारणपरिच्छिन्ना-
काशदेप्रप्रत्यासत्त्यपेक्ष आरभते शब्दस्याव्यापकत्वात् । अद्यस्त्वान्तो-
ऽप्यद्यः समाकर्षति स्वाश्रयप्रत्यासत्त्यपेक्ष एव यदि च निरपेक्ष
आकर्षति न कश्चिदस्यांशवतिष्ठेरन् तस्मान्न निरपेक्ष इति । कर्मापि
स्वाश्रयप्रत्यासत्त्याभिमुख्यापेक्षं संयोगं करोति न निरपेक्षं कर्म न
प्रतिस्त्रोममिति । यद्यनपेक्षं संयोगं कुर्यात् पाण्ड्यमथुरासम्बन्धिनि
देवदत्ते उत्पन्नं कर्म तच्चग्निस्त्रासम्बन्धिनि यज्ञदत्ते संयोगं कुर्यात्
न त्विदमस्ति न चेद् प्रतिज्ञायते सर्वस्य कारणं संयोगः अपि तु
सापेक्षमारभत इति । सूत्रव्याघात इति चेत् । अथ मनुषे यदि
सापेक्षं कर्म संयोगं करोति मनु पारमर्षं सूत्रं व्याह्रयेत् एकद्रव्य-
मगुणं संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति^(२) । न व्याघातः सूत्रा-
र्थापरिज्ञानात् न भवता सूत्रार्था व्यञ्जायि नायं सूत्रार्था निरपेक्षं
कर्म संयोगविभागकारणमित्याश्रयाद्यपि नापेक्षत इति । अपि तु
परमभाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत इति सूत्रार्थः । यथा द्रव्यमुत्पन्नं

(१) अनैकान्तिकं हेतोः—पा० १५० । (२) काशादस्त्रनिदम् १ अ० १७। १० ख० ।

शरमभाविनं संयोगमपेक्ष्यमाणं पश्चादारभते यथा वा संयोगो गुणकर्मस्वारभ्येषु पश्चाद्भाविसंस्कारप्रयत्नाद्दृष्टास्त्वां^(१) मिमित्तमपेक्षते यथा वा कारणेषु वर्तमाना रूपादयः कार्यरूपादिव्यारभ्येषु द्रव्योत्पत्तिमपेक्षन्ते उत्पाद्यस्याधारभावाद्यदुत्पाद्यं द्रव्यं तत्तेषामाधार इति । न तु कर्म पश्चाद्भाविमित्तमपेक्षत इति अनपेक्षत्वं कर्मणः शास्त्र उक्तम् । न पुनः कर्माश्रयाद्यपि नापेक्षत इति । संयोगे सापेक्षत्वप्रसङ्ग इति चेत् यदि पश्चाद्भाविमित्तान्तरानपेक्षत्वं कर्मणो निरपेक्षत्वार्थः अपि तर्हि संयोगे कर्तव्ये कर्म सापेक्षं प्राप्नोति विभागापेक्षित्वात् न हि विभागमन्तरेण कर्म संयोगं करोति तस्माद्विभागापेक्षित्वं कर्मणः प्रसक्तम् । ततश्च तद्वस्त्वः सूत्रव्याघातदोषः न सन्देहात् किं विभागापेक्षेण कर्मणा संयोगो जन्यते उत प्रतिबन्धकं विभागेन निवर्त्यत इति सन्दिह्यते । वयं तु ब्रूमः विभाग उत्पन्नः पूर्वसंयोगनिवृत्तिं करोति निवृत्ते संयोगे कर्म प्रतिबन्धकापगमात् संयोगं करोति । यथा गुरुत्वं निरपेक्षं कर्मकारणमित्युद्दिष्टं शास्त्रे । अथ च वृत्तफलविभागाभिवृत्ते वृत्तफलसंयोगे गुरुत्वं सन्धिवृत्ति तच्च पतनकर्म करोति तथा कर्मापीत्यदोषः । यथा वा संयोगः साधारणकार्यद्रव्यसंयोगविनाशोत्तरकालं द्रव्यान्तरारम्भे निरपेक्षः कारणमिति न विभागापेक्षो द्रव्यमारभते तथा कर्म संयोगमारभमाणं न विभागमपेक्षत इति । अतोऽपि न सूत्रव्याघातः । यदप्युक्तं कर्म विना संयोगेन संयोगं करोति तदपि न व्याघातात् । न संयोगोऽस्ति कर्म च संयोगं करोतीति

(१) पश्चाद्भाविसंस्कारं प्रयत्नसदृशं चेति व्याख्येयम् ।

व्याहृतम् । न ह्यसति संयोगे वाक्यमेतदर्थवत्तायां व्यवतिष्ठत इति । अथवा नेन व्याघातः गतिविभागसंयोगाश्च प्रतिषिध्यन्ते । अथ च कर्म संयोगं करोतीति व्याहृतम् । अथ मनुषे परमतव्यपेक्ष-
 योक्तम्, संयोगविभागकर्मणां प्रतिषेधो नास्माभिः संयोग-
 विभागकर्माण्यभ्युपगम्यन्ते इति । एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः यानि
 तानि परमताभ्युपगतानि संयोगविभागकर्माणि तानि भवता
 कथं प्रतिपद्यन्ते । यदि प्रमाणतः कथं पराभ्युपगतानि । अथ
 प्रमाणमन्तरेण कथं प्रतिपद्यसे न हि प्रमाणमन्तरेण काचित्
 प्रतिपत्तिर्युक्तेति । अथ नैवं प्रतिपद्यसे व्याहृतं तर्ह्येतद्भवति परपक्ष-
 प्रसिद्धानि संयोगविभागकर्माणीति । अथ मनुषे यानि भवता-
 भ्युपगम्यन्ते संयोगविभागकर्माणि तानि न सन्ति न पुनः संयोग-
 विभागकर्मणां प्रतिषेधः कथं देशान्तरे विरलद्रव्योत्पादे गतिव्यव-
 हारः । यः सन्तानो विरलो देशान्तरेषुत्पद्यते तच्च गतिव्यवहारः
 निरन्तरोत्पादे संयोगव्यवहारः ये वस्तुनो निरन्तरमुत्पद्येते तयो-
 र्द्यो निरन्तरोत्पादः स संयोगः संयोगविपर्ययादिभागः । अथ
 तावदुक्तम् वृक्षस्थितिं भावयद्भिर्न प्रमाणाभावादिति । न हि क्षणिक-
 क्ले प्रमाणमस्तीति सान्तरनिरन्तरबुद्धौश्च निमित्तं वक्तव्यम् । यदि
 संयोगं विभागं निमित्तान्तरं न प्रतिपद्यसे सान्तरमितिबुद्धेर्निर-
 न्तरमिति च बुद्धेर्भेदहेतुर्वक्तव्यः । नहि निमित्तभेदमन्तरेण बुद्धीनां
 भेदो दृष्टो रूपादिवदिति । या चेत्यमचलति चलतीति बुद्धिर्या
 असंयुक्ते संयुक्तमिति अविभक्ते विभक्तमिति च सार्वप्रधानमन्तरेण
 न भवति सर्वा एता मिथ्याबुद्धयः प्रधानानुकारेषु भवन्तीति

प्रधानं वक्तव्यम् नहि निष्प्रधानं भाक्तं दृष्टम् स्थाणुपुरुषवदिति ।
यथा स्थाणौ सति पुरुषे स्थाणुरिति बुद्धिः पुरुषे वा सति स्थाणौ
पुरुषबुद्धिरिति । यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् । कुण्डलीत्यस्या
बुद्धेः किञ्चिन्निमित्तमवश्यं विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तान्-
न्तरसुपादेयम् । न तावत् कुण्डलनिमित्ता नापि देवदत्तनिमित्ता
न भवता निमित्तान्तरं प्रतिपाद्यते निमित्तान्तरं चान्तरेण यथा
कथञ्चिद्भवस्थिताभ्यां देवदत्तकुण्डलाभ्यां कुण्डलीति बुद्ध्या भवितव्यम् ।
तस्मादवश्यं विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं निमित्तान्तरमभ्युपगन्तव्यम् ।
यदि प्रतिषिध्यमानं यदप्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति प्रति-
षिध्यमानस्य विषयो वक्तव्यः तस्मान्न कथञ्चन संयोगः प्रतिषेद्धुं शक्यते
इहबुद्धिनिमित्तत्वाच्च इयमिहबुद्धिः प्रवर्तमाना गर्ते सम्बन्धात्
प्रवर्तते यथेह कुण्डे वदराणीति । नेयं वदरमात्रनिमित्ता न कुण्ड-
मात्रनिमित्तेति यदस्या निमित्तं स संयोग इति । इहेति बुद्धिर्यदि
संयोगादनियमो न प्राप्नोति यदि संयोगादिहबुद्धिर्भवति असति
संयोगे इहबुद्धिर्न स्यात् यथा सन्तीह वने तिलकाः सन्तीह वने
किंशुका इति । दूराच्चान्तरमपश्यतां किंलतेहबुद्धिः नहि तत्रास्ति
संयोग इति न इहबुद्धेरभयनिमित्तत्वात् उभयमिहबुद्धेरितिमित्तं
संयोगो विभागादर्शनं च । तत्रैका सुख्या एका भाक्तौ या संयो-
गात् सा तत्त्वबुद्धिरिति या विभागादर्शनात् सा भाक्तौति या
चेयं भाक्तौ सा प्रधानसामान्यदर्शनादुपजायते न प्रधानं प्रत्याचष्टे
नहि प्रधानप्रत्याख्यानेन भाक्तौ बुद्धिर्भवितुमर्हतीति । भाक्त एव
सर्वा भविष्यन्तीति न युक्तम् प्रधानापेक्षित्वादित्युक्तम् । यदपीदसु-

यते विना संयोगेनेहबुद्धिर्दृष्टा यथा सन्तीह वने तिलकाः
 सन्तीह वने किंशुका इति । तत्र सम्प्रधार्य किं सम्बन्धो नास्ति
 सत संयोगो नास्ति । वयं तु ब्रूमः संयोगो नास्ति न तु सम्बन्धः ।
 सम्बन्धत्वं^(१) हि वनं तिलकादिभिरिति किं पुनरिदं वनं नाम
 नेदं दुर्वचम् । उक्तमेतद्बहुत्वसंख्या सविशेषणेति ऊर्ध्वावस्थिते च
 द्रव्ये संयुक्तबुद्धौ सत्यामिहबुद्धिः कस्मान्न भवति तयोरेव द्रव्ययो-
 स्तस्मिन् संयोगे सति न भवतीति किञ्चितो नियमः नापरिज्ञानात्
 सम्बन्धमन्तरेण निर्निमित्तेहबुद्धिर्न भवतीति ब्रूमः न पुनर्भवत्ये-
 वेहबुद्धिः सति संयोग इति । न चोत्तराधरानपेक्षेण संयोगेनेह-
 बुद्धिः क्रियत इति तत्पूर्विका न भवति । यत्पुनरेतदसति सम्बन्धे
 अस्मिन् द्रव्यस्यैव समवाय इतीहबुद्धिर्न प्राप्नोति । यथेह तन्तुषु
 पट इति बुद्धेः समवायो निमित्तम्, न पुनः समवायस्य सम-
 वायोऽस्ति इह समवाय इति न स्यात् । अचोक्तम्, किमुक्तम्, मिथ्या-
 प्रत्यय एवैष इति किं पुनः समवायवद्भिर्द्रव्यैः^(२) समवायस्य सामान्यं
 यदपेक्षया^(३) स मिथ्याप्रत्ययः प्रवर्तते भेदादर्शनम्, यानि समवाय-
 वन्ति न तेषां भेदो दृश्यते समवाये चैतदस्तीति युक्तो मिथ्याप्रत्ययः
 वाक्यधर्मभेदाच्चानियमः । न चैकस्मिन् वाक्ये यो धर्मः स वाक्या-
 न्तरेऽपि भवतीति यथा राज्ञः पुरुषो गच्छतीति चौषि पदानि
 चौष्यपि स्त्रेण स्त्रेनार्थनार्थवन्ति भवन्तीति । सदकस्य भावो भवतीति
 नैतद्वाक्यसामान्यादेकस्मिन्नपि वाक्ये चौष्यपि पदानि पृथगर्थवन्ति^(४)

(१) सम्बन्धमिति साधुः ।

(२) समवायिभिर्द्रव्यैः—पा० १ पु० ।

(३) यदपेक्ष—पा० १ पु० ।

(४) पृथगर्थानि—पा० १ पु० ॥

भवितुमर्हन्ति । कः पुनरस्य वाक्यस्यार्थः उदकस्य भावो भवतीति यावदुक्तमभवति उदकं भवति तावदुक्तमभवति उदकस्य भावो भवतीति । एवमन्यान्यपि वाक्यानि कुण्डे वदराणां वृत्तिरिति यथा वृत्तौ दर्शितायां^(१) वृत्तिमस्तु वदरेषु सम्प्रत्यय एतदुक्तमभवति कुण्डे वदराणि वर्तन्त इति तथेह च द्रव्ये द्रव्यस्य समवाय इति ब्रुवाणेनोक्तमभवति अत्र द्रव्ये द्रव्यं वर्तत इति । तस्माद्दद्यात्वा वाक्यार्थं विभागमुच्यते अस्य द्रव्यस्येह समवायोऽसति निमित्त इति । तस्मादुपपन्नमर्थान्तरं संयोग इति । उपपत्तौ च न संज्ञान-विशेषेणावस्थितास्तन्मवः पटबुद्धेः कारणं भवन्तीति । अपरे पुनरन्यथा अर्थान्तरानवयवत्वादित्येतद्वाक्यं वर्णयन्ति अवयवावयविभावादिति । एतत्तु तैः कुतो लभ्यते न ह्ययमर्थोऽर्थान्तरानवयवत्वादित्येतस्मिन् वाक्ये श्रूयते उपनयेन लभ्यत इत्याह । यस्मादयमुपनयोऽवयवास्तन्मवोऽवयवौ पट इति उपनयेनावयवावयवित्वादिति हेतुर्लभ्यते सत्यं लभ्यते विद्वद्भ्यस्तु भवति न हि तन्मव आत्मनो^(२)ऽवयवास्तावयवौ च न पटः आत्मनो^(३)ऽवयवोऽवयवौ चेति । किं कारणम् । अवयवावयविग्रहयोः सम्बन्धिग्रहत्वात् सम्बन्धिग्रहावेतौ अवयवोऽवयवौति । न चान्यतरप्रत्याख्यानैः सम्बन्धिग्रहप्रवृत्तिरस्ति तस्मादयमपि न सूचार्थः । दृष्टोऽनर्थान्तरेऽपि प्रदेशप्रदेशिभ्यवहारो यथा आकाशस्य प्रदेश इति नोक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । अन्योऽवयवार्थोऽन्यस्य प्रदेशार्थ इति । कोऽवयवार्थः कारणविशेषाभिधानमवयव इति आधाराभिधानं प्रदेशः प्रदिश्यते अस्मिन्निति न

(१) देशिनार्था—पा० १ पु० । (२) आत्मनो—पा० १ पु० । (३) आत्मनो—पा० १ पु० ।

आकाशं कश्चित् प्रदिश्यते न आकाशस्य किञ्चित्कारणमस्ति तस्मात्
कारणार्था नाधारार्थ इति । सोऽयमाकाशे प्रदेशग्रब्धः प्रदेशवद्द्रव्य-
सामान्याद्द्रव्यः किं पुनः प्रदेशवता द्रव्येण सामान्यं संयोगस्याव्याप्य-
वृत्तित्वम् । एषं चार्थमुपरिष्ठादस्माम इति । तत्रदेशात्मकत्वादिति
चेत् । अथ मन्यसे^(१) अथमन्यो हेतुरवयविनोऽनर्थान्तरत्वसाधकः
तत्रदेशात्मकत्वं कोऽस्वार्थाऽनर्थान्तरं पटात्तन्वः तत्रदेशग्रहपदेश-
विषयत्वादिति धे यस्य प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते ते तस्यात्मानो भवन्ति
यथाकाशस्य प्रदेशः पटस्य च प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते तन्वस्तस्मात्
पटात्मानस्तन्व इति । इदं तावद्यथाश्रुति वाक्यं पूर्ववद्धेतुश्चैनं
तत्रदेशात्मकत्वस्थार्थान्तरानर्थान्तरयोरदर्शनादसाधारणः प्रदेशग्र-
ब्धस्य कारणपर्यायत्वादिरुद्धः तत्रदेशग्रहपदेशविषयत्वस्य तन्मुभिर-
सम्बन्धादिरुद्धः । सोऽप्ययं दृष्टान्त आकाशस्य प्रदेश इति सोऽप्यसिद्धः
कथमिति आकाशस्य प्रदेश इति संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमुच्यते न च
संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमात्रमाकाशं तस्मादसिद्धो दृष्टान्तः । द्रव्यान्त-
रेभ्यो द्रव्यान्तरानिष्पत्तेर्नान्योऽवयवव्यवयवेभ्यः । न किञ्च द्रव्यान्तरेभ्यो
द्रव्यान्तरमुत्पद्यमानं^(२) दृष्टं न च गोदृश्यश्वेभ्यः पुरुष उत्पद्यते तन्मु-
भ्यस्त्वत्पद्यते पटस्तस्मात्साधौ तेभ्योऽर्थान्तरमित्यस्यापि पूर्ववद्धेतुन्यूनता
उपनयेन व्ययमानस्तेभ्यस्त्वत्पत्तेरिति हेतुः । अथमर्थान्तरानर्थान्त-
रयोर्व्यवृत्तेरसाधारणः अर्थान्तराच्च तुर्यादेरर्थान्तरस्य पटस्योत्पत्ति-
दर्शनादिरुद्धः पटपञ्चोकरणे असम्बद्धार्था न पटः पटादुत्पद्यत इति ।
अथ तच्छब्देन तन्वः सम्बन्धन्ते तन्मुभ्यः पट उत्पद्यत इति । तथापि

(१) मन्यसे—पा० १ पु० ।

(२) उत्पाद्यमानं—पा० १ पु० ।

विरुद्धो न तन्नुस्तन्नुभ्यो भवति नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽवयव्यन्तरावयवा-
नामवयव्यन्तरार्थान्तरभावात् इह येऽवयविनोऽर्थान्तरं भवन्ति तेऽव-
यव्यन्तरावयवा भवन्ति यथा चक्रादयो रथावयवा इति तेऽर्थान्तरं
पटात् । यदि च तन्तवोऽपि पटादर्थान्तरं स्युः तेऽपि पटव्यतिरेकेणाव-
यव्यन्तरावयवाः स्युः न च ते तद्भ्रतिरेकेणावयव्यन्तरावयवास्तस्मान्ना-
र्थान्तरमिति वाक्यमात्रे हेतुन्यूनता असाधारणता च दोषः । हेतु-
स्तद्भ्रतिरेकेणान्यानवयवत्वात् न तन्तवस्तन्नुनामवयवा इति विरुद्धः ।
अर्थान्तरप्रत्याख्यानाच्चावयवोऽवयवीत्येतन्न स्यात् । घटपीदमुच्यते ये
ऽवयवा अवयविनोऽर्थान्तरं भवन्ति ते तद्भ्रतिरेकेणान्यावयवा भवन्ति
यथा चक्रादय इति । न उभयेन व्याघातात् । चक्रादयोऽवयवा इति
ब्रुवताभ्युपगतमर्थान्तरं भवति । अमभ्युपगमे वा कोऽस्य वाक्यस्यार्थः
चक्रादयो रथावयवा इति । ये च चक्रादयो रथावयवत्वेनाभ्युपगम्यन्ते
तेऽप्यर्थान्तरप्रतिषेधाच्च रथस्य नाप्यन्यस्यावयवा इति उच्छिन्नो^(१)-
ऽवयवावयविग्रहस्य विषयः तस्मादहेतुरयम्, नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो
द्रव्यान्तरोत्पत्तिदेयव्यवच्छेदात् यदुभयसम्प्रतिपक्षमर्थान्तरत्वेन तत्
तस्मान्निर्गच्छेत्प्रसुत्पद्यमानं^(२) दृष्टम् यथा गौरश्चात् न तु तन्नुभ्यो
भिन्नदेशः पट उत्पद्यते^(३) तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति । अत्रापि
हेतुन्यूनता असाधारणता च पूर्ववदिति तद्देशोत्पत्तेरिति हेतुः न
तन्नुस्तन्नुदेश उत्पद्यत इति विरुद्धः उत्पत्तिप्रत्याख्यानं वा पटप्रति-
षेधात् । यदि तन्नुभ्यः पटो नोत्पद्यते क उत्पत्तिग्रहस्यार्थो न
तन्नुस्तत्पद्यते न पट इति उत्पत्तिदेयव्यवच्छेदादित्युत्पत्तिग्रहस्यार्थो

(१) उच्छिन्नो—पा० १ पु० । (२) उपसक्तभ्यमानं—पा० १ पु० । (३) उपसक्तभवे—पा० १ पु० ।

वक्तव्य इति । स च निरूप्यमाणो व्यक्तादि^(१)धर्मभेदेनापूर्वं जग्याहेति
 विरुद्धः । नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽवयवान्तरावयविनोऽवयवान्तरार्थान्तर-
 रभावात् । इह योऽवयवान्तराणामवयवो भवति सोऽवयवान्तरेभ्यो-
 ऽर्थान्तरं भवति यथा चक्रादिभ्यो घटः चक्रादिभ्योऽवयवेभ्योऽर्थान्तरं
 घट इति चक्राद्यवयवव्यतिरेकेषावयवान्तराणामवयवो भवति न तु
 पटस्तन्मुच्यतिरेकेषावयवान्तराणामवयवो भवति । तस्मात्तस्यै तन्मु-
 भ्योऽर्थान्तरम् । असाध्यसाधारणता हेतुन्यूनता च पूर्ववत् । अवय-
 वान्तराणामवयवोति ब्रुवता अवयव्यर्थान्तरभूतोऽभ्यनुज्ञातो भवति ।
 शून्यं वा वाक्यम् । अथ नाभ्यनुज्ञायते कोऽस्य वाक्यस्यार्थः । अव-
 यवान्तराणामवयवोति न अवयविप्रत्याख्यानादेतद्वाक्यमर्थवन्तार्था
 ग्राह्यं व्यवस्थापयितुम् तद्व्यतिरेकेषान्यानवयवित्वं हेतुरस्यापि प्रसङ्गः
 पूर्ववत् । नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः सत्यन्यकर्तुरर्थान्तरभावात् इह ये
 यस्मिन् सत्यन्यत् कुर्वन्ति ते तस्मादर्थान्तरं भवन्ति यथा कटात्
 तन्मवः सति कटे ऽर्थान्तरं पटं कुर्वन्तीति कटादर्थान्तरं भवन्ति न
 पुनः सति पटे तन्मवो द्रव्यान्तरं कुर्वन्ति तस्मात् ते नार्थान्तर-
 मिति । अस्यापि हेत्वर्थः सत्यन्याकरणात्^(२) । असाध्यसाधारणता
 न्यूनता च पूर्ववत् । सति कटे तन्मवः पटं कुर्वन्तीति ब्रूये न
 चार्थान्तरमिति व्याहृतम् । नहि तन्मव आत्मानं^(३) कुर्वन्ति पटम-
 यर्थान्तराभावात् न कुर्वन्तीति चेत् क्रियाविषयोच्छेदो न तन्मव
 आत्मानं कुर्वन्तीति नार्थान्तरं कुर्वन्तीति क्रियाविषय उच्छिन्नो^(४)
 भवतीति । नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः आत्मसंयोगव्यतिरेकभाव्यवयव्य^(५)न्य-

(१) व्यक्तादि—पा० १ पु० । (२) सत्यन्याकारणान्—पा० १ पु० । (३) आत्मानं—पा० १ पु० ।

(४) उच्छिन्नो—पा० १ पु० । एवमप्येऽपि । (५) व्यतिरेकेषु भाव्य—पा० १ पु० ।

स्यात् इह ये यस्मादर्थान्तरं भवन्ति ते आत्मसंयोगव्यतिरेकेण भवन्ति
तद्यथा तन्तुसंयोगव्यतिरेकेण कटो भवति न च तन्तुसंयोगव्यति-
रेकेण पटो भवति तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरम् । अस्यापि हेत्वर्थ-
स्तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यस्याप्यसाधारणता हेतुन्यूनता च पूर्वव-
देव । तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति ब्रुवता तन्तुव्यतिरिक्तः संयोगस्या-
वयवी चाभ्युपगतो भवति अनभ्युपगमे तन्तुसंयोगेभ्यः^(१)स्तदुत्पत्तेरिति
वाक्यार्थो हीयते । नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो द्रव्यान्तरगुणानां द्रव्यान्तर-
गुणाकारणत्वे^(२)अगुणत्वप्रसङ्गात् । न किल द्रव्यान्तरगुणानां द्रव्यान्तर-
गुणेभ्यो दृष्ट उत्पादः । यथा न गोगुणेभ्योऽश्वगुणानाम् । तन्तुगुणेभ्यस्तु
पटगुणानामुत्पत्तिस्तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति । सोऽयमन्यायो
वर्तते कोऽन्यान्यायः तन्तुगुणेभ्यः पटगुणानामुत्पत्तिं प्रतिपद्यसे न
चार्थान्तरं पट इति । न च तन्तुगुणेभ्यस्तन्तुगुणानामुत्पत्तिरिति तन्तु-
गुणेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति हेतुर्विरुद्धः । नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽप्रत्य-
चत्वप्रसङ्गात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिरवयव्यप्रत्यक्षः स्यात् यद्यवयव्यर्थान्तरं
स्यात् यथा गर्भमातृसंयोगः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिर्न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्त्ववयवी
तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरम् । प्रत्यक्षत्वादेव नार्थान्तरमिति विरुद्धो
हेतुः । गर्भमातृसंयोगस्याप्रत्यक्ष इति किमयं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाभ्यामा-
रम्भाद्प्रत्यक्ष उत प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वाद्प्रत्यक्ष इति । यद्याद्यः हिम-
वत्परमाणुकमप्रत्यक्षं प्राप्नोति तस्य च्छोक एव^(३) प्रत्यक्ष एक एवा-
प्रत्यक्ष इति । अथ द्वितीयः भावोऽप्रत्यक्षः प्राप्नोति स हि प्रत्यक्षा-
प्रत्यक्षवृत्तिरिति । न चायं पक्षोऽस्ति अवयवानामप्रत्यक्षत्वे अवयवी

(१) तन्तुभ्यः—पा० ६ पु० । (२) सतीति पूरबीजम् । (३) रकोऽवयवः—पा० ६ पु० ।

न प्रत्यक्ष इति । उक्तञ्चात्र किमुक्तम्, येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽस्ति अवयवानां तैः सहावयवौ गृह्यते येषां नास्ति तैः सह न गृह्यते न चैतत्कतोऽस्ति भेदः अवयवानामप्रत्यक्षत्वादवयवविनोऽप्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः सर्वमतौन्द्रियं प्राप्नोति न हि कस्यचित् मध्यभागपरभागौ ज्ञायेते इति सोऽयं प्रत्यक्षविषय उच्छिन्नो भवति । प्रत्यक्षत्वादिति च ब्रुवा-
 षेन अवयववातिरिक्तोऽवयव्यभ्युपगतो भवति परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् न हि परमाणवः कदाचिदुपलभ्यन्ते न परमाणवोऽतीन्द्रिया रूपादि-
 मतामतीन्द्रियत्वनिवृत्तेः । न हि रूपादिमत् किञ्चिदतीन्द्रियमस्ति दृष्टं च रूपादिमदैन्द्रियकं घटादि, ऐन्द्रियकाः परमाणव इति क्रोऽर्थः किन्तावदिन्द्रियकरणप्रत्यक्षा उत इन्द्रियसम्बद्धा इति । किं चातः यदौन्द्रियकरणप्रत्यक्षा ऐन्द्रियका इति तन्न युक्तम्, न ह्यौन्द्रियसन्त्यन्यथार्थं प्रकाशयति । अन्यथान्यस्य इन्द्रियवृत्तीनाम-
 विकल्पितत्वात् भवतां^(१) चेत् परमाणव ऐन्द्रियका अस्मदादीनाम-
 यैन्द्रियकाः स्युः । अथेन्द्रियसम्बद्धा ऐन्द्रियका इति तस्मिन्नविरोधः न हि परमाणव इन्द्रियेण न सम्बद्धान्त इति । तस्मादिन्द्रियसन्निकर्षे सत्यपि महत्त्वाभावात् परमाणव उपलभ्यन्त इति । कथं पुनरेवं गम्यते^(२) महत्त्वमप्युपलभ्ये रूपवत्कारणमिति भावाभावयोस्तदत्वात् यस्मात् सति महत्त्वे रूपे चोपलब्धिर्भवति असति च न भवति । तस्मादुभयं कारणमिति । यत्त्वचोक्तम् तेजःस्पर्शवदिति । सति तेजः-
 स्पर्शे उपलब्धिर्भवति असति च न भवति न च तेजःस्पर्शोऽपि रूपव-
 द्भ्योपलब्धेः^(३) कारणमिति । तन्न व्यभिचारात् । व्यभिचारात् स्पर्शं

(१) भवतीति—पा० १ पु० । (२) अवगम्यते—पा० १ पु० । (३) रूपोपलब्धेः—पा० १ पु० ।

उपलब्धेरकारणं न पुनारूपमहत्त्वे कश्चिद्वाभिचरतः तस्माद्रूपमहत्त्वे
 एवोपलब्धेः कारणमित्ययञ्चार्यः सूत्रकारेण सूत्रद्वयेनोक्तः । अद्रव्य-
 द्रव्यत्वात् परमाणवनुपलब्धिः, रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धि-
 रिति^(१) । रूपसंस्कारो रूपसमवाय इति सूत्रार्थः । अथ पुनः
 स्यर्गस्यापि रूपमहत्त्ववदव्यभिचारः कस्मात् स्यर्गो न कारणमिति
 वक्तव्यम् । समवधार्य चैतद्भवताभिधीयते स्यर्गवदेतत् स्यादिति येन
 प्रमाणेनावधृतमेतत् स्यर्गो न कारणमिति । मयापि तत् एवाकारण-
 त्वम् । अथाकारणत्वप्रतिपादकं न प्रमाणमस्ति को ह्यस्य वाक्य-
 स्यार्थः स्यर्गवदेतत् स्यादिति तद्भावभावित्वं च व्यभिचारयता कार्य-
 कारणभाव उच्छिन्नो भवति । इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति
 परेण पर्यनुयुक्तः तद्भावभावित्वव्यतिरेकेणान्येन न प्रतिपाद्यसि
 अतो विरोधादनुत्तरमेतत् । यत्पुनरेतदतीन्द्रियसंयोगातीन्द्रियत्वा-
 दिति । अतीन्द्रिययोः किलात्ममनसोः संयोगो ह्यतीन्द्रियो दृष्ट
 इति । यदि च परमाणवोऽतीन्द्रियाः स्युः तत्कार्यमप्यतीन्द्रियं स्यात्
 ऐन्द्रियकं च दृष्टम्, तस्मादैन्द्रियका इति । योऽयं दृष्टान्तप्रयोगः
 अतीन्द्रियसंयोगातीन्द्रियत्वादिति दृष्टान्तप्रयोगमात्रे च हेतुन्यूनता
 योऽप्यत्र कथञ्चिद्धेतुर्लभ्यते नातीन्द्रियकार्यं महाभूतादिव्यक्तम् ऐन्द्रि-
 यकत्वात् घटवदिति घटाद्यैन्द्रियकम् ऐन्द्रियककार्यं दृष्टम् तथा च
 महाभूतादिव्यक्तमैन्द्रियकम् तस्मान्तदयैन्द्रियककार्यमिति । अथमपि
 प्रत्यक्षप्रमाणविरोधाद्विरुद्धः अनुष्णोऽग्निः कृतकत्वादिति यथा । एके
 तु वातायनच्छिद्रदृष्टं चुटिं परमाणुं वर्षयन्ति । तन्न युक्तम् । तस्य

(१) नायावनुपलब्धिः—पा० १ पु० । कावाहस्यमिदं ४ च. १ वा. ० छ. ।

भेदत्वात् । अभेदः परमाणुभिद्यते षुटिरिति । कथमवगम्यते भिद्यते षुटिरिति । द्रव्यत्वे सत्यस्यदादिवाङ्मकारणप्रत्यक्षत्वात् घटवदिति । कथं चान्यथा अभेदः परमाणुरित्युच्यते अनित्यत्वाच्च न परमाणुः सामान्यविशेषवतोऽस्यदादिवाङ्मकारणप्रत्यक्षत्वाच्च तस्माच्चैत्रियकाः परमाणव इति तेषामतीश्रियत्वात् यत्प्रत्यक्षं तदन्यदिति विरुद्धो हेतुः । संवृतानामुत्पत्तिनिरोधात् नासंवृतः परमाणुरस्तीत्यपरे । अपरे तु असंवृतं परमाणुं वर्णयन्ति संवृता एव क्षुत्पद्यन्ते निरुद्धान्ते च असंवृतान् परमाणवो न सन्त्येवेति । तदयुक्तम् । संवृतार्थ^(१)-च्छातुक्तत्वात् असंवृताः परमाणवो न सन्तीति न्रुवता संवृतग्रन्थार्था वक्तव्यः संवृतो हि नाम बद्धनामकार्यकारणभूतानां संयुक्तानामवस्थानम् । न चासंवृतप्रतिषेधे संवृतस्य निमित्तमस्ति संहन्यमानतन्त्रत्वात् नित्यमयं संवृतः संहन्यमानतन्त्रो^(२) भवति । न चासंवृतप्रतिषेधे संहन्यमानमस्ति तस्माच्चासंवृतोऽस्तीति विरोधाच्च किञ्चिद्वैतत् । एकप्रतिषेधादनेकाभ्युपगमवदिति । यथा नाम कश्चिन्मुग्ध^(३) एकप्रतिषेधादनेकमभ्युपेयात् तस्य चैकप्रतिषेधादनेकं निवर्तेत एकस्यसुदायत्वादनेकस्य तथाविधमिदं भवतीति । इतस्य नान्योऽवयवव्यवहारेभ्यः संयोगप्राप्त्यभावात् । यत् खलु यस्मादर्थान्तरं भवति तस्य तेन संयोगो भवत्यप्रतिष्ठा यथा गवानस्य न पुनस्तन्तुभिः पटस्य संयोगो नाप्रतिष्ठास्मात्प्राप्तौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति । अवयविनः पञ्चीकरणे संयोगविभागाभावस्य संयोगविभागविषयत्वादसम्भूतम् । अथासंयोगित्वाविभागित्वे हेतुभूते ते असिद्धे संयुज्यते चायं विभज्यते चेति ।

(१) संवृतार्थ—पा० १ पु० ।

(२) असंवृतः संहन्यमानतन्त्रमिति कश्चित् ।

(३) मुग्ध—पा० १ पु० ।

अथ स्त्रावयवेनासंयोगित्वात् सोऽप्यनुपसंहार्यः नास्यान्वयो न व्यतिरेक इति । अथापि सर्पकुण्डलकाद्युदाहरणं स्यात् सर्पकुण्डलकादिकिञ्च स्त्रकारणेनासंयोगि न चार्थान्तरमिति । तदधिङ्गम् । यथा चार्थान्तरं सर्पकुण्डलकादि तथोक्तं पुरस्तात् । अदपि स्त्रकारणेनासंयोगीति तत्र चिन्त्यम्, किं गुणत्वात् स्त्रकारणेनासंयोग्यथान्तरभावादिति । वयं तु ब्रूमो गुणत्वात्तान्तरभावाद्गुणस्य सर्पकुण्डलकः संयोगः स चार्थान्तरमिति प्रतिपादितमेतत् अर्थान्तरभावे च दर्शनादिरुद्धः । सत्त्वरजसामांशि भवतां पक्षे मिथोऽर्थान्तरभूतानि तेषां च न संयोगो नाप्राप्तिरिति प्रधानपुरुषधोर्न संयोगो नाप्राप्तिरुभयोर्थापकत्वादिरुद्धः । नान्योऽवयव्यवयवेषु गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् । गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादित्येतेषु कथञ्चिदपि पक्षेण सम्बद्धान्ते क्व नान्योऽवयव्यवयवेषुः क्व च गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणम् गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् गुरुत्वान्तरकार्यं न स्यात् न गुरुत्वं न गुरुत्वान्तरं नावयवी नोदकप्रतिषेधात् कमण्डलोः कपाक्षानां वा प्रतिषेधो युक्तः । एके तु गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादित्यनेन गुणान्तरारम्भं प्रतिषेधति उदाहरणमाचार्यत्वात् गुरुत्वान्तरारम्भप्रतिषेधस्य । कथमिति । न कार्यं कारणरूपादिपूर्वकरूपादिमद्गुरुत्वान्तरवत्त्वप्रसङ्गात् । यदि कारणगता रूपादयः कार्यरूपादीन्यारभेरन् अपि तर्हि कारणगतान्यपि गुरुत्वानि कार्यं गुरुत्वान्तरमारभेरन् ततश्च गुरुत्वान्तरवत् कार्यमुपसम्भेत् न चोपसम्भेत् तस्मान्न कारणरूपादिपूर्वकरूपादिमत्कार्यमिति । उपपादितः पञ्चधर्मः स तु प्रत्यक्षविरोधात् किञ्चित् । कथमिति । अभ्युपेत्य कार्यं रूपादयः कार्यं प्रतिषिद्धान्ते कार्याभ्यु-

पगमाच्च प्रतिषेद्धव्यमभ्यस्तुज्ञातं भवति कारणरूपादयस्य कार्यरूपा-
 दीन् नारभन्ते इति ब्रुवतः कार्यमगुणं स्यात् न त्विदमगुणं दृश्यते
 ततश्च विरोधादयमहेतुः । अथ कार्यं नैवास्ति न कार्यं कारण-
 रूपादिपूर्वकरूपादिमदित्यनर्थकम्, न हि कमण्डलोरभावे अतुदकः
 कमण्डलुरिति युक्तमुक्तम् । एतेन कार्यं रूपादिप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता ।
 यस्यायं हेतुः गुरुत्वान्तरवत्त्वप्रसङ्गादिति । अयमप्यभ्युपगमाच्च
 किञ्चित् नाभ्युपगम एव दोषत्वेन देश्यते । यदि तर्हि गुरुत्वान्तर-
 वत् कार्यद्रव्यं रूपाद्यन्तरवच्च ततो गुरुत्वान्तरकार्यमुपसङ्गयेत यथा
 रूपाद्यन्तरकार्यं न त्वुपसङ्गयेत न हि तुल्यत्वायां विभक्तपिण्डद्वयोप-
 न्यासवत् समद्वयोरपि कार्यभेदं पश्यामः तस्मादिभक्तयोरिव संयु-
 क्तयोरपि नास्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति । केचित्तु न गुरुत्वान्तर-
 वत्^(१)कार्यद्रव्यवती तुलेति पञ्चयित्वाऽवनमनविशेषाभावादिति हेतुं
 ब्रुवते सोऽयं व्यधिकरणः अवनमनविशेषाभावस्यातुल्लाधर्मत्वात् । न
 अवनमनविशेषाभावस्तुल्लाधर्म इति एवं तु युक्तमुत्पश्यामः । अवन-
 मनविशेषानाधारत्वाच्च गुरुत्वान्तरवत् कार्यद्रव्यवती तुलेति ।
 अस्मिद्धस्तावदयं हेतुरवनमनविशेषानाधारत्वस्यातुल्लाट्टित्वात् न
 तद्वन्नामुपलब्धेः अयमप्यनैकान्तिकत्वाद्हेतुः गुरुत्वान्तरवद्द्रव्यसन्निपाते
 सत्यवनमनविशेषानाधारत्वस्य दृष्टत्वात् । यथा गुरुत्ववति द्रव्ये उष्णी-
 यमाने चुटिभूते रजसि गुरुत्ववति सन्निपतित इति मृदागुरुत्वे
 सोष्णीयमाने गुरुत्वमात्रोपहितानामवनमनविशेषं न करोति । सम-
 द्दीनाधिकप्रसङ्ग इति चेत् यदि तावत् कारणगुरुत्वैः समं कार्यगुरुत्वं

(१) कार्यगुरुत्वान्तरवत्—पा० १५० ।

थावद्विपक्षाभ्यामसम्बद्धेऽवगमनं दिक्तावत्सम्बन्धे षति स्यात् । अथ कारणगुह्यत्वाधिकं कार्यगुह्यत्वं तथाप्यधिकं प्रसज्येत । अथ कारणगुह्यत्वाद्धीनं कार्यगुह्यत्वं तथापि विशेषो गृह्येत न त्विदमस्ति तस्मान्न कार्यगुह्यत्वमस्ति न कार्यकारणगुह्यत्वयत्नामवधारणात् यद्येतदवधारितं स्यात् एतावत् कारणगुह्यत्वमेतावत् कार्यगुह्यत्वमिति । तदेतत् युज्यते वक्तुम्, समाधिकहीनकार्यप्रसङ्ग इति तत्त्ववधारितमित्यत्कारणे गुह्यत्वमित्यत्कार्यगुह्यत्वमिति यदि न कार्यकारणगुह्यत्वमवधारितं^(१) योऽयं प्रत्ययस्तुल्ययोन्मीयमाने द्रव्ये द्विपक्षं पञ्चपक्षमिति न प्राप्नोति न न प्राप्नोति । द्रव्यसमाहारगुह्यत्वावधारणात् । यदिदं भवता मन्यते द्विपक्षं पञ्चपक्षमिति नात्र कार्यकारणगुह्यत्वे अवधार्यते किं त्वाचरमादाच्च परमाणोर्द्रव्यसमाहार उन्मीयते तत्र मनुष्यधर्मणो न युक्तं वक्तुमित्यत्कारणगुह्यत्वमित्यत् कार्यगुह्यत्वमिति । न च समाहारः कारणमपि त्वनारब्धकार्यं चरमद्रव्यम् कारणमिति । केचित्त्वारभ्यारभन्त इति प्रतिपद्यन्ते तान् प्रतीदमुच्यते न पूर्वात्तरकार्यद्रव्ये समानदेशे मूर्तत्वात् घटादिवदिति । शेषस्वारभ्यारम्भकविचारो नाप्रस्तुतत्वाच्चिराक्रियत इति^(२) । निरनुमानं तर्हि कार्यगुह्यत्वं यदि गुह्यत्वान्तरवद्द्रव्योपस्ये षति कार्यभेदो न गृह्यते कथं प्रतिपत्तव्यमिति । क एवमाह कार्यगुह्यत्वं^(३) न गृह्यत इति । यदि गृह्यते किं तत्पतनम्, न हि कार्यगुह्यत्वमन्तरेण कार्यपाते ऽप्यो हेतुरस्ति तस्मान्गुह्यत्वान्तरवत् कार्यमिति । एतेन तुल्यव-

(१) कार्यकारणगुह्यत्वे नावधार्यते—पा० १ पु० ।

(२) अप्रस्तुतत्वाच्च क्रियत इति—पा० १ पु० ।

(३) कार्यगुह्यत्वकार्यं—पा० १ पु० ।

नतिविशेषाद्यथा कार्यगौरवमिति प्रत्युक्तम् । अथ मन्यसे कारण-
गुरुत्वैरेव कार्यं पात्यते न कार्यगुरुत्वमस्यतः कार्यपातस्थान्यनिमि-
त्तत्वात् सिध्यति गुरुत्वान्तरवत् कार्यमिति । न कार्यकारणयो-
रसंयोगात् यथा गुरुत्वमात्रयान्तरे पातहेतुर्भवति तत्र संयोग उप-
करणम्, यथा तुल्यपटलकगुरुत्ववद्द्रव्यसंयोग इति । न तु कार्य-
कारणयोः संयोगोऽप्युत्पद्यतेऽतः पततिः सिद्धिरसम्भूतस्य विद्यमानता
न पुनः कार्यं कारणासम्भूतं विद्यते जातः सम्भूतस्येत्येकः काण्डः
तस्मात् कार्यकारणे संयुक्ते समवायोपकरणं गुरुत्वं पातयिष्यतीति
चेत् नासंकीर्तनात् विरोधाच्च । अथ मन्यसे सत्यं न कार्यकारणयोः
संयोगोऽस्ति अस्ति च समवायः समवायो गुरुत्वापेक्षः कार्यं पात-
यिष्यतीति न सिध्यति कार्यगुरुत्वम् नासंकीर्तनात् न समवायः
क्रियाहेतुत्वेन कश्चिदपि संकीर्तितः सूत्रकारेण यथा संयोगो
नोद्गमाभिधानसंयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मेति न केवलमसंकीर्तनादेव
विरोधाच्च । यदि समवायः क्रियाहेतुः स्यात् कारणरूपादयोऽपि
कार्यस्यैकार्यसमवायात् पतन्तुः पतन्तु रूपादयोऽपि किञ्चो बाध्यत इति
चेत् न गुरुत्वस्यापि पातप्रसङ्गात् यथा रूपादयः कार्यद्रव्यमनुपपत्ति
तथा गुरुत्वमप्यनुपपेत् । गुरुत्वं चानुपपत्तं क्लृप्तः पततीति वक्तव्यम्, न तु
गुरुत्वस्य गुरुत्वान्तरं पातहेतुरस्ति । तस्मात् गुरुत्वं पतति न रूपादयः
पतन्तीति । यदि रूपादयो न पतन्ति द्रव्ये पतति तिष्ठेयुरित्यद्रव्या
रूपादयः स्युः द्रव्यं च रूपहीनमुपसम्भेत् । अथ द्रव्ये पतति पतन्ति
क्रियावन्तो रूपादयः प्राप्नुवन्ति । अथ न तिष्ठन्ति न पतन्ति सोऽयं
पुनर्विरोधोऽवश्यं भवताम्पुपगन्तव्यः । पतति पतन्ति तिष्ठन्ति

वेति वेद् पुनर्भवान् युक्तायुक्तयोर्नामाकारणं^(१) वेप्सोति परः । युक्तं प्रमितमयुक्तमप्रमितम् । अयुक्तं तर्हीदं पतति पतन्ति तिष्ठन्तीति वा तच्चोक्तम् गुरुत्वस्य गुरुत्वान्तरप्रसङ्गात् रूपादिगुण्यस्य द्रव्यस्यादर्शनात् अद्रव्याणां च रूपादीनामदर्शनादिति । यच्च पतति गच्छति वा तत्प्राप्तं जहति अप्राप्तं चाप्नोति न पुनारूपादयः प्राप्तं जहत्यप्राप्तं वा प्राप्नुवन्ति रूपादयोऽप्राप्तं न प्राप्नुवन्तीति न युक्तम् । भवतीदं द्रव्ययोः प्राप्तयोः रूपे अपि प्राप्ते इति न सन्देहात् किमयं प्राप्तिप्रत्ययः प्राप्तिनिमित्त आहो अप्राप्तेरदर्शननिमित्त इति सन्दिह्यते । वयन्तु ब्रूमः अप्राप्तेरदर्शननिमित्त इति । नहि द्रव्ययोः प्राप्तयोः रूपयोरप्राप्तिं पश्यति द्रव्ययोरप्येवमेवेति चेत् । अथ मन्यसे यथा रूपयोः प्राप्तिप्रत्ययोऽप्राप्तेरदर्शननिमित्तः एवं द्रव्ययोरप्राप्त्यदर्शननिमित्तो भविष्यति न प्राप्तिनिमित्त इति । नैष दोषः प्रत्ययद्वैतस्थानेकनिमित्तत्वात् न खलु प्रत्ययद्वैतमेकनिमित्तं दृष्टम् । तद्यथा चिन्मतासु प्रतिकृतिषु क्रोधभय^(२)परिहारेऽपि क्रुद्धभीतप्रत्यया भवन्ति न तावता पुरुषेष्वपि क्रोध^(३)भयाभावे क्रुद्धभीतप्रत्ययाः प्रादुर्भूवितुमर्हन्तीति । एवमयं प्राप्तिप्रत्ययः कश्चित् संयोगनिमित्तः कश्चिदप्राप्त्यदर्शननिमित्त इति तस्माद्भवस्वितं न गुरुत्वं पतति न रूपादयः पतन्तीति । अपरे तु कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिबद्धं भ्रुवते । कार्यगुरुत्वैः क्लिप्त कारणगुरुत्वानि प्रतिबद्धानि अतोऽवनतिविशेषो न भवति एतत्तु न युक्तमिति पश्यामः । कुतः कार्यकार-

(१) नामाकारं न—पा० १ पु० ।

(२) चक्रोधभय—पा० १ पु० ।

(३) चक्रोध—इति शेषितम् ।

ष्योः पातदर्शनात् यदि कार्यं पतति कारणमवतिष्ठेत प्रतिषेधे-
 न्नहि^(१) कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिबद्धमिति न त्विदमस्ति अतो-
 ऽयुक्तं तत् अनाधारत्वप्रसंगाच्च यदि कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं
 प्रतिबद्धं न कारणे क्रियामारभेत् कार्यं पतति न कारणं पतेदिति
 कार्यमनाधारं स्यात् । एतेन कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वविनाशोऽपि
 व्याख्यातः । विभक्तानां च पातो न स्यादित्यधिकम् । यदि कार्य-
 गुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनाशेत कार्यद्रव्यविनाशात् कारणानां
 विभक्तानां पातो न स्यात् गुरुत्वमेव च न स्यात् यदि कार्य-
 गुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनाशेत अपि तर्हि न कश्चिद्गुरुत्वं स्यात् नहि
 कश्चित् परमाणोरतीतं कार्यं नास्ति अतोऽगुरवः परमाणवः स्युः ।
 परमाणुषु च गुरुत्वाभावात् कार्यगुरुत्वं कुत उत्पद्येत तस्मादप्रति-
 षेधोऽयम् कार्यगुरुत्वैः कारणगुरुत्वानां विनाशप्रतिबन्धाविति^(२)
 अतः पूर्वं एव प्रतिषेधो नानैकान्तादिति कार्यकारणगुरुत्वानव-
 धारणाच्च । तदेवमवयविनोऽसत्त्वाव्यतिरेकप्रतिपादकं न प्रमाणम-
 स्तीत्यतः साध्यत्वादवयविनि सन्देह इत्ययुक्तम् । अतश्च साध्यत्वादवय-
 विनि सन्देह इति न युक्तम् असंकीर्तनात् नहि साध्यत्वं संग्रथ-
 चेतुरिति कीर्तितं कश्चिदपि अतो न भवति साध्यत्वात् संग्रथः । क
 एवमाह साध्यत्वात् संग्रथः अपि तु साध्यत्वादिप्रतिपत्तिः विप्रति-
 पत्तेः संग्रथ इति । साध्यत्वकार्यायां^(३) विप्रतिपत्तौ साध्यत्व^(४)मध्या-
 रोप्योक्तं साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥

(१) प्रतिषेधे तर्हि—पा० १ पु० ।

(२) प्रतिबन्धाविति श्लोधिष्यत् १ पु० ।

(३) साध्यकार्यायां—पा० १ पु० ।

(४) साध्य—पा० १ पु० । प्रासादिकः ।

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः^(१) । संग्रहापाकरणार्थं^(२) सूत्रम् । सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति । सर्वेषामर्थानामग्रहणं प्रसज्येत । यद्यवयव्यर्थान्तरभूतोऽवयवेभ्यो नास्ति । कथमिति परमाणवस्तावत् दर्शनविषयभावं नापद्यन्ते अतीन्द्रियत्वादित्युक्तम् । अवयविविद्रव्याणि च भवद्भिर्न प्रतिपद्यन्ते तदनभुपगमे च योऽयं द्रव्यप्रत्ययः कुम्भ इति गुणप्रत्ययस्य श्याम इति क्रियाप्रत्ययस्य सतीति सामान्यप्रत्ययोऽस्तीति विशेषप्रत्ययः कलश इति समवायप्रत्यय इह घटे रूपादय इति । तथान्येऽपि प्रत्यया एको महान् संयुक्तो विभक्तः पृथक् परोऽपर इति च न स्युः । अस्ति च सर्वस्य ग्रहणं द्रव्यगुणकर्मादिप्रपञ्चस्य वयं तेन सर्वस्य ग्रहणात् पश्चामोऽवयवातिरिक्तोऽस्त्यवयवीति । अथवा सर्वाग्रहणमिति सर्वैः प्रमाणैरग्रहणम् कथम् प्रत्यक्षस्य वर्तमानमहद्विषयत्वात् । यद्वर्तमानं महच्च तदाह्नकरणप्रत्ययं घटाद्यवयविप्रत्याख्याने च न वाह्नकरणप्रत्ययविषयोऽस्ति तस्याभावाद्दनुमानादेरप्यभावः सेयं सर्वप्रमाणनिवृत्तिः उपलभ्यन्ते चार्थाः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः तैः सर्वैर्ग्रहणात् पश्चामोऽस्त्यवयवीति । तदिदं सूत्रमवयव्यमभुपगमे विरोधप्रदर्शनपरं सोऽयं सर्वाकारो^(३) विरोधो लोकपरिवृष्टप्रत्ययोच्छेद इति ॥

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च । अवयव्यर्थान्तरभूत इति चार्थः । किमिदं

(१) अवयव्यसिद्धेः—पा० ६ पु० । (२) करणाद्य—पा० ६ पु० ।

(३) सर्वप्रकारो—पा० ६ पु० ।

धारणं नाम एकदेशग्रहणसाहचर्यं सत्यवयविनो देशान्तरप्राप्ति-
प्रतिषेधो धारणम् । यदायमवयविन एकदेशं गृह्णाति तदैकदेश-
ग्रहणेन सहावयविनमपि गृह्णाति तेन च ग्रहणेन यदवयविनो
देशान्तरप्राप्तिनिवारणं तद्धारणम् । आकर्षणं नाम एकदेशग्रहण-
साहचर्यं सत्यवयविनो देशान्तरप्रापणं पूर्ववत् कुत एतत् श्लोकः
श्लोकः खलु धारणाकर्षणे एवं प्रयुक्ते इति । ते एते धारणाकर्षणे
ऽवयविनं साधयतः कथमिति निरवयवे चावयवे चादर्शनात् । न
हि धारणाकर्षणे निरवयवे अवयवे च दृष्टे दृष्टे च धारणाकर्षणे
तस्मादवयविधर्माविति । यदचोक्तं संग्रहकारिते धारणाकर्षणे ना-
वयविकारिते पांशुराग्निप्रभृतिष्वभावात् दृष्योपलकाद्यादिषु जतु-
संगृहीतेषु च दर्शनादिति । तस्मानवधारणात् । न ब्रूमः सर्वस्मि-
न्नावयविनि धारणाकर्षणे भवतः अपि चान्यत्र न भवतः । न च
विरोधोऽवयविविधेव दर्शनात् यानि दृष्योपलकाद्यानि जतुसंगृही-
तान्याह्वयन्ते धार्यन्ते चेति अवयविन एवैते यदि च निरवयवे
चावयवे च धारणाकर्षणे स्याताम् स्याद्विरोधः यदिदमुच्यते संग्रह-
कारिते ते इति न विग्रेषहेत्वभावात् संग्रहकारिते धारणाकर्षणे
नावयविकारिते इति । न च भवता विग्रेषहेतुरपदिक्षते इति
पांशुराग्निप्रभृतिषु च कस्मात् संग्रहो नास्तीति वाच्यम् । य एवात्र
संग्रहाभावे भवतो हेतुः स एवावयविनो विद्यमानस्य धारणाकर्ष-
णयोरभाव इति^(१) । कः पुनरसौ उक्तोऽसावेकदेशगृहीतस्य तत्सह-
चरितस्य सम्बन्धविग्रेष इति । स च पांशुराग्निप्रभृतिषु नास्ति

(१) कर्षणाभावेऽपीति—पा० १ पु० ।

तस्मान्न तत्र धारणाकर्षणे इति सोऽयं व्यतिरेकी हेतुः । अथेदानी-
मन्वयिनो हेतोः प्रयोगमुपन्यसिष्यन्निदमाह । अथावयविनं प्रत्या-
खाणको माभूत् प्रत्यखलोप इति । अणुसञ्चयं दर्शनविषयं प्रतिजानानः
किमनुयोक्तव्य इति । एकबुद्धेर्विषयं^(१) पर्यनुद्योष्यः थयं बुद्धिरेकमिदं
ब्रूयन्निदमिति किमियं नामाविषया उताभिन्नविषयेति । यदि
नामाविषया बहुव्यदर्शनादयुक्ता । न च बहुव्येकमिदमिति युक्तः
प्रत्ययः । अथाभिन्नार्थविषया सोऽसावेकबुद्धेर्विषयः सोऽवयवौति
एकानेकबुद्धी भिन्नविषये विशेषवत्त्वाद्रूपादिविषयबुद्धिवदिति ।
अथवा एकानेकबुद्धी भिन्नविषये समुच्चितासमुच्चितविषयत्वात्
इदमिति यथा इदं चेदमिति यथा ॥

सेनावनवद्गृहणमिति^(२) चेन्नातीन्द्रियत्वाद्गूणानाम् ॥३४॥

सेनावनवद्गृहणमिति चेत् । अथ मन्यसे असत्यर्थान्तरभावे ऽसति
चैकानेकविभेदे च दृष्टो बुद्धिविशेषः । अन्या सेनाबुद्धिः अन्या गजा-
दिबुद्धय इति तथान्याः खदिरादिबुद्धयः^(१) अन्या च वनबुद्धिरिति न
च तावता सेना वनं चानर्थान्तरम् । तस्माद्गैकान्तिकत्वाद्हेतुः । इदं
तावत् सूत्रम् साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रार्थत्वादसम्बद्धम्, अनेकान्तिकी-
करणपक्षे तु न असिद्धत्वात् न ज्ञेय^(४) सेनावनयोरनर्थान्तरभावो-
ऽभ्युपगम्यते यथा तु सेनावनान्यर्थान्तरभूतानि तथोक्तम्, अभेद-
प्रत्ययस्य चानेकनिमित्तत्वाच्च युक्तम्, अस्ययमभेदप्रत्ययोऽभिन्न एव

(१) कृषीकृत्येत्यनुषन्धते ।

(२) सेनावनादिवदिति—पा० इतिकारसम्मतः ।

(३) यथादिबुद्धयो— पा० ६ ५० ।

(४) केनचिदिति नुरवः ।

अस्ति च भिन्न उपलभ्यमाने भेदस्यादर्शनात् अभिन्ने तावदेकप्रत्ययः
 घदेकमुभयपक्षप्रतिपत्त्या व्यवस्थितम्, एकं नास्ति इत्यनेकप्रत्ययो
 ऽप्याहृतः एकसमुच्चयो ह्यनेकमिति अनेकस्मिन्नप्युपलभ्यमाने भेद-
 स्यादर्शनादभेदप्रत्ययः भेदस्यादर्शनमाराभिभिन्नात् यथा सेनावना-
 दिषु यानि तानि सेनावनाङ्गानि हस्यादीनि तान्येकग्र उपलभ्य-
 मान^(१)पृथक्काणि आराभिभिन्नाद्भेदं नोपलभ्ययन्ति भेदानुपलभ्ये
 भिन्नवस्तुन्यभिन्नप्रत्ययः न च^(२) परमाणवः केनचिदुपलभ्यन्ते कस्मा-
 दतीन्द्रियत्वादपूनामिति ॥

अतीन्द्रियाः परमाणव इति प्रतिपादितमेतत् । यथैन्द्रियकः
 पदार्थः स उपलभ्यमानपृथक्क आरात् पृथक्कस्याग्रहणे अभेदप्रत्यय-
 निमित्तं भवति । यद्योपलभ्यमानजातीयानामाराङ्ग जातिग्रहण-
 मुपलभ्यमानप्रत्यन्दाणां च नारात् प्रत्यन्दग्रहणमिति । गृह्यमाणा-
 ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वात् । यच्चेदं गृह्यमाणस्य पदार्थस्याग्रहणं तदन्य-
 निमित्तं दृष्टम्, यथा तेषामेव सेनावनाङ्गानाम्, न तु परमाणवो
 गृह्यन्ते तेषामतीन्द्रियत्वात् तस्माच्च तेषामन्यनिमित्तमग्रहणमिति ।
 अतुपजातविशेषाणां च बुद्धिभेदाहेतुत्वाद्विरोधः यस्य परमाणवो
 घटादिबुद्धिहेतवो भवन्ति स चेदं प्रष्टव्यः किं परमाणव उपजात-
 विशेषा बुद्धिभेदं कुर्वन्ति उतातुपजातविशेषा इति । किं चातः यद्यु-
 पजातविशेषाः योऽसौ विशेषः सोऽवयवीति प्राप्तम्, अथातुपजात-
 विशेषाः त एवातीन्द्रिया ऐन्द्रियकास्तेति महान् विरोधः । विशेषः

(१) अनुपलभ्यमानेति साधुः ।

(२) भेदानुपलभ्येभिन्ने वस्तुनि अभेदप्रत्ययः न तु—पा० १ ५० ।

संयोगः परमाणूनां ते परस्परप्रत्यासक्तौ सत्यां संयोगोपकरणा
उपलस्यन्त इति नातीन्द्रियत्वाद्गूणां^(१) संयोगः प्रत्यक्षो भवितु-
मर्हति । भवति ह्येदमनेन संयुक्तमिति । तस्मान्न संयोगो विशेषः ।
यस्यायमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययः स मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययनिमित्तं च
सामान्यदर्शनं विशेषानुपलम्भिः^(२) न चातीन्द्रियत्वाद्गूणां सामान्य-
दर्शनमस्ति तदभावे कुतो विशेषादर्शनम्, सामान्यदर्शने विशेषा-
दर्शने वाऽसति न तद्विपर्येतधर्माधारोपः । न च निमित्तमन्तरेण
नैमित्तिकस्य मिथ्याप्रत्ययस्य प्रादुर्भावो युक्त इति । एतेन भाक्त
श्रौपमिकस्य प्रत्ययो व्याख्यातः । भक्तिर्नामातयाभूतस्य तथा
भाविभिः सामान्यम्, उभयेन भव्यत इति भक्तिः यथा वाहीकस्य
मन्दासक्तःसञ्ज्ञासुपादाय वाहीको गौरिति न तदतीन्द्रियत्वात्
परमाणूनामस्ति । उपमानप्रत्ययोऽपि न युक्तः । अतस्त्वाविनस्तद्भावि-
भिरसामान्यात् यस्यातयाभूतस्य तथा भाविभिः सामान्यं तत्रो-
पमानप्रत्ययो युक्तः यथा सिंहो माणवक इति सिंह इव सिंहः
किं पुनरत्रोपमीयते सौर्धम्, न तु परमाणूनामतीन्द्रियत्वान्मिथ्या-
प्रत्ययानां निमित्तमस्तीति । मिथ्याप्रत्यया अध्येते न भवन्ति
प्रधानाभावात् । इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेत् ।
अथ मन्यसे ओचादिविषयेष्वेकादिप्रत्ययाः प्रधानं भवन्ति तदभावे
तु मिथ्याप्रत्यया इति विशेषहेत्वभावाद्दृष्टान्ताव्यवस्था । एवं सति
दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते तस्मिंस्तदितिप्रत्ययः अतस्मिंस्तदिति

(१) नातीन्द्रियाणां—इत्यधिकम् ६५० ।

(२) यमिष्यमानविशेषदर्शनम्। देवाधारोपिततद्विपर्येतधर्माधारोप इत्यधिकं १५० ।

च प्रत्ययः । अस्ति चायं परमाणुषु सञ्चितेषु तदितिप्रत्ययः स च किमतस्मिंसादिति आहोस्मिन्नेति^(१) सन्दिह्यते शब्दादिव्येकप्रत्ययः प्रधानम् घटादिव्येकप्रत्ययो मिथ्याप्रत्यय इति ब्रुवाणो घटादीनभ्युपैति न ह्यनभ्युपगतेषु घटादिषु शब्दादिसामान्यमेकप्रत्ययबीजं घटशक्तिः । अथ मन्यसे नास्माभिर्घटादयोऽप्यभ्युपगम्यन्ते किन्तु परमाणूनां सञ्चितानां शब्देन सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वमिति । तपोक्तम् नातोन्मिथ्यात्वादणूनामिति । यांश्च शब्दादीन् प्रधानप्रत्ययनिमित्तत्वेन भवान् प्रतिपद्यते तेऽपि सञ्चिता एव सञ्चितत्वात् तेऽप्ययमेकप्रत्ययो न युक्तः शब्दादिषु चैकप्रत्ययः समुच्चयनिवृत्तिनिमित्त एकत्ववद्द्रव्यसामान्याद्भाक्तः चान्येकत्ववन्निद्रव्याणि तेषां समुच्चयनिवृत्तिर्धर्मः अस्ति च शब्दादिषु समुच्चयनिवृत्तिः तेनैकत्ववद्द्रव्यसामान्याच्छब्दादिव्येकप्रत्ययो भाक्तः । सर्वत्र समुच्चयनिवृत्तिनिमित्त एवेति चेत् न हे इत्येकैकानेकमतौ सन्देहो न स्यात् । यदि सर्वत्रायं^(२) समुच्चयनिवृत्तिनिमित्त एवैकप्रत्ययो भवति न हे इत्यत्र किमेकमनेकमिति द्विप्रतिषेधसामान्यात् सन्देहो न स्यात् सति च सन्देहे एकमिति नियमार्थम् यतो नियमस्तदेकत्वम्, यतस्तथादिप्रत्ययास्ते चित्वादय इति । एवं दित्वादिप्रत्यया अपि शब्दादिषु समुच्चयनिमित्ता द्रष्टव्याः कस्माद्दित्वादिमद्द्रव्यसामान्यादित्वादिमता द्रव्येषु शब्दादीनां समुच्चयः समानः । सर्वत्र समुच्चयादेवेति चेत् नैकमित्यत्र सामान्यमतौ न संग्रहः स्यात् यदि समुच्चयनिमित्तत्वाद् द्वादिप्रत्यया भवन्ति नैकमिति प्रतिषेधे हे

(१) आहो तस्मिन्नेति—पा० १ ५० ।

(२) सर्वोऽपि—पा० १ ५० ।

धीणीति सामान्यमतौ न संग्रहः स्यात् तस्माद्यतो व्यवस्था ते
द्वित्वादय इति । यः पुनरेकत्वं द्वित्वादींश्च न प्रतिपद्यते तस्य न
समुच्चयो न समुच्चयनिवृत्तिः अनभ्युपगतैकत्वस्य समुच्चयः कस्य अन-
भ्युपगतद्वित्वस्य च कस्य प्रतिषेधः एकद्वित्वादींश्चार्थान्तरभूताननभ्युप-
गच्छत एकं शतं एकं द्वित्वमित्येकप्रत्ययो न स्यात् । भेदापहाय
शब्दादिव्येकप्रत्ययः । यस्माच्छब्दादिषु भेदो न गृह्यते उपसर्गभ-
मानेष्वतस्तेषु अभेदप्रत्ययः न पुनः परमाणुत्वभेदापहायस्य भिन्न-
मस्यतीन्द्रियत्वाद्गुणामित्युक्तम्, उदाहरणमात्रत्वाच्चैकप्रत्ययपर्यनु-
योगस्यैकप्रत्ययवदनेकप्रत्ययमप्यनुयोक्तव्यः^(१) । योऽवयविनमर्थान्तरं न
प्रतिपद्यते तस्य यथैकप्रत्ययोऽनुपपन्नस्तथानेकप्रत्यया अपि न
प्राप्नुवन्ति । यथा चैकानेकप्रत्ययान् एवं घटादिप्रत्ययान् पर्यनुयोष्य
इति । एवं परिमाणसंयोगप्रत्यन्दजातिविशेषप्रत्ययानपि पर्यनुयोष्यः
तेषु चैवं प्रसङ्गः । यद्यवयविनमर्थान्तरं न प्रतिपद्यसे महदिति
संयुक्त इति वाऽशो गच्छतीति प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति न ह्यतीन्द्रि-
येषु परमाणुषु एते प्रत्यया युज्यन्त इति । किमेते एकादिप्रत्यया
अणुसञ्चयमात्रे आहोस्त्रिदर्यान्तरभाव इति सन्दिह्यते सन्देहे सति
विशेषहेतुर्वक्तव्य इति । अयं विशेषहेतुर्महत्प्रत्ययसामानाधिकर-
ण्यादेकप्रत्ययो महति यः खलु यत्सामानाधिकरणः प्रत्ययो दृष्टः
स तद्भ्रमंयुक्तो भवति यथा नीलमुत्पलमिति उभयधर्मयोगिनि
नीलोत्पलप्रत्ययः प्रवर्तते अस्ति च महत्सामानाधिकरण्यमेकप्रत्य-
यस्य तस्मान्महत्त्येकप्रत्ययः । अणुसमूहातिशयपहायमिति चेत् ।

(१) प्रत्ययं लघोः इत्येति बोध्यम् । एवमप्येऽपि ।

अथ मन्यसे नास्माभिरर्थान्तरभूतोऽवयव्यभ्युपगम्यते अपि लघुसमूह-
सुपक्षभाषुसमूहान्तरेऽतिशयं गृह्यतो महत्प्रत्ययो भवति । सोऽय-
मतस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति पूर्ववत्प्रसङ्ग इति । अमहत्त्वपुञ्जमहत्त्व
षाषुसमूहेषु योऽयं महत्प्रत्ययः सोऽतस्मिंस्तदिति मिथ्याप्रत्ययः
मिथ्याप्रत्ययस्य प्रधानमन्तरेण न भवतीति पूर्ववदेव प्रसङ्गः । अणुः
शब्दो महानिति व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत् । अथ मन्यसे
महान् शब्दोऽणुः शब्द इति शब्दे कृष्टो महदणुप्रत्ययः प्रधानमन्यत्र
महदणुप्रत्ययस्येति न मन्दतीव्रतापहणमित्यन्तानवधारणात् न शब्दे
महत्त्वं नाणुत्वं गुणत्वात् अणुमहत्प्रत्ययस्तर्हि शब्दे न प्राप्नोति । न
न प्राप्नोति । अन्यनिमित्तत्वात् । किं निमित्तं मन्दता तीव्रता
च कस्मादित्यन्तानवधारणात् न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नि-
द्यानित्यवधारयति । यथा कुवस्वामसकविष्वान्यवधारणम् कुवस्वा-
दामसकं महत् आमसकाच्च महद्विष्वम् तानि चेत्यन्तया परि-
च्छिन्नत्ति इत्यपरिमाणमेतदिति न पुनः शब्देषु तदस्ति शब्देष्वपि
पूर्वावधृतं शब्दसुपक्षभ्य तस्माच्छब्दादयं महानणुर्वेति अवधार्यते
नावधारणं प्रतिषिध्यते । इदन्तु चिन्त्यते । योऽयं शब्दे ऽणुमहत्प्रत्ययः
किमर्थं^(१) परिमाणयोगादुतान्यस्माच्चिन्तितादिति । अन्यस्माच्चिन्ति-
त्तादिति युक्तम् । गुणस्य गुणान्तरसम्बन्धानुपलब्धेः । न हि गुणस्य
गुणान्तरसम्बन्धो कृष्टः यतः परिमाणसम्बन्धोऽपि गम्यते महत्प्रत्ययादेव
गुणवान् शब्दो द्रव्यवदिति चेत् न । अथायं महत्प्रत्ययो द्रव्येषु
भवन्महत्परिमाणयोगाद्भवति । शब्देऽपि चायं महत्प्रत्ययो भवति ।

(१) च किं—पा० १५० ।

अतो महत्प्रत्ययविषयत्वामहत्परिमाणयुक्तः शब्द इति । जानैका-
 ज्ञात् । महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्यपि महत्परिमाणयोगो न दृष्टः ।
 यथा महत्परिमाण इति । द्रव्ये तर्हि महत्प्रत्ययः कथम्, यदि
 तावन्महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्यपि महत्परिमाणयोगं न प्रतिपद्ये
 महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यमित्येतत् कथम्, न महत्प्रत्ययविषयत्वात्
 महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यम् । अपि तु महत्परिमाणयोगे षति
 महत्प्रत्ययो द्रव्य इति । महत्परिमाणयोगस्तु द्रव्यस्य विशेषप्रत्यया-
 नामनाकस्मिकत्वेन । यदि विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वेन मह-
 त्परिमाणयोगो द्रव्ये शब्देऽप्येवम्, शब्दस्य महत्प्रत्ययोऽस्ति तेनापि
 नाकस्माद्भवितव्यम् । कश्चैवमाह शब्देऽप्यथमाकस्मिक इति । किञ्चि-
 मित्तो मन्दतीव्रतानिमित्तः मन्दता तीव्रता च शब्दधर्मः अतो-
 ऽणुमहत्प्रत्ययः शब्दे इति । का पुनरिदं मन्दता तीव्रता च अणु-
 द्रव्यसामान्यात् सामान्यप्रत्ययविषयत्वं^(१) मन्दता महद्द्रव्यसामान्याच्च
 सामान्यप्रत्ययविषयत्वं तीव्रता पाटवमिति । संयुक्ते इति द्वित्व-
 समानाअर्थं प्राप्तिगृह्यमवयविनः प्रतिपादकम्, कथमिति संयुक्त-
 महत्प्रत्ययावेकविषयौ प्रतिबन्धानास्त्रीसोत्पत्त्यादिप्रत्ययवत् यथा च
 नीलसुत्पत्तं चेति प्रतिबन्धीयमानौ प्रत्ययावेकविषयौ भवतः तथा
 संयुक्ते महती इति च प्रतिबन्धानमस्ति तस्मात् प्रतिबन्धानादेक-
 विषयाविति । एतेनैकं महत्त्वमिति खदिर इति प्रत्यया व्याख्याताः ।
 समुदायदयापेक्ष इति चेत् । अथ मन्यसे द्वौ समुदायावाभित्य
 संयुक्तमहत्प्रत्ययौ भवतः । तथैकादिमहत्प्रत्यया अप्येकसमुदाया^(२)पेक्षा

(१) सामान्यविशेषप्रत्ययविषयत्वं—पा० १५० । (२) एकादिसमुदाया—पा० १५० ।

इति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । समुदायापेक्षाः संयुक्तमहदादिप्रत्यया
इति कोप्यं समुदायः किमनेकः समुदाय्युतानेकस्य प्राप्तिरिति ।
अनेकस्य प्राप्तिः समुदाय इति चेत् प्राप्ती प्राप्ते इति प्रत्ययः स्यात्
किं कारणम्, समुदायस्य प्राप्तित्वेनाभ्युपगमात् । इमे वस्तुनौ संयुक्ते
इति न स्यात् समुदायः समुदायान्तरप्राप्तावेकीभूत इति प्राप्ति-
प्रत्ययो न स्यात् समुदायस्यैकत्वात् । अथानेकः समुदायो समुदायो
द्वित्वेन सामानाधिकरण्यं न स्यात् संयुक्ते इमे वस्तुनौ इति द्वित्व-
सामानाधिकरण्यः प्रत्ययो न स्यात् तस्मान्महती द्वित्वाभ्यभूते द्रव्ये
संयोगस्य स्वानमिति । न संयोगोऽस्तीति चेत् सक्तमच यथार्थान्तरं
संयोग इति । इदं चावयवसमुदायवादी प्रष्टव्यः । थोऽयं गौरमः पुरुष
इति जातिनिमित्तः प्रत्ययः स क भवतीति नैव जातिरस्ति कुतो
जातिनिमित्तः प्रत्ययो भविष्यतीति । जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्ति-
च्छिन्नाप्रत्याख्यानं न जातिविशेषमन्तरेण प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्त-
मस्ति न च निर्निमित्तः प्रत्ययो नामा स्यात्सर्वमिति । अस्ति चाद्य-
मनुवृत्तः प्रत्ययः इमानि कुण्डलानीति^(१) । अस्ति च व्यावृत्तिप्रत्ययो
नेमानि कुण्डलानीति^(२) तस्मान्जातिविशेषो न प्रत्याख्येयः व्यधि-
करणस्वानभिव्यक्तेरधिकरणवचनम्^(३) न चायं जातिविशेषो व्यधि-
करणो व्यध्यत इत्यधिकरणमवश्यं वक्तव्यम्, अप्सुसमवस्थानमधि-
करणमिति । अथ मन्यसे परमाणव एव केनचि^(४)त्समवस्थानेनाव-
तिष्ठमानास्तां तां जातिं व्यध्ययन्त्यतो नावथवी सिध्यतीति तत्र ताव-

(१) कुण्डलानीति—पा० १ पु० ।

(२) कुण्डलानीति—पा० १ पु० ।

(३) अपिचरपमिति चेत्—पा० १ पु० । (४) एकेन चित्—पा० १ पु० ।

दुक्तम् समवस्थानं संयोगोऽर्थान्तरमिति । यच्च तत्समवस्थानं जाति-
विशेषं व्यनक्तौति मन्यसे किं तच्चक्षुषा प्राप्तं व्यनक्त्वाहोस्त्रिदप्राप्त-
मिति । प्राप्तं व्यनक्तौति चेत् मध्यभागपरभागयोरप्राप्तत्वादनभि-
व्यक्तिः^(१) । स यदि प्राप्ते समवस्थाने जातिविशेषो व्यन्यते मध्यभाग-
परभागयोरर्वाग्भागव्यवधानादप्राप्तावनभिव्यक्तिः यावत्प्राप्तं तावति
व्यक्तिरिति चेत् न तावतोऽधिकरणत्वम् । अथ मन्यसे यावच्चक्षुषा
समवस्थानं प्राप्तं तावति भवति जातिव्यक्तिः तावदेव तर्द्धधि-
करणं जातेः प्राप्तम्, एवं सति प्रतीयमानभेदः योऽयं वृष इति
समुदायः प्रतीयते तस्य वृषस्य भेदः प्राप्नोति । किं कारणम् ।
यावति यावति जातिर्व्यन्यते स स वृष इति प्राप्नोति ततश्चैको वृषो
ऽनेक इति प्रतीयेत इत्येकप्रत्ययो न स्यात् । अर्वाग्भागस्य चावृष-
त्वात् न क्वचिद्वचनमिति वृषबुद्धेर्विषयो वक्तव्यः तस्मात् समुदि-
ताणुस्थानार्थान्तरस्य जातिविशेषाभिव्यक्तिहेतुत्वादवयव्यर्थान्तरभूत
इति । समुदिता अपणवः स्थानं यस्य सोऽयं समुदिताणुस्थानः
समुदिताणुस्थानस्यासावर्थान्तरं च तस्य जातिविशेषव्यक्तिहेतुत्वं
नाणुनामिति सिध्यत्यवयव्यर्थान्तरभूतः अनभ्युपगतार्थान्तरावयविना
परमाणुशब्दस्थायै वक्तव्यः । परमाणुशब्दस्य परमाणुप्रकर्षवाचित्वात् ।
न असति महति न चासत्यणौ परमाणुरिति विशेषणं युक्तम् ।
परिमाणुप्रकर्षयोगे सति परमाणुरिति विशेषणमर्थवत् असत्यनर्थ-
कमिति । स चायं परिमाणुप्रकर्षयोगः सत्यवयविनि सिद्ध्यतीति

(१) अप्राप्तावनभिव्यक्तिः—पा० १ पु० ।

अपरमसामसां सर्वापकृष्टः संघातः परमाणुरिति कस्यचिद्दर्शनम्
 तत्र युक्तमिति पश्चामो व्याघातात् सर्वापकृष्टः संघातश्चेति व्याहृतः
 न हि संबन्धमानमन्तरेण संघातः सम्भवति अर्थान्तरं पटात्तन्तवः
 तद्भेदतुलात् तुर्यादिवदिति । तुर्यादिपटकारणमर्थान्तरमिति दृष्टम् ।
 तथा च तन्तवस्तस्मादर्थान्तरमिति । सामर्थ्यभेदादिषागदवत्
 भिन्नप्रत्ययविषयत्वाद्वूपस्यर्गवत् । तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे विशेषव-
 न्नाद्रूपस्यर्गवत् । एके तु भिन्नरूपत्वादित्येवं हेतुं क्त्वा परमाणुना
 प्रत्ययतिष्ठन्ते । एकस्मिन्नपि परमाणौ रूपभेदो दृष्टः रक्तः श्याम
 इति च । स त्वेवं प्रत्ययस्थेद्यो न हेत्वर्थापरिज्ञानात् । न ब्रूमो
 भिन्नरूपत्वादन्वोऽवयव्यवयवेभ्यः अपि तु तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे
 इति पचयित्वा विशेषवत्त्वादिति हेतुं ब्रूमः । तथा चायमप्रतिषेधः
 बहुपदव्यतिष्ठारिणी त्वेषा कथेत्युपरम्यते परन्परथा परीक्षितं
 प्रत्ययम् ॥

अथेदानौमवसरप्राप्तमनुमानं परीक्ष्यते । किमिदमनुमानम् ।
 अत्रं तत्पूर्वकमनुमानमिति । अत्र च पूर्ववदादेरुदाहरणानि । नदी
 पूरः पिपीलिकाच्छस्ररुणं मयूरवाचितमिति । उदाहरणव्यभिचार-
 हारकं सूत्रम् ॥

रौधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानम-
 प्रमाणम् ॥ ३५ ॥

रौधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति । तत्र
 रौधो नाम ब्रुवत्वप्रतिबन्धहेतुः उपघातः पिपीलिका रूधोपद्रवः

सादृश्यं मयूरशब्दपुरुषशब्दयोः समानप्रत्ययकर्तृत्वमेभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति । श्रेवं भाष्ये । यत्तावदनुमानमप्रमाणमित्युक्तं तदयुक्तम् । प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातादनुमानमिति सम्बद्धस्यातीन्द्रियार्थसाधकस्यैतन्न्याम । अप्रमाणमिति तस्य प्रतिषेधः । सोऽयं प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः अनुज्ञातप्रतिषिद्धयोरेकत्वानुपपत्तिः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च विरोधः अनुमानमप्रमाणमिति प्रतिज्ञा रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादिति हेतुः । यद्वाभ्यभारि तदप्रमाणमिति । अथा गोसिद्धौ विषाणिलं सोऽयं हेतुः प्रतिज्ञां व्याहृति प्रतिज्ञा च हेतुमिति । यच्चैदमुच्यते अनुमानमप्रमाणमिति तत्किमनुमानमात्रस्याप्रमाणत्वमुतानुमानविशेषस्येति । किं चातः यद्यनुमानमात्रमप्रमाणमिति पक्षः हेतोरेकदेश्चत्तित्वाद्वापकत्वम् । समस्तमनुमानं पक्षितं न सर्वस्मिन्ननुमाने व्यभिचारोऽस्ति । न हि व्यभिचारस्याप्रमाणत्वसाधकस्याव्यभिचारः शक्यः न हि व्यभिचारेऽव्यभिचारस्य किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्यप्यपकत्वाद्हेतुः । अथ यद्वाभ्यभारि तदप्रमाणमिति ब्रूषे प्रतिज्ञाविशेषणत्वाद्धेतोर्हेत्वन्तरं रचनीयम् सिद्धसाधनं चैतत् यद्वाभ्यभारि तदप्रमाणं न भवति । यान्यप्येतान्नुदाहरणानि भवता व्यभिचारीणीत्युच्यन्ते तेऽपि व्यभिचारो नास्तीत्यसिद्धतोक्तावनन्दारकं सूत्रम् ॥

नैकदेश्चाससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३६ ॥

नैकदेश्चाससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् । यत्तावद्रोधादपि नदीपूरौ भवतीति नात्र नदीपूरमात्रेषोपरि दृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वं

नद्याः साध्यते अपि तु पूरविशेषे वा तस्याथ्यभिचारादसिद्धः उप-
 चातात् पिपीलिका^(१)सञ्चारमात्रस्य च व्यभिचारो न सञ्चारवि-
 शेषस्य कः पुनरसौ विशेषः । अविचस्तानां भूयसीनां भूयःसु स्था-
 नेषु पिपीलिकापिच्छभूयस्त्वेनोर्ध्वसञ्चारणं यत्तद्नागतदृष्ट्यविना-
 भावि शब्दव्यभिचारोऽपि नास्ति यस्मान्न शब्दमात्रमनुमानम् मथुरा-
 स्थिते न चात्र मथूरः साध्यते अपि तु शब्दगताद्विशेषात् पच्छ-
 तुषङ्गादेः^(२) शब्द एव मथूरविशिष्टोऽनुमीयते एवं हि व्यभिचारो
 नास्तीत्यसिद्धो हेतुः । चिकित्सविषयमनुमानं चैकाग्र्यदृष्ट्यादित्युक्तम्
 तत्र तावत्काञ्च एव नास्तीति चेद्विदुः । तच्च न प्रमाणाभावात् न
 हि काञ्चासत्त्वे प्रमाणमस्तीति । ननु चानुपपन्नभिः काञ्चासत्त्वं
 प्रतिपादयति न प्रतिपादयति व्यभिचारात् चिकारणेष्वनुपपन्नभिः
 तचानुपपन्नव्या कारणवैकल्यं गम्येत न त्वपस्यमेव नास्तीत्येतदेव
 कुतः । अथोपस्यभ्यमानस्याभावादननुपपन्नभिरित्यथं प्रतिज्ञार्थः तथा
 च हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थनाच्चिन्नत्वात् आचिन्नो हेतुः प्रतिज्ञार्थी
 नेति । न चासति धर्मिषि धर्मः सम्भवति आश्रयाभावात् । अथ
 धर्मोऽपि नास्ति साधनार्थी हीयते न ह्यसतः साधनार्थं पश्चामः परा-
 परादिप्रत्ययानां च समिभित्तत्वात्काञ्चप्रतिषेधो न युक्तः यस्य काञ्चं
 न प्रतिपद्यते तेन परापरादिप्रत्ययानां निमित्तं वक्तव्यम् । न
 ह्यसति निमित्ते नैमित्तिकान् काञ्चविशेषवतः प्रत्ययान् पश्चामो
 रूपादिप्रत्ययवदिति । काञ्चैकत्वात् प्रत्ययभेदानुपपत्तिरिति चेत् ।

(१) पिपीलिका—पा० १ पु० । रथं सर्वत्र ।

(२) पचाङ्गादेः—पा० १ पु० ।

अथ मन्यसे कालैकत्वे सति न युक्तः परापरादिप्रत्ययभेदो नाभि-
 क्षमिमित्तं भिन्नकार्यं करोतीति न सापेक्षत्वात् । पित्रादिप्रत्यय-
 भेदवदिति । यथैकस्मिन् पुरुषे अनेकसम्बन्धभेदानुविधाधिन्यभिन्ने
 पिता पुत्रो भ्रातेति प्रत्यया भवन्ति तद्वदेकः कालः कार्यकारणवि-
 शेषापेक्षः परापरादिप्रत्ययहेतुरिति । एवमुपपादितः कालः ।
 तस्योपपन्नस्य वर्तमानकालप्रतिषेधार्थं सूत्रम् ॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥३७॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः । वृत्तात्प्रच्यु-
 तस्य फलस्य भूमिं प्रत्यासीदतः यदूर्ध्वं फलमवधिं कृत्वा यावद्वृत्त-
 मिति स पतितोऽध्वा यदधस्तात् पततमवधिं कृत्वा यद्भूमिरिति
 स पतितव्योऽध्वा नेदानीं दतौयोऽध्वा विद्यते यत्र पततीति स्यात् ।
 न चाध्वानमन्तरेण काले व्यक्तिहेतुरस्ति तस्माद्वर्तमानः कालो
 नास्तीति वर्तमानः कालो नास्तीति ब्रुवन्नभ्युपगतौ कालौ बाधते ।
 एतदनुज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

तथोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ३८ ॥

तथोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् । वर्तमानसापेक्षावि-
 तरौ कालौ यस्य वर्तमानो नास्ति तस्य वर्तमानाभ्युपगमे ऽभ्युपग-
 तयोः कालयोरभाव इति । न चायं कालोऽध्वव्यञ्जः किं तर्हि
 क्रियाव्यञ्जः पततीति यदा द्रव्यक्रियासम्बन्धमुपलभते सोऽयं सम्बन्ध-
 विशिष्टः कालो वर्तमान उच्यते क्रियासम्बन्धातिक्रमादतीतः यदा तु
 क्रियाकारणान्यभिसुख्येनावस्थितान्यप्रतिबद्धशक्तिकानि तदा भवि-

व्यति क्रियेत्यनागतः काश्च इति । अदि चायं वर्तमानां क्रियां
 न प्रतिपद्यते कस्मादतीतामनागतां च प्रतिपद्यते न काश्चो-
 ऽतीतः न फलमतीतम् । काश्चस्य सर्वदा वर्तमानत्वात् फलस्य चा-
 पतत्पतति पतिव्यतीति क्रियाविशेषणत्वेन प्रत्ययविषयत्वात् क्रियायां
 बन्धो न फले इति क्रिया काश्चाभिव्यक्तिनिमित्तं नाध्वा गन्तव्यस्य
 तादवस्थ्यात् सोऽसौ गन्तव्यो देवः स यथाभूत एवासुत्पन्नक्रिये
 फले तथा तथाभूत एवासुत्पन्नक्रिय इत्यभेदात्नाध्वा काश्चव्यक्तिहेतुः ।
 अथ मन्यसे वर्तमानकाश्चानभ्युपगमेऽप्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ
 वेत्स्येते एतत्प्रतिषेधार्थं सूत्रम् ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ३६ ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिरिति । न च्छतीतानाग-
 तावितरेतरापेक्षौ सिद्धतः । कथमिति वर्तमानाभावे किमतीतं कथं
 चेति किमनागतं कथं चेति न शक्यते वक्तुमस्याकरणीयमेतद्वर्तमा-
 नस्योप इति । विशेषप्रतिषेधाच्च । वर्तमानोभ्युपगतः यस्मादर्थं
 प्रतिषेधः पततः पतितपतितव्यकाशोपपत्तिरिति । न च वर्तमा-
 नकाश्चानभ्युपगमे पतत इति पदस्यार्थोऽस्ति न चैतत्पदार्थानभ्युप-
 गमे पतत इति युक्तं वक्तुम् । सोऽयं व्याघातो वर्तमानस्य नास्ति
 पतत इति च प्रयोगः न चेतरेतरापेक्षया कस्य चित् सिद्धिरिति ।
 यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावाद् द्वयाभावः । यदीतरेतरापेक्षया सिद्धिः
 स्यात् यावदितरं नास्ति तावदितरं नास्तीत्युभयोरभावः अर्थ-
 यन्ताव्यङ्ग्यस्य वर्तमानकाश्चो विद्यते गुणो विद्यते कर्मेति यस्य चायं
 नास्ति तस्य ॥

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४० ॥

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः । सूत्रार्थोऽविरोधः कथं पुनर्वर्तमानाभावे प्रत्यक्षानुपपत्तिर्यस्मादिदं प्रत्यक्षं वर्तमानाधारं कार्यत्वात् चीरवदिति । यत्कार्यं तद्वर्तमानाधारं दृष्टम् यथा चीरं कार्यं च प्रत्यक्षम् तस्माद्वर्तमानाधारमिति । वर्तमानकालानभ्युपगमादनाधारं प्रत्यक्षं प्राप्नोति । अनाधारं च कार्यं नास्तीति प्रत्यक्षानुपपत्तिः प्रत्यक्षानुपपत्तेः सर्वप्रमाणस्योपः सर्वप्रमाणस्योपे च सर्वस्य ग्रहणं न स्यात् । अस्ति च सर्वस्य ग्रहणं सर्वस्य ग्रहणात् पश्चातोऽस्ति वर्तमानः प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षं चेति सोऽयं वर्तमानः काल इति उपपन्नस्य सन् द्वेधा विभियते कश्चित् क्रिया-माचव्यञ्जः कश्चित् क्रियासन्तानव्यञ्जः क्रियामाचव्यञ्जो विद्यते ब्रूयमिति क्रियासन्तानव्यञ्जः पचति क्लिनतीति । क्रियासन्तानोऽपि द्वेधा भवति एकाकारक्रियो नानाकारक्रियश्चेति । एकाकार-क्रियन्क्लिनतीति । तत्र ह्युद्यम्योद्यम्य निपातक्रिया एकाकारा नानाकारक्रियस्य सन्तानः पचतीति । तत्र ह्यनेका क्रिया अनेका-कारा तद्यथेधोपसर्पणमन्यभिज्वालनम् स्थास्यधिअयणमुदकासेचनम् तस्युक्तपचनं दूर्वीघटनमधःप्रावणमवतारणमिति । स ह्येवंभूतः क्रिया-सन्तानः पचतीत्यनेकग्रन्थेनाभिधीयते क्रियासन्तानस्य ह्यत्रावि-च्छेदो विवक्षितो नानारम्भो नोपरम इति सन्तानानारम्भविवक्षायां पक्ष्यतीत्युपरमविवक्षायामपाचीदिति । यच्चैदं क्लिप्तमानं पच्यमानं तत् क्रियमाणं तस्मिन्नक्रियमाणे ॥

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ४१ ॥

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथाग्रहणम् । कस्य वर्तमानस्य । कथमु-
भयथा । केवलस्य चापट्टकस्यातीतानागताभ्यां सम्पृक्तस्य च ताभ्या-
मिति । न पुनश्चापट्टकस्य विद्यते द्रव्यमित्यत्र हि केवलः शुद्धो
वर्तमानोऽभिधीयते पचति क्षिप्तौत्यत्र सम्पृक्तः कथं काश्चिदत्र
क्रिया व्यतीताः काश्चिदनागताः एका च वर्तमाना इति । अन्यस्य
लोके प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायामनेकप्रकारो वर्तमानस्य
प्रयोगः । कदाचिदयं वर्तमानमतीते प्रयुक्ते आगतः सन् ब्रवीत्येष
आगच्छामीति कदाचिदनागते प्रयुक्ते यथा स्थितः सन् ब्रवीत्येष
गच्छामीति । एवमन्येषु प्रयोगेषुत्प्रेक्षितव्यमिति ॥

अपेदानौसुपमानमवसरप्राप्तं परीक्ष्यते । किं पुनरुपमानं प्रशि-
द्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमित्युक्तम् तस्याच्चेपः ॥

अत्यन्तप्राथैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४२ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४३ ॥

अत्यन्तप्राथैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिरिति । नात्यन्तसाध-
र्म्यादुपमानं भवति यथा गौरेवं गौरिति । भूयः साधर्म्यादपि
नोपमानं सिद्धति न हि भवति यथा गौरेवं महिष इति ।
एकदेशसाधर्म्यादपि न भवति यथा मेरुस्तथा सर्षप इति । न
चान्या गतिरस्ति तस्मान्नोपमानं सिद्धति । अत्यन्तादिषाधर्म्यादुप-
मानप्रतिषेधाच्चोपमानप्रतिषेधः । यदत्यन्तप्राथैकदेशसाधर्म्यादुपमानं

तत्प्रतिषिद्धते तेन सूत्रेण न पुनरुपमानमात्रस्य प्रतिषेधः ।
 एवं सत्यन्यथोपमानं तत्स्वरूपं वक्तव्यम् । अथ नैवान्यथोपमानस्य
 स्वरूपमस्तीति मन्यसे कथं तर्हीदं वाक्यं^(१) अत्यन्तप्रायैकदेशसाध-
 र्म्यादुपमानासिद्धिरिति । अनभ्युपगच्छता ह्युपमानमेवं वक्तव्यम्,
 उपमानं न प्रमाणमर्थाप्रतिपादकत्वादिति । प्रसिद्धसाधर्म्यस्य वैधर्म्यस्य
 चोपमानहेतुत्वादप्रतिषेधः । थोऽयं भवता प्रतिषेधः क्रियते अत्यन्ता-
 दिसाधर्म्यादुपमानं न सिद्धतीत्ययमनुपपन्नोऽनभ्युपगमात् । कः
 स्वप्नेवमाहात्यन्तादिसाधर्म्यादुपमानमिति अपि तु प्रसिद्धसाधर्म्यादुप-
 मानम्, साध्यसाधनभावमाश्रित्य तथा चायमप्रतिषेधः सर्वथाभावा-
 चात्यन्तसाधर्म्यादुपमानं सिद्धति तत्क्रिययैव तत्क्रियोपनीयते ।
 यथा रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति । भूयः साधर्म्येणापि
 भवति यदा गोर्बलजिज्ञासा भवति तदा भूयः साधर्म्येणोपमानम्
 यथा महिषस्तथा गौरिति । एकदेशसाधर्म्यादपि भवति यदा तु
 सन्मात्रजिज्ञासानिमिच्चं भवति मेरोः सन्ता किं रूपेति यथा
 सर्वपस्य तथा मेरोः तस्मादप्रतिषेधोऽयमिति । अस्तु तर्ह्युपमानम-
 नुमानम् ॥

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४४ ॥

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम
 इति^(२) ॥ ४५ ॥

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४६ ॥

(१) वाक्यम् — पा० १ उ० । (२) 'इति'मन्तो नास्ति इती ।

प्रत्यक्षेषाप्रत्यक्षसिद्धेः । यथा प्रत्यक्षेण धूमधर्मेषोर्द्धगत्यादिना-
ऽप्रत्यक्षो धूमधर्मोऽग्निरनुमीयते तथा प्रत्यक्षेण गवा ऽप्रत्यक्षस्य गवयस्य
प्रतिपत्तिरित्यप्रत्यक्षार्थप्रतिपादकत्वादुपमानमनुमानमिति । नापरि-
ज्ञानात् । न भवतोपमानस्य चर्षं व्यञ्जायि ॥

न चाप्रत्यक्षे गवये उपमानार्थं पश्यामः । अथ प्रत्यक्षे गवये
क उपमानार्थः यासौ सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः स उपमानार्थः ।
एवं नोपमानमागमो न प्रत्यक्षम् न ह्ययमागमात् प्रत्यक्षाच्चायं गवय
इति संप्रतिपद्यते । परार्थत्वाच्च परार्थं नोपमानं भवति न हि यथा
गौरेवं गवय इत्येतदागममन्तरेण साहचर्यमात्रपरिज्ञानमुपमानम् ।
न ह्यागममात्रं साहचर्यपरिज्ञानमन्तरेणोपमानं भवितुमर्हति । न
चेवमनुमानम् । तस्माद्यथा सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यरुपपद्ये सति सिद्ध-
परामर्शोऽनुमानम्, तच्च प्रत्यक्षम् । तथागमाहितसंस्कारसम्बन्ध-
स्यत्यपेक्षं साहचर्यप्रत्यक्षमुपमानमिति ॥

प्रतिपत्तिभेदाच्च नानुमानमेवं भवति । यथा धूमस्तथाग्निरिति ।
अस्युपमाने यथा गौरेवं गवय इति । यच्च प्रतिपत्तिभेदस्तत्रमा-
ज्ञान्तरम् । यथा प्रत्यक्षादनुमानपूर्वनिधिगमादुपमानं न भवती-
त्यनेन प्रत्युक्तम् ॥

अथावसरप्राप्तः शब्दः परीक्ष्यते । कः पुनरर्थं शब्दः । आप्तो-
पदेशः शब्द इत्युक्तम् । तस्याच्चेपो न शब्दः प्रमाणं सत्यप्यप्रसिद्धेः ।
तस्माद् विद्यमानोऽप्यर्थं शब्दोऽश्रूयमाणो न प्रतिपत्तिहेतुः प्रति-
पत्तिहेतुस्य प्रमाणमिति । विषयाभावाच्च न प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकी
विषयः शब्दस्यास्ति । न चाविषयं प्रमाणमिति अविज्ञानात्मक-

त्वाच्च न प्रमाणम्, यद्यत्प्रमाणं तत् तद्विज्ञानात्मकं यथा प्रत्यक्षम्, अविज्ञानात्मकं च न प्रमाणं घटादिवदेव वाङ्मकरणप्रत्यक्षत्वाच्च घटादिवदेव न प्रमाणम्, आत्मन्यसमवायात् । न घटादिवदेव प्रमाणम्, आकाशगुणत्वात् संख्यावन्न प्रमाणं यत् तावत् सत्यप्य-प्रमितेरिति । तस्मात्सिद्धत्वात् । न हि कदाचिच्च उपलभ्यमानोऽप्र-माणं भवत्यनुपलभ्यमानो न भवतीति नासौ प्रमाणम् । प्रमाणं हि नाम येन प्रमीयते कदा च तेन प्रमीयते यदोपलभ्यते । यत् पुनरेतद्विषयाभावादिति क एवमाह प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकी विषयो नास्तौत्यसिद्धो हेतुः यथा प्रत्यक्षादिभ्यो भेदस्तथोक्तम् । यत्पुनरेतद्विज्ञानात्मकत्वाद् वाङ्मकरणप्रत्यक्षत्वात् आत्मन्यसमवा-याच्चेति तस्मानेकान्तात् प्रदीपवत् प्रदीपवत् सर्वमस्ति प्रमाणं च प्रदीपः प्रत्यक्षाङ्गत्वादित्युक्तम्^(१) । तस्मादनैकान्तिकत्वाद् हेतुरतो यत् पुनरेतदाकाशगुणत्वादयमप्यनैकान्तिक एव । यथाकाशे यत् परिमाणं तन्महत्प्रत्ययकर्तृत्वात् प्रमाणं भवति तस्मादाकाशगुणत्वा-दित्ययमहेतुः । अनुमानं शब्दः स्मृत्यपेक्षत्वात् यस्य स्मृत्यपेक्षितं तदनुमानं स्मृत्यपेक्षस्य शब्दोऽर्थप्रत्यायने तस्मादनुमानम् भिक्तास-विषयत्वाच्च भिक्तासविषयमनुमानम् तथा च शब्दस्तस्मादनु-मानम् । अन्वयव्यतिरेकोपपत्तेस्तु यदन्वयव्यतिरेकि तदनुमानम्, यथा धूमविशेषदर्शनमग्निमत्प्रतीतौ तथा च शब्दोन्वयव्यतिरेका-भ्यामेवार्थं प्रतिपादयति तस्मादनुमानम् ॥

(१) प्रत्युक्तम् — पा० १ ३० ।

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४७ ॥

इतस्यानुमानं शब्दोऽर्थस्यानुपलब्धेः । प्रत्यक्षेणानुपलब्धमानार्थ-
विषयत्वादिति सूचार्थः ॥

उपलब्धेरदिप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥

इतस्यानुमानमुपलब्धेरदिप्रवृत्तित्वात् । प्रामाणान्तरभावे उपल-
ब्धिहेतौ भेदो दृष्टः यथा प्रत्यक्षेऽनुमाने च । अन्यथा हि प्रत्यक्षे
उपलब्धिरन्यथानुमाने न त्वेवं शब्दे इति । तस्मान्न प्रामाणान्तरम् ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥

सम्बन्धाच्च । सम्बन्धार्थप्रतिपादकत्वाच्चेति सूचार्थः सम्बन्धार्थ-
प्रतिपादकमनुमानं तथा च शब्द इति । यत्तावत् स्मृत्यपेक्ष-
त्वादनुमानं शब्द इति तस्मानेकान्तात् । अनुमानेऽपि स्मृत्यपे-
क्षित्वमस्ति यथा संग्रहे यथा तर्के यथोपमान इति । एतेन
निकासविषयत्वं प्रत्युक्तम् । यत् पुनरेतदन्वयव्यतिरेकोपपत्तेरिति ।
अन्वयव्यतिरेकोपपत्तिः प्रत्यक्षेऽपि । यथा यच्च घटस्तच्च घटज्ञा-
नम् । यच्च नास्ति तच्च तदभाव इति । यत् पुनरेतदनुपलब्ध-
मानार्थविषयत्वादिति सत्यम् अनुपलब्धमानार्थविषयमनुमानं न
पुनः स्वर्गापूर्वदेवताद्यपेक्षलौकिकस्य प्रत्यक्षमनुमानं वा अपि तु
आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थं संप्रत्ययः ॥

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्प्रत्ययः ॥ ५० ॥

न ह्ययं शब्दमात्रात् स्वर्गादीन् प्रतिपद्यते । किं तु पुरुष-

विशेषाभिहितत्वेन प्रमाणत्वं प्रतिपद्य तथाभूताच्छब्दात् स्वर्गादि
प्रतिपद्यते न चैवमनुमाने तस्मान्मानुमानं शब्द इति । एवं
चोपस्थिता प्रतिपत्तिः शब्दान्मानुमानादिति । एतेनादिप्रवृत्तित्वं
व्याख्यातम् । यत् पुनरेतत् सम्बन्धाच्चेति । अस्ति शब्दार्थयोः
सम्बन्धोऽनुज्ञातोऽस्ति च प्रतिषिद्धः वाच्यवाचकभावसङ्घणः सम्बन्धो-
ऽनुज्ञातः । अस्य शब्दस्थायमर्थो वाच्य इति । यः पुनरयं स्वाभा-
विकः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति कैश्चिदभ्युपगम्यते स प्रतिषिद्ध इति
न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽस्ति कथम् ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः^(१) ॥ ५१ ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । तत्र प्रत्यक्षेण तावच्छब्दार्थस्यानुपलब्धि-
रतीन्द्रियविषयत्वात् । यस्माच्छब्दस्यातीन्द्रियोऽप्यर्थो विषयस्तस्मान्न
प्रत्यक्षेणोपलब्धिरिति । अनुमानेनोपलस्यत इति चेत् नानुमानेन
विकल्पानुपपत्तेः । शब्दो वार्थदेशमुपसम्पद्यतेऽर्थो वा शब्ददेशम्
उभयं वा न तावदर्थः शब्ददेशमुपसम्पद्यते ॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च^(२) सम्बन्धाभावः ॥ ५२ ॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेः । आस्यैकदेशस्थानकरणोच्चारणीयः
शब्द इति । अत्रान्यसिग्नोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन् ।
मूर्तिमान् पदार्थो मोदकादिर्गवादिवदागच्छन्नुपलभ्येत । ततश्च
लोकव्यवहार उच्छिद्येत । अथ शब्दोऽर्थान्तिकमुपसंपद्यते तस्या-

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं न दृश्यते ।

(२) पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च — इति ह्यनौ ।

यत्तुपपत्तिर्याघातात् । नित्यः शब्दः सन्तानवृत्त्या चागच्छतीति
 व्याहृतम् । अथ न गच्छत्यर्थदेश एव भवतीति नित्यस्य भवतीति
 चेन्नानिवृत्तो व्याघातः स्नानकरणप्रयत्नासम्भवाच्चार्थदेशे न भवति ।
 अथ न गच्छति न भवति तत्र व्यव्यते एको वितत्यावस्थित इति
 चेत् न सर्वार्थोपलब्धिप्रसङ्गात् । यदि सर्वशब्दा एव वितत्यावस्थि-
 तास्य स्नानकरणादिनिमित्तसन्निधाने व्यव्यक्त इति मन्यसे सर्वार्था-
 नासुपलब्धिः प्राप्ता यदेकस्य शब्दस्य व्यञ्जकं तच्छब्दान्तराणामपीति ।
 वितत्यावस्थितस्य शब्दो व्यक्त इति स्वविषयं व्याप्यावस्थाने सति यत्र
 कचनावस्थितानां गोशब्दोभिव्यक्तौ ककुदादिमदर्थप्रत्यायनं स्यात्
 यथा सामान्यं स्वविषयं व्याप्यावस्थितं स च सर्वत्रोपलभ्यते तथा
 शब्दोऽपि स्वविषयं व्याप्यावस्थित इति नियमो भवित्यति । न
 युक्तमेवं भवितुम्, सामान्यस्याश्रयोपलब्धिर्व्यक्तिहेतुः न च पुनः
 शब्दस्याश्रयोपलब्धिरस्ति न च वाच्ये वृत्तिसत्त्वात्समो दृष्टान्तः
 यदि च^(१) वाच्यार्थवृत्तिः शब्दः स्यात् वाच्योपलब्ध्यावहतसमयेनापि
 प्रतिपाद्येत यथा सामान्यमहतसमयोऽपि प्रतिपद्यत इति । तस्मा-
 द्ज्ञानुमानादपि प्रतिपद्यते । इतस्य स्नासयादन्येनापि न सम्बन्धी
 शब्दः गुणत्वात् अन्येन गवादिना शब्दं प्रति समवायोऽपि नास्ति
 शब्दस्नाकाश्रवृत्तित्वात् । नापि शब्दार्थयोरेकार्थसमवायः ताभ्या-
 नेकस्थानारम्भात् । उपमानात् प्रतिपत्स्यत इति न उपमानस्यापि
 नाद्यं विषयः । आगमात् प्रतिपत्स्यत इति स एवात्र विचार्यते किं
 शब्दार्थौ सम्बद्धावाहोस्त्रिदसम्बद्धाविति । यदिदं भवताभिधीयते

स्यत्याद्यपेक्षत्वाद्नुमानसाधर्म्याद्नुमानं शब्द इति । तस्मादेवं नानु-
मानं न हि तेनैव तस्य साधर्म्यमिति । अथ स्यत्यादिसाधर्म्या-
च्छब्दानुमानयोरेकत्वमेवं तर्ह्येकं प्रमाणं प्राप्नोति । अस्ति अर्थ-
परिच्छेदकत्वं सर्वप्रमाणानां साधर्म्यमिति । भवत्वेकं प्रमाणं किञ्चो-
बाध्यत इति । कथं न बाध्यत इति । यद्भीष्टं तन्निवर्तते । किम-
भीष्टं प्रत्यक्षानुमाने भिन्ने इति । अथ सामान्यमाश्रित्याभेदो देश्यते
तदोपेक्षया वर्तितव्यम्, सामान्यमाश्रित्याभेदो विशेषमाश्रित्य भेद-
इति न किञ्चिद्वाधितम् । न चानुमानं शब्दः स्वपरात्मप्रत्यायक-
त्वात् । यत् स्वपरात्मप्रत्यायकं तद्नुमानम् न भवति यथा
प्रदीपः प्रदीपो येनापि क्रियते तस्याप्युपसृष्टिसाधनं भवति अन्य-
स्यापि शब्दोऽप्येवं तस्मान्नानुमानमिति ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

शब्दार्थव्यवस्थानदर्शनादप्रतिषेधः । यदि शब्दार्थावसम्बद्धौ
स्याताम्, शब्दार्थप्रत्ययव्यवस्था न स्यात् । शब्दः सम्बद्धोऽर्थं प्रति-
पादयति प्रत्ययनियमहेतुत्वात् प्रदीपवत् । यः प्रत्ययनियमहेतुः
स सम्बद्धोऽर्थप्रत्यायको दृष्टः यथा प्रदीपः । शब्दश्चैवंधर्मी तस्मा-
च्छब्दोऽपि सम्बद्धोऽर्थप्रत्यायक इति । यद्वा प्रत्ययः पञ्चीकर्तव्यः
सम्बद्धाभ्यां शब्दार्थाभ्यां वस्तुप्रत्ययो भवतीति नियमात् कुण्डलीति
प्रत्ययवदिति ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्य । न सम्बन्धकारितं शब्दार्थ-

व्यवस्थानं किं तर्हि समयकारितं कः पुनरयं समयः । अभिधाना-
भिधेयनियमनियोगः समययुक्ते^(१) शब्दार्थव्यवस्था भवतीति कश्चित्
सम्बन्धोत्पत्ता इति पद्यवोचाम इति । सेधं शब्दार्थव्यवस्थान्य-
द्यापि भवतीत्यहेतुः । अयं च वाच्यवाचकभावसङ्घर्षः सम्बन्धः
स्वाभाविकशब्दार्थसम्बन्धादिनाप्यनुज्ञेयः । न हि स्वाभाविकसम्ब-
न्धादिनोऽनुपयुक्तशब्दार्थसम्बन्धस्य शब्दापह्णादिशेषप्रत्ययो भवति ।
स पुनः समयः क्लृप्तः प्रत्येतस्यः पदज्ञानाज्ञोक्तस्येति तदिदं शास्त्रं
शब्दस्याविज्ञोपार्थं प्रणीतम् । ज्ञोक्तस्य समयो बोद्धव्यः माचादौ-
शेषु तेस्वर्येषु तांस्तान् शब्दान् प्रयुज्यमानानुपलभ्य सोऽपि तथैव
श्रित्तस्थानेव शब्दांशेषु तेस्वर्येषु प्रयुक्ते न पुनरेवं क्षिपिमिव
कश्चित् श्रित्तयतीति ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥

जातिविशेषे चानियमात् । न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः
सम्बन्धः । यदि स्वाभाविकः शब्दार्थसम्बन्धोऽभविष्यत् जातिविशेषे
शब्दार्थव्यवस्थाऽभविष्यत् । अस्ति तु यथाकामं प्रयोगो जातिविशेषे
यथाकामं प्रयोगो दृष्टः न तु स्वाभाविकेन सम्बन्धानां जातिविशेषे
अभिचारो दृष्टः न हि प्रदीपोष्माकमन्यथा प्रकाशयत्यन्यथा
जातिविशेष इति । जातिविशेषशब्देन पुनर्दोऽभिधीयत इति ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति सूत्रम् । तदित्यधि-

(१) तर्किकूपयुक्ते-पा० १ प्र० ।

कृतशब्दाभिधानाच्छब्दविशेषाधिकारः यस्मात् प्राप्तमपि प्रकरणेन
शब्दं तच्छब्देन पुनरभिधत्ते तच्छापयति शब्दविशेषं प्रतीयं चिन्ता
न तु शब्दमात्रमन्यथैवं वक्तव्यम् । अप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुन-
रुक्तदोषेभ्य इति । अप्रामाण्यमर्थस्याप्रत्यायकत्वम्, अनृतत्वमन्यथा-
र्थाभिधानम्, व्याघातः पदयोर्वाक्ययोर्वा सहासम्भवः, पुनरुक्तं पूर्वा-
भिहितत्वाभिधानम् । उदाहरणानि भाष्ये । तत्रानृतत्वे हेतुः
फलादर्शनम्, अग्निहोत्रं जुहुयादिति विधिवाक्यम् । अस्य व्याघातः
फलासम्भवेन उदितानुदिते समयाध्युषितप्रतिषेधो न चान्यः
कासो विद्यते यत्राग्निहोत्रं इवम् स्यात् । उदितानुदितसमवा-
ध्युषितवाक्यानां वा परस्परविरोधः प्रथमोक्तमयोस्त्रिरभिधाने पुन-
रुक्तम् । उदाहरणं भाष्ये । दृष्टान्तलेनैतामि वाक्यान्पुन्यस्य एक-
कर्तृकत्वेन शेषवाक्यानामप्रमाणत्वमिति । अग्निहोत्रादिवाक्यानां वा
प्रमाणत्वप्रतिषेधो वैदिकत्वेन तदन्यवाक्यवत् पुनरुक्ततायां पूर्वशुत्तरं
वा न वाक्यमेकेन प्रषीयमानत्वात्^(१) ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५७ ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् । यत्रावदनृतत्वात्प्रमाणानि वेद-
वाक्यानि फलादर्शनादिति तदत्र सम्प्रधार्यम् । किं फलादर्शनं वेद-
वाक्यानामप्रमाणत्वादाहो कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति । यद्यं तु ब्रूम
न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति फलादर्शनात् तु कारणानामसामर्थ्यं
गम्यते इष्टेः कारणसाधनत्वादा विरोधः । न चेयमिष्टिर्मथा साक्षात्

(१) प्रतीयमानत्वात्— पा० १ पु० ।

पुत्रकारणत्वेनाभ्युपगम्यते अपि तु पितराविद्या संप्रयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति । तत्र न ज्ञायते किं पिचोरसाहुष्यात् पुत्रजन्म न भवति ओहोस्त्रिदिष्टेरसाहुष्यादिति । मन्त्रास्त्रेष्टिसाधनत्वेन प्रयुज्यमाना इच्छा भवन्ति^(१) तत्रापि न ज्ञायते किमिष्टिर्मन्त्राणां वैगुण्यात् सम्पन्ना आहो दर्भन्धनादेः^(२) कारणस्य वैगुण्यादिति । यथैव मन्त्राणां न्यूनाधिकभावे प्रयुज्यमानानामिष्टिर्न निर्वर्तते तथा दर्भन्धादेरपि साधनस्य वैगुण्यादिति । न केवन् साधनवैगुण्यादेवेष्टेरनभिनिर्दृष्टिसंशयेः साधयितुः कर्मणस्यासाहुष्यादित्युत्सृज्येष्टिसम्पदम्^(३) न केवन्नेवेष्टिः कारणमित्युक्तम् । तत्र पुत्रजन्मादर्शनेन न युक्तं मनुष्यधर्मणो वक्तुम् मन्त्राणामसामर्थ्यात् पुत्रानुत्पत्तिरिति । उभयथा दृष्टत्वात् सन्देह इति चेत् न अभ्युपेतहानेः । अथ मन्यसे त्रिकारण पुत्रजन्म तत्रान्यतरकारणवैकल्यात् पुत्रो न भवतीति कारणवैकल्यं गम्यते । तत्र यथैव पिचोर्वैगुण्यात् पुत्रानुत्पत्तिस्तथा मन्त्राणामप्रमाणत्वादिति सन्दिह्यते नाभ्युपेतहानेः । पूर्वं भवताभ्यधाद्यि वेदोऽप्रमाणमिति अधुनाभिधीयते सन्दिग्धं प्रमाणत्वमित्येवं ब्रुवता पूर्वा वादस्थानो भवति । समानमिति चेत् । अथ मन्यसे समानमेतद्भवतोऽपि किं पिचोर्वैगुण्यात् पुत्रजन्म वेदवाक्यानामप्रामाण्याच्चेति सन्दिह्यते । नासाधनात् । न मयैतत् साध्यते वेदवाक्यानि प्रमाणमप्रमाणं वेति भवता तु साध्यते । तत्र मया भवतः साधनान्यतरवैकल्यात् पुत्रजन्म न

(१) सक्षवन्ति — पा० १ पु० । (२) दर्भन्धादेः — पा० १ पु० ।

(३) उपेष्टिसम्पदम् — पा० १ पु० ।

भवतीति सन्दिग्धो हेतुरपदिश्यते तत्सहकारित्वात्नोपदेशो दारु-
मन्यनवदिति । मेयमिष्टिः साक्षात्कारणं पुत्रजन्मनोऽपदिश्यते
अपि तु पुत्रकाम इष्टिं कुर्वीत इति । यथाग्निकामो दारुणी
मथ्नीयादिति उपदेशस्तत्र न कर्तृकर्मणोर्वैगुण्यादग्निर्भवतीति नोप-
देशवैयर्थ्यं तयोहापीत्यदोषः । सामर्थ्ये फलसम्पत्तिदर्शनाच्च । यत्र
समस्तानि कारणानि तत्र फलाभिनिर्गृह्णित्वाद्यदोषः । यच्चैदं
वाक्यं तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति । तदपि वेदस्य
पञ्चीकृतत्वादव्यापकम् । अथ धान्येवंधर्मकाण्यि वाक्यानि तानि
पञ्चीक्रियन्ते तेषु पञ्चधर्माणां विशेषणत्वेनोपयुक्तत्वादप्रामाण्यप्रति-
पादको हेतुर्वक्तव्यः । अनृतत्वादप्रामाण्यमिति चेत् किमिदमनृतत्वं
नाम यद्यथाऽतथाभूतार्थाभिधानं न त्वयमेव प्रतिज्ञार्थोऽप्रमाण-
मिति । अनृतत्वं वाऽसिद्धमित्ययुक्तमेतत् । यत् पुनरेतद्व्याघात-
दोषादिति ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनाच्च व्याघातः । अन्याधान एवायं
नियमपरिग्रहः । उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाभ्युपिते होत-
व्यमिति । सोऽयमभ्युपेत्य कालं यदातिक्रामति तदाभ्युपेतकाला-
स्त्रिंशत्ते मिन्दावचनेन व्याघातः उभयप्रतिषेधानभिधानाच्चेदमन्यथा
यदि पुनरेतदुभयप्रतिषेधाभिधानं स्यात् भवेदयं प्रसङ्गो व्याघातः
न पुनरेतानि प्रतिषेधवाक्यानि उदिते होतव्यमित्येवमादीनि
तस्मादप्रसङ्गोयमिति । अथ पुनरेतानि वाक्यानि होमविधेः प्रति-

षेधकानि स्युः तदोदितादिपदेषु व्यर्थमेवं वक्तव्यम् । अग्निहोत्रं
 जुहुयादिति तत्र कर्तव्यमिति । एवं च संगतार्थता यथेतद्वाख्या-
 तमेवं पूर्वोक्ते वाक्ये सङ्गते भवतः हवनमनूय काश्चविशेषविधा-
 नादिति । एवमेतन्न पुनर्यथास्माभिर्याघातोऽभिधीयत इति निय-
 महेतुर्वक्तव्य इदमेवोदितादिवाक्यं नियमहेतुः । कथमिति । इदं
 पुनर्वाक्यं कामतो वा कस्येत अभिहितं वागूद्यत इति । अभि-
 क्षितानुवादो न्यायः । तत्र हि प्रमाणाणामविवक्षादादिति न
 व्याघात इति यत्पुनरेतत् पुनरुक्तदोषात् पुनरुक्तदोषः ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५६ ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥

अनुवादोपपत्तेः । पुनरुक्तं नाम तस्यैवार्थस्यानङ्गीकृतविशेषस्य
 सतः पुनर्वचनम् । अनुवादस्तु पुनः श्रुतिसामान्यादङ्गीकृतविशेषस्या-
 नुवादः । एवं सति यथोक्तो न दोषः । उदाहरणं भाष्ये । पुत्र-
 कामेष्टिवाक्यानि प्रमा वेदेकदेशत्वात् भूमेरुवपनवाक्यवत् इतस्य
 पदादिनियमात् द्वादशमासाः संवत्सर इति वाक्यवत् । इतस्य
 कर्तृविशेषाभिहितत्वात् अग्निर्हिमस्य भेषजमिति वाक्यवत् ॥

यमस्यानि वा वेदवाक्यानि पक्षीकृत्याभिधीयन्ते प्रमाणं वेद-
 वाक्यानि अर्थविभागवत्त्वात् मन्वादिवाक्यवत् । यथा मन्वादि-
 वाक्यान्यर्थविभागवन्ति अर्थविभागवत्त्वे सति प्रामाण्यं तथा च
 वेदवाक्यान्यर्थविभागवन्ति तस्मात् प्रमाणं विभागस्य त्रिविधो
 भवति ॥

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६१ ॥

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् । चिधा खलु ब्राह्मण-
वाक्यानि भवन्ति विधिवचनानि अनुवादवचनानि अर्थवादवच-
नानि च ॥

विधिविधायकः ॥ ६२ ॥

तत्र विधिविधायकः । यदाक्यं विधायकं देशकं स विधिः ।
विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा यदाक्यं विधत्ते इदं कुर्यादिति च
नियोगः । अनुज्ञा तु यत् कर्तारमनुजानाति तदनुज्ञावाक्यम्,
यथाग्निहोत्रवाक्यमेवैतत् साधनावान्निपूर्वकत्वमनुजानाति ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६३ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः । एषामुदाहर-
णानि भाष्ये ॥

विधिविहितस्थानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥

विधिविहितस्थानुवचनमनुवादः । विध्यर्थवचनं तथानुवादः ।
विधिविहितानुवचनं च पूर्वं शब्दानुवादः परोऽर्थानुवादो यथा
पुनरुक्तं द्विविधं शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं च शब्दपुनरुक्तमनित्यो
नित्यो वेति । अर्थपुनरुक्तमनित्यो निरोधधर्मक इति ॥

मानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६५ ॥

मानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः । कोऽस्य सूच-

स्वार्थः । प्रतीतार्थग्रन्थाभ्यासोऽनुवादपुनरुक्तयोः साम्यम्, पुनरुक्तोऽपि प्रतीतार्थः ग्रन्थोऽभ्यस्यते । अनुवादेऽप्येवमतः प्रतीतार्थग्रन्थाभ्यासादुभयमसाध्विति ॥

श्रीघ्नतरगमनोपदेशवद्भ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥

श्रीघ्नतरगमनोपदेशवद्भ्यासान्नाविशेष इति । यथा श्रीघ्नं गम्यताम्, श्रीघ्नतरं गम्यतामिति । त्वरया क्रियातिशयो गम्यते तथा-नुवादस्य चणेषामप्यभ्यासेन क्रियातिशयोऽभिधीयत इति । अस्य प्रयोगः । अर्थवाननुवादस्य चणोऽभ्यासः प्रत्ययविशेषे हेतुत्वात् श्रीघ्नतरगमनोपदेशवदिति । अथ श्रीघ्नग्रन्थाऽश्रीघ्नतरग्रन्थः प्रयुज्यमानः प्रत्ययविशेषहेतुत्वाच्च पुनरुक्तदोषं न भवति । तथानुवादस्य चणोऽप्यभ्यासः प्रत्ययविशेषहेतुत्वाच्च पुनरुक्तदोषं स्यात् इति । कः पुनरर्थो विशेषो भवतीति वक्तव्यस्तदुच्यते । आद्ये पचतुग्रन्थप्रयोगे पाको निर्वर्तनीय इति पक्रुः प्रत्ययो भवति द्वितीयात् तु पचतुग्रन्थादवधारणप्रत्ययो भवति मथैव पक्रुमिति सातत्यप्रत्ययो वा भवति सततं मया पक्रुमिति अध्येषणप्रत्ययो भवति आशु मया पक्रुमिति । एवं श्रोतुः । यथा च श्रोतुस्तथा वक्रुरप्येते एव प्रत्यया भवन्तीति । पुनरुक्ते तु न कश्चिद्विशेषो गम्यत इति महान् विशेषः पुनरुक्तानुवादयोः । एवमन्योऽप्यनुवादस्य प्रयोगो वाक्ये बोद्धव्य इति । किं पुनः प्रतिषेधहेतुत्वोद्भवादेव प्रमाणता वेदवाक्यानां सिद्धा न । किं कारणम् । न साधनमन्तरेण सिद्धिरस्तीति कुतस्तर्हि प्रमाणतः किं तत् प्रमाणम् अर्थविभागवत्त्वम् ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तन्नामाख्य-
माप्तप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तन्नामाख्यमाप्तप्रामाण्यात् । अशब्दः
पूर्वहेलनुकर्षणार्थः । यथा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पुरुषविशेषाभिहित-
त्वात् प्रमाणं तथा वेदवाक्यानीति पुरुषविशेषाभिहितत्वं हेतुः ।
किमायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यत् तदायुर्वेदेनोपदिश्यते । इदं क्लृप्तम-
धिगच्छति इदं क्लृप्तानिष्टं जहति तस्थानुष्ठौयमानस्य तथाभा-
वोऽविपर्ययः एतत् प्रामाण्यं किञ्चित्तम् एतदाप्तप्रामाण्यकृतम् । किं
पुनराप्तानां प्रमाणत्वम् साक्षात्कृतधर्मता यं ते पदार्थमुपदिशन्ति
स तैः साक्षात्कृतो भवतीति भूतदया च यस्मै चोपदिशन्ति तं
प्रत्यनुकम्पा भवति यथार्थपरिज्ञानार्थं चिख्यापयिषा वास्य भवति^(१) ।
एतेन चिद्विधेन विशेषणेन विशिष्टो वक्ता आप्तः तेन च उपदेशः
क्रियते स प्रमाणमिति दृष्टवाक्याविसंवादेन चाशेषानुमानं शक्यं
दृष्टार्थं यथा वा ग्रामकामो यजेतेत्येवमादि तेन शेषानुमानं प्रमा-
णमिति^(२) । लौकिकमपि वाक्यमनेनैव चिप्रकारेण विशेषणेन^(३)
विशिष्टस्य वक्तुः प्रमाणं भवति । अस्य प्रयोगः । प्रमाणं वेदवाक्यानि
वक्तुविशेषाभिहितत्वात् मन्त्रायुर्वेदवाक्यवदिति । एककर्तृकत्वेन वा
मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पक्षीकृत्यालौकिकविषयप्रतिपादकत्वेन वैधर्म्य-

(१) यदि भवति — पा० १ पु० । (२) प्रमाणत्वमिति — पा० १ पु० ।

(३) विशेषेण — पा० १ पु० ।

हेतुर्वक्तव्यः । पौरुषेयत्वमसिद्धं नित्यत्वादिति चेत् । अथ मन्यसे
 नित्यानि वेदवाक्यानि नित्यत्वाच्चैषां प्रामाण्यं तस्मात् पौरुषेयत्वम-
 सिद्धम् । नासिद्धत्वात् । सिद्धे नित्यत्वे एतद्युक्तं तन्न न सिद्धमतो न
 युक्तमेतत् । यदि न नित्यानि कथं प्रमाणं प्रमेयप्रतिपादकत्वात्
 प्रमाणं न नित्यत्वात् । केचित्तु भ्रुवते न किञ्चिन्नित्यं प्रमाणमस्तीति
 प्रमाणात्वादेवानित्यानीति । तत्तु न सम्यगिति पश्यामः नित्यमपि
 प्रमाणं यथा मनः आत्मा च प्रमाणशब्दस्य समुदायवाचित्वात् ।
 अयं शब्दु प्रमाणशब्दः समुदाये वर्तते तत्र नित्यमित्यं चानेकं
 समुदायि प्रमाणात्प्राप्तत्वात् प्रमाणमित्युच्यते यथा प्रदीपः एवं च
 नित्यमपि प्रमाणमस्तीति । यदा च परमात्मादिनित्यमितरवस्तु-
 साधकत्वेनोपादीयते तदा परमात्मादेर्नित्यस्य प्रमाणभावात् प्रमा-
 णत्वादनित्य इत्यनेकान्तो भवतीत्यनुत्तरमेतत् । तस्माद्युक्तमर्थवि-
 भागवत्त्वादनित्यत्वम् श्लौकिकवाक्यवदिति । यथार्थविभागवन्ति श्लौ-
 किकवाक्यानि तथा च वेदवाक्यानि तस्मान्न नित्यानीति । श्लौकि-
 कान्यपि नित्यानीति चेत् । अथ मन्यसे तान्यथेतानि श्लौकिकवाक्यानि
 अर्थविभागवन्ति तान्यपि नित्यानीति अर्थविभागो न स्यात्
 योऽयमर्थविभागो श्लौकिकवाक्ये स न स्यात् इष्टं तु तान्यनित्या-
 नीति चेत् विशेषहेतुर्वक्तव्यः तुल्ये चार्थविभागवत्त्वे तुल्ये चार्थ-
 प्रतिपादकत्वे श्लौकिकान्यनित्यानि वैदिकानि नित्यानीति विशेष-
 हेतुर्वक्तव्यः । तुल्यं भवतोऽनित्यत्वे विशेषहेतुर्वक्तव्य इति । उक्तोर्थ-
 विभागवत्त्वं हेतुः इतश्च वर्षवत्त्वाद्दर्शवन्ति श्लौकिकवाक्यानि अनि-
 त्यानि तथा च वेदवाक्यानि तस्मात् तान्यनित्यानि ततश्च सामा-

न्यविशेषवत्त्वे सति ओञ्चयाह्लात् लौकिकवाक्यवत् । इतश्च पदव-
त्त्वात् लौकिकवत् । दर्शनस्य परार्थत्वादिति चेत् । अथ मन्यसे दर्शनं
परार्थं दर्शनशब्द उच्चारणार्थः उच्चारणं परप्रतिपादनार्थम् न हि
कश्चिदात्मप्रतिपत्तये शब्दमुच्चारयति । यदि चायं नित्यो भवति
शब्दादर्थप्रत्ययो युक्तः । अथानित्य उत्पन्नः प्रध्वंसी ततोऽन्यः श्रोतुः
नित्यमपूर्वः श्रोत्रविषय इति । न चापूर्वश्रवणात् प्रतिपत्तिर्युक्ता ।
न हि नारिकेलद्वीपवासिनोऽप्रसिद्धगोश्रवणात् ककुदादिमदर्थ-
प्रतिपत्तिर्भवति । तथा चानित्यवादिनः सर्वे शब्दाः तथा तस्मा-
दस्यापि शब्दात् प्रत्ययनियमो न प्राप्त इति । नानेकान्तात् । अण-
विध्वंसिषु प्रद्वीपादिषु अपूर्वस्य प्रत्यायनं दृष्टमिति । नोदाहरणवैध-
र्यात् प्रद्वीपोनाख्यातः प्रकाशनीयार्थसम्बन्धात् प्रकाशनीयार्थसम्प्र-
तिपत्तिं करोति न पुनरनाख्यातः शब्द इति । क एवमाहाख्यातः
शब्दः प्रतिपादयति सम्बन्धस्यादर्शनादाख्यानमनुपपन्नम् । उक्तमेत-
द्यथा न शब्दार्थयोः प्राप्तिरक्षणः सम्बन्धोऽस्तीति वाच्यवाचकक्षणस्य
पौरुषेयः सम्बन्धः स च कृतक इति । स च संसारानादित्वात्
लोकतोऽवगम्यते । ये तु संसारमादिमन्तं वर्णयन्ति त एवमुपा-
सन्धाः । अथ योऽयमभिलापो नित्या वर्णा इति स कथं सम्प्रदाय-
स्याविच्छेदात् तान्येव वेदवाक्यानि मन्वन्तरचतुर्वर्गेषु सम्प्रदायाभ्या-
साविच्छेदेन प्रवर्तन्ते तदपेक्षया लौकिकाः शब्दा न प्रयुष्यन्ते
नित्या वेदा इति । यथा नित्याः पर्वताः सरित इति तन्मन्वादि-
वाक्येषु समानम् । कुत एवं सम्प्रदायाविच्छेदात् नित्यत्वं न
पुनर्नित्यत्वादेव अनित्यत्वोक्तप्रमाणाविघातात् यानि मथानित्यत्वे

प्रमाणानुपन्यस्तानि तानि न विहन्यन्ते तेषामविघातादनित्यत्वे
श्रुति सप्तदायाविच्छंदो नित्योपचार इति ॥

इति—श्रौद्धोतकरे न्यायवार्तिके द्वितीयस्याध्या-
यस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

न चतुष्टमेतिह्यार्यापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणातीति सूचम् । तस्याच्चेपः
न चतुष्टमेतिह्यार्यापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् । अथार्थः अथयार्थो-
ऽयं प्रमाणोद्देश इति । न चत्वार्येव प्रमाणानि ऐतिह्यार्यापत्तिसम्भ-
वाभावा अपि प्रमाणातीति । संग्रयव्युदासार्थं वा ऐतिह्यादय उप-
दिश्य प्रतिषिध्यन्ते प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि ऐतिह्यादीनि चेति
मन्यन्ते तत्र श्रुतः संग्रयः स्यात् किं विद्यमाना ऐतिह्यादयो
नोक्ता अथोऽविद्यमाना इति विधिन्यूनतापरिहारार्थं वा प्रकरणम् ।
विद्यमानान्येतिह्यादीनि नोक्तानीति विधिवाक्यहीनं शब्दशास्त्रं
स्यात् दोषवतां दोषानभिधानात् दोषहीनं वा शास्त्रं स्यात् इत्यत
उद्दिश्य निवर्त्यन्ते । दोषवन्त ऐतिह्यादय इत्यतो नाभिधीयन्त
इति । दोषस्वार्हिं वक्तव्यः अथ दोषो नाभिधीयते दोषहीनं शास्त्र-
मिति तत्परिहारार्थं प्रकरणमुपपत्तिप्यते प्रत्यक्षादिव्यक्तभावाप्रदर्श-
नार्थं वा ऐतिह्यादीनि प्रत्यक्षादिव्यक्तभावयता ये यथान्तर्भवन्ति

तच्च तेषां प्रदर्शनार्थं प्रकरणमिति सिद्धत्वादनारम्भः न त्वयमर्थः
 चत्वार्येव प्रमाणानीत्यस्मिन्नेव विभागोद्देशसूत्रे सिद्ध इति सिद्ध-
 त्वात् पुनरनारम्भ इति । न । अवधारणप्रयोजनस्य इतश्च सिद्धेः येन
 न्यायेन चत्वार्येव प्रमाणानीत्येतदवस्थाप्यते स न्याय इह प्रकरणे
 वर्धत इति तस्मादारभ्यमेवेति । किमिदमैतिह्यं नाम अग्निर्दिष्ट-
 वक्रुकं प्रवादपारम्पर्यमिति होचुर्दृष्ट्वाः कथयन्तीति । अर्थादाप-
 त्तिरर्थापत्तिः आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः यस्मिन् वाक्ये विधीयमाना-
 दर्थादन्योऽर्थ आपद्यते सार्थापत्तिः यथाऽसत्सु मेषेषु वृष्टिर्न भव-
 तीति किमचार्थादापद्यते सत्सु भवतीति । सम्भवो नामाविनाभाव-
 वर्त्तिनोऽर्थस्य ग्रहणादन्यसत्ताविज्ञानम् । यथा द्रोणस्य ग्रहणादा-
 ढकस्य सत्तेति । अभावः प्रत्यनीकस्य ग्रहणात् तद्विरोधिगो ग्रह-
 णम् । यथा विधारके वाय्वभ्रसंयोगे सति गुरुत्वप्रतिबन्धादपां पातः
 प्रतिषिद्धः तदपामपातेन विरोधिगं वाय्वभ्रसंयोगं प्रतिपद्यते इति
 तान्येतान्यैतिह्यादीनीति । एवम्भूतानीति सञ्ज्ञाभेदादेतेष्वेवान्त-
 र्भवन्ति न प्रथगुच्यन्ते । विषयाभावाच्च न प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यति-
 रेकेण विषया ऐतिह्यादीनां सम्भवन्त्यतश्च न प्रमाणान्तराणि । अथ
 प्रयोजनभेदात् भिद्यन्त इति मन्यसे एवं तर्ह्यष्टत्वं निवर्तते यदप्य-
 भ्युपगतं प्रमाणाष्टत्वं तच्च वर्तते प्रयोजनभेदात् प्रमाणभेदमभ्युपग-
 ष्कत इति । एककरणस्य प्रयोजनभेदो दृष्ट इत्यनेकान्तः । यथैकं
 चक्षुरनेकनीलादिभिन्नरूपग्रहणप्रयोजनमिति इन्द्रियानेकत्वं वा
 अथ प्रयोजनभेदाद्भेदं मन्यसे एकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति । अथ
 विषयसामान्यव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमयुक्तसार्द्धं प्रतिषेधो न चतु-

इमेतिह्यार्यापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यादिति । यद्यप्येतामि प्रमाण्यामि
किं तर्ह्यन्तर्भवन्तीति वक्तव्यम् अन्तर्भावप्रदर्शनार्थं सूचम् ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्यापत्तिसम्भ-
वाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्यापत्तिसम्भवाभावानर्थान्त-
रभावाच्चाप्रतिषेधः । शब्द ऐतिह्यमन्तर्भवति समानस्यचपत्वात्
शब्दस्यचपत्त्वमैतिह्यान्निवर्तते सोऽयं भेदः सामान्येन संगृहीतः । अनु-
मानेऽर्यापत्तिसम्भवाभावानामन्तर्भावः समानस्यचपत्वात् कथमर्था-
पत्तिरनुमानेन संगृह्यते । इयोरेकतरप्रतिषेधस्य द्वितीयाभ्यनुज्ञा-
विषयत्वात् । यत्र यत्र इयोर्वस्तुनोरेकतरद्वस्तु प्रतिषिध्यते तत्र तत्र
द्वितीयाभ्यनुज्ञा इष्टा यथा दिवा न भुङ्क्ते इत्यभिधानाद्वाचौ भुङ्क्ते
इति गम्यते । एके तु ब्रुवते नेयमर्थापत्तिर्दिवा न भुङ्क्ते इति । अत्र
किं त्ववधारणद्वयं दिवा न भुङ्क्ते एव दिवैव न भुङ्क्ते इति चोभ-
यप्राप्तौ न वक्तव्यम् वाचौ भुङ्क्ते इति । एतत् तु न सम्यगसम्भ-
वात् दिवा न भुङ्क्ते एव इत्ययमर्थोऽसम्भवेन निराकृतः न कश्चि-
द्दिवाभुङ्क्ते एव भुञ्जानोऽपि तावन्न भुङ्क्ते एव किं पुनरभुञ्जान इति
तस्मादसम्भवेनार्थस्य निराकृतत्वात् काश्चाप्रतिषेधोऽनेन दिवा न
भुङ्क्ते इति । अन्यथानर्थकं स्यात् क्रियान्तरनिवृत्तेरसम्भवेन निरा-
कृतत्वात् काश्चाप्रतिषेधस्यानभ्युपगमात् अनर्थकं वाक्यम् भवत्वनर्थकं
किं नो बाध्यते यदभ्युपगतं तन्निवर्तते किं चाभ्युपगतम् क्रियान्तर-
प्रतिषेधो यत्र काश्चाप्रतिषेध इति न चेदमनर्थकम् तस्माद्दुयोरेक-

तरप्रतिषेधे द्वितीयाभ्यनुज्ञानादनुमानमेवार्थापत्तिः कतमदेवानु-
मानं सामान्यतोद्बृष्टम् । एतेन सम्भवाभावौ व्याख्यातौ । सम्भवोऽनु-
मानम् अभावोऽप्यनुमानमेव । तच्च वर्णितम् । अनयोरपि सामान्यतो-
द्बृष्ट एवान्तर्भाव इति तदेवमन्तर्भावात् पृथगनुद्देश्य इति मन्यसे
तानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् तच्चार्यापत्तेः प्रमा-
णभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते ॥

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

तथाहि इयमर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् । येषं भवतार्था-
पत्तिः प्रमाणत्वेन प्रतिपाद्यते सा न प्रमाणमिति नार्थस्यैकदापि
प्रतिपादिका । यथा नेघेखसत्सु दृष्टिर्न भवतीति अर्थादापन्नं
सत्सु भवतीति सत्त्वय्येकदा न भवतीति अनैकान्तिकी अर्थापत्ति-
मात्रस्य पक्षीकरणेऽनैकान्तिकत्वमव्यापकम् यदि तावदर्थापत्तिमात्रं
पञ्चयसि ततोर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमशक्यम् । अथानैकान्तिकी या
सा पक्षीक्रियते तदाभ्युपगमो वयमपि ब्रूमोनैकान्तिक्यप्रमाण-
मिति^(१) हेतुस्य नास्ति हेतोः प्रतिज्ञाविशेषत्वात् यदनैकान्तिकं तद-
प्रमाणमिति प्रतिज्ञा तच्च हेतुर्नास्ति न चायमर्थः साध्य इति
हेत्वभावात् घाघातस्याभ्युपगमात् । यानैकान्तिक्यार्थापत्तिः सा
प्रमाणं न भवतीति ब्रुवता ऐकान्तिकी सा प्रमाणमित्यभ्युपगतं
भवति अनर्थकं चेदमभिधानम् यानैकान्तिक्यार्थापत्तिः सा न
प्रमाणमिति यामपि भवानर्थापत्तिं मन्यते सापि नानैकान्तिकी ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

(१) ऐकान्तिकी प्रमाणमिति — पा० १ उ० ।

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् । नैयमर्थापत्तिरनैकान्तिकी
 अर्थापत्तिश्च सत्सु मेघेषु दृष्टिर्भवतीति सेयमनैकान्तिकी कथं न
 सत्सु भवत्येवेति अपि तु सत्सु भवतीति । यत्तु सत्सु मेघेषु दृष्टिर्न
 भवतीति कारणप्रतिबन्धोऽसौ न तदर्थापत्तेः प्रमेयम् किं त्वस्याः
 प्रमेयं कारणे सति कार्यं भवतीति । सेयमनैकान्तिकी कथं स्यात्
 यद्यसत्यपि कारणे कार्यमुत्पद्यते तत्तु न दृष्टमिति न कदाचि-
 दनैकान्तिकत्वम् ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् । योऽयं भवता प्रतिषेधः
 क्रियते अर्थापत्तिर्न प्रमाणम् अनैकान्तिकत्वात् । अथमप्यनैकान्तिकः
 सत्ताप्रतिषेधात् नानेन प्रतिषेधो नार्थापत्तेः सत्ता प्रतिषिध्यते कथं
 न सत्ताप्रतिषेधः यस्मादर्थापत्तेर्विशेषः प्रतिषिध्यते नार्थापत्तिमात्रं
 तेन सत्ताप्रतिषेधादनैकान्तिको भवति । अथ मन्यसे न प्रतिषेधश्च
 सत्त्वं विषयः किं तु प्रमाणम् सोऽयं प्रतिषेधः स्वविषये प्रवर्तमानो
 नानैकान्तिको भवितुमर्हतीति । अनैकान्तिको हि नाम स ज्ञेयो
 यः स्वविषयतज्जातीयान्यवृत्तिः न चानैकान्तिकं प्रमाणमस्ति
 तस्मान्नानैकान्तिकः प्रतिषेध इति ॥

तत्रप्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

तत्रप्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् । यदि स्वविषयतत्सजाती-
 यान्यवृत्तिरनैकान्तिक इति मन्यसे अर्थापत्तिरपि तन्नैकान्तिकी

न भवति न ह्यसति कारणे कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टमिति तदिदं सूत्रं
 व्याघातदेश्नार्थं यदुक्तं भवता स्वविषयादन्यत्र वर्तमानमनैकान्तिकं
 भवति अर्थापत्तिश्चानैकान्तिकीति व्याहृतम् । अज्ञानं वा अर्थान-
 बुद्धेवानैकान्तिकव्यवहारेऽप्युच्यते अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वा-
 दिति । तत्रोपेक्षया वर्तितव्यम् नोन्मत्तवाक्यानि प्रतिषन्धेयानीति ।
 नाभावः प्रमाणं विषयाभावात् । यद्विषयं तदप्रमाणम् यथा
 गोशब्दोश्चप्रतिपादने तथा चाभावस्तस्मादप्रमाणम् । कश्चैवमाहाभावः
 प्रमाणम् अपि त्वभावविषया प्रतिपत्तिः प्रमाणम् तथा प्रतीयत
 इति । कः पुनरस्या विषयोऽभाव इत्युक्तम् । तत्रानेकधाभिन्नप्रपञ्च-
 स्योदाहरणार्थं सूत्रम् ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः । अल-
 क्षितानि वासांस्थानयेति प्रयुक्तः उभयसन्निधौ येषु वासःसु
 लक्षणानि न पश्यति तानि लक्षणाभावेनैव प्रतिपद्यते प्रेषणसम्प्रति-
 पत्त्योरेकविषयत्वात् प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणम्
 तस्मात् सिध्यत्यभावस्य प्रमेयम् ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेत् । अथ मन्यसे यत्र यद्भवति तत्र
 तस्याभावो न चालक्षितेषु वासःसु लक्षणानि भवन्ति तस्मान्न तत्र
 न भवन्तीति नापरिज्ञानात् न भवतास्मद्भिप्रायोऽवोधि न ब्रूमो

अथ चङ्गवति तत्र तत्र भवतीति अपि तु क्वचितानि वाक्यास्तुपस-
भमान इतराणि क्वचपाभावविशिष्टानि प्रतिपद्यत इति । अथ-
चार्योऽयमुपासन्न इत्यत उक्तार्थसूचम् नान्यक्वचषोपपत्तेरिति ॥

तत्सिद्धेरक्वचित्तेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तत्सिद्धेरक्वचित्तेष्वहेतुः । यानि तानि क्वचित्तेषु वासःसु क्वचपा-
नि तानि क्वचपिन्न सन्तीति यानि च सन्ति तेषामभावो व्याहृतः ।
अचोक्तम् नापरिज्ञानादिति । अथ चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूचम् ॥

न क्वचपावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

न क्वचपावस्थितापेक्षसिद्धेः । न क्रमो यानि भवन्ति तेषां
तथैवाभाव इति । अपि तु केषुचिन्नक्वचपान्यवस्थितान्यपेक्ष्य येषु
तानि न भवन्ति तानि क्वचपाभावेन प्रतिपद्येत इति ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संग्रहयः ॥ १३ ॥^(१)

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेः । अभावदेतं खलु भवति प्रागुत्पत्तेर-
विद्यमानता उर्ध्वं च विनाग्रादविद्यमानतेति । तत्र योऽयं विनाग्रा-
भावो क्वचपानामक्वचित्तेषु वासःसु योऽनुपपन्नो नेतर इति । अथ-
त्यर्थं नाभावस्तत्सिद्धेरक्वचित्तेष्वहेतुरिति उभे अप्येते क्वचसूत्रे क्वच-
स्योक्तसुत्तरं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वाऽसम्बन्धमज्ञातं वेति तस्मादप्रयोष्यं
क्वचमिति । आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं न्रुवता
नानाप्रकारः शब्द इति ज्ञायते कथं नासति भेदे विशेषणमर्थवत्

(१) विचिन्नापपत्ताननमये नेदं खलु किन्तु भाष्यकाराक्यम् । न्यायसूत्रोपपत्ते तु
“नयोदशभिः सूत्रैः” प्रमाणचतुष्टयप्रकरणमित्युक्तं किन्तिदं खलु न इत्येते तत्र ११
सूत्राणि वर्तन्ते ।

न चानर्थकं विशेषणं युक्तमिति । युक्तो नामाभूतः शब्दो विशेषण-
सामर्थ्यादिति तस्मिन् सामान्येन विचारो नित्योऽनित्यो वा
विचारः परीक्षा ॥

विमर्षहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संग्रहः । विप्रतिपत्तिशब्द-
स्योक्तोऽर्थः । तत्राकाशगुणः शब्दः महत्त्ववदभिव्यक्तिधर्मत्येके । एके
तावद्भ्रुवते नित्यः शब्द इति अविनश्यदाधारैकद्रव्याकाशगुणत्वात्
यदविनश्यदाधारैकद्रव्यमाकाशगुणश्च तन्नित्यं दृष्टम्, यथाकाश-
महत्त्वम्, तथा शब्दस्तस्मान्नित्य इति । सोऽयं नित्यः सन्नभिव्यक्ति-
धर्मा तस्याभिव्यञ्जकाः संयोगविभागनादा इति । गन्धादिसह-
वृत्तिर्द्रव्येषु सन्नविष्टो गन्धादिवदास्त्रितोऽभिव्यक्तिधर्मत्यपरे । अपरे
पुनर्भ्रुवते गन्धादिभिः सह सन्नविष्टः शब्दो गन्धादिवदेवाभिव्यच्यते
तस्याभिव्यञ्जका भूतविशेषाभिघाता इति । आकाशगुणः शब्दः
उत्पत्तिनिरोधधर्मति चान्ये । अन्ये पुनर्वर्णयन्ति अनित्यः शब्द
आकाशगुण उत्पत्तिनिरोधधर्मक इति । महाभूतसंबोभजः शब्दो-
नाश्रित उत्पत्तिनिरोधधर्मति चापरे । अतः संग्रहः किमच
तत्त्वमिति । अनित्य इत्येतत् तत्त्वम्, किमिदमनित्यत्वं नाम
यतोऽनित्य इति भवति । किं पुनः प्राक्प्रध्वंसाभाववित्येके । एके
तावद्वर्णयन्ति यस्य प्राक्प्रध्वंसाभावो स्यादिति नित्यमिति । नासन्-
न्धात् न हि प्राक्प्रध्वंसाभावाभ्यां भावः सन्वह्यत इति । अनुत्पन्न-
विशिष्टयोश्च प्रसङ्गात् । यदि च प्राक्प्रध्वंसाभावानित्यतेति मन्यथे
अनुत्पत्ते वस्तुनि प्रागभावोऽस्ति ऊर्ध्वं च वस्तुनः प्रध्वंसाभावोऽस्ति
इत्यसति प्राक्प्रध्वंसाभावेऽनिमित्ततोऽनित्यप्रत्ययः स्यात् । अजि-

तस्य भावोऽनित्यतेति प्राक्प्रध्वंसाभावयोरभावत्वाद्भावग्रन्थेनागमि-
 धानम् । अनित्यं नाम यस्य नास्त्वित्यक्तं भावः तस्यानित्यस्य यो
 भावः साऽनित्यता प्राक्प्रध्वंसाभावौ च भावप्रतिषेधौ न चाभावौ
 भावाभिधानेन वस्तुं युक्तौ तस्मान्न प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति ।
 षष्ठ्यर्थस्य नास्ति तस्य भावस्वतन्त्राविति तस्येति धर्म्यपदिश्यते भाव
 इति धर्मिणो धर्मः न चाभावो धर्मः न च धर्मकाले तच्छब्दवाच्यो
 धर्मी विद्यते न चाविद्यमानस्य षष्ठ्या योग इति । अथ यद्भवति
 तत्प्राङ् न भवति ऊर्ध्वं च न प्रभवतीति मन्यसे । एवमपि न
 किञ्चित् प्रतिषिद्धम्, वथमपि ब्रूमः यत् प्राङ् न भवति तदूर्ध्वं न
 भवतीति । षष्ठ्यर्थस्तु पूर्ववन्नास्ति घटस्य प्रागभावो घटस्य प्रध्वंसा-
 भाव इति । एतत् कथम्, नात्र षष्ठ्याः सम्बन्धोऽभिधीयते अपि
 तु प्रागिदं वस्तु नासीत् पश्चात्प्रातमित्यर्थः । ऊर्ध्वं च विनाशा-
 दिदं वस्तु न भविष्यतीति अनित्यमित्युच्यते तस्य च भावोऽनित्य-
 तेति । वर्तमाने साऽसम्भवात् । यदि प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति
 मन्यसे वर्तमाने वस्तुनि न प्रागभावो न प्रध्वंसाभाव इति अनित्य
 इत्यभिज्ञापो न स्यात् । पाचकादिशब्दवदिति चेत् । अथ मन्यसे
 अथामौ पाचकादिशब्दास्त्रिकास्तत्रविषयास्तथायमनित्यशब्दस्त्रिकास्त-
 विषयो भविष्यतीति । न स्थूलस्त्रिकालविषयत्वात् स्थूलः प्रयोगः
 त्रिकास्तविषयो दृष्टः पाचको भवति पाचको भविष्यतीति पाचको-
 ऽभूदिति । प्रत्ययस्त्रिकालविषयत्वमिति चेत् । अथ मन्यसे प्रत्ययो-
 ऽपि त्रिकास्तविषयत्वमिति तच्च नादर्शनात् न ह्यसत्यमित्ये अनित्य
 इति प्रयोगं पश्यामः । तस्मात् प्रत्ययस्त्रिकालविषयत्वमयुक्तमिति ।

अतो न प्रागभावप्रध्वंसाभावानित्यतेति । विनाशहेतुभाव इत्यन्ये ।
 अन्ये पुनर्भुवते विनाशहेतोरस्तित्वमनित्यतेति । एतत्तु न युक्तमसति
 भावात् प्राग्विनाशहेतुभावात् अनित्यप्रत्ययो दृष्टः । अनुपजात-
 कपालविभागेषु घटादिषु यदि विनाशहेतुभावोऽनित्यता स्यादर्थ-
 मानेषु घटादिषु न स्यात् न ह्यसति ज्वरे ज्वरितप्रत्ययो दृष्टः
 विनाशहेतुभावाच्च विनाशहेतुरस्तीति युक्तः प्रत्ययो नामित्य इति ।
 न हि गोत्वाद्दशप्रत्ययो भवतीति । अथ मन्यसे यस्य विनाशहेतु-
 रस्ति तद्विनाशवत् यद्यद्विनाशवत् तदमित्यमिति । एतदपि न
 बुद्ध्यामहे यस्य विनाशे हेतुरस्ति तद्विनाशवदिति किन्तु यस्य
 विनाशहेतुरस्ति तद्विनाशहेतुमदिति युक्तं वक्तुम् न चान्येन योगा-
 दन्यमिमित्तः प्रत्ययो युक्तः न हि दण्डयोगात् कुण्डलीति भवति ।
 विनाशवच्छरीरमितिप्रयोगदर्शनादित्युक्तमिति चेत् । अथ मन्यसे
 विनाशवच्छरीरमिति दृष्टः प्रयोगो न चासति सम्बन्धे प्रयोगो
 भवितुमर्हति । न मतुपोऽसत्त्वे ऽदर्शनात् । नायं मतुप् कश्चिदसति
 दृष्टो न ह्यसता कुण्डलेन कुण्डलीति भवति न चासता विनाशेन
 सम्बन्धोऽस्ति तद्विनाशवच्छरीरमित्ययुक्तः प्रयोगः । दृष्ट इति चेत् ।
 अथ मन्यसे दृष्टोऽयं प्रयोगो विनाशेतच्छरीरमभुवा ते विषया इति
 नोपचारात् विनाशैत्युपचारेण प्रयोगः विनाशो यस्यावश्यतया
 भविष्यति अभुवा विषया इत्यनित्यतैवोच्यते तस्माच्च विनाशहेतु-
 भावोऽनित्यता । उपसल्लिखणप्राप्तस्य अत्यन्ततिरोभावोऽनित्यते-
 त्यन्ये । अन्ये पुनरनित्यताग्रहार्थमन्यथा वर्णयन्ति यदुपसल्लि-
 खणप्राप्तं वस्तु तेनैवात्मनात्यन्तं नोपसल्लभते तिरोभूतं तदमित्य-

मित्युच्यते । एतत्तु शून्यमभिधानम्, उपसर्गव्यञ्जनप्रामाण्यमिति-
 रोभूतं नोपसर्गव्यञ्जन इति त्रुवाणः सिद्धान्तं बाधते । न हि किञ्चि-
 दस्त्युत्पन्नं नोपसर्गव्यञ्जन इति सिद्धान्तः । अस्तुपञ्जातविशेषश्च च वस्तु-
 नस्तिरोभावो न युक्त इत्यनेकधा वर्णितम् । तस्मादिदमनित्यता न
 युक्ता । ये पुनर्वर्णयन्ति स एव भावोऽभूत्वा भवन् भूत्वा वाभवन्-
 नित्य इत्युच्यते सा चावस्था भावप्रत्ययेनानित्यतेत्यभिधीयते । एतत्
 तु न युक्तम्, स्वार्थे भावप्रत्ययस्मादर्शनात् न हि कश्चित् स्वार्थे भाव-
 प्रत्ययो दृष्टः । विनयादीत्यादिवदिति चेत् न अगम्युपगमात् । ननु
 च विनयादिभ्यष्टगिति स्वार्थे प्रत्ययो दृष्टः विनय एव वैनयिक-
 मिति नागम्युपगमात् । नायं स्वार्थे प्रत्ययोऽपि तु विनयेन योगो
 वैनयिकमित्युच्यते एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अस्तुपस्यमानभेदानाम-
 प्यस्तुमानतो भेदोऽस्तुमेधः । चांसापि भवानस्तुपस्यमानभेदान् प्रत्य-
 यान् स्वार्थे मन्यते तेष्वप्यस्तुमानतो भेदोऽस्तुमेधः किमस्तुमानं षष्ठ्या
 भेदविषयत्वे सर्वा षष्ठी भेदविषये दृष्टेति यथा चानर्थात्तरे षष्ठी
 नास्ति तथोक्तं गुणगुणिभाववाद् इति । तत्किमिदानीमनित्यतेत्यर्थं
 शब्दोऽनभिधेय एव नामभिधेयः अवध्यपेक्षानपेक्षाभेदात् सत्त्वैवो-
 भयथा योभयान्तपरिच्छिन्नवस्तुसत्ता साऽनित्यतेति । या त्वभया-
 न्तानवच्छिन्नवस्तुसत्ता सा नित्यता । यथा समवाय एकः सन्
 कार्येषु विभिन्नव्यमाणः कारणमभिधीयते कारणेन विभिन्नव्यमाणः
 कार्यमिति च कथमिति कारणमित्यर्थं प्रत्ययो नागमिन्नकः
 कदाचिद्भावात् न च वस्तुनिमित्तोऽवस्तुप्रत्ययः व्यतिरेकित्वात् न
 च सत्तातो वैकल्यस्यात् सत्तातः सदिति स्यात् अर्थं तु सत्ताप्रत्य-

यादिलक्षणस्तस्मान्न सत्तातः इहविशेषणनिमित्तत्वाच्च सम्बन्धनिमित्त
इह तन्तुषु पट इत्याधारविशिष्टः प्रत्यय उपजायते न चासति
सम्बन्धे इहप्रत्ययेन शक्यं भवितुम् यतोऽयमिहप्रत्ययः स समवायः
कार्यसमवाये सति कारणमित्यभिधीयते यस्य गुणस्य योगाद्यस्मिन्नर्थे
शब्दनिवेशस्तदभिधाने स्वतन्त्रौ कार्यसमवायस्य भावादेतद्भवतीति
कार्यसमवायः कारणत्वम् । एतेन कार्यत्वं व्याख्यातम् । कार्यात्म-
त्वाभहेतुः समवायः कारणविशिष्टः कार्यत्वं यथा समवायः एवं
सत्तायेका सती उभयान्तपरिच्छिन्नवस्तुसम्बन्धिलेनानित्यतेत्युच्यते
विपर्ययाभित्यतेति । एतद्याऽनित्यतया योगादनित्यः शब्द इति ॥
आदिमत्त्वादौन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च^(१) ॥ १४ ॥

आदिमत्त्वादादिः योमिः कारणमिति । कारणवत्त्वादनित्य
इति सूत्रार्थः । किं पुनरिदं कारणवत्त्वं नाम निमित्तकारण-
भेदानुविधानमुत्पत्तिधर्मकत्वं तदभिव्यञ्जेषु नास्ति । न हि किञ्चि-
दभिव्यञ्ज्यमानं निमित्तकारणभेदानुविधायि दृष्टमिति । संयोग-
विभागानन्तरमुपलब्धेः सन्देह इति चेत् । अथ मन्यसे संयोगविभागा-
नन्तरमुपलभ्यते शब्दः सा च तदनन्तरोपलब्धिर्व्यञ्ज्यमानस्यापि युक्ता
अतः सन्देहः किमयं संयोगविभागाभ्यां व्यञ्ज्यते अथ कियत इति ।
न व्यञ्ज्यते ऐन्द्रियकत्वात् किमिदमैन्द्रियकत्वम्, इन्द्रियप्रत्यासत्ति-
याङ्गम् ऐन्द्रियकमिति ततः किं यदौन्द्रियप्रत्यासत्तिपाङ्गं ऐन्द्रि-
यकस्ततो न व्यञ्ज्यते । न हि व्यञ्ज्यमानस्येन्द्रियेण प्रत्यासत्तिर्युक्ता कथ-
मिति न ओचं तावच्छब्ददेशमुपगच्छति अमूर्तत्वात् यदमूर्तं तस्मिन्-

(१) कृतकादुपचाराचेति विचिन्नाद्यसम्मतः पाठः ।

क्रियं यथा रूपादि अमूर्ते चाकाशं तस्मान्निःक्रियमिति । क्रिया-
कारणगुणसमवायात् क्रियावत्त्वमिति चेत् । अथ मन्यसे यच्च क्रिया-
कारणं गुणो वर्तते तत् क्रियावद्दृष्टं यथा स्रोष्ठम् तथा चाकाशं तस्मा-
देतदपि क्रियावदिति । नानेकान्तात् । क्रियाकारणं च गुणः
आत्मनि न क्रियावानात्मा इत्यनेकान्तः विद्यमानस्यापि न क्रिया-
हेतुत्वं^(१) महत्परिमाणप्रतिबन्धात् विद्यमानोप्याकाशेभिघातो न
क्रियाहेतुः महत्परिमाणप्रतिबन्धात् । यदाकाशे महत्त्वं तेनैकार्थ-
समवेतेन तद्वृत्तिरभिघातः प्रतिबध्यत इति यथा स्रोष्ठगुरुत्वम् तदे-
कार्थवृत्तिना संयोगेनेति संयोगप्रतिबन्धात् गुरुत्वस्य सापेक्षत्व-
प्रसङ्ग इति चेत् । अथ मन्यसे यदि संयोगेन प्रतिबध्यमानं गुरुत्वं न
क्रियामारभते तत्प्रतिबन्धापगमापेक्षमारभत इति । नन्वेवं गुरुत्वं
सापेक्षं क्रियाकारणमिति प्राप्तम् । एवं च शास्त्रव्याघातः निरपेक्ष-
गुरुत्वं कर्मकारणमिति हि शास्त्रम् । न निरपेक्षस्यान्यथा व्याख्यानात् ।
नायं निरपेक्षस्यार्थी गुरुत्वं न किञ्चिदपेक्षत इति अपि तु चरम-
भाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत इति निरपेक्षं गुरुत्वं कर्मकारणमिति
नास्ति व्याघातः । तथा च शास्त्रं संयोगाभावे गुरुत्वात् पतन-
मिति । विषयाभावाच्च न क्रियाकारणगुणसमवधानमात्रम् क्रिया-
वत्त्वे हेतुः अपि तु क्रियाकारणगुणसमवधाने सति मूर्त्तिः यदि
क्रियाविषयो मूर्त्तिर्भवति क्रियाकारणं गुणोप्रतिबद्धो भवति तदा
क्रियोत्पद्यत इति । तस्मादक्रियावत्त्वादाकाशं न गच्छति शब्दोऽपि
नागच्छति निःक्रियत्वादेव न चाप्राप्तस्य ग्रहणमस्ति सर्वशब्दोप-
सन्धिप्रसङ्गात् । परिशेषात् तु सन्तानसिद्धिः । तत्राद्यः शब्दः संयोग-

(१) क्रियावत्त्वम् — पा० १५० ।

विभागहेतुकः तस्माच्छब्दान्तराणि कदम्बगीशकन्यायेन सर्वदिक्षामि-
 तेभ्यः प्रत्येकमेकैकः शब्दो मन्दतरतमादिन्यायेनाश्रयाप्रतिबन्ध-
 मनुविधीयमानः प्रादुरस्ति ततोऽन्यथातिमाश्याच्छब्दान्तरोत्पत्ति-
 शक्तिविघातो येन केनचित् प्रतिबन्धाद्भवतीति । अतः शब्दसन्तानो-
 ष्छेदः तत्र यः कर्णशब्दुत्थीमन्तमाकाशदेशं प्राप्नोति स उपलभ्यते
 नेतर इति तस्मादेन्द्रियकलं तच्चान्यथा न युक्तमित्यतोऽनित्य इति ।
 एकं एवेति चेत् न सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात् । अथ मन्यसे नैव शब्दा-
 न्तराणि मयाभ्युपगम्यन्ते अपि त्वेक एवायं शब्दो वितत्याकाशमव-
 तिष्ठते स संयोगविभागाभ्यामभिव्यक्तः सन्नुपलभ्यते यथा घटाद्यपवर-
 कावस्थितं प्रदौपसंयोगेनेति । तच्च न सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात् यद्येकः
 शब्दो वितत्यावस्थितः संयोगेन व्यक्तः ओचवतोऽर्थं प्रत्ययं करोतीति
 मन्यसे तदा येन केनचिद्यत्र तत्रावस्थितेन शब्दे व्यक्त इति सर्वैः
 ओचवद्विरुपलभ्येत न स चोपलभ्यते तस्मात् कल्पनेयम् । एकदेशा-
 भिव्यक्तिरिति चेत् न किमस्मादात्म्यातादात्म्यानुपपत्तेः । अथ मन्यसे
 सद्यं वितत्यावस्थितः तस्य त्ववस्थितस्यैकदेशो निमित्तेन व्यञ्जत
 इति । न किमस्मादात्म्यातादात्म्यानुपपत्तेः । यास्तानेकदेशान् शब्दस्य
 मन्यसे तं किं शब्दात्मका आहो नेति किञ्चातः यदि शब्दात्म-
 कास्ततोऽनेके शब्दा इति व्याघातः अथाशब्दात्मकाः न तदा
 शब्दार्थप्रत्यय इति प्राप्तम् । तेषां स्वभावस्य विमोक्तव्यः^(१) । शब्द-
 स्थाकाशवृत्तित्वादेकदेशार्थानभिधानाच्च । एकदेश इति समास-
 पदमेतत् एकस्यासौ देशश्चेति । तत्र देशशब्द आधारार्थः कार-

(१) तमादिभावेनाश्रया—पा० १ पु० । (२) वक्तव्यः—पा० १ पु० ।

धार्चो वा । तत्राधारार्थशावक्य युक्तः शब्दस्याकाशवृत्तित्वात् आ-
 काशवृत्तिः शब्दस्यहुचत्वात् तस्मादाकाशव्यतिरिक्तो नाधार इति ।
 कारणाधीऽपि नास्ति अस्तकत्वाभ्युपगमात् अस्तकः शब्द इति स्वर्ध
 प्रतिपद्यमाना भवन्तो नार्हन्ति वक्तुम् कारणमेकदेश इति न चान्य
 एकदेशार्थः सम्भवतीति शून्यमभिधानमेकदेशः शब्दस्य व्यञ्जते एक-
 देशाभिव्यक्तौ चार्थप्रत्ययो न स्यादर्थवत् वर्षाः सर्व एव व्यापका
 भवन्तीति एतस्मिन् पक्षे वर्षैकदेशव्यक्तिः न च वर्षैकदेशः शब्दो
 निरूपयितुम् न च निरूपितादपि तस्मादर्थप्रत्ययो भवति वर्षा-
 नामर्थप्रत्यायनाभ्युपगमात् । वर्षा अपि तावदेकेश्वर्यप्रत्यायका
 न भवन्ति कुतश्चदेकदेश इति । एतेन वज्रत्वं प्रत्युक्तम् । यथे-
 कस्य व्यक्तौ^(१) दोष एवमनेकशब्दस्यापि व्यापित्वे दोषः कोशादस्य
 स्यात् । यदि चानेकशब्दा आकाशे वर्तन्ते युगपदिति प्रतिपद्यन्ते
 एकशब्दाभिव्यक्तकोपादाने समानदेशानां शब्दानां^(२) व्यक्त्तिरिति
 कोशादस्य स्यात् । यथा मङ्गलटसमाजेषु प्रयोगजज्ञद्वारातिग्रहा^(३)-
 वर्जितेषु जदसु भवति तस्मान्जानेको व्यापक इति नियमश्च न
 स्यात् । यदि चानेके शब्दा युगपदाकाशे वर्तन्ते इति । एवं च यत्-
 किञ्चिद्व्यञ्जकसुपाप्तम् समानदेशान् सर्वानभिव्यनक्तीति । यदा
 वीणा वाद्यते तदा रासभध्वनिरपि श्रूयेत न हि समानेन्द्रिय-
 पाक्षाणां समानदेशानां व्यञ्जकेषु नियमो दृष्टः । यद्यस्य व्यञ्जकं
 तेन तस्य व्यक्त्तिरिति चेत् तस्माद्दृष्टत्वात् । अथ मन्यसे ऽनेकशब्दस्य नि-
 पाते सति व्यञ्जकानि भिद्यन्ते व्यञ्जकभेदाकारुविधादिन्यो व्यञ्जकः

(१) चात्रापिनि स्यात्तवे । (२) पदानां—पा० १५० । (३) कारणातिग्रहा—पा० १५० ।

प्रतिशब्दसुपजायन्त इति तस्माद्बुद्धत्वात् । न हि समानदेशानामेके-
 त्रियपाङ्गाणां व्यञ्जनेषु नियमो दृष्टः । न हि प्रदीप एकेत्रियपा-
 ङ्गमनेकमर्थं युगपत् सञ्जिपतितं न प्रकाशयति । सामान्यवदेतत्
 स्यादिति चेत् नानभ्युपगमात् । अथ मन्यसे ऽनेकार्थसञ्जिपाते सति
 सर्वाभिर्वाक्त्रिभिः सामान्यानि सम्बद्धान्ते ऽनेकसम्बन्धे सति सामान्यस्य
 केनचिदर्थेन किञ्चित्सामान्यं व्यञ्जयत इति । एवमनेकार्थसञ्जिपाते सति
 किञ्चिद्वाचकं किञ्चिच्छब्दं व्यनक्तौति तस्मानभ्युपगमात् । सामान्य-
 मनेकेन भिन्नजातीयेनार्थेन सम्बद्धान्ते इति नाभ्युपगम्यते ऽपि तु
 स्वविषयसर्वगतं सामान्यं गोत्वं गोष्वेव नाम्नादिषु असत्यमशेष्वेव न
 गवादिषु तस्मादसमोऽर्थं दृष्टान्तः व्यञ्जकाभावे चोपसन्धेर्न व्यञ्जते
 शब्दः । यदि च संयोगविभागाभ्यां व्यक्तः शब्द उपसन्नभ्यत इति मन्यसे
 सोऽपि संयोगाभावे नोपसन्धेत उपसन्नभ्यते च दाहप्रसूने दाहपरशुसं-
 योगनिवृत्ताविति । अभिघातादायुरिति चेत् अचोक्तम् अथ मन्यसे
 दाहपरशोरभिघातादायुर्जायते स वायुः सन्तानवृत्त्या वर्तते सन्तान-
 वृत्त्या वर्तमानः कर्षणशुक्लीमन्तमाकाशं प्राप्नोति । तप्राप्तौ तच्छब्दः
 शब्दो गृह्यत^(१) इति अचोक्तम् यथैकः शब्दः कर्षणशुक्लीमत्याकाश-
 देगे वर्तते तथा सर्व एव शब्दा वर्तन्त इति यत्किञ्चिद्वाचकसुपाप्तम्
 यद्य कस्यचिच्छब्दस्य व्यञ्जकं स्यादिति सर्वशब्दोपसन्धिप्रसङ्गः नियमस्य
 न स्यात् निमित्तसन्निधाने च सर्वचोपसन्धेः न व्यञ्जते यत् स्वसु
 व्यञ्जते तन्निमित्तसन्निधाने सति न सर्वत्र व्यञ्जमानं दृष्टम् यथा
 घटार्थिनो विभ्राणाः प्रदीपं घटादिरहितानपवरकादीन् प्रविश्य न
 घटादीनुपसन्नन्त इत्यभिव्यक्त्वा घटादीन्^(२) प्रतिपद्यन्ते । न पुन-

(१) व्यञ्जय-पा० ६ पु० । (२) सन्निधितिं घटादीनां-पा० ६ पु० ।

सांख्यभिषातसन्निपाते सति क्वचिदपि शब्दात् पश्चामः तस्मात्
 व्यञ्जत इति । सर्वत्र सन्तीति चेत् शोक्तोत्तरत्वात् । अथ मन्वये
 यत्कैकदेशवृत्तयः शब्दात् प्रत्यय^(१)सुपासम्भोऽस्माकं तु सर्व एव
 व्यापका^(२)स्तस्मात्तत्र दोष इति शोक्तोत्तरत्वात् उत्तोत्तरमेतदाक्यं न
 पुनः प्रतिसमाधानं प्रयोजयतीति तस्मात् व्यञ्जत इति । नादोपस-
 म्यौ च विप्रकृष्टदेशावस्थितेन नादसमानदेशशब्दानुपपन्नत्वेन व्यञ्जको
 नादः । एते न वाचवीषाः संयोगविभागा व्यञ्जका इति प्रत्युत्तम् ।
 इतकवदुपपाराच्च तीव्रं मन्दमिति इतकमुपपद्यते तीव्रं सुखं मन्दं
 सुखमिति उपपद्यते च तीव्रः शब्दो रुन्दः शब्द इति । अथ च
 प्रयोगः । अनित्यः शब्दः तीव्रमन्दविषयत्वात् सुखदुःखवदिति इतक-
 वदुपपारादित्यनेन सूत्रेण सर्वाणित्यत्वसाधनधर्मसंघट्टः । इतकवद्व-
 षण्योदाहरणार्थत्वात् यथा सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवाङ्मकरण-
 प्रत्ययत्वात् उपसम्भस्यानुपपन्निकारणाभावे सत्यनुपपत्तेः गुणस्य
 सतोऽस्मदादिवाङ्मकरणप्रत्ययत्वात् इत्येवमादि । तीव्रशब्दस्य तीव्रा-
 र्थविषयत्वात् न शब्दादिविषयत्वमिति चेत् । अथ मन्वये तीव्रशब्देन
 तीव्रार्थोऽभिधीयते न शब्दः न चान्यविषयः शब्दोऽन्यार्थस्य प्रतिपा-
 दक इति न शब्दशब्देन समानाधिकरणस्य तीव्रशब्दाभिधानात्
 सत्यमर्थं तीव्रः शब्दः केवल उच्चारितो द्रव्यगुणकर्मणां समानधर्मं
 प्रतिपादयति शब्देन शब्दावुत्तरतानेकधर्मयोगिनं शब्दमभिधत्ते ।
 यदा पुनरेतौ तीव्रशब्दौ विशेषणविशेष्यभावापन्नावभिधीयते तदा
 तीव्रशब्देन धर्माकाराणि व्यवच्छिद्यन्ते शब्दशब्देन धर्मकाराणीति

(१) प्रति अथमितिच्छेदः । (२) सर्वत्र व्यापकाः—पा० १ पु० ।

लभश्चशब्दप्रयोगात् शब्दो गम्यते तस्मादुपपन्नं तीव्रशब्दविषयत्वाद्-
 नित्यः शब्द इति । व्यञ्जकस्य तथाभावात् ग्रहणस्य तीव्रमन्द्-
 तारूपवदिति चेत् नाभिभवोपपत्तेः । शेषं भाष्ये । ग्रहणं निमित्त-
 भेदानुविधायीति चेत् न ग्रहणभेदस्यैकत्रादृष्टत्वात् । अथ मन्यसे
 न शब्दो भिद्यते शब्दे स्वभिन्ने ग्रहणं निमित्तभेदानुविधायि भवति ।
 ग्रहणभेदाच्चाभिभव इति न ग्रहणभेदस्यैकत्रादृष्टत्वात् अद्यभिन्नः
 शब्दो ग्रहणभेदो न प्राप्नोति न चाभिन्ने ग्रहणभेदं विषये पक्ष्यामः ।
 अथाभिन्ने ऽपि विषये ग्रहणानि भिद्यन्त इति मन्यसे नित्यं ग्रहण-
 भेदः स्यात् ततश्च भिन्नोऽभिन्न इति भिन्नाभिन्नप्रत्ययौ न
 स्याताम् । अभिभवानुपपत्तिस्य ग्रहणद्यौर्युगपदसम्भवात् न हि
 ग्रहणे युगपद्भवतः न चैकं ग्रहणमात्मन एवाभिभावकं न चायम-
 भिभवो नास्ति तस्माद्भिद्यते शब्दः अभिभवानुपपत्तिस्य व्यञ्जकस-
 मानदेश्चाभिष्यक्तौ प्राप्यभावात् व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिष्यद्यत
 इति एतस्मिन् पक्षे नोपपद्यते ऽभिभवः कस्माद्ब्रह्मकसमानदेशत्वात् न
 हि व्यञ्जकसमानदेशेनाप्राप्तः शब्दोऽभिभवितुं शक्यः अप्राप्तत्वात्
 न चाप्राप्तमभिभावकं भवति । अथाप्राप्तमप्यभिभावकं भवतीति
 मन्यसे वीणाशब्दानामश्रवणप्रसङ्गः अथाप्राप्ताः शब्दरासभादिशब्दाः
 अभिभावका इति न कदाचिद्दीर्घादिशब्दाः श्रूयेरन् । सर्वत्र
 सन्तीति चेत् न पूर्वदोषानुवृत्तेः । अथ मन्यसे यो व्यञ्जकसमानदेशं
 शब्दमभ्युपैति तस्यैव दोषः अस्माकं तु सर्व एव शब्दाः समानदेशाः
 तस्माद्दोषोऽयमिति न पूर्वदोषानतिवृत्तेः समानदेशत्वे शब्दानां
 व्यञ्जकेषु निवृत्तौ नास्तीति अतस्किञ्चिद् व्यञ्जकसुपपन्नं न सर्व-

ग्रन्थस्य व्यक्तित्वेतिरिति पूर्वदोषानतिवृत्तिरिति । समानदेशत्वे च
 वीषावेषुग्रन्थानां ग्रन्थग्रन्थेन वीषावेषुग्रन्थघोरभिभव इति
 वीषादिग्रन्थामवषप्रसङ्गः तस्माच्छब्दा एव भिद्यन्त इति तेषां च
 भिन्नानां समानदेशत्वे सति ये कर्षग्रन्थुञ्जीमत्याकाशदेशे युगपत्
 समवचन्ति तत्र चः पटुः ग्रन्थः स इतरस्याभिभावक इति
 अभिभवस्य नाम मन्थस्य पटीयस्यो ग्रहणादपहणमिति । यदि च
 सन्तानवृत्तिः ग्रन्थः कर्षग्रन्थुञ्जीमदाकाशदेशं प्राप्तस्य मृच्छते
 दिग्देशप्रत्ययो न प्राप्नोति पूर्वेषु ग्रन्थे सन्तरेण ग्रन्थ इति न हि
 विषयेषु प्रत्याचीदस्तु दिग्देशप्रत्ययो वृष्टः गन्धादिवदिति । गोपादा-
 ननिमित्तत्वाद्दिग्देशव्यपदेशस्य योऽयं ग्रन्थेषु दिग्देशव्यपदेशो नायं
 ग्रन्थनिमित्तः पूर्वापरादिभिन्नेभ्यो निमित्तेभ्य उपजायमानानामेक-
 देशप्रवृत्त्यात् तुल्यो दिग्देशव्यपदेशः स्यात् । तस्मान्न ग्रन्थनिमित्तः
 कुतश्चायं भवतीति वाच्यम् निमित्तभेदात् यानि निमित्तानि
 ग्रन्थकारणस्य संबन्धस्यानुपहकारौषि दिग्देशवन्ति तेषां निमि-
 त्तानां भेदाद्दिग्देशप्रत्यया इति । य उपलभ्यमाननिमित्ताः ग्रन्था-
 लोभ्यं युक्तः येषां तु निमित्तानि गोपलभ्यन्ते तेषु दिग्देशप्रत्ययो
 न युक्तः न न युक्तः ग्रन्थसन्तानस्य निमित्तभेदाभिसुखेनादौ
 प्राप्तेः चः ग्रन्थसन्तानो यस्माद्भिन्नादुपजायते स समन्तात्
 ग्रन्थान्तराणि सन्तनोति तत्र चः ग्रन्थ आदौ कर्षग्रन्थुञ्जीमदा-
 काशदेशस्य तदभिसुखेन भागेन सम्बन्धते तन्निमित्तः पूर्वापरादि-
 ग्रन्थव्यपदेशः यदा पुनराद्यग्रन्थपरिच्छेदो नास्ति तदा विपर्यय
 इति । एके तु ज्ञवते नैव ग्रन्थेषु दिग्देशप्रत्ययाः सन्ति

कुतश्च विषयविह्वौ दिग्देशाध्यवसायात्^(१) । तथाहि जात्यन्वयानां
पूर्वापरादिप्रत्ययाः शब्दे न सन्तीति । अपरे तु दिग्देशव्यपदेशेन
चक्षुःश्रोत्रे अप्राप्यकारिणौ इति ब्रुवते । तेषामुक्तसुत्तरं प्रत्यक्षसूत्रं
वर्षयद्भिरिति ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यव^(२)दुप-
चाराच्च ॥ १५ ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च । सूत्रस्य
पूर्वहेतूनामनैकान्तिकत्वज्ञापनमर्थः । शेषं भाष्ये ॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः ॥ १६ ॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः । नित्यत्वमित्यत्र
किं तावत् तत्त्वम् । उभयान्तापरिच्छिन्नवस्तुसत्तासंस्पर्शः^(१) इति ।
विपर्ययादनित्यत्वमेतच्चाभावे नास्ति । भाक्तं तु तद्भवति नित्य
इव नित्यो घटाभाव इति न पुनर्नित्य एव कालदयाननुभवात्
प्रध्वंसाभावो न प्रागस्ति न घटकाले ऽस्ति प्रागभावो न घटकाले न
प्रध्वंसकाल इति । कथं तर्हि नित्य इव नित्य इत्युच्यते । भक्त्वा का
पुनरित्यं भक्तिः प्रागभावस्य कारणाभावः प्रध्वंसाभावस्य विनाशा-
भावः उभयं चैतन्नित्यविषय इत्येतत्सामान्यान्नित्य इव नित्यो न
पुनर्नित्य एवेति इन्द्रियप्रत्यासन्नित्याच्च ऐन्द्रियक इति ॥

सन्तानानुमानविशेषात् ॥ १७ ॥

(१) देशव्यवसायात् — पा० १ पु० । (२) नित्येष्वनित्यवदिति कश्चित् ।

(३) सम्बन्धः — पा० १ पु० ।

सन्तानानुमानविशेषादव्यभिचारः । न वचनेन्द्रियकलादित्य-
नेनानित्यत्वं प्रतिपादयामोऽपि तु शब्दस्याभिव्यक्तिं प्रतिषेधामः ।
न हि व्यवमानस्यैन्द्रियकलं युक्तमिति पुरस्तादुक्तम् ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानामित्येष्वप्यव्य-
भिचार इति^(१) ॥ १८ ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानामित्येष्वव्यभिचारः^(१) । न हि
नित्यानां द्रव्याणां प्रदेशशब्देन कारणसुच्यते । आकाशस्य प्रदेश
आत्मनः प्रदेश इति नाकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा
कृतकस्य किमिति नाभिधीयते अविद्यमानत्वात् न हि विद्य-
माना आकाशादेः प्रदेशा इति । कथं न विद्यन्ते प्रमाणास्तु-
पक्षभ्यः यथाकाशादेः प्रदेशाः स्युः प्रमाणात् उपसम्भेरञ्जिति कथं
प्रमाणास्तुपक्षभ्यः विकल्पानुपपत्तेः प्रदेशशब्देन कारणं वाभिधीयते
आधारो वा न कारणमकृतकत्वात् यस्मादकृतकमाकाशमतो न
कारणार्थः प्रदेशशब्देनोच्यते नाधारोऽनामितत्वात् अनामितमाकाशं
तस्माधारार्थोऽशक्यो वक्तुमिति । श्लोकविरोध इति चेत् नान्यथा
तदुपपत्तेः यथाकाशं निःप्रदेशं प्रतिपद्यते ननु श्लोको विरुद्ध्यते
पूर्वभागेन व्याप्त आदित्य इति । नान्यथा तदुपपत्तेः । संयोगसा-
ध्याप्यवृत्तिले प्रदेशशब्देनाभिधीयमाने न श्लोकविरोधो यस्माच्च-
संयोगसाध्याप्यवृत्तिलं तत्प्रदेशशब्देनाभिधीयते । एतच्च प्रदेशवता

(१) पाठोऽयं वृत्तितभाष्यप्रसङ्गे च न प्रामादिकः वार्तिकन्यायसूचोभिव्यक्तिविरोधात् ।

(२) अभिचारात्—पा० ६ पु० ।

द्रव्येषाकाशस्य सामान्यम् । चे खलु परिच्छिन्ने आमलकादिके
 भवतस्तथोर्यः संयोगो वर्तते स ते न व्याप्नोति प्रदेशवती इव ते
 आकाशसंयोगोऽपि नाकाशं व्याप्नोतीति प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यात् प्रदेश-
 वदाकाशमिति भाक्तः प्रत्ययः । का पुनरिषं भक्तिः अतद्याभूतस्य
 तथाभाविभिः सामान्यसुभयेन भव्यत इति भक्तिः । एतस्मात्
 सामान्याद्धारोपितप्रदेशवृत्तिः प्रदेशशब्दः यस्मादाकाशस्य प्रदेश-
 वद्विर्भवेः सामान्यं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमख्यतः प्रदेशशब्दोप्याकाशे
 प्रयुज्यत इति । एवमेतत् न तत्त्वतः कुत इति चेत् न प्रमाण्यातो-
 ऽनुपलब्धेः । अथ मन्यसे आकाशप्रदेशाः प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यादाकाश
 उपचर्यन्ते न पुनस्तत्त्वतस्तदस्तीति^(१) न प्रमाण्यामस्तीति न प्रदेशस्य
 प्रमाण्यातोऽनुपलब्धेः । न आकाशादेः प्रदेशप्रतिपादकं प्रत्यक्षादि
 प्रमाणं सम्भवतीति । स्वरूपेणानभिधानाच्च । यथाकाशस्य प्रदेशाः
 स्तुः ते स्वरूपेण व्यपदिश्येरन् यथा पटस्य प्रदेशाः के तन्तवः न
 पुनराकाशस्य प्रदेशाः के इत्युक्ते स्वरूपेण व्यपदेष्टुं शक्या इति ।
 किमोत्तुपपत्तिश्च पूर्ववत् । यथाकाशप्रदेशान्तरान् मन्यते ते किमा-
 काशात्मका उत नेति किं चातः यथाकाशात्मका अनेकमाकाश-
 मिति प्राप्तम् । अथ न तेषां स्वरूपो वक्तव्यः कथं च ते तस्य प्रदेशा
 इति वक्तव्यम् । अनाकाशात्मकाः सन्तः आकाशस्य प्रदेशा इति
 केनार्थनाभिधीयते तद्यथा तन्तवः पटस्य प्रदेशा इत्युक्ते कार्षार्थ
 आधारार्थस्य गम्यते न पुनराकाशस्य प्रदेशेष्वेतदस्ति । प्रदेशा-
 भावादानाधारः संयोग इति चेज्जानाधारः आकाशवृत्तित्वात् । अथ

(१) सन्नोति—पा० १ उ० ।

मूर्त्तेः तन्नाकाग्रदेशः नः शक्तिः आकाग्रदेशात्प्रः संयोगोवाधारः
 नः अनाधरः आकाग्रदृष्टिमात् । यस्मात् स्वैरोच्यते आकाशा-
 यत् इति तन्नाकाशाधार इति समानदेशा इति चेत् नाबाधनात् ।
 अतः सन्धेः मूर्त्तिमद्रूपसंयोगा ये आकाग्रदेशे वर्तन्ते ते प्रदेशभा-
 वात् सर्व एव समानदेशाः प्राप्नुवन्ति एवम् च समानदेशत्वे सति न
 किञ्चिद्वाध्यते इति तदेवं प्रदेशमद्रूपसामान्यादाकाग्रदेश इति
 भाक्तः प्रत्यक्ष इति । निष्प्रदेशत्वात् सर्वेषु सर्वग्रन्थोपसम्भिसंग इति
 चेत् न उक्तोत्तरत्वात् । अथ मनुष्ये चद्रि निष्प्रदेशमाकाग्रं तेन
 तर्हि सर्वग्रन्थः समानदेशा इति सर्वैः सर्वैः शब्द उपसम्भेत न
 तदुक्तमिति तस्मादन्त्यान्वयत्तत्रः शब्दाः सर्वैरुपसम्भेदादङ्गुलिरूपादिव^(१)-
 द्वितिः । एतच्च न उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् यथा संयोगस्या-
 व्यापकत्वमित्यं तथा शब्दस्यापीति । गुणत्वाद्वापकमित्येके । एके गुण-
 ताद्वेत्तोः शब्दसंयोगाद्यङ्गुलिरूपवद्वापकं प्रतिपद्यन्ते तएवं प्रष्टव्याः
 व्यापकत्वमिति कोऽर्थः यथाशयदृष्टित्वं व्यापकत्वं^(२) न किञ्चिद्वाध्यते
 अयान्तरात् । वयं तु व्याप्तिमङ्गुलिरूपस्याशयोपसम्भावुपसम्भित्तिं
 मूलः नः मूलः शब्दादस्य आशयोपसम्भावुपसम्भवन्ते तस्मादङ्गुलिरूप-
 वत्त्वं व्यापकत्वं इति समुदितस्यातातामेकसमुदायुपसम्भावुपसम्भ्य-
 तुपसम्भेः व्याप्यव्याप्ती एकाशयाशानाशयोपसम्भाविति । अथ च
 आकाग्रे मूर्त्तिमतां संयोगाक्षेपां काञ्चित् केचित् कृतकान् प्रतिप-
 द्यन्ते काञ्चिदकृतकमिति । तत्र कार्यद्रूपसंयोगः कृतकः संयोगकत्वा-
 दुरूपसमाश्रयः कारकसम्भन्धिभिः कार्यस्य संयोगजः संयोग इति

(१) रत्नादिव — पा० १ उ० । (२) व्याप्तिः — पा० १ उ० ।

क्रियाजन्यं तु केचिच्छेच्छन्ति यावद्द्रव्यभावितात् संयोगस्य च विभ-
क्तस्य संयोगो नास्तीति नास्त्वाकाशे क्रियाञ्च संयोग इति । अस्त्वा-
काशसंयोगं तु कृतकमितीच्छन्ति । तथास्त्वाकाशसंयोगस्य तावत्
कृतकत्वे ऽनुमानम् आकाशेन कृतकसम्बन्धेन सम्बन्धी परमाणुमूर्तिम-
त्त्वादिभ्यो घटादिवदिति । कार्याकाशसंयोगो विप्रतिपत्तिविषयौ न
यावद्द्रव्यभावी अविनश्वदाधारवत्त्वे क्रियावद्द्रव्यवृत्तित्वे संत्यगो विप्रति-
दन्धित्वात्^(१) मूर्तिमदितरसंयोगवत् तस्मात् कार्यद्रव्येषां काशस्य संयो-
गञ्च संयोगः क्रियाञ्च परमाणोश्च क्रियाञ्च इति । विप्रतिपत्तिवि-
षयाविभागिनः आकाशादयः क्रियावद्द्रव्यसंयोगित्वात्^(२) परमाणुवत् ।
यथा परमाणोः क्रियावद्द्रव्यसंयोगा अथावद्द्रव्यभाविनः, संयोगवत्^(३)-
च्छब्दवद् बुद्ध्यादयस्तात्मन्यव्यापकाः संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वमात्मनः
प्रदेशार्थ इति व्याख्यातम् । एकस्वानेकमूर्तिमत्प्रदेशवद्द्रव्यसम्बन्धित्वं
प्रदेशार्थः । यदा यदाकाशस्यैकस्य सतः प्रदेशवतानेकेन सम्बन्धित्वं
तत्प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यं यथा घटादेः । कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मि-
न्नर्थे सूत्रं न श्रूयते इति । कतमस्मिन्नर्थे निष्प्रदेशमाकाशं निष्प्रदेशं
आत्मेति अर्थतोऽधिगतेन सूत्रं यस्मादथमर्थार्थतोऽधिगम्यते ततो न
सूचित इति । शब्दसन्तानप्रतिपादने वा न सूत्रमर्थतोऽधिगतिः ।
ग्राह्यसिद्धान्तादा तदधिगतिः ग्राह्यसिद्धान्तस्य न्यायसमाख्यातं यज-
ग्राह्यमनुमानं तेनानुक्तमपि गम्यत इति न सूच्यते । अथापीदमस्मि इदं
नास्तीति भाव्यम् । थोऽयं पर्यंतुषोगस्यस्य को विषय इति । अस्तुप-

(१) प्रतिपत्तिवत्त्वात् — पा० १ पु० । (२) संयोगात् — पा० १ पु० ।

(३) क्रियावद्द्रव्यसंयोगोतिजादिभाजिनं संयोगवत् — पा० १ पु० ।

अभमानाखिलम् ये शब्दस्य नित्यत्वं कल्पयन्ति ते इदंपर्यंतुद्योष्याः
इदमस्ति इदं नास्तीत्येतद्भवन्तः कथं प्रतिपद्यन्त इति । एवमनुयुक्ताः
यन्तः प्रतिब्रुवन्ते प्रमाद्यत उपसम्भेरनुपसम्भेति अविद्यमानस्तर्हि
शब्दः ॥

प्रागुच्चारणादनुपसम्भेरावरणाद्यनुपसम्भेस्य ॥ १९ ॥

प्रागुच्चारणादनुपसम्भेरावरणाद्यनुपसम्भेस्येति । यद्योभयपक्षस्य-
तिपक्षं घटाद्यनित्यत्वेन तेन चातुद्योष्याः यदिदमनित्यं घटादि
भवद्भिः प्रतिपद्यन्ते तत्कथमनित्यमिति । एवमनुयुक्ता यदि घटा-
द्यनित्यत्वव्याप्यं प्रतिपद्यन्ते स शब्देऽपीति सूचम् । यतोऽनुपसम्भि-
कारणाभावे कदाचिदनुपसम्भेरनित्यः शब्द इति सूचार्थः । श्रेयं
भाष्ये । व्यञ्जकाभावादपक्षमिति चेत् शोक्तोत्तरत्वात् शब्दशोचा-
रणं व्यञ्जकं तस्माभावाज्जोपसम्भत इत्यभिद्धम् विशेषणमनुपसम्भि-
कारणाभाव इति । किमिदमुच्चारणं नाम विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन
कौष्ठ्यस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठादिस्थानाभिघातः तज्जोक्तोत्तरत्वात्
वायुगतवेगापेक्षो वायुना^(१) ताज्जादिसंयोगोऽभिघातः संयोगस्य
व्यञ्जकत्वं प्राक् प्रतिषिद्धमिति । एवं च तत्त्वं^(२) पांशुभिरवाकिर-
न्निदमाह । कोऽस्यार्थः । तत्त्व उक्ते जात्या प्रत्यवतिष्ठते वा च जातिः ॥

तदनुपसम्भेरनुपसम्भेदावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

तदनुपसम्भेरनुपसम्भेदावरणोपपत्तिः । कोऽस्य वाक्यस्यार्थः आ-
वरणाद्यनुपसम्भेदाऽनेकान्त इत्यर्थः । यथावरणाद्यनुपसम्भिरनुपसम्भमा-
नाप्यस्ति तथावरणमित्यनेकान्तः अथातुपसम्भिरनुपसम्भमाना नास्ति

(१) वेनापेक्षेच वायुना - पा० १ प्र० । (२) च उक्ति तत्त्वं - पा० १ प्र० ।

तदभावादुपसम्भिरसि । न चाविद्यमानस्योपसम्भिरस्यीति सिद्ध-
मावरणम् । कथं पुनर्भवान् जानीते नावरणानुपसम्भिरुपसम्भत
इति किमत्र ज्ञेयम् प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यात्ममेवाद्यमावरणानु-
पसम्भिरावरणोपसम्भिं च वेदयते एवं च सत्यपक्षतविषयसुत्तरवा-
क्यमिति अपक्षतविषयमिति नास्योत्पानमस्यीति । अभ्यनुज्ञावादेन
सोच्यते ॥

**अनुपसम्भ्यादप्यनुपसम्भिसद्भाववन्नावरणानुपपत्ति-
रनुपसम्भात् ॥ २१ ॥**

अनुपसम्भ्यादप्यनुपसम्भिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपसम्भादि-
त्यस्य सूत्रस्यानुपसम्भेरनैकान्तिकत्वमर्थः ॥

अनुपसम्भात्मकत्वादनुपसम्भेरहेतुः ॥ २२ ॥

अनुपसम्भात्मकत्वादनुपसम्भेरहेतुः । अतथाजातीयेन प्रत्यवस्था-
नादनुत्तरमिति सूत्रार्थः । यथाजातीयकः शब्दोऽनित्यस्यथाजा-
तीयकं किञ्चिन्नित्यं न दृष्टमिति । उक्तं चात्र किमुक्तम् । उभ-
यान्नापरिच्छिन्नवस्तुसत्तासम्बन्धो नित्यतेति । तस्मादद्यथार्थप्रत्यव-
स्थानात् यत्किञ्चिदेतत् । अनित्यः शब्दो गुणत्वे सत्यस्यदादौशि-
थविषयत्वात् बुद्धिवत् । अथापकस्य व्यापकद्रव्यसमवायित्वे सति
प्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । आकाशनिष्प्रदेशत्वे हेतुः निष्प्रदेशमाकाशं
व्यापकत्वात् आत्मवत् द्रव्यस्य सतः सदाऽमूर्तत्वात् आत्मवदेव व्या-
पकत्वादेवाकृतकत्वम् व्यापकत्वं च द्रव्यव्यापकस्य सतः सदाऽमूर्तत्वात् ।
एतेन दिक्काक्षौ व्याख्यातौ । एतावत् स्वसाधनस्यित्या व्यवहितम-
नित्यः शब्द इति ॥

अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानात इति भाष्यम् ॥

विप्रतिपत्तेः प्रमाणासूत्राद्धेतोः परिप्रश्नः । विप्रतिपत्तिर्नाम
इधोरेकविषया विदुर्धर्मसम्प्रतिपत्तिः न च विप्रतिपत्तिः प्रमाणा-
न्तरमन्तरेण युक्तेति नित्यत्वे प्रमाणां वक्तव्यमित्यत आह । नित्यः
शब्दोऽस्यर्थात् ॥

अस्पर्शत्वात् ॥ २३ ॥

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

अनुपसम्भविष्यैकदेशस्य प्रयोग आकाशवदिति तस्य व्यभि-
चारदर्शनार्थं सूत्रम् । न कर्मानित्यत्वात् । शेषमस्य भाष्ये ॥

मायुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

अथमन्यो हेतुः शब्दनित्यत्वे सम्प्रदानात् । न हि किञ्चिन्नित्यं
सम्प्रदीयमानमित्यन्वयिनो दृष्टान्तस्थाभावादिरुद्धः । अथाद्यं प्रति-
स्मार्थावतिष्ठते शब्दः सम्प्रदानाद् घटादिवदिति । एवमपि नि-
त्यत्वं न सिद्ध्यति ॥

तदन्तरालानुपसम्भेरहेतुः ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

तदन्तरालानुपसम्भेरहेतुः । अवतिष्ठमानो हि दातृप्रतिपक्षीषो-
रन्तराले उपसम्भेतेति इति सूत्रार्थविरोधः । न विरोधोऽनुमाना-
नुपसम्भेः न हि प्रत्यक्षतोऽनुपसम्भस्थानुमानेनोपसम्भिः सत्तां बाधते ।

किमनुमानमध्यापनम् किमिदमध्यापनं नाम दीक्षमाणस्य सम्प्रदानं
प्राप्तिः दाहप्रतिपक्षीचोरन्तराले शब्दोऽस्यध्यापनात् शरादिवदिति ।
समयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥२६॥^(१)

न शब्दस्याध्यापनं प्रतिषिध्यते अपि तु नृत्योपदेशवदनित्यस्या-
ध्यापनमिति । यत् पुनरेतद्दाहप्रतिपक्षीचोरन्तराले शब्दोऽस्तीति
सिद्धसाधनमेतदिति । वयमपि ब्रूमो दाक्षोच्चारितः शब्दः सन्तान-
वृत्त्या सम्प्रदानं प्राप्नोति तस्मात् सम्प्रदानमवस्थाने न हेतुः अयं
तर्हि हेतुः ॥

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यासात् । वीणादिवदिति । अनित्येष्वेव साङ्गनपूरणादिव्य-
भ्यास इति विदुः । अथावस्थानमभ्यासात् साध्येत तथाप्यनव-
स्थितेष्वेवाभ्यास इत्यनेकान्तः अभ्यासस्वरूपानवधारणादसिद्धस्य ।
अभ्यासो ह्येकविषयोऽनेकज्ञानोत्पाद एकाकारविषयो वा । तथाच-
सभ्यास एकविषय एकाकारविषयो वेति सन्दिग्धासिद्धः अभ्यासा-
सिद्धावभ्यासोपचारविषयत्वेन साधनम् तस्मान्नैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम् ॥

नान्यत्वेप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

नान्यत्वेप्यभ्यासोपचारादिति । एतत्सूत्रमन्यत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः ॥ ३२ ॥

(१) केषिणु नास्य वाक्यस्य कृतं किन्तु भाष्यमिति वदति ।

अन्यद्वयस्यादग्न्यत्वादग्न्यदित्यन्यताभावः । यदिदमन्यदिति मन्यसे इदमन्यस्यादग्न्यत्वात् । यद्यन्यदग्न्यन्न भवति यथा ब्राह्मणादन्यो न ब्राह्मण इति । अयामन्यत् तथाप्यन्यन्न भवति अग्न्यत्वात् । यदग्न्यत् तत् कथमन्यङ्गविष्यतीति ॥

तदभावे नास्त्वनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥
३३ ॥

तदभावे नास्त्वनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः । सूत्रस्यार्थोऽविरोधः । अग्न्यत्वमभ्युपगतं तन्निवर्तत इति । कथं निवर्तते प्रतिषेधस्यान्यशब्दविषयत्वात् । अन्याभावे अग्न्यत्वास्तीति न हि ब्राह्मणाभावे ऽब्राह्मणः सिद्ध्यति । अथं तर्हि हेतुः प्रत्यभिज्ञानात् तदभावे प्रत्यभिज्ञानं न दृष्टं मर्यादेषु अस्ति च प्रत्यभिज्ञानं शब्दे तस्मात् प्रत्यभिज्ञानादवतिष्ठते शब्द इति । किमिदं प्रत्यभिज्ञानं तत्प्रत्ययविषयत्वम् तत्प्रत्ययविषयत्वमन्यत्वेऽपीत्यनेकान्तः । अथ प्रत्यभिज्ञानं तत्प्रत्ययविषयस्याव्यभिचारः न हि शब्दे कदाचित् तत्प्रत्ययविषयव्यभिचारोऽस्ति यः पुनः सदृशे तत्प्रत्ययः स विशेषदर्शनाभिवर्तते । अतो यासौ तत्प्रत्ययस्य शब्देऽव्यावृत्तिः तत्प्रत्यभिज्ञानमिति न तत्प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरसिद्धा । अथं तावत् तत्प्रत्ययः पुरुषान्तरे निवर्तमानो दृष्टः । यत् पुनरेतत् विशेषदर्शनात् सदृशे तद्भावप्रत्ययो निवर्तत इति मन्यसे एवमेतत् शब्दे तु किं विशेषस्यादर्शनात् सदृशे तत्प्रत्ययस्य तद्भावादेव तत्प्रत्यय इति सन्दिह्यते । अथ प्रत्यभिज्ञानं तद्भावाङ्गवतीति पक्षस्याप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । किं कारणम् प्रत्यभि-

ज्ञानस्यापञ्चविशेषणत्वे नोपयुक्तत्वात् । यत्पुनर्गोशब्दो गोशब्द इति प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरस्तीति । न च गोशब्दस्य गोप्रत्ययकर्तृत्वव्यभिचार इति एतदपि सन्दिह्यते किमर्थम् किं कारणसामान्याङ्गो-
शब्दे गोप्रत्ययस्यानिवृत्तिराहो तद्भावादिति । एतेन तत्प्रत्ययकर्-
तृत्वं व्याख्यातम् । युक्तं तु कारणसामान्याङ्गोशब्दे गोशब्दप्रत्ययस्या-
व्यावृत्तिः । कश्चमिति गोबुद्धौ गोबुद्धिप्रत्ययो न व्यावर्तते न चास्या
गोशब्दबुद्धेस्तत्प्रत्ययकर्तृत्वं निवर्तते तस्मान् तत्प्रत्ययहेतुत्वे प्रत्यभि-
ज्ञानमहेतुः यस्मानुपसम्भविशेष एव निवर्तते तं प्रति तस्य वस्तुनः
किं विशेषोऽस्ति नास्तीति भवन्त एव प्रष्टव्याः । यद्यसि विशेषः
प्रत्ययाव्यावृत्तिरहेतुरनेकान्तात् । अथ नासि एकं वस्तु ज्ञात्मक-
मिति प्राप्तम् । विरोधाद्हेतुः प्रत्ययाव्यावृत्तिश्चाशेषपुरुषविषयत-
याऽधिह्ना । पुरुषमात्रविषयतयानैकान्तिकीति अयं तर्हि हेतुः ॥

विनाशकारणानुपसम्भेः ॥ ३४ ॥

विनाशकारणानुपसम्भेः । यदनित्यं तस्य विनाशकारणमुपस-
म्भते यथा लोहस्य कारणद्रव्यविभागः न तु शब्दस्य तस्माच्चित्यः
शब्द इति ॥

अश्रवणकारणानुपसम्भेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

अश्रवणकारणानुपसम्भेः सततश्रवणप्रसङ्ग इति । शेषं भाष्ये ॥

उपसम्भ्यमाने चानुपसम्भेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३६ ॥

उपसम्भ्यमाने चानुपसम्भेरसत्त्वादनपदेशः । अनुमानेन शब्दस्य

विनाग्रकारणमुपसम्भते । यच्चानुमानेनोपसम्भते न तस्मात्ति । किम-
 नुमानम् सन्तानोपपत्तिरिति । तस्मादनपदेशोऽयं विनाग्रकारणा-
 नुपसम्भेरिति । यस्माद्विषाणी तस्मादस्य इति । किं पुनरचासत्
 विषाणमाहोस्वित् विषाणासम्बन्ध इति । उभयमित्याह यदा विषा-
 णिनमर्थमस्यत्वेन साधयति तदा विषाणमस्येव न विषाणं प्रतिषि-
 ष्यते अस्यविषाणसम्बन्धाभावादानुमानमसदिति युक्तमुक्तमसत्तादन-
 पदेश इति । कर्मत्ववदिति चेत् नाश्रयानित्यत्वात् । अथ मनुषे
 नित्यस्याप्युपसम्भमानस्यात्यन्तमघरणं दृष्टम् । यथा कर्मत्वस्येति ।
 तच्च न आश्रयानित्यत्वात् आश्रयस्य नित्यत्वादाश्रयकारणानुपपत्ति-
 रिति ब्रूमः । कर्मत्वस्य पुनरघरणकारणमाश्रयानित्यत्वमस्ति ।
 तस्मादप्रसङ्ग इति । घष्टायामभिहन्यमानायां तारसारतरो मन्दो
 मन्दतर इति श्रुतिभेदास्मानाग्रशब्दसन्तानो ह्यविच्छेदेन श्रूयते तचेदं
 चिन्त्यते । शब्दस्य व्ययमानस्य यत् तद्भक्तिकारणं तत् किं घष्टास्य-
 माहोस्विदन्ववृत्तीति । यदि घष्टास्यं किमवस्थितमुत सन्तानवृ-
 त्तीति अन्यवृत्तिलेऽपि किमवस्थितमुत सन्तानवृत्तीति । यदि घष्टा-
 स्यमवस्थितं च तदा श्रुतिभेदो न प्राप्नोति । अथ घष्टास्यं सन्ता-
 नवृत्ति युगपदनेकशब्दोपसम्भिसप्रसङ्गः । यावान् घष्टास्येनावस्थितेन
 सन्तानवृत्तिनावाभिव्यक्तस्त्वावानेव शब्द एकस्मिन् काले उपसम्भेत
 घष्टास्यं चाभिव्यक्तिकारणं कथमन्यत्र वर्तमानं शब्दं व्यनक्तीति वा-
 च्यम् अथान्यागतमवस्थितं सन्तानवृत्ति वाभिव्यक्तिकारणं मनुषे
 तदैकस्यां घष्टायामभिहतायां शब्दान् व्यनक्ति न प्रत्यासन्नदेशवृ-
 त्तिषु घष्टान्तरेष्विति नियमश्चेतुर्वक्तव्यः असति शब्दभेदे श्रुतीनां

भेद उपादाद्यित्यर्थः तारो मन्द इति नादोऽभिधीयत इति चेत् न
 शब्दसामानाधिकरण्यग्रहणात् शब्दसमानाधिकरणोऽयं तारमन्द-
 शब्दः प्रवर्तते न नादसमानाधिकरणः तस्माच्छब्दोऽभिधीयत इति ।
 न चासति शब्दविषयत्वे शब्दसामानाधिकरण्यं युक्तम् गीशोत्पन्नव-
 दिति । व्यामोहप्रत्ययः स इति चेत् न निमित्तानभिधानात् । अथ
 मन्यसे तारो मन्द इति शब्दसमानाधिकरणो व्यामोहप्रत्ययो
 भवति । यथा दीर्घः शब्दो महान् शब्द इति । न विशेषहेत्वभा-
 वात् व्यामोहप्रत्यय इति न हेतुरस्ति यदि चायं व्यामोहप्रत्ययो
 भवति व्यामोहप्रत्ययनिमित्तं वाच्यम् । यथा दीर्घशब्द इति
 अविरलसन्तानश्रुतौ शब्दे दीर्घप्रत्ययो भवति यानि खलु दीर्घाणि
 द्रव्याणि तेषामवयवोपचये सति ग्रहणसन्ततिविषयत्वं तस्मान्न्यात्
 शब्दे दीर्घप्रत्ययः न तु नित्यशब्दवादिनो व्यामोहप्रत्ययबीजमसौ-
 त्ययुक्तमेतत् । तुल्यमेतदिति चेत् न तन्निमित्तस्य कदाचिद्भावात् ।
 अथ मन्यसे यस्मानित्यः सन्तानस्तेनापि घण्टास्यमवस्थितं सन्तान-
 वृत्ति चान्यस्यमवस्थितं सन्तानवृत्ति चोत्पत्तिकारणं वाच्यम्
 घण्टास्यमुत्पत्तिकारणं कदाचिच्छब्दानुत्पादयते कदाचिन्नेति नि-
 त्यवत्प्रसङ्गः न प्रसङ्गः कदाचिद्भावात् शब्दानामुत्पत्तिकारणं
 घण्टावृत्ति तत् कदाचिद्भवति कदाचिद्भावे सति सन्तानवृत्ति
 तस्मान्निमित्तभेदानुविधायिनः शब्दाः कदाचिद्भवन्ति सन्तानवृत्ति-
 त्वात् मन्दतरमन्दतमादिभिन्नरूपानुविधायिनं शब्दमुत्पादयन्तीति ।
 तच्च कारणं संस्कार इति । कुतस्तदुत्पत्तिः पाणिसंश्लेषमपेक्षमाणात्
 कर्मणः पाणिघण्टासंश्लेषात् पाणिगतवेगापेक्षात् घण्टार्या कर्म

तत्कर्म पाश्चभिघातमपेक्षमाणं विभागसमकाशं संस्कारं करोति ।
 सा चानन्याध्यात्मिकं वायुसुपपट्टाति सा च वायुनाभिघता पुनः
 कर्म करोति ततः कर्मणः संस्कारः संस्कारेषु पुनः कर्म पुनर्वा-
 यूपपट्ट इत्येवमादिन्यायेन संस्कार उत्पद्यत इति तच्चाप्यस्यातिमा-
 न्यात् अष्टायां महाभूतसोभग्रन्थेरभावस्ततो वायूपपट्टोच्छेदः ततः
 संस्कारश्च इति । न संस्कारोऽस्त्वनुपपन्नधेरिति चेत् अथ मन्यसे
 नैव संस्कारोऽस्त्वनुपपन्नधेः तच्चासत् ॥

पाणिनिमित्तप्रक्षेपाच्छब्दाभावे नानुपपत्तयिः ॥३७॥

पाणिनिमित्तप्रक्षेपाच्छब्दाभावे नानुपपत्तयिः । उक्तार्थं सूत्रम् ।
 यदि संस्कारं शब्दोत्पत्तिनिमित्तं न प्रतिपद्यसे पाणिसंक्षेपाच्छब्दे
 सन्तानोच्छेदो न प्राप्नोति । अथ अष्टास्रः संस्कारः पाणिसंक्षेपाभि-
 वर्तते तथापि कथं शब्दसन्तानोच्छेद इति । न ब्रूमो अष्टासंक्षेपः
 शब्दानुच्छिनत्ति अपि तु पाणिसंक्षेपासंक्षेपात्तद्वृत्तिसंस्कारः स्वर्ग-
 वद्व्यसंयोगविरोधित्वाभिवर्तते निवृत्ते कारणाभावात् कार्याभाव
 इति सन्तानोच्छेदः ॥

विनाशकारणानुपपत्तयेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

३८ ॥

विनाशकारणानुपपत्तयेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । यदिदसु-
 च्यते विनाशकारणानुपपत्तयैर्नित्यः शब्द इति । यदि चस्य विना-
 शकारणं नोपपन्नमते तन्नित्यं धानीमानि शब्दपदवाणि तेषां न

भवता विनाशकारणमुपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानास्मित्यत्ममिति ।
अथानुपखन्धविनाशकारणान्यपि शब्दघट्टणानि अनित्यानि शब्दे-
ष्वेवमित्यनेकान्तः । अथानुमानतः शब्दघट्टणविनाशकारणानि
गम्यन्ते तत्रमाणं शब्द इति न किञ्चिद्वाधितं भवति ।
व्यधिकरणत्वादयुक्तमिति चेत् अथ मन्यसे व्यधिकरणः शब्दः कथ-
मन्यवृत्तिना संक्षेपेण निवर्त्यते । अथ व्यधिकरणोऽपि निवर्त्यते
सर्वघट्टाशब्दोच्छेदप्रसङ्गः तस्मात् पाणिघट्टासंक्षेपसमानाधिकरणः
शब्दः ॥

अस्यर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

अस्यर्शत्वादप्रतिषेधः । अस्यर्शद्ब्रव्याश्रयः शब्द इति सूचार्थः ।
कथमन्यत्र वर्तमानस्य पाणिघट्टासंक्षेपो निवर्तक इति । नोक्तोत्त-
रत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् कारणाभावादन्यशब्दानुत्पादः । धस्यत्पञ्चः
शब्दः स मन्दतरतमादिन्यायेनान्यस्यातिमास्यात् येन केनचिद्विरो-
धित्वात् क्षीयते योऽयं संस्कारः शब्दकारणत्वेन समधिगतः स कि-
मेकोऽनेको वेति सन्दिह्यते । अनेकः संस्कार इति तत्त्वम् शब्दभेदात्
कारणभेदे सति कार्यभेदो बृष्टः यस्यैकः संस्कारः तक्षेपीः पातः
प्राप्नोति अगलैव यावद्गन्तव्यमिति । अथाप्रतिवध्यमाने संस्कारे
द्रव्यं गच्छति न कदाचित्पातः प्राप्नोति तस्मादनेकः संस्कारः ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे । नाद्यं शब्दो गन्धादिभिः सन्निवि-

ह्यो व्यञ्जने विभक्त्यन्तरोपपत्तेः विभागस्य विभागान्तरं चेति विभ-
क्त्यन्तरम् प्रतिद्रव्यविधर्माणस्य शब्दाः सरूपाश्च एकद्रव्याः श्रूयन्ते ।
समासः समुदायः एतच्च स्यर्गवद्रव्यवृत्तिषु न प्राप्नोति गन्धादिवत्
यथा प्रतिद्रव्यमेको गन्ध एव प्रतिद्रव्यमेकः शब्द इति । यन्ता-
नोत्पत्तेश्चेति चार्थः । यद्ययं गन्धादिभिः सन्निविष्टः स्यात् नान्यत्र
वर्तमानः शोच उपलभ्येत तस्मात् यन्तानवृत्तित्वादाकाशामयः
शब्द इति ॥

विकारादेशोपदेशात् संग्रहः ॥ ४१ ॥

विकारादेशोपदेशात् संग्रह इति । संग्रहकारणज्ञापनार्थं
सूचम् ॥

प्रकृतिविष्टद्धौ विकारविष्टद्धेः ॥ ४२ ॥

प्रकृतिविष्टद्धौ विकारविष्टद्धेरिति सूचम् । प्रकृत्यनुविधानादिति
सूचार्थः । विकारे प्रकृत्यनुविधानं दृष्टमिति ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुरिति साधनपक्षे दृष्टान्त-
मात्रादहेतुः ॥

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

दूषणपक्षे नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् इत्यसम्भ्रमम् ।

अतुल्यायाः प्रकृतेः विकल्पात् ते विकारा ब्रह्मदीर्घानुविधानं
तु एकारे नास्तीति ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४५ ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः । यथा द्रव्यभावेन तुल्या-
याः प्रकृतेर्विकारो विकल्प्यते । एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्वि-
कारविकल्पः स्यादिति ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः^(१) ॥ ४७ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेरिति । यदि विक्रियन्ते वर्णाः पुन-
रापत्तिर्न प्राप्नोति ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्ते^(२)रहेतुः । विकारप्राप्तानां पुनरापत्ति-
दर्शनादनेकान्त इति सूचार्थः ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् । सर्वावस्त्वं सुवर्णदर्शनं
न पुनरिकारयकारयोर्धर्मयोः कश्चिद्वर्णात्मा व्यवस्थितो भवति च
इत्वं हित्वा चलमापद्यत इति ॥

(१) अपुनरापत्तेरिति पाठो मुद्रितभाष्यप्रकृतौ । (२) पुनरापत्तेः—पा० १ पु० ।

वर्षत्वाव्यतिरेकाद्वर्षविकाराखामप्रतिषेधः^(१) ॥ ५० ॥

वर्षत्वाव्यतिरेकाद्वर्षविकाराखामप्रतिषेधः । वर्षविकारा अपि न वर्षत्वं व्यभिचरन्तीति । अस्ति वर्षत्वं सामान्यमिति ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्येति परिहारः । इत्यस्य वर्षविकारात्पपत्तिः ॥

नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ५२ ॥

नित्यत्वे ऽविकारात् अनित्यत्वे चानवस्थानात् । नित्या वर्षा इति न युक्तो विकारः व्याघातादनित्या वर्षा इति न युक्तो विकारोऽनवस्थितानां विकारादर्शनात् ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्षविकाराखामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वदर्शनात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्षविकाराखामप्रतिषेध इति विकल्पसमा जातिः ॥

अनवस्थायित्वे च वर्षोपलब्धिवत् तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

अनवस्थाधित्वे च वर्षोपलब्धिवद्विकारोपपत्तिरिति साधर्म्यसमा जातिरभयोरप्युत्तरम् ॥

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

(१) न्यायसूचीनिबन्धे ५० । ५१ इति सूत्रद्वयं न दृश्यते ।

विकारधर्मिणेन नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेः
प्रतिषेधः । नित्या विक्रियन्त इति व्याघातो दोषः । उपलभ्यमा-
नस्य चेकारस्य यत्नानुपपत्तेः वर्षोपलभ्यवदित्यसम्भ्रम् । इतस्य वर्ष-
विकारानुपपत्तिः ॥

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

प्रकृत्यनियमात् । विकारे प्रकृतीनां नियमो दृष्ट इति ।
इकारयकारयोस्तु नियमः तस्मादनियमान्न विक्रियन्त इति ॥

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥

अनियमे नियमान्नानियमः । सूचार्थोऽनियमो नास्तीति ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥

५८ ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः । अनुज्ञात-
प्रतिषिद्धयोरेकत्वानुपपत्तेरिति विरोधः सूचार्थः तस्मादनुपलभ्य-
मानपृथग्धर्मिविशेषाणामादेश इति । यद्येते वर्षा विक्रियेन् ततः
पृथग्विकारलक्षणेषु धर्म्युपलभ्येत न तूपलभ्यते तस्मान्न विक्रियन्त
इति । अथ विक्रियन्ते एवं विकारो भवति ॥

गुणान्तरापत्त्युपमर्दं ह्यासदृष्टिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारो-
पपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५९ ॥

गुणान्तरापत्त्युपमर्दं ह्यासदृष्टिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेः सन्ति
वर्णविकाराः । सूचार्थो गुणान्तरापत्त्यादेरादेश इति । अयं च

विकारादेशोपदेशविचारो भाव्यकारेषैव सम्यक् निरूपित इति
सूचार्थमात्रं निरूपितमिति ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् । ते वर्णा यथादर्शनं विकृता विभक्त्यन्ताः
पदसञ्ज्ञका भवन्ति । अर्थप्रत्ययसर्हि न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति ।
अन्यवर्षप्रत्ययात् । पूर्ववर्षप्रतिसन्धानप्रत्ययापेक्षादर्थप्रत्यय इति ।
विभक्तिर्दयी नामिकी चाख्यातिकी च । नामिकी खादयः
आख्यातिकी तिवादयः । तथा विग्रियमाणं पदं द्वेषा भवति ।
नाम च आख्यातं चाभिधेयस्य क्रियान्तरयोगात् । विग्रियमाण-
रूपः शब्दो नाम यथा ब्राह्मण इति । क्रियाकारकसमुदायः
कारकसंख्याविग्रिष्टः क्रियाकाशयोगाभिधाधिक्रियाप्रधानमाख्यातम्
पचतीति यथा । यदि द्वयी विभक्तिरुपसर्गनिपातासर्हि न पदस-
ञ्ज्ञकाः^(१) । न नाख्यन्तर्भावात् उपसर्गनिपाता नाद्या संगृहीताः^(२) ।
यस्मादाह अथथाज्ञोप इति ते सुबन्तत्वात्तेनैव संगृहीता इति ।
पदेन व्यवहार इति पदार्थस्त्विन्यते नामपदं चाधिकृत्य व्यवहार
इति नामपदं चिन्यते । नामसाधिकारो व्यापकत्वात् यस्मान्नाद्या
सर्व एव पदार्था व्याप्यते तस्माद्गौरित्यस्य पदस्यार्थस्त्विन्यते न पदा-
दर्थ्याधिगतिर्विशेषेनवस्त्वानात् । न हि पदे लक्षरिते कश्चिद्विशेषो
गम्यते तस्मात्पदमवाचकम् । न पदस्य विशेषाविषयत्वात् । क एव-
माह पदेन विशेषो गम्यते अपि तु सामान्यवर्तिपदं विशेषवर्ति

(१) पदसञ्ज्ञाः—पा० १ पु० । (२) नामसंगृहीताः—पा० १ पु० ।

वाक्यम् न च सामान्याभिधानादनर्थकं भवितुमर्हतीति । न सामान्यस्य व्यवहारविशेषाविषयत्वात् । सर्व उपदेष्टा विशेषप्रतिपत्त्यर्थं पदसुच्चारयति । न च सामान्ये प्रेषो न सम्प्रतिपत्तिः तस्मात्पदमवाचकमेवेति । न सामान्यविषयत्वे सति विशेषश्रुतेर्नियामकत्वात् । यदि पदमवाचकं स्यात् न च पदश्रवणात् सामान्यं गम्येत । यद्वाचकं न ततः सामान्यं विशेषो वा गम्यते यथार्थाद् गम्यते च पदात् तत् सामान्यं सामान्यश्रुतेर्विशेषश्रुतिर्नियामिका भवति । यथा गौरिति सामान्याधिगतौ तिष्ठति गच्छतीति विशेषश्रुत्या विशेषो गम्यत इति । कथं पुनरियं विशेषश्रुतिस्तिष्ठति गच्छतीति । नैवेयं केवलाद् विशेषश्रुतिः किं तु पूर्वपदापेक्षया विशेषप्रत्ययहेतुत्वाद् विशेषश्रुतिरित्युच्यते । भवतु वा पदादेवोभयम् एतस्मादेव वा गोशब्दादुभयं गम्यते क्रिया च तत्साधनं च प्रधानोपसर्जनभावस्थानियमेन यदार्थं गोशब्दो गोलनिमित्तो गोलयोगाद्गौरिति तदा गोशब्दात् प्रधानं साधनं गौरगम्यते । क्रिया त्वङ्गभूता विशेषकत्वात् । यदा पुनः क्रियाप्रधानं पदं तदा गोर्भावो गोलमिति । तदा गौरङ्गभूतो विशेषकत्वाद्गम्यते प्रधानं गोलमिति । तदेवं प्रधानोपसर्जनभावस्थानियमेन गोलमिति च पदे गौरिति षोभयं गम्यत इति ॥

तत्र प्रधानोपसर्जनभावमाश्रित्य तदर्थं व्यक्ताकृतिजातिसम्बिधा-
बुपचारात् संग्रहः^(१) । यस्मादर्थं गोशब्दो व्यक्ताकृतिजातिसम्बिधा-
भावेन वर्तमानात् प्रयुज्यते^(२) । अविनाभाववृत्तिस्य सम्बिधिः ।
अतो न ज्ञायते किं व्यक्तिः पदार्थं उताकृतिस्तु जातिरिति ॥

(१) अस्य वाक्यस्य रूपं कश्चिद्दृश्यते । (२) प्रवर्तमानात् प्रयुज्यते—पा० १ पु० ।

याग्रब्दसमूहत्यागपरिग्रहसङ्घाद्व्युपचयवर्णसमा-
सानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्युक्तिः ॥ ६१ ॥

ग्रब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणमिति प्रयोगप्रदर्शनार्थं
याग्रब्दादिसूत्रम् । नामौ याग्रब्दादय इति जातौ प्रयुष्यन्ते
कष्पादभेदात् एका जातिस्तस्या विशेषणमनर्थकम् । या गौस्तिष्ठतीति
या गौर्निषद्येति । एवं शेषेषु । आहतेरप्यभिधायकमेतन्न भवति ।
निष्क्रियत्वादाहतेः न हि निष्क्रिया गच्छति तिष्ठति भवति चेति ।
एवं सर्वत्र । यस्य चाग्नेन विशेषण^(१) तिष्ठत्यादिना योगस्तं गोग्रब्दो-
ऽभिधातुमर्हतीति । कुतः विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वात् । यदि
गोग्रब्दस्य तिष्ठतिग्रब्दस्य चैकमभिधेयं भवति ततो गोग्रब्देन
धर्म्यन्तराणि निराक्रियन्ते तिष्ठतिग्रब्देन च क्रियान्तराणीति वि-
शेषणविशेष्यभावापन्नयोस्तिष्ठतिगोग्रब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते
अन्यथा नेति द्रव्यं व्यक्त्रिति हि नार्थान्तरं तिष्ठतिग्रब्दसहि-
तेन^(२) गोग्रब्देन व्यक्त्रिभिधौयत इति तत्रतिषेधार्थम् ॥

न तदनवस्थानात् ॥ ६२ ॥

न तदनवस्थानादिति सूत्रम् । नाग्नेन गोग्रब्देन व्यक्त्रिमात्रं
द्रव्यसुच्यते । यद्ययं व्यक्त्रिमात्राभिधायकोभविष्यत् तेन यस्यां
कक्षां चिद्ब्यक्तौ प्रत्ययोभविष्यदिति सूत्रार्थः । यदि व्यक्त्रिर्न
पदार्थः कथं या गौस्तिष्ठतीत्यादिप्रयोगः । निमित्तादतद्भावे ऽपि

(१) विशेषणेन—पा० १ पु० । (२) तिष्ठतिषष्टिवेन—पा० १ पु० ।

तदुपचारः । क पुनर्निमित्तादतद्भावे ऽपि तदुपचारो दृष्ट इति तस्योपपादनार्थं सहचरणादिसूत्रम् ॥

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामौष्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशकटान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६३ ॥

अतद्भावे ऽपि तदुपचार इति । अतच्छब्दस्य तच्छब्देनाभिधानमुपचारो यथा यष्टिकाशब्देन द्रव्यविशेषोऽभिधीयत इति यष्टिकाशब्दात्तु पुनः साहचर्याद्ब्राह्मणविशेषो^(१)ऽभिधीयते । यथा यष्टिकाः प्रवेशयेति । एवं सर्वत्र । किं पुनरत्रोपचारबीजं यष्टिका ब्राह्मणा इति । न ह्युपचारबीजमन्तरेणोपचारो लभ्यते । नमूकं साहचर्यमिति साहचर्यं नाम यष्टिकया नित्यसम्बन्धः । यष्टिकासम्बन्धाच्च यष्टिकावानिति स्यान्न यष्टिकेति । यष्टिकावानिति चायं शब्दो मुख्य एवेति । तस्मादुपचारबीजमन्यदक्तव्यमिति । यष्टिकायां तावदयं यष्टिकाशब्दो जातिनिमित्तः यष्टिकालं जातिः सा यष्टिकायां वर्तते तथा यष्टिकालयुक्तया यष्टिकया ब्राह्मणस्य योगः साहचर्यात् संयुक्तसमवेतां जातिं ब्राह्मणे ऽधारोप्य ब्राह्मणं यष्टिकेत्याह । एवं शेषाण्युपचारबीजानि स्वयमुत्प्रेक्षणीयानीति ॥

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६४ ॥

यदि तर्हि गौरिति पदस्य न व्यक्तिरर्थः अस्तु तर्हाकृतिः
(१)तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः । आकृतिः पदार्थः कस्मात्

(१) ब्राह्मणो-पा० ६ उ० । कस्मात्-इत्यधिकम् ६ उ० ।

तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानस्य गौरवः पुरुष इत्येवमादि^(१)सत्त्वव्यव-
स्थानमाकृत्यपेक्षं सिद्धति यदपेक्षा च सत्त्वव्यवस्थानसिद्धिः स गो-
ग्रन्थस्य विषय इति । अत्रापि तदेवोपस्थितं न तदगवस्थानादिति ।
यस्य च जात्या धोगः स गोग्रन्थस्य विषयो नाकृतिजात्ययोगात्
कस्य पुनर्जात्या धोगः नियतावयवव्यूहस्यावयविनः नियतोवयवव्यूहो
यस्य भवति स नियतावयवव्यूहः अन्यपदार्थेन बह्व्रीहिणावयव्य-
भिधीयत इति ॥

व्यक्ताकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्भवके
जातिः ॥ ६५ ॥

अस्य तर्हि जातिः पदार्थः व्यक्ताकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्^(२) प्रोक्ष-
णादीनां मृद्भवके जातिः । यस्मान्मृद्भवके व्यक्ताकृती सः न च
तत्र प्रोक्षणादीनि प्रयुज्यन्ते । न हि गामानय गां देहीति मृद्भवके
प्रेषसम्प्रतिपत्ती भवतः । यदभावान्तचासम्प्रत्ययः स गोग्रन्थस्यार्थः
कस्याभावान्तचासम्प्रत्ययो जातेः । अथ मृद्भवके कस्माद्गोत्वं न जातिः
यस्मान्मृद्भवको गौर्न भवति यस्य गौर्न भवति न तत्र गोत्वं वर्त्तते
यथाश्व इति । अथ मृद्भवकः कस्माद्गौर्न भवतीति अत एव न भवति
यस्मान्मृद्भवक इति । न चायं युक्तः प्रश्नो मृद्भवकः कस्माद्गौर्न भव-
तीति किं कारणम् प्रतिपत्तिबाधितत्वात् भवानप्येवमर्थे प्रतिप-
द्यते नायं गौरिति । प्रतिपत्त्या च प्रश्नो बाध्यत इति । अथ मृद्भवके
गोग्रन्थः स्तुतः आकृतिसामान्यात् चित्रादिवदिति । सर्वगतेति चेत् ।

(१) इत्यादि—पा० १ पु० । (२) व्यक्ताकृत्योरप्यप्रसङ्गात्—पा० १ पु० ।

अथ मन्यसे सर्वगता जातिः सोत्पद्यमानेन यथा गवा सम्बद्धते
तथा मृद्भवकेनापीति अस्ति मृद्भवके गोत्वं नामभ्युपगमात् केन
सर्वगतत्वं जातेरभ्युपगम्यते अपि तु स्वविषये सर्वत्र वर्त्तत
इति सर्वगतेत्युच्यते । कः पुनर्गोत्वस्य स्वोविषयः । यत्र गोत्वं
वर्त्तते क पुनर्गोत्वं वर्त्तते यत्र गोत्वनिमित्तोऽनुवृत्तप्रत्ययो
भवति । क पुनरनुवृत्तप्रत्ययं गोत्वं करोति यत्तस्य साधनं कः
पुनर्नित्ये गोत्वे गोः साधनार्थः यत्नेन व्यच्यते । न हि कक्षुदादि-
मदर्धव्यतिरेकेण गोत्वस्य व्यक्तिरस्ति^(१) । न हि पिण्डेभ्योऽर्धान्तरं
गोत्वं पिण्डान्तरालेष्वदर्शनादिति केचित् । न विकल्पास्तुपपत्तेः
पिण्डान्तरालेष्वदर्शनादिति^(२)ब्रुवाणः पिण्डान्तरालं पर्यनुयोच्यः ।
किमिदं पिण्डान्तरालं किमाकाशम् आहो अभाव उत द्रव्यान्त-
रम् । यद्याकाशम् न तत्र गोत्वं न ह्याकाशं गौरिति । एतेनाभावो
द्रव्यान्तरं च व्याख्यातम् । विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वात् अयं
च पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाक् प्रत्यय उपजायमानो निमित्तान्तराद्भवति
दृष्टा खलु पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाजां प्रत्ययानां निमित्तान्तरा-
दुत्पत्तिः । यथा वस्त्रचर्मकम्बलेषु नीलप्रत्यय इति । आकृतिसामा-
न्यादिति चेत् । अथ मन्यसे सत्यमयमस्तु पिण्डव्यतिरेकनिमित्ताद-
नुवृत्तिप्रत्ययो भवति । न पुनरस्य जातिनिमित्तं अपि तु यच्छिरः-
पाणिपादाकृतिसामान्यं तस्मादनुवृत्तिप्रत्यय इति । न पिण्डवद-
साधारणत्वादाकृतेः यथैव पिण्डाः पिण्डान्तरवृत्तयो न भवन्ति
तथाकृतिरपि एकपिण्डवर्त्तित्वात् पिण्डान्तरवर्त्तिनी न भवति ।

(१) व्यक्तिरिति—पा० १ पु० । (२) अपचसादिति—पा० ६ पु० ।

आहतेः पिच्छान्तरवर्तित्वमभ्युपगम्यते नास्ति विवादेनार्थ इति । अथ पिच्छव्यतिरिक्तं सामान्यं नाभ्युपगम्यते तथाप्येकसामान्यनिराकरणात् समानप्रत्ययबीजमन्य^(१) इत्यर्थं स्यात् । न ह्यसति सामान्ये समानप्रत्ययं पश्चाम इति । असत्यपि सामान्ये दृष्टः सामान्यप्रत्यय इति चेत् अथ मन्यसे यथा सामान्येष्वसति सामान्यान्तरे ऽनुवृत्तप्रत्ययो दृष्टो गोत्वादिषु इदं सामान्यमिदं सामान्यमिति । तस्मादनैकान्तिकत्वाद्-नुवृत्तिप्रत्ययोऽसाधनमर्थान्तर^(२)निमित्तप्रतिपादन इति । ज्ञानभ्युपगमात् । न मया गोत्वघटत्वाश्लेषु निर्निमित्तः सामान्य^(३)प्रत्ययो-भ्युपगम्यते तस्मादनुत्तरमेतत् । सूत्रव्याघात इति चेत् । यदि मन्यसे सामान्येषु सामान्यमस्तीति ननु सूत्रव्याघातः सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात् तत एव ज्ञानमिति । न सूत्रार्थापरिज्ञानात् अयं सूत्रार्थो यथा द्रव्यमिति प्रत्ययो द्रव्यत्वविशेषणाद् द्रव्ये भवति न पुनः सामान्यविशेषेष्वेवमिति । न पुनरयं सूत्रार्थो निर्निमित्तोऽनुवृत्तिप्रत्यय इति । किञ्चिन्निमित्तमिति चेत् अथ मन्यसे गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययस्य किं निमित्तं यतः सामान्यमिति भवति कुतः सामान्यमिति भवति अनेकार्थसमवायात् । यथा गोत्वमनेकार्थसमवायि तथाश्वत्वादीत्यनेकार्थैस्तत्समवायस्य समानत्वात् गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय इति । पाचकादिशब्दवदिति चेत् अथ मन्यसे यथा पाचकादिशब्दा अनुवृत्तप्रत्ययासु भवन्ति न च पाचकत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति तथा गवादिष्वनुवृत्तप्रत्यय इति न हेत्वार्थापरिज्ञानात् विशेषप्रत्ययानामाकस्मिकत्वादित्यस्य हेतोः

(१) सामान्यमन्य—पा० १ पु० । (२) असाधारणमर्थान्तर—पा० १ पु० ।

(३) समान—पा० १ पु० ।

पिण्डप्रत्ययव्यतिरिक्तस्य प्रत्ययस्य निमित्तान्तरादुत्पाद् इत्ययमर्थः
 न पुनः सर्वोऽनुवृत्तिप्रत्ययः सामान्यादेव भवतीति । एवं सति
 पचनक्रियायां यत् प्रधानं साधनं तत्पाचकग्रन्थेनोच्यते । तच्च
 प्राधान्यं पाचकान्तरेऽप्यस्तीति न दोषः । यद्यनेकारुवृत्तिं गोलं
 तत् किं प्रतिपिण्डं परिषमाप्या वर्त्तते अथैकदेशेनेति । किं चातः
 यदि प्रतिपिण्डं परिषमाप्या वर्त्तते पिण्डवदसाधारणत्वाच्च सामान्यं
 भवितुमर्हति अथैकदेशेन वर्त्तते तथापि नैकमनेकच वर्त्तते कि-
 न्वनेकमनेकचेति तस्मात्^(१) प्रदेशाः सामान्यस्य वर्त्तन्त इति । ये
 ते^(२) एकदेशाः सामान्यस्य पिण्डेषु प्रत्येकं वर्त्तन्ते ते किं सामान्या-
 त्मका उत नेति । यदि सामान्यात्मका एकमेकच वर्त्तत इति
 प्राप्तम् न चैकमनेकच वर्त्तमानं सामान्यमिति युक्तं वक्तुम्^(३) अथा-
 सामान्यात्मकाः शून्यमभिधानम् सामान्यस्यैकदेशाः प्रत्येकं वर्त्तन्ते
 इति तैरपि देशैः सामान्यं पूर्ववद्वर्त्तत इति पूर्ववत्प्रसङ्गः । न चान्या
 गतिरस्ति तस्मान्नेकवृत्तिं सामान्यमिति न विकल्पानभ्युपगमात्
 नायं विकल्पोऽस्ति गोलं प्रत्येकं पिण्डेषु परिषमाप्य वर्त्तते अथ
 प्रदेशेन वर्त्तत इति तस्माद्विकल्पानभ्युपगमाद्प्रश्नोच्यं कस्माद्गोल-
 स्वावयविसमुदायत्वानभ्युपगमात् । न गोलमवयवि न समुदायः
 समुदायस्य भाग एकदेशग्रन्थः अवयविनस्वावयवे यदा न कि-
 ङ्चित्परिहायाशेषमभिधीयते तदावयविनोऽवयवानपेक्ष्य ऋत्नग्रन्थः
 समुदाये च समुदायिनोपेक्ष्य न च गोलमवयवी न समुदायः
 तस्मान् ऋत्नैकदेशग्रन्थौ स्तः न चेत्तचेतौ ग्रन्थौ स्तः तस्माद्गोलं

(१) तस्मात्—पा० १५० । (२) येनेति—पा० १५० । (३) युक्तवक्तुम्—पा० १५० ।

किं क्लृप्तेन वर्त्तते उतैकदेशेनेति न युक्तः प्रश्नः । उक्तं चात्र
 एकमनेकत्र वर्त्तत इति प्रतिजानानो नातुयोक्तव्यः । कस्मादुभयेन
 व्याघातादिति । कथं तर्हि गोलं गोषु वर्त्तते आश्रयाश्रयिभावेन
 कः पुनराश्रयाश्रयिभावः समवायः तत्र वृत्तिमद्गोलम् । वृत्तिः सम-
 वाय इतीहप्रत्ययहेतुत्वादित्युक्तम् न गोलं गव्यगविवृत्त्यभावादिति
 चेत् अथ मन्यसे यदिदं गोलं गोव्वनुवृत्तिप्रत्ययकारणं तत् किं
 गवि वर्त्तते आश्रयिदगवि यदि तावद्गवि प्राक् गोलयोगाद्गौरै-
 वासाविति व्यर्थं गोलम् । अथागवि न आश्रयपि गोलयोगाद्गौरैः
 प्राप्नोति । न चान्या गतिरस्ति तस्मान्न गोत्वाद्नुवृत्तिप्रत्यय इति
 न विकल्पानभ्युपगमात् न गवि गोलं नागवि प्राक् गोत्वात्साधौ
 गौरिगौरिरिति । किं कारणम् उभावेतौ विशेष्यप्रत्ययौ न
 विशेष्यसम्बन्धमन्तरेण भवतः न च प्राक् गोलयोगाद्गव्यं विद्यते न
 चाविद्यमानं गौरित्यगौरिरिति च प्रकृतं व्यपदेशुम् यदैव वस्तु तदैव
 गोत्वेनाभिसम्बन्धान् इत्यनास्यदो विकल्पः । एतेन सत्तासम्बन्धस्य
 सदसद्विकल्पो व्याख्यातः । न सतः सत्तासम्बन्धः नासतः । यदैव
 तद्वस्तु तदैव सत्तया सम्बन्धमिति सदसदाश्रयो दोषोऽनुपपन्न इति
 तस्मादुपपन्ना जातिः । न चासौ मृद्ववक इति यदभावात् तत्रा-
 श्रयत्ययः स पदार्थ इति ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६६ ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः । जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्तौ
 अपेक्षेत व्यक्ताकृती इति प्राप्ते प्राधान्यादाकृतेः पूर्वनिपातः किं पुनः

प्राधान्यम् आकृतिविशेषणत्वं व्यक्तेः यस्माद्वाक्या विशेष्यमाणा आ-
कृतिर्जातेर्किञ्च भवति तस्मात् प्रधानमाकृतिः न चागृह्यमाणाया-
माकृतौ व्यक्तौ च जातिमात्रं शब्दं शब्दाद्भवत्ये तस्मान्न जातिरपि
पदार्थः । न च वै यथार्थेन न शब्दं भवितुम् । कस्मिं पदार्थौ
व्यक्त्वाकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥

व्यक्त्वाकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६७ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः किं विशिष्यते प्रधानोपसर्जनभावस्यानिय-
मेन पदार्थत्वम् यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च गौक्षिष्ठति गौर्निषेधेति
तदा व्यक्तेः पदार्थः अङ्गं जात्याकृती जातावाकृतौ च स्थानगमनादी-
नामभावाद्यच्च सम्भवः स पदार्थ इति । यदा पुनर्भेदो न विवक्षितः
सामान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थः यथा गौर्न पदा स्पर्ष्ट्वेति आकृ-
तेषु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्य इति स्वयमुत्प्रेक्ष्य इत्ययमर्थः क्व पुनराकृतेः
प्राधान्यं दृष्टं यथा पिष्टकमय्यो गावः क्रियन्तामिति । तदेतद्दृष्टं
प्रयोगेषु प्रधानोपसर्जनभावः स्वयमुत्प्रेक्ष्यत इति । न व्यक्त्वाकृति-
जातयः पदार्थ इति केचित् कुतः विकल्पासुपपत्तेः सदित्येतदेव
व्यापकत्वादुपादाय चिन्त्यते सदित्यनेन पदेन पुनर्जातिरभिधीयते
पिण्डो वा समन्वो वा जातिमान् वार्थः । तच्च न तावज्जातिरभिधीयते
भेदार्थैरभिन्नविभक्तिकत्वात् यद्ययं जातिवाचकः सच्छब्दो भवति
सद्रव्यमिति भेदवाचिना द्रव्यशब्देन सद्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं न
प्राप्नोति न हि भिन्नार्थवाचकानां सामानाधिकरण्यं पश्यामः न हि
गवाश्चमिति सामानाधिकरण्यं दृष्टम् । अथ द्रव्यादिदृष्टित्वात्सनाया

एव द्रव्यादिशब्देः स च सामानाधिकरण्यम् तथापि पारतन्त्र्यासक्त्या
 या गुणत्वं गुणगुण्यभिधायिनोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यं न बृह-
 मिति यथा शब्दस्य गौह्यमिति । एतेन सम्बन्धो व्याख्यातः । स च शब्दः
 पिच्छानां वाचको भविष्यतीति न युक्तं पिच्छानामानन्त्यात् न स्त्रो-
 कस्य शब्दस्थानेकद्रव्यगुणप्रपञ्चेन सम्बन्ध आख्यातुं शक्यः न चानाख्याते
 शब्दार्थसम्बन्धे शब्दादर्थप्रतिपत्तिर्युक्ता स्वरूपमात्रप्रतीतिः व्यभिचारा-
 च । स च शब्दश्च वषाच्च द्रव्यगुणकर्माणीति परिश्रवमाना बुद्धिरवतिष्ठते ।
 न च यस्मादभिधानात् परिश्रवते बुद्धिस्तदभिधानमिति युक्तं वक्तुम्
 तस्मात् स च शब्दो भेदानां न वाचक इति । जातिमन्मात्राभिधाय-
 कोऽपि स च शब्दो न भवति कस्मादस्त्रतन्त्रत्वात् न हि स च शब्दात्त-
 न्नेदा घटादयो गम्यन्त इति तदद्वैतादिभेदानाच्चेपात् सामानाधि-
 करण्यभावः । अथवा अस्त्रतन्त्रत्वादिति स च शब्दः प्राधान्येन सता-
 र्था वर्तते । तत्र वर्तमानस्तददित्युपचर्यते यच्च यत्र वर्तमानमन्य-
 चोपचर्यते न तत्तस्याभिधायकं मच्चशब्दवदिति । उक्तं चात्र
 किमुक्तम् तद्वतामानन्त्यात् न स च शब्देनाभिधानं युक्तमिति तदिति
 च न गुणसाख्यात् प्रत्ययसङ्गतिः । यथास्त्राभिशब्दस्य धृत्ये न
 गुणोपरागात् । यथा नीलः स्फटिक इति क्रमवृत्त्यभावात् युगपदस-
 म्भवाच्च । अयथार्थज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मान्न जातिमन्मात्रा-
 भिधायकोऽपि असधारणविशेषाभिधायको भविष्यतीति न युक्तम् ।
 अन्यत्र प्रत्ययाभावप्रसङ्गाच्च । न चान्या गतिरस्ति तस्मादन्या-
 पोषकश्रुतिरिति । अन्यपदार्थान्तरा^(१)पोषं हित्वाचै कुर्वती श्रुति-

(१) अन्यशब्दार्थान्तरा—पा० १ पु० ।

रभिधत्त इत्युच्यत इति । अत्रास्माभिर्यत्त्वाकृतिजातयः पदार्थ इति प्रधानोपसर्जनभावस्त्वानियमेन व्यवस्थापितमेकान्तवादिगद्यैते दोषा इति । न चेते दोषाः कथमिति यत्तावत्सत्ताशब्दः सत्ताया न वाचक इति तन्न व्याघातात् सत्ताशब्दो न सत्तावाचक इति व्याहृतमुच्यते । कथं वा तदवाचकत्वे सति सत्ताशब्द इत्यभिधीयते । भवद्भिप्रायेणाभिधीयत इति चेत् । अथ मन्यसे नैव नः सिद्धान्ते सत्तादिशब्दाः सन्ति किं तु भवद्भिः सत्ताशब्दो द्रव्यगुणकर्माशब्दा इति च परिकल्प्य व्यवहारः क्रियते । ततोऽस्माभिरपि युगद्भिप्रायानुविधानेन सत्ताशब्दा इति वाचका उपसर्जन इति । न व्याघातानिष्टत्तेः । सदित्येवमादीनि पदानि लोकप्रसिद्धानि केव्यर्थेषु वर्तन्त इत्युभयोर्विचारः । वयं तु ब्रूमः सत्ताशब्दः सत्तायां वर्तते त्वं पुनर्नवीषि सत्ताशब्दो न सत्तायामिति । एवं ब्रुवाणो मया विरोधेन प्रत्यवस्थीयते विरोधोद्धारं वास्तुक्त्वा स्वप्नतेनाभिधीयत इति ब्रुवाणो न व्याघातमतिवर्तसे । यस्मिन्मुच्यते त्वया परिकल्पिताः सत्ताशब्दा इति तदपि न परिकल्प्यविषयानभिधानात् परिकल्प्यस्य च विषयोऽतथाभूतस्य तथाभाविभिः सामान्ये सत्यधारोपिततद्गुर्मेणः प्रधानार्थप्रतिपत्तिः यथा स्थाणौ पुरुष इति । यदि चामी शब्दाः परिकल्पिता भवन्ति प्रधानमेषां वाच्यम् न हि निष्प्रधानं परिकल्प्यम् । यत्पुनरेतद्देदोऽर्थैरभिन्नविभक्तिकत्वादिति । तन्न समानार्थापरिज्ञानात्^(१) न ब्रूमः सत्ताशब्देन द्रव्यशब्दस्य सामानाधिकरण्यम् अपि तु सत्तायाः प्रधानसाधनवाचिना सत्त्वशब्देन द्रव्यगुणकर्माशभि-

(१) सामानाधिकरण्यार्थापरिज्ञानात्—पा० १ पु० ।

भिधौयन्ते इत्यत्र गुणकर्मग्रन्थैरपीतरेतरविशेषणविशेष्यभावापत्तेस्तान्येव
एवं च सति युक्तं सामानाधिकरण्यमुभयोः सद्रव्यग्रन्थयो^(१)रेकवि-
षयत्वात् यदा पुनरयं सत्ताग्रन्थः सत्ताप्रधान एवाङ्गभूतं साधन-
मभिधत्ते न तदा सामानाधिकरण्यम् द्रव्यस्य सन्नेति भवति । तस्मात्
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरदोषः विभक्तिभेदगिनयमाहुषगुण्यभिधा-
यिनोः सामानाधिकरण्यस्यासिद्धिः सद्रव्यग्रन्थयोरिति एतदनेन
प्रत्युक्तम् । एतेन सम्बन्धो व्याख्यातः । कथमिति न सच्छब्देन सम्बन्धो
ऽभिधौयते अपि तु सम्बन्धिग्रन्थेनैव सम्बन्धस्य गुणः न सच्छब्दो गुण-
ग्रन्थः न च गुणग्रन्थेन द्रव्यवाचिनः ग्रन्थस्य सामानाधिकरण्यमस्तीति ।
यत्पुनरेतदानन्त्या^(२)ञ्ज जातिग्रन्थो भेदानां वाचक इति । कश्चैवमाह
जातिग्रन्थो भेदानां वाचक इति स्वयम्ययुक्तां वाचोयुक्तिं भवान् प्रति-
षेधति । यदि तर्हि भेदानां वाचकः कथं सच्छब्देन द्रव्यगुणकर्माण्य-
भिधौयन्ते^(३) । न चायं भोः सच्छब्दो जातिग्रन्थः अपि तु भेदग्रन्थ
एवायम् भेदग्रन्थेन च भेद एवाभिधौयत इति न किञ्चिद्वाच्यते । कथं
न वाच्यते यदा सच्छब्द एको भेदानामानन्त्यं तदवस्थमेव । न चैकस्या-
नेकेन सम्बन्धः शक्य आख्यातुम् न चानाख्याते सम्बन्धे ग्रन्थार्थप्रति-
पत्तिर्युक्तेति न केवलानामनभिधानात् । यो हि सच्छब्देनाविशेषणानि
द्रव्यगुणकर्माण्यभिधौयन्त इत्यभिधत्ते तं प्रत्येष दोषः । अस्माकं तु
द्रव्यगुणकर्माणि सत्ताविशेषणान्यभिधौयन्ते । यत्र यत्र सत्तां पश्यति
तत्र तत्र सच्छब्दं प्रयुक्ते एका च सत्ता तत्प्रत्ययस्यानुवृत्तेः तस्मान्ने-

(१) सच्छब्दद्रव्यग्रन्थयोः—पा० १५० । (२) पुनरेतदस्यानन्त्या— पा० १५० ।

(३) उच्यन्ते—पा० १५० ।

दानामानग्यं न दोषः । कस्यायमेवभूतः साध्यसाधनभावः शब्दं पञ्चसि आनग्यादिति वस्तुधर्मं हेतुत्वेनाभिधत्स इति । अथ भेदा एव जातिशब्दा वाच्यत्वेन पञ्चीक्रियन्ते तथापि नाम्नी न व्यतिरेकी च दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानग्यादिति । अथाप्येकदेशान् पञ्चीकृत्यानग्यादिति हेतुः एकदेशो दृष्टान्त इति अयमपि न विरोधात् । एवं च सति न कश्चित्पदार्थो वाच्यः न कश्चिच्छब्दो वाचक इति वाच्यवाचकभावनिरुक्तौ विशेषणमनर्थकम् एते न वाच्या एते न वाचका इति । यत्पुनरेतद्वाग्भिचारादिति न व्यभिचारविषयापरिज्ञानात् । व्यभिचारी हि नाम स ज्ञेयः यः स्वविषयतज्जातीयवृत्तित्वे सत्यन्यत्र वर्तते न पुनरथं सच्छब्दः स्वविषयव्यतिरेकेषासति वर्तते । तस्मादस्थाने व्यभिचारदेशनेति हेतुभावानभ्युपगमाच्च । केन वाच्यहेतुरभिधीयते द्रव्यं गुणः कर्म सत्त्वादिति तस्मादयुक्तमेतदपि भेदावाचकत्वप्रतिषेधाद् द्रव्यसच्छब्दयोः सामानाधिकरण्यामिति न वक्तव्यम् व्याघातात् । न च कश्चिच्छब्दो द्रव्यवाचकः द्रव्यसच्छब्दयोश्च सामानाधिकरण्यामिति व्याहृतम् । यत्पुनरेतत् तद्वतो नास्त्वन्मत्वादिति न किञ्चिद^(१) सच्छब्देन तद्भेदा घटादयो गम्यन्ते तद्दृष्टादिभेदानाच्चेपात् सामानाधिकरण्याभाव इति । तत्र उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् सद्रव्यशब्दयोरेकविषयत्वात् सामानाधिकरण्यामिति तद्दृष्टादिभेदानाच्चेप इति वा युक्तम् सच्छब्देन सत्तासाधनानां द्रव्यगुणकर्मणामाच्चेपात् । सत्ताशब्देन द्रव्यगुणकर्माणि नास्त्वित्यन्ते न पुनः सच्छब्देन शक्यते वक्तुं^(२) सत्ताशब्देनापि गुणभूतानि गम्यन्ते

(१) न चक्षु—पा० १ पु० । (२) सत्त्वशुक्तम्—पा० १ पु० ।

इति सदिति चायं सञ्चब्दः कस्यस्याभिधेयो योऽस्मात् प्रतीयते स तस्यार्थ इति कोऽस्यार्थः विभज्यते सत्ता तद्योगोऽर्थांतरमिति चयोऽर्थाः । तत्र प्रधानोपसर्जनभावविवक्षायां प्रधानं साधनं गम्यते अङ्गं सत्ता च तद्योगश्च किञ्चित्तः प्रधानाङ्गभावः अर्थकृतः यदा सत्ता किञ्चित्कुर्वते तदा सत्ता विशेषणं पदार्थसुपादाय किञ्चित् करोति तत्रप्रधानम् अङ्गं सत्ता प्रधानप्रत्ययहेतुत्वात् । यस्मात् सत्तया पदार्था विभज्यते अङ्गहीने प्रत्ययनिवृत्तेः यत्र तदङ्गं सत्तादिकं नास्ति न तत्र सदिति प्रत्ययः । तदेवं तद्वद्वटादिभेदानाच्चेपादित्ययुक्तम् । यत्पुनरेतत्सञ्चब्दः सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तत इति तत्र वर्त्तमानस्य इदुपचर्यत इति तत्र सञ्चब्दविषयापरिज्ञानात् । न भवता सञ्चब्दस्य विषयो व्यञ्जायि क एवमाह सञ्चब्दः सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तत इति यथा च सञ्चब्दस्य द्रव्यगुणकर्माणि सत्तासाधनभावाद्विषय इति तथा चोक्तम् । एतेन भेदानामानर्थ्यं प्रत्युक्तम् । सञ्चब्दस्य विषयः सत्तासाधनं विषयश्च सत्तासाधनभूत एक एवेति । यत्पुनरेतत्तदिति च न गुणसारूप्यात् प्रत्ययसङ्गन्तिर्यथा स्नामिशब्दस्य भृत्य इति । अस्यार्थः स्नाम्यनुकारित्वाद्भृत्ये स्नामिशब्द इति । एतत्तु न बुद्ध्यामहे प्रत्ययानां सङ्गन्तिरिति । यदि स्नामिप्रत्ययविषयत्वं तत्र प्रत्ययसङ्गन्तिः न हि स्नामिप्रत्ययो भृत्ये भवति केवलं गुहतां प्रियतां वा सम्पश्यन् स्नामिशब्दं युगपद्भूतं तत्र प्रयुक्ते । यथा च भृत्यः स्नाम्यनुकारित्वात्^(१) भृत्यः स्नामीत्युपचर्यते^(२) न पुनरेवं सत्ताशब्दः

(१) करवाद्—पा० १ पु० । (२) उच्यते—पा० १ पु० ।

कदाचिदपि द्रव्यादिषु वर्तत इति । यदा तु सतां भावः सत्तेति तदा सतां विशेषकत्वानुपभूतानां सत्ताशब्देनाभिधानं विशेषकत्वसुपचारः । एतेनैव गुणोपरागाद्यथा नीलः स्फटिक इति प्रत्युक्तम्^(१) । यत्पुनरेतत् क्रमवृत्त्यभावाद्युगपदसम्भवाच्चेति अस्वार्थः । सत्ताशब्दः सत्तायां क्लिप्तं वर्त्तित्वात् तदति वर्त्तत इति । न चैवं पश्यामः युगपदपि न सम्भवति सत्ताप्रत्ययस्य द्रव्यप्रत्ययस्य न युगपद्भवतः । एतदपि न उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । नाच क्रमो न युगपत्प्रत्ययः सत्प्रत्ययस्य साधनविषयत्वात् । एतेनायथार्थज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गादिति प्रत्युक्तम् । एवं हि क हेतुप्रधाननिरासाद्ध्यवस्थितं व्यक्ताहतिजातयः पदार्थ इति । न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति विशेषणार्थक्यम् न हि कश्चिच्छब्दो भवता भेदानां वाचकत्वेनाभ्युपगम्यते विशेषणं नाम विशेष्ये च सति सामान्यप्रतिपत्तौ च भवति नास्य किञ्चिद्विशेष्यमस्ति न च जातिशब्दस्य कश्चित्पदार्थां वाच्योऽभ्युपगम्यते तस्माद्विशेषणार्थक्यम् । विरोधाच्च यदि चायं जातिशब्दो भेदानां वाचकोभविष्यदपि तर्हि जातिशब्द एव नाभविष्यत् न ह्यन्यपदार्थवाचकानां तच्छब्दत्वं सम्भवति कथं वा भेदवाचकत्वे सति जातिशब्द इत्युच्यते यद्योच्यते न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति तथा तत् को हि स्वप्नात्मा^(२) जातिशब्दवाच्यान् भेदानभ्युपैति । यदि च जातिशब्दवाच्या भेदा न भवन्ति अन्यशब्दवाच्यास्तर्हि प्राप्नुवन्ति । अन्यान्यशब्दवाच्या अपि न भवन्ति ते न जातिशब्दवाच्या नान्यशब्दवाच्या इत्युभयावाच्यत्वे किमस्य विशेषणस्य सामर्थ्यं न जातिशब्दो भेदानां

(१) एतत् प्रत्युक्तम्—पा० १५० ।

(२) स्वप्नात्मा—पा० १५० ।

वाचक इति । अत एव वक्तव्यं^(१) न वाच्या भेदा अवाचकाः शब्दा इति । अथ मन्यसे परमतव्यपेक्षयैतदुच्यते । न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति ज्ञानभ्युपगमात् न हि कश्चित्तास्त्रिकोऽस्ति यो जातिशब्दवाच्यान् भेदान् प्रतिपद्यते जातेरप्यवाचकत्वे व्याघातो जातिशब्द इति न हि यो यस्यावाचकः स तच्छब्द इति शक्यं वक्तुम् न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति । कस्य तर्हि वाचकः भेदावाचकत्वप्रतिषेधादन्यवाचकत्वमाघातम् अप्यान्यवाचकत्वमपि नेष्यते अर्थविशेषणं जातिशब्दो भेदानां न वाचक इति सर्व एव शब्दा अर्थानां न वाचका इति युक्तं वक्तुम्^(२) । अथावाचकाः शब्दा अवाच्या अर्था इत्ययुक्तं चैतत् व्याघातात् अवाचकाश्च शब्दा भवन्ति अवाचकत्वं च शब्दानां शब्देनैव प्रतिपाद्यत इत्यवाचकत्वे शब्दानां प्रतिज्ञाहेतोर्याघातः न हि जातिशब्दो भेदानां वाचक इति प्रतिज्ञाहेतुरानन्यादिति । स्वभयं च वचनात्मकमित्युभयस्यावचनात्मकत्वाद्वाघातः^(३) । शब्दांश्चावाचकान् प्रतिपद्यमानेन लोकप्रतिपादनोपायोऽन्यो वक्तव्यः । अन्यथाभ्युपगत^(४) इति चेत् अथ मन्यसे न मया शब्दा अवाचका अभ्युपगम्यन्ते नाप्यर्था अवाच्याः अपि तु यो भवद्विर्वाच्यवाचकन्यायोऽभ्युपगम्यते सोऽस्माभिर्निराक्रियते । अस्माकं तु शब्देनान्यापोह-
 क्षणं जातिरभिधीयत इति विप्रिय वक्तव्यम् यद्यन्यथा शब्दा अर्थानामभिधायका भवन्ति विप्रिय वक्तव्यम् । अस्मत्प्रकृतजात्यादिशक्तिरेकेण जात्यादिशब्दा न जात्यादीनां वाचका इति खल-

(१) वाच्यम्—पा० १ पु० ।

(२) युक्तवक्तव्यम्—पा० १ पु० ।

(३) अवाचकत्वाद्वाघातः—पा० १ पु० ।

(४) अभ्युपगम—पा० १ पु० ।

पानभिधानाच्च । न च समानप्रत्ययकारणता^(१)व्यतिरेकेण जातेः स्वरूपं निर्देष्टुं शक्यम् न चानुवृत्तिप्रत्ययः प्रत्याख्यातुं शक्यः न च विशेष-प्रत्ययेनाकस्माच्छब्दं भवितुं यतोऽयं प्रत्ययः सा जातिरिति नास्ति विवादः । एतावद्यथाश्रुतिवाक्ये दोषः । अथ जातिशब्दा वाच्यत्वेन भेदा अपि^(२) पक्षीक्रियन्ते । एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थं यावन्त एते वाक्यदोषास्तो सर्वे प्रसज्यन्ते एवमेकदेशपक्षीकरणे ऽपि विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः पूर्वदोषानुवृत्तिः । यदपीदमुच्यते द्रव्यसच्छब्दयोः सामानाधिकरण्यमिति तदपि न व्याघातात् । द्रव्यसच्छब्दयोश्च सामानाधिकरण्यं न च भेदवाचकाः शब्दा इति व्याहृतम् । उपचारतो न व्याघात इति चेत् । अथ मन्यसे सद्व्यग्रशब्दावेतौ उपचारतोऽभिधीयेते कथमिति द्रव्यशब्देनाद्रव्ययुदासः सच्छब्देनासद्रव्ययुदासः तावेतावसदद्रव्ययुदासरूपेण प्रवर्तमानौ एकमर्थं ब्रुवाते इति सामानाधिकरणावित्युच्यते मुख्यतस्तु न कश्चिद्विधानतः शब्दो वाचक इति न सुख्यासम्भवात् मुख्यतः सद्व्यग्रशब्दप्रयोगे सति तेन सामान्यादतथाभूत उपचार इति युक्तम् न त्वेवं वादिनां प्रधानमस्ति न च प्रधानमन्तरेणोपचारः सम्भवति न चान्यापोहवादे उपचारो युक्तः उभयोः प्रधानशब्दत्वात् । यथा सिंहशब्दः सिंहे वर्तते ऽसिंहरूपयुदासेन तथा माणवकेऽपीति तुल्यवृत्तित्वात् कस्मादुपचार इति । यत्पुनरेतदन्यशब्दार्थापोहः^(३) शब्दार्थ इति तदप्ययुक्तम् विधानशब्दार्थसम्भवे सत्याद्या प्रतिपत्तिः^(४) यदि विधानशब्दार्थो भवति

(१) कारणत्व—पा० १ पु० । (२) भेदा एव—पा० १ पु० ।

(३) चान्यार्थापोहः—पा० १ पु० । (४) प्रवृत्तिः—पा० १ पु० ।

ततो विधीयमाणग्रन्थार्थप्रतिपत्तौ यस्यां तस्मान्न्यत्र^(१) प्रतिषेधः इत्यु-
पपन्नः प्रतिषेधः यस्य पुनर्विधीयमाणः पदार्थो नास्ति तस्यास्यां प्रति-
पत्तिमन्तरेण कथं प्रतिषेधः^(२) यावच्चैतरं न प्रतिपद्यते तावदितरं न
प्रतिषेधतीति । यथा गौरिति पदस्यार्थोऽगौर्न भवतीति यावच्च गां
न प्रतिपद्यते तावद् बज्रविप्रतिपत्तिर्न युक्ता यावच्च गां न प्रतिपद्यते
तावद्गवोत्युभयप्रतिपत्त्यभावः । पश्चाद्यमन्यापोहः अगौर्न भवतीति
गोग्रन्थस्यार्थः स किं भावोऽयाभाव इति । यदि भावः किं गौरिगौ-
रिति यदि गौर्नास्ति विवादः अथागौर्गोग्रन्थस्यार्थः असौ ग्रन्थार्थ-
कौग्रन्थम् । अभावस्तु न युक्तः प्रेषसम्यतिपत्त्योरविषयत्वात् न हि
गोग्रन्थप्रवचनभावे प्रेषो न सम्यतिपत्तिः ग्रन्थार्थस्य प्रतिपत्त्या प्रती-
यते न च गोग्रन्थाद्भावं कश्चिन्न प्रतिपद्यत इति अन्यापोहस्य ग्रन्थार्थ
इत्ययुक्तम् अत्राप्यपकत्वात् यत्र द्वैराष्यं भवति तथेतरप्रतिषेधान्तदितरः
प्रतीयते यथागौरिति पदे गौः प्रतीयमानः अगौः प्रतिषिध्यमानः न
पुनः सर्वपद एतदस्ति न असर्वं नाम किञ्चिदस्ति यत्सर्वपदेन निव-
र्त्येत । एकादित्युदाहाद् व्यापकमिति चेत् अथ मन्यसे एकाद्यसर्वं तत्-
सर्वग्रन्थेन निवर्त्यते । तन्न स्यार्थापवाददोषप्रसङ्गात् । एवं सत्येकादि-
त्युदाहेन प्रवर्तमानः सर्वग्रन्थः अत्रप्रतिषेधाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनो
ऽनभ्युपगमात् अनर्थकः स्यात् एवं सर्वं समुदायग्रन्था एकदेशप्रतिषेध-
रूपेण प्रवर्तमानाः समुदायव्यतिरिक्तसमुदायानभ्युपगमादनर्थकाः
प्राप्नुवन्तीति । ज्ञादिग्रन्थानां च समुच्चयविषयत्वादेकादिप्रतिषेधे

(१) तस्याद्यत्र—पा० १ ५० ।

(२) मन्तरेण कस्य प्रतिपत्तिमन्तरेण कस्य प्रतिषेधः—पा० १ ५० ।

प्रतिषिध्यमानानामसमुच्चयात् द्वादिशब्दानामनर्थकत्वम् क्रियारूप-
 त्वाच्चापोहस्य विषयो वक्तव्यः । अगौर्न भवतीति अयमपोहः किं गोवि-
 षयोऽयागोविषय इति । यदि गोविषयः कथं गोर्गोवाभावः अथा-
 गोविषय इति मन्यसे कथमन्यविषयाद्पोहादन्यत्र प्रतिपत्तिः न हि
 खदिरे छिद्यमाने पक्षाग्रे छिदा भवति । अथागोर्गोवि प्रतिषेधः
 अगौर्गौर्न भवतीति केन गोरगोत्वं प्रसक्तं यत्प्रतिषिध्यत इति कथं
 वा गवि गोप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रतिषेधः न युक्तरपदार्थप्रतिपत्तिम-
 न्तरेण प्रतिषेधं पश्यामः । सक्तं चात्र आद्या प्रतिपत्तिर्न प्राप्नोतीति
 आदिप्रतिपत्तिं चान्तरेण न प्रतिषेध इति । इतश्च न युक्तोऽपोहः
 विकल्पानुपपत्तेः । योऽयमगोरपोहो गवि च किं व्यतिरिक्त आहो-
 खिद्व्यतिरिक्त इति । यदि व्यतिरिक्तः किमाश्रितोऽनाश्रितो वेति ।
 यद्याश्रितः आश्रितत्वानुपपत्ति इति गोशब्देन गुणोऽभिधीयते न गौरिति
 गौस्तिष्ठतीति सामानाधिकरथं न प्राप्तम् । अथानाश्रितः केनार्थेन
 षष्ठी गोरपोह इति । अथाव्यतिरिक्तः गौरैवासाविति न किञ्चित्कृतं
 भवतीति । अथं चापोहः प्रतिवस्त्रेकोऽनेक इति वा वक्तव्यः । अद्येको-
 ऽनेकगोसम्बन्धी तदा गोत्वं तदिति अथानेकसतः पिच्छयदानन्यादा-
 ख्यानानुपपत्तेरर्थप्रत्ययो न युक्तः । इदं च तावत्प्रष्टव्यो जायते भवान्
 किमयमपोहो वाच्योऽयावाच्य इति । यदि वाच्योऽनैकान्तिकः शब्दार्थः
 अन्यापोहः शब्दस्थार्थ इति । अनवस्था वा अथानपोहव्युदासरूपेणा-
 भिधीयते अपोहस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था । अथावाच्योऽन्यशब्दार्था-
 पोहं^(१) करोतीति व्याहृतम् यदि च शब्दस्थापोहो नाभिधेयार्थः

(१) शब्दार्थान्तरापोहं—पा० १ पु० ।

अभिधेयार्थव्यतिरेकेण स्वार्थी^(१) वक्तव्यः अथ स एवास्य स्वार्थः तथापि
 व्याहृतम् अन्यग्रन्थार्थापोहं स्वार्थं कुर्वतीश्रुतिरभिधत्त इत्युच्यते इति
 तस्य वाक्यस्वायमर्थः तदानीं भवत्यन्यदनभिधानोऽभिधत्त इति ।
 अनेकमिति चास्य पदस्य ज्ञादिविषयत्वात् सामान्याधिगतौ विशेष
 आश्रयितव्यः न ह्यसति विशेषाश्रयणे सामान्यग्रन्थाद्विशेषप्रतिपत्ति-
 र्थमेति नौक्तोत्पन्नग्रन्थयोश्च प्रधानत्वाद्विशेषविशेष्यभावात्पुनरपत्तौ वि-
 शेषणस्य पूर्वनिपात इत्युभयोः प्रधानत्वाच्च प्रप्तिः । एतेन राजपुरुष-
 ग्रन्थौ व्याख्यातौ । समानाधिकरणार्थस्यान्यापोहवादिनावाच्यः । यस्य
 चान्यापोहः ग्रन्थार्थस्तेनानीक्षात्पुनरुदासौ कथं समानाधिकरणा-
 विति वक्तव्यम् । यस्य पुनर्विधीयमानः ग्रन्थार्थस्तस्य जातिगुणविशिष्टं
 नौक्तोत्पन्नग्रन्थाभ्यां द्रव्यमभिधीयते जातिगुणौ च द्रव्ये वर्त्तन्ते न पुनर-
 नीक्षात्पुनरुदासौ तस्मात् समानाधिकरणार्थो नास्तीति । तदेवमन्या-
 पोहो यथा यथा विकल्प्यते तथा तथा प्रमाणवृत्तं^(२) बाधत इति ॥

कथं पुनर्ज्ञायते नाना व्यक्ताकृतिजातय इति । अधिगतत्वात्
 प्रश्नात्पुनरिति चेत् अधिगता व्यक्ताकृतिजातयो चाग्रन्थादि-
 सूत्रैरधिगतत्वात् प्रश्नार्थोऽस्तुपपन्नः । न निमित्तभैविधे सति तद्विशे-
 षविषयज्ञापनार्थत्वात् प्रश्नस्य गोशब्द उच्चरन् प्रधानोपसर्जनभावेन
 निमित्त एव प्रतिपादयतीति चाग्रन्थादिसूत्राणामर्थः एवं च सति
 तद्विशेषविषयज्ञापनार्थो युक्तः प्रश्नः कतमा तत्र व्यक्तिः कतमा आ-
 कृतिः कतमा जातिरिति व्यक्ताकृतिजातौनां भेदो लक्षणभेदात् ।
 किं पुनर्येकेर्लक्षणमस्ति व्यक्तिस्त्वप्रतिपादनार्थं व्यक्तिगुणविशेषा-
 मयो मूर्तिरिति सूत्रम् ॥

(१) स्वार्थीऽभिधेयो वक्तव्यः—पा० १ पु० । (२) वृत्तं—पा० १ पु० ।

व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६८ ॥

तत्र व्यक्त इति व्यक्तिरिन्द्रिययाच्चेति यद्द्रव्यसुपक्षान्वितलक्षण-
 प्राप्तानां स्वर्गान्मानां गुणानामाश्रयः तन्मूर्तितावयवत्वात् मूर्तिरिति
 चोच्यते व्यक्तिरिति च । एतत्तु न बुद्ध्यामये किमिदमवयवविद्रव्यस्य
 लक्षणम् अहो पदार्थत्वेन चयाणां प्रसक्तानां जात्याकृतियवच्छेदकं
 व्यक्तिलक्षणमिति । वयं तु ब्रूमो नाचावयवौ व्यवच्छेद्योऽपि तु जात्या-
 कृतिपदव्यतिरिक्तस्य व्यक्तिपदस्यार्था वक्तव्य इति । सा च व्यक्तिर्यां न
 जातिर्नाकृतिसत्त्वा अनेन सूत्रेण सङ्गृह्यः व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्ति-
 रिति । गुणाश्च विशेषाश्च तदाश्रयस्याच तच्छब्दस्योपाहुणविशेषा आश्र-
 यशब्देन द्रव्यमुच्यते कर्मापि गुणविशेषशब्दात्कथ्यते गुणेभ्यो विशेषाः
 गुणविशेषा इति । गुणविशेषग्रहणं किमर्थं गुणपदार्थेन सङ्गृहीताया
 आकृतेर्निराकरणार्थम् । आकृतिः संयोगविशेषः सा च गुणग्रहणेन
 सङ्गृहीतेति तन्निराकरणार्थं गुणविशेषग्रहणं गुणविशेषा इत्यत्र
 द्विरूपो विग्रहः गुणाश्च ते विशेषा इति च गुणेभ्यो विशेषा इति च ।
 आश्रयशब्दसमानाधिकरणो मूर्तिशब्दो द्रव्ये मूर्च्छत इति मूर्ति-
 शब्देन द्रव्यमुच्यते । एवं च प्रतिपदं लक्षणं सिध्यति । एवं च रूपा-
 काशाद्यवरोधः यदि प्रतिपदमेतद्व्यक्तिलक्षणं भवति ततो रूपाद्य-
 स्वाकाशाद्यस्य व्यापन्ते अन्यथा तु न लक्षणमव्यापकं स्यादिति^(१) ।
 अथवा गुणविशेषाणामाश्रय इति गुणाश्च विशेषाश्च गुणविशेषाः
 तेषामाश्रयो द्रव्यं तत्र मूर्च्छत इति मूर्तिः ॥

(१) व्यापकं भवति—पा० १ पु० ।

आकृतिर्जातिसिद्धास्या ॥ ६६ ॥

आकृतिर्जातिसिद्धास्या । जातिर्जातिसिद्धानि च प्रख्यायन्ते यथा
तामाकृतिं विन्द्यात् सा च नान्या सत्त्वावयवानां नियताद्भूतात् नियत-
ब्यूहाः सत्त्वावयवा जातिमनुमापयन्ति । शिरःपाश्चादिमदाकारसा-
मान्येन गोलं व्यञ्जते इति शिरःपाश्चादीनां वावयविशेषदर्शनेन कदा-
चित्पुनरियमाकृतिः पदार्थलं जहाति क पुनर्जहाति यथाकृतिव्य-
क्त्वा जातिर्न भवति यथा मृत्सुवर्षरजतमिति^(१) आकृतौ नियमो
न जातौ सर्वाकृतिर्जातिं सिद्ध्यति न पुनः सर्वा जातिराकृत्या
सिद्ध्यते ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७० ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः । यथा भिन्नान्यनेकानि वस्त्रानि
इतरेतरतोरुत्पत्तिप्रत्ययहेतुत्वेन व्यवतिष्ठन्ते सा जातिः । यथेमानि
कुण्डानीत्यनुवर्त्तन्ते नेमानि कुण्डानीति व्यावर्त्तन्ते तदेकं सञ्जमित्त-
मनुत्पत्तिकारणं यस्यामान्यविशेषो जातिरिति । समानप्रत्ययोत्पत्ति-
कारणं जातिरिति जातौ नियमो न समानप्रत्ययोत्पत्तौ जातिम-
न्तरेषापि दृष्टत्वात्^(२) । जातिमन्तरेषापि समानप्रत्ययो दृष्टः । यथा
पाचकाक्विषु तस्माद्भवस्त्रितं व्यक्त्वाकृतिजातयः^(३) पदार्थ इति । गवा-
दिव्यनुत्पत्तिप्रत्ययो दृष्टः पिष्टव्यतिरिक्त्वाक्षिप्त्वाद्भवतीति^(४) विशेषव-
त्ताभौद्यादिप्रत्ययवदिति । गौतोऽर्धान्तरं गोलं भिन्नप्रत्ययविषय-

(१) मृत्सुवर्षरजतादि—पा० १ पु० । (२) अन्येषापि दृष्टत्वात्—पा० १ पु० ।

(३) जात्याकृतिवत्तयः—पा० १ पु० । (४) निमित्ताद्भवतीति—पा० १ पु० ।

स्वात् रूपस्यर्गप्रत्ययवदिति । गोतोऽर्धात्तरं गोलं व्यपदेश्यग्रन्थवि-
षयत्वात् चैवाभवत् गोर्गोलानुवृत्तिप्रत्ययाभिन्ननिमित्ताविशेषवत्^(१)
रूपादिप्रत्ययवदिति ॥

संग्रहस्य प्रमाणाणां विचारस्तद्व्यवस्थितिः ।

ग्रन्थस्य तत्त्वप्रामाण्यं पदार्थाद्येह कौर्त्तिताः ॥

इति—त्रैदुद्योतकरे न्यायवार्त्तिके द्वितीयाध्या-
यस्य द्वितीयमाह्निकम्^(२) ॥

समाप्तश्चात्र द्वितीयोऽध्यायः ॥

(१) विशेषवत्त्वात्—पा० १५० । (२) उदुद्योतकरकृतं न्यायसूत्रद्वितीया-
ध्यायवार्त्तिकमिति क्वचित् ।

अत्र प्रथमादर्शपुस्तके छिपिकाळी लेखकेन शयंरूपेण लिखितः । “इत्याचार्ये-
त्रीउदुद्योतकरकृतो द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ । शुभमस्तु ॥ संवत् १९०० श्रावणे
१४१५ विरोचकृतनामसंवत्सरे पुस्तकं लिखितं वाराणसिमध्ये छिपायितं प्राज्ञस्य लि-
खितं वर्षोदास कायस्थः । मास माघवदी रत्नादश्रीः । । श्रीविश्वेश्वरस्वाम्यात् ।
त्रि(त्री)साहि आरुमराज्ये ॥ प्रवर्त्तमाने ॥”

न्यायवार्तिके

तृतीयोऽध्यायः ।

आत्मन्यर्थात् प्रमेयपरीक्षा^(१) । यद्विषयोऽहङ्कारः संसारं प्रतनोति यद्विषयं च तत्त्वज्ञानं संसारनिवृत्तिहेतुर्भवति तदात्मन्यर्थात् परीक्ष्यते । तच्चात्मादीत्यात्मा विचार्यते । किं पुनरस्य विचार्यम् किं शरीरेन्द्रिय-मनोबुद्धिव्यतिरिक्त आहो नेति न धर्म्यप्रसिद्धेः व्यतिरेकाव्यतिरेका-वात्मधर्मा सति धर्मिणि धर्मा भवतीति धर्मो चात्राप्रसिद्धः न चाप्रसि-द्धे धर्मिणि धर्मयोर्विचारो युक्तः तस्माद्धर्म्यैव तावत्प्रतिपाद्यतामिति । न इच्छादिसूत्रादात्मप्रसिद्धेः इच्छादिसूत्रे च आत्मसङ्गावः प्रतिपादितः

(१) एष भाष्ये परीक्षितानि प्रमात्रानि प्रमेयनिदानौ परीक्ष्यते इति इत्याहु-
कीर्तनम् प्रमेयपरीक्षां वार्तिकमात्रां प्रति इत्यायाः प्रमात्रपरीक्षायाः हेतुभावं दर्श-
यितुम् । प्रमात्रेण हि प्रमेयं परीक्ष्यते नान्येन । न च तदपरिचितं प्रमात्रं प्रमेय-
परीक्षयि प्रभवति । तस्मात् प्रमात्रपरीक्षा हेतुः हेतुमती च प्रमेयपरीक्षेति । इन्द्र-
विषं च प्रमेयमिति कस्मात् प्रवमत आत्मैव परीक्ष्यते न च प्रमेयान्तरमित्यत आह ।
तच्चात्मादीत्यात्मा विचार्यते इति । आत्मैव हि प्रमेये प्रथममुद्दिष्टः कश्चित्चेति तद्-
शरीरादात्मैव प्रथमं परीक्ष्यते न प्रमेयान्तरमिति । एष अद्यपि स्वरूपचात्मान्येव
परीक्षां प्रतिजानीते तथापि स्वस्वपरीक्षाद्वारेण स्वस्वपरीक्षात् स्वस्वपरीक्ष्यैव
प्रवृत्त्या । यथा ज्ञेयमात्रस्वस्वपरीक्षा तद्योपरिहाहर्म्यसिद्धे तद्देतद्वार्तिककरो आचष्टे ।
आत्मन्यर्थादिति । किं पुनः प्रयोजनं प्रमेयपरीक्षायाः न हि निष्प्रयोजनं परीक्षणे
प्रेषावन्तरत्यत आह । यद्विषयोऽहङ्कार इतीति तात्पर्यंतीक्षां वीचाचक्षतिमिषाः ।

प्रतिपादितत्वादनन्तरो विचारो युक्त इति । अविप्रतिपत्तेः न कश्चि-
द्वाद्यात्मसङ्गावे विप्रतिपद्यते किन्तु विग्रेषे विप्रतिपद्यते शरीरमात्र-
मात्मा बुद्ध्याद्य आत्मा सङ्गात आत्मा व्यतिरिक्त आत्मेति । इयं च
धर्मविग्रेषविप्रतिपत्तिरप्रतिपञ्चात्मसत्त्वानां न युक्तेति युक्तो धर्मविचारः
असत्त्वप्रतिपादकप्रमाणासम्भवाच्च । न चात्मासत्त्वप्रतिपादकं प्रमाणम-
स्तीत्यतश्च सङ्गावे न विप्रतिपद्यत इति । न नास्त्वजातत्वादित्येके नास्वा-
त्मा अजातत्वान् ग्रन्थविषाणवदिति तच्च नास्वात्मेतिपदे तावद्वाहन्येते
नास्तिशब्दसमानाधिकरणोऽयमात्मशब्दो नात्मनोऽसत्त्वं प्रतिपादयति
किं कारणम् आत्मेति सत्त्वमभिधीयते नास्तीति तस्य प्रतिषेधः यच्च
यच्च प्रतिषिध्यते तत्तस्मादन्यथास्ति यथा नास्तिना समानाधिकरणो
घटशब्दो न घटाभावं प्रतिपादयितुं शक्नोति अपि तु देशकालविग्रेषे
प्रतिषेधति नास्ति घट इति । देशविग्रेषे वा प्रतिषेधो गेहे नास्तीति
कालविग्रेषे वा प्रतिषेध इदानीं नास्तीति प्राङ्नास्ति ऊर्ध्वं नास्तीति
सर्वेद्यार्थं प्रतिषेधो नामभ्युपगतघटसत्त्वस्य^(१) युक्तः । तथा नास्वात्मेति
किमर्थं देशविग्रेषे प्रतिषिध्यते अथ कालविग्रेष इति । यदि तावद्देश-
विग्रेषे प्रतिषिद्धः^(२) च आत्मनि न युक्तः अदेशत्वादात्मनः न च देश-
विग्रेषप्रतिषेधा^(३)दात्मा प्रतिषिद्धो भवति । अथाद्यं भवतामभिप्रायः
शरीरमात्मा न भवतीति कस्य वा शरीरमात्मा यं प्रति प्रतिषेधः
शरीरे नास्वात्मेत्येवं^(४) प्रतिषेध इति चेत् कस्य वा शरीरे आत्मा यं
प्रति प्रतिषेधः क्व तर्ह्ययमात्मा न कश्चिदात्मा किमर्थं नास्वेव न

(१) नास्त्वजातघटसत्त्वस्य—पा० १ पु० ।

(२) देशविग्रेषे प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(३) देशविग्रेषे प्रतिषेधा—पा० १ पु० ।

(४) चाक्रोत्येवं—पा० ४ पु० ।

नास्ति विशेषप्रतिषेधात् केयं वाचोयुक्तिः न च शरीरे न चान्यत्र
 न च नास्ति एषेषा वाचोयुक्तिः यद्यथाभूतं तत्तथा निर्दिश्यते न
 चायमात्मा कश्चिदपीति तस्मात्तथैव निर्देशः न च कास्त्रविशेष-
 प्रतिषेधोऽपि युक्तः आत्मनि चैकाग्र्याख्यानभिर्यत्नेः^(१) न आ-
 त्मनि चैकाग्र्यमभिव्यज्यते नित्यत्वात् नित्य आत्मेत्येतदुपरिहृत्वात्
 पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । तस्मान्न कास्त्रविशेषप्रतिषेधोऽपि
 आत्मप्रतिषेपं च^(२) कुर्वाणेनात्मशब्दस्य विषयो वक्तव्यः । न ह्येकं
 पदं निरर्थकं पश्यामः । अथापि शरीरादिविषयमात्मशब्दं प्रति-
 पद्येयाः एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः कथमिति नाख्यात्मेति वाक्यस्य
 तदानीमथमर्थो भवति शरीरादयो न सन्तीति । अथ यं भवन्त
 आत्मानं कल्पयन्ति च नास्तीति न वयमात्मानं कल्पयामः कल्पना
 हि नामातथाभूतस्य तथाभाविभिः सामान्यात् तद्गुर्मारोपेण तत्-
 प्रत्ययविषयत्वम् न चात्मानमेवभूतं प्रतिपद्यामहे यं भवन्त आत्मानं
 कल्पयन्तीति च ब्रुवाणो भवान् प्रष्टव्यो जायते कथं वयमात्मानं कल्प-
 याम इति । किं सत्त्वेनायासत्त्वेन वा यदि सत्त्वेन किमसतः सता
 साधर्म्यं येन कल्पनाविषय आत्मा आत्मसामान्यं चानात्मानो ब्रुवता
 आत्माभ्युपगतो भवतीति न ह्यसतः सता सामान्यमस्तीति^(३) । अथ
 शरीरादिविषयमहङ्कारमात्मनि कल्पयित्वा विपर्यस्यति^(४) एवं शरी-
 रादिव्यतिरिक्ताऽहङ्कारविषयसत्त्वाभ्युपगमादनिवृत्तो व्याघातः । अथ
 मन्यसे एकपदस्य नावश्यमर्थेन भवितव्यमिति यथा शून्यं तम इति

(१) चैकाग्र्यात् तस्यानभिव्यक्तेः—पा० १ पु० । (२) प्रतिषेधं च—पा० ४ पु० ।

(३) सता साधर्म्यमस्तीति—पा० ४ पु० । (४) विपर्यस्यति—पा० १ पु० ।

तत्र व्याघातामिदृशेः शून्यशब्दस्य तावदयमर्थः यस्य रक्षिता द्रव्यस्य न विद्यते तद्रूपं शब्दोहितत्वाच्छून्यमित्युच्यते तमःशब्दस्याप्यनुपलब्धिलक्षणप्राप्तानि द्रव्यगुणकर्माणि विषयः यत्र यत्रासन्निधिस्तो जसस्तत्र तत्र द्रव्यादि तमःशब्देनोच्यते । तमःशब्दस्यानर्थक इति ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते चतुर्णांमुपादेयरूपत्वान्तमस इति तस्मान्नानर्थकं पदमिति ॥

नास्त्यात्मेति चैवंब्रुवाणः सिद्धान्तं बाधते । कथमिति रूपं भदन्त नाहं वेदना संस्कारो^(१) विज्ञानं भदन्त नाहमिति एवमेतद्विधौ रूपं न त्वं वेदना संस्कारो विज्ञानं वा न त्वमिति । त एते स्कन्धा रूपादयोऽहंविषयत्वेन^(२) प्रतिषिद्धाः^(३) विशेषप्रतिषेधश्चायं न सामान्यप्रतिषेधः आत्मानं चानभ्युपगच्छता सामान्यमेव प्रतिषेद्धव्यम् नाहं नैव त्वमसीति अथैकग्रः प्रतिषेधेन^(४) समुदायविषयोऽहकार इति । तथापि रूपादिस्कन्धपञ्चकथतिरेकेण समुदायो वक्तव्योऽहकारविषयः तद्वति रिक्तं च समुदायमहकारविषयमभ्युपगच्छता^(५) सञ्ज्ञा भिद्यते आत्मा समुदाय इति अथाव्यतिरिक्तमेकप्रत्ययो न प्राप्नोत्यहमिति । न हि वज्रश्वेकशब्दं^(६) पश्यामः । न च रूपादिस्कन्धा एकग्रः समुदिता वा आत्मा इत्यहकारप्रत्ययोऽतस्मिंस्तदिति प्राप्तः । भवतु भिष्याप्रत्ययः किञ्चो बाध्यत इति कथं न बाध्यते यदा सम्यक्प्रत्ययानुकारिणो भिष्याप्रत्यया भवन्ति न चात्मानमभ्युपगच्छता तथागतदर्शनमर्थव-

(१) वेदना संज्ञा संस्कारो—पा० ४ पु० । (२) अहकारविषयत्वेन—पा० १ पु० ।

(३) प्रतिषिद्धाः— पा० ४ पु० ।

(४) प्रतिषेधे—पा० १ पु० ।

(५) ज्ञानः—पा० ४ पु० ।

(६) एकप्रत्ययं—पा० ४ पु० ।

त्तार्था व्यवस्थापयितुं शक्यम् न चेदं वचनं नास्ति सर्वाभिसमयसूत्रे
ऽभिधानात् । तस्मान्नाख्यात्मेति ब्रुवाणः^(१) सिद्धान्तं बाधत इति ।
तथा भारं वो भिषवो देगयिष्यामि भारहारं च भारः पञ्चस्कन्धा
भारहारस्य पुङ्गव इति । यस्यात्मा नास्तीति स मिथ्यादृष्टिको भव-
तीति सूत्रम् ॥

योऽप्ययं हेतुरजातत्वादिति अयमपि राश्रन्तरव्यवच्छेदहेतु-
त्वाद्विरुद्धः जातमजातमिति च वस्तुधर्मावेतौ किं पुनर्जातं किं
चाजातमिति । यस्य कारणवतः सत्ता तज्यातम् यस्याकारणवतः सत्ता
तदजातम् किं कारणम् नञ्चो जन्मप्रतिषेधविषयत्वात् अयं खलु नञ्
प्रवर्त्तमानो जन्मनः प्रतिषेधं करोति नास्य जन्म विद्यत^(२) इति ।
तदिदमजातमित्यात्मनः प्रतिषेधो न भवति यथानुदकः कमण्ड-
लुरिति । अथायं भावः प्रतिषेध एवाजातमिति तथापि प्रति-
ज्ञाहेतोरैकत्वम् अजातमिति चायं धर्मः न च धर्मः खतन्त्रो युक्तो-
ऽन्यत्र समवायात् यत्तन्त्रोयं धर्मः स आत्मेति विरुद्धः । अथ धर्मा-
ऽस्ति न धर्मोति तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः खतन्त्रस्य धर्मस्यादर्शनात् ।
कस्यायमर्थोऽजातत्वादिति यदि चायमर्थो नास्य जन्मेति ततोऽसिद्धं^(३)
जन्मवागात्मा किं पुनरात्मनो जन्म निकायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रिय-
बुद्धिवेदनाभिरपूर्वाभिरभिसम्बन्धः । अथाजातत्वमकारणकत्वं तथा न
कश्चि^(४)द्वाध्यते विरुद्धस्य हेतुरकारणकस्य नित्यत्वात्सम्बन्धं बाधयतो
नित्यतामापाद्यत इति विरुद्धो हेतुः । प्रतिज्ञाहेतोरस्य विरोधः प्रतिज्ञा-
या विषयो नाख्यात्मेति हेतोर्विषय आत्यन्तिकः सत्तासम्बन्धः तावेतौ

(१) नास्मेति ब्रुवाणः—पा० ४ पु० । (२) जन्म प्रतिषेध इति—पा० १ पु० ।

(३) तदाऽपि—पा० ४ पु० । (४) कश्चित्—पा० ४ पु० ।

प्रतिज्ञाश्चेत् असत्सद्विषयत्वादिरुद्धौ । एतेन निर्हितकत्वाज्जगद्देश्वनु-
पादानादकार्यत्वादकारणत्वादित्येवमाद्यस्तुष्टदोषा इति प्रत्युक्ताः ॥

यदपौदसुच्यते शशविषाणवदिति अयमप्यसिद्धो दृष्टान्तः ।
कथमिति शशविषाणशब्दस्य सम्बन्धविषयत्वात् सम्बन्धप्रतिषेधो न
विषाणप्रतिषेधः । शशविषाणसम्बन्ध उदाहरणं भविष्यतीति सोऽपि
न युक्तः कदाचिद्विषाणेन शशस्य सम्बन्धोपपत्तेः । श्लोकविरोध इति
चेत् । अथ मन्यसे यदि शशे विषाणमस्ति ननु श्लोको विरुद्धत इति ।
न विरुध्यते कार्यकारणभावप्रतिषेधदारेण श्लौकिकप्रत्युक्तेः । श्लोकस्यावत्
कार्यं कारणं वा शशस्य विषाणं नास्तीत्येवं प्रतिषेधति यथा गोविं-
षाणस्य च कार्यकारणभावो न चैवं शशस्य विषाणस्य च कार्यकारण-
भावः । न च कार्यकारणभावप्रतिषेधादसत्त्वम् न हि यद्यस्य न कार्यं न
कारणं^(१) तन्नस्ति । यथा देवदत्तस्य घट इति । इदं च शशविषाणं
नास्तीति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः किमर्थं सामान्यप्रतिषेधोऽथ विशेषप्रतिषेध
इति । यदि सामान्यप्रतिषेधः तन्न युक्तमशक्यत्वात् शशस्य विषाणं
नास्ति इति गवादिविषाणान्यपि शशस्य न सन्तीति प्राप्तम् एतच्चा-
शक्यम् न हि तानि न सन्ति । अथ विशेषप्रतिषेधः किञ्चिद्विषाणं
शशस्य प्रतिषिद्धते यस्य शशो न कार्यम् तच्च^(२) शशस्य न कारण-
मिति सोऽयं कार्यकारणसम्बन्ध एव प्रतिषिध्यते । कार्यकारणसम्बन्ध-
स्यान्यत्र दृष्ट इह प्रतिषिध्यते इति नात्यन्तासत्त्वप्रतिपादने दृष्टान्तो
भवति । एतेन स्वपुण्याद्यसत्त्वं व्याख्यातं वेदितव्यम् ॥

(१) न हि यस्य यत्र कार्यं न कारणं—पा० ४ पु० ।

(२) यत्र—पा० १ पु० ।

नास्मात्मानुपसम्भेरिति चेत् अथापि प्रतिज्ञादिदोषो दृष्टान्त-
दोषश्च पूर्ववत् । अदनुपसम्भेरिति तदप्ययुक्तम् । अनुपसम्भिरसिद्धा
प्रत्ययादिप्रमाणविषयत्वा^(१)दात्मनः प्रत्यक्षेण तावदात्मा उपसम्भते
कथं सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यगपेक्षं विषयस्यभावभेदानुविधाय्यहमिति
विज्ञानं^(२) रूपादिज्ञानवत् प्रत्यक्षम् यथापि भवान् युक्तसंग्रहं प्रत्यक्षं
प्रतिपद्यते तस्य कुतः प्रत्यक्षत्वमित्यवश्यं भवता विज्ञानमेव सिद्धादि-
सम्बन्धनिरपेक्षं स्वात्मसंवेद्यं प्रतिपत्तव्यम् । अथ मन्यसे अस्त्वयमहं-
प्रत्ययो न पुनरस्मात्मा विषयः इन्न तर्हि निर्दिष्टतां विषयः । रूपादि
विषय इति चेत् । अथ मन्यसे रूपादय एवाहङ्कारस्य विषयः तथा-
चोक्तमहङ्कारात्मनोत्पत्तिनिमित्तत्वादात्मोत्पद्यते इति तत्र असत्वात्
प्रतिषेधाच्च । प्रतिषिद्धोऽहङ्कारो रूपादिषु रूपं नाहमेवमेतद्भिषो रूपं
न त्वमिति । तस्माद्रूपादयः तावदहङ्कारस्य विषया न भवन्ति न चा-
हमहङ्कारो रूपादिषु कदाचिदपि दृष्टः । न हि भवति कदाचिदहं
रूपमहं वेदनादय इति । ननु भवत्यहं गौरोऽहं कृष्य इति न
भवतीति ब्रूमः कथं न ह्येतस्य द्रष्टुर्यदेतन्नम रूपं गौरमेतदह-
मिति प्रत्ययो भवति केवलं मतुपस्योपं कृत्वाहं गौर इति षष्ठीर्णं
निर्दिशति । एवमेतन्न तत्त्वत इति कुत इति चेत् । अथ मन्यसे मतु-
पस्योपादयं षष्ठ्यर्थव्यपदेशो न तत्त्वत इति^(३) को हेतुरिति ममप्रत्यय-
स्य भागाधिकरणस्य निर्देशात् षष्ठीर्णं ममप्रत्ययोऽस्य भवतितत्तै-
वायमहङ्कारोऽपीति ममप्रत्ययसामानाधिकरण्याद्भवत्येव मतुपस्योप

(१) मोचरणा—पा० ४ पु० । (२) ज्ञानं—पा० ४ पु० ।

(३) इति इह—पा० १ पु० ।

इति । ममप्रत्ययसमानाधिकरणस्यायमहंप्रत्ययोऽन्यत्वे दृष्टः उप-
कारकत्वान् उपकारके वस्तुनि ममप्रत्ययसमानाधिकरणोऽहंप्रत्ययो
दृष्टः योऽयं सोऽहमिति । उक्तं चान्न रूपादिस्कन्धेष्वहंप्रत्ययोऽतस्मिं-
स्तदितिप्रत्यय इति । तदेवमहंप्रत्ययविषयत्वादात्मा तावत्प्रत्ययः
अनुमानेनापि यथात्मोपलभ्यते तथोक्तमिच्छादिसूत्र इति । आग-
मोऽप्यस्यैव तान्येतानि प्रमाणानि चीष्टेकविषयतया प्रतिसन्धौच-
मानान्यात्मानं प्रतिपादयन्ति । न च प्रमाणान्तरं विप्रतिपत्तिहेतु-
रस्ति तस्मादनुपलब्धेरित्यसिद्धो हेतुः सन्दिग्धस्यानुपलब्धेस्त्रिकारण-
त्वान् अनुपलब्धिकारणानि चीष्टे उपलब्धोपलम्भनमुपलम्भमिति ।
तत्रेयमनुपलब्धिर्भवन्ती कस्याभावादिति^(१) सन्दिह्यते । यदि ब्रूये
उपलम्भस्याभावादिति नन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव । न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञां
साधयतीत्यनुपलब्धिरहेतुः या चेयमनुपलब्धिरात्मासत्त्वप्रति-
पादनायोऽपादीयते तस्याः क आश्रयः । यद्यात्मानं प्रतिपद्यसे
व्याहृतं भवति आश्रयस्य नास्ति चेति । अथानाश्रयः कः साधनार्थः न
ज्ञानाश्रयो धर्मः साधनं साधयितुं शक्नोति । अथानुपलब्धिरपि नास्ति
कः साधनार्थोऽनुपलब्धेरिति न ह्यसाधनं भवितुमर्हतीति अथ
कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्म इति कथं कल्पितस्येति वाच्यम् किं सत्त्वे-
नायासत्त्वेन यदि सत्त्वेन नानुपलब्धिस्तस्य धर्मः न हि स्याद्योः
पुरुषत्वेन कल्पितस्य स्याणुधर्माः प्रत्यवभासन्ते अथासत्त्वेन कल्पि-
तस्यानुपलब्धिर्धर्मः सिध्यत्यनुपलब्धिर्धर्मो वृथा तु कल्पना । किं

(१) भाषाङ्गवतीति—पा० ४ उ० ।

कारणम् कल्पनाया अतथाभावात् । कल्पना हि नामातथाभावः
 असत्त्वेन चात्मा कल्पित इत्यसत्त्वेन नास्ति असत्त्वेन चेन्नास्ति तृथा
 कल्पना । किमर्थं चायमात्मा असत्त्वेन कल्प्यते यदि हेतुर्थसुपपन्नो
 हेतुर्थदर्थसुपान्तः स पुनरर्थो न सिध्यति न हि यः पुरुषे स्थाणु-
 धर्मानधारोय हेतुत्वेनापदिशेत्^(१) तस्यासौ स्थाणुः स्थादिति । तदे-
 वमयनुपपन्नभिरप्यहेतुः । रूपादिस्त्वन्मवाचकशब्दविषयव्यतिरिक्त-
 विषय आत्मशब्दः रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सत्येकशब्दत्वात् घटशब्दव-
 दिति^(२) । एतेनाहंप्रत्ययो व्याख्यातः । असिद्धो दृष्टान्त इति चेत्
 अत्रोक्तम् यथा गुणव्यतिरिक्तो गुणीति । तमःशब्दादिभिरनैकान्तिक
 इति चेत् । अय मन्यसे यथा रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सत्येकपदत्वे च
 तमःशब्दस्यार्थान्तराविषयत्वमेवमात्मशब्दस्यापीति तन्न विरोधात् ।
 तमःशब्दो निर्विषय इति ब्रुवाणः सिद्धान्तं बाधते । उपादायरूप-
 त्वात्तमस इति न चेतदस्माभिरभ्युपगम्यते तमःशब्दो निर्विषय इति
 तमःशब्दस्य सविषयत्वे सूत्रव्याघातो द्रव्यगुणकर्मानिष्पत्तिवैधर्म्या-
 द्वाभावसम इति । न सूत्रार्थापरिज्ञानात् निराकृततेजःसम्बन्धीनि
 द्रव्यगुणकर्माणि तमःशब्देनाभिधीयन्त तस्मान्न सूत्रव्याघातः । अप-
 रे तु जीवश्चरीरं निरात्मकत्वेन पचयित्वा सत्त्वादित्येवमादिकं
 हेतुं ब्रुवते तन्न विकल्पानुपपत्तेः । निरात्मकमिति^(३) कोऽर्थः । यदि
 तावदात्मनोऽनुपकारकमिति न दृष्टान्तोऽस्ति न हि किञ्चिदात्मनो-
 ऽनुपकारकमस्ति । अथात्मप्रतिषेधः आत्मा शरीरं न भवति कस्या-

(१) अपदिशेत्—पा० ४ पु० ।

(२) घटादिवदिति—पा० ४ पु० ।

(३) निरात्मकत्वमिति—पा० १ पु० ।

त्मा शरीरम् उत्तरपदविषयत्वाच्च निः किं सात्मकमिति वाच्यम्
न ह्यसत्युत्तरपदे निः प्रयोगं पश्यामः यथा निर्माश्रिकमिति । अथ
शरीरे आत्मा प्रतिषिध्यते सिद्धं साधयति कस्य वा शरीरे आत्मा
विद्यते । अथ शरीरमात्मसम्बन्धि न भवतीति पुनर्दृष्टान्तो नास्तीति
सर्वे चेते विशेषप्रतिषेधाः विशेषप्रतिषेधाच्च सामान्यमभ्युपगम्यते^(१)
एवं च सति यत् प्रतिषेद्धव्यं तदसुज्ञातं भवति । अथात्मशब्दो-
ऽनित्यविषयो वर्णात्मकत्वात् तथापि नित्यशब्देनानैकान्तिकं शरी-
रादीनामात्मशब्दत्वात् सिद्धसाधनम् । अथ शरीरादित्यतिरिक्त-
विषय आत्मशब्दोऽनित्यविषयः तथापि शरीरादित्यतिरिक्तविषया-
भ्युपगमे विरोधः । तदेवं यथा यथा आत्मासत्त्वं विचार्यते^(२) तथा
तथा न्यायं न सहत इति ॥

परार्थाश्चतुरादयः सङ्गातत्वात् शयनासनादिवदिति सङ्गातान्त-
रार्था इति चेत् । अथ मन्यसे सत्यं सङ्गाताः परार्था भवन्ति ते तु
सङ्गातान्तरार्थाः यथा शयनादय इति न सङ्गातस्याभ्युपगमे विरो-
धात् न हि रूपादिस्त्वन्यतिरिक्तं सङ्गातं भवन्तः प्रतिपद्यन्ते न
चासति सङ्गातान्तरे सङ्गातानां सङ्गातान्तरार्थता भवति । अथ
प्रतिपद्यते व्याहृतं भवति । अनिष्टप्रसङ्ग इति चेत् । अथ मन्यसे न
मथा सङ्गातान्तरं प्रतिपद्यते अपि त्वस्मिन् हेतौ सतीदमनिष्टं
भवति परार्थश्च सङ्गातान्तराविनाभावित्वात् । यावत्परार्थं भवति

(१) सामान्यमधिगम्यते—पा० ४ पु० । (२) प्रतिज्ञायते—पा० ४ पु० ।

तत्सर्वं सङ्गतान्तरार्थं दृष्टमिति । न विरोधात् अनभुपगमाच्च । न हि कश्चिद्भूतिरिक्तात्मवादिनः सङ्गातः सङ्गातस्य परार्थं^(१) करोति । तदुभयपक्षे संप्रतिपक्षे नानिष्टापादमं दृष्टमिति विरोधाच्च । यदि विवक्षितार्थव्यतिरेकेषानुमानस्याविवक्षितमपि विषयः नन्वेतस्यां कल्पनायां सर्वमनुमानं व्याह्रयेत् । कथमिति यदिष्टमनुमानत्वे-
न तदपि नानुमानं प्राप्नोति । यथा शब्दानित्यत्वे कृतकत्वम् किं कारणम् यथेदं कृतकत्वमनित्यत्वेनाविनाभूत^(२)मनित्यत्वं साध-
यति । एवं दुःखशून्यानात्मकत्वमपि^(३) साधयति दुःखशून्यानात्म-
कत्व^(४)वदत्रोचयाङ्गत्वमपि साधयिष्यति ततश्च न ओचयाङ्गः शब्दः
कृतकत्वात् घटवदिति । अथानुमानेन बाध्यते अथं प्रतिज्ञार्थं इत्यतो
न हेतुः । नचयमपि सङ्गतान्तरार्थास्यसुरादय इत्यागमेनानुमाने-
न च बाध्यते यद्यपि भवान् सङ्गतान्तरं प्रतिपद्यते तचाप्यनिवृत्तं
सङ्गातत्वमिति तेनापि सङ्गतान्तरार्थं भवितव्यमिति एवं चान-
वस्था । न चेनां शक्तः कश्चित् प्रतिपादयितुमिति यत एषा निवर्तते
तदसंहतम् अथासंहतं नैवास्ति असंहता^(५)नभुपगमे सङ्गतानुप-
पत्तेर्वाघातः न हि कदाचिदसंहतप्रतिषेधे^(६) सङ्गातः सिध्यति ।
अथानुमानं नैवास्तीति परः प्रतिपद्यते स कथं न प्रतिपद्यत इति
प्रष्टव्यः यद्यनुमानबाधितत्वादानुमानं नास्ति अतिन्यायोऽनुमानेन च

(१) परस्परार्थं करोति—इति शोधितम् ४ पु० ।

(२) अनित्येनाविनाभूत—पा० ४ पु० । (३) शून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(४) दुःखशून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० । (५) असङ्गता—पा० ४ पु० ।

(६) सङ्गातप्रतिषेधे—पा० ४ पु० ।

बाध्यते अनुमानं च नास्तीति अतीन्द्रियार्थाधिगतिस्य कथम्^(१) यद्य-
नुमानं नास्ति कथमतीन्द्रियार्थो गम्यते । आगमादतीन्द्रियार्थाधि-
गतिर्भविष्यतीति न युक्तम् आगमव्यतिरिक्तविषयत्वात् कस्मादनु-
मानस्यागमव्यतिरिक्तो विषयः यथा स्तनयित्नुग्रब्धस्य हेतौ न हि
तत्र प्रत्यक्षं नागम इति तदेवमात्मास्तीति समधिगतम् तस्मिन्
व्यपदेशस्योभयथा सिद्धेः संग्रहः कः पुनरयं व्यपदेशः क्रियाकरणयोः
कर्त्ता सम्बन्धाभिधानं व्यपदेशः दर्शनं क्रिया करणं चक्षुः करणस्य
क्रियायाः कर्त्ता सम्बन्धः चक्षुषा पश्यतीति । स चायं व्यपदेशो द्वेषा
भवति अवयवेन समुदायस्य यथा मूलैर्दृष्टस्तिष्ठतीत्यत्र समुदाय-
ग्रब्धेनावयवी दृष्टोऽभिधीयत इति । एकदेशेन चैकदेशान्तराणां
यद्विज्ञातीयैरारभ्यते तत्र चैकदेशदर्शनादेकदेशान्तराणि प्रति-
पद्यन्ते तत्रापि^(२) च व्यपदेशः स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति अन्येन
चान्यस्य व्यपदेशः । परशुना दृश्यतीति परशुः करणं दृश्यतिः
क्रिया ताभ्यां कर्त्तुरभिसम्बन्धः परशुना दृश्यतीति । अस्ति चाय-
मिहापि व्यपदेशः चक्षुषा पश्यतीति । किमन्येनान्यस्य व्यपदेशः
अथवा अवयवेनाप्यवयविनः अथैकदेशेनैकदेशान्तराणामिति क्रिया-
करणकर्त्तव्यां वा कर्त्ता सम्बन्धो व्यपदेशः चक्षुषा दृष्टं पश्यतीति
क्रियाकरणकर्त्तव्यां कर्त्ता सम्बन्धः अस्ति चायमिहापि व्यपदेशः
ग्ररौरेण सुखदुःखमनुभवति तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति
अन्येनायमन्यस्य व्यपदेश इति तत्त्वम् ॥ कथम्

(१) इन्द्रियार्थाधिगतिः कथम्—पा० ४ पु० । (२) तत्रापि—पा० ४ पु० ।

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् । दृश्यते ऽनेनेति दर्शनं चक्षुः
 स्युग्रत्यनेनात्मा स्रष्टव्यमर्थमिति^(१) स्पर्शनम् त्वगिन्द्रियमुच्यते ।
 दर्शनेन दृष्टमर्थं स्पर्शनेन प्रत्यभिजानाति यमद्राचं तं स्युग्रामि
 यमस्राचं तं पश्यामीति एकविषयावेतौ प्रत्ययौ प्रतिसन्धीयेते प्रति-
 सन्धानं च नाम स्रष्ट्या सहैकविषयत्वम् । दर्शनस्पर्शनप्रत्यययोर्घटादि-
 विषयत्वादसम्बन्ध इति चेत् । अथ मन्यसे यावेतौ दर्शनस्पर्शनप्रत्य-
 यौ तौ घटादिविषयौ न व्यतिरेकमात्मनो व्यधिकरणत्वाद्गमयत
 इति । न सूत्रार्थापरिज्ञानात् । दर्शनस्पर्शनप्रत्ययावेककर्मकाविति
 सूत्रार्थः । यदि चानुषक्तं गुणव्यतिरेकमप्येकविषयत्वेन साधयतो न
 कश्चिद्दोषः । गुणव्यतिरेकोऽसिद्ध इति चेत् उक्तमेतद्यथा गुण-
 व्यतिरिक्तो गुणौति । कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानमिति चेत्
 उक्तोत्तरमेतदिच्छादिसूत्र इति । अकार्यकारणभूतानां च प्रति-
 सन्धाने ऽनेकान्तः^(२) भावस्य भविष्यत्त्वादेति सूत्रार्थः । दृष्टि-
 दर्शनम् स्रष्टिः स्पर्शनमिति भावरूपावेतौ प्रत्ययौ भवितारं
 प्रतिपादयतः । न हि भावमनाधारं पश्यामः उत्पत्तिवत् कर्मा-
 धारो भविष्यतीति न युक्तम् कर्मस्यसति दर्शनात् असत्यपि

(१) स्रष्टव्यमिति—पा० १ पु० । (२) सन्धानेनानेकान्तः—पा० ४ पु० ।

कर्मणि स्यतेर्भावो भवतीति । न च विनष्टं कर्म भावस्थाधारो
युक्तः ततो यदाधारो भावः स आत्मा । दर्शनस्यर्शनग्रहणयो रूपादि-
विषयत्वा^(१)ञ घटादिविषयत्वं न रूपस्यर्शानुपलब्धौ तद्विशिष्ट-
प्रत्ययदर्शनात् यदायमनुपलभ्यमानरूपादिकं वस्त्रपलभते तदास्य
तद्विशिष्टः प्रत्यय उपजायते यथा^(२) नीलाद्युपरिस्थितस्कटिके प्रत्य-
यो रूपाद्यनुपलब्धौ भवति रात्रौ च^(३) वलाकायां शक्तादिरूपा-
ग्रहणात् पक्षिप्रत्ययः तस्माद्रूपस्यर्शव्यतिरिक्ते घटप्रत्ययः प्रतिबन्धानाञ्च
व्यतिरिक्तनिमित्तत्वम् न हि नानाविषयौ प्रत्ययौ प्रतिबन्धौयेते
अस्ति च प्रतिबन्धानं यमद्राचं तं स्पृशामीति यमस्याचं तं पश्चा-
मीति तस्मादेकविषयत्वम् सङ्घातकर्तृकौ दर्शनस्यर्शनविषयौ प्रत्ययौ
भविष्यत इति न युक्तम् सङ्घातस्य नानात्वाबाधनात् । सङ्घातः
संहन्यमानतन्त्रो भवतीति संहन्यमानं चानेकम् अनेकं च प्रति-
बन्धानप्रत्ययकारणं^(४) न युक्तम् नामाकर्तृकाणां नानाविषयाणां च
प्रत्ययानामप्रतिबन्धानात् । एकेन्द्रियप्रत्ययाविति चेत् । अय मन्यसे
यदेवेन्द्रियं दर्शनप्रत्ययस्य कारणं तदेव स्यर्शनप्रत्ययस्यापीति ।
तस्माद्विषयत्वात् । चतुः खलु खविषयं प्रतिबन्धातुमर्हतीति
यमद्राचं स एवायमर्थ इति न पुनः स्यर्शमिन्द्रियान्तरविषयत्वा-
दिति । इन्द्रियान्तरवैयर्थ्यं वा एकैकमेवेन्द्रियमनेकविषयग्रहणं प्रति-
बन्धत्ते इन्द्रियान्तरोत्पादो व्यर्थः^(५) ॥

(१) रूपस्यर्शविषयत्वात्—पा० ४ पु० । (२) तदा—पा० ४ पु० ।

(३) रात्रौ तु—पा० ४ पु० । (४) अनेकप्रतिबन्धानकारणं—पा० ४ पु० ।

(५) इन्द्रियान्तरोत्पादवैयर्थ्यम्—पा० १ पु० ।

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न विषयव्यवस्थानात् । चेतनानौन्द्रियाणि विषयव्यवस्थानात् । विषयव्यवस्थानादित्यस्यायमर्थः करणविषयनियमादिति । सति चक्षुषि रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति । यच्च यस्मिन् सति भवति असति न भवति तस्य तत् । सति च चक्षुषि रूपग्रहणं भवति तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः । एवं श्रोत्रेष्वपि । एवं सति किमन्येन चेतनेनेति चेत् न सन्दिग्धत्वादहेतुः । किमयमिन्द्रियाणां विषयनियमः चेतनत्वात् आहो चेतनोपकरणत्वादिति सन्दिह्यते । चेतनोपकरणत्वेऽपि सतीन्द्रियाणामेतद्भवितुमर्हति यथा प्रदीपस्य सङ्गावे रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति । न च रूपग्रहणं प्रदीपस्य विपर्ययप्रसाधकस्यायं हेतुर्विषयव्यवस्थानादिति । विपर्यय^(१)साधकत्वज्ञापनार्थं च तद्भवस्थानादेवात्मसङ्गावादप्रतिषेध इति सूचम् ॥

तद्व्यवस्थानादेवात्मसङ्गावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यस्मादेवैतानौन्द्रियाणि व्यवस्थितविषयाण्यत एवाव्यवस्थितविषयेष्वन्येन भवितव्यम् । यदि हि किञ्चिदिन्द्रियमनेकार्थग्राह्यव्यवस्थितविषयं स्यादिति कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् चैतन्यं तु आत्मनः स्नातव्ये सत्यव्यवस्थानाच्चक्षुरादिवदिति नाचेतन आत्मा अस्नातव्यप्रसङ्गाच्चक्षुरादिवदिति । अन्यथाभावादयुक्तमिति चेत् अथ मन्यसे आत्मनश्चैतन्यसाधनस्याव्यवस्थानस्य नान्वयोऽस्ति न चान्वय-

(१) विपर्यय—पा० ४ ५० ।

मन्तरेण हेतुः सिद्धतीति न विपर्यय^(१)सम्बन्धस्याव्यभिचारात् नाद्य-
मन्वयी हेतु^(२)रपि तु व्यतिरेकी हेतुः^(३) तत्र च व्यतिरेकसम्बन्धा^(४)-
व्यभिचारः सामर्थ्यम् । यच्चाचेतनं तत्सर्वं व्यवस्थितविषयं दृष्टमि-
ति । पृथिव्यादिमित्यत्वसाधने गन्धवत्त्वादिप्रसङ्ग इति चेत् अथ
मन्वये यदि व्यतिरेकी हेतुर्भवत्यन्वयमन्तरेण अथ पृथिव्यादिनि-
त्यत्वे साध्ये गन्धवत्त्वं कस्माच्च हेतुः । न हेतुर्भवत्यव्यावृत्तेः यस्माद्गन्ध-
वत्त्वं नित्याच्चानित्याच्च व्यावर्त्तते न पुनरव्यवस्थानमेवं तस्मादव्यव-
स्थानं हेतुर्न गन्धवत्त्वमिति ॥

इतश्च शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा न शरीरादिसङ्घातमात्रम् ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् । शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेद-
नासङ्घातः प्राणभूतो गृह्यते । शरीरं प्राणभूतं दहतः प्राणिर्हिंसा-
कृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावोऽकर्तुः फलेन सम्बन्धः कर्तु-
स्थानभिसम्बन्ध इति । कस्मात् अनभ्युपगतार्थान्तरात्मनोऽन्यः शरी-
रेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः कर्त्ता अन्यश्च तत्फलसम्भोक्तेति । तदेवम-
कृतकृताभ्यागमविनाशदोषप्रसङ्गः अनिष्टश्च तस्मात् कर्त्ता भोक्ता-
च यः स आत्मेति । तदिदं सूत्रम् यस्मात्मा नास्ति तस्माद्यं दोष-
इति दोषप्रतिपादनार्थं न साधनार्थमिति हेतुफलभावात् स्मृति-
वत्कर्त्तृभोक्तृव्यवहारः यथा हेतुफलभावेन व्यवस्थितायां सन्ततौ

(१) विपर्याय—पा० ४ पु० ।

(२) अन्वयहेतुः—पा० १ पु० ।

(३) व्यतिरेकहेतुः—पा० १ पु० ।

(४) विपर्ययसम्बन्धा—पा० १ पु० ।

यस्यामेव भावगोपजायते तस्यामेव सन्ततौ स्मृतिर्भवतीति एवं
 यत्कायचित्तसन्तानप्रभवं कर्म तत्कायचित्तसन्तानप्रभवं फलमिति
 नाख्यकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गः । स कथं स्यादिति यद्यन्यथा सन्ततौ
 कृतं कर्म अन्यथा सन्ततौ फलं दद्यात् यदि च भवानेवमर्थं^(१)
 प्रतिपादयितुं शक्नोति य एव करोति स एव भुङ्क्ते इति उभयस्य नास्ति
 तस्यादकृताभ्यागमादिरदोषः नोक्तोत्तरत्वात् न सन्तानो नामात्मं
 बाधते इत्युक्तोत्तरमेतत् । यत् पुनरेतदेकस्मिन्नदर्शनादिति अचाप्युक्त-
 मेकनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिबन्धानादिति । ग्राह्यादि^(२)बीजव-
 दिति चेत् अथ मन्यसे यथा ग्राह्यबीजादङ्कुर उपजायते ग्राह्य-
 बीजविमर्दान्तरकाष्ठं नास्ति काष्ठादिभावेन भूतानुपपन्नग्राह्याह्य-
 बीजं प्रादुर्भवति न च तत्रैकं निमित्तं किञ्चिदनुबद्धमस्ति अथ च
 नियमः ग्राह्यबीजपूर्वादङ्कुराह्यबीजम् एवं हेतुफलभावेन
 व्यवस्थितायां सन्ततावान्तरे चेतसि परिणामविशेषप्राप्तात् कर्मणः
 फलमिति । तत्र बीजावयवानुत्पत्तेः ग्राह्यबीजवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः
 तथापि ये बीजावयवास्ते पूर्वब्रूहपरित्यागेन ब्रूहान्तरमापद्यन्ते
 ब्रूहान्तरापत्तौ च पृथिवीधातुरन्धातुना संगृहीत आन्तरेण तेजसा
 पंच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति स रसः पूर्वावयवसहितोऽङ्कुरादिभाव-
 मापद्यते तस्माद्बीजावयवानुत्पत्तेरसिद्धमिदमुच्यते यथा ग्राह्य-
 बीजादिगष्टादङ्कुर उत्पद्यते अथ च प्रतिबन्धानमिति परमात्मवस्तु-
 त्वाद्बीजावयवानां यथोक्तदोषापत्तिरिति चेत् अथ मन्यसे अथापि^(३)

(१) इतद्धर्म—पा० ४ पु० ।

(२) धान्यादि—पा० ४ पु० ।

(३) यस्यापि—पा० ४ पु० ।

बीजावयवाः पूर्वव्यूहं परित्यजन्ति व्यूहान्तरं चापद्यन्ते तस्यापि परमाण्वखलत्वाद्बीजस्य परमाणुमात्रं ग्रिह्यत इति । न च परमाणु-
खपरजातिभेदो विद्यते न च खबीजग्राह्यबीजपरमाणूनां कश्चि-
द्विशेषः यथानुपजातविशेषाः परमाणवः कार्यकारणभावनियमात्
तत्पूर्वकतया ग्राह्यकुरमभिनिर्वर्तयन्ति तथा ममापि कार्यकारण-
भावास्त्रियम^(१) इति । नामभ्युपगमात् परमाण्वखलानि बीजानि
भवन्तीत्येतन्न प्रतिपद्यामहे सर्वावस्थोपलब्धेः यस्माच्छाखादिबीज-
मुच्छूनावस्थामादिं कृत्वा यावदुपान्त्यं ग्राह्यबीजकार्यं तावन्न कदा-
चित् परमाण्वखलं भवति यदि तु स्यात् कदाचिन्नोपलब्धेत यदि
तर्ह्यपरमाणोर्विभागो नास्ति कल्पादावुत्पत्तिर्न स्यात् परमाण्व-
खलाजगतः परमाण्वखले च जगति न ग्राह्यादिजातिव्यक्तिरस्तीति
पुनरुत्पादे जातिव्यक्तिहेतवः परमाणव एवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । यथा
च कल्पादावेवं परमाण्वखले बीजेऽपीति । नानेनैवोक्तोत्तरत्वात् ।
अनेनैव सर्वावस्थोपलब्धेरित्युक्तोत्तरमेतत् । सर्गादौ ग्राह्यजाति-
व्यक्तिहेतुरदृष्टविशेषो येनादृष्टेन प्राणिनामुपभोगाय ग्राह्यादयो
निर्वर्त्यन्ते तमदृष्टविशेषमपेक्षमाण ईश्वरस्तांस्तान् परमाणून् तथा
तथा सङ्गतयति यथा यथा ग्राह्यादिजातिव्यक्तिरिति । एतेन
घटादिपाको व्याख्यातः । नापरमाण्वन्तो विनाशः^(२) सर्वावस्थोप-
लब्धेरिति । आमध्यात् पाकानुपपत्तिरिति चेत् अथ मन्यसे यदि
कार्यकारणद्वये पच्येते आमध्यात् पाको न प्राप्नोति पाचनेन तेजसा

(१) भावत्रियम—पा० १ पु० ।

(२) विनाशः—पा० ४ पु० ।

अप्राप्तत्वात् नाप्रतिबन्धात् भवेदप्येष दोषो यदि तेजोऽनुप्रवेशमव-
 चवौ प्रतिबध्नाति^(१) स तु न प्रतिबध्नाति अप्रतिबद्धं तेजोऽनुप्रविश-
 तीति, न प्रतिबध्नातीति न हेतुरस्तीति, न नास्ति परिस्रवादि-
 मतो घटस्योपसम्भेः यस्मात् परिस्रवादिमतो घटस्य द्रवत्वप्रतिबन्धो न
 दृष्टः अप्रतिबन्धेन द्रवत्वं परिस्रुतिं करोति तच्च प्रत्यक्षत उपसम्भते ।
 यदि चावयवानुप्रवेशो द्रव्यस्य विनाशकः स्यात् न परिस्रवादिमान्
 घट उपसम्भेत परिस्रवमाषलाङ्गाजनगतानामपामवस्थानं न स्यात्^(२)
 विनाशे च कार्यद्रव्याणां व्यवहितव्यवहितयोस्तुल्यकास्योपसम्भिवि^(३)
 प्रसङ्गः । यदि चानुप्रविश्य द्रव्यं द्रव्यान्तरं व्यतिभिन्नं तेन चानुषस्य
 रम्योरनुप्रवेशात् स्फटिकादिविगष्टमिति व्यवहिते चाव्यवहिते च
 तुस्योपसम्भिविः प्राप्नोति । तस्मात्प्राप्तिवैजमदृष्टान्तः यस्य च पूर्व-
 स्तन्धभिरोधसमकालानि स्तन्धान्तराणि प्रादुर्भवन्ति तस्य तेषां
 स्तन्धान्तराणां न कर्मनिमित्तः सर्गः प्राप्नोति । अकर्षणनिमित्तेन
 सत्त्वसर्गेण शुभाशुभप्राप्त्यां क्रिया न प्राप्नोति सुखी स्यामिति तत्-
 क्रियेति चेत् अथ मन्यसे स्तथं कर्षाणि करोति कथमहं सुखी स्यां
 दुःखी न स्यामिति । तज्ज्ञाननुभूतत्वात् । येन सुखमनुभूतं सुखसाधन-
 समन्धानुस्यतिस्य यस्य स तस्याधनमुपादत्ते यस्य पुनः प्रतिबन्धं
 प्रध्वंसिनः संस्कारास्तस्य सुखसाधनसमन्धानुस्यतेरभावात् सुखी
 स्यामिति क्रियानुपपत्तिः प्रोक्षार्थस्य प्रयासो नोपपद्यते^(४) अथ-
 विद्वत्त्वात् जातमात्र एवायं सुच्यत इति सुत्त्वर्थं ब्रह्मचर्यवासो व्यर्थः

(१) प्रतिबधीयात्—पा० ४ पु० । (२) अवस्थानमेवं न स्यात्—पा० ४ पु० ।

(३) तुल्योपसम्भिवि—पा० ४ पु० । (४) सुत्त्वर्थस्य प्रयासो नोपपद्यते—पा० ४ पु० ।

परिपृच्छा च न प्राप्नोति । तथागतेन भिन्नवः परिपृच्छन्ते कश्चिद्युथं
मथा विनीता इति ते चाऽऽर्विनीताः स्म इति । अतीतानागत-
वर्त्तमानानां भानुपकार्यत्वात् ये तावद्नागताः संस्कार्यास्तौ तावद्-
सत्त्वान्नोपक्रियन्ते ये ऽप्यतीता^(१)स्तेष्वेवं ये तु वर्त्तमानास्तेषु संस्कारा-
धानमग्रक्यम् वर्त्तमानलक्षणस्थानुपकार्यत्वात् न हि तस्मावस्थान-
कास्तोऽस्ति यस्मिन्नपक्रिया स्यात् । संस्कार्यसंस्कारकयोः सद्बोत्पादा-
द्युक्तमिदमिति चेत् न संस्कार्यसंस्कारकयोः सद्बोत्पादे^(२) निश्च-
मानुपपत्तिरिति । इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमिति नियमो
नोपपद्यते अथ संस्कारकमपेक्षमाणं संस्कार्यं विलक्षणकार्यं करोति
विलक्षणकार्योत्पादश्च संस्कार इत्युच्यते । न संस्कार्यानभिधानात्
इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमित्येतत् कथम् न हि यो यस्य विशेषं
नाधत्ते स तत्संस्कारकः तत्संस्कार्यमिति च ग्रह्यं व्यपदेशुम् अथा-
प्युपदेशेन संस्काराणामनागतानामनुत्पत्तिः क्रियते । न अनागता-
नामनुत्पत्तेः सत्त्वात् । यासावनागतानामनुत्पत्तिः संस्काराणां नासौ
कदाचिन्नास्तीति किं तस्याः क्रियते तस्मान्मुक्तयोर्ब्रह्मचर्यवास
इत्यनुपपन्नम् । तदेवमनभ्युपगतार्थान्तरात्मनो दोष इति ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् । यस्यात्मा नित्यः
तस्यापि हिंसाफले न प्राप्नुतः हिंसा तावन्न प्राप्नोति नित्यत्वात्

(१) वे अतीताः—पा० १ पु० ।

(२) सद्बोत्पादात्—पा० ४ पु० ।

फलमपि नात्मनो युक्तम् अनुपकार्यत्वात् अस्य चार्थस्य ज्ञापिकां
कारिकासुदाहरन्ति ॥

वर्षातपाभ्यां किं व्योमस्यर्मण्यस्ति तयोर्भयम् ।

चर्मोपमस्येत् सोनित्यः खतुस्यस्येदसत्फलः ॥

तदेवमेकस्मिन् मते हिंसा विफला अपरस्मिंस्तु पक्षेऽनुपपन्ना
निःफला चेति । इयं च हिंसा सांख्यपक्षे सम्भवति बुद्धेः परिणामि-
त्वात् कार्यकारणभावः^(१) परिणामित्वादुच्छिद्यते स एव च तत्फलानि
भुङ्क्ते तत्फलस्य तत्र व्यक्तेः । न पूर्वावस्थाऽपरित्यागात् यथैवात्मा पूर्वा-
वस्थां न जहातीति तत्र फलं नेष्यते तथा बुद्धिरपि पूर्वावस्थां न
जहाति नित्यत्वादिति । अथ मन्यसे पूर्वावस्थां जहातीति नित्यत्वं
विरुद्ध्यते पूर्वावस्थापरित्यागेन बुद्धिनित्यत्वं विरुद्ध्यते । अथाप्यवस्था
भिद्यत इति मन्यसे तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः अवस्थाभ्योऽवस्थावतोऽन-
न्यत्वात्^(२) न ज्ञावस्थाभ्योऽवस्थावानन्य इति अवस्थाभेदे ऽवस्थावान्
भिद्यत इति । य एव बौद्धस्य प्रतिषेधं ध्वंसिषु संस्कारेषु दोषः स
एव प्रतिषेधपरिणामिष्वपीति । अजुवक्रतावदिति चेत् अथ मन्यसे
अजुवक्रतादिभेदे यथाङ्गुलिद्रव्यं न भिद्यते न चाङ्गुलीतोऽन्ये ते
तथावस्थाभेदे बुद्धेरभेद इति नान्यत्वात् । अन्ये अजुवक्रते । युक्तं च
यदन्यभेदे अन्याभेद^(३) इति न पुनरवस्थाभ्योऽवावस्थावतोऽन्यत्वम्
तस्मादसमो दृष्टान्तः । किं पुनर्वक्रत्वं अजुत्वं वा गुणः आकुञ्चनजं
वक्रत्वं प्रसारणजं अजुत्वं गुणाश्च गुणिनोऽर्थान्तरमिति प्रतिपादित-

(१) कार्यकारणसङ्गतः—पा० १ पु० । (२) अभेदात्—पा० ४ पु० ।

(३) भेदेनान्याभेद—पा० ४ पु० ।

मेतत् । बुद्धेरप्येवमिति चेत् अथ मन्यसे बुद्धेरपि ये ते अवस्थे
 भिद्येते तयोर्भेदे बुद्धिर्न भिद्यत इति (अन्यावस्थातो बुद्धिः) (१) तत्र
 सिद्धान्तविरोधात् न भवतां पक्षे धर्मधर्मिणोर्भेद इति भेदं चाभ्युप-
 गच्छता सिद्धान्तस्वप्नो भवति । तस्माद्यथा आत्मनित्यत्वे सुखदुःखा-
 नुपभोगो दोष इति न तत्र सुखदुःखे कल्प्येते इति तथा बुद्धि-
 नित्यत्वात् बुद्ध्यावपि न कल्पनीये (२) समानं नित्यत्वमिति । अथा-
 त्मनो नित्यस्य पुण्यपापाभ्यां किं क्रियते सुखदुःखे ताभ्यां किं क्रियते
 प्रत्ययः (३) ये सुखदुःखे आत्मनि तद्विषयः (४) प्रत्यय आत्मनि भवती-
 त्येतावत् क्रियते स च प्रत्ययो भोगः । यत् पुनरेतद्वर्षातपाभ्यां किं
 व्योम इति यदेव चर्मणो वर्षातपाभ्यां क्रियते तद्व्योमः । अथ
 चर्मणः किं सम्बन्धः यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बन्धते तथा व्योमापि
 वर्षातपसम्बन्धाच्चर्मवदनित्यं व्योमेति चेत् अथ मन्यसे यथा चर्म
 वर्षातपाभ्यां सम्बन्धादिक्रियते तथा व्योम वर्षातपसम्बन्धादिकरि-
 ष्यत (५) इति चेत् नानेकान्तात् वर्षातपसम्बन्धो परमाणुरथ च नित्य
 इत्यनेकान्त इति । चर्मणश्चानित्यत्वं किं वर्षातपसम्बन्धादथ कारण-
 विभागादथात्रयविनाशादिति । वयं तु ब्रूमः कारणवतः तद्विभा-
 गाद्युक्तो विनाशः (६) न पुनराकाशस्य कारणमस्तीत्युभयाभाव इति
 तदतां चावस्थानाञ्च सम्बन्धो नाशहेतुः यदि चार्थं सम्बन्धो नाशहेतुर-
 भविष्यन्न तदतामवस्थानमभविष्यत् अततिष्ठन्ते तु भावाः चावन्

(१) ( ) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति ४ पु० । (२) कल्प्येते—पा० ४ पु० ।

(३) सुखदुःखे पुण्यपापाभ्यामात्मनो नित्यस्य क्रियते चार्थां सुखदुःखाभ्यां
 नित्यस्यात्मनः किं क्रियते प्रत्ययः—पा० ४ पु० । (४) आत्मनस्तद्विषयः—
 पा० १ पु० । (५) वर्षातपाभ्यां विकरिष्यते—पा० ४ पु० । (६) तद्विभागात्
 तद्विनाशाद्युक्तो विनाशः—पा० ४ पु० ।

विनाशकारणसम्पत्तिपात इति । अथ मन्यसे वर्धातपाभ्यां चर्मणः
सङ्कोचविकाशौ भवतो न त्वाकाशश्चेति तन्न विकल्पानुपपत्तेः ।
सङ्कोचविकाशौ चर्मण इति कोऽर्थः किं तावदल्पत्वमहत्त्वे सत
संयोगविभागाविति तन्न तावत् सङ्कोचविकाशावल्पत्वमहत्त्वे थावद्-
व्यभावित्वात् परिमाणस्य थावद्द्वयं हि परिमाणं तद्द्वये सति न
निवर्त्तते इति । अथ चर्मणः सङ्कोचविकाशौ संयोगविभागाविति
तदपि न युक्तमेकत्वात् । न ह्येकस्य संयोगविभागौ सम्भवत इति
कथं तर्हि इदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचसर्मणो विकाश इति चर्म-
कारणानामविनश्यत्कार्याणामवयवानामातपसम्बन्धात्परस्परस्य थाः
प्राप्तयः आरम्भकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिकास्ता इतरेतरोपक्षेपेणा-
वयवेषु वर्त्तमानास्तदेकार्थसमवायिनि चर्मण्युपचर्चन्ते तदपेक्षं चेद-
मुच्यते चर्मणः सङ्कोचो न पुनसर्म सङ्कुचतीति । एतेन तदवयवा-
नामेवोदकसम्बन्धापेक्षाणामविनश्यत्कार्याणां परस्परतो विभागो
विकाश इति । विक्रियायां च दृष्टान्ताभावात् तदेव वस्त्वविनश्यद्वि-
क्रियाभाषणत इति न दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रिया तु पदार्थान्तरो-
त्पादः यथा पूर्वरूपादिनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पादे विवृतो घट इति ।
यद्येवंभूतो विकार आत्मन्यपि चकास्ति तचापि सुखनिवृत्तौ
दुःखप्रादुर्भाव इति सुखप्रत्ययनिवृत्तौ दुःखप्रत्यय इति तस्मा-
न्नित्यस्यात्मनः सुखदुःखोपभोग इति सिद्धम् । नित्यत्वादात्मनो
हिंसादोषोऽपरिहार्यः न अन्यथा तदुपपत्तेः आत्मनित्यत्वेण्यथा
हिंसा भवति अस्यार्थस्य ज्ञापनाय न कर्थाश्रयकर्तृवधादिति
सूचम् ॥

न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य वधो हिंसेति अपि तु अमुच्छित्ति-
धर्मकस्य सत्त्वस्य यच्छरीरं यानि च सुखसंविन्निसाधनानि^(१)
इन्द्रियाण्यसाधारणानि तेषां पीडा वैकल्यं वा प्रमापणं वा हिंसेति ।
कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम् हिंसायाः फलोपभोगस्य च उभयपक्ष-
सम्प्रतिपन्नत्वात् हिंसाफलोपभोगश्चोभयपक्षसम्प्रतिपन्नः सेयं हिंसा
एकस्मिन् पक्षे सम्भवति यस्य तावत् प्रतिक्षणध्वंसिनः संस्कारास्तस्य
किं हिंस्यते निर्हेतुकत्वादिनाशस्य कस्य व्यापारोऽस्ति । अथ
विलक्षणोत्पत्तिनिमित्तत्वेन व्यवतिष्ठमानः परो हिनस्तीत्युच्यते ।
ननुपचारो भवति न भवतः प्रधानमस्ति येन शरीरोत्पादक उप-
चर्यते न समानत्वात् भवतामपि पक्षे न प्रधानं हिंस्यत इति
सत्यम् ममापि कार्याश्रयकर्तृवधो हिंसेति तुल्यम् । अयं तु वि-
शेषो यत एकस्मिन् पक्षे य एवायमात्मा शरीरादिसाधनः कर्म
करोति स एव तत्फलमुपभुङ्क्ते इति अकृताभ्यागमदोषो नास्ति ।
भवतामकृताभ्यागमः कृतप्रणाशश्चेति^(२) परिशेषादात्मनित्यत्वे हिं-
सेति व्यवस्थितम् । तत्र कार्याश्रयशब्देन शरीरमुच्यते तन्निमित्त-
त्वादुपभोगस्येति कर्तृणीन्द्रियाणि तत्साधनत्वात् अथवा समानाधि-
करणसमासाच्छरीरमेव कार्याश्रयकर्तृशब्दाभ्यामुच्यत इति कर्ता
भोक्ता चात्मा । किं पुनरिदं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा किमिति
ज्ञान^(३)चिकीर्षाप्रयत्नानां समवायः कर्तृत्वम् सुखदुःखसंवित्स-

(१) सुखदुःखसाधनानि—पा० ४ पु० । (२) कृतचानं चेति—पा० ४ पु० ।

(३) ज्ञानविज्ञान—पा० १ पु० ।

मवाधो भोक्तृत्वम् एतन्नु न ग्ररीरे निमित्तत्वात् कर्तृग्ररीरमुच्यते
इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । सव्येन चक्षुषा दृष्टमितरेण
प्रत्यभिज्ञानातीति सूत्रम् । तच्च प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानं स्वतिपूर्व-
कत्वात् प्रत्यभिज्ञानस्य प्रतिसन्धानाच्चैककर्तृत्वं प्रत्ययानां सिध्यतीति ।
सिद्धत्वादनारम्भ इति दर्शनस्यर्गनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येतस्मिन् प्रक-
रणे सिद्ध आत्मव्यतिरेकः सिद्धत्वादनारम्भं प्रकरणमिति । इन्द्रिय-
व्यतिरेकज्ञापनार्थमित्येके । एके इदं प्रकरणमिन्द्रियव्यतिरेकज्ञाप-
नार्थं वर्षयन्ति । तन्न तत एव सिद्धेः पूर्वप्रकरणेनैव इन्द्रियग्ररीर-
व्यतिरेकः सिद्ध इति । समुच्चयार्थमित्यपरे अपरे तु समुच्चयार्थं
सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति हेतुं ब्रुवते । युक्तोऽन्यः समुच्चयः
अथ तु न युक्तो विरोधात् सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति
ब्रुवाणो युक्तिं बाधते । का पुनरियं युक्तिबाधा अनेकत्वादिन्द्रि-
यस्य युगपदधिष्ठानासम्भवः अणु मनोऽनेकं चक्षुः न चाणोर्मनसो
युगपदनेकेन चक्षुषा सम्बन्धः सम्भवति अयासम्बद्धमपि द्वितीयं
चक्षुर्यानासोचयति एवं च सति द्वितीयसचक्षुर्वदितरचक्षुरपि मनसा-
नधिष्ठितमेव प्रवर्त्तियत इति^(१) व्यर्थं मनः प्राप्तम् अनधिष्ठितं च
प्रवर्त्तमानमिन्द्रियं करणत्वं बाधते न च करणमनधिष्ठितं प्रव-
र्त्तमानं दृष्टमिति समयासमययोश्च तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः न ह्यन-

(१) प्रवर्त्तियतीति—पा० ४ पु० ।

धिष्ठितमिन्द्रियं प्रवर्त्तत इत्यणत्वान्मनसा नित्यमेक मेव सम्बद्धान्त
इति विकल्पाविकल्पयोस्तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति प्रकरणविरोधश्च
इन्द्रियपञ्चकत्वादितीन्द्रियपञ्चत्वप्रतिपादकं प्रकरणं विरुध्यत इति ।
यदि तर्ह्येकमिन्द्रियं द्वित्वोपलब्धिः कथं द्वित्वोपलब्धिप्रतिपादनार्थं
नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानादिति सूत्रम् ॥

नैकस्मिन् नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिन्द्रियं द्रव्यं ह्यधिष्ठानमभिज्ञम् कोऽधिष्ठानार्थः तैजसश्च
चक्षुषः पार्थिवेन कृष्णसारेण उपकारविकारभेदानुविधानम् यस्मात्
कृष्णसार उपक्रियमाण उपक्रियते विक्रियमाणे विक्रियते तिष्ठति
पश्यतीति तस्मादस्य कृष्णसारमधिष्ठानमुच्यते । एतच्च व्याख्यातं
ग्रन्थरसूत्रे । तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः यथा
दीर्घस्य द्रव्यस्य मध्ये व्यवहितस्यान्तावुपलभ्यमानौ द्वित्वाभिमानं
प्रयोजयत इति ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् । एकस्मिन् विनष्टे उद्धृते
वा द्वितीयमवतिष्ठते विषयग्रहणे लिङ्गम् नान्यथा तदुपपत्तेः
द्वितीयमवतिष्ठत इति नैतत् कस्यचित् प्रत्यक्षम् प्रत्ययमाणं तु
विनष्टेऽप्येकस्मिन् अधिष्ठाने यदवतिष्ठते तेन भवति । न चाधिष्ठान-
मिन्द्रियम् अपि तु यत्तदनुविधायि तदनुविधत्त इति^(१) यथा
बहुवातायनस्य वेद्येन एकपिधानादितरेण ग्रहण^(२)मिति ॥

(१) तदेकमनुविधत्त इति—पा० ४ पु० । (२) पिधानमपरेषु ग्रहण—पा० ४ पु० ।

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

अपरे त्ववयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुरिति परिहारं^(१) वर्णयन्ति । तस्योत्तरम् ।

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेध इति सूत्रम् । अस्यार्थः । न कारणद्रव्यविनाशे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते । यदि नावतिष्ठते कथं कारणद्रव्यविनाशे कार्यमुपलभ्यत इति । क एवमाह उपलभ्यत इति अपि तु वज्रव्यवयवेषु यस्य कारणानि विभक्तानि तदिमष्टम् यस्य न विभक्तानि^(२) तदुपलभ्यत इति । शेषं भाष्ये ॥

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

अनुमीयते चायं देहादिव्यतिरिक्तस्येतन आत्मा इन्द्रियान्तरविकारात् । कश्चिदस्य फलस्य दृष्टसाहचर्यं^(१) रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनेन्द्रियविकारः कः पुनर्विकारः रसानुसृतौ रसगर्द्धिप्रवर्त्तितः गर्द्धिः दृष्ट्या रसदृष्ट्याप्रवर्त्तितो दन्तान्तरपरिस्रुताभिरङ्गीरसनेन्द्रियस्य संभवः सम्बन्धो विकार इत्युच्यते सा चेयं स्यतिरिन्द्रियचैतन्ये न प्राप्नोति । न च प्रतिषेधध्वंसिषु^(२) संस्कारेष्वन्यानुभूतस्थान्येनास्मरणादिति । इन्द्रियान्तरविकार इन्द्रियान्तरधर्मः स कथं व्यधिकरणत्वादात्मव्यतिरेकं प्रतिपादयति नेन्द्रियान्तरविकार आत्मव्यतिरेकप्रतिपत्तिकारणमपि तु स्यतिः

(१) परिहारान्तरं—पा० ४ पु० । (२) न विभक्तानि—पा० ४ पु० ।

(३) गृहीतसाहचर्यं—पा० ४ पु० । (४) प्रतिषेधविनाशिषु—पा० ४ पु० ।

न ह्येकमनुभवितारमन्तरेण स्रतिः प्राप्नोति स्रतिश्च भावत्वा-
द्भविष्येणा उत्पत्तिवदिति न्यायः न च स्रतिमन्तरेणेन्द्रियविकारः
संभवतीति प्रत्यक्ष इन्द्रियान्तरविकार उपादीयते अननुभूतरस-
खेन्द्रियविकाराभावादिति व्यतिरेकहेतुः ॥

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

न स्रतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् । स्रतिर्नाम धर्मस्तस्याः स्मर्तव्यो-
र्था विषयः सेयं स्मर्तव्यार्थसन्निधानादुपजायमानाऽपरिदृष्टसामर्थ्यं
न स्मर्तारं प्रतिपादयिष्यति न हि स्मृकारणसन्निधानादुत्पन्नो^(१)-
ऽङ्कुरोपरिदृष्टसामर्थ्यं कुम्भादिकमर्थं प्रतिपादयति ॥

तदात्मगुणसङ्गावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तदात्मगुणसङ्गावादप्रतिषेधः । न स्मर्तव्यमात्रात् स्रतिरुत्पद्यते ।
यदाधमतीतमर्थं स्मरति तदा स्रतिरनाधारा प्राप्नोति न सेयमना-
धारा युक्ता गुणत्वात् न हि कश्चिद्गुणोऽनाधारो दृष्ट इति^(२) न
सेयमिन्द्रिये संभवत्यननुभूतत्वात् न विषये तस्यासत्त्वात् न शरीरे
शरीरगुणानां प्रत्यक्षाणां स्थात्मपरात्मप्रत्यक्षत्वात् न सेयमनाधारा
गुणत्वादित्युक्तम् । न सेयं नास्ति न चात्मन्यसत्यस्याः सङ्गावो युक्त
इति । तेभ्योऽन्यस्य तदुत्पत्तौ^(३) सामर्थ्यमवगम्यते कथमित्यनेनैव
प्रत्युक्तम् । अस्यात्मनः सामर्थ्यं स्रतेराधारभावः न सेयमनाधारा
कार्यत्वात् सर्वं कार्यमाधारवत् चीरादि दृष्टमिति । एतेन—

(१) उपजायमानो—पा० ४ पु० । (२) युक्त इति—पा० ४ पु० ।

(३) तदुत्पत्तौ—पा० ४ पु० । तदुत्पत्तौ—इति च कश्चित् ।

न तद्वच्चुषि नो रूपे नाम्नराखे तयोः स्थितम् ।

न तदस्ति न तन्नास्ति यत्र तन्निष्ठितं भवेत् ॥

इति प्रत्युक्तम् । न तदस्ति न तन्नास्तीति व्याहृतम् न चानया कारिकया विज्ञानस्याश्रयिभावः प्रतिषेद्धुं शक्यते । किं कारणम् विशेषप्रतिषेधात् । न तद्वच्चुषि नो रूप इत्यादिविशेषप्रतिषेधः । अथानाश्रितमेव विज्ञानम् व्यर्थं वाक्यं न तद्वच्चुषि नो रूप इति कस्य वा च्चुषि रूपे वा विज्ञानं वर्तते यं प्रति प्रतिषेधः अयं च विज्ञानस्याश्रयप्रतिषेधो^(१) विचार्यमाण आत्मसत्त्वं प्रतिपादयति । न हि विज्ञानस्यात्मसत्त्वमन्तरेण वाक्यमेतदर्थवत्तायां व्यवतिष्ठते । अथवा एकस्थानेकविषयोपसम्भिप्रतिषन्धानमनेन सूत्रेषोपदर्शयत इत्युक्तन्यायम् । शेषं भाष्य इति ॥

अपरिसंख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । य एते भवता आत्म- प्रतिपादका हेतव उपदिष्टाः सर्व एते मनसि सम्भवन्ति । एवं च न मनोव्यतिरिक्त आत्मा सिध्यति ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । यथा ज्ञातारमभ्युप- गच्छता ज्ञानसाधनानि चक्षुरादीनि प्रतिपद्यन्ते तथा मन्तारं प्रति-

(१) अत्रायनिषेधो—पा० ४ पु० ।

पद्यमानेन मतिसाधनमभ्युपेयम् यच्च तन्मतिसाधनं तन्मन इति
सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । अथ मन्ता निःसाधनो मतिं करोति एवमयं
ज्ञाता निःसाधनो ज्ञानं करिष्यतीति सर्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

नियमश्च निरनुमानः । योऽयं नियम आश्रीयते मतिरसाधना
न पुनर्ज्ञप्तिरिति नियमो निरनुमानः ज्ञप्तिवत्तु^(१) मतेः ससाधनत्वे
ऽनुमानमस्ति सुखादयश्च रूपादिभ्यो विषयान्तरमिति तद्विषयत्वा-
दुपसन्धेः साधनेन भवितव्यम् न हि किञ्चित् सविषयं ज्ञानमसाधनं
दृष्टं रूपादिज्ञानवदिति नियमश्च निरनुमानः सुखादिविज्ञानानि
निःसाधनानि भवन्तु माभूव^(२)रूपादिविषयाणीति यदि सर्वं
विज्ञानं ससाधनमुच्यते^(३) मनस्यपि करणान्तरं प्राप्नोति विषयत्वात् ।
ओमित्युच्यते अस्ति मनसि करणं किं पुनस्तत् येन मनोऽधिगम्यते
केन च मनोऽधिगम्यते अयुगपज्ज्ञानोत्पत्त्या यस्य तु मनः प्रत्यक्षं
भवति तस्य योगजधर्मानुगृहीत आत्ममनःसंयोगः करणम् योगिध-
र्माणां चास्मिन्विषयत्वात् कथं ते मनो गृह्णन्तीत्यविचारणीयमेतत् ।
एतेनात्मज्ञानं^(४) प्रत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगस्य कारणभावादिति । एवं
तावदात्मनोऽस्तित्वव्यतिरेकौ सिद्धौ ब्रह्मत्वं चात एव दर्शनस्यर्गना-
भ्यामेकार्थग्रहणात् नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति शरीरदाहे पातका-
भावादिति । सेयं सर्वा व्यवस्था शरीरिभेदे सति सम्भवतीति ॥

(१) ज्ञप्तिवत्—पा० ४ पु० ।

(२) मा भवन्तु—पा० ४ पु० ।

(३) ससाधनं मन्यते—पा० ४ पु० ।

(४) विज्ञानं—पा० ४ पु० ।

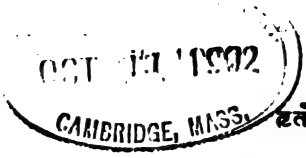
किं पुनरयं देहादिसङ्घातादन्यो नित्योऽथानित्य इति एत-
स्मिन्नर्थे उभयथा दृष्टत्वादिति संग्रयमुपपादयति अनुपपन्नरूपस्यार्थं^(१)
संग्रयः । आत्मास्तिलव्यतिरेकहेतुभिः शरीरभेदेऽप्यभेद आत्मनि
सिद्धः सिद्धत्वात् प्रकरणमनारभ्यमिति । नानारभ्यं कथं जन्मप्रभृति
थावत् प्राचणनेतस्मादेकः सिध्यति न पुनर्देहविनाशादूर्ध्वं भवती-
त्येतत् सिध्यत्येतस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य
हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेरिति सूचम् ॥

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रति-
पत्तेः ॥ १६ ॥

अस्यार्थः । जातः खल्वयं कुमारको विषयाधिगमासमर्थेषु
इन्द्रियेषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यमानो दृष्टः स्मितकम्पदिदानु-
नेयान् ते च^(१) स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते स्मृत्यनुबन्धस्य नान्तरेण पूर्व-
शरीरमिति । तत्र जन्म निकायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेद-
नाभिः सम्बन्धः । अभिप्रेतविषयप्रार्थनाप्राप्तौ सुखानुभवो हर्षः ।
अनिष्टविषयसाधनोपनिपाते तस्मिन्नासौर्हानाशक्यता भयम् । इष्ट-
विषयविद्योगे सति तत्प्राप्त्यशक्यप्रार्थना शोकः । तदनुभवः सम्प्रति-
पत्तिः । एकविषयानेकविज्ञानोत्पादोऽभ्यासः एकाकारविषयो वा ।
यथा शास्त्रयोऽनेनाभ्यस्ता इति । प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे^(२) तदनुसन्धानवि-
षयः प्रत्ययः स्यतिः । तदनुगृहीतस्तदनुसन्धानविषयः प्रत्ययस्तद्भा-
वविषयः प्रत्यभिज्ञानम् । अनुबन्धो भावनाख्यः स्यतिहेतुः संस्कारः ।

(१) अनुपपन्नोऽर्थं—पा० ४ पु० । (२) अनुमेयानि तानि च—इति कश्चित् ।

(३) प्रत्यक्षविरोधे—पा० ४ पु० ।

दृष्टविषयानुस्मरणान्नयनादिप्रसादः स्मितम् । अगिष्टविषयानुस्मर-
 णान् तस्याधनजिहासानुष्ठानकचषो हस्तादिविचेपवतोऽभ्रविमोचन-
 सहितः शब्दविशेषो हृदितम् । स्मितहृदिते अधिकरणत्वाद्साध-
 नम् । अथ मन्यसे स्मितहृदिते वाङ्मावस्थायी भवतो न च वाङ्मा-
 वस्था आत्मनः तस्माद्गुधिकरणत्वाद्साधनमिति । न श्लोकादिम-
 दात्मवतीति वाङ्मावस्थायाः साध्यत्वात् । श्लोकादिमदात्मवती
 वाङ्मावस्थेति साध्यं स्मितहृदितादिमत्त्वादिति । वाङ्मावस्था वयो-
 धर्मे यौवनावस्थावत् । एतेन स्मृतिसंस्कारानुभवपूर्वशरीरसम्बन्ध-
 वदात्मवत्त्वं थास्यात् । कथमिति यथा स्मितहृदितवत्त्वेन
 श्लोकादिमदात्मवती वाङ्मावस्था साध्यते एवं श्लोकादिमदात्मवत्त्वेन
 स्मृतिमदात्मवती वाङ्मावस्था साध्या तथा स्मृतिमदात्मवत्त्वेन
 संस्कारवदात्मवती वाङ्मावस्था साध्या संस्कारवदात्मवत्त्वेन पूर्वानु-
 भववदात्मवती पूर्वानुभववदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती
 साध्या सर्वत्र यौवनावस्था दृष्टान्तः^(१) सा हि स्मितहृदितवती
 भवतीति श्लोकादिमदात्मवती चेति सर्वत्र वक्तव्यम् ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीक्षणविकारवत् तद्विकारः ॥ २० ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीक्षणविकारवत् तद्विकारः । अनित्ये ऽपि
 विकारदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः । कः पुनरयं प्रबोधः किं च
 सम्मीक्षणमिति । पद्मपद्मावयवविभागो ऽविनश्यत्कार्यः प्रबोधः ।
 पद्मपद्मावयवानामारम्भकार्याणां याः पुनः^(२) परस्परेषु प्राप्तयः

(१) यौवनः/दिहंढान्तः—पा० ४ पु० ।

(२) पद्मपुनः—पा० ४ पु०

तन्मन्वीक्षणमिति । न विकल्पानुपपत्तेः । पद्मादिषु प्रबोधसन्धी-
 क्षणविकारादिवत्तद्विकार इति किमयं दृष्टान्तः साधनपक्ष उता-
 नैकान्तिकपक्ष^(१) इति । यदि साधनपक्षे हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं
 न साधनमित्यसाधनं दृष्टान्तः । अथ दूषणं तत्किं दृष्टकारण-
 प्रत्याख्यानम् उत कारणान्तरोपपादनम् अथात्मन उत्पत्ति^(२)नि-
 रोधकारणानुमानम् अथाकस्मिकत्वमिति । तद्यदि तावद्दृष्टकारण-
 प्रत्याख्यानम् तदयुक्तम् दृष्टेन विग्रेषितत्वात् यौवनाद्यवस्थासु
 क्षितवदितवत्त्वं शोकादिमदात्मवत्त्वं च दृष्टमिति । दृष्टेन क्षित-
 वदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवत्त्वं वास्यावस्थार्थां गम्यत इति न
 दोषः । अथ कारणान्तरोपपादनम् तदपि न युक्तम् अत एव
 दृष्टेन विग्रेषितत्वादिति । अथात्मन उत्पत्तिनिरोधकारणानुमानम्
 तत्र युक्तं द्रव्यस्य सतः सर्वदा अमूर्तत्वादकारण आत्मा आका-
 शादिवदिति । आत्मानं च कृतकं प्रतिपद्यमानेन कारणमस्य
 वाच्यम् कुतः कार्यस्य कारणवत्त्वात्^(३) सर्वं कार्यं कारणवद्दृष्टमिति ।
 अथ पद्मादिप्रबोधसन्धीक्षणविकारोऽकस्माद्भवतीति तन्मन्वीक्षीतवर्ष-
 कात्^(४)निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥

नोष्यशीतवर्षकात्निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविका-
 राणाम् ॥ २१ ॥

नायमाकस्मिकः पद्मादिप्रबोधसन्धीक्षणविकार इति सूचार्थः ।

(१) उतानैकान्तिकपक्ष—पा० ४ पु० । (२) अथात्मन उत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(३) कारणवत्त्ववत्त्वात्—पा० ४ पु० । (४) वर्षाकात्—पा० १ पु० ।

एवं च सति दृष्टान्तेन न किञ्चित् प्रतिषिध्यते पञ्चात्मकविकाराणांमिति । न पञ्चात्मककारणानि^(१) पद्मानौति अपि तु पद्मानां भूतानामनुपपद्ये सति भवन्तीति पञ्चात्मकानीत्युच्यन्ते । वस्तुतस्तु न पञ्चात्मकं किञ्चिदसौत्युपरिष्ठादवस्थामः ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिसाधात् ॥ २२ ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिसाधात् । जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्त्या स्तन्याभिसाधो गम्यते तत्र प्रवृत्त्युत्प्रेयः^(२) स्तन्याभिसाधस्तेन स्वतिस्तया संस्कारस्तेनानुभवस्तेन पूर्वग्रहीरमिति पूर्ववत् प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदं सूत्रमारभ्यते यदायमर्थः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे ऽवगतः । सामान्यतोऽधिगतस्य^(३) विशेषज्ञापनार्थं सूत्रमित्यदोषः प्रवृत्तिमात्रस्थानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम् अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणमिति सूत्रम् ॥

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

न विकल्पानुपपत्तेः । किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिगमनं^(४) सन्निमित्तमाहो निर्निमित्तमिति । यदि सन्निमित्तं तत्त्वेन गम्यते नियमेन अथास्यस्कान्तमेवोपसर्पन्ति न तु सोष्टादीन् न च सोष्टादय उपसर्पन्ति सोऽयं कार्यनियमात् कारणनियमो गम्यते । एतेनाकस्मिकत्वं प्रतिषिद्धम् । तदिदमयसानुपसर्पणं किं दृष्टकारण-

(१) कारणानि—इति वाचि ४ पु० । (२) प्रवृत्त्युत्प्रेयः—आ० ४ पु० ।

(३) सामान्यतो ज्ञातस्य—पा० ४ पु० । (४) अयस्कान्ताभिगमनं—पा० ४ पु० ।

प्रत्याख्यानार्थमुपन्यस्तमथवा कारणान्तरोपदर्शनार्थम् अथात्मन्व-
त्पत्तिनिरोधानुमानमिति^(१) पूर्ववत्प्रसङ्गः ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

आकस्मिकत्वप्रतिषेधार्थं च नान्यत्र प्रवृत्त्यभावादिति सूत्रम् ॥

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

नित्य आत्मा वीतरागजन्मादर्शनात् । न हि कश्चिज्जात-
मात्रो वीतरागो जायते वीतरागाणां जन्मादर्शनात् सरागो
जायत इति गम्यते । जन्म व्याख्यातम् । ततः किं रागस्य पूर्वानु-
भूतविषया^(१)तुच्छिन्नमं योनिः न च विषयावगमाद्यमर्थेषु इन्द्रियेषु
रागः सम्भवति न च स्यतिमन्तरेषु विषयानुच्छिन्नम्^(२) युक्तम्
पूर्वानुभूतविषयप्रार्थना सङ्कल्पः अदृष्टादिति चेत् । अथ मन्यसे न
पूर्वशरीरयोगो रागाद्भवते अपि त्वदृष्टाद्भाग इति । नाभिप्राया-
परिज्ञानात्^(३) नैवमभिप्रायः कारणनियमेन रागोऽपि तु पूर्व-
शरीरसम्बन्धप्रतिपादनं सूचार्थः । न चादृष्टाद्भाग इति भ्रुवता
तप्रतिषिध्यत इति किञ्चिदुक्तम् तन्मथत्वाद्भाग इति विषयाभ्यासः
स्वल्पं भावनाहेतुस्तन्मथत्वमुच्यते जातिविशेषाच्च रागविशेष इति ।
कर्म स्वल्पिदं जातिविशेषस्य निर्वर्तकं तादर्श्यात्तच्छब्दं सम्भ्यते
वीरणादिवत् ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

(१) निरोधार्थमिति—पा० ४ पु० ।

(२) पूर्वानुभवविषया—पा० ४ पु० ।

(३) तन्मथत्वम्—पा० ४ पु० ।

(४) नाभिप्रायापरिज्ञानात्—पा० ४ पु० ।

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिरित्यनेकान्तिकपक्षे सूचम् । मोक्षो-
त्तरत्वात् उक्तोत्तरमेतत् ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनामिति । अत्रापि पूर्ववत् सङ्कल्प-
स्यतिषंस्कारपूर्वानुभवपूर्वग्ररीरवदात्मवत्त्वानि थोष्यानीति । एवं
शानादिः संसारोऽपवर्गान्तः सिध्यतीति थवस्थितमेतदस्यात्मा
व्यतिरिक्तो नित्यश्चेति ॥

आत्मानन्तरं ग्ररीरमवसरप्राप्तं परीक्ष्यते । अथवा अनादिश्चे-
तनस्य ग्ररीरयोग इति ग्ररीरं परीक्ष्यते । तस्मिन् परीक्ष्यमाणे
आत्माधिकारस्य परि^(१)समाप्तो भवति । किं पुनरस्य परीक्ष्यं किं
प्राणादिवदेकप्रकृति अथ नामाप्रकृतीति विप्रतिपत्तेः संग्रहः । अथते
खण्यस्य विप्रतिपत्तिसापेक्षं तत्त्वम् ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

मानुषं ग्ररीरं पार्थिवमिति । मानुषमिति किमर्थं^(१) विप्रतिपत्ते
ल्लोकान्तरग्ररीराणि न पार्थिवानीति युक्तं विशेषणं गन्धवत्त्वात्
परमाणुवत् गन्धवान् परमाणुरेकात्मको दृष्टः गन्धवच्च ग्ररीरं
तस्मादेकात्मकमेकस्वभावमिति । न त्विदमवादिभिरसंपृक्तया पृथि-
व्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाग्रथभावेन कल्प्यत इति भूतसंसर्गोऽविप्रतिषिद्धः ।

एवं तर्हि पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निःशसोच्छासोप-

(१) आत्माधिकार एव—पा० ४ पु० ।

(२) किमिति—पा० ४ पु० ।

सन्धेसात्पूर्वैतिकम्, गन्धक्रेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिक-
मिति^(१) प्रत्युक्तम्^(२) ॥

तत्र सन्निहितानां तद्गुणोपसन्धेरिति तदिदमनेकभूतप्रकृति
प्ररीरमरसमगन्धमरूपमस्यं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यादिति
भाष्यम् । तस्य व्याख्यानं पृथिव्युदकाभ्यामारभ्यमाषमगन्धं कारण-
गन्धस्यैकस्थानारम्भकत्वात् । पृथिव्यनसाभ्यामारभ्यमाषमगन्धमरसं च
कारणगन्धरसयोः केवल्योरनारम्भकत्वात् । पृथिव्यनिसाभ्यामगन्ध-
मरसश्चारूपं च वायोरगन्धरसरूपत्वात् । पृथिव्याकाशाभ्यामगन्ध-
मरसमरूपमस्यं च आकाशे गन्धाद्यभावात् सर्वेषु समानो न्यायः
कारणगुणस्य केवल्यस्थानारम्भकत्वात् । जलानसाभ्यामगन्धश्चारसं च
जलवायुभ्यामगन्धं चारसश्चारूपं च जलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूप-
मस्यं च तेजोनिसाभ्यामगन्धं चारसं चारूपञ्च अग्निसाकाशाभ्याम-
गन्धमरसमरूपमस्यं च अग्निसाकाशाभ्यामेवमेव भूजलानसैर-
गन्धमेव भूजलानिसैरेवमेव भूजलसाकाशैरेवमेव पृथिव्यनिसानसैर-
गन्धमरसं च पृथिव्यनसाकाशैरेवमेव पृथिव्यनिसाकाशैरेवमेव अग्निसा-
मरूपं च जलानिसानसैरगन्धमरसं च जलानसाकाशैरेवमेव जला-
निसाकाशैरगन्धं चारसं चारूपं च अग्नानिसाकाशैरेवमेव पृथि-
व्युदकतेजोवायुभिरगन्धं पृथिव्युदकज्वलनाकाशैरेवमेव अवनिजला-
काशैरेवमेव पृथिव्यनिसाज्वलनाकाशैरगन्धमरूपं च^(१) जलानिसा-

(१) पार्थिवान्यतैकसमिति - निःसासोच्चासोपसन्धेरिति - गन्धक्रेदपाकेति च वाक्-
चयं सूत्रेण निर्णीतं वाचस्पतिभिर्न्यायसूचीनिबन्धे विश्वनाथपञ्चाननेन
ज्ञोतमस्यपट्टो च । युक्तं चैतत् अनुपपन्नेव "इति भाष्य"मिति दर्शनात् ॥

(२) प्रतिषिद्धम्—पा० ४ पु० ।

(३) रजन्धमरसश्च—पा० ४ पु० ।

गन्धाकारैरेवमेव पृथिव्युदकतेजोवाय्वाकारैरगन्धं .कारणगुणस्यैक-
स्थानारम्भकत्वादिति वाच्यम्^(१) एककारणकत्वे^(२) तु सततोत्पत्त्य-
सुत्पत्तौ नित्यत्वप्रसङ्गश्चेत्युक्तम् ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च । सूर्यं ते चक्षुः सृष्टोमीत्यस्य मन्त्रस्थाने
पृथिव्यां ते ग्ररीरमिति सेयं सृतिः कारणात् कार्योत्पत्तिः । यदुक्तं
भवति सूर्यश्चक्षुःकारणं पृथिवीं ग्ररीरश्चेति अन्धेष्टिकाखे मन्त्रः
सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतु पृथिवीं ग्ररीरमिति । अस्यापि मन्त्रस्यार्थो
यद्यस्मादायातं तत्तस्मिन्नेव प्रसक्तं गच्छति प्रकृतौ विकारस्य प्रस-
क्ताभिधानम् । प्रसक्तशब्देन च कार्यशून्यं कारणमुच्यते न पुनः
कार्यस्य कारणे सत्यः प्रसक्तः एवं चासदुत्पद्यते सन्निरुद्धत इत्य-
यमर्थ उक्तो भवति ॥

**कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात्
संग्रहः ॥ ३० ॥**

अधेदानौमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते । किमाद्यक्रि-
कान्याहंकारिकाणि आहो भौतिकानौति संग्रहकारणप्रतिपाद-
नार्थं सूचम् ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संग्रहः । कृष्णसारं
भौतिकं तस्मिन्ननुपपद्यते विषयोपलम्भिः कृष्णसारव्यतिरेकेण विप्रक-
ष्टदेशावस्थितस्य विषयस्योपलम्भिः सेयं व्यतिरेकोपलम्भिरभौतिक-

(१) इति समानम्—पा० ॥ ३० ।

(२) एककारणकत्वे—पा० ॥ ३० ।

धर्मः तदेवसुभयधर्मोपलब्धेः संग्रह इति । कृष्णसारमेव चक्षुः तस्मिन् सति भावाद्वूपपदस्य यस्यादिदं रूपपदस्य सति कृष्णसारे भवति असति न भवति । यद्य यस्मिन् सति भवत्यसति न भवति तस्य तदिति । यथा कार्यद्रव्यस्य रूपादय इति । न प्रदीपादिभिरनेकान्मात् प्रदीपे सति रूपोपलब्धिर्भवति न च प्रदीपस्य रूपोपलब्धिरित्यनेकान्माः । यस्य कृष्णसारं चक्षुः तस्य सन्निकृष्टविप्रकृत्योस्तुष्टोपलब्धिप्रसङ्गः । कृष्णसारं न विषयं प्राप्नोति अप्राप्यविशेषात् सन्निकृष्टविप्रकृत्योस्तुष्टोपलब्धिः प्राप्नोति । विषयोभावादिति चेत् अथ मन्वसे सन्निकृष्टोऽस्य विषयो भवति विप्रकृत्यो न विषयः एवं च न तुष्टोपलब्धिरिति नोक्तोत्तरत्वात् प्रत्यक्षसूच इति । अभौतिकानीत्यपरे ॥

महदणुग्रहत्वात् ॥ ३१ ॥

महदणुग्रहत्वात् । महदिति महत्तरं महत्तमसुच्यते अस्त्विति अणुतरमणुतममिति^(१) तदिदसुभयं चक्षुष्युपलब्धमानं भौतिकत्वं चक्षुषो बाधते भौतिकं हि यावद्भवति तावदेव व्याप्नोति अभौतिकं तु व्यापकत्वात् सर्वसम्बद्धं न भौतिकेषु प्रदीपादिषु दृष्टत्वात् भौतिकाः प्रदीपादयो महदणुः प्रकाशका भवन्तीत्यनेकान्माः प्रदीपाद्यनभ्युपगमे वा महदणुप्रकाशकत्वं चक्षुष एवेत्यसाधारणत्वाद्देहः भौतिकाभौतिकयोर्निवृत्तेः । ननु चाभौतिके ज्ञाने महदणुप्रकाशकत्वं दृष्टं न दृष्टं न हि बुद्ध्या महदणुनी प्रकाशते

(१) महदिति महत्तरसुच्यते अस्त्विति अणुतरमिति — पा० ॥ ५० ।

अपि तु प्रकाशो बुद्धिर्न प्रकाशमिति अवधारितस्वार्थस्य हागो-
पादामोपेक्षा बुद्धीनां साधनं बुद्धिरिति नाभौतिकं महदणुप्रका-
शकमस्ति ननु मनो विद्यते सत्यं न पुनस्तद्भौतिकं नाप्यभौतिक-
मिति । एतेनात्मा व्याख्यातः । न भौतिको नाभौतिक इति यदि
मनो नाभौतिकं यदुक्तं भौतिकानीन्द्रियाणि अभौतिकं मन इति
तद्व्याहतं नाभौतिकार्थस्याभूतात्मकपर्यायत्वात् अभौतिकं मन इति
अभूतात्मकं मन इति यावदुक्तं भवति । मुख्यतस्तु मनो न भौतिकं
नाभौतिकमिति नेन्द्रियेऽपि समानत्वात् इन्द्रियमभौतिकमिति
यावदुक्तं भवति अभूतात्मकमिति । अभूतात्मकं व्यापकं चेन्द्रियं
प्रतिपद्यमान इदं पर्यनुयोष्यः व्यवहितार्थग्रहणं कस्माच्च भवति किं
कारणम् व्यापकत्वादिन्द्रियस्य न क्लृप्त्वादेरावरणसामर्थ्यमस्तीति वृत्तिः
प्रतिषिध्यत इति चेत् अथ मन्यसे सत्यं व्यापकमिन्द्रियं तस्य तु
पुरुषार्थहेतुना लोभ्यमानस्य महद्दुःखदादुःखदा इव निःसरन्वस्ताः
क्लृप्त्वादिभिः प्रतिषिध्यन्त^(१) इति न वृत्तिव्यतिरेकेणैन्द्रियसत्त्वे^(२)
प्रमाणाभावात् येयं विषयग्रहणात्मिका वृत्तिः तां त्यक्त्वा तद्वृत्ति-
रिक्तमिन्द्रियमिति किं प्रमाणम् न चाप्रामाणिकोऽर्थः शक्यः
प्रतिपन्नम् न च प्रतिषिध्यमानाप्रतिषिध्यमानयो^(३)रेकत्वम् एकत्वे
वाऽऽनर्थक्यं वृत्तिः प्रतिषिध्यते निश्चरतीति च । अव्यतिरेकाच्च तदु-
त्पत्तिविनाशधर्मकम् यदि वृत्त्यव्यतिरेकीन्द्रियं यथा वृत्तेरुत्पाद-
विनाशावेवमिन्द्रियस्यापि प्राप्नोतः । वृत्तेर्यत्किर्नोत्पत्तिरिति चेत्

(१) प्रतिबन्धन-पा० ४ पु० ।

(२) व्यतिरेकेणैन्द्रियसत्त्वे-पा० ४ पु० ।

(३) प्रतिषिध्यमानाप्रतिबन्धमानयोः-पा० १ पु० ।

अथ मन्यसे न मया वृत्तेरुत्पत्तिरभ्युपगम्यते ऽपि तु व्यक्तिः न निरोधो विनाशोऽपि तु तिरोभाव इति नोत्पत्तिविशेषत्वात् व्यक्ति-रुत्पत्तेर्विशेषः । कथमिति नानुपजातविशेषस्य व्यक्तिरिति । अथा-नुपजातविशेषं व्यजत इति मन्यसे नित्यं व्यक्तिः स्यात् । एतेन विनाशो व्याख्यातः । तिरोभाव इति विश्वमागं न किञ्चिद्विषद्वं न क्षणिवृत्तविशेषस्यापहृषं भवति । न च सर्वनित्यवादिना अपहृषा-पहृषे युक्ते विशेषस्यानुपजननात् अपहृषं विशेषस्यानुपपत्त्यात्पहृष-मिति । नित्यं व्यापकक्षेत्रियमभ्युपगच्छतः कारकार्यौ हीयते । कारकं नाम यस्मान्कारं चक्रेवति कारकस्य नित्यं कार्यस्य नित्य-मिति किं कस्यानकारं कार्यकारकभावस्य कथं तयोर्नित्यत्वात् । कारकशब्दार्थस्य वाच्यः^(१) । ननु करोतीति कारकम् सत्यं करोतीति कारकम्^(२) न पुनर्नित्यवादिनः किञ्चित्कर्तव्यमस्ति न चासति कर्तव्ये कारकार्यं पश्यामः । व्यक्तिौ कारकार्यं इति चेत् व्यक्तिौ च तुल्यं व्यक्तिरपि व्यञ्जवन्नित्येति व्यक्तावपि न कारकार्योऽस्ति^(३) युगपदने-कविज्ञानप्रसङ्गाच्च यदि च वृत्तिवृत्तिमतो नान्या भवति वृत्तिम-तोऽवस्थानाहुत्तौनामवस्थानमिति युगपदनेकविज्ञानप्रसङ्गः वृत्त्यने-कत्वे चैकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति वृत्तिभ्योऽनन्यत्वात् । अथ माभूदि-न्द्रियभेद इति वृत्तौर्णा तर्ह्येकत्वं प्राप्नोति वृत्तिवृत्तिमतोरनन्य-त्वात् । अथ माभूदयं दोष इत्युभयं नेष्यते भेदकार्षिं वृत्तिवृत्ति-मतोरिति न चान्या गतिरस्ति तस्मादयुक्तम् व्यापकमिन्द्रियं नित्यं

(१) पाठस्यः—पा० ४ पु० ।

(२) पाठस्य—पा० ४ पु० ।

(३) कारकार्योऽस्ति—पा० १ पु० ।

चेति । महदणुपहणस्य चान्यथासिद्धेरहेतुः योऽयं हेतुर्महदणु-
 यहण^(१)दभौतिकानौश्रियाणौत्यथमन्यथासिद्धः न महदणुपहण-
 मात्पादभौतिकत्वं व्यापकत्वमिन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुं कस्मान् इदं
 यस्माद्भ्रम्यर्थसन्निकर्षविशेषान्महदणुपहणम् ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

चक्षुरभ्येतर्यस्य च सन्निकर्षविशेषान्महदणुपहणं भवति । तत्र
 सन्निकर्षमात्पात् सामान्यग्रहणं सन्निकर्षविशेषादिशेषग्रहणम् । कः
 पुनः सन्निकर्षस्य विशेषः भूयोऽवयवसन्निकर्षानुग्रहः यस्माद्दत्तं सन्नि-
 कर्षो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्भूयोऽवयवसंयोगैरनुगृह्यते योऽयमवयवा-
 न्तरसंयोगापेक्षोऽवयवौश्रियसन्निकर्षः सन्निकर्षविशेष इत्युच्यते च च
 रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषोऽणुमहतोस्तुल्यो भवतीत्यन्यथा महदणुपहणं
 सिद्ध्यति । रश्म्यर्थसन्निकर्षावरणलिङ्गः क्लृप्तादिव्यवहितानामप्रका-
 शरूपत्वात् अप्राप्यकारित्वे तु न क्लृप्तादेरावरणसामर्थ्यमस्तीत्यसि
 चाक्षुषो रश्मिः यथा प्रदीपरश्मिरिति आवरणानुमेयत्वे यतीदमाह ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः । न चाक्षुषो रश्मिर्विद्यत इति सूचार्थः । कथ-
 मिति । उपलब्धिसन्निकर्षप्राप्तत्वादनुमानानुपपत्तिः यत् खडूपलब्धिस-
 न्निकर्षप्राप्तं नोपलभ्यते तथासि यथा घटादि घटादेर्महदनेकद्रव्यवत्त-
 रूपवत्त्वानि सन्तीत्युपलब्धन्ते घटादयः तथा महदनेकद्रव्यवत्त-
 र्वासाक्षुषो रश्मिः कस्मान् प्रत्यक्षतो^(२) नोपलभ्यत इति महत्त्वं तावत्

(१) महदणुपहणं—पा० ४ पु० ।

(२) प्रत्यक्षतया—पा० ४ पु० ।

कारणमहत्त्ववज्जलप्रचयेभ्यः अनेकद्रव्यवत्त्वमपि कारणवज्जलादेव
रूपस्यैवैवद्वि तेन इति नारूपं तत् । एवमग्रेसोपसम्भिकारसम्भि-
धाने सति उपसम्भ्यते^(१) तेन गम्यते नास्तीति ॥

नास्तुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपसम्भिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥

नास्तुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपसम्भिरभावहेतुः । यत् प्रत्यक्षतो
नोपसम्भ्यते तदस्तुमानेनोपसम्भ्यमानं नास्तीत्ययुक्तम्^(२) यथा चन्द्रमसः
परभागः पृथिव्यास्याधोभागः प्रत्यक्षस्यप्रामावपि न प्रत्यक्षत उप-
सम्भ्यते अस्तुमानेन उपसम्भ्येर्नतौ न साः किं पुनरस्तुमानम् अर्वाग्-
भागवदुभयप्रतिपत्तिः तथा चाक्षुषस्य रश्मिः कुद्याद्यावरणमस्तुमानं
सम्भवतीति । अपरे तु महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपवत्त्वाद्योपसम्भिरित्युप-
सम्भ्यौ नियमं वर्णयन्ति । नोपसम्भ्यमान इति किमुक्तं भवति न
युक्तो^(३) यच्च यच्च महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपाणि सन्ति तत्तदुपसम्भ्यत इति
अपि तु यद्यदुपसम्भ्यते तच्च तच्च महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपाणि सन्तीति ।
एवं तर्हि इदं सूत्रं नोपसम्भ्येः कारणप्रतिपादकम् सत्त्वभावादिति ।
यस्य महदनेकद्रव्यरूपेषु उपसम्भ्यिर्न भवतीति नैतान्युपसम्भिकारण-
मिति ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाद्योपसम्भिनियमः ॥ ३५ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाद्योपसम्भिनियम इति । श्रेयं भाष्ये । कस्मान्
तर्हि चाक्षुषो रश्मिर्नोपसम्भ्यत इति उपसम्भिकारणाभावादिति ।

(१) तेन नोपसम्भ्यते—पा० ४ पु० ।

(२) न नास्तीत्यत्र उक्तम्—पा० ४ पु० ।

(३) न युक्तो—पा० ५ पु० ।

नेतावदेवो^(१)पक्षभिकारणं यन्महदनेकद्रव्यरूपाणि अपि तु रूपपर-
णाद्रूपविशेषोऽभिधीयते न रूपमात्रं एवं च सूत्रम् ॥

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥

अनेकद्रव्यद्रव्येषु समवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिरिति । अत्र
रूपविशेषपरत्वेन रूपधर्म उद्भवसमाख्योऽभिधीयते न रूपत्वं रूपा-
न्तराद्रूपं विग्रिनष्टि अपि तद्भवो विशेषकत्वादिशेष इत्युच्यते यथा
ब्राह्मणविशेष इति न ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणविशेषः एवं समानजातीय-
विशेषकत्वं यत् तद्विशेष इत्युच्यते उद्भवस्य कार्यगम्यः यथाभावाद्विष-
न्नावयवमायं द्रव्यं हेमन्ते न गृह्यते तेजसश्च यौग्ये^(२) यद्य भावात्
प्रदीपरश्मिरूपकभ्यते आदित्यरश्मिश्च च उद्भवो नाम विशेषः च
तस्मिन्नायने रश्मौ रूपविशेषो नास्तौत्यतश्चावुषो रश्मिर्नोपलभ्यते
दृष्टस्य तेजसो धर्मभेदः । चतुर्विधश्च तेजो भवति उद्भूतरूपस्यर्गं
यथादित्यरश्मिः । उद्भूतरूपमनुद्भूतस्यर्गं यथा प्रदीपरश्मिः । उभयं
च प्रत्यक्षम् रूपस्योद्भूतत्वात् । उद्भूतस्यर्गमनुद्भूतरूपं यथा वारिष्ठितं
तेजः । अनुद्भूतरूपस्यर्गं यथा नायनं तेजः^(३) । उभयं चाप्रत्यक्षम्
रूपस्यानुद्भूतेः ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः । शेषं भाष्ये । रूप-
स्यर्गानभिव्यक्तिस्य व्यवहारप्रकृतार्था यदि नायनो रश्मिरुद्भूतस्यर्गौ

(१) नेतावदेवो—पा० ४ पु० ।

(२) यथा इत्यधिकं ४ पु० ।

(३) रूपस्यर्गौ यथा नायनो रश्मिः—पा० ४ पु० ।

भवेत् तेन दृष्टविशेषे ऽनेकरश्मिषञ्चिधाने सति द्रव्यं दृष्टेन अनेक-
रश्मिषञ्चिपाते च सति^(१) व्यवहितत्वाद्द्रव्यस्वातुपसङ्ख्या भवितव्यम् ।
अथ मन्यसे यथादित्यरश्मिसम्बद्धेर्न नाथनो रश्मिर्न व्यवधीयते एवं
रश्म्यन्तरञ्चिपाते ऽपीति । तत्र व्यतिभिद्यार्थसाधकत्वात्^(२) व्यति-
भिद्यादित्यरश्मिं तत्सम्बद्धेन द्रव्येण सम्बद्धाते उद्भूतरूपस्यर्गवत्त्वे च
चक्षुषो यस्य पूर्वं सञ्चिपतितं चक्षुसादितरेण व्यवहितमपि^(३) नाथं
गृह्णीयात् । अथानेकरश्मिषञ्चिपाते सति समानजातीयद्रव्येभ्यो
द्रव्यान्तरं रश्मिरूपस्य इति । एवं सति समपायमपचक्षुषोस्तस्योप-
सङ्गः प्राप्नोति । न चेत्दिष्टमनुपसङ्ख्येरिति व्यवहारप्रकृत्यर्थं च नाथ-
नस्य रश्मेरनुद्भूतरूपस्यर्गवत्त्वमिति । सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो ब्रूहः पु-
ष्यार्थकारित इति । कर्म च धर्माधर्मरूपं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः ॥३८॥ ^(४)

अव्यभिचारी तु प्रतीघातो भौतिकधर्मः । भौतिकं चक्षुः
कुशादिभिः प्रतीघातदर्शनात् चटादिवदिति । अप्रतीघाताद्भौ-
तिकमिति चेत् अथ मन्यसे यदि प्रतीघाताद्भौतिकमप्रतीघाता-
द्भौतिकम् दृष्ट्वाप्रतीघातः काषाधपटस्यकृटिकान्तरितोपसङ्ख्येः
नानेकान्तात् प्रदीपरश्मिवत् भौतिकस्याप्रतीघातः यथा प्रदीपर-
श्मेरिति । स्याद्यादिषु च पाचकस्य तेजसोऽप्रतीघातादिति उपप-
द्यते चातुपसङ्ख्यिः कारणभेदात् ॥

(१) सञ्चिधाने सति—पा० ४ पु० ।

(२) पाञ्चलात्—पा० १ पु० ।

(३) व्यवहितमिति—पा० ४ पु० ।

(४) रत्नं रत्नं न विश्वनाथपञ्चानन-

सङ्गतम् नापि न्यायसूचीमिष्ये दृश्यते ।

मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥

मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः । यथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशस्य निमित्तादयदृश्यमभिभवात् तथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य चाक्षुषस्य रश्मेरयदृश्यं निमित्ताद्रूपस्यानुभूतेरिति । मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशो नोपलभ्यते इति आदित्यप्रकाशात् । आदित्यप्रकाशाभिभवादित्ययुक्तम् सर्वरश्मिवत्प्रसङ्गात् । एवं सति सर्वं स्रोष्टादिरश्मिवत् प्राप्नोति । अथ स्रोष्टादिरश्मयः कस्यानोपलभ्यन्ते इत्यनुक्तो ब्रूयादादित्यरश्म्यभिभवादित्ययुक्तं तदेतदुत्तरद्वारकं सूत्रम् ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः । यदि स्रोष्टादिरश्मयः शुर्दिवादित्यप्रकाशाभिभवाच्च नोपलभ्यन्त इति रात्रौ तर्ह्यनुपलब्धेरन् । रात्रावपि नोपलभ्यन्ते व्यञ्जकाभावादिति चेत् न हि यद्यस्याभिभावकं तत् तस्याभिव्यञ्जकमिति । कथं न प्राप्नोति स्रोष्टादिरश्मीनामुपलब्धः अनुमानतश्च नोपलभ्यते स्रोष्टरश्मिरित्यपिग्रह्णात् गम्यते । तदेवं सर्वप्रमाणनिवृत्तेर्न विद्यते स्रोष्टरश्मिः न पुनरेवं चाक्षुषो रश्मिर्निरनुमानः कुत्रादेरावरणस्य सामर्थ्यादिति तस्य विद्यमानस्य वाद्यप्रकाशानुपलब्धादिविषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥

वाद्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तज्ञान एवेतत् सूत्रम् किमुक्तं भवति यत् खलु वाद्यप्रकाश-

मपेक्षते^(१) तस्मानुपपन्नभौ रूपानभिव्यक्ति इत्यनुदूतेर्यथाविषका-
वधवशात्पञ्च द्रव्यस्य रूपानुदूतेरपहणम् तथा चाक्षुषो रश्मिर्वाङ्म-
प्रकाशानुपपन्नमपेक्षते तस्मादस्यापि रूपस्यानुदूतेरपहणमिति ।
कस्मात् पुनर्नाथनस्य रश्मेरनुपपन्नभेदरभिभवो न कारणमुच्यत इति
नोच्यते ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् । यदुदूतरूपं बाह्यप्रकाशानुपपन्नं च
नापेक्षते तदभिभूयते यथा मध्यन्दिनोष्णाप्रकाशः अतुदूतरूपस्य
नाथनो रश्मिर्वाङ्मप्रकाशानुपपन्नं चापेक्षते यदतुदूतरूपं तस्माभिभू-
यते यथा तदेव विषकावधवमाप्यं द्रव्यम् । यच्च बाह्यप्रकाशानुपपन्नापेक्षं
उदूतरूपमपि तस्माभिभूयते यथा घटादिद्रव्यमिति सोऽयमुभय-
विषयोऽभिभवो नाथनरश्मावतुपपन्न इति विप्रतिपत्तिविषयः । कृष्ण-
धारं रश्मिमत् द्रव्यत्वे सति रूपोपपन्नभौ नियतस्य बाधनाङ्गस्य
निमित्तत्वात् प्रदीपवदिति । अथवा रश्मिमच्चुः द्रव्यत्वे सति
नियतत्वे च सति स्फटिकादिव्यवहितार्थप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्चेति दृष्टान्तसूचम् । मानुषं चतू रश्मिमत्
अप्राप्तिस्वभावत्वे सति रूपाद्युपपन्ननिमित्तत्वात् नक्तञ्चरचक्षुर्व-
दिति । जातिभेदादिस्त्रियप्रभेद इति चेत् अथ मन्यसे यथा विद्याफलं
जातिर्दृष्टदंष्ट्रे वर्तते न मनुष्ये एवं रश्मिमदिहास्यस्यैव चक्षुर्भविष्यति

(१) प्रकाशानुपपन्नमपेक्षते—पा० ॥ ३० ।

न मानुषश्चेति नावरणसामर्थ्यात् सत्येतस्मिन् जातिभेदे यथा वृष-
दंशप्रभृतीनां कुशादिभौरक्षय आत्रियन्ते तथा मनुष्याणामपीति
समानमेवेति इतश्च^(१) भौतिकानीन्द्रियाणि प्रतिघातित्वात् घटव-
द्विधत्^(२) भूतं ओषं द्रव्यत्वे सति बाह्यप्राप्तार्थप्रकाशकत्वात्
प्राणादिवदिति रश्म्यर्थसन्निकर्षग्रहणात्तद्ग्रहणमयुक्तमन्यथापि ग्रह-
णात् ॥

**अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपसम्भेः ॥
४४ ॥**

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपसम्भेः । दृषादि-
सर्वद्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहन्यते । यदि चाक्षुषो रश्मिः
प्राप्तार्थप्रकाशकः स्यात् काचाभ्रपटलैकान्तरिते प्रकाशको न स्यात् ।
अस्ति तु तस्मान्न प्राप्यकारि चक्षुरिति । अत एवाभौतिकं प्राप्य-
कारित्वं भौतिकधर्म इति न कुद्यान्तरितानुपसम्भेरप्रतिषेध इति ॥

कुद्यान्तरितानुपसम्भेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

अप्राप्यकारित्वे इन्द्रियस्य न कुद्याद्यावरणसामर्थ्यमसौत्युक्तम् ।
शेषं भाष्ये ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः^(१) । न काचोऽभ्रपटलं वा
रश्मिं प्रतिवप्राति सोऽप्रतिहन्यमानो व्यतिभिद्यार्थेन सम्पद्यते ।

(१) अतश्च—पा० ४ पु० ।

(२) घटादिवदिति—पा० ४ पु० ।

(३) सन्निकर्षोपपत्तिः—पा० ४ पु० ।

यस्य मन्येत न भौतिकस्यास्त्वप्रतीघात इति सर्वं हि भौतिकं
प्रतीघातधर्मकमिति तन्न ॥

आदित्तरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि दाक्षे ऽविघा-
तात् ॥ ४७ ॥

आदित्तरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि^(१) दाक्षे ऽविघातात् । न
आदित्तरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरिते ऽप्यविघातादाक्षे ऽप्यवि-
घातात् । अविघातादिति^(२) पदाभिसम्बन्धादाक्षभेदः । नैकं
वाक्यमनेकार्थं प्रतिवाक्यं चार्थभेद इति । श्रेयं भाष्ये ॥

कोऽयमविघातः अयुक्तमानावयवद्रव्यानुप्रवेशः । यस्य द्रव्यस्या-
वयवा न युक्तान्ते तस्यान्तरावयवैरयुक्तमानस्य योऽभिसम्बन्धः सो-
ऽविघात इति । अन्तर्भवस्थितस्य वा द्रव्यस्य वायुक्तमानावयवद्रव्यस्य
बहिरवस्थितद्रव्यप्राप्तिः दृष्टं कक्षग्रे निवक्तानामपां बहिःश्रीतस्यग्र-
ग्रहणम् न हि गुणस्यास्त्वतन्त्रस्य^(३) गुणिनमन्तरेण बहिर्निर्गमनं^(४)
युक्तमिति । तत्र परिख्यन्दः तिर्यग्गमनं परिख्यवः पात इति ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् । इतरधर्म इतरत्र प्रयुष्यते^(५) इतरधर्म-
क्षेत्रत्र यद्यविघातः षचूरश्मेः स्फटिकादिभिः कुद्यादिभिरपि

(१) स्फटिकान्तरेऽपि—पा० ४ पु० । (२) अविघातादिति—पा० ४ पु० ।

(३) नुचस्य इत्यतन्त्रस्य—पा० ४ पु० ।

(४) बहिर्गमनं—पा० ४ पु० ।

(५) प्रयुष्यते—पा० ४ पु० ।

प्राप्नोति कुश्यादिभिर्वा प्रतीघातः स्फटिकादिभिरपि प्राप्नोति नेष
दोषः ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपसम्भिवत् तदु-
पसम्भिः ॥ ४६ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपसम्भिवत्तदुपसम्भिः । आ-
दर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स च स्त्री भवति नियमात् । कः
पुनरयं रूपविशेषः द्रव्यान्तरासंयुक्तद्रव्यसमवायः तस्य वा रूपो-
पसम्भनसामर्थ्यं स्त्री धर्मः स च स्त्रीभावतः तस्य या विद्यमानता
उदकादिषु तत्स्वाभावं प्रसादस्वभावत्वाद् आदर्शोदकादिषु नय-
नरम्भिः प्रतिहन्यते स च प्रतिहतः प्रतिभिरुक्तौ स्वमुखादिना
सम्बध्यते तस्य सापसम्बन्धाद्यदभिमुखमयं तदभिमुखं मुखादि
पश्यतीति यथागतोऽवस्थितस्य पुरुषस्येति आदर्शरूपस्यपश्यतात् तदनुरञ्चितः
प्रत्ययः । शेषं भाष्ये ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः । प्रमाणस्य तत्त्व-
विषयत्वाद् दृष्टानुमिताः खण्डिते द्रव्यधर्मा यथाभूता भवन्ति तथा-
भूता एव प्रमाणेन प्रतिपाद्यन्ते इमौ च भवता नियोगप्रतिषेधौ
देशितौ क्व विषये स्थाताम् न चैतद्युक्तम् न हि यथा धूमेनाग्नि-
प्रतिपत्तिस्तथोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति । न चोदकप्रतिपत्तिर्धूमेन

भवतीत्यग्निप्रतिपत्तिरपि न युक्ता अर्थाभिद्युञ्जानो भवामुपेक्षणीयः
 प्रतिघाताप्रतिघातयोः खलूपसद्व्यनुपसन्धौ व्यवस्थापिके व्यवहितो-
 पसद्व्यानुमीयते स्रष्टिकादिभिरप्रतीघातः व्यवहितानुपसद्व्या
 च सुखादिभिः प्रतीघात इति । यदि प्राप्यकारि चतुर्भवति
 अथ कस्मादञ्जनप्रसाकादि नोपसद्व्यते नेन्द्रियेषामन्वन्धात्^(१)
 इन्द्रियेषु सम्बद्धा अर्था उपसद्व्यते न चाञ्जनप्रसाकादौन्द्रियेषु
 सम्बद्धम् अधिष्ठानस्यामिन्द्रियत्वात् रश्मिरिन्द्रियं नाधिष्ठानं न
 रश्मि नाञ्जनप्रसाका सम्बद्धेति ॥

एवं तावद् भौतिकानौन्द्रियाणीति समर्पितम् किं पुनरेक-
 मिन्द्रियमाहोऽनेकमिति । एके तु ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च सं-
 ग्रहः ॥ ५१ ॥

स्थानान्यत्वे नामात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संग्रहः । एके तु
 स्थानान्यत्वे नामानं दृष्टं यथा बहूनां घटानामिति । एकस्य च
 नामास्थानत्वं यथावयविन इति । अनुपपन्नरूपस्यार्थं संग्रहः । कथ-
 मिति यदि तावदेवं क्रियते स्थानान्यत्वे नामानैकत्वदर्शनादिति
 तदेकत्वे स्थानान्यत्वस्या^(१)दर्शनाच्च समानधर्मः । अथ नामास्थानत्वे
 सत्येकानेकत्वदर्शनात् संग्रह इति । तदा द्रव्यं नामास्थानमनेकं न
 किञ्चिद्दृष्टमिति न समानधर्मत्वम् यद् घटाद्यनेकं तच्च नामा-

(१) नेन्द्रियापामन्वन्धात्—पा० ४ पु० । (२) स्थाननामान्वा—पा० ४ पु० ।

स्नानम् अपि तु स्नानान्यत्वं^(१) तस्य सोऽयं संग्रह उभययानुपपन्न
इन्द्रियेषु स्नानेषु तु युक्तः किं नामास्थानानि उत नामास्थानम्
इन्द्रियेषु तु न स्नाननामात्वात् सम्भवति न च नामास्थानत्वादिति
शरीरव्यतिरेकित्वात् सत्त्वाच्च संग्रहः । शरीरव्यतिरेकमुभयथा
दृष्टमेकमनेकं च यथाकाशं घटादि च । सञ्चोभयथा दृष्टमेकमनेकं
च तदेवमुभययेत्रियेषु^(२) शरीरव्यतिरेकः सत्त्वं च तेन सन्दिह्यत
एकमिन्द्रियं किं पुनस्तत् ॥

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगव्यतिरेकात् । कः पुनरयमव्यतिरेकः सर्वाधिष्ठानसम्बन्धः ।
नहि न किञ्चिदिन्द्रियं न त्वया प्राप्तं सति भावो वा न चासत्यां
त्वयि किञ्चिदर्थपक्षं भवति^(१) तस्मात् त्वगेकमिन्द्रियम् । नेन्द्रि-
यान्तरार्थानुपलब्धेरिति लोकविरोधः एकमिन्द्रियमिति त्रुवाणो
लोकं विद्वद्वि विद्यमाने त्वगिन्द्रिये स्रग्गोपलब्धिप्रसङ्गः इन्द्रिया-
न्तरार्था रूपादयोऽन्धादिभिरुपलब्धेरन् न त्रुपलब्धन्ते तस्माच्चैकमि-
न्द्रियमिति । यदप्यव्यतिरेकादिति तदपि नानेकान्नात् अनेकेन-
चामिन्द्रियेण सर्वाण्येन्द्रियाधिष्ठानानि प्रथिव्यादिना प्राप्तानीत्यने-
कान्तः । अवयवोपघातादिति चेत् अथ भवेदेतत् त्वगवयवः कश्चि-
दुपहतो भवति तदुपघातादन्धादिभिर्नोपलब्धन्ते^(२) रूपादय इति ।
यथा त्वगवयवविशेषेणैव धूमोपलब्धिः यस्त्वचुषि त्वगवयवविशेषस्त-

(१) स्नाननामान्यत्वं—पा० ॥ ५० ।

(२) उभयमिन्द्रियेषु—पा० ॥ ५० ।

(३) किञ्चिद्वयपक्षं सम्भवतीति—पा० ॥ ५० । (४) नोपपद्यन्ते—पा० ॥ ५० ।

दुपघाताद्भूमस्तानुपलब्धिरिति^(१) । न व्याघातात् । त्वगवयवविशेषेण
 भूमोपलब्धिवद्भूपाद्युपलब्धिरिति ब्रुवता यदुक्तमेकमिन्द्रियमिति
 तद्वाहृतं भवति प्रागेकमिन्द्रियं त्वगित्युपगम्येदानीं त्वगवयव-
 विशेषा रूपादिपाहका इति ब्रुवाणः प्रतिषेध्यमभ्यनुजानाति न
 स्ववयव्यनतिरिक्ता अवयवा इति । थांसावयवान् रूपादिपाहकान्
 त्वयो मन्यन्ते ते किमिन्द्रियात्मका एत नेति किं चातः यदौन्द्रि-
 यात्मका नेकमिन्द्रियम् अण्डेन्द्रियात्मका न भवन्ति न तर्ह्यौन्द्रिय-
 याद्या रूपादय इति सूत्रेण चाभिसम्बन्धः ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः । यद्येकमिन्द्रियं तस्य युगपदर्थांगसुप-
 लब्धिः प्रसज्यते । कथमिति आत्मा मनसा सम्बध्यते मन इन्द्रियेण
 इन्द्रियं सर्वायैः सञ्चिहितैरिति । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसञ्चिकर्षेभ्यो
 युगपदुपलब्धयः प्रादुः स्युरिति । नेकेन्द्रिययाद्याणां युगपदुपलब्धि-
 प्रसङ्गात् यथैकेन्द्रियवादिनो युगपदनेकार्थसञ्चिधाने^(२) सति युग-
 पदुपलब्धिर्दोषो भवति तथानेकेन्द्रियवादिनोऽपि एकेन्द्रिययाद्येषु
 युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः । य एवाच परीहारः स एव ममापि भविष्य-
 तीति । अथायमदुष्टः पक्षः अदेशं तर्ह्येतत् युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग
 इति । अत्र केचित् परिहारं वर्णयन्ति बुभुत्साभेदात् युगपदु-
 पलब्धिरिति ममाथेवम् यदि बुभुत्साभेदात् युगपदुपलब्धिर्कर्मभते
 ममापि न बुभुत्साभेदो दण्डवारित इति । सत्यां च बुभुत्सायाम-

(१) भूमस्तानुपलब्धिरिति— वा० ४ पु० । (२) सम्बन्धे सति—वा० ४ पु० ।

स्नानम् अपि तु स्नानान्यत्वं^(१) तस्य सोऽयं संग्रह उभयथानुपपन्न
इन्द्रियेषु स्नानेषु तु युक्तः किं नानास्नानानि उत नानास्नानम्
इन्द्रियेषु तु न स्नाननानात्वात् सम्भवति न च नानास्नानत्वादिति
शरीरव्यतिरेकित्वात् सत्त्वाच्च संग्रहः । शरीरव्यतिरिक्तमुभयथा
दृष्टमेकमनेकं च यथाकाशं घटादि च । सञ्चोभयथा दृष्टमेकमनेकं
च तदेवमुभयथेन्द्रियेषु^(२) शरीरव्यतिरेकः सत्त्वं च तेन सन्दिह्यत
एकमिन्द्रियं किं पुनस्तत् ॥

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगव्यतिरेकात् । कः पुनरयमव्यतिरेकः सर्वाधिष्ठानसम्बन्धः ।
नहि न किञ्चिदिन्द्रियं न त्वचा प्राप्तं सति भावो वा न स्यसत्यां
त्वचि किञ्चिदर्थग्रहणं भवति^(१) तस्मात् त्वगेकमिन्द्रियम् । नेन्द्रि-
यान्तरार्थानुपलब्धेरिति श्लोकविरोधः एकमिन्द्रियमिति त्रुवाणो
श्लोकं विदणद्धि विद्यमाने त्वगिन्द्रिये स्पर्शापलम्बिप्रसङ्गः इन्द्रिया-
न्तरार्था रूपादयोऽन्धादिभिरपलम्बेरन् न त्वपलम्बन्ते तस्माच्चैकमि-
न्द्रियमिति । यदव्यतिरेकादिति तदपि नानेकान्तात् अनेकेन-
चामिन्द्रियेण सर्वाण्येन्द्रियाधिष्ठानानि वृथिव्यादिना प्राप्तानीत्यने-
कान्तः । अवयवोपघातादिति चेत् अथ भवेदेतत् त्वगवयवः कश्चि-
दुपहतो भवति तदुपघातादन्धादिभिर्नोपलम्बन्ते^(२) रूपादय इति ।
यथा त्वगवयवविशेषेषैव धूमोपलम्भिः यस्यचुषि त्वगवयवविशेषस्त-

(१) स्नाननानात्वं—पा० ४ पु० ।

(२) उभयमिन्द्रियेषु—पा० ४ पु० ।

(३) किञ्चिद्वयग्रहणं सम्भवतीति—पा० ४ पु० । (४) नोपपद्यन्ते—पा० ४ पु० ।

दुपघाताद्भूमस्यग्रानुपलभिरिति^(१) । न व्याघातात् । त्वगवयवविशेषेण
 भूमोपलभिवद्रूपाद्युपलभिरिति त्रुवता यदुक्तमेकमिन्द्रियमिति
 तद्वाप्यतं भवति प्रागेकमिन्द्रियं त्वगित्युपगम्येदानीं त्वगवयव-
 विशेषा रूपादिपाहका इति त्रुवाणः प्रतिषेधमभ्यनुजानाति न
 स्रवयव्यनतिरिक्ता अवयवा इति । यांस्त्रावयवान् रूपादिपाहकान्
 त्वयो मन्यन्ते ते किमिन्द्रियात्मका एत नेति किं चातः यदौन्द्रि-
 यात्मका नैकमिन्द्रियम् अयेन्द्रियात्मका न भवन्ति न तर्हीन्द्रिय-
 याद्या रूपादय इति सूत्रेण चाभिसम्बन्धः ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः । यद्येकमिन्द्रियं तस्य युगपदर्थानामुप-
 लब्धिः प्रसज्यते । कथमिति आत्मा मनसा सम्बन्धते मन इन्द्रियेण
 इन्द्रियं सर्वाथैः सन्निरितेरिति । आत्मोन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो
 युगपदुपलब्धयः प्रादुः स्युरिति । नैकेन्द्रियपाह्याणां युगपदुपलब्धि-
 प्रसङ्गात् यथैकेन्द्रियवादिनो युगपदनेकार्थसन्निधाने^(२) सति युग-
 पदुपलब्धिर्दीपो भवति तथानेकेन्द्रियवादिनोऽपि एकेन्द्रियपाह्येषु
 युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः । य एवाच परीहारः स एव ममापि भविष्य-
 तीति । अथायमदुष्टः पक्षः अदिश्यं तर्हीतत् युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग
 इति । अत्र केचित् परिहारं वर्षयन्ति बुभुत्साभेदात् युगपदु-
 पलब्धिरिति ममाप्येवम् यदि बुभुत्साभेदात् युगपदुपलब्धिर्कथ्यते
 ममापि न बुभुत्साभेदो दण्डवारित इति । सत्यां च बुभुत्साधाम-

(१) भूमसानुपलभिरिति—पा० ४ प्र० । (२) सम्बन्धे सति—पा० ४ प्र० ।

युगपदुपलब्धौ न्यायोऽन्यो ऽवधारणीय इति । करणत्वादित्यन्ये अन्ये तु भ्रुवते परिहारं करणत्वादिति । करणस्य किञ्चायं धर्मः अधिष्ठितमप्यनेकां युगपत्क्रियां न शक्नोति कर्तुम् अनधिष्ठितं च न प्रवर्तत इति तुल्यम् । यस्याप्येकमिन्द्रियं तस्यापि करणत्वं न निवार्यत^(१) इति तस्माद्युगपदर्शानुपलब्धिरित्यदोषोऽयमिति । एवं भ्रुवाण एकेन्द्रियवादी विकल्प्य पर्यनुयोष्यः । यत्तदेकमिन्द्रियं सर्वार्थमिति मन्यसे तत् किं प्राप्यकार्याहो नेति किं चातः । यदि प्राप्यकारि किं तदिति वक्तव्यम् यदि त्वक् स्यात्प्राप्तानां रूपाणामपहणप्रसङ्गः । अथाप्राप्तं रूपं गृह्णाति स्वर्गादिभ्योऽप्येवं प्रसङ्गः । अथ सामिकारौन्द्रियं किञ्चित् प्राप्तं गृह्णाति किञ्चिन्नाप्राप्तम् एवं सति करणधर्मातिक्रमः । भवतु करणधर्मातिक्रमः किञ्चो बाध्यत इति । एतस्मिन् पक्षे न युगपदुपलब्धिप्रसङ्गादिति सूत्रम् । यथानेकेन्द्रियवादिन^(२) एकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्गे करणत्वादिति परिहारः सोऽस्य^(३) न भवति करणधर्मातिक्रमात् व्याहृतं चेत्तत् करणं प्राप्यकार्यप्राप्यकारि चेति । असाहचर्याच्च न त्वक् साहचर्यं नाम यस्मैकं विषयग्राहणं तस्य द्वितीयमपीत्यन्वयधिराद्यभावप्रसङ्गः ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५४ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका । शेषं भाष्ये । एकोपघाते तद्विनाग्रे वा सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गः । अथैकमिन्द्रियं भवति तद्विघाते विनाग्रे वा

(१) निवर्तत—पा० ४ पु० ।

(२) यथा नानेन्द्रियवादिन—पा० ४ पु० ।

(३) सोऽय—पा० ४ पु० ।

सर्वानुपसन्धिप्रसङ्गः आवरणानुपपत्तेः । यदि त्वगेकमिच्छितं भवति
 नावरणस्य सामर्थ्यमस्तीति विप्रकृष्टावस्थितोपसन्धिप्रसङ्गः । दूरान्ति-
 कार्यानुविधानं चोपसन्ध्यनुपसन्ध्योर्न स्यात् अप्राप्यकारित्वे त्वगि-
 न्द्रियस्थान्तिके गृह्यं दूरे चाग्रहणमित्येतन्न स्यात् । प्रतिषेधाच्च
 नानालसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते प्रतिषेधाच्चानालं सिध्यतीति ।
 तच्च बुद्ध्यामहे प्रतिषेधादेकत्वसाधनं न स्यात् नानालं कथं सिध्य-
 तीतिनासाधना क्रियेति एकत्वं च प्रतिषेद्धुं कथं प्रकथ्यते प्रतिषेधात्
 एकत्वसाधनमनुमानं निवर्तते न पुनरेकत्वमनेकत्वं वा निवर्तत
 इति । कथं तर्हि अयं ग्रन्थो ग्राह्यः प्रतिषेधाच्चानन्तरं नानालसिद्धौ
 स्थापनाहेतुरप्युपादीयते इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् । अथवा प्रतिषेधाच्च
 नानालसिद्धाविति प्रतिषेधहेतुना एकत्वप्रतिषेधे कृते ऽर्थाच्चानालं
 सिध्यतीत्ययमर्थः । कतमः पुनरसौ प्रतिषेधहेतुः युगपदर्शोपसन्धि-
 प्रसङ्गादित्ययम् अनेनेकत्वं प्रतिषिद्धम् तदेवमवीतसिद्धौ वीत-
 दर्शनार्थमिदमुच्यते ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वादिति सूत्रम् । अर्थः प्रयोजनमित्येवमादि
 भाष्ये । इदं च सूत्रं न कथञ्चन न्यायेन सम्बन्धते । कथमिति
 विधौयमानोऽर्थः साध्यः पञ्चेन्द्रियाणीति इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यसम्-
 ङ्गम्^(१) अथ प्रयोजनपञ्चत्वं^(२) तदप्येवमेव । अथ ग्रहणानि पञ्चो-
 क्रियन्ते तथाप्यैकान्तिको हेतुर्नास्तीति । एतेन विषया व्याख्याताः ।

(१) इत्यसिद्धम्—पा० ४ ५० ।

(२) परत्वम्—पा० ४ ५० ।

इदं तु सूत्रमेवं स्यात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नामासाधनक्रियः कर्ता
 एकविषयावसितौ विषयान्तरसिद्धौ करणान्तरापेक्षितान् यस्य
 कर्तुरनेको विषयः तस्यान्यतमविषयावसाये विषयान्तरसिद्धौ
 करणान्तरापेक्षितं^(१) दृष्टम् यथानेकग्निस्यपर्यवदातस्य पुंसस्य
 क्रियावसायात् क्रियायां करणान्तरापेक्षितम् । तथा च रूपाद्यन्य-
 तमविषयावसाये विषयान्तरसिद्धौ^(२) साधनान्तरापेक्षितमसि
 तस्माद्रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नामासाधनक्रियः कर्ता ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५६ ॥

न तदर्थबहुत्वात् । अस्य यथाश्रुत्युत्पानमस्य चार्थ इन्द्रियपञ्चल-
 विरोधः । न विरोधात् अर्थबहुत्वादिन्द्रियबहुत्वमिति भ्रुवाणो यद-
 भ्युपगतमेकमिन्द्रियमिति तद्वाधते नासाधनात् न मयार्थबहुत्वादि-
 न्द्रियबहुत्वं साध्यते यतो मे विरोधः स्याद् अपि तु भवतेन्द्रियार्थ-
 पञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति यत्साधनमुक्तं तस्य मया विरोधो दृश्यते
 यदीन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि भवन्तीन्द्रियार्थबहुत्वाद् बहु-
 नीन्द्रियाणि प्रसज्यन्ते इति । अस्योद्धारकं सूत्रम्^(३) ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः । गन्धत्वादिभिः सा-
 मान्यैः कृतव्यवस्था^(४) गन्धाद्यः न स्वरूपव्यतिरेकेण करणान्तरादि
 प्रयोजयन्ति यावत्सु गन्धत्वं वर्तते तावतामेकसाधनसाध्यत्वात् यः

(१) साधनान्तरापेक्षितम्—पा० ४ पु० । (२) सिद्धौ—पा० १ पु० ।

(३) अस्योद्धारकं सूत्रम्—पा० ४ पु० । (४) कृतकत्वव्यवस्था—पा० ४ पु० ।

पुनरपरो जातिभेद इष्टानिष्टोपेक्षणीयत्वादिनांशौ करणान्तरं
प्रयोजयति एवं सर्वत्र । ग्रहं भाष्ये । यदि सामान्यं संघातकं
प्राग्भिन्नियाणां विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम्^(१) ॥

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ५८ ॥

अस्यार्थोऽविरोध एव नोक्तोत्तरत्वात् इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यस्य-
र्थनोक्तोत्तरमेतत् । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं न बुद्धिसञ्चयाधिष्ठान-
गत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्य इति सूचम् ॥

न बुद्धिसञ्चयाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ५९ ॥

तत्र बुद्धय एव सञ्चयानौत्यस्यार्थो वर्णित इन्द्रियार्थपञ्चत्वा-
दिति । नानेन्द्रियं भिन्नाधिष्ठानत्वात्^(१) यस्याधिष्ठानं भिन्नं तद-
नेकं दृष्टम् यथा घटादिव्वधिष्ठानभेदस्तथेन्द्रियाणामस्ति^(२) तस्या-
ज्ञानेति । अधिष्ठानभेदोऽधिद्व इति चेत् न अन्यवधिराद्यभाव-
प्रसङ्गात् । यस्य पुनरधिष्ठानभेदस्तस्य भेदे एकाधिष्ठानविनाशे ऽधि-
ष्ठानान्तराश्रयस्यावस्थानमिति^(३) न दोषः । गतिभेदादित्यस्य भिन्न-
गतित्वादिति प्रयोगः प्रसङ्गः पूर्ववत् । आकृतिः परिमाणमियत्ता ।
स्वस्थानपरिमाणानि प्राणरसनस्पर्शनानि । सचुर्वह्निर्नःसृतं विषय-
स्यापि तस्याहत् । श्रोत्रं त्वाकाशं तदधिष्ठाननियमेन प्रवर्तते धर्मा-
धर्मसंज्ञितया इष्टानिष्टोपेक्षणीयग्रन्थसाधनभूतया कर्षग्रन्थुस्या य

(१) विषयव्यतिरेककारकत्वम्—पा० १ पु० । (२) भिन्नाधिष्ठानत्वात्—पा० ४ पु० ।

(३) यथा घटादि, अधिष्ठानभेदस्तेन्द्रियाणामस्ति—पा० ४ पु० ।

(४) भेदे एकाधिष्ठानविनाशेऽधिष्ठानान्तराश्रयस्तेन्द्रियस्यावस्थानमिति—पा० ४ पु० ।

आकाशस्य सम्बन्धस्तत्सम्बन्धानुविधायाकाशं न विवरान्तरेषा-
 ष्यादिना शब्दमुपलक्षयति^(१) नान्यचेति तदुपकारप्रतीकारभेदा-
 दोपक्रियते प्रतिक्रियते चेति न च पुनराकाशं नित्यत्वादुपक्रियते
 न^(२) प्रतिक्रियत इति । प्रकृष्टाप्रकृष्टश्रोत्रभेदोऽप्यत एव । जाति-
 रिति योनिं प्रपद्यते । पञ्च स्वप्निमा इन्द्रियधोमयः पृथिव्यादीनि
 भूतानीन्द्रियाणां धोमय इति योनिस्तादात्म्यं न पुनस्तत्कार्यत्व-
 माकाशे सम्भवति नित्यत्वात् । कथं पुनर्जायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि
 नाव्यक्तप्रकृतीनीति नोक्तोत्तरत्वात् नाव्यक्तप्रकृतीनीन्द्रियाणीत्यु-
 क्तोत्तरमेतत् ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६० ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् । भूतगुणविशेषो गन्धरसरूप-
 स्पर्शशब्दा विशेषकत्वादिशेषा इत्युच्यन्ते । यथा गन्धवत्त्वादिना^(१)
 पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते रसादिभिरवाद्य इति । दृष्टो हि बाह्या-
 नामुभयपक्षसम्प्रतिपन्नानां पृथिव्यादिभूतानां स्वगुणाभिव्यक्तिनियमः
 अस्ति च प्राणादिभिरपि गन्धाद्यभिव्यक्तिनियमः तेन भूतगुण-
 विशेषोपलब्धेर्भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणीति । किं किमात्मकमिति येन
 यद्गुणाभिव्यक्तिः । तत्र पार्थिवं प्राणं गन्धाभिव्यक्तिहेतुत्वात् बाह्य-
 पार्थिवद्रव्यत्रदिति । एवं शेषेष्वपि ॥

गन्धाद्यः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टम् उद्देशस्य निधोगविकल्प-

(१) शब्दमुपलक्षयति—पा० ४ पु० । (२) न—नास्ति ४ पु० ।

(२) गन्धवत्त्वेन—पा० ४ पु० ।

समुच्चयेः समानः तत्र नियोग एकैकगुणत्वं विकल्पः कश्चिदेकः
कश्चिद्द्वैवावित्येवमादिः समुच्चयः सर्वः^(१) सर्वत्र अतो विशेषणार्थं
गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः, अप्तेजोवायूनां पूर्व-
पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः, नियमार्थं सूत्रे^(२) ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ ६१ ॥
अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६२ ॥

उत्तरः पृथिव्यामेकैकग्रोऽपकर्ष उत्तरेषु स्पर्शपर्यन्तानामिति
विभक्तिविपरिणामः तेन किं कृतं भवति स्पर्शपर्यन्तानां विनि-
युक्तानां च उत्तरः स आकाशस्येति आकाशस्योत्तरः शब्दः । उत्तर
इत्ययं तरव्निर्देशो न युक्तः इयोर्दृष्टत्वात् इह पुनः प्रकृतवाचित्वे
सत्युत्तम इति स्यात् । नायं नोत्तरव्निर्देशः अपि तु पराभिधानमेतत्
यदुक्तं भवति पर इति तदुक्तं भवत्युत्तर इति । तन्मं वा स्पर्शस्य
विवक्षितत्वात् भवतु वा तरव्निर्देशः ननुक्तमुत्तम इति प्राप्नोति न
स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् गन्धादिभ्यः परः स्पर्शः स्पर्शादयं पर इति
यावदुक्तं भवति तावदुक्तं भवत्युत्तर इति न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६३ ॥

नायं गुणेषु विनियोगः साधुः कस्मात् पार्थिवेन प्राप्तेन पार्थि-
वानां गन्धादीनामुपलम्भप्रसङ्गात् एवमाप्येन रसनेन अयाणां
तैजसेन चक्षुषा इयोरिति कथं तर्ह्यात्मगुणा विनियोक्तव्याः ॥

(१) सर्वे—पा० १ पु० ।

(२) नियमार्थं रूपद्वयम् ।

एकैकश्रेणोत्तरोत्तरगुणसङ्गावादुत्तरोत्तराणां तद-
नुपलब्धिः ॥ ६४ ॥

एकैकश्रेणोत्तरोत्तरगुणसङ्गावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः य-
स्मादेकैकगुणानि भूतानि तस्मादेकगुणग्रहणमिति^(१) एकैकश्रेणेति
शौचो निर्देशः^(२) कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ।

संसर्गात्त्वनेकगुणग्रहणमिति । संसृष्टाऽवादिभिः पृथिवी तस्माद्-
नेकगुणा^(३) गृह्यन्त इति एवं श्रेषु संसर्ग^(४)स्त्वप्रतिषिद्धो नियः
पञ्चानां चेति । नियमस्तर्हि न प्राप्नोति पृथिव्यां चत्वारो नेतरेषु
संसर्गस्थानियमादिति । न न प्राप्नोति कस्मात्^(५) विष्टं ह्यपरं परेषु ॥

विष्टं ह्यपरं परेषु ॥ ६५ ॥

विष्टमवादिना परेषुपरं नापरेण पृथिव्यादिना परमवादि ।
विष्टत्वं संयोगविशेषः । न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वादिति^(६) ।

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६६ ॥

नेति तिस्रश्चीमनन्तरोक्तामनेन प्रत्याचष्टे । यस्यैकैकगुणानि
भूतानि तस्य तैजसमेव द्रव्यं रूपवत्त्वात् प्रत्यक्षं प्राप्नोति ।

न पार्थिवमायं वा अरूपत्वात् । अस्य सूक्ष्म विकल्पतोऽनेकः
सूक्ष्मार्थः कल्प्यत इति भाष्ये वर्णितम् तदेव न्यायविरुद्धं प्रवादं
प्रतिषिध्य न सर्वगुणानुपलब्धेरिति देशितं तत्समाधीयते ॥

(१) तस्मादेकैकगुणग्रहणमिति—पा० ४ पु० । (२) सूत्रे निर्देशः—पा० ४ पु० ।

(३) चनेकगुणानि गृह्यन्ते—पा० १ पु० । (४) संयोगः—पा० ४ पु० ।

(५) कथं वस्मात्—पा० ४ पु० । (६) प्रत्यक्षविद्वत्त्वात्—पा० ४ पु० ।

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्^(१) तत्तत् प्रधानम् ॥ ६७ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत्तत्प्रधानम् तस्मात् सर्वगुणोपलब्धिः प्रा-
णादीनामिन्द्रियाणां पूर्वं पूर्वमिन्द्रियं परस्मात् परस्मात् प्रधानम् ।
को प्रधानता चतुर्गुणादिः को गुणोत्कर्षः स्वगुणाभिव्यक्तिसा-
मर्थ्यम् येन गुणेन यद्द्रव्यमुत्पद्यते स तस्यातीयाभिव्यक्तकलादुत्पद्यो
भवति यथा वाङ्मयाणां द्रव्याणामिति । अस्ति चेन्द्रियाणामपि स्व-
गुणाभिव्यक्तिनियमः तस्मात् सर्वगुणोपलब्धिः^(२) । यः पुनर्गन्धगुण-
माद् घ्राणं गन्धग्राहकमिति प्रतिजानीते तस्य सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः
कस्मात् पुनर्न सर्वं पार्थिवं घ्राणमिति व्यवस्थानियमज्ञापनार्थम् ।
तद्भवस्थानं तु भूयस्त्वादिति सूत्रम् ॥

तद्भवस्थानं तु^(३) भूयस्त्वात् ॥ ६८ ॥

किं पुनरिदं भूयस्त्वम् अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य
संसर्गं पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम् दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः^(४)
यथा शोके प्रकृतो विषयो भूयानित्युच्यते । यथा च पृथगर्थक्रिया-
समर्थानि पुरुषसंस्कारोपगृहात् विधौषधिमणिप्रभृतौनि द्रव्याणि
निर्वर्त्यन्त इति स्वगुणाजोपलभन्त इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत्
केन कारणेन स्नानि गन्धादौनि इन्द्रियाणि नोपलभन्त इति ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ६९ ॥

(१) पूर्वपूर्व गुणोत्कर्षात्—पा० ५० । (२) सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः—पा० ४ ५० ।

(३) तद्भवस्थानं तु—पा० ४ ५१ । (४) भूयस्त्वे प्रकर्षशब्दा—पा० ५० ।

सगुणानामिन्द्रियभावात् सह गुणेनेन्द्रियं भवति निर्गुणं तु
नेन्द्रियमतो न गृह्णाति यदि पुनरिन्द्रियस्य सहकारी च गन्धः
स्याद् ग्राह्यस्येति ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७० ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च यदीन्द्रियं स्वगन्धं गृह्णीयात् तेनासावि-
न्द्रियगन्धः नेन्द्रियग्राह्यः स्यात् गन्धश्च गृह्णद्विन्द्रियमात्मानं गृह्णी-
यात् आत्मा ह्यस्य गन्ध इति । न चात्मसाधनं करणमस्तीति दृष्टा-
न्तविरोधः न चेत् प्रत्यक्षं यद्दद् प्राणगन्धो प्राणग्राह्य इति ।
कस्मात् पुनरिदं न देश्यते प्राणेन प्राप्तं कस्मान्न गृह्यत इति ।
न देश्यते ऽदृष्टत्वात् न दृष्टं प्राणेन प्राणस्य ग्रहणमित्यतो न
देश्यत इति तुल्यं प्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमित्येतदपि नादेश-
नीयम् । स्वगुणान्नोपसम्भन्त^(१) इन्द्रियाणि कस्मादिति तुल्यो
सुभयत्र हेतुभावः ॥

न शब्दगुणोपसम्भेः ॥ ७१ ॥

न शब्दगुणोपसम्भेः स्वगुणान्नोपसम्भन्त इन्द्रियाणीत्येतदयुक्तम् ।
स्वगुण उपसम्भते आकाशेन शब्द इति । न पुनः श्रोत्रं सशब्दमि-
न्द्रियमिति यथेतराणि सगुणानीन्द्रियाणि नैवमाकाशमिति ।
कस्माच्छब्दस्येतरगुणवैधर्म्यात् आकाशस्येतरद्रव्यवैधर्म्यात् अस्मार्थं
ज्ञापनार्थं तदुपसम्भिरितरेतरधर्मवैधर्म्यादिति सूत्रम् ॥

तदुपसम्भिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७२ ॥

(१) नोपसम्भन्त—पा० ३ पु० । एवमप्येऽपि ।

न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जको नाकाशं सगुणमिन्द्रियमिति । किं पुनरिदं ओषम् आकाशं परिशेषात् । तथात्मा तावन्न ओषं कर्तृत्वात् ओता आत्मा न ओषम् । मनः ओषं^(१) भविष्यतीत्यपि न मनसः ओषले वधिराद्यभावः सर्वविषयत्वाच्च मनसः सर्वविषयं च ओषं प्राप्नोति । पृथिव्याद्यपि न ओषं प्राणादिभावेन विनियोगात् प्राणादिविनियुक्ताः पृथिव्यादयः ओषभावे च प्राणादीनां तदैकस्ये शब्दात्पक्षभिः प्रसङ्गः । त्वच्च ओषभावे^(२) वधिराद्यभावः सर्वोपघाते च प्रायणम् । दिक्काक्षयोः ओषभावे च शब्दस्यान्यगुणत्वादप्यणप्रसङ्गः । तद्गुणत्वमेवेति चेत् नास्ति विवादः यस्य शब्दो गुणसादाकाशं भवता सञ्ज्ञामाचं भिद्यते तौ दिक्काक्षविति । आकाशप्रत्याख्यानं वाऽन्यगुणत्वाच्छब्दस्य यदि शब्दो दिक्काक्षगुणो भवति आकाशं तर्हि प्रत्याख्यातम् । न हि शब्दमन्तरेणाकाशाश्लिले क्षिप्रमिति^(३) यथा दिक्काक्षयोः परापरादि^(४) क्षिप्रमिति न च द्रव्यान्तरं ग्रिथ्यते न च गुणानां ओषभावो युक्तः न च कर्मणाम् न च सामान्यविशेषसमवायानां सामर्थ्यानुपसम्भेः न चेदं ओषं नास्ति शब्दोपसम्भिक्षिप्रं ग्रिथ्यते आकाशं तस्मादाकाशं ओषमिति ॥

इति—श्रीद्द्योतकरे न्यायवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) चवर्ष—पा० ४ पु० ।

(२) ओषले—पा० ४ पु० ।

(३) क्षिप्रमिति—पा० ४ पु० ।

(४) परापरात्वे—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः । सा
किमनित्या नित्या वेति धर्मविचारः सत्त्वस्थाधिगतत्वात् तस्यां च
संग्रहमुपपादयति^(१) ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संग्रहः ॥ १ ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संग्रहः । उभाभ्यां साधर्म्यमस्यर्गवत्त्वम्
विशेष उपजननापायधर्मकत्वं^(२) विपर्ययश्च बुद्धौ गोपलभ्यते ततः
संग्रहः । अनुपपन्नरूपः स्वस्वयं संग्रहः सर्वशरीरिणां प्रत्यात्म-
वेदनीयत्वात् सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् यदुता^(३)नित्या
बुद्धिरिति चैकाग्र्यव्यक्तेश्च बुद्धौ चैकाग्र्यं व्यज्यमानं बृष्टम् जानामि
ज्ञास्याम्यज्ञासिषमिति । न चोपजननापायावन्तरेण चैकाग्र्यव्यक्तिः न
ह्यनुपजननापायधर्मेषु आकाशादिषु चैकाग्र्यं व्यज्यते न च विशेष-
दर्शने सति युक्तः संग्रहः तस्मात् संग्रहप्रक्रियानुपपत्तिरिति । शेषं
भाष्ये । बुद्धिप्रवादोपास्यार्थं प्रकरणम् न च बुद्धेरनित्यत्वं प्रति-

(१) उत्पादयति—पा० ४ पु० ।

(२) उपजननापायधर्मकत्वं—पा० ४ पु० । एवमप्येऽपि ।

(३) यदुता—पा० ४ पु० ।

पाद्यमपि तु परस्मै दर्शनं निवर्तनीयमिति । एवं हि पश्यान्तः
प्रवदन्ति साक्षा नित्या बुद्धिरिति साधनं च प्रचक्षते विषय-
प्रत्यभिज्ञानादिति ॥

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

यं पूर्वमज्ञासिषं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे
प्रतिबन्धानमवस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम् । बुद्धिगानाले प्रत्यभिज्ञाना-
नुपपत्तिः यथा पुरुषान्तरबुद्धिषु ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

साध्यसमत्वादहेतुः । यथैव बुद्धेर्नित्यत्वं साध्यं तथैव बुद्धौ प्रत्य-
भिज्ञानमपि साध्यम् कस्मात् चेतनधर्मस्य करणे ऽनुपपत्तेः पुरुष-
धर्मः स्वल्पं ज्ञानं दर्शनमुपसम्बन्धिर्बोध इति । चेतनो हि पूर्वज्ञात-
मर्थं प्रत्यभिज्ञानतीति तस्यैव तस्माद्धेतोर्नित्यत्वं युक्तम् । क्रियाना-
धारत्वाच्च करणस्य । न हि करणं क्रियाया आधारो भवति उप-
सम्बन्धिश्च क्रिया सा च न करणे वर्तितुमर्हतीति । स्वक्रियाधार-
त्वादयुक्तमिति चेत् अथ मन्यसे सर्वं कारकं स्वक्रियाया आधारो
भवतीत्यतोऽयुक्तं क्रियानाधार इति सत्यम् भवति स्वक्रियाधारो
न पुनः स्वक्रियातः करणव्यपदेशः । स्वक्रियासु सर्वं कारकं कर्तृ
भवति करणभावं चाश्रित्य बुद्धौ विचारः तस्मादयुक्तमेतत् । सर्व-
कर्तृत्वप्रसङ्ग इति चेत् यदि पुनः स्वक्रियानिमित्तकः कर्तृव्यपदेशः सर्वं
कारकं कर्तृ प्राप्तं सत्यमेतत् नाभ्युपगमा एव दोषत्वेन देय्यन्त इति ।
कर्तृकरणादिव्यपदेशस्य कथं प्रधानक्रियापेक्षः कर्तृकरणादिव्यपदेशः

यद्यै करण^(१)मुपादीयते सा प्रधानक्रिया तस्यां च साधनभावे
विवक्षिते भेदे वा ऽविवक्षिते कारकमित्यनेन शब्देनाभिप्रेत्यन्ते
कर्त्तादयः यदा तु भेदो विवक्षितस्तदा कर्त्तृकरणकर्मशब्दवाच्या-
नीति । कारकशब्देनापि सामान्येनाभिधीयमानेषु करणेषु यः
स्वगतो विशेषः इतरेतरव्यावृत्तः सोऽभिधीयते अन्यस्याभावान्
प्रधानक्रियापेक्षं तु कारकाणां कर्त्ताद्यभिधानमिति^(२) । तत्र यदि-
तराप्रयोज्यमितरकारकप्रयोक्तृ च तत् कर्त्तृ एवं शेषेषु कारकशब्दाः
पूर्ववद्वक्तव्याः^(३) । यद्यन्यकारकाप्रयोज्यत्वं कर्त्तृत्वं नन्वयमपि कारको-
पादानेन प्रयुज्यते न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वात् फलं कर्त्तारं
प्रयोजयति न कारकं करणादि न च फलं कारकमिति तेषां
तन्मान्तरीयकमुपादानम् । न हि करणादि कारकोपादानमन्तरेण
क्रिया सम्भवतीति तन्मान्तरीयकत्वात् कारकाण्युपादीयन्त इति ।
तस्मात्तन्मधर्मः करणे न सम्भवतीति उपेत्य प्रत्यभिज्ञानमन्तःकरणे
तस्यैकानेकव्यावृत्तेरसाधारणता । न हि प्रत्यभिज्ञानमेकत्वे दृष्टं न
नामान्त इति प्रत्यभिज्ञानेन स्वरूपावधारणे च सति विद्वद्ः यदा
चेदं प्रत्यभिज्ञानं निरूप्यते तदा बुद्धिभेदं प्रतिपादयति प्रत्य-
भिज्ञानं हि नामाद्यप्रत्यक्षनिरोधे द्वितीयदर्शने प्रागाहितसंस्कारा-
भिप्रेत्यन्तौ स्यतिपूर्वं द्वितीयं दर्शनम् । न च बुद्ध्यभेदवादिनो
द्वितीयमपि तावद्दर्शनमस्ति कुतस्तृतीयमिति । प्रत्ययभेद इति

(१) कारक-पा० १ पु० ।

(२) अभिधानादिति-पा० ४ पु० ८ ।

(३) पूर्ववत् प्रयोक्तव्याः-पा० ४ पु० ।

चेत् अथ मन्यसे अवस्थिताया बुद्धेः प्रत्ययास्तिरोभवन्ति व्यञ्जने च ।
 तथास्य दर्शनतिरोभावे प्रत्ययान्तराविर्भावे च प्रत्यभिज्ञानमिति तत्र
 युक्तम् तद्वातिरेकेण बुद्धिस्वभावानवधारणात् । चां तां प्रत्ययव्यति-
 रिक्तां बुद्धिं भवन्तः कल्पयन्ति तस्याः कः स्वभाव इति वक्तव्यम् ।
 अस्माकं तु प्रत्ययमात्रं बुद्धिः अर्थग्रहणं हि बुद्धिरिति । दर्शनदृ-
 ष्टस्य स्यर्गनेन प्रत्यभिज्ञानाज्ञानाले प्रत्यभिज्ञानमिति विद्वद्भिः प्रदी-
 पान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेणेति । यदि बुद्धिरध्यवस्यति अथ बुद्धौ
 वर्तमानेन ज्ञानेन चेतनः किं करोति चेतयत इति कश्चेतयते
 यदि यस्याध्यवसायः स चेतयते विद्वद्भ्यमेतत् । अथात्मा चेतयते कथं
 बुद्धौ वर्तमानेन प्रत्ययेनात्मा चेतयते न ह्यन्यत्र वर्तमानया क्रियया
 अन्यस्य तदल्पता भवति । अथ पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जातीय इति नेदं
 ज्ञानादर्थान्तरसुच्यते यावदुक्तं भवति चेतयते तावदुक्तं भवति जा-
 नीत^(१) इति । बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् अथ मन्यसे बुद्धिर्ज्ञापयत्यात्मा
 जानीत इति अद्वा जानीते च पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति । अथव-
 सायचेतनयोश्च स्वभावभेदो वक्तव्यः भवताप्येकत्वं वक्तव्यम्^(२) देशकाल-
 स्वभावाभेदान् यस्मादविदेशमविकाशं च बुद्ध्याध्यवसितमात्माप्यध्य-
 वस्यति । स्वभावाभेदोऽपि हि इति चेत् अथ मन्यसे सत्यमभि-
 ज्ञाकालमभिज्ञदेवं च बुद्ध्याध्यवसितमात्माप्यध्यवस्यति न पुनर्यैरचेत-
 नात्मेवाध्यवसाय इति । न प्रतिग्रहीरमनेकपुरुषप्रसङ्गात् यद्यन्यश्चेत-
 यिता अन्यस्याध्यवसाता भवति अन्यः प्रतिजानीते अन्यः पश्यत्यन्यः
 शृणोति मन्येत्येवमादिषु पुरुषान्तराणि स्वप्निमानि द्रष्टा श्रोता

(१) जानीति—पा० ४ पु० ।

(२) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

मन्नेति नैकस्यैते धर्मा इति । अत्र भवता किं वक्तव्यम् अभिन्नार्था एते शब्दा इत्येतद्वक्तव्यम् अभिन्नार्थास्तदेते शब्दा भवन्ति नन्व-
चाप्यर्थो न भिद्यते चेतनोऽध्यवसाता मन्ता बोद्धेति^(१) तस्माद्युक्त-
मेतद् बुद्धिरध्यवस्यत्यात्मा चेतयत इति । यदि पुनरिदं प्रत्यभि-
ज्ञानं मनसो नित्यत्वसाधकं^(२) स्यात् न युक्तमेवं भवितुम् मनसो
नित्यत्वाभ्युपगमात्^(३) अभ्युपगम्यते मनसो नित्यत्वमिति तत्र साध-
नमनर्थकम् अनेकान्ताच्च न प्रत्यभिज्ञानात् करणैकत्वं सिध्यति द्रष्टं
करणभेदे ऽपि प्रत्यभिज्ञानं ज्ञातुरेकत्वात् दर्शनद्रष्टृस्य स्वग्रंथेन
प्रत्यभिज्ञानात् प्रदीपद्रष्टृस्य प्रदीपान्तरेणेति । अत्विदं मन्यते
बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयः प्रादुर्भवन्ति वृत्तिस्य वृत्तिमतो
नान्येति^(४) तच्च न युगपदग्रहणात् ॥

न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्त्यवस्थानमिति सूचार्थः ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः वृत्तौ नामपगमे वृत्तिमतोऽप्य-
पगम इति सूचार्थः । अविभु चैकं मनः पर्यायेष्वेन्द्रियैः समन्वित
इति ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपदग्रहणम् ॥ ६ ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपदग्रहणम् । वृत्तिवृत्तिमतोर्गनात्वादिति
सूचार्थः । वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे प्रादुर्भावतिरोभावथोरभाव इति ॥

(१) मन्ता वेति—पा० ४ पु० ।

(२) साधनं—पा० १ पु० ।

(३) नित्यत्वाभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(४) नान्येति—पा० ४ पु० ।

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गादिति वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदे
सत्युपपद्यत इति । एकले त्वगर्थको व्यासङ्ग इति विशुले चान्तः-
करणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ॥

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

न गत्यभावात् । प्राप्तान्यन्तःकरणेनेन्द्रियाणीति सूत्रार्थः । व्या-
पित्वे च युगपदनेकेन्द्रियसम्बन्धाद्युगपद्गृहणप्रसङ्गस्य दोषः । अणा-
वपि मनस्येकेन्द्रियसंज्ञेषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेत् करणत्वाच्च
युगपद् गृहणम् । ममाप्येवं कस्माच्च परिहारः न करणभेदे दृष्ट-
त्वात् । यानि खल्वभिज्ञानि करणानि तान्येकेनैवाधिष्ठायकेना-
धिष्ठितानि युगपत्प्रवर्तमानानि दृष्टानि । यद्योभयदृष्टाधिष्ठिते
वास्तौ प्रवर्तते तथेन्द्रियाणि व्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठीयन्त इति
युगपत्प्रवृत्तिः प्रसङ्गात् तत्प्रसङ्गौ च युगपद्गृहणप्रसङ्ग इति ।
गत्यभावाच्च विशुनोऽन्तःकरणस्य प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावात् न
चायुगपत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिषिद्धमपि
प्रत्ययाद्यौगपद्यं प्रतिपद्येत यथा कथञ्चि^(१)त्प्रतिषिद्धमपि प्रतिपद्यते
तथा^(२) चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा केनचित् सन्निकर्षविप्रकर्षयोस्तुल्य-
काक्षयदृष्ट्यात् यस्मात् सन्निकर्षं पाणिं विप्रकृष्टं चन्द्रमसमेकस्मिन्
काले चक्षुषा प्रतिपद्यते तस्माच्च गतिमच्चक्षुरिति विप्रतिषिद्धापि
सतौ गतिर्व्यवधानप्रतिघातेनासुमीयत इति । न च युगपत्प्रत्ययो-

(१) चिञ्चित्-पा० १ पु० ।

(२) यथा-पा० ४ पु० ।

त्यसौ प्रमाणमस्ति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे ।
 कुतस्तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तस्य प्रमाणतोऽनुपपन्नत्वेनास्ति । न
 ह्यन्तःकरणस्य विभुत्वप्रतिपादकं प्रमाणमस्ति एकमन्तःकरणं नाना
 चेमास्यनुर्विज्ञानाद्यात्मिका वृत्तय इति । एतच्च वृत्तिवृत्तिमतो-
 रेकत्वे ऽनुपपन्नम् यस्य पुनर्वृत्तिवृत्तिमतोर्नागत्वं तस्यान्तःकरण-
 साधनस्यचुरादिसाधनस्यात्मा अर्थानुपपन्नमत इति युक्तम् । एतेन
 विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति
 कः पुनरयं व्यासङ्गः अभौष्टविषयोऽनेकविज्ञानोत्यादः स च
 पुरुषस्य नान्तःकरणस्य यः पुनरयं सन्निधानासन्निधानस्यचणोऽन्तः-
 करणस्य व्यासङ्गः सोऽनुज्ञात इति । एकमन्तःकरणं नाना वृत्तय
 इति नैतद्व्यायवित्सञ्चक्षणकः प्रतिपत्तुमर्हति यथैवान्तःकरणमेकं
 तथा वृत्तिरिति । दृष्टविरोध इति चेत् अथ मन्यसे यदि चान्तः-
 करणाच्च वृत्तिर्भिद्यते ननु दृष्टं विरुध्यते रूपं रसो गन्धः स्पर्श
 इति दृष्टः प्रत्ययभेदो न स्यात् न न स्यात् विषयभेदानुविधानान्त
 वृत्तिरभिन्नापि विषयभेदमनुविधीयमानाभिन्नेव ख्याति यथोप-
 धानभेदमनुविधीयमानं स्फटिकादिद्रव्यं भिन्नमिव प्रकाशते ।
 अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान
 इति सूत्रम् ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ६ ॥

नानेकान्तात् । उभयथा खण्डयं नानात्वाभिमानो दृष्टः नाना-
 भूतेषु गन्धादिषु अभिन्ने च स्फटिक इति यथाश्रुतिसूत्रे हेत्वभावात्
 दृष्टान्तमात्रत्वात् दृष्टान्तमात्रमेतन्नात्र हेतुरस्तीति । विकल्पानुप-

पक्षेऽपि योऽयं दृष्टान्तः स्फटिकवदिति विकल्पोऽपि किमर्थं स्फटिक
उपधानभेदेन भिद्यते अतः नेति किं चातः यदि भिद्यते न दृष्टान्तः
अथ न भिद्यते नानात्वाभिमानः कथम् यद्युपधानभेदाद् भिन्नसुप-
धानमिति कथं प्रतिपद्यसे यदि प्रत्ययभेदाद्वाघातः अभिज्ञा वृत्तिः
प्रत्ययस्य भिन्न इति व्याघातः प्रत्ययपर्यायत्वाद् वृत्तेः । अथ भवतां
वृत्तीनां भेदे किं प्रमाणम् ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनं क्रमेण
ज्ञानान्युपजायन्ते अपयन्ति चेति दृश्यते एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्यय-
नानात्वाभिमानस्य एकानेकविषयाधिगतिः कथम् एकस्मिन् विषये
नानात्वाभिमानः स्फटिके दृष्टः^(१) नानाभूतेषु च गन्धादिषु नाना-
त्वाभिमानो दृष्टः तेन नानात्वाभिमानस्योभयथा दृष्टत्वादिदमेक-
मिदमनेकमिति न युक्तः प्रत्यय इति । यस्यायमभिज्ञे स्फटिके
भेदप्रत्ययः सोऽपि प्रत्ययभेदमन्तरेण न युक्तः । न हि प्रत्यया-
भेदवादिनः स्फटिके नौल्लादिप्रत्ययभेदो युक्त इति स्फटिके
नौल्लादिप्रत्ययोऽप्यन्वयाच्च युक्तः न हि नौल्लं द्रव्यं चतुःसञ्जिह्व-
मिति । अथ सञ्जिह्वं तदेव नौल्लं न स्फटिक इति स्फटिकस-
मानाधिकरणः स्फटिके नौल्लप्रत्ययो न युक्तः । न नैरन्तर्यदर्शनात्
नैरन्तर्येषावस्थिते स्फटिकनौल्लद्रव्ये चतुषा सञ्जिह्वयेते तत्सञ्जि-
कर्षाभील्लगुणाधारोपेण स्फटिके मिथ्याप्रत्ययो नौल्ल इति यथा
शान्तरेखनराज्यादर्शनात् संयुक्तप्रत्यय इति । यस्य च प्रत्ययो न
भिद्यते तस्य नौल्लि प्रमाणानीति ग्राह्यं व्याहृत्यते^(२) न हि
प्रत्ययाभेदे प्रमाणभेदः सम्भवति । विषयभेदात् चित्तमिति चेत्

(१) दृष्टान्तः—पा० ४ पु० ।

(२) भिद्यते—पा० ४ पु० ।

अथ मन्यसे विषयस्त्रेधा भिन्नसोनातुरञ्चितः प्रत्ययस्त्रेधैव भवति । तत्र युक्तम् प्रमाणाभेदे विषयभेदानधिगतेः । न हि प्रमाणभेद-मन्तरेण विषयभेदोऽधिगन्तुं शक्यत इति । विषयतादात्म्यादिति चेत् अथ मन्यसे विषय एवासौ तथा व्यवस्थितस्तादात्म्यात् तथाख्यातीति तत्र प्रमाणवेद्यार्थात्^(१) एवं सति व्यर्थं प्रमाणं न विषयभेदं प्रमाण-भेदोऽवगमयति विषयस्तु तादात्म्यात् तथा व्यवतिष्ठत इति यथाध्यव-स्यति तथा चेतयत इति च व्याघातः । अप्रकारवत्त्वात् प्रकारवत्ये-तद्युक्तम् अप्रकारे न युक्तम् बुद्धिस्थं प्रत्ययमुपलभत इति च विरो-धोऽधिकरणाधेययोरभेदात् यः प्रत्ययः स बुद्धिरित्यधिकरणाधेय-योरभेदः । एवं च सति बुद्धिस्थं प्रत्ययमुपलभत इति व्याहृतम् ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इत्येतदन्वयमाहः
अणिकवाद्याह । स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः अणिकत्वाद्भ्रूणीनामहेतुः ॥

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः अणिकत्वाद्भ्रूणीनाम-
हेतुः ॥ १० ॥

नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्यान्यत्वाभिमान इत्ययुक्तम् अणिक-त्वाद्भ्रूणीनाम् अणिकत्वमुपपद्यपपद्यप्रबन्धदर्शनात् । यस्मात्फरी-रादिषु पक्तिनिर्दृप्तं रसद्रव्यं^(२) प्रतिअणमुपचीयते वापचीयते च उपपद्याद्भ्रूणीनामुत्पादः अपपद्याद्भ्रूणीनिरोधः तौ चोत्पादनिरोधौ तस्य कास्मान्तरेण दृष्टौ अतोऽवगम्यते प्रतिअणमुपचीयते चाप-

(१) वैयर्थ्यप्रसङ्गात्—पा० ४ ५० ।

(२) रसद्रव्यं—पा० १ ५० ।

चोचते च शरीरमिति । यस्य खलु प्रतिचक्षुसुपचयापचयौ न
 दृष्टौ तस्य काष्ठान्तरेणापि न भवतो^(१) यथा भूमेरपच्यमानायाः
 पाकजानामिति । पच्यमानभूमिपाकजवच प्रतिचक्षं विशेष इति ।
 अस्य प्रयोगः प्रतिचक्षं शरीरमन्यखान्यच भवति नास्त्वप्रत्ययाभेदे
 सत्यन्ते विशेषदर्शनात् पच्यमानभूमिपाकजवत् अपच्यमानभूमि-
 पाकजवचेति । तदिदसुपचयापचयप्रबन्धदर्शनं शरीरे दृष्टत्वाच्छरी-
 रखान्यत्वं साध्यतु न पुनरनुपसम्भमानोपचयापचयविशेषार्था
 स्फटिकादीनामेतस्मादन्यत्वं सिध्यतीत्यहेतुः । यत्रोपसम्भित्वा-
 न्यत्वमिति चेत् अप्य मन्यसे नेवास्माभिरुपचयापचयप्रबन्धदर्शनेन
 सर्वभावानां चषिकत्वं साध्यते अपि तु यत्र तदस्ति तस्मिन्^(२)
 चषिकत्वमिति । सत्यम् यच्च यत्रोपचयापचयप्रबन्ध उपसम्भते तस्य
 तखान्यत्वमिति न तु चषिकत्वम् उपचयापचयप्रबन्धदर्शनं खान्यत्वा-
 भवदहेतुः चषिकत्वे । कथमन्यथा पूर्वावयवा^(३) आहारावयव-
 सहिताः पूर्वब्यूहपरित्यागेन ब्यूहान्तरमापद्यमानाः शरीरान्तर-
 सुत्पादयन्तीति युक्तो भेद इत्यहेतुरेषः । तुल्यं पचप्रतिज्ञानमिति
 चेत् अप्य मन्यसे पूर्वाहारावयवोपचययोगे^(४) सति शरीरावयवाः
 शरीरान्तरमारभन्ते पूर्वब्यूहपरित्यागेन न पुनः चषिकत्वादन्य-
 ज्ञातमित्यत्र को हेतुरिति । नासाधनात् न मयाहारोपचया-
 पचययोगाच्छरीरखान्यता साध्यते अपि तु भवता विशेषदर्शनाच्छ-
 रीरखान्यत्वमभध्वाधि ततश्च चषिकत्वमिति विशेषदर्शनं चषिकत्व-

(१) न भवति—पा० ४ पु० ।

(२) तत्र—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्वशरीरावयवाः—पा० ४ पु० । (४) पूर्वाहारावयवोपचययोगे—पा० ४ पु० ।

साधनम् तदस्माभिर्विशेषदर्शनमन्यथाभवत् अणिकलेन साधनमित्ये-
तावन्मात्रकमुच्यते न साधनमभिधीयत इति । अपावश्यं साधनं
वक्तव्यम् इदं ब्रूमः नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १२ ॥

उत्पत्तिकारणं विनाशकारणं उपपत्त्यापत्तौ वस्तीकघटादीनां
दृष्टाविति तदुभयं अणिकले न स्यात् । उपपत्त्य इति च दृष्टिः
उपचितो गौरिति अपत्त्य इति द्वायः अपचितो गौरिति उभयं
चेतदवस्थितवस्तुविषयम् न अपूर्वं जायमानं वर्द्धत इत्युच्यते नापि
विनाशदपचितमित्युच्यते उपपत्त्यापत्त्योत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धे-
रिति सूत्रार्थः । अथवा कारणमित्याधारोऽभिधीयते कार्यमि-
त्याधेयम् न च अणिकले आधाराधेयभावः सम्भवति न साधारा-
धेयभावमन्तरेण कार्यकारणभावः तस्मात् कार्यकारणभावोपलब्धे-
रअणिकत्वमिति । अस्य प्रयोगः कार्यकारणे एककालानुभाविनी
आधाराधेयभावात् चीरकुण्डवदिति । चीरं कुण्डे वर्तते तच्च
कुण्डकालमनुभवति तथा च कार्यं कारणे वर्तते तस्मात् तदपि
कारणकालमनुभवति नाधाराधेयभावस्यासिद्धत्वादिति चेत् अथ
मन्यसे ऽसिद्धः कार्यकारणयोराधाराधेयभावः कार्यस्थानाधार-
त्वात् । नैव हि नः किञ्चित् कार्यमाधारवद्दृष्टमिति । नानेका-
न्तात् नायमेकान्तः सर्वं कार्यमनाधारमिति । यथोभयपक्षसम्प्रति-
पत्त्या रूपं कार्यं साधारवच्च स्पर्शस्तदाश्रय इति च व्याघातः । यदि
च रूपमनाश्रितं भवति स्पर्शस्तदाश्रय इति व्याघातम् । अनेन च

रूपदृष्टान्तेन यावद्यावत् समानकाशतया साध्यते सर्वं तदेक-
 काशात्तुभावि भवतीति सिद्धः कार्यकारणभावः । अथिक्त्वपि
 नाग्नोत्पादयोरेककाशत्वात् तुज्ञानयोर्द्वयमनावनमनवदिति चेत्
 अथ मन्यसे कार्यकारणभावः अथिक्त्वपि सम्भवतीति कारण-
 विनाशसमकाशं कार्यभावात् । यदा कारणं विनश्यति तदा
 कार्यस्युत्पद्यते विनश्यच्च कारणमस्ति कारणविनाशेनाभिन्नकाशः
 कार्योत्पादः यथा तुज्ञानयोर्नामोच्चारणाविति । न हेत्वर्थापरि-
 ज्ञानात् । न ब्रूमः अथिकत्वे^(१) कार्यकारणभावो नास्ति अपि
 ताधाराधेयभावो भिन्नकाशत्वात् कार्यकारणयोर्न युक्त इति कार्यं
 चांगारमिति न दृष्टान्तोऽस्ति असत्पक्षे तु कार्यमाधारवदित्यस्ति
 दृष्टान्तो रूपादिरिति । तुज्ञाधारस्य च व्यापारे^(२) नामोच्चार-
 भावानभ्युपगमाद्^(३) युगपद्भावात्तुपपत्ति^(४)रेकत्वात् । यदि तुज्ञा-
 मधिकृत्य ब्रवीषि तदैकं कर्म भ्रमणाख्यमेकत्वाद् युगपद्भावो
 न युक्तः न श्लोकं युगपद्भवतीति । अथावयवकर्मणी तयोरपि
 कार्यकारणभावेनानभ्युपगमात् किं केन संबध्यते अथ युगपद्भाव-
 मात्रं विवक्षितमिति युगपद्भावः कारणयौगपद्यात् यावतामर्थाणां
 कारणानि युगपद्भवन्ति तावतामेकस्मिन् काले भाव इति नामो-
 च्चारणावसम्बद्धौ कारणयौगपद्यं तु शुद्धत्वप्रथमसंयोगा लक्षतेः अवन-
 तेरपि शुद्धत्ववद्भूयसंयोगानुग्रहीतो रज्जुतुज्ञासंयोगः अप्यापि न
 कर्मार्थान्तरं संयोगं वा परः प्रतिपद्यते तस्याप्युक्तसुत्तरं संयोगो-

(१) अथिके—पा० ४ पु० ।

(२) कर्मणः—पा० ४ पु० ।

(३) भावेनाभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(४) भावानुत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

ऽप्यर्थान्तरमिति संयोगकारणत्वेन च कर्माप्यर्थान्तरमिति । यथा च भावानामुत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यते नैवं स्फटिकस्य न चानुपलभ्यमानं शक्यमभ्यनुज्ञातुमिति । शीरविनाशे कारणानुप-
लब्धिवद्ध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः^(१) ॥

शीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च
तदुपपत्तिः ॥ १३ ॥

यथा शीरस्य विनाशकारणमनुपलभ्यमानमभ्यनुज्ञायते दध्न-
स्योत्पत्तिकारणमेवं स्फटिकादिव्यक्तीना^(१)मनुपलभ्यमाने उत्पत्ति-
विनाशकारणे अभ्यनुज्ञेये इति ॥

सिद्धितो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

सिद्धितो ग्रहणान्नानुपलब्धिः । यस्मिन्नत उपलभ्यते न तस्मा-
स्योति । विपर्ययस्य स्फटिकादौ न हि स्फटिकादिव्यक्तीनामपराप-
रोत्पत्तौ सिद्धमस्तीति । न नास्ति ग्रीतोष्णस्पर्शभेदस्य नामाले
साधनत्वात्^(१) ग्रीतोष्णस्पर्शभेदो नामाले दृष्टो यथाग्नौ उदके च
अस्ययं ग्रीतोष्णस्पर्शभेदः स्फटिके सत्यमस्ति स तु निमित्तान्तराद्भवति
किं पुनर्निमित्तम् अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशः उदकावयवानुप्रवेशाच्छीतः
तेजोऽवयवानुप्रवेशाच्चोष्ण इति । अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशो न युक्तः
अस्पतरवज्जतरानुप्रवेशे हेत्वभावात् । हेमन्ते ह्याकाशे पर्युषितानां
काष्ठभूस्यग्गलोहानां ग्रैत्यस्योत्तरोत्तरो विशेषो दृष्टः तथा पुन-

(१) शीरविनाशकारणानुपलब्धिर्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः—पा० ४ पु० ।

(२) स्फटिकादौनां—पा० ४ पु० ।

(३) साधनत्वात्—पा० ४ पु० ।

योऽज्ञातपक्षमापितानां तेषामेवौच्यस्य । न हि ते स्वल्पतरवञ्जतरप्रवेशे
 कारणं पश्यामः तस्मात् स्वगतमहाभूतविशेषापेक्षायादित्यज्ञानि-
 मित्तानि भूतान्येव तथा तथोत्पद्यन्त इति युक्तम् । न युक्तम् न
 ज्ञानेजोऽवयववासुप्रवेशेन भूतस्वभावो निवार्यत इति भूतस्वभावस्यो-
 भयपक्षस्यासादसाधनं भूतस्वभाव इति विरुद्धसाध्यं हेतुः^(१) यद्यव-
 यवासुप्रवेशं न प्रतिपद्यसे स्वस्वोद्देश्येरेषात्मकानि भूतानीति
 व्याहृत्ये । कथमिति यत् कठिनं तदेकस्मिन् काले लक्ष्यमपि
 भवतीति यत्सोष्णं तत् कठिनं गच्छतीति तदेकस्वभावकं वस्तु
 द्विस्वभावं चिस्वभावकं च प्राप्नोति । यस्य पुनरवयववासुप्रवेशस्यैष
 दोषो नास्ति अन्यथावस्थितस्य संयुक्तसमवेतस्य औच्यस्य पक्ष-
 दिति । विरुद्धसाध्यं हेतुः कथम् एकस्य विशेषस्याभ्युपगमात् एकं
 वस्त्रेकस्मिन् काले कठिनमुष्णं गच्छति चेति चिस्वभावकं ततस्य
 विशेषदर्शनादित्यथं हेतुः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति
 विरुद्धो भवति । अथ मन्यसे न विशेषमात्रं नामात्रं प्रतिपादयत्यपि
 तु विरोधी विशेषो नामात्रे साधनमिति । नाभिप्रायापरिज्ञानात्
 वयमपि न ब्रूमो विशेषमात्रं नामात्रसाधनमपि तु विरोधीविशेष
 इतरैतरव्यावृत्तौ लक्षणेनोपपन्नः स विरुद्धः यद्यविरुद्धः स्यान्न
 लक्ष्यं स्यात् एकवृत्तित्वे वा लक्ष्यत्रयस्य तत्तदस्तु किमभिधीयते ।
 यदि तावत् पृथिवी तन्न युक्तमौच्यस्य दर्शनात् अथ तेजः तदपि
 न युक्तं काठिन्यदर्शनात् । एतेन वाच्यव्याख्यातः । सोऽयं हेतुर्भूत-
 लक्ष्यं बाधते नामात्रसाधनं वा न भवति । एतेन ज्ञेये तापपक्षं

(१) स्वभावहेतुः—पा० ४ पु० ।

प्रत्युक्तम् । तत्रायौष्यस्त्रिगधतेरणता च युगपद्भवतीति । जलेऽग्नि-
रूपपदप्रसङ्गस्तु न युक्तोऽभिभवात् । तन्न सिद्धान्तापरिज्ञानात् नाथं
सिद्धान्तो जलरूपेणाग्निरूपमभिभूयत इति अपि तु तेजसश्चातु-
र्विधात् तत्र न रूपपदप्रसङ्गं चतुर्विधं तेज इत्येतत् प्रसाधित^(१)मि-
न्द्रियप्रकरण इति । या चेयं प्रतिज्ञा अन्यस्यान्यस्य स्फटिक इति,
अस्यास्य कोऽर्थः यदि तावदन्यत्वमात्रं तदा सिद्धसाधनं भवति
कुम्भादिभ्योऽन्यः^(२) स्फटिक इति । अथ स्फटिकान्तरादन्य इति
तदपि तादृगेव । अथ पूर्वस्फटिकादन्य इति कतमोऽसौ पूर्वस्फ-
टिको यातोऽयमन्य इति । अथच्छेदस्याग्नक्यत्वाद्गभिधानम् यद्यो-
भयपक्षसम्प्रतिपक्षा रूपादयः तेभ्योऽन्योन्यविचारो घटादेर्युक्तः न
पुनरिह पूर्वस्फटिकान्तरसुभयपक्षसम्प्रतिपक्षं यतो वर्तमानमन्यत्वेन
साध्यते अथोभयपक्षसम्प्रतिपक्षं पूर्वस्फटिकान्तरं व्यर्थं साधनम् अथ
वर्तमानं स्फटिकमभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं तदन्यदिति
साध्यते । एवं सति त्रौतोष्यस्यर्गभेदो न तद्गर्भः वर्तमानस्फटिक-
धर्मत्वात् वर्तमानाच्च स्फटिकादन्यदतीतमिति केनैतन्न प्रतिपन्नम् ।
अथ तदेवान्यदिति व्याघातः तदेवान्यस्येति । एवं यथायथान्यत्वं
विचार्यते तथातथा सिद्धसाधनं भवति सिद्धान्तं च बाधते ।
अथायुगपत्काष्ठप्रत्ययानामात्मनं स्फटिको न भवतीति प्रतिज्ञार्थः ।
एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थं न दृष्टान्तोऽस्ति । प्रदीपो दृष्टान्तः प्रदीपो-
ऽयुगपत्काष्ठप्रत्ययानामात्मनं सदादिधर्मा चेति विद्यते दृष्टान्तः ।
नासिद्धत्वात् असिद्धमेतत् अयुगपत्काष्ठप्रत्ययानात्मनाः प्रदीपा-

(१) प्रतिपादितम्—पा० १ पु० ।

(२) कुम्भादिभ्योऽन्यः—पा० १ पु० ।

दयः तेषामनेकव्यवस्थानात् प्रदीपस्य तावत् स्वरूपसत्तासम्-
 न्यकाक्षः सामान्याभिव्यक्तिकाक्षः अवयवकर्मकाक्षः तदनन्तरं विभा-
 गकाक्षः तदनन्तरं तत्संयोगविनाशकाक्षः ततो द्रव्यमात्र इति ।
 यथा प्रदीप एवं सर्वे भावाः स्वरूपसत्तासम्बन्धा^(१)भिव्यक्तितद्दि-
 रोध्याश्रयविनाशानुविधानेन विनश्यन्ति । अकारणस्य विनाशा-
 नभ्युपगमात् न हि नः किञ्चिन्निःकारणं विनश्यति विनश्यद्वस्त्व-
 द्रव्यकर्मवदेतत् स्यात् न कर्मणोभ्युपगमे विरोधात् अनभ्युपगमाच्च ।
 विनाशहेत्वभावादिति चेत् अथ मन्यसे न विनाशकारणमस्ति
 तस्मादुत्पन्नमात्र एवार्थं भावो विनश्यतीति न विकल्पानुपपत्तेः ।
 विनाशहेतुर्नास्तीति ब्रुवाणः पर्यनुयोक्तव्यः^(२) किमकारणत्वादिनाशो
 नास्ति सत्ताकारणत्वाच्चित्य इति । भवतां पक्षे ऽकारणं हेधा नित्य-
 मसच्च^(३) अस्माकं तु नित्यमेव । अकारणत्वाच्चित्यो विनाशः
 कार्यस्योत्पादो न प्राप्नोति उत्पन्नस्य च भावस्य विनाशेन सत्ता-
 वस्थानमिति च दोषः । ततश्च भावानामभावाविरोधादत्यन्तमवस्था-
 नमिति । अथासन्विनाश एवमपि सर्वनित्यत्वं विनाशाभावात् । यदि
 चासन्विनाशो विनश्यतीत्यसति विनाशे प्रत्ययो न प्राप्नोति नासत्यां
 गतौ गच्छतीति भवति । अथाविनाशित्वाद्कारणो विनाश इति
 मन्यसे विनाशो न विनश्यतीति कुत एतत् । विनष्टानां पुनरुत्प-
 न्नेरिति चेत् अथ मन्यसे यदि विनाशो विनश्येत विनष्टः पुनरु-
 त्पद्येत । न युक्तमेतत् न हि विनाशाभावाभावो यतोऽस्य विनाशा-

(१) सम्बन्धेति चास्ति ४ पु० ।

(२) पर्यनुयोक्तव्यः—पा० ४ पु० ।

(३) अकारणं द्विधा भवति नित्यमसच्च—पा० ४ पु० ।

ह्रवेत्^(१) अपि तु कारणवान् भावस्तस्य यदा कारणं भवति तदोत्पाद इति अपि च विनाशः कारणर्वास्य न विनश्यत्यभावत्वात् भावधर्म एषः^(२) यत् कारणवत् तद्विनश्यतीति अभावस्कारणोऽपि विनश्यतीति यथा प्रागभावः कारणवानपि न विनश्यति यथा प्रध्वंसाभावः । यदि कारणवान् विनाशो ननु जनकं विनाशकं प्राप्नोति य एवाग्निसंयोगः पाकजानामुत्पादयिता^(३) स एव पाक-जान्तरोत्पादे पूर्वपाकजानुच्छिन्नत्तीति जनकं विनाशकं प्राप्तम्^(४) नानवरोधात्^(५) नेदं भवता काश्यपीयं दर्शनं व्यञ्जायि न हि नो य एवाग्निसंयोगः पाकजानुत्पादयति स एवोच्छिन्नसि अपि त्वग्नि-संयोगान्तरं पूर्वरूपाद्युच्छिन्नसि समन्तरकास्त्राद्रूपादीना^(६)रभते ततस्तान्यप्यन्यस्तान्यप्यन्य इत्येवं जनकस्य विनाशकत्वप्रसङ्गो नास्ति । अथ मन्यसे जनकसरूपमपि विनाशकं न भवति न न भवति दृष्टो ह्यवादिसंयोगादकुरस्योत्पादः स एवावादिसंयोगस्तद्विनाशक इति । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम यस्याकारणविनाशे दोषः सोऽपरि-ह्यर्थ इत्यत एवमुच्यते जनकसरूपं विनाशकमिति । एवं ताव-दन्यत्वे साधे दोष उक्तः । ये तु क्षणिकत्वं साधयन्ति विशेषदर्श-नाद्विनाशहेत्वभावाच्च तान् प्रतीदमुच्यते क्षणिकाः संस्कारा इति ब्रुवाणः क्षणिकशब्दार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं भवति क्षणिका इति । यदि विनाशिन इति सिद्धसाधनम् अथाशुविनाशिन इति तदा

(१) यतो विनाशविनाशाह्रवेत्—पा० ४ पु० ।

(२) एष—पा० ४ पु० ।

(३) उत्पादकः—पा० ४ पु० ।

(४) प्राप्नोति—पा० ४ पु० ।

(५) नानवरोधात्—पा० १ पु० ।

(६) समन्तरकास्त्राद्रूपादीना—पा० ४ पु० ।

विशेष्यं चिह्नान्तविरोधि । अघोत्पन्नप्रध्वंसिण इति एतदपि तादृगेव । उत्पन्नाः प्रध्वंसिण इति चिह्नसाधनम् । अघोत्पन्नो विगृह्य इत्येकः काण्डः । उत्पत्तिविनाशवेककाण्डाविति । तेन यथातुत्पन्नसोत्पत्तिरेवमनुत्पन्नस्य विनाश इति प्राप्तम् । अघो-
त्पन्नं विनश्यतीति इतस्मिन्नपि पक्षे उत्पत्तिविनाशः कारकत्वात् अघोत्पत्तिः क्रियात्मात् कादाचित्कत्वात् सकारका तथा विनाशकारकमनुभवति^(१) ततो विनश्यतीति अकारके च विनाशे दोष उक्तः । यस्मात् मलर्चीयः क्षणिका इति च कथं यदि मिदन्त्यायेन चयः क्षण इति अघोऽस्यास्तीति क्षणिक इति तत्र युक्तं काण्डभेदात् यदा चयो न तदा चयौति भिन्नकाण्डयोर्न मलर्चीयो दृष्टः अथ पुनर्भाव एवानन्तरेण विनाशेन विभिन्नमात्रः क्षणिक^(२) इत्युच्यते तथापि तेनैव तदेव तदन्न भवतीति न युक्तो मलर्चीयः । अथ अभावक्षितिकाणाः क्षणिका इति सर्वान्यं काण्डं क्षणत्वेन प्रतिपद्य तत्र ये ऽवतिष्ठन्ते ते क्षणिका इति । एतदपि न युक्तम् । सञ्ज्ञाभाषत्वेन काण्डसाध्युपगमात् । पञ्चभिन्नवः सञ्ज्ञाभेदमात्रमिति शास्त्रम् । न हि सञ्ज्ञामात्रं वस्तुविशेषणत्वेन युक्तम् । क्षणिका इति च प्रतिष्ठां कृत्वा न दृष्टान्तोऽस्तीत्युक्तम् प्रदीपादेर-
चिह्नत्वात् । ये ऽपि हेतवोऽन्ते विशेषदर्शनादित्येवमादयस्तेष्वचिह्नाः अन्यथाचिह्ना विदुः वा भवन्तीत्यहेतवः उपेत्य वा विशेषवत्त्वं

(१) तथा विनाशिन इत्युच्यते विनाशकारकमनुभवति—पा० ४ पु० । 'तथा विनाश इत्युच्यते विनाशकारकं' इति कश्चित् पा० ।

(२) अथ इत्युच्यते—पा० ४ पु० ।

वर्तमानैकक्षणविशेषवत्त्वेनानैकान्तिकम् उभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या य एव
 क्षणो वर्तमानः स विशेषवान् भवत्येकस्येत्यनेकान्तः । अन्ते विशेष-
 दर्शनादिति च विशेषणार्थकम् अन्तार्थानभिधानात् कतमस्मि-
 न् अन्ते विशेषदर्शनादिति च वक्तव्यम् अयान्तो विनाशः नैतस्मिन्
 विशेषदर्शनमस्ति अयान्तिसं वस्त्वैवान्तग्रहवाच्यम् एवं सत्येक-
 स्मिन् विशेषदर्शनमिति विद्वद्भ्यो हेतुः योऽप्यर्थं हेतुदर्शनादर्शना-
 दिति अन्तार्थः नौयमानस्य किल प्रदीपादेर्द्रव्यस्य देशान्तरे उत्पादो
 देशान्तरे निरोधः तत्काले दर्शनादर्शने सः अतश्च देवदत्तादेर्गच्छतो
 दर्शनादर्शनादतस्तस्यापि प्रतिक्षणसुत्पादविनाशाविति । नैतच्छा-
 ख्यम् देवदत्तादेर्दर्शनादर्शनधोरन्यनिमित्तत्वात् संयोगविभागकृते^(१)
 दर्शनादर्शने नोत्पादविनाशकृते यस्मिन् देशे संयोगो विनष्टः
 तस्मिन् संयोगो न गृह्यते यस्मिन्सुत्पन्नस्तस्मिन् गृह्यत इति यद्यो-
 गाद्धि ब्रूये इष्टबुद्धिर्भवति तद्भावाभावयोस्तद्वत्त्वादिति । अथ संयोग-
 विभागौ न विद्येते तस्यापि संयोगोऽर्थान्तरं भवतीति प्रतिपादि-
 तम् । एतेन विभागो व्याख्यातः । तदेवं संयोगविभागोत्पत्तेर्द्रव्यस्य
 दर्शनादर्शने भवतो नान्यथेति । यत्पुनरेतत् प्रदीपस्य देशान्तर उत्पाद
 इत्येतदपि न बुद्ध्यामहे । कथमिति यत्तावद्भवतां पक्षे वस्तुत्पन्नं^(२)
 यत्र तत्रैव तद् ध्वंसते यदुत्पिस्तु तदनाहितसंस्कारमवसादेशान्तरे-
 षोत्पन्नमर्हतीति । अयानाहितसंस्कारस्यापि देशान्तरे उत्पादो
 न किञ्चिदस्तु सन्निभदेशसुत्पद्यते । अथ कारणं संस्कृतमिति

(१) संयोगविभागकृते—पा० ४ पु० ।

(२) वस्तुत्पन्नं—पा० १ पु० ।

तदाधेयवशात् कार्यमपि तथाभूतमेवोत्पद्यत इति तुल्यम् कार्येषु
 यथैव कार्ये संस्कार आधातुमशक्यः तथा कारणे ऽपीति तुल्यम्
 नित्यं भवतां पक्षे भिन्नदेशेन कार्येषोत्पत्तयमभिन्नदेशेन वा ।
 एतेनैवातुल्यपातो व्याख्यातः । अतुल्यपातात् चषिकत्वमिति न
 किञ्चाकाशे पततो लोहादेः प्रतिबन्धकं किञ्चिदस्ति यदनुविधानेन
 लोहादिकं किञ्चिद्विरेष पतति किञ्चिदाश्रिति तस्मात् चषिक-
 त्वात् काश्चिदवस्थास्तादृश उत्पद्यन्ते यासां न भवत्यधः सन्तानो-
 त्यस्तौ सामर्थ्यं पुनश्च तादृश उत्पद्यन्ते यासां भवतीति एतदप्य-
 न्यथाश्रितमेव तुल्यानां गुह्यत्ववतां द्रव्याणामेकस्य गुह्यत्वप्रयत्नक्षेपाः
 कारणम् एकस्य गुह्यत्वमात्रमेकस्य गुह्यत्वप्रयत्नत्वमिति । तदेवं कारण-
 भेदानुविधायीनि गुह्यत्ववन्नि द्रव्याणि चिरात्तुल्यपातानुविधानभाषि
 भवन्तीत्यश्रितु^(१)रतुल्यपातः । यदपौदमिषोऽपतनं भवेदिति संस्कारै-
 कत्ववादिनो दोषः अथमपि संस्कारैकत्वानभ्युपगमेन प्रत्युक्तः ।
 यथा शानेकः संस्कार इति तथोक्तं पाणिनिमित्तप्रश्नेषु सूत्र इति ।
 एकस्य संस्कारः यदा कदाचिन्निमित्तभेदात् पटूनि कर्माणि करो-
 ति कदाचिन्मन्दागौति गुह्यत्ववद्द्रष्टव्यम् यथैकं गुह्यत्वं सप्तकारि-
 संयोगात् मन्दं पातं करोति तदेव प्रतिबन्धापगमे पटुं करोति ।
 दृष्टो हि पाव्ण आकाशे सुक्तस्य पटुः पातो मन्दोऽपामिति
 तदेवमतुल्यपातोऽप्यश्रितुः । अथाचषिकत्वे किं प्रमाणम् । उक्तमा-
 धाराधेयभावादेककास्मानुभावौनि कार्यकारणे क्लृप्ते वदरवदिति

(१) चिरात्तुल्यपाताद्यान्तरपातानुविधानभाषि भवन्तीति न श्रितुः—पा० ४ पु० ।

अतश्च विप्रतिपन्ना अयुगपत्काशाः प्रत्यथा एकविषयाः अच्युत्याधि-
 तप्रत्ययसामानाधिकरण्ये सति समानग्रन्द्वाच्यात्मात् वर्तमानैक-
 क्षणानेकपुरुषप्रत्ययवत् यथा वर्तमानक्षणविषयाणामनेकपुरुष-
 प्रत्ययानामच्युत्याधितप्रत्ययसामानाधिकरण्ये सति समानग्रन्द्वा-
 च्यानामेकविषयत्वम् तथा चाच्युत्याधितप्रत्ययसामानाधिकरण्याः
 समानग्रन्द्वाच्याश्च विप्रतिपन्ना अयुगपत्काशाः प्रत्ययास्तोऽप्येक-
 विषया इति प्रत्यात्मं नानेककर्तृकाः प्रत्यथा अप्रतिसन्धानप्रसङ्गा-
 द्वेवदत्तादिप्रत्ययवदिति । रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्यया एकाेकनिमित्ताः
 मयेतिप्रतिसन्धानात् कृतसमयानां बहूनां वर्तमानैकक्षणानेक-
 विज्ञानवदिति स्वसनाद्यतनविज्ञानान्येकसन्ततौ एकाेकनिमित्तानि
 मयेतिप्रतिसन्धानात् पूर्ववत् शास्त्रार्थप्रत्यया एकाेकनिमित्ताः
 प्रतिसन्धानात् पूर्ववत् नानाविषयाणां च नानाकर्तृकाणां च प्रत्य-
 यानामप्रतिसन्धानादिति पूर्ववदेव न्याय इति ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् । नैव चीरं विनश्यति
 नापि दध्युत्पद्यते अपि त्ववस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मा-
 न्तरमुत्पद्यत इत्येके वर्षयन्ति । अपरे त्ववस्थितस्य द्रव्यस्य गुण-
 निवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति । स खल्वयमेकपक्षीभावं इति^(१)
 क सपमानार्थः उभयत्र द्रव्यमवतिष्ठते एकस्य तिरोभावाभिष्यक्ती
 एकस्य विनाशप्रादुर्भाववित्युपमानार्थः उभयत्रोत्तरं व्युत्थान्तराद्-
 व्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥

(१) भाव इव-पा० ॥ ५० ।

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनु-
मानम् ॥ १६ ॥

श्रेयं भाव्ये । यत्पुनरेतदेकस्य तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य विनाश-
प्रादुर्भावाविति तन्न पूर्वावस्थापरित्यागात् । यदि विनाशोत्पादौ
निवृत्तिप्रादुर्भावावथाप्यभिव्यक्तनभिव्यक्ती सर्वथा पूर्वावस्थां जहाति
द्रव्यमिति न ज्ञानपट्टकस्य पूर्वावस्थातोभिव्यक्तनभिव्यक्ती भवतो
विनाशप्रादुर्भावौ वेति । तस्मादयुक्तमवस्थितस्य परिणाम इति ।
अभ्यनुज्ञाय च निःकारणं शीरविनाशं निष्कारणं च दध्युत्पादम् ॥

कश्चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः कश्चिन्नोपलब्धेरनेका-
न्तः ॥ १७ ॥

कश्चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः^(१) कश्चिन्नोपलब्धेरनेकान्तः । शीर-
दधिविनिःकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकव्यक्तीनां न पुनः कुम्भा-
दिवत् सकारणाविति नाच हेतुरस्तीति निरधिष्ठानं च दृष्टान्त-
वचनम् । कोऽधिष्ठानार्थः आश्रयार्थः किमुक्तमभवति निरधिष्ठान-
मिति । धर्मी नास्तीति यावदुक्तं भवति न हि स्फटिकस्योत्पाद-
विनाशौ प्रतिक्षणमुपस्रभ्येते यत इयं चिन्ता भवेत् किमेतौ सकार-
णावास्तौस्त्रिदकारणाविति यथानभ्युपगतशब्दतत्त्वं प्रति कश्चिद्-
भूयान् कृतकत्वादमित्यः शब्दस्त्रादुगेतदिति धर्मविद्धेस्य दृष्टान्ता-
भाव इति च समानम् । अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पाद^(२)विनाशौ

(१) मुपपत्तेः—पा० १ पु० ।

(२) तस्योत्पाद—पा० ३ पु० ।

योऽपि बाधकसत्त्वाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः सभावेतौ दृष्टान्तौ चौरद-
धिवत् कुम्भादिवच्च तत्र किं कुम्भादिर्दृष्टान्तो भवत्यत्र चौरदधिनी
इति । तत्र कुम्भादिवदिति युक्तम् कुम्भाद्युत्पत्तिविनाशकारणस्य
दृष्टत्वात् चौरदधिवत् न युक्तम् अनुमानतो यदृष्टादिति सिद्धम-
नित्या बुद्धिरिति । इतस्मान्नित्या बुद्धिः गुणत्वे सति प्रत्यक्षाया
स्थापकद्रव्यसमवायात् शब्दवत् जातिमत्वे सति अस्मदादिप्रत्यक्षत्वा-
दाश्रितत्वात् शब्दवत् करणभावे सत्ययोगिप्रत्यक्षत्वात् शब्दवदेव ॥

सा त्विषं बुद्धिः कस्य गुण इत्येतच्चिन्त्यते न गुणभावाधिद्वेः
अनित्यत्वे सत्यक्षाद्युपप्रत्यक्षत्वाद्गुणभावः सन्निकर्षोत्पत्तेः संग्रहः
इति । तत्रायं विशेषः ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् । भवति स्वस्मिन्द्रिये
ऽर्थे च विगृहे ज्ञानमद्राक्षमिति अद्राक्षमित्येतन्नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्
स्मृतित्वात् स्मृतिरेषा नेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्भवितुमर्हति स्मृतावपि
तुल्यं यथैव ज्ञातारमन्तरेण ज्ञानं न भवत्येवमनुभवितरि गृहे अनु-
भवितारमन्तरेण स्मृतिरयुक्तेति । अस्तु तर्हि मनो ज्ञानं गुणः ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः । तत् खलु युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या
समधिगतं मनो नातस्तस्य गुणो ज्ञानं विशेषणोपादानादन्तः-
करणवद्बलप्रसङ्ग इति चेत् अथ मन्यसे यत् खलु युगपज्ज्ञेयानु-
पलब्ध्या समधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमित्येवं नृवाचनेन बह्व-

न्यन्तःकरणानि प्रतिपन्नानि भवन्ति न ह्यसत्यन्तःकरणवज्जले विग्रे-
 षणमर्थवदिति । न सर्वस्येन्द्रियस्य मगननिमित्तत्वात् सर्वमिन्द्रियं
 मगननिमित्तत्वान्नम इत्युच्यते । एवं च यति विग्रेषणं युक्तम्
 युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यत् समधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमिति
 एवमपि विग्रेषणं व्यर्थम् अन्यज्ञानभ्युपगमात् । यदि तस्यान्तः-
 करणस्य न भवत्पन्यस्य तर्हि साधनस्य ज्ञानं गुण इति प्राप्तम्
 अन्यज्ञानभ्युपगमात् । अन्यस्योपपत्तेरप्रतिषेधः अनवस्थितत्वात् प्रमाण-
 प्रमेयभावस्य यदायं योगी पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिनत्ति
 तदा पुरुषान्तरपरिच्छेदे पुरुषान्तरं साधनमिति तत्त्वज्ञानगुणं
 भवतीति युक्तं विग्रेषणमिति । तस्मान्न तस्य गुणो ज्ञानमिति । कस्य
 तर्हि ज्ञस्य वशित्वात् वशी ज्ञातावश्यं करणमिति न चायं ज्ञातरि
 नियमो ज्ञाता वश्येव वश्योऽपि भवतीति । अचेतने तु नियमः
 अचेतनं तु सर्वं वश्यमिति । वश्यं मनोऽचेतनत्वात् प्राणादिवदिति ।
 ज्ञानगुणत्वे वा सञ्ज्ञाभेदमात्रम् चित्तं चान्तःकरणं ज्ञानगुणं चेति
 सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते । यथा च ज्ञातुर्ज्ञानसाधनमिन्द्रियमेवं मन्तुर्मति-
 साधनेनावश्यं भवितव्यमिति । उभयोस्चेतनत्वे प्रत्ययव्यवस्थानुमानं
 न स्यात् विभु चान्तःकरणं ज्ञानगुणमिति सर्वेन्द्रियैर्युगपदुपलब्धि-
 प्रसङ्गः ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २१ ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् । यस्यात्मा विभुस्य ज्ञानगुणस्य तस्यापि

सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धस्थाप्रतिषेधाद् युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः न प्रसङ्गः कारणान्तरभावात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षवद्विन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति । तस्याथौगपद्यमणुत्वान्मनस इति । यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थः सन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्येत् किं स्यात् ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् । अस्मादेवोत्पद्यतामिति न कारणमपदिश्यत इति सूचार्थः । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पद्यत इति । अयुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यत इति विदेशप्रत्ययानुत्पत्तौ वा यदेन्द्रियमर्थेन वक्षिरवस्थितेन सम्बन्धते आत्मसम्बन्धोऽपि तथास्तीति^(१) कस्मादिदेशप्रत्ययो न भवतीति वक्तव्यम् अन्तःकरणप्रत्याख्याने च केवलमात्मा स्वत्यादिकारणमिति कस्माच्च युगपदुत्पत्तिः स्वतीनां यदा चेन्द्रियमात्मा सार्थेन युगपत्सम्बद्धौ तदा किमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणम् अत आत्मार्थ^(२)सन्निकर्षः अतात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इति कारणानपदेशः विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

२३ ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् इत्येतदनेन समुचीयते यद्यात्मगुणो बुद्धिर्भवति विनाशकारणाभावात्तत्त्वमस्याः प्रसज्येत कथमिति

(१) तस्मास्तीति-पा० ४ पु० ।

(२) अतात्मार्यथो-पा० ४ पु० ।

गुणानां द्वौ विनाशश्चेत् आश्रयाभावो विरोधिगुणप्रादुर्भावश्च तत्र
नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः विरोधी च गुणो नास्तीति नित्यत्व-
प्रसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहणादुत्पत्तेर्वुद्धन्तरादिनाशः शब्दवत् ॥ २४ ॥

अनित्यत्वग्रहणादुत्पत्तेर्वुद्धन्तरादिनाशः शब्दवत् । अनित्या बुद्धि-
रित्येतत् प्रतिपादितम् । तथाश्चा बुद्धन्तरादा संस्कारादा विनाश
इति प्रतिपत्तव्यम् । न हे सचेति चेत् अथ मन्यसे न हे बुद्धौ यह
भवतो यतः परया पूर्वा निवर्त्यते तच्च न युगपदुत्पत्तिनिषेधात्
युगपदुत्पत्तिः प्रतिषिध्यते न यहभावः न हि बुद्धोर्युगपद्भावे किञ्चि-
द्विष्यत इति सञ्जात्मकेन च कार्येण कारणविनाशाभ्युपगमात् ।
यदा च कथं सञ्जात्मकं भवति तदा कारणं विनाशयति शब्दवत् ।
यथा सञ्जात्मकः^(१) कार्यः शब्दः कारणं शब्दं निर्माष्टि तथा बुद्धिर-
पीति । अन्यथोर्न स्यादिति चेत् अथ मन्यसे यदि पूर्वौ बुद्धिशब्दौ
पराभ्यां विनाशेते अन्यथोर्बुद्धिशब्दयोः कथं^(२) विनाशकारण-
मिति । यथा चान्यौ बुद्धिशब्दौ विना निमित्तादिगम्यतः एवमन्य-
दपि कार्यमिति । न स्यार्धवद्द्रव्यसंयोगात् तदुत्पत्तिः^(३) स्यार्धवद्द्रव्य-
संयोगेनान्यशब्दो विष्यते । ये क्लृप्तादिभिः कारणस्य संयोगात्
एकार्थसमवायिनं शब्दं प्रतिवपन्निति अतोऽत्यन्तममृतिः शब्द-
श्चेति । अन्या बुद्धिः स्थितिहेतुभावादिगम्यतीति काशादा संस्का-

(१) सञ्जात्मा—पा० ४ पु० ।

(२) किं—पा० ४ पु० ।

(३) तदनुपपत्तेः—पा० ४ पु० ।

रादा कथं काष्ठात् यावन्मयस्य ज्ञानः स्थितिहेतुः धर्माधर्मौ तयो-
 रभावादन्या बुद्धिर्विगच्छतीति कष्ठात् पुनरेवमुच्यते न पुनर-
 हेतुको विनाशोऽभ्युपगम्यत इति नाभ्युपगम्यते उक्तदोषात् । निर्हेतुके
 विनाशे उक्तो दोषः^(१) चण्डभङ्गं निराकुर्वन्निरिति । यदि कारण-
 स्थायौगपद्याद्बुद्धीनामद्युगपदुत्पत्तिः यत्र कारणस्य यौगपद्यमस्ति
 तत्र युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो यथा स्थितिषु । अत्र तावदेकः परिहारः
 कारणस्यैकक्रियानिर्दत्तौ सामर्थ्यात् न हि कारणमेकस्मिन् काले
 ऽनेका क्रियां निर्वर्तयितुं शक्नोति परिच्छेदत्वाच्च स्थितौनां
 ज्ञानवद्युगपदुत्पत्तिरिति । अपरे तु कारणस्थायौगपद्यमुपपादयि-
 ज्ञानः ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदु-
 त्पत्तिरित्याहुः ॥

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न
 युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥

एतत्तु न सम्बन्धिनि प्रतिपादयितुमाह । नान्तःशरीरवृत्ति-
 त्वान्मनसः ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

अन्तःशरीरे मनो वर्तते इति को वृत्त्यर्थः । न तावदाश्रया-
 श्रितभावः न हि मनः कश्चिदाश्रितं नापि वृत्तिः स्वकार्य-
 सामर्थ्यम् बहिःकार्यदर्शनान्मनसाधिष्ठितं चक्षुर्भिः स्मृत्य रूपादि
 यादयति^(२) चक्षुषोर्विषयावोर्मेनसः कार्यं तद्भावभावित्वात् न

(१) उक्तो हेतुः—पा० १ उ० ।

(२) रूपादिमदर्थं यादयति—पा० ४ उ० ।

चात्वा दृष्टिः सम्भवति तस्मात्तान्तःशरीरदृष्टि मग इति । अत्र
 ब्रूमः नात्रयास्मितभावो^(१) मनसो दृष्टिर्नापि कार्यप्रतिबन्धोऽपि
 तु नाशरीरस्य मनसः कार्यमिति मनसो दृष्ट्यर्थः । न चाशरीरं
 मनः पुरुषस्वार्थं करोतीति । साध्यत्वादहेतुः ॥

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

अशरीरं मनः पुरुषार्थासमर्थमिति साध्यमेतत् स्मरतः शरीर-
 धारणोपपत्तेर्न प्रतिषेधः^(२) ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

स्मरणशरीरधारणे धुमपङ्कवत इति दृष्टम् दृष्टं च सर्वेषु
 प्रतिपत्तव्यम् चिरनिश्चरिते च मनसि स्मरतः शरीरधारणं न
 स्यात् । न तदाश्रुगतित्वात्मनसः ॥

न तदाश्रुगतित्वात्मनसः ॥ २९ ॥

समयं सिध्यति स्मरणं धारणं च । न स्मरणकालानियमात् ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

अनियतः स्मृतिकाञ्चोऽनोऽयुक्तमेतत् । शरीरसंयोगानपेक्षं
 चात्ममनःसंयोगं स्मृतिकारणं ब्रुवतः शरीरस्योपभोगायतनत्वं
 निवर्तते । ततस्सन्नित्तौ शरीरोत्पत्तिवैयर्थ्यमिति ॥

आत्मप्रेरणयदृच्छासत्ताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३१ ॥

(१) नात्रयास्मितभावो—पा० ४ पु० ।

(२) प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

अपरे तु आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेष इति परिहारं ब्रुवते ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्वावाद्युगपदस्मरणम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥^(१)

एतच्च व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानं भवतीत्यपरिहारः । कर्मादृष्टसुपभोगार्थं निधामकं भवतीति न युक्तं समानत्वात् । तस्मात् पूर्वं एव परिहारो नान्तःप्रतीरदृप्तित्वा-
न्मनस इति । यदि तर्हि ज्ञानधमवेतात्मसन्निकर्षाद्यौगपद्यादिति परिहारो नेष्यते प्राप्तः स्मृतीनां युगपदुत्पादः कारणस्य यौगपद्यादिति । नापेक्षाकारणस्यायुगपद्वावात् ।

यतः प्रणिधानाद्यात्ममनःसंयोगस्य सहकारिकारणं तच्च युगपद्भवतीत्ययुगपदुत्पत्तिः स्मृतीनाम् । यदि प्रणिधानाद्यपेक्षात्ममनःसंयोगो न युगपत्स्रतिकारणं थाः स्मृतयः प्रणिधानादिसन्निधानमन्तरेण^(२) भवन्ति तासां यौगपद्यं स्यात् नानभ्युपगमात् । न हि प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तमस्ति यतः स्मृतिहेतोरसंवेदनात् ।

प्रातिभेन समानाभिमानोऽयमिति प्रातिभं तर्हि युगपद्भवित्-

(१) न्यायसूत्रोक्तिभेदे सूत्रमिदं नास्ति । (२) प्रणिधानाद्यन्तरेण—पा० ४ पु० ।

मर्हति । न हि तस्यासिद्धितं कारणमिति नोक्तोत्तरत्वात् ।
 उक्तोत्तरमेतत् न हि कारणस्थानेकक्रियानिर्दृष्टिः^(१)सामर्थ्यमस्ति
 प्रातिभं चानेकं ज्ञानं भवेदेकस्मिन्नर्थे भवेदधानेकस्मिन् । न ताव-
 देकस्मिन् वैषर्ष्यात् । नानेकस्मिन् सामर्थ्याभावात् । न चायं निघमः
 प्रत्ययानां यौगपद्यं न भवतीति ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनामाले
 प्रत्ययानां यौगपद्यादिति । यदि च ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशासन्निक-
 र्षांश्च स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिः ये संस्कारा एकदेशास्तेष्वस्वस्वित-
 ग्ररीरस्थानेकज्ञानसमवायादेकदेशे युगपदनेकार्थस्वरसं स्यात् । न
 चैतदस्तीति अतस्त्वापरीहार इति । अवस्वितग्ररीरस्य संस्काराः
 समानदेशा इत्ययुक्तम् । आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वात् । एवं सति
 सर्वसंस्काराणां समानदेशत्वे प्रत्यययौगपद्यप्रसङ्गोऽपरिहार्यः ।
 संस्कारप्रत्यासत्त्या स्मृतिरयौगपद्यं न भवतीति का प्रत्यासत्तिः न
 हि संस्काराणां सन्निकृष्टविप्रकृष्टभावोऽस्ति समानदेशत्वात् । न
 भ्रूमः सन्निकृष्टता प्रत्यासत्तिरपि तु संस्कारस्य सकारिकारणसम-
 वधानं प्रत्यासत्तिः शब्दवत् यथा शब्दाः सन्तानवर्तिनः सर्व एवा-
 काशे^(२) समवद्यन्ति समानदेशत्वे ऽपि यद्योपलब्धेः कारणानि सन्ति
 स उपलभ्यते नेतरे तथा संस्कारेष्वपीति । पुरुषस्य ज्ञानमिच्छा-
 द्योऽन्तःकरणस्येति कस्यचिद्दृग्गणं तत्प्रतिविध्यते ज्ञेयस्यैवादेवनि-
 भित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥

ज्ञेयस्यैवादेवनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥

(१) निमित्त-पा० १ पु० ।

(२) सर्वैवाकाशे-पा० १ पु० ।

ज्ञातुरेवेच्छादय इति सूचार्थः । यद्यन्तःकरणस्येच्छादयः
स्युर्न प्रत्यचाः स्युः न हीच्छादयोऽन्यथा वर्तमाना अन्यस्य प्रत्यचा
भवितुमर्हन्तीति । नित्यं चेच्छादयोऽप्रत्यचाः स्युः मनो गुणाना-
मतीन्द्रियत्वात् । आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् पर-
वानुमानम् ॥

तस्मिन्त्वादिच्छादेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तस्मिन्त्वादिच्छादेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः । प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां
सामानाधिकरण्यात् शरीरादिष्वप्रसङ्ग इति सूचार्थः ॥

परश्चादिध्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३७ ॥

परश्चादिध्वारम्भनिवृत्तिदर्शनादनेकान्तो वाक्यार्थः ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३८ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ । प्रयुज्यमानभूतविषयत्वं प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्योर्नियमः यानि भूतानि प्रयुज्यन्ते तेषु प्रवृत्तिनिवृत्तौ
भवतो न सर्वेष्विति । यदि पुनर्भूतान्भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्यातां
भूतमात्रे स्याताम् यथा गुरुत्वादिभ्यो यानि गुरुत्वादिमन्ति
भूतानि तानि स्वगुणात् पतन्तीति नियमश्च दृष्टः तस्मान्न
भूतानि चेतनानीति एकशरीरे च ज्ञातृवज्जलं निरनुमानमिति ।
यस्य भूतानि चेतनानि तस्यैकशरीरे बह्वनि भूतानीति बहव-
चेतनाः स्युः । भवन्तु बहवचेतनाः किञ्चो बाध्यत इति चेत् न
बज्जले प्रत्ययव्यवस्थानानुमानं भवेत् अथवस्थानं तु पश्यामः

प्रत्ययानां प्रतिबन्धानात् सर्वः प्रत्ययः प्रतिबन्धीयमान एकस्मिन्
 क्लार्ककारणवशात् इष्ट इति । अन्यथाभिधानाच्च पिताहितप्राप्ति-
 परीक्षारार्थः परिसरब्दः प्रवृत्तिनिवृत्तौ भवता तु क्रियामात्रं
 क्रियोपरमं चाश्रित्य तद्विज्ञानादिच्छादेवयोः पार्थिवान्धप्रतिषेध
 इत्युक्तम् यथाविधे च प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयुज्यमानभूताधारस्त्रेण
 तथाभूते^(१) भूतमात्रे भवत इति भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रति-
 षेधः मनसदाहरणमात्रम् ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्व्यादकृताभ्यागमाच्च न
 मनसः ॥ ४६ ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्व्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः । यथोक्त-
 हेतुत्वादिति दर्शनस्यर्चनाभ्यामेकार्थपरवशादित्येवमादीनां हेतुनाम-
 प्रतिषेधात् । पारतन्व्यादिति परतन्व्याधि शरीरेन्द्रियमनाधि
 धारणप्रेरकस्यूनक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः स्व-
 तन्व्याधि स्युः । अकृताभ्यागमाच्च चेतनत्वाच्छरीरादीनां तैः कृतं
 कर्म पुरुषेषु भुज्यत इति अकृतकृतागमनाश्रदोषप्रसङ्गः अचेतनत्वे
 तु तस्याधनस्य अकृतकर्मफलोपभोग इति अथायं सिद्धोपसङ्गः
 परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४० ॥

स्मरणं त्वात्मनो अस्वाभाव्यात् ॥ ४१ ॥

आत्मनो गुणो ज्ञानमिति प्रकृतम् । यथोक्तहेतूपपत्तेरिति

(१) तत्रादिषे-पा० ४ ५० ।

आत्मप्रतिपादकानां हेतूनामप्रतिषेधात् । परिशेषादिति शरीरे-
न्द्रियमनसां प्रतिषेधादन्यस्य च शिष्यमाणस्यासम्भवात् आत्मनश्च
शिष्यमाणत्वात् तस्य गुणो ज्ञानमिति । उपपत्तेरिति वा स्वतन्त्रो
हेतुः आत्मनित्यत्व इति कस्योपपत्तेः संसारापवर्गयोरुपपत्तेरित्येव-
मादि भाष्ये । स्मृतिहेतूनामयौगपद्याद्युगपत्स्मरणमित्युक्तम् । अथ
केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यत इति स्मृतिकारणानामयौगपद्यप्रतिपादनार्थम्
प्रणिधानादि सूत्रम् ॥

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्र-
याश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्ति-
व्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनि-
मित्तेभ्यः ॥ ४२ ॥

एवमुपपन्नमनित्या बुद्धिरिति ॥

अनित्यायां च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् काशान्तरावस्थित-
त्वाच्च^(१) संग्रहः उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत् आहो काशान्तर-
स्थाधिनी^(२) कुम्भवदिति उत्पन्नापवर्गिणीति युक्तम् कः पुनरथमर्थः
उत्पन्नापवर्गिणीति अन्येभ्योऽपिविनाग्निभ्य आशुतरं विनश्यतीति न
तथमर्थ उत्पन्नान्तरं ध्वंसत^(३) इति । कः पुनरत्र न्यायः आशुतर-
विनाग्निनी बुद्धिः आतिमले सत्यस्मदादिप्रत्यक्षतायां व्यापकद्रव्य-
समवायात् शब्दवत् प्रतिक्षणमपूर्वात्पत्तौ^(४) कारणत्वे सति प्रत्यर्थप्र-

(१) वस्त्राधिमात्र-पा० ४ पु० ।

(२) काशान्तरावस्थाधिनी-पा० ४ पु०

(३) ध्वंस इति-पा० १ पु० ।

(४) अयुगपदुत्पत्तौ-इत्यधिकं १ पु० ।

काग्रकलात् यस्य प्रतिषण्णमपूर्वोत्पन्नपदार्थप्रकाशकत्वं करणत्वे सति तस्माद्भूतरविनाशित्वं दृष्टं यथा प्रदीपस्य प्रतिषण्णमपूर्वोत्पन्नान्^(१) प्रध्वंशिनः पदार्थान् बुद्धिः प्रत्यर्चनियमेन प्रकाशयति तस्माद्विषमप्याद्भूतरविनाशिनोति । अथवा आद्भूतरविनाशिनो बुद्धिः गुणत्वे सत्यबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् सुखवदिति । अस्मार्थस्य ज्ञापनार्थं कर्मानवस्थाधिपदवादिनि सूचम् ॥

कर्मानवस्थाधिग्रहणात् ॥ ४३ ॥

यदि तर्ह्यनवस्थाधिपदार्थेषु अनवस्थिता बुद्धिः अथ यदा बुद्धिस्थितं^(२) कुम्भादिकसुपक्षभते तदा किं कुम्भवत् काष्ठान्तरावस्थाधिनी उताद्भूविध्वंशिनोति । अवस्थितयदेषे ऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेः प्रध्वंशिनो यदाप्यवस्थितं कुम्भादिकसुपक्षभते तदापि सन्तानेनैव बुद्धयो निवर्तन्ते कस्मान्नावहिते प्रत्यक्षनिवृत्तेः यदि कुम्भवत् काष्ठान्तरावस्थाधिनी बुद्धिरभविष्यत् व्यवहिते ऽपि प्रत्यक्षमवास्थास्यत् न त्वतिष्ठते तस्मान्न काष्ठान्तरावस्थाधिनीति । स्पृतेरवतिष्ठत इति चेत् यदि बुद्धिर्ध्वंशिनो स्यात् स्पृतिर्न स्यात् न हि बुद्धिभेदे स्पृतिं पश्याम इति यथा पुष्पान्तरबुद्धिषु अस्ति च स्मृतिः तस्मादवतिष्ठते बुद्धिरिति नात एवानवस्थानात् न हि बुद्ध्यावस्थितायां स्पृतिः सम्भवति स्पृतिर्नाम प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तत्पूर्वको विषयप्रतिषन्धिः यथेदमद्राचमिति एतच्च न प्रत्यक्षबुद्ध्यावस्थितायां युक्तमिति अन्यतश्च तद्भावात् स्पृतिरक्षिप्तमिति येषं स्पृतिर्बुद्ध्यावस्थानक्षिप्तत्वेनाम्भुपगम्यते नेयं क्षिप्तमन्यतस्तद्भावात् अवतिष्ठते हि

(१) प्रतिषण्णस्युत्पन्नान्—पा० ४ पु० ।

(२) यदावस्थितं—पा० ४ पु० ।

बुद्धिजः संस्कार इति ततः प्रणिधानादिनिमित्तापेक्षात् स्मृति-
रिति । हेत्वभाव इति चेत् अथ मन्यसे संस्कारात् स्मृतिर्न बुद्ध-
वस्थानादित्यत्र को हेतुः स्मृतिरेव यद्यवतिष्ठते बुद्धिः स्मृतिर्न
स्यादिति ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते रूपा-
व्यक्तग्रहणवत् ॥ ४४ ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४५ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ।
यद्यनवस्थायिनी बुद्धिरव्यक्तं व्यक्तस्य ग्रहणं प्राप्नोति यथा विद्यु-
त्प्रकाशितानामव्यक्तग्रहणमिति न विरोधात् अव्यक्तग्रहणादवस्था-
यिनी बुद्धिरिति ब्रुवाणोऽनवस्थायिनी बुद्धिरिति यत्प्रतिषेध्यं^(१)
तदभ्यनुजानासि तस्य चाभ्यनुज्ञानाद्यदुक्तं काशान्तरावस्थायिनी
बुद्धिरिति तद्वाधितं भवति अव्यक्तग्रहणस्य चान्यनिमित्तत्वात् ना-
व्यक्तग्रहणाद् बुद्धानवस्थानं सिद्ध्यति । यत्तद्व्यक्तमव्यक्तं च ग्रहणं न
बुद्धेरेवस्थानानवस्थानाभ्यामपि तु ग्रहणहेतोर्भेदादिति तदसम्भवाच्च
नाव्यक्तं नाम ग्रहणमस्ति कस्मात् अर्थग्रहणमात्रत्वाद् बुद्धेः अर्थ-
ग्रहणमात्रं बुद्धिः । तच्चार्थग्रहणं सामान्यतो विशेषतश्च यच्च
सामान्यविषयं तत्सामान्यं प्रति व्यक्तम् एवं विशेषविषयम् एवं
तद्विषयमिति । तद्विदमव्यक्तग्रहणं देशितम् कथमेकस्मिन्^(२)
विषये बुद्धानवस्थानकारितं स्यात् श्लोकविरोध इति चेत् यदि

(१) प्रतिषेधव्यम्—पा० ४ ५० ।

(२) कतमस्मिन्—पा० ४ ५० ।

तर्हि व्यक्ताव्यक्तपक्षे न स्थातां योऽयं व्यवहारो लोकेषु व्यक्तं^(१)
 पश्चामौति स कथम् नान्यथा तदुपपत्तेः । नायं सामान्यविशेष-
 तद्वत्सु व्यक्ताव्यक्तपक्षभेदोऽपि तु धर्मिणः सामान्यतोऽधिगतस्य
 विशेषत उपलिप्तादारकमव्यक्तपक्षमिति । अनेकान्ताश्च नाथमेका-
 न्तोऽस्ति अद्विषयग्रहणहेतोर्याह्यस्य चानवस्थानं तथाव्यक्तपक्षम् ॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ॥

४३६ ॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् । अनवस्था-
 यित्वे ऽपि यथा प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्तमानानां साङ्ख्यानवस्थानं
 ग्रहणानवस्थानं च भवति भवति च व्यक्तं ग्रहणमर्चिषीति यथा-
 र्चिषु तथान्यथापीति व्यवस्थितं अशिका बुद्धिरिति । ग्ररीरगुण-
 चेतना सति ग्ररीरे भावादसति चाभावादिति । अथ यस्मिन् सति
 भवति असति च न भवति तस्य तदिति विज्ञायते यथा रूपा-
 दथ इति । न सति भावात् ग्ररीरगुणलं चेतनायाः सिद्ध्यति
 सति भावस्थान्यगुणत्वे ऽपि दर्शनात् । न तावत् संयोगविभागसं-
 स्काराः कर्मगुणाः अथ च सति कर्मणि भावोऽसति चाभाव इति ।
 संयोगविभागग्रह्येषु च सत्सु शब्दो भवत्यथ च न तद्गुण इति
 तद्गुणलं च तत्रोपलब्ध्या सिद्ध्यति यद्यत्र वर्तमानमुपलभ्यते रूपा-
 दिकं तत्तस्य गुण इति । अथ सति भावादित्यनेन ग्ररीरे चेतनो-
 पलब्धिं ब्रूयात् तस्याप्यसिद्धता दोषः न हि ग्ररीरे चेतनोपलभ्यते

(१) लोकेषु व्यक्तं—पा० ४ ५० ।

चेतनामात्रं त्वपस्यते तच्च चन्द्रिगंधं किं शरीरे उतान्यस्मिन् इति
उपेत्य शरीरे चेतनोपस्यति किं शरीरगुणस्येतना उत द्रव्यान्तर-
गुण इति द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपस्यतेः संग्रह इत्युक्तार्थं सूत्रम् ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपस्यतेः संग्रहः ॥ ४७ ॥

न शरीरगुणस्येतना यावद्द्रव्यभावित्वा^(१)द्रूपादीनाम् दृष्टान्त-
सूत्रम् ॥

यावद्द्रव्यभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

वैधर्म्येण ये शरीरगुणा भवन्ति ते यावच्छरीरं वर्तन्ते यथा
रूपादयः न तु यावच्छरीरं चेतना वर्तते तस्मान्न तद्गुण इति ।
साधर्म्येण वा न तद्गुण इति यथाप्लूषतेति^(२) । संस्कारवदिति
चेत् अथ मन्यसे यथा संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं
वर्तते तथा चेतनापीति न कारणानुच्छेदात् संस्कारस्य न शरीर-
मात्रं कारणं तस्य मोक्षनादिकारणसन्निधाने तदभावे भावाभावौ
युक्तौ कारणसन्निधानवतोर्युक्तमेतदिति । चेतनानिमित्तस्याप्यसन्नि-
धानमिति चेत् अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य कारणमसन्निहितमेवं
चेतनाकारणमपीति तदयुक्तम् विकल्पानुपपत्तेः यच्छरीरे चेत-
नोत्पत्तिकारणं तस्मिन् शरीरस्यमुत द्रव्यान्तरस्यम् शरीरस्यमपि
किं यावच्छरीरभावि उत नैमित्तिकमिति । यदि यावच्छरीर-
भावि न कदापिचेतनाहीनं शरीरमुपस्येत निमित्तस्य सन्नि-
हितत्वात् अथ नैमित्तिकं यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं

(१) यावच्छरीरभावित्वा—पा० ४ पु० । (२) यथाप्लूषतेति—पा० ४ पु० ।

तथापि^(१) चेतनावत्प्रसङ्गः । अथ द्रव्यान्तरस्य द्रव्यान्तरवृत्तिनिमित्तं शरीरे चेतनां करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यथापि निधमचेतुर्व-
क्तव्यः । द्रव्यान्तरस्य च नित्यमनित्यं वा अनित्यमपि काष्ठान्तरा-
वस्थाधि चक्षुप्रध्वंसि वेति^(२) चेतनावत् प्रसङ्गः । यच्च मन्येत श्यामा-
दिगुणं च द्रव्यं भवति न च यावद्द्रव्यभाविनी श्यामतेति तच्च न
पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४६ ॥

नात्यन्तं श्यामतोपरमे^(३) रूपान्तरोत्पत्तिः चेतनोपरमस्त्वत्यन्त
इति । इतश्च प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिषेधस्तावत्सु प्रतिद्वन्द्विनो गुणान्तरस्य
दर्शनम् यथा श्यामनिवृत्तौ रक्तादीनामिति । न पुनः शरीरे
चेतनाविपरीतं गुणान्तरस्युपसम्भवे चेतनामाचोपरमस्त्वत्यन्त इति ।
अथ मन्यसे शरीरेष्वेतनत्वं नाम^(४) गुणान्तरमिति तन्न स्वरूपतो-
ऽभिर्देष्टात् यत्तदचेतनत्वं नाम किं तत् चेतनाविपरीतं धर्मभूतं वस्तु
उत चेतनाविप्रतिषेधमात्रमिति यदि विपरीतं चेतनावत् संवेद्यं
स्यात् अथ चेतनाविप्रतिषेधमात्रं तन्न गुण इति ॥

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना शरीरव्यापित्वात् शरीरवत् शरीरा-

(१) तथापि—पा० १ पु० ।

(२) प्रतिक्षयं ध्वंसि वेति—पा० ४ पु० ।

(३) श्यामरूपोपरमे—पा० ४ पु० ।

(४) चचेतना नाम—पा० ४ पु० ।

वयवास्त्रेतनोत्पत्त्या व्याप्यन्ते । को व्याप्यर्थः न कश्चित् शरीरावयव-
स्त्रेतनादीनो भवतीति सर्वस्य चेतनानिमित्तत्वात् शरीरवक्शरीराव-
यवास्त्रेतनाः प्राप्नुवन्ति । भवन्तु शरीरावयवास्त्रेतनाः न प्रत्ययव्यवस्था-
प्रसङ्गात् शरीरवक्शरीरावयवास्त्रेतना इति प्रत्ययव्यवस्थानं स्यात्
न शरीरावयवास्त्रेतनाः केशनखादिष्वनुपलब्धेः इति दृष्टान्तसूचम् ॥

न^(१) केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५२ ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वनुपलब्धेः संयोगिद्वयं केश-
नखादयो न तु शरीरावयवा इति तस्मात्प्रसङ्गं प्रसङ्ग इति । इतस्तु
न शरीरगुणस्त्रेतना शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५४ ॥

द्वये शरीरगुणा भवन्ति बाह्यकरणप्रत्यक्षाः रूपादयोऽतीन्द्रियं
च गुह्यत्वं विधान्तरं तु चेतना न बाह्यकरणप्रत्यक्षा सुसंबन्धत्वात्
नातीन्द्रिया मनोविषयत्वात् तस्माच्च शरीरगुण इति न रूपा-
दीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५५ ॥

यद्येतरवैधर्म्यात् रूपादयो न शरीरगुणत्वमतिवर्तन्ते तथा
रूपादिवैधर्म्यं सति चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यति ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्व्याप्यत्वादीनामप्रतिषेधः ॥ ५६ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्व्याप्यत्वादीनामप्रतिषेधः । द्वये शरीरगुणा भवन्ती-

(१) न-इति नास्ति ४ पु० ।

त्युक्तः सूत्रार्थः । रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यमननुसंहितं चाव्यावृत्तं
 चेति वैधर्म्यमाचमन्वयव्यतिरेकि तु चेतनयाः शरीरगुणत्वसाधनं न
 भवतीति तस्मादसममेतत् । ये हेतवोऽनेन प्रकरणेन^(१) सभ्यन्ते तेषां
 प्रयोगः न शरीरगुणश्चेतना निमित्तान्तराभावे विरोधिगुणादर्शने
 च सत्यथावद्द्रव्यभावित्वात् अप्सु औष्ण्यवदिति शरीरव्यापित्वादिति
 तु न साधनं किन्तु शरीरे चेतनां ब्रुवतो दोषोऽनेकचेतनत्वप्रसङ्गः
 न शरीरगुणश्चेतना बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वात् सुखादिवदिति । अथेदं
 प्रकरणं निर्णीतार्थं कस्मात्पुनरारभ्यमिति ब्रूयात् परीक्ष्यमाणं तत्त्वं^(२)
 निश्चिततरं भवतीत्यत आरभ्यत इति परीक्षिता बुद्धिरिति ॥

मनोऽवसरप्राप्तं परीक्ष्यते तत् प्रतिशरीरमेकमनेकमिति वा
 विचारे ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५७ ॥

अयुगपज्ज्ञानानि भवन्तीति प्रत्यक्षम् एतच्च मनस एकत्वं साध-
 यति । कथमिति यदि बहूनि मनांसि स्युः प्रतीन्द्रियं मनसः सम्बन्ध
 इति युगपदनेकार्थसन्निधाने युगपदनेकज्ञानानि भवेयुः यत्त्वेने-
 न्द्रियसाक्षोर्ध्वर्षेषु विज्ञानानामयुगपद्भावः तच्च मनस एकत्वे लिङ्गं
 अन्यतस्तद्भावात् अन्यथा हि करणत्वात्तद्भवतीत्युक्तम् ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ५८ ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरिति । शेषं भाव्ये । अस्योत्तरद्वारकं
 सूत्रम् ॥

(१) प्रकारेण—पा० १ पु० ।

(२) परीक्षितं तु—पा० ४ पु० ।

आसातचक्रदर्शनवत् तदुपलम्बिराशुसञ्चारात् ॥५६॥

आसातचक्रदर्शनवत् तदुपलम्बिराशुसञ्चारात् । यथासातस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते तथा बुद्धीनामाशुभावादिष्व-
मानः क्रमो नोपलभ्यते न चाख्युभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या^(१) युगपदुत्प-
त्तिर्बया बह्वलं मनसः प्रतिपद्येमहीति ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु^(२) ॥ ६० ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु^(१) य एवैकत्वे हेतुर्मनस उक्तोऽनेनैवाणु
मनोऽवसातस्यमिति । मनसः खलु भोः सेन्द्रियशरीरे वृत्तिः
शरीरे विचार्यमाणे^(३) मन एव विचारितं भवत्यतः शरीरं पुन-
र्विचार्यते । किमयं शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतैरारभ्यते आहोस्वित्
सापेक्षैरिति विप्रतिपत्तेः संग्रहः । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिः
तत्रेदं तत्त्वं पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं तस्य
फलं तत्त्वमितौ धर्माधर्मौ तयोरनुबन्ध आत्मसमवेतयोरवस्थानं
विपाककालस्थानियमात् अनियतो विपाककाल इहासुच जात्य-
न्तरे चेति तेनावस्थितेन प्रयुक्तोभ्यो भूतेभ्यः तस्य शरीरस्योत्पत्तिर्न
स्वतन्त्रेभ्यः कस्मात् पुनः कर्म धर्माधर्मसञ्ज्ञकमुत्पत्तिसमकालं फलं न

(१) न चाख्युभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या—पा० ४ पु० ।

(२) यथोक्तमिति त्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(३) यथोक्तमिति त्वाच्चाणु—पा० ४ पु० । (४) विचारिते—पा० ४ पु० ।

ददाति । क एवमाह न ददातीति विपाककाण्डस्यानिघमात् यदा-
 शेषकारणसन्निधानं भवति सन्निधाने ऽपि यदा कारणान्यप्रति-
 बद्धानि भवन्ति तदा ददात्येव^(१) यदा पुनर्न ददाति तदा विपच्य-
 मानकर्मातिग्रथप्रतिबन्धात् यो विपच्यमानः कर्मातिग्रथो भवति
 तस्य धर्माधर्मसमाख्यातोऽनुपभुक्तफलः तेन प्रतिबन्धात् विद्यमान-
 मपि कर्मफलं न ददाति । यानि वा प्राण्यन्तराणि तस्य कर्मणः
 समानोपभोगानि तेषां विपच्यमानैः कर्माग्रथैः प्रतिबन्धात् न सर्वदा
 फलं यानि वा प्राण्यन्तराणि कर्मभागीनि तस्य कर्मण्यत्कर्मभिः
 प्रतिबन्धात् तस्य वा कर्मणः सङ्कारिधर्माधर्मसङ्घर्षं निमित्तं नास्ती-
 त्यतः फलस्यागारम्भः तस्य वा सङ्कारिणः प्रतिबन्धात् सत्त्वान्तरक-
 र्मणं वा सङ्कारिणां प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलं धर्माधर्मौ प्रथङ्कल
 इति । दुर्विज्ञेया च कर्मगतिः सा न प्रक्या मनुष्यधर्मणावधार-
 वितुम् आकृतिमात्रं तूक्तम् । कः पुनरत्र न्यायः कर्मतन्त्राणि
 भूतानि शरीरमारभन्ते न निरपेक्षासौति । अथं न्यायोऽभिधीयते
 पुंसविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं शरीरं कार्यत्वे सति पुंसवार्थक्रिया-
 सामर्थ्यात् यत् पुंसवार्थसमर्थं तत् पुंसविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं दृष्टं
 यथा रथादि पुंसविशेषगुणेन प्रयत्नेन प्रेरितैर्भूतैरारभमाणं पुंस-
 वार्थक्रियासमर्थं दृष्टं तथा च शरीरम् तस्मादिदमपि सापेक्षैर्भूतैरा-
 रभ्यते सुखदुःखनिमित्तत्वात् घटादिवदिति । इतस्य कार्यत्वात्
 रथादिवत् बाह्यकरणपाङ्गले सति^(२) रूपादिमत्वात् घटादिवदेव ।
 अत्र नास्तिक एवमाह भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥

(१) ददात्यपि—पा० ३ पु० ।

(२) बाह्यकरणप्रत्यक्षने सति—पा० ३ पु० ।

भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६२ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वर्त्यामूर्तयः शिकताशर्करागै-
रिकाञ्चनप्रभृतयः पुरुषार्थक्रियाकारित्वादुपादीयन्ते तथा शरीर-
सर्गोपीति पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यादित्येतस्य हेतोरनैकान्तिकद्वारकं
सूत्रम् । साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रत्वादसिद्धम् अथ पक्षः कर्मनिर-
पेक्षाणि भूतानि शरीरमारभन्ते पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् शिकता-
दिवदिति । एतच्च न साध्यसमत्वात् ॥

न साध्यसमत्वात् ॥ ६३ ॥

यथैव शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतैरारभ्यत इति साध्यं तथा
शिकतादीनामकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यत इति । शिकतादीनामपि
कर्मनिमित्तः सर्ग इत्येतस्मादेव हेतोः सिध्यतीति । यथा चोभय-
पक्षसम्प्रतिपक्षो रथादिर्दृष्टान्तः पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकोक्षि
न तथा अकर्मनिमित्तसर्गपक्षे दृष्टान्तोऽस्तीति विषमसाध्यमुपन्यासः
भूतेभ्योमूर्त्युपादानवदिति । नोत्पत्तिनिमित्तत्वात्मातापिचोः ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वात्मातापिचोः ॥ ६४ ॥

मातापितृशब्देन सोहितरेतसौ बीजभूते ऋद्धेते तत्र पिचोः
पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म सहमाह-
गर्भाश्रये शरीरोत्पत्तिं प्रयोजयति तत्र चोत्पन्नं बीजानुविधानं बी-
जानुविधानाच्च यज्जातीयौ तस्य पितरौ तज्जातीयः सम्भवतीति ॥

तथाहारस्य ॥ ६५ ॥

तथाहारस्य उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । एतदपि शिक-

तादिभिर्वैधर्म्यैवोच्यते अग्निपितृमाहारः तस्य पाकाद्द्रव्यं
निर्वर्त्यते तस्माद्ग्ररीरे^(१) उपचीयते गर्भग्ररीरे चोपहितं^(२)
कक्षसादिभावेनोपचीयमानं कर्मसापेक्षैर्भूतेः पाष्ठादिभावमापद्यते ।
यदि पुनः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि स्युः साष्ठादिगतमिवास्त्रं
पच्येत न त्विदमस्ति तस्मात् सापेक्षाणीति प्राप्तौ चानियमात् ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६६ ॥

कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि ग्ररीरमारभन्त इति सर्वो दम्पत्योः
संयोगः पुत्रार्दिफलकः स्यात् । कर्मसापेक्षेषु भूतेषूपपन्नो नियमाभाव
इति । सर्वात्मभिः सम्बन्धात् साधारणविषयवत्प्रसङ्गः । नियमहेतु-
भावादिति चेत् अथ मन्यसे ग्ररीरं सर्वात्मभिः सम्बन्धते संयोगत्वेन
च संयोगेन क्रियात्वेन वा तस्य ग्ररीरादिगतो न कश्चिन्नियमहेतु-
रिति येन ग्ररीरमेव तस्यात्मनो व्यवतिष्ठेत न च पुरुषगतो विशेषः
कश्चिद्विद्यते येन ग्ररीरमेकस्य पुरुषस्य उपभोगसाधनं भवेत् अस्ति
च नियमः तस्माददम्पत्यो नियमहेतुरिति । अस्योत्तरद्वारकं सूत्रं
ग्ररीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥

ग्ररीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥

६७ ॥

येनैव कर्मणा ग्ररीरमुत्पाद्यते तदेव संयोगं नियमवति
अकर्मनिमित्ते तु ग्ररीरसर्गं यथोक्तदोष इति । तत्स्यता कुत इति
चेत् अथ मन्यसे यदि कर्म नियामकं ग्ररीरसर्गसाधकं कर्मणि

(१) तस्मात् ग्ररीरे च—पा० १ पु० ।

(२) उपहितं—पा० ४ पु० ।

क्षुतो नियम इति न स्वसंयोगोत्पत्तिनियमात् यो यस्यात्मनः
संयोगः तस्माद्यत् कर्मोपजायते तत्तस्य भवतीति । संयोगे क्षुतो
नियम इति यथैव कर्मणि पर्यनुयोगो न व्यावर्तते तथा संयोगे
ऽपीति न मनोनियमहेतुत्वात् यस्यात्मनो यन्मनस्तेन यः संयोगो
जन्यते स तस्य भवतीति मनस्यपि तुल्यम् मनसस्तर्हि सर्वात्मभिः
सम्बन्धात् किं नियामकमिति कर्मैव यन्मनो यदीयेन कर्मणा
उपनिबद्धं तदीयं तद्भवतीति । सर्गादौ कथमिति चेत् सर्गादिरन-
भुपगमाद्देश्यम् अनादिः संसारः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितमेतत्
आदिमिति संसार एष देशो नानादाविति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ६८ ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः । कः पुनरयं नियमः यथैकस्यात्मनः
शरीरं तथा सर्वात्मनामिति नियमः अन्यस्थान्यथाऽन्यस्थान्यथेत्य-
नियमो भेदो व्यावृत्तिर्दृष्टः शरीरभेदः प्रणिनामनेकरूपः स च
कर्मनिरपेक्षैर्भूतैः शरीरारम्भे न युक्तः कर्मणा भेदाच्छरीराणि
भिद्यन्त इति युक्तम् उपपन्नस्य तद्वियोगः कर्मचयोपपत्तेः । हे
शरीरस्य प्रकृती व्यक्ता चाव्यक्ता च । तचाव्यक्तायाः कर्मसमाख्यातायाः
प्रकृतेरुपभोगात् प्रचयः प्रचीणे च^(१) कर्मणि विद्यमानानि भूतानि
न शरीरसुत्पादयन्तीति उपपन्नोऽपवर्गः कर्मनिरपेक्षेषु कस्य
प्रचयान्मोक्षमाणा अपृष्टज्येरन् भूतलक्षणायाः प्रकृतेरनुष्केदात् ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥ ६९ ॥

(१) प्रचीयमात्रे च—पा० ४ पु० ।

अदृष्टकारितमिति चेत् अथ मन्यसे अदृष्टकारिता शरीरो-
त्पत्तिः अदृष्टशब्देनादर्शनमुच्यते अदर्शनमदृष्टमिति सर्गादौ प्रधानं
पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तते तत्तु प्रवर्तमानं मद्दादिभावेन शरीर-
सुत्पादयति उत्पत्ते शरीरे द्रष्टा दृश्यं पश्यतीति । दृश्यं च देधा
विषयो नानालं च प्रकृतिपुरुषयोः दृष्टेन प्रधानं चरितार्थत्वात्
प्रवर्तत इति तदेवमदर्शनं शरीरसर्गहेतुसङ्गावभाविलादिति^(१)
एतस्मिन् खल्वदर्शने पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे । या च प्राक् प्रवृत्तेर्दर्शन-
निवृत्तिवद्दर्शनाभिमता या चोत्तरकाशं निवृत्ते सर्गे गैतयोरदर्शनयोः
कश्चिद्विशेषः अदर्शननिमित्ता चेत् शरीरोत्पत्तिर्भवति तेन यथा
प्राक् नानालदर्शनात् प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते तथाप्युक्तेऽपि प्रवर्तते
न चैवमभ्युपगम्यते तस्मान्नादर्शनं शरीरसर्गं कारणमिति । चरितार्थ-
तया विशेषो^(२) भविष्यतीति न युक्तं न चरितार्थानामचरितार्थानां
च भूतानां पुनरारम्भदर्शनात् आद्येन शरीरेण रूपाद्युपलब्धेः कृत-
त्वाद् द्वितीयादिशरीरं शब्दाद्युपलब्धिसाधनं न स्यात् भवति च
शब्दाद्युपलब्धिसाधनं द्वितीयादिशरीरं तेन गम्यते चरितार्थान्यपि
भूतानि पुनः शरीरमारभन्त इति । पुरुषार्थेन च हेतुना पुनः
शरीरास्मारभन्त इति पुरुषार्थस्य पुरुषप्रधाननानालदर्शनं तस्य
आकारणादनर्थकः शरीरारम्भो भवेदिति । दिदृष्टाविशेषोऽदर्शन-
मिति चेत् अथ मन्यसे नादर्शनं दर्शनाभावः किन्तु दिदृष्टादर्श-
नमित्युच्यते सा चाप्युक्ते प्रधाने दिदृष्टा न भवतीति न प्राक्-
प्रवृत्तेः सादभावात् सावत्प्रधानं मद्दादिभावेन न परिणमते ताव-

(१) सङ्गावभाविलादिति—पा० १ पु० । (२) चरितार्थानामचरितार्थानां—पा० ४ पु०

द्विदृष्ट्या नास्ति कथं कारणं भविष्यति प्रवृत्तेरिति सर्वशक्तिमत्त्वात्
तदाप्यस्तीति चेत् अथ मन्यसे सर्वाः कारणशक्तयः प्रधाने विद्यन्ते
तदिदमात्मभूताभिः कारणशक्तिभिः सर्वशक्तिमत्प्रधानं सर्वशक्ति-
मत्त्वाच्च प्रागपि प्रवृत्तेः प्रधाने द्विदृष्ट्यास्तीति न अपवर्गाभावप्रसङ्गात्
द्विदृष्ट्यावज्ञानालदर्शनमप्यस्तीत्यपवर्गाभावः विद्यमाने च नानालदर्शने
प्रधानस्य प्रवृत्तिरयुक्ता यदा च नानालदर्शनं तदापि द्विदृष्ट्या न
व्यावर्तते न हि सदात्मानं जहातीति वः पक्षः । द्विदृष्ट्यायां च सत्यां
कुतोऽपवर्गः द्विदृष्ट्यानानालदर्शने च विरुद्धे कथमेकस्मिन् कास्त्रे
भवतः । अज्ञानमदर्शनमिति च ब्रुवाणो विकल्पतः पर्यनुद्योष्यः किं
ज्ञानाभावोऽज्ञानमुत मिथ्याज्ञानमिति किं चातः यद्यभावोपवर्गे न
प्राप्नोति प्राक् प्रवृत्तेरपवृत्ते च प्रधाने ज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात् । अथ
मिथ्याज्ञानं तन्न युक्तं प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात् कथमभावो बुद्धि-
धर्मकत्वात् अपवृत्ते च प्रधाने न बुद्धिरिति^(१) कथं तद्भ्रमोऽज्ञानं
भविष्यतीति सत्कार्यवादाभ्युपगमात् सर्वदास्तीति ब्रुवाणो मोक्षं
बाधते । कथं तत्त्वज्ञानस्य सर्वदाभावात् तत्त्वज्ञानमिथ्याज्ञानयोश्च
सहानवस्थानात् प्रवृत्तेस्तादात्म्य^(२)मयुक्तम् । न हि भवतां पक्षे कि-
ञ्चिदसङ्गवति सप्तात्मानं जहातीति सर्वार्थानां सम्भवात् प्रधानं
किमर्थं प्रवर्तत इति वक्तव्यम् । अथाभिव्यक्तिनिमित्तां प्रवृत्तिं प्रति-
पक्षेयाः साप्यभिव्यक्तिः प्राक् प्रवृत्तेः सती आहोऽसतीति पूर्ववत्प्रसङ्गः
अथ प्रागनुपलब्धं पश्चादुपलभते किमुपजातविशेषमुतानुपजातविशेष-
मिति । यदि विशेषोपजननात् पश्चादुपलभते व्याहृतं भवति अनु-

(१) बुद्धिरिति—पा० ४ पु० ।

(२) तादात्म्यं—पा० ४ पु० ।

पञ्जातविशेषः कस्मात् प्राङ्गोपसम्भृत इति वक्तव्यम् सत्कार्यवादा-
 भ्युपगमे च स्फूर्जतापि न विशेषोपजनः ग्रन्थः प्रतिपादयितुम् न
 च विशेषोपजनप्रत्याख्यानं वस्तुन उपसम्बन्धनुपसम्भिविषयत्वं ग्रन्थ-
 मवगमयितुम् कर्मनिमित्ते तु सर्वे दर्शनार्थं भूतानि ग्ररीरं
 पुरुषगुणप्रेरितान्वारभन्त इति युक्तम् न ह्यनुत्पत्ते ग्ररीरे द्रष्टा
 निरायतनो दृश्यं पश्यतीति । अपरे तद्दृष्टं परमाणुगुणं वर्षधन्नि
 तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्ग इति परमाणुगुणस्य ग्ररीरोत्पत्ति-
 निमित्तत्वात् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्ग इति ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः^(१) ॥ ७० ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः । परमाणवाः सगुणाद-
 द्रष्टात् संहन्यन्ते संहताश्च द्वाणुकादिप्रक्रमेण ग्ररीरसुत्पादयन्ति
 तन्मनः सगुणादद्रष्टादुपसर्पतीति । उपसर्पणहेतोरदृष्टस्य नित्यत्वात्
 किञ्चित्तमपसर्पणमिति । कर्माश्रयस्ये कर्माश्रयादपसर्पणमिति युक्तं
 प्रायश्चित्तम् उभयहेतुर्मनोवृत्तिरदृष्टो भविष्यतीति न युक्तम् एकस्य
 जीवनप्रायश्चित्तहेतुत्वानुपपत्तेर्नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायश्चानुपपत्तेः ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायश्चानुपपत्तेः ॥ ७१ ॥

नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रायश्चानुपपत्तिं ब्रूमः तदिदमुक्तमुपसर्पण-
 हेतोरदृष्टस्यानित्यत्वादपसर्पणहेतोर्थादृष्टसाभावात् यादृच्छिके तु
 प्रायश्चे प्रायश्चभेदो न स्यात् ॥

असुश्रामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७२ ॥

(१) संयोगाद्यनुच्छेदः—पा० ४ पु० ।

अणुश्यामतानित्यत्वदेतत् स्यादिति परिहारं वर्णयन्ति । यथा
 किसानोः श्यामता नित्याऽथापि संयोगेन प्रतिषिध्यते एवमणु-
 मनसोरदृष्टः सम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिध्यते इति । एतच्च न अकृताभ्या-
 गमप्रसङ्गादिति ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७३ ॥

अनुपपन्नप्रमाणस्याभ्युपगमोऽकृताभ्यागम इति सूत्रार्थः । यथा
 श्रुति वा सूत्रार्थः अकृतस्य कर्मण उपभोगप्रसङ्गादिति । एतत्स-
 विस्तरात्कं भाष्य इति ॥

आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्मनस्तथा ।

यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तत् तथेहोपपादितम् ॥

इति-त्रैद्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य
 द्वितीयमाह्निकम् ॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

न्यायवार्त्तिके
चतुर्थोऽध्यायः ।

ममसोऽनन्तरं^(१) प्रवृत्तिरवसरप्राप्ता परीक्षितव्येत्यत आह ।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता तथा परीक्षितेत्यर्थः सूचय । किं पुनः प्रवृत्तेः परीक्षितमिति यावद्भ्रमाधर्माश्रयं परीक्षितं पूर्वं प्रवृत्तेः परीक्षा । तत्र प्रवृत्तिर्देहा भवति कारणरूपा कार्यरूपा च । कारणरूपा प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिश्चरीरारम्भ इति । कार्यरूपा धर्माधर्मसमाख्या^(२) दुःखादिसूत्रे वर्णिता । तत्र कारणरूपायाः प्रवृत्तेर्विग्रतिधा भेदः कार्यरूपा तु प्रवृत्तिरेकद्रव्याभ्युदयस्य प्रतिनियमात् अवस्थिता(?) विपाककाशस्य नियमात् आत्मसमवायात् गुणभृता अनित्या प्रायणादिदर्शनात् । तदुक्तं विपश्यमानकर्माश्रयप्रचये प्रायणमिति जन्मनः कारणम् पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति संसाराप-वर्गहेतुभूततद्भावे संसारः तदभावे ऽपवर्ग इत्येवमाद्युक्तम् ॥

प्रवृत्तेरनन्तराक्षर्हि दोषा इत्यभिधीयन्तामित्यत आह तथा दोषाः ॥

तथा दोषाः ॥ २ ॥

उक्ता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः संसारस्थानादित्वात्

(१) अनन्तरा—इति कश्चित् ।

(२) समाख्याता—इति कश्चित् ।

अनादिना प्रवृत्तेन प्रवर्तन्ते सम्यग्ज्ञानाच्च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ निवर्तन्त इत्युत्पादननिरोधधर्मकाः कार्यत्वे सतीन्द्रियान्तरप्रत्यक्षत्वात् अचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाच्च गुणाः । प्रवर्तनासन्नदोषाः इत्युक्तम् तथा च मानादयः प्रवर्तयन्तीति लक्षणसाम्यात् तेऽप्युपसंख्येया इति नोपसंख्यायन्ते संगृहीतत्वात् केन संग्रहः प्रवर्तनासन्नदोषा इत्यनेनैव । तेषां तु संगृहीतानां रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥

तत्रैराश्रयं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां त्रयो राश्रयः त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा दृष्ट्या लोभ इति । द्वेषपक्षः क्रोधः ईर्ष्या-
ऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति । मोहपक्षः मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद इति । कामो मत्सर इत्यादि^(१) किं पर्यायवचनम् आहो-
ऽर्थान्तरभाव इति । किं चातः यदि पर्यायवचनं त्रयो राश्रय इत्युक्तम् । न हि पर्यायशब्देषु राश्रयत्वं सम्भवति न हीन्द्र-
शक्रपुरन्दरशब्दानां राश्रयर्थः कश्चित् सम्भवति । अर्थान्तरभावे विशेषो वाच्य^(२) इति । अर्थान्तरभाव इति ब्रूमः । तत्र कामः स्त्रीगतोऽभिप्रायः या स्त्रीगता प्रार्थना सा काम इति । एवं चाजः नाकामयमानो मण्डयत इति । अक्षीयमाणवस्त्रपरित्यागेष्वा मत्सरः अदस्तु दीयमानमुपभुज्यमानं वा न क्षीयते तदपरित्यागेष्वा मत्सरः । यथा राजक्रीयोदपानाम्मोदकं पा इति । अस्त्रवस्त्रादागेष्वा

(१) इत्येवमादिर्बन्ध—पा० ४ पु० ।

(२) वक्तव्य—पा० ४ पु० ।

सृष्टा यदसु खं न भवति तस्य या आदानेच्छा सा सृष्टा । पुन-
 र्भवप्रतिषन्धानहेतुभृता दृष्ट्या या पुनर्भवप्रार्थना सा दृष्ट्या^(१) ।
 प्रमाणविरुद्धपरद्रव्यापहारेच्छा लोभः प्रमाणविरुद्धं परद्रव्यादानं
 कुर्वाणो लुब्ध इत्युच्यते । एषां च सामान्यं रागः सामान्येन विग्रेषः
 सङ्गृहीत इति । शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैकल्यहेतुः क्रोधः सञ्जाते
 यस्मिन् शरीरेन्द्रियाधिष्ठानानि विहृतानि भवन्ति स क्रोध इति ।
 साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेशप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या यदपरिगृहीतं
 साधारणं वस्तु तस्मिन् यः पराभिनिवेशप्रतिषेधाभिप्रायः स्यात् । पर-
 गुणाच्चमता असूया या परगुणान् श्रुत्वा अक्षमतोपजायते सा असूया ।
 परापकारेच्छा द्रोहः । अग्रक्तस्य परमत्यपचिकीर्षा^(२) सा द्रोहः अप-
 कारासहिष्णुता अमर्षः । अस्य च द्वेषः सामान्यं तेन सङ्गृहः । विपर्यय-
 ज्ञानं मिथ्याज्ञानम् अतस्मिंसादिति प्रत्यय इति । संग्रयो विचिकित्सा
 कक्षादिति(?) तथा^(३) विद्यमानाविद्यमानगुणाधारोपेषात्मोत्कर्ष-
 प्रत्ययो मानः आहोऽहमस्मि^(४) इति । अग्रक्तस्य कर्तव्याकरणं प्रमादः
 यच्छक्तः स्वकर्तव्यं न करोति स प्रमाद इति । अस्य च सामान्यं मोहः
 तेन सङ्गृह इति । अतस्त्वैराश्यासोपसंख्यायन्त इति । कुत एतत्
 लोकोक्तस्तदवगतेः^(५) । लोकोक्त^(६) एते कामादयः एवमभूतेष्वभि-
 प्रायेषु प्रयुज्यन्ते नाभिप्रायमात्रे न हि भिर्षां प्रार्थयमानः काम-
 यत इत्येवं भवतीति । लक्षणस्य तर्हि अभेदात् चित्तमनुपपन्न-

(१) सा दृष्ट्येति—पा० ४ पु० ।

(२) यथा—पा० ४ पु० ।

(३) तदभिप्रायेः—पा० ४ पु० ।

(४) चिकित्सा—पा० ४ पु० ।

(५) आहोऽहमस्मि—पा० ४ पु० ।

(६) लोके—पा० ४ पु० ।

मिति एकं रागद्वेषमोहाः लक्षणभेदात् रागभेदवदिति । नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्यान्तरभावात् सत्यपि लक्षणस्याभेदे आन्तर्गणिकं भेदकं लक्षणमस्ति तदुपपत्तेस्त्रित्वम् । यथा रागलक्षणेन सङ्गृहीतानां कामादीनामिति । न च सामान्यमेकत्वे कारणं तथा च सामान्य-
स्त्वेवाभावः स्यात् यदि रागद्वेषमोहानामेकत्वं स्यात् सामान्य-
तल्लक्षणमित्येतदेव न स्यादिति न ह्येकस्य समानं भवतीति । किं पुनरान्तर्गणिकं लक्षणमिति सक्तिलक्षणो रागः यो विषयेष्वभि-
षङ्गः स रागः अमर्षलक्षणो द्वेषः असहिष्णुता दुःखस्य दुःख-
साधनानां च द्वेषः मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोहः यथाऽवस्थित-
विषये ऽथथाभावप्रतिपत्तिर्या एतच्च रागद्वेषमोहानां व्यवच्छेदकं लक्षणमात्मप्रत्यक्षमिति^(१) ॥

नैकप्रत्यनीकत्वात्^(१) ॥ ४ ॥

एकं रागद्वेषमोहा एकप्रत्यनीकत्वात् विभागवदिति । यथा विभाग एकेनैव संयोगेन विरुद्धमान एको भवति तथा तत्त्व-
ज्ञानेनैकेन विरुद्धान्ते रागादयस्तस्मादेकं रागादय इति ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

व्यभिचारादहेतुः एकप्रत्यनीकास्य रूपादयः एकाग्निसंयोग-
विरोधिनः न चैषामेकत्वमिति अनैकान्तिकोऽयम् एकयोगित्वादेकं

(१) एकप्रत्यनीकभावात्—अधिकं ४ पु० ।

(२) प्रत्यनीकभावात्—पा० ४ पु० ।

रागादयः शब्दवदित्यप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । एकयोनयो रूपादयो न
सैषामेकत्वमिति सति चार्थान्तरभावे ॥

तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥

तेषां मोहः पापीयान् पापतमः पापिष्ठ इति वा प्राप्ते
द्वौ दावभिप्रेत्य पापीयानित्युच्यते रागमोहयोर्मोहः पापीयान्
द्वेषमोहयोर्मोहः पापीयानिति । कस्मात् नामूढस्येतरो भवतः मूढः
कुप्यति मूढो रण्यते मूढो मुञ्चतीति । तत्त्वज्ञानाच्च मोहनितृप्तौ
रागादिनितृप्तिरित्येकप्रत्यगौकता यस्मात् तत्त्वज्ञानाच्चितृप्ते मोहे
न रागद्वेषौ भवतः अत एकप्रत्यगौकता न पुनरेकत्वादिति ।
एवं च कृत्वा दुःखादीनामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावाद्दपवर्ग
इति सिध्यति । प्राप्तस्तर्हि

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

निमित्तनैमित्तिकभावा^(१)दर्थान्तरभावो^(२) दोषेभ्यः । अदोषो
मोहः दोषनिमित्तत्वाद्द्रुपादिवदिति ॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

न दोषलक्षणवरोधान्^(१) न कार्यकारणभावेन पदार्थानां
तथाभावोऽतथाभावो वा सिध्यति किन्तु लक्षणस्याभेदादिति
दोषलक्षणं च मोहे ऽस्तीति दोषो मोहः ॥

(१) निर्देशात्—पा० ४ पु० ।

(२) मोहान्तरभावो—पा० ४ पु० ।

(३) लक्षणवरोधान्—पा० ४ पु० ।

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रति-
षेधः ॥ ९ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः^(१) तुल्य-
जातीयानामनेकविधविकल्पो निमित्त^(२)नैमित्तिकभावो बृष्ट इति ।
यथा बुद्धिर्बुद्धान्तरनिमित्तं बुद्धिजातीया चेति । तुर्यादयो ब्रह्मस्य
निमित्तं ब्रह्मजातीयाः मोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगाः संस्कारस्य गुणा
इति परीचिता दोषा इति ॥

दोषानन्तरं प्रेत्यभावस्तस्या सिद्धरात्मनो नित्यत्वात् नित्य
आत्मा न जायते न क्षियते उभयं च प्रेत्यभावः मृत्वा पुनर्जन्म
तथायं सिद्धार्थानुवादः ।

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः । नित्यः सन् आत्मा प्रैति जायते
चेति किमुक्तं भवति क्षियत इति पूर्वोत्पन्नाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धि-
वेदनाभिर्विच्युज्यत इति । किं चोक्तं जायत इति अपूर्वोत्पन्नाभिर्नि-
कायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बन्धत इति । न पुनः^(१)
जन्ममरणे आत्मन्युत्पादनरोधौ^(२) नित्यत्वात् नित्य आत्मेति^(३)
पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य पुनरात्मन उत्पादनरोधौ
जन्ममरणे तस्यास्तताभ्यागमकृतनाशदोषप्रसङ्ग^(४) इत्युक्तम् शरीर-

(१) समेकप्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(२) नित्य—पा० ४ पु० ।

(३) न—पा० ४ पु० ।

(४) आत्मन उत्पादनरोधौ—पा० ४ पु० ।

(५) नित्य आत्मेत्येतत्—पा० ४ पु० ।

(६) दोषः—पा० ४ पु० ।

दाहे पातकाभावादिति सूत्रं वर्णयद्भिः । कथमुत्पत्तिरिति चेत्
किञ्चर्मकात् कारणात्^(१) ग्ररीरेन्द्रियमहाभ्रतादि व्यक्तमुत्पद्यत
इति ॥

व्यक्ताव्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

व्यक्ताव्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । किं पुनर्व्यक्तमुपलब्धिसत्त्व-
प्राप्तं रूपादियुक्तं द्रव्यं तत्सामान्यात् परमाणुसत्त्वमपि पृथि-
व्यादिकारणं व्यक्तमित्युच्यते । किं सामान्यं रूपादियोगः रूपादि-
सामान्ययोगात्^(१) परमाणवो व्यक्ता इत्युच्यन्त इति रूपादियुक्तेभ्यः
परमाणुभ्यो घटादि गवादि व्यक्तमुत्पद्यत इति । कः पुनरत्र न्यायः
प्रत्यक्षप्रामाण्यात्^(२) रूपादिमतामुत्पत्तिरिति नानेकान्तात् नाय-
मेकान्तो रूपादिमद्भ्यो रूपादिमदुत्पत्तिरिति अरूपादपि संयो-
गाद्रूपादिमदुत्पद्यमानं घटादि गवादि दृष्टमिति । न सूत्रार्थापरि-
ज्ञानात् नायं सूत्रार्थो रूपादिमत एव रूपादिमदुत्पद्यत इति अपि
तु रूपादिमत्सामयौपूर्वकं गवादि व्यक्तमिति सूत्रार्थः । एवं च^(३)
नानेकान्तोऽस्ति न अरूपायाः सामर्थ्याः रूपादिमत्कार्यमिति ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः । सजातीयत्वात् सजातीयमुत्पद्यत इति

(१) किञ्चर्मकारणात्—पा० ४ पु० । (२) रूपादिसामान्यात्—पा० ४ पु० ।

(३) रूपादिमद्भ्यो—इत्यधिकम् ४ पु० । (४) घति—इत्यधिकम् ४ पु० ।

मत्वा प्रतिषेधः न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति न ब्रूमः सर्वे सर्वस्य
कारणमिति यद्य सर्वं सर्वस्य कारणत्वेनाभ्युपेयात् स एवं प्रत्यव-
स्येथो न घटाद्वट उत्पद्यमानो दृष्ट इति । अपि तु

व्यक्ताद्वटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

व्यक्ताद्वटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः । यदपि तद्वटादि व्यक्तमुत्पद्यते
तदपि व्यक्तादेव कपासादेः व्यक्ताच्चोत्पद्यमानं घटादि न किञ्चि-
द्वाधत इति । रूपादिमत्सामयौपूर्वकं शरीरादि व्यक्तं^(१) दर्शन-
स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्वटवदिति शब्दवद्वा वैधर्म्येण तदेतत्तत्त्वम् ।
अतः परं प्रावादुकानां दर्शनान्युपन्यस्य कामिचित् प्रतिषिध्यन्ते
कामिषिदुपगम्यन्त इति । तत्र तावत्

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् । अभावाद्भावो जायत
इति कस्यचिद्दर्शनं तत्र न्यायं भ्रुवते नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न
किस्राविमष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यत इति । यथा बीजविनाशोत्तरकाल-
मङ्कुरः प्रादुर्भवति यदि बीजविनाशोऽङ्कुरकारणं नाभविष्यदविमष्टे
ऽपि बीजे ऽङ्कुरोऽभविष्यत् न चैवमस्ति^(२) तस्माद्बीजविनाशोऽङ्कुर-
कारणमिति उपमृद्य प्रादुर्भवतीति व्याघातः यदुपमृद्नाति तदस्ति

(१) मत्वादि—पा० ४ पु० ।

(२) न चैवमस्तीति नास्ति ४ पु० ।

न ह्यसदुपमर्दकारणमिति यच्च प्रादुर्भवति तच्चास्ति न हि
सदुत्पद्यत इति तदिदमुपमृद्नाति प्रादुर्भवति चेति व्याहृतमुच्यते
को व्याघातः सहासम्भवः यद्युपमृद्नाति न जायते अथ जायते
नोपमृद्नाति ॥

मातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

मातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् । अतीते ऽनागते च
कारकशब्दः प्रवर्तमानो दृष्टः अतीते तावत् भिन्नं कुम्भमनु-
शोचति भिन्नस्य कुम्भस्य कपासामि अभूत् कुम्भ इति । अनागते-
ऽपि पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति जनिष्यमाणस्य
पुत्रस्य नाम करोति अजाताः पुत्राः स्वविरं तापयन्तीति वज्रसं
प्रयोगा भाक्ता इति । एवमथं प्रादुर्भविष्यन्नकुर उपमृद्नातीत्युच्यते
कः पुनरुपमर्दार्थः आनन्तर्यसामर्थ्यात् अनन्तरोत्पत्त्यर्थः यस्मा-
द्द्वीजोपमर्दादनन्तरमथं प्रादुर्भवतीति । अचोक्तं व्याघातादिति
नाजातेनोपमर्दे नोपमर्दसमर्थो जायत इति । यदपीदमुच्यते
अतीते ऽनागते च कारकशब्दाः प्रयुष्यन्त इति न प्रयोगो वार्धते
अपि त्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति कारकशब्दानां च पैकाक्षिकः
प्रयोगः तदुक्तं प्रामाण्यसामान्यचिन्तायां दृष्टसिद्धतीति यथा ।
यत्पुनरेतत् आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भवतीत्युच्यत इति न
बीजनाशोऽकुरकारणमपि तु व्याहृत^(१)ब्यूहानां बीजावयवानां पूर्व-

(१) व्याहृत-व्याहृत-पा० ४ ५० ।

ब्यूहमिदृक्तौ ब्यूहान्तरमुत्पद्यत इति ब्यूहान्तरादङ्कुर आविर्भवतीति ।
न चाविमष्टे पूर्वब्यूहे ब्यूहान्तरेण शक्यते भवितुमित्यानर्त्तयं
प्रादुर्भावार्थः । एवं च बीजोपादानं युक्तमिति । अस्य चार्थस्य
ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

न विमष्टेभ्योऽनिष्यत्तेः ॥ १७ ॥

न विमष्टेभ्योऽनिष्यत्तेः इति । न हि बीजविनाग्रोऽङ्कुरस्य
कारणमपि तु बीजावयवाः पूर्वब्यूहपरित्यागेनेत्यर्थः सूत्रस्य^(१) ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः । पूर्वं बीजविनाग्रः पश्चादङ्कुरोत्पत्तिरिति
सूत्रार्थः । अभावस्येदङ्कुरोत्पत्तिकारणं स्यात् सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येत ।
अभावस्य निर्विशेषत्वात् । न हि शास्त्रिणीये विमष्टे काषिदन्वय-
शक्तिरस्ति अनन्वितं च कार्यं सर्वाभिः शक्तिभिरुत्पद्येत अनन्वितं तु
बृहत् तस्मात्तत्राभावः कारणमिति सूत्रार्थः । अपर इदानीमाह ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । पुरुषोऽयं समीक्षमानो
नावश्यं समीक्षाफलमाप्नोति तेन गम्यते पराधीनं पुरुषस्य कर्म-
फलावधानमिति^(२) । निरपेक्षस्येत् पुरुषः कर्मफलभोगे समर्थः स्यात्

(१) नेति सूत्रार्थः—पा० ४ ५० ।

(२) फलावधानमिति—पा० ४ ५० ।

न कश्चिद्वक्षसा क्रिया भवेत् न कश्चिदुःखं कुर्यादिति । उभयं
च बृहत् तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्यत्तेः ॥ २० ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्यत्तेरिति । ईश्वरश्चेत् कारणं स्यात्
पुरुषकर्मान्तरेणापि सुखदुःखोपभोगौ स्याताम्^(१) ततश्च कर्मसोपो-
ऽनिर्भोषश्च । ईश्वरश्चैकरूपत्वादेकरूपा क्रियेति । अथेश्वरः कारण-
भेदानुविधानेन कार्यं निर्वर्तयति यदपेक्षते तन्न करोतीति प्राप्तम्
न हि कुशासो दृष्टादि करोति एवं कर्मसापेक्षस्येदीश्वरो जग-
दुत्पत्तिकारणं स्यात् कर्मशीश्वरो नेश्वरः स्यात् ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

तत्कारितत्वादहेतुः । न ब्रूमः कर्माण्यपेक्ष ईश्वरः कारण-
मिति । अपि तु पुरुषकर्म ईश्वरोऽनुगृह्णाति कोऽनुग्रहार्थः ।
यद्यथाभूतं यस्य यदा विपाककाशः^(२) तत्तथा तदा विनियुक्त
इति । यः पुनरीश्वरं कर्माण्यपेक्षं कारणत्वेन प्रतिपद्यते तस्यानि-
र्भोषत्वादिदोषः । सापेक्षे लीश्वरे यद्योक्तो न दोषः । श्रेयं भाष्ये ।
तत्कारितत्वादेवं ब्रुवता निमित्तकारणमीश्वर इत्युपगतं भवति ।
यच्च निमित्तं तदितरयोः समवायिकारणासमवायिकारणयोरनु-
पात्तकम् । यथा तुर्यादि तन्मूर्ता तत्संयोगानां चेति । ईश्वरश्चेत्
जगतो निमित्तं जगतः साक्षादुपादानकारणं किमुक्तं प्रथिव्यादि

(१) सुखदुःखोपभोगौ भवेत्—पा० ४ पु० । (२) परिपाककाशः—पा० ४ पु० ।

परमसूक्ष्मं परमाणुसञ्चितं द्रव्यमिति व्यक्तकारणाभ्युपगमे तु सति निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ ईश्वरप्रक्रिया । यस्मात्प्रिमित्तकारणे विप्रतिपद्यन्ते केचित् काशं केचिदीश्वरं केचित् प्रकृतिमिति तद्वैवं निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ किं न्याय्यमिति । ईश्वर इति न्याय्यं तत्र हि प्रमाणानि अविघातेन प्रवर्तन्त इति । अस्तित्वासिद्धिरिति चेत् अथ मन्यसे सिद्ध ईश्वरस्यास्तित्वे कारणान्तरनिराकरणं निमित्त-कारणाभावस्य सिद्धोत् तत्त्वसिद्धं तस्माद्युक्तमिति । न अत एव तदुपपत्तेः इति येनैव न्यायेन ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति तेनैवास्तित्वमिति न ह्यविद्यमानं कारणमिति । कः पुनरीश्वरस्य कारणत्वे न्यायः अयं न्यायोऽभिधीयते प्रधानपरमाणुकर्माणि प्राक्प्रवृत्तेर्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते अचेतनत्वात् वास्या-दिवदिति यथा वास्यादि बुद्धिमता तच्छृणा अधिष्ठितमचेतनत्वात् प्रवर्तते तथा प्रधानपरमाणुकर्माणि अचेतनानि प्रवर्तन्ते तस्मात् तान्यपि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानीति^(१) तत्र प्रधानकारणिकासावत् पुरुषार्थमधिष्ठायकं प्रधानस्य वर्णयन्ति पुरुषार्थेन प्रयुक्तं प्रधानं प्रवर्तते पुरुषार्थस्य द्वेषा भवति शब्दाद्युपसम्भिर्गुणपुरुषान्तरदर्शनं चेति तदुभयं प्रधानप्रवृत्तेर्विना न भवतीति न प्राक् प्रवृत्तेस्तद-भावात् यावत् प्रधानं महदादिभावेन न परिणमते तावच्च शब्दाद्युपसम्भिरस्ति न गुणपुरुषान्तरोपसम्भिरिति हेत्वभावात् प्रधानप्रवृत्तिरयुक्ता अयास्तिना सदात्मानं लभते न सन्निरुद्धत

(१) बुद्धिमता तस्याधिष्ठितानि—पा० ४ पु० ।

इति । एवं च सति विद्यमानः पुरुषार्थः प्रधानं प्रवर्तयतीति न पुरुषार्थाय प्रधानस्य प्रवृत्तिः न हि लोके यद्यस्य भवति स तदर्थं पुनर्यतत इति । सततं च प्रवृत्तिः प्राप्नोति कारणस्य सम्बन्धितत्वादिति पुरुषार्थः प्रवृत्तेः कारणमिति पुरुषार्थस्य नित्यत्वात् सततं प्रवृत्त्या भवितव्यमिति । अथ विद्यमानोऽपि न प्रवर्तयति न तर्हि पुरुषार्थः कारणमिति यस्याभावात् प्रधानं न प्रवर्तते यस्य च भावात् प्रवर्तते तत्कारणमिति । अथ विद्यमानः प्रतिबन्धात् प्रवर्तयति प्रतिबन्धापगमस्याशक्यत्वात् सततमप्रवृत्तिः यत्प्रतिबन्धकारणं पुरुषार्थस्य तस्यापगमः कर्तुमशक्यः न सदात्मानं जहातीति प्रतिबन्धकस्य नित्यत्वाच्चित्यमप्रवृत्त्या भवितव्यम् । यदा भवन्तः सत्त्व-रजस्तमसां साम्यावस्थां प्रकृतिं वर्णयन्ति सा कुतो निवर्तत इति वक्तव्यम् । न चानिदृत्तायां साम्यावस्थायां वैषम्येण शक्यं भवितुम् । अथाङ्गाङ्गिभावस्यानिधमादौषम्यं भवति अत्रापि भवन्तं पर्यस्तु-द्युज्जग्हे । कथं साम्येनावस्थितमधिकं हीनं च भवति नापूर्वोपचयो विद्यते न पूर्वज्ञानमप्तीति यांस्य शब्दादीन् प्रागस्तुपक्षान्तरूपान् पुरुष उपलभते बुद्धिरुपलभयति ते किमुपजातविशेषा उता-स्तुपजातविशेषा इति । यद्युपजातविशेषा उपलभ्यन्त इति व्याहृतं भवति नासदात्मानं ज्ञमत इति । अथानुपजातविशेषा एवोप-लभ्यन्ते तथाप्यनिदृत्तो व्याघातः प्रधानं पुरुषार्थः प्रवर्तयतीति । सोऽयं प्रधानवादो यावद्यावद्विचार्यते तावत्तावत् प्रमाणवृत्तं बाधत इति । ये परमाणून् पुरुषकर्माधिष्ठितान् जगतः कारण-त्वेन वर्णयन्ति तान् प्रतीदस्युच्यते परमाणवः प्रवर्तन्त इति सततं

प्रवृत्त्या भवितव्यम् । अथ कास्त्रविशेषापेक्षाः प्रवर्तन्ते परमाणुभिः कास्त्रो व्याख्यातः यथा अचेतनत्वात् परमाणवो बुद्धिमन्तमधिष्ठा-
तारमपेक्षन्ते तथा कास्त्रोऽपीति न हि तत्राचेतनत्वं निवर्तत
इति । चीरादिवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति चेत् यथा अपत्यभरण्यार्थं
चीरादेरचेतनस्यापि प्रवृत्तिरेवं परमाणवोऽप्यचेतनाः पुद्गलार्थं
प्रवर्तिष्यन्त इति । तन्न युक्तम् साध्यसमत्वात् यथैव परमाणवः
स्वतन्त्राः प्रवर्तन्त इति साध्यं तथा चीराद्यचेतनं स्वतन्त्रं प्रवर्तत
इति । यदि चीरादि स्वतन्त्रं प्रवर्तत मृतेष्वपि प्रवर्तत न तु
प्रवर्तते अतोऽवगम्यते बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं तदपि न साध्यं हेतुः
तस्मान्न प्रवर्तते^(१) एवं यावद्यावदचेतनं प्रवर्तते तावत् सर्वं चेत-
नाधिष्ठितमिति^(२) । अथमपरो हेतुः बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं
महाभूतादि^(३) व्यक्तमिति सुखदुःखादिनिमित्तं भवति रूपादि-
मत्त्वात् तुर्यादिवदिति । धर्माधर्मैर् बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितौ पुद्ग-
लस्योपभोगं कुरुतः करणत्वाद् वास्यादिवदिति । आत्मैवाधिष्ठाता
धर्माधर्मयोर्भविष्यतीति चेत् यद्येतौ धर्माधर्मौ स एवाधिष्ठाता
भविष्यतीति न युक्तम् प्राक् कायकरणोत्पत्तेः तदसम्भवात् यावत्
कायकरणसङ्घातो नोपजायते पुरुषस्य तावदयमन्नः उपसन्नमपि
तावद्रूपदौ^(४) नोपसन्नभते कुतोऽनुपसन्नश्चै धर्माधर्मावुपसन्नस्यत इति ।
यदि पुरुषः स्वतन्त्रः प्रवर्तते न दुःखं कुर्यात् न हि कश्चिदा-

(१) निवर्तते—पा० ४ पु० । (२) बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितमिति—पा० ४ पु० ।

(३) महाभूतादि—पा० ४ पु० । (४) विषयान्—इति अधिकम् ४ पु० ।

तन्नो दुःखमिच्छतीति । यथात्मनोऽङ्गोपघातं गिरन्वेदादि वा करोति^(१) तदैकस्ये प्रायणे^(२) वा हितबुद्धिः प्रवर्तत इति । यदि पुनर्धर्माधर्माभ्यामेवाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तेरन् न युक्तमेतदचेतनत्वात् न हि किञ्चिदचेतनं स्नातन्ममधिष्ठायकं दृष्टमिति अभ्युपगम्यापि च धर्माधर्मयोः परमाणुप्रवृत्तिसामर्थ्यं न करणस्य केवसस्य क्रियानिवृत्तावसामर्थ्यात् न हि करणं केवलं क्रियां निर्वर्तयदुपस्रभ्यते । अथ परमाणुपेषाभ्यां^(३) धर्माधर्माभ्यां क्रियते तदपि न युक्तमदृष्टत्वात् न हि कर्मकरणाभ्यां क्रियां जन्यमाणां कश्चिदपि पञ्चाम इति आत्मा कर्ता भविष्यतीति उक्तमेतददृष्टत्वादिति । अकारणोत्पत्तिर्भविष्यतीति न युक्तमदृष्टत्वादिति । न चान्या गतिरस्ति तस्माद्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः कर्माणि च प्रवर्तन्त इति । क्रियानावेगादकारणमिति चेत् अथ मन्यसे ये स्वसुकर्तारो भवन्ति ते क्रियाविष्ठाः कुष्माणादय इति क्रियारहितस्येश्वरस्तस्मादकारणमिति न विकल्पानुपपत्तेः ईश्वरो निष्कथ इति कां क्रियामधिष्ठत्योच्यते । इथी हि नः क्रिया उत्प्रेषणादिका चाख्यातग्रन्द्वाच्या च । यथाख्यातग्रन्द्वाच्यामधिष्ठत्योच्यते तदाऽधिष्ठो हेतुः स्नातन्मयाभ्युपगमात् स्नातन्मयं हि भगवति भित्त्यमस्ति । किं पुनः स्नातन्मयम् अन्यकारकाप्रयोज्यत्वमितरकारकाप्रयोजकत्वं च तदुक्तं कारकानि वर्णयन्निरिति । अथोत्प्रेषणादिकामधिष्ठत्योच्यते निष्क्रिय इति तदानेकान्तः क्रियावच्च कारणं दृष्टं

(१) सोऽपि—अधिकम् ४ पु० ।

(२) प्रधाने—पा० ४ पु० ।

(३) परमाणापेषाभ्यां—पा० ४ पु० ।

निष्क्रियं चेति कदाचिद्द्रव्याणि उपरतक्रियाणि द्रव्यमारभन्ते
संयोगात् निवृत्ते कर्मणि संयोगोपकरणानि द्रव्याणि द्रव्यमारभन्त
इति निष्क्रियाणामारम्भः । यदा च युगपद्द्रव्यनि द्रव्याणि संहन्यन्ते
तदाऽसाधारणकार्यव्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्यः एकमेव द्रव्यमुत्पद्यते
एकावयवविभागे तु द्रव्यनिवृत्तौ शेषाणि द्रव्यान्तराणि द्रव्यमुत्पा-
द्यन्त^(१) इति निष्क्रियाणामारम्भः । कामिषित् पुनः क्रियावन्त्या-
रभन्ते यदान्यतरकर्मजात् संयोगाच्चिद्वृत्ते कर्मणि इतरस्मिन् द्रव्ये
कर्मनिवृत्तिसमकालमेव द्रव्यमुत्पद्यते तदा क्रियावता द्रव्येषारम्भात्
क्रियावतामारम्भः विरोधस्योत्पेक्षादिकायाः क्रियायाः अनभ्युप-
गमादिति । न कारणमौश्वरः विकल्पानुपपत्तेः । कर्ता चेदौश्वरः किं
सापेक्षः करोति उत निरपेक्ष इति किं चातः यदि सापेक्षः येन
करोति तस्याकर्ता एवमन्यत्रापि प्रसङ्गः । तदपि साधनम् येन करोति
तस्याकर्तेति । अथायं किञ्चिदनपेक्ष्य करोति तददन्यत्रापि प्रसङ्गः ।
अथायं सर्वमनपेक्ष्य करोति^(२) एवमपि पुद्ब्रह्मकर्माफलं भवेत् अनि-
र्माचस्य प्रसज्येत यस्या^(३) कर्मनिमित्ते सर्गे दोषः^(४) स इहापि प्रस-
ज्येत इति निरपेक्षकर्तृत्वस्थानभ्युपगमात् धर्माधर्मविफलत्वादि-
दोषो नास्ति न चाकर्मनिमित्ते सर्गे दोष इति । येन करोति न
तस्याकर्तेति चेत् मानेकान्तोकान्तात् नायमेकान्तोऽस्ति यो येन
करोति स तन्न करोतीति यथाऽनेकशिल्पपर्यवदातः पुद्ब्रह्मः कर-

(१) मारभन्त इति—पा० ४ पु० ।

(२) तस्याकर्तेति—पा० ४ पु० ।

(३) यस्याकर्मनिमित्ते—पा० ४ पु० ।

(४) उक्त—इत्यधिकम् ४ पु० ।

आन्तरोपादानो वाञ्छादि करोति वाञ्छाद्युपादानो दृष्टादि^(१)
 करोति तदुपादानो घटादि न च पर्यायकर्तृत्वे सति अकर्तृत्वं
 तथेश्वरोऽपि धर्माधर्मापादानः शरीरसुखदुःखादि आत्ममनःसंयोग-
 शृङ्गाशृङ्गाभिसन्धिसाधनस्य धर्माधर्मौ सुखदुःखस्वल्पेषुः तत्साध-
 नाद्येषुस्य शृङ्गमशृङ्गं साभिसन्धिमिति । यदा करोति तदा साध-
 नस्याकर्तृति चेत् अथ मन्यसे यदायं साध्यं यत् किञ्चिद्दृष्टं निर्वर्त-
 यति तदा येन साधयति तस्याकर्ता प्रसज्यत इति । नैतदेवं ब्रूमः
 सर्वानर्थानयमेकस्मिन् कास्त्रे करोतीति अपि तु पर्यायेषु पर्या-
 यकर्तृत्वे चायमदोषः । यदादौ करोति तस्यासाधनोत्पत्तिरिति चेत्
 अथ मन्यसे यदि शरीरादिकर्तृत्वं धर्माधर्माद्यपेक्षस्य अथ यदादौ
 करोति^(२) कथं तत् आदेरनभ्युपगमाद्देश्यमेतत् अनादिः संसार-
 इति प्रतिपादितमेतत् धर्माधर्मसाफल्यं चैवम् यदि आनादिः संसारः
 सापेक्षस्य कर्ता एवं प्राञ्चन्तरसमवायिनां धर्माधर्माणां साफल्यम् ।
 अथायमीश्वरः कुर्वाणः किमर्थं करोति लोके हि ये कर्तारो भवन्ति
 ते किञ्चिदुद्दिश्य प्रवर्तन्ते इदमास्यामि इदं चास्यामि चेति न पुन-
 रीश्वरस्य हेयमस्ति दुःखाभावात् नोपादेयं वग्नित्वात् । क्रीडार्थ-
 मित्येके एके तावद् ब्रुवते क्रीडार्थमीश्वरः सृजतीति नन्वेतदयुक्तम्
 क्रीडा हि नाम रत्यर्थं भवति विना क्रीडया रतिमविन्दतां न च
 रत्यर्थी भगवान् दुःखाभावादिति । दुःखिनस्य सुखोपगमायं
 क्रीडन्ति । विभ्रुतिस्थापनार्थमित्यपरे । जगतो वैश्वरूप्यं स्थापनीय-

(१) घटादि-पा० ४ पु० ।

(२) तस्यासाधनात्-इत्यधिकम् ४ पु० ।

मित्यपरे मन्यन्ते । एतदपि तादृगेव न हि विभूतिस्थापनेन कश्चि-
दतिग्रयो जायते न चास्यास्थापनेन किञ्चिद्भूयत इति । किमर्थं
तर्हि करोति तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इत्यदुष्टम् यथा भूत्यादीनि
धारणादिक्रियां तत्स्वाभाव्यात् कुर्वन्ति तथेश्वरोऽपि तत्स्वाभाव्यात्
प्रवर्तत इति प्रवृत्तिस्वभावकं तत्त्वमिति । तत्स्वाभाव्यात् सततं
प्रवर्तत^(१) इति चेत् अथ मन्यसे यदि प्रवृत्तिस्वभावकं तत्त्वं प्रवृत्ति-
निवृत्तौ न प्राप्तः न हि प्रवृत्तिस्वभावके तत्त्वे निवृत्तिर्युज्यत इति
क्रमेणोत्पत्ति^(२)ं प्राप्नोति तत्त्वस्यैकरूपत्वात् इदमिदानीं भवत्विद-
मिदानीं न भवत्विति^(३) न युक्तम् न स्यैकरूपात् कारणात् कार्य-
भेदं पश्याम इति । नैष दोषः बुद्धिमत्त्वेन विशेषणात् बुद्धिमत्त्व-
मिति प्रतिपादितम् । बुद्धिमत्तया च विगिष्यमाणं सापेक्षं च न
सर्वदा प्रवर्तते न सर्वमेकस्मिन् काले उत्पादयति यस्य कारणसाक्षिधं
तद्भवति यदसन्नितकारणं तन्न भवति न च सर्वस्य युगपत्कारण-
साक्षिधमस्ति अतः सर्वस्य युगपदुत्पादो न युक्तः स खलु प्रवर्तमानो
धर्माधर्मयोः परिपाककालमपेक्षते कारणान्तरोत्पादं तद्भागिनां
च सत्त्वानां तत्र^(४) सन्निधानं तद्भागिसत्त्वधर्माधर्मपरिपाकं च
तदप्रतिबन्धं चेति । यत् तदौश्वरस्यैश्वर्यं किं तन्नित्यमनित्यमिति ।
यद्यनित्यं तस्य कारणं वाच्यं^(५) यस्य चानित्यमैश्वर्यं तस्य कारणभेदो
भवति अणिमादेः एवमन्येषामपीत्यनेक ईश्वरः प्रसज्यत इति ।

(१) प्रवृत्तिरिति—पा० ४ पु० ।

(२) क्रमेण चोत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(३) नाभूदिति—पा० ४ पु० ।

(४) तत्र तत्र—पा० ४ पु० ।

(५) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

अधानेकले किं बाध्यत इति एकस्मिन् वस्तुनि व्याप्तकामधोरी-
 श्वरयोः प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति अथैकमितर अतिग्रते चोऽतिग्रते च
 ईश्वरः नेतरः^(१) इति । अथ नित्यमैश्वर्यं धर्मवैयर्थ्यं न तद्भर्माङ्गव-
 तीति । नित्यमिति ब्रूमः । न च धर्मवैयर्थ्यं दोषः तस्य यो धर्म
 ईश्वरे नासौ तत्रैश्वर्यं करोति किन्तु प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चि-
 यधानगुणवृत्ताति न चेश्वरे धर्मासौत्यचोद्यमेतत् तस्त्वभावानवधा-
 रणात् सन्देहः ईश्वरः किं ब्रह्ममाप्नो गुणादीनामन्यतम इति । ब्रह्मं
 बुद्धिगुणलाद्ब्रह्मान्तरवद् बुद्धिमत्त्वात् तर्हि आत्मान्तरमिति ना-
 त्मान्तरं गुणभेदात् । तथाया गुणभेदे सति पृथिव्यादयो नात्मानः
 तथा गुणभिन्न ईश्वरस्तस्मादसावपि नात्मान्तरमिति । कः पुनरे-
 तस्य भेदः । एके तावद् ब्रुवते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यतिग्रयवन्ति
 तस्मिन्निति नित्यत्वमतिग्रयः । एतत्तु न बुद्ध्यामहे यथा बुद्धिमत्ता-
 यामीश्वरस्य प्रमाणसङ्गावो न चैवं धर्मादिनित्यत्वे प्रमाणमस्ति न
 चाप्रामाणिकं प्रतिपत्तुं प्रकथम् अतिग्रयस्तु बुद्धिनित्यत्वं गुणभेदः
 तत्र हि नित्या बुद्धिः संख्यादयस्य सामान्यगुणाः षड्गुण^(२) आकाश-
 वदीश्वर इति । अथास्य बुद्धिनित्यत्वे किं प्रमाणमिति । नन्विदमेव
 बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तन्त इति बुद्धिमत्तायामे-
 तत् साधनं सापुनर्नित्येति कुतः प्रत्यर्थनियमासम्भवात् ये खलु
 प्रत्यर्थनियता बुद्धिभेदास्ते शरीरादिकारणसञ्चिधाने सति भवन्ति
 न त्वियं^(३) प्रत्यर्थनियता युगपदनेककार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा स्थावर-

(१) इतरो नेश्वर इति—पा० ४ पु० ।

(२) न चाप्रामाणिकं प्रकथम्—इत्यधिकम् ४ पु० । (३) न चैवं—पा० ४ पु० ।

भेदस्थानेकस्य युगपदुत्पाद इति । स च प्रत्यर्थनिघतबुद्धिभेदे-
 श्वीश्वरस्य न युक्तः संख्यापरिमाणपृथक्संयोगविभागबुद्धय एव
 तस्य गुणाः । अथ बुद्धिमन्तेश्वरस्य^(१) शरीरयोगमपि प्रतिपद्यते ।
 तेनापि प्रतिपद्यमानेन शरीरादयो नित्या अनित्या वा अवश्यमेधि-
 तव्याः । यद्यनित्या धर्माधर्मसङ्गावोभ्युपेयः तदभ्युपगमे च तत्तन्त्र-
 त्वादीश्वरो नेश्वरः स्यात् । अथ नित्यान् शरीरादीन् कल्पयसि
 एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भवति दृष्टविपर्ययं प्रतिपद्यमानेन
 बुद्धेर्नित्यत्वं^(२) प्रतिपत्तव्यम् । अथ सन्तानवर्तिनीमनेका बुद्धिमौ-
 श्वरे प्रतिपद्यते एवमपि न युगपदुत्पादः स्यावरादीनां^(३) प्राप्नोति
 अथ ताः सन्तानवर्तिन्योऽर्थाः^(४) बुद्धयो भवन्ति । एवमपि दृष्टविप-
 रीतं कल्पितं भवति । एवं च कल्पयता बुद्धिनित्यत्वमेव प्रतिपत्तव्यम् ।
 एतावच्चैतत् स्यात् नित्या वा सन्तानवर्तिनी वा सन्तानवर्तिनी
 न युक्ता । यदि गुणभेदाद्भेदः यदभिन्नगुणं तदेकं प्राप्नोति यथा
 दिक्कासाविति ज्ञानेकान्तात् गुणभेदाज्ञानात्वं ब्रूमः न पुनर्गुणाभे-
 दादेकत्वमिति तथाहि अभिन्नगुणानां घटादीनां ज्ञानात्वमिति
 दिक्कासयोर्गुणाभेदे ऽपि कार्यभेदाज्ञानात्वमिति । न च बुद्धिमन्तया
 विनेश्वरस्य जगदुत्पादो घटत इति । सा च बुद्धिः सर्वार्थातीताना-
 गतवर्तमानविषया प्रत्यक्षा नानुमानिकी नागमिकी न तच्चानुमानं
 नागम इति ज्ञानमित्यत्वाच्च न संस्कारः नित्यं विज्ञानमौश्वरस्येति

(१) बुद्धिमन्तेश्वरस्य—पा० ४ पु० ।

(२) बुद्धेरेव—पा० ४ पु० ।

(३) स्यावरादीनां—पा० ४ पु० । (४) सन्तानवर्तिन्यः सर्वाणां—पा० ४ पु० ।

न तत्र संस्कारो विद्यत इति संस्काराभावाद्बुद्धिनित्यत्वाच्च न स्यतिः
 सत्यभावाच्च नास्तुमानं न दुःखमधर्मस्याभावात् अत एव न वैराग्य-
 मिति दुःखाभावाच्च विरम्यत इति अत एव न द्वेषो दुःखाभावादिति ।
 इच्छा तु विद्यते ऽकिष्टाऽव्याहता सर्वार्थेषु यथा बुद्धिरिति । अथ
 किमयं बद्धो मुक्त इति । न बद्धो दुःखाभावादेव अवद्धत्वाच्च मुक्त
 इति बन्धवान् मुच्यत इति न च भगवति बन्धनमस्तीति अतो न
 मुक्त इति । आत्मान्तराणामसम्बन्धादधिष्ठाद्वलमनुपपन्नमिति चेत्
 अथ मन्यसे ऽर्थान्तरसमवायिनो ये धर्माधर्मास्ते न साक्षादौश्वरेषु
 सम्बन्धान्ते न पारम्पर्येण^(१) न चानधिष्ठितयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिर्भु-
 क्तेति । तच्च न अजसम्बन्धोपपत्तेः अजः सम्बन्ध आत्मान्तराणामित्येक
 इच्छन्ति न चैतदिह प्रतिषिध्यत इति अप्रतिषेधादुपपत्तः स इति ।
 ते त्वत्वं सम्बन्धं प्रमाणतः प्रतिपादयन्ति व्यापकैराकाशादिभिः सम्बद्ध
 ईश्वरः मूर्तिमद्द्रव्यसम्बन्धित्वात् घटवदिति यथा घटादि मूर्तिमता
 घटादिना सम्बन्धितव्यापकैराकाशादिभिः सम्बन्धते तथेश्वरोपि
 मूर्तिमत्सम्बन्धोति तस्मादयमपि व्यापकैराकाशादिभिः सम्बन्धत
 इति । स पुनरात्मेश्वरसम्बन्धः किं व्यापकोऽव्यापक इति अर्थाभावा-
 दव्याकरणीय एषः आत्मेश्वरसम्बन्धोऽस्तीत्येतदेव^(२) शक्यते वक्तुम् ।
 स पुनरात्मेश्वरात्मनौ व्याप्नोति न व्याप्नोतीति न व्याक्रियते । ये ऽप्यजं
 संयोगं नेच्छन्ति तेषामप्यणुमनः संयोगोपपत्तेरस्ति सम्बन्धः
 यानि प्रत्यात्ममनाधि तानि सर्वाण्येश्वरसम्बन्धानौत्यतः सम्बन्धसम्-
 बन्धोपपत्तेरात्मान्तराण्यधितिष्ठति यथात्महस्तसंयोगप्रथमाभ्यां हस्ते

(१) न चासम्बन्धसिद्धात्तं शक्यते-अधिकम् ४ ५० । (२) इत्येव च-पा० ४ ५० ।

कर्म भवति उत्पन्नकर्मको हस्तः सन्दंष्टादिना सम्बन्धते तत्सम्बन्धा-
दयःपिष्ठाद्यधितिष्ठति । यदि तर्हि सर्गादावीश्वरस्य कारणत्वे ऽयं
न्यायोभिहितः इदानीमौश्वरो न कारणमिति प्राप्तम् इदानीमपि
स एव न्यायः मृतशरीरिणां धौ धर्माधर्मौ तौ बुद्धिमत्कारणा-
धिष्ठिताविति समानो न्यायः । बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि स्नासु
स्नासु धारणादिक्रियासु महाभूतानि वाय्वन्तानि प्रवर्तन्ते अचेत-
गत्वादास्यादिवत् । एवं कार्यत्वात् दृष्टादीनि पञ्चीकृत्य दर्शनस्पर्शन-
विषयत्वादिति वक्तव्यम् । एवं यत्र यत्र विप्रतिपत्तिः कार्यत्वं च
तत्तदनेनैव न्यायेनानेन दृष्टान्तेन वास्यादिना पञ्चथित्वा सांध्य-
तयम् । आगमाच्च आगमादपि श्रूयते ईश्वरः कारणम् ।

अग्नौ जन्तुरग्नौशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा स्वप्नमेव वा ॥

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति ग्रान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्श-
नात् ॥ २२ ॥

अपर इदानीमाह । अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्या-
दिदर्शनात् । यथा कण्टकतैक्ष्ण्यादि निमित्तं च उपादानवच्च
तथा शरीरादिषर्गापि तदिदं दृष्टान्तसूत्रम् । कः पुनरत्र न्यायः
अनिमित्ता रचनाविशेषाः शरीरादयः संस्थानवत्त्वात् कण्टकादिव-
दिति । नानुपलब्धनिमित्तानामनुमानतो निमित्तोपलब्धिः यस्य

निमित्तं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते तस्मात्सुमानतः प्रत्येतद्व्यम् क्लृप्तः
 निमित्तवद्द्रव्यसामान्यात् यानि खलु निमित्तवन्ति द्रव्याणि संस्ना-
 नविशेषवन्ति तानि घटादीनि संस्नानविशेषवच्छरीरं कष्टकादयश्च
 तस्मात् निमित्तवन्त इति । उक्तं चात्र किमुक्तम् पूर्वोक्ततत्त्वानुबन्धात्
 तदुत्पत्तिरिति । न चोभयपक्षसम्प्रतिपक्षं संस्नानविशेषवदनिमित्तं
 दृष्टमिति अपरे तु अनिमित्तनिमित्तत्वान्मानिमित्तत इति
 परिहारं वर्णयन्ति ॥

अनिमित्तनिमित्तत्वान्मानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्तमेव निमित्तं यतश्चोत्पत्तिस्तस्मिन्निमित्तमिति । अनि-
 मित्तनिमित्तत्वात् नानिमित्तत उत्पत्तिरिति एतच्च न निमित्ता-
 निमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

अन्यस्मिन्निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानमिति न च प्रत्याख्यान-
 मेऽप्रत्याख्येयं भवति निमित्तमित्यर्थाभ्यनुज्ञा अनिमित्तमिति
 तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोश्चैकत्वमयुक्तमिति । स खल्वर्थ
 वादोऽकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्ग इति एतस्मान्न भिद्यत इति । अभेदे तु
 तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो बोद्धव्यः कष्टकादीनां चानिमित्तं जन्मेति
 ब्रुवाणः प्रष्टव्यः । किं कष्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म उत सर्वस्येति । यदि
 कष्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म तच्छेषेण^(१) दृष्टान्तेन शक्यं प्रतिपादयितुं

(१) निमित्तं जन्म तच्छेषेण—पा० ४ पु० ।

निमित्तवदिति । अथ सर्वमनिमित्तमित्यथं पञ्चस्यपि व्याघातः प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायस्याभ्युपगमात् सर्वं चानिमित्तं प्रतिपाद्यसि चेति व्याघातः । वाक्योपादानाच्च व्याघातः अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कष्टकतैः स्यादिवदितिवाक्यं प्रतिपादकमुपादीयते न च निमित्तम- स्तीति व्याघातः । अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरिति अनिमित्ता भावो- त्यत्तिरिति च वाक्ये यद्यनयोरर्थभेदं प्रतिपद्यसे वाक्यभेदादर्थभेद- प्रतिपत्तिरिति व्याहृतं भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति । अथ न^(१) वाक्यभेदेनार्थभेदं प्रतिपद्यसे वाक्यविशेषोपादानं व्याहृतम् यत्किञ्चिदाक्यमुपादेयमिति अनिमित्तां भावोत्पत्तिं प्रतिपद्यमानेन सर्वलोकव्यवहार उच्छिद्यो भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति च भावमात्रपक्षीकरणेन दृष्टान्तो भवति । अथ शरीराद्येकदशं पञ्च- यसि तथाप्यन्यतरधर्मासिद्धो दृष्टान्तः संख्यान^(२)विशेषवत्त्वस्य विद्य- मानत्वात् अनिमित्तत्वस्य चाभावादिति । अन्ये तु मन्यन्ते सर्व- मनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यं नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्तिधर्मक- मनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकं च विनष्टं नास्ति किं पुनः सर्वं भौतिकं शरीरादिकमभौतिकं च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाश- धर्मकमिति विज्ञायत इति । तस्मात् सर्वमनित्यमिति सूत्रस्य दृष्टान्तार्थत्वात् तस्य सर्वान्तर्भावादुदाहरणाभावः । सर्वमनित्य^(१)-

(१) न-इति नास्ति ४ पु० ।

(२) संख्यान-पा० ४ पु० ।

(३) मुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति सूत्रे-पा० ४ पु० ।

मिति ब्रूषे दृष्टान्ताभावः सर्वस्य पक्षोक्तत्वात् न बाध्यमुदाहरणं
 युक्तम् उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति चाद्यं हेतुरव्यापकः । यदि सर्वं
 पक्षधित्वा उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपादत्ते परमात्माकाशादिषु
 तद्गुणेषु च केषुचित् सामान्यादिषु नोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमस्तीति
 हेतुरव्यापकः नानित्यता नित्यत्वात् ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ २६ ॥

सर्वमनित्यमेवेति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः किं सर्वस्यानित्यता नित्या
 आहोस्तिदमित्येति । यद्यनित्यता नित्या न तर्हि सर्वमनित्यम् अथा-
 नित्या अनित्यताया अभावात्^(१) सर्वमनित्यमिति व्याहृतो हेतुः ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं^(१) विनाश्यानुविनाशवत् । यथाऽग्निर्दाह्यं
 विनाश्यानुविनश्यति एवमनित्यतापि सर्वं विनाश्यानुविनश्यति ।
 अद्यं च खलु वादः सर्वमनित्यमिति नित्यं व्याचष्टे ॥

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

नित्यस्य प्रत्याख्यानं न युक्तं यथोपलब्धि व्यवस्थानात् यद्यथा-
 ऽयं हेतुरपलभ्यते तत्र तत्र हेतुसामर्थ्यादनित्यत्वं प्रतिपद्यामहे यत्र
 पुनरयं हेतुर्नास्ति तेषामनित्यत्वं कथं प्रतिपत्तव्यम् । अथाकारणक-
 मनित्यं प्रतिपद्यसे व्याहृतस्तर्हि हेतुः उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति
 अनित्यमिति ब्रुवाणेनावश्यं नित्यमभ्युपेयं नञः प्रसज्यपर्युदासे

(१) अभावात्-पा० ४ ।

(२) दाह्यमिति कश्चित् ।

प्रतिषेधविषयत्वात् अयं नञ् प्रवर्तमानः प्रसज्यप्रतिषेधेन प्रवर्तते पर्युदासेन वा तथा चोत्तरपदसिद्धिः यदि नित्यं न भवतीत्यनित्यं यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति सिद्धमुत्तरपदम् । अथ नित्यादनित्यमिति तथाप्युत्तरपदेन भवितव्यम् नासत्युत्तरपदार्थं तस्यान्यत्वं सिद्धतीति अनित्यताभावाच्च सर्वमनित्यमिति न दोषः^(१) अनित्यत्वं नाम धर्मः सोऽसति धर्मिणि न भवतीति एवं च सति सर्वम्यानित्यत्वं न दोष इति । अथ पुनस्तत्पत्तिधर्मकेणानित्येन सिद्धं शेषं सन्दिह्यमानानित्यत्वं विपरीतनित्यत्वं च सत्त्वादनित्यमिति साधयेत् तस्याप्युत्तरपदसिद्धानित्यत्वसिद्धिरिति प्रतिज्ञादोषादाकारं निवर्तत इति । अथमपर एकान्तः ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् । भूतमात्रमिदं सर्वं ताणि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेः सर्वं नित्यमिति ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपसम्भेः ॥ ३० ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपसम्भेः । उत्पत्तिकारणं भावानामुपसम्भते विनाशकारणं च तदुभयं नित्यत्वे न स्यात् न हि नित्यं नाम जायते विनश्यतीति ॥

तस्यक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

(१) अनित्यतायाः धर्मत्वेनाभ्युपगमात्—अधिकम् ३ पु० ।

तल्लक्षणावरोधा^(१)दप्रतिषेधः । यदिदसुत्पद्यते विगम्यतीति च मन्यसे न तद्भूतलक्षणादीनं गृह्यते भूतलक्षणावरोधात्^(२) सर्वं नित्यमिति । सर्वमनित्य^(३)मिति च ब्रुवाणो न कश्चिज्जायते विगम्यतीति प्रतिपद्यते तत्प्रतिपत्तौ च हिताहितप्रान्निपरिहारार्थोऽस्य परिस्यन्दो व्यर्थ आपद्येत सर्वस्य च पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताभावः वाक्योपादानं च व्याहृतम् । यदिदं वाक्यं^(४) परप्रतिपादनायोपादीयते सर्वं नित्यं पक्षभूतनित्यत्वादित्यनेन वाक्येनाद्यं किञ्चिदिति किमधिद्वं साधयति एतं चिद्वं निवर्तयति । यदि तावदधिद्वं साधयति केचं चिद्विवाक्येन^(५) प्रतिपाद्यते यदि विज्ञानं व्याहृतं भवति सर्वं नित्यं विज्ञानं च जायत इति । अथ प्रतिपत्तिर्न क्रियते का तर्हि चिद्विः या प्रवर्तमानं करोति अवश्यं कारकेषापूर्वं किञ्चिन्निष्पाद्यं तन्निष्पत्तेर्याघातः कारकत्वं वा निवर्तते न हि नित्यस्य किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । अथ चिद्वं निवर्तयतीति पक्ष आश्रीयते एतस्मिन्नपि पक्षे नित्यं निवर्तते चेति व्याघातः । अथ तिरोभवतीति तिरोभावे ऽप्ययमपूर्वीत्यन्तिः पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति सर्वथा न व्याघातात्सुच्यसे अत्रागनुपलब्धरूपं पश्चादुपलभ्यते तत्रावश्यमपूर्वीत्यन्तिर्वा पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति^(६) सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे यत्पुनरेतद्भूतलक्षणावरोधात् सर्वं नित्यमिति नान्यथा तदुपपत्तेः भूतलक्षणायोगोन्यथा सम्भवतीति ॥

(१) बोधा-पा० ४ पु० ।

(२) बोधात्- पा० ४ पु० ।

(३) सर्वं नित्यं-पा० ४ पु० ।

(४) वाक्यं-पा० ४ पु० ।

(५) वाक्येन-पा० ४ पु० ।

(६) तदभ्युपगमे च व्याघात इति-वचिकम् ४ पु० ।

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

उत्पत्तिकारणोपलब्धेः कारणसमानगुणोत्पत्तिश्च दृश्यते कारणं च दृश्यते न चैतदुभयं नित्यविषयम् न हि नित्यस्योत्पत्तिर्नापि नित्यस्य कारणमस्ति अस्ति चैतदुभयं तस्मात् कारणसमानगुणं कार्यमुत्पादयति इति कारणसमानगुणं कार्यमुत्पद्यत इति कारणसमानगुणोत्पादे च कार्यभूतलक्षणारोधः सिद्धतीति । विभक्तन्यायं चैतत् व्यक्ताव्यक्तानां चाविवक्षा प्रामाण्यादित्येतस्मिन् सूत्रे । अव्यापकस्यायं हेतुः पञ्चभूतमित्यत्वादिति कथं कर्मादीनामव्याप्तेः कर्मबुद्धिग्रन्थादयः पञ्चभूतमित्यत्वादित्यनेन व्याप्ता इति ज्ञातुः प्रथमदर्शनाच्च व्याघातः उत्पत्तिविनाशप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्टः सर्वमित्यत्वे च न युक्तः प्रसिद्धस्यावयवौ तद्धर्मा उत्पत्तिविनाशप्रधर्मा चावयवौ प्रतिपादितोऽतोऽयुक्तमेतत् । कथमव्यापकोऽनेकान्तः पञ्चस्यान्तद्वये ऽवस्थानात् पक्षो हि सर्वं हि नित्यमिति तच्च सर्वं भूतलक्षणम्^(१) अन्यथा च तत्पञ्चान्तद्वये ऽवस्थानात् न सर्वं भूतलक्षणयुक्तमित्यनेकान्तः । स्वप्नविषयाभिमानवन्निश्चयोपलब्धिरिति चेत् अथ मनुष्ये यदिदमुत्पद्यते विनश्यति चेति तच्च तत्त्वतोऽस्ति असत्ये तस्मिन्नभिमानो भवति उत्पन्नं विनष्टमिति यथा न स्वप्ने विषयाः सन्ति अथ च विषयाभिमानोऽस्तीति न प्रमाणाभावात् यदिदं गवादि घटाद्युत्पत्तिविनाशे युक्तमुपलभ्यते एतन्नास्तीति नामत्तप्रतिपादकं प्रमाणमभिधीयते न चाप्रामाणिकं शक्यं प्रतिपन्नम् यथा

(१) उक्तम्-एतदधिकम् ।

च चिन्तयतिरेकिणो विषयास्तपोपरिहृद्दृष्ट्यामः । यदि स्तूपविष-
याभिमानः अथ भूतोपसम्भिरपि स्तूपविषयाभिमानवत् प्रसज्यते ।
पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविज्ञोप इति चेत् अथ मन्यसे यदि
पृथिव्यादीनि भूतानि न सन्ति ननु पृथिव्याद्याश्रयो व्यवहार
सञ्चिद्येत तदितरत्र समानम् । यदि व्यवहारोच्छेदभयाद्भूतानि प्रति-
पद्यन्ते तत एवोत्पत्तिविनाशावपि प्रतिपद्यन्त न ह्युत्पत्तिविनाशा-
वन्तरेण कस्यन व्यवहारः सिद्ध्यतीति नित्यानां द्रव्याणामतीन्द्रिय-
त्वात् अविषयत्वाद्योत्पत्तिविनाशयोः अस्मित्यं तदतीन्द्रियम् अविषय-
योत्पत्तिविनाशयोः तेन स्तूपविषयाभिमानवत्तदभिमान इत्ययुक्तम् ।
उत्पत्तिविनाशाभिमान इति ब्रुवतोत्पत्तिविनाशयोर्विषयो वक्तव्यः ।
न च सर्वमित्यवादिनामुत्पत्तिविनाशयोर्विषयोऽस्ति विषयं च प्रत्या-
सन्नाशेन तदनुकारौ विपर्ययप्रत्ययो हेय इति । अपरे तु सर्वं
नित्यमित्येतदन्यथा वर्णयन्ति व्यवस्थिते तस्योपादानस्य धर्ममात्रं
निवर्तते धर्ममात्रमाविर्भवति यच्च निवर्तते तच्चित्तमप्यस्तीति
यच्चाविर्भवति तन्नागप्याविर्भावादस्ति ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेरिति । शेषं भाष्ये । यच्च निवर्तते तच्चित्त-
मप्यस्तीति ब्रुवाणो भवान् प्रष्टव्यो भवति^(१) किमुक्तं भवति^(२)
यदि ब्रूषे पूर्वमुपसम्भं पश्चात्प्रसम्भत इति । अथ सतोऽनुपसम्भिः
किङ्कता यद्यावरणादिकृता तदावरणाद्युपसम्भेत सक्तं चात्र यत्पूर्व-

(१) जायवे—पा० ४ पु० ।

(२) निवृत्तमिति—चधिकम् ४ पु० ।

मनुपलब्धं पश्चादुपलभ्यते तस्यापूर्वविशेषोत्पादः पूर्वविशेषप्रत्ययो-
ऽभ्युपेय इति तदभ्युपगमे च व्याघातः यच्चोक्तं यच्चाविर्भवति तत्
प्रागप्याविर्भावादस्ति तन्न व्याघातात् चाविर्भवति विद्यते चेति
व्याहृतम् । अथाविर्भावोऽभिव्यक्तिः तथापि पूर्वदोषानिवृत्तिरभि-
व्यक्तिरसती भवतीति । अयमपर एकान्तः ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् । भावस्य लक्षणं शब्दः लक्ष्यते
ऽनेन भावः सर्वो भावसमाख्याशब्दोऽनेकविषयो यथा कुम्भ इति ।
भावसमाख्याशब्दोऽनेकस्मिन्नवयवसमूहे वर्तत इति यथा कुम्भशब्दः ।
एवमन्ये ऽपि शब्दा इति । अस्य प्रयोगः कुम्भशब्दोऽनेकविषयः
एकपदत्वात् सेनाशब्दवदिति । पदश्रवणादनेकार्थावगतेः यस्मात्
पदश्रुतेरनेकोर्थोऽवगम्यते यथा सेनेति ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः । अनेकलक्षणैरिति मध्यमपद-
लोपी समासोऽनेकविधलक्षणैरिति । गन्धादिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभि-
श्चावयवैः सम्बद्ध एको भाव उत्पद्यते अतः शब्दादेकावगतौ^(१) विशेषो-
ऽनुषक्तोवगम्यत इति गुणव्यतिरेको गुणीति अवयवातिरिक्त^(२)श्चावय-
वौति विभक्तन्यायमेतत् । यत् पुनरेकपदत्वादनेकविषयः कुम्भादिशब्द
इति तन्न दृष्टान्ताभावात् न हि कस्यिच्छब्दोऽनेकविषयोऽस्ति
सेनादिशब्दानामनेकविषयत्वेनासिद्धेः यथा सैकविषयः सेनादि-

(१) यकाधिरतो—पा० ४ पु० ।

(२) अवयवव्यतिरिक्त—पा० ४ पु० ।

शब्दस्योक्तमिति । सर्वस्य पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताभावः साधाराधेय-
भावेनानुपपन्नां रूपादीनामवयविनस्य पक्ष्यादन्यथासिद्धः नञः
प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वेनावस्थानाच्च विरुद्धः^(१) अनेकमित्यथं
नञः प्रयोगः स चायं प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वेन प्रतिषेधात्
प्रकल्प्यते । यदि तावत् प्रसज्यप्रतिषेध एको न भवतीति यदेकञ्च
प्रतिषिद्धते तदन्यत्र भवति एवं च व्याघातः । अथ पर्युदासपक्षः
एकस्मादन्यदनेकमिति एवमप्येकमभ्युपगतं भवति न ह्यसत्येकस्मिन्
तस्मादन्यदनेकं सिद्धतीति । इतश्च

सञ्ज्ञा^(२)व्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तत्रचणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः । न हि कश्चिदेको भाव इत्य-
द्युक्तः पक्षः^(३) कस्मात् सञ्ज्ञाप्रव्यवस्थापनात्^(४) न हि कुम्भ इत्युक्ते
ऽनेकोऽर्थोवगम्यते । कथं नावगम्यते एकवचनान्तत्वात् एकवचनान्त
एष शब्दः कुम्भ इति । न बहुव्येकवचनं युक्तम् प्रैष^(५)सम्प्रतिपत्त्यो-
रेकविषयत्वात् कुम्भमानयेति प्रैष एकविषयो भवति । इतरोपि
कुम्भशब्दात् प्रतिपद्यैकं कुम्भमानयति ते एते प्रैषसम्प्रतिपत्तौ एक-
विषये ज्ञापयतः कुम्भशब्देनैकोऽर्थोऽभिधीयत इति । यांश्च रूपादीन-
वयवान् प्रतिपद्यसे स न शब्दार्थः किन्त्वनुपपन्नः तन्नान्तरीयकत्वा-
दिति समूहभेदेऽस्य चानवस्थानात् यथावस्थानं तदेकं गवादिघटा-

(१) विरुद्ध इति—पा० ४ पु० ।

(२) तत्रचण—पा० ४ पु० ।

(३) इत्ययमयुक्तः प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(४) व्यवस्थानात्—पा० ४ पु० ।

(५) प्रैष—पैष—पा० कश्चित् ।

दिद्रव्याणि समुदितानि प्रतिपद्यमानेन समूहोऽभ्युपेयते स चायं समूह इत्यन्ति द्रव्याणि एतानि घटादि^(१)भावेनावस्थितानीति न व्यवतिष्ठते ऽस्य भेदोऽल्पतर^(२)तमत्वेन यत्तत् परमस्यं^(३) तद्भेदं ततो निवर्तत इति । यतश्चायं भेदो निवर्तते तदेकम् । एकं च प्रत्या-
 चक्षाणेनैकमपि प्रत्याख्येयम् एकसमुच्चया^(४)द्वेकस्य । अथ मन्यसे यन्तमभेदं परमाणुं प्रतिपद्यसे स रूपादीनां समुदाय इति चत्वारि वा द्रव्याणि पृथिव्यादीनि समुदितानि परमाणुरिति । एतस्मिन् वै दर्शने ये रूपादयः समुदितास्ते परमाणुरिति अत्परमाणौ रूपं स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम् । एवं शेषेषु गुणेषु चत्वारि द्रव्याणि समुदितानि परमाणुरिति ब्रुवाणेन चतुष्टयस्य समुच्चयनिमित्तत्वात् यदेकं पृथिव्यादि स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम् । अथानन्तं समुदायं प्रतिपद्यसे अष्टौ द्रव्याणि समुदितानि परमाणुरिति शास्त्रं व्याहृतं भवति । कामेष्टद्रव्यकोणुरशब्द^(५) इति एकासुपपत्तौ नानेकोपपत्तिरित्येतद्वेद्यम् । यश्चायं हेतुः समूहे भावशब्दप्रयोगा-
 दिति उभयतो व्याघातात् किञ्चित् कथमुभयतो न कश्चिदेको भावः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति प्रतिज्ञाहेत्वोर्वाघातः । यस्मा-
 देकार्यानुपपत्तौ^(६) न समूह उपपद्यत इति समूहं चाभित्यैकं प्रत्या-
 चक्षाणेन समूह एव प्रत्याख्यातो भवतीति सोऽयमुभयतो व्याघातात् अल्किञ्चनवाद इति । शेषं भाष्ये ॥

(१) नवादि—पा० ४ पु० ।

(२) अल्पतर—पा० ४ पु० ।

(३) मन्यं—पा० ४ पु० ।

(४) समुदाया—पा० ४ पु० ।

(५) अशब्द—पा० ४ पु० ।

(६) नानेकाय न इत्यधिकं क्वचित् ।

अथायमपर एकान्तः ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः^(१) । यावद्भावजातं तत्सर्व-
मभावः कस्मात् भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः । असत्प्रत्ययप्रतिषेधाभ्यां
भावशब्दसामानाधिकरण्यात् सर्वमभावः असत्प्रत्ययप्रध्वस्तपटवत् सर्वो
भावशब्दोऽसत्सामानाधिकरणः प्रतिषेधसामानाधिकरणस्य प्रध्वस्तप-
टवत् यथा नास्ति पट इति कथं नास्ति कदा च नास्तीति
स्याद्याद्यात्मना ऽसत्प्रत्ययमानो ध्वस्तस्येति । सोऽयं घट^(२)शब्दोऽसत्प्र-
त्ययसामानाधिकरणो घटस्यात्यन्तासत्त्वं प्रतिपादयति । तथा च सर्वे
भावा असत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यास्तस्मात् सर्वमभाव इति । प्रतिज्ञा-
पदयोः प्रतिज्ञाशैलीस्य व्याघातः सामानाधिकरण्यमभिन्नविभक्ति-
मत्त्वमेकविभक्त्युत्पत्तिमिति भावाभ्युपगमात् तच्छब्दाभ्युपगमाच्च
विधेः । यत्सर्वमिति मन्यसे तद्भाव इति नासति तत्प्रत्ययेन
भवितुं शक्यम् । न च भावप्रत्ययेनाभाव इति च भावः प्रतिषिध्यते
नासत्युत्तरपदार्थं नञः प्रयोग इति प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासाभ्यां
पूर्ववत् प्रसङ्गः यथानेकपदे ऽनित्यपदे चैवं सर्वपदे चाभावपदे च
व्याघात ऊहाः । शेषं भाव्ये । सर्वासत्त्वे विभक्तिसंभवावधारणं
वक्तव्यम् । यदि च सर्वमभावो विभक्तिः किंस्तु भाविकेति वक्तव्य-
मेतत् । असत्यां च विभक्तावभिन्नविभक्तिकत्वं सामानाधिकरण्य-
मिति व्याहृतम् । असत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यमिति ब्रूषे^(३)

(१) नरासिद्धेः—पा० ४ पु० ।

(२) च घट—पा० ४ पु० ।

(३) नृणां च—पा० ४ पु० ।

सर्वमभाव इति च व्यावर्तयसि न सदादधिकरणं भवति । अधिकरणं नाम यद्यत्र वर्तते तच्चाभावे नास्तीति सूत्रेणाभिसम्बन्धः ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वेन भावेन भावा भवन्तीति सूत्रार्थः । किं पुनरनेन सूत्रेण क्रियते पूर्वसूत्रविरोधस्योद्यते । कथमिति भावेऽस्वितरेतराभावसिद्धेरित्यभावोऽभावताभिधौद्यते तथा-चाभिधानः^(१) स्वभावतोऽभावानभ्युपैषि विशेषणवैयर्थ्यं च भावेऽस्वितरेतराभावसिद्धेरिति^(२) सर्वासत्त्वे स्वेवमेव वक्तव्यम् न सन्ति भावा न पुनरेवं वक्तुं युक्तम् इतरदितरन्न^(३) भवतीति इतरदिति^(४) चायं विधानशब्दः न च सर्वस्याभावे विधीयमानं वस्तु सम्भवति यदितरशब्दवाच्यं स्यादिति । इतरवाच्यतां चाभ्युपगम्येतरदितरच प्रतिषिध्यत इति । स्वभावसिद्धिरभ्युपगता भवति कस्य खो भावो भावानां द्रव्यादीनां सदादि सामान्यं क्रियावदादिर्विशेषः स्वर्ग-पर्यन्ताः पृथिव्याः प्रत्येकमनन्तो भेदः सामान्यविशेषसमवायादीनां सामान्यो वैशेषिकस्यान्तर्गणिकोऽनन्तो भेद इति । सोऽयमभावस्य निरूपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकः स्वभावभेदो न स्यात् अस्ति त्वसौ^(५) तस्माच्च सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति गौरिति प्रयुष्य-माने नाभावः प्रतद्यते किन्तु जातिविशिष्टं द्रव्यं यदि च सर्वमभावः स्यात् गौरिति प्रयुक्ते ऽभावो गम्येत तस्माच्च सर्वमभाव इति ।

(१) चातिरिधानः—पा० ४ पु० ।

(२) नरेतरासिद्धेः—पा० ४ पु० ।

(३) इतरदितरवन्न—पा० १ पु० ।

(४) इतरवदिति—पा० १ पु० ।

(५) अस्ति त्वसौ—पा० ४ पु० ।

अथवा स्वभावसिद्धेरिति असन् गौरव्यात्मना अनयो गौरगौर्गौरिति कक्षासोच्यते इति अवचनाद् गौरिति^(१) अगौर्गौरित्युक्ते व्याहृतं भवति यदि व्याघातभयाद्गौर्गौरिति नोच्यते इत्त तर्हि सिद्धो-
ऽभावः । कथं तर्हि अयं प्रतिषेधोऽगौरस्य इति । व्यतिरेकप्रतिषेधे भावेनासत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यामिति यथा न सन्ति कुष्ठे वदराणीति कुष्ठवदरयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धते न कुष्ठवदरमभावः ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् । न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकी यतः न खेनात्मना किञ्चित् सिद्धमिति । यथा दीर्घब्रह्मे परापरे चेति ॥

व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

व्याहृतत्वादयुक्तम् । यदि ब्रह्मापेक्षाकृतं दीर्घं ब्रह्ममनापेक्षिकम् अथ दीर्घापेक्षाकृतं ब्रह्मं दीर्घमनापेक्षिकं परस्परापेक्षयोश्च यद-
पेक्षयेतरव्यायते तदनापेक्षिकमिति उभयोरभावः एकस्याभावा-
दिति । अपेक्षायामनपेक्षार्या च द्रव्ययोर्न भेदः यावती एव द्रव्ये
ऽपेक्षमाणे तावती एव^(१) अनपेक्षमाणे अपि न अन्यतरच भेदः ।
अतिग्रथग्रहणं कथं यदि द्रव्ययोर्द्वयोरभेदः अपेक्षमाणयोरनपेक्ष-
माणयोर्दीर्घब्रह्मप्रत्ययः तर्हि न प्राप्नोति न न प्राप्नोति द्वयोर्ग्रहणे
ऽतिग्रथस्य ग्रहणात् द्वयोस्तावद् द्रव्ययोः प्रत्ययमिथये दे श्चैव बुद्धी
भवतः अत एकस्मिन् विद्यमानमतिग्रथं गृह्णाति एकस्मिन् विद्यमानं
च ब्रह्मत्वम् सोऽयमुभयदर्शने प्रतिबन्धत्ते प्रतिबन्धानप्रत्ययना तस्य

(१) नौरञ्जीति—पा० ४ पु० ।

(२) द्रव्ये—इत्यपि ४ पु० ।

बुद्धिस्तपद्यते अस्माद्दीर्घमदोऽस्माद्दो ब्रह्ममिति न पुनर्वस्तुन उत्पा-
दानुत्पादाविति । स्रभावसिद्धौ चासत्या^(१)मपेक्षा न प्राप्नोति । यदि
स्रभावसिद्धमन्तरेणापेक्षाभेदाद्दीर्घादिभेदा भवन्ति सर्वमपेक्ष्य सर्वस्य
सर्वत्र तथाभूतः प्रत्ययः स्यात् न च रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययेष्वपेक्षासा-
मर्थ्यमस्ति न च परिमण्डलौ परमाणू उपस्रभमान ईश्वरः परमाणु-
मपेक्ष्य परमाण्वन्तरे दीर्घब्रह्मादिप्रत्ययान् करोति अतो नापेक्षा-
कृताः प्रत्यया इति । सर्वमभाव इति सर्वथा चार्थं वादो व्याहृतः ।
कुतो व्याघातः आदौ तावत् प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्तौ^(२) सर्वमभाव
इति ब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोष्यः । यदि ब्रूते व्याहृतं भवति अथ
नाभिधत्ते ऽर्थोऽस्य न सिध्यति प्रमाणाभावात् । सर्वमभाव इति वाक्यं
तस्य यद्यभिधेयम् अर्थं प्रतिपद्यते पूर्ववद्वाघातः अथ न प्रतिपद्यते
वर्णोच्चारण^(३)मात्रमनर्थकमिति । सर्वमभाव इति च वाक्यस्य^(४)
प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च यदि प्रतिपद्यते^(५) पूर्ववद्वाघातः
सर्वमभाव इति सर्वं भाव इति च वाक्ये यद्यनयोरर्थभेदं प्रतिपद्यते
व्याहृतं भवति अथ न प्रतिपद्यते विशेषोपादानं व्यर्थम् सोऽयं
सर्वाभाववादो यावद्यावद्विचार्यते तावन्नावदुपपत्तिं न स्रहत इति ।
अथेने संख्यैकान्तवादाः । सर्वमेकं सदविशेषादित्येवमादि भाष्ये ।
तेषां प्रतिषेधद्वारकं सूत्रम् ॥

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

(१) स्रभावसिद्धावसत्या—पा० ४ पु० । (२) प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्तौ—पा० ४ पु० ।

(३) वर्णोच्चारण—पा० ४ पु० । (४) वाक्यार्थ—पा० ४ पु० ।

(५) पाद्यते—पा० ४ पु० ।

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणात्पपत्त्युपपत्तिभ्याम् । संख्यैकान्ता-
मसिद्धिः कारणस्य प्रतिज्ञार्थव्यतिरेकात् सर्वमेकमिति प्रतिज्ञां
कृत्वा यदि प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं ब्रवीति एकान्तो न सिद्ध्यति
तस्य साधनं प्रतिज्ञायाश्चार्थं इति दैतम् एवं दैतादिव्वपीति । अथ
प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं नास्ति एवमप्येकान्तोऽस्य वा न सिद्ध्यति
साधनाभावात् न साध्यं साधनमिति ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न कारणावयवभावात् । कारणस्य साध्यावयवत्वादित्यर्थं^(१)
सूचार्थः । साध्यावयवसाधनम् एवं च सति साध्यव्यतिरिक्तं साधनं
नोक्तं भवति न साधना सिद्धिरिति ॥

निरवयवत्वाद्हेतुः ॥ ४३ ॥

निरवयवत्वाद्हेतुः । साध्यावयव एव कारणमित्ययमहेतुः
निरवयवत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य सर्वमेकमित्येतस्मिन् प्रतिज्ञार्थं न
किञ्चिदपटुष्यते अनपवर्गेण सर्वं पञ्चीकृतमिति सर्वस्य निरवयवस्य
पञ्चीकरणात् हेतुरस्ति न च साध्यं हेतुर्भवितुमर्हतीति । आत्मनि
च क्रिया विरह्यते यत्प्रतिपाद्यं तदेव प्रतिपादकमिति न युक्तं न
कर्म करणं भवितुमर्हतीति । ते स्वस्मिन्ने संख्यैकान्ता यदि विशेष-
कारितस्यार्थभेदस्य प्रत्याख्यामेव वर्तन्ते मिथ्यावादा भवन्ति प्रत्य-
क्षानुमानागमविरोधिलात् । प्रत्यक्षोयं गवादिघटादिभेदः अनुमान-
तोऽपि गम्यते अन्यदन्वेनानुमीयते आगमतोऽपि गम्यते प्रतिपक्षः

(१) साध्यावयवत्वादि साधनं नास्ति इयं सत्येकान्तो ह्यर्थ—पा० ४ पु० ।

प्रतिपादयिता अप्रतिपद्यः प्रतिपाद्य^(१) इति । अथाभवतुज्ञानेन वर्तन्ते तथाप्येकान्तत्वं अहति । अथ सामान्यकारितोऽभेदः विशेषकारितस्य भेद इति प्रतिपद्यते तथापि न किञ्चिद्वाध्यते । न च भेदमन्तरेण सामान्यं सन्भावकाग्रमिति सामान्यं प्रतिपद्यमानेन^(२) भेदोभ्युपगन्तव्यः भेदं च^(३) प्रत्याचक्षाणेन सामान्यमपि प्रत्याख्येयम् विशेषानाधारस्य सामान्यस्याविषयत्वात् ते स्वस्मिन्ने संख्यैकान्ता-स्तत्त्वज्ञानप्रविवेकाय परीक्षिता इति ॥

प्रेत्यभावानन्तरं फलमुद्दिष्टं तस्मिन् ।

सद्यः काळान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

सद्यः काळान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः । काचित् क्रिया सद्यःफला यथा पचति दोग्धैति तस्याः सद्यःफलमोदनपयसी क्रियानन्तरं भवतीति^(४) । काचित् काळान्तरफला यथा क्वथति वपतीति तस्याः काळान्तरे फलं न क्रियानन्तरं सस्याधिगम इति । अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयादिति तस्याः फले सन्देहः किमियं सद्यसापादिफला सत काळान्तरफला ॥

न सद्यः काळान्तरोपभोग्यत्वात्^(५) ॥ ४५ ॥

न सद्यः^(६) काळान्तरोपभोग्यत्वात् । स्वर्गः फलं भूयते चोद्दि-
तया^(७) च क्रियया नानर्थिकया ग्रह्यं भवितुम् न चायं तापादिका-

(१) प्रतिपद्यते—पा० ४ पु० । (२) सामान्यं च प्रतिपद्यमानेन—पा० ४ पु० ।

(३) भेदं वा—पा० ४ पु० । (४) भवत इति—पा० ४ पु० ।

(५) स्वस्मिन्ने न्यायस्वस्मिन्ने नास्ति । (६) न सद्यः फलम्—पा० ४ पु० ।

(७) वेदितरया—पा० ४ पु० ।

मोऽग्निहोत्रं जुहोति तेनावगम्यते तां हवनादिक्रियामपेक्षमाषा-
दात्ममनःसम्बन्धात् विशद्वेनाभिसन्धिना अतुष्टहीतादात्मनि धर्मं
उत्पद्यते इति । स च काशान्तरे ऽप्रतिबद्धमानशक्तिः देशाद्यतु-
ष्टहीतः फलं ददाति तच्च पतिते तस्मिन् देहे भवति देशान्तरा-
पक्षस्यातो न सद्य इति ॥

काशान्तरेणानिष्यत्तिर्हेतुविनाशात्^(१) ॥ ४६ ॥

काशान्तरेणानिष्यत्तिर्हेतुविनाशात् । व्यावृत्ते हवने व्यावृत्ते च
पूर्वशरीरे देशान्तरे फलं श्रूयते तच्च विनष्टात् कारणाद् युक्तमिति ॥

प्राङ्निष्यत्तेर्दृक्षफलवत् तत् स्यात्^(२) ॥ ४७ ॥

प्राङ्निष्यत्तेर्दृक्षफलवत् तत् स्यात् । न ब्रूमो विनष्टात् कार-
णात् कार्यमुत्पद्यते अपि तु अग्निहोत्रहवनादिदृक्षष्यथा क्रियया
यथोक्तेन विधिना धर्मो जन्यत इत्युक्तम् तस्मात् फलमिति यथा
फलार्थिना दृक्ष्य मूलसेकादिकर्म क्रियते न च मूलसेकात् विन-
ष्टात् फलेन युक्तं भवितुम् अपि तु मूलसेकादिकर्मकृतं भोक्तुः
कर्मापेक्षं पृथिव्यादिधातुमनुष्ठेति स उपपद्येतेषु अन्तरेण
तेजसा पथमानो रसद्रव्यमभिनिर्वर्तयति तद्रसद्रव्यं दृक्षमाफलात्
सद्य उपसर्पति तस्मात् पर्णादिफलं निर्वर्तते । एवं च सति विन-
ष्टात् मूलसेकात् फलनिर्दृष्टिः न च मूलसेकादिवैयर्थ्यमिति ।
तदिदं प्राङ्निष्यत्तेः ॥

(१) निष्यत्तेर्हेतुविनाशात्—पा० ४ ५० ।

(२) दृक्षफलवत् स्यात्—पा० ४ ५० ।

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् । प्राङ्निष्पत्तेरत्यन्तिधर्मकं
नासत् उपादाननियमात् असन्नसमाने^(१) उपादाननियमो न
प्राप्नोति सदपि न भवति विद्यमानस्योत्पत्तिर्याहतेति^(२) अस्ति
सोत्पद्यते चेति व्याहृतम् । न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सदि-
त्यर्थाभ्यनुज्ञा असदिति तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोः
सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । तस्माच्च सदसदपि नाप्युभयविपरीतं
कार्यं युज्यते तस्य स्वरूपानिर्देशादिति । न हि तस्य स्वरूपं ग्रन्थं
निर्देशुमिति । प्रागुत्पत्तेरत्यन्तिधर्मकमसदित्यङ्गा । सत्यमिति
कस्मात् ॥

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥ ^(१)

उत्पादव्ययदर्शनात् । वस्तुनः प्रागनुपसम्भिरूपस्य पश्चादुपस-
म्भिरां सोऽसदुत्पादे सति युज्यते विनाशस्योपसम्भिरूपस्य पुनरनु-
पसम्भिरिति । न चैतत् सर्वमित्यवादिनः^(३) न हि सत्यञ्च उत्पादो
न च विनाश इति उत्पादविनाशौ च प्रत्यासत्तयाण्येन लोको द्वेषः ।
अथ लोकोऽयं प्रवर्तमानः किमर्थं प्रवर्तते ननु सार्धं प्रवर्तते
इदमास्यामि इदं हास्यामीति सत्यमेवं प्रवर्तते न पुनः संस्कार्य-

(१) असत्त्वेन समानेन—पा० ४ पु० ।

(२) विद्यमानस्योत्पादो व्याचक्षते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रागुत्पत्तेरत्यन्तिधर्मकमसदित्यङ्गा उत्पादव्ययदर्शनादित्येकमेव स्वरूपमिति
केचित् ।

(४) सन्नवति—इत्यधिकम् ४ पु० ।

वादिनः किञ्चिद्देशमुपादेयं वा विद्यते प्रतिज्ञादीनां चावयवा-
नामुपादानं व्यर्थम् उत्पादव्ययप्रत्याख्यानात् न किञ्चित् जायते न
किञ्चित् विनश्यतीति अवयवानामुपादानं व्यर्थं^(१) यदि यत्कार्य-
प्रतिपत्त्यर्थं प्रतिपत्तेर्विद्यमानत्वाद् व्यर्थमुपादानम् न हि यद्यस्य
लोके भवति स तदुपादानमुपादत्ते इति । अथाज्ञानतिरोभावार्थ-
मुपादानमिति एतदपि तादृगेव । न हि अनुपपत्तात्विशेषस्याज्ञान-
निवृत्तिर्युक्तेति । अथाभिव्यक्त्यर्थमुपादानमिति केचमभिव्यक्तिर्नाम
या उपादानेन क्रियते यदि कार्यं व्याहृतम् । अथ कार्यधर्मः
तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः । अथोपपत्तिः कार्यविषयाभिव्यक्तिः सा
क्रियते इति न मुच्यसे व्याघातात्^(२) । अथ कारणात्मनावहितस्य
कार्यात्मनाऽवज्ञानमभिव्यक्तिः एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः कार्यात्मना-
वज्ञानसमप्लवतीति । अथ कारणस्य संज्ञानविशेषोऽभिव्यक्तिः
संज्ञानविशेषोऽभूत्वा भवतीति व्याघातः । अथास्ति व्यर्थमुपादानम्
अथ कारणस्य साक्षरपुष्टिरभिव्यक्तिः । न अपूर्वाभागमाभावे
साक्षरपुष्टिग्रहार्थं पश्चाम इति व्यर्थमुपादानम् साक्षरपुष्टि-
पूर्वमभूत्वा पश्चाद् भवतीति व्याघातात् न मुच्यसे^(३) । एवं चेन्न चेन
कल्पेनाभिव्यक्तिरभिधीयते तेन तेन यत्कार्यं बाधते इति । यत्पु-
नरेतत् नासदुपादानमिद्यमादिति ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् । नाथं यत्सादुपादानमिद्यमोऽपि तु याम-

(१) उत्पादव्ययवादिनः—पा० ४ पु० । (२) न मुच्यसे उपपत्तात्—पा० ४ पु० ।

(३) व्याघातः—पा० ४ पु० ।

ध्यात् इदमनेन ग्रहं निर्वर्तयितुं^(१) नेदमनेनेत्येवं बुद्धिचिह्नं काशं
 कृत्वा यद् यच्छोत्पत्तये समर्थं तत् तच्छोपादीयते न सर्वं सर्वस्य
 न सर्वस्मात् सर्वमुत्पद्यमानं दृष्टमिति । अथोत्पत्तिनियमेन कार्य-
 नियमेन कार्यकारणनियमं प्रतिपद्यते तेनापि कार्यकारणग्रन्थो-
 रयो वाच्यः^(२) किमुक्तं भवति कारणमिति किमुक्तं च भवति कार्य-
 मिति । ननु करोतीति कारणं क्रियत इति कार्यम् । यद्यभिव्यक्तिः
 पूर्ववत् प्रसङ्गः अथ विद्यमानेष्वपि करोत्यर्थो दृष्ट इति मन्यसे
 यथा केशान् कुरु दृष्टं कुर्विति न तद्विद्यमानानां हि वचनाविशेषः
 केशानामविद्यमानः क्रियते पश्चात् दृष्टस्य मत्सापगमोऽविद्यमान
 इति न विद्यमानं कारणाद्यं जालपि पश्चाम इति तस्मादसदेतत् ।
 यदि अस्तु क्रियत इति खरस्य विषाणं किं न क्रियत इति । कं
 एवमाह न क्रियत इति यत् तत् खरस्य विषाणं तत् क्रियत इति ।
 अथ खरः कस्मात् विषाणस्य कारणं न भवतीति एतत् न जानीमः
 कस्मात् न भवतीति न पुनः खरेण विषाणं क्रियमाणं दृष्टमित्य-
 तोऽवधीयते । एतेन ग्रन्थविषाणं व्याख्यातम् । न तदसत्त्वात् न
 क्रियते किं तु कारणाभावादिति । न चासत्त्वमुत्पत्तौ हेतुः अपि
 तु सतोऽनुत्पत्तेरसदुत्पद्यत इति असत्त्वात् खरविषाणं नोत्पद्यत
 इति त्रुवाणः स्वसिद्धाक्तं बाधते न हि भवत्यस्य खरविषाणं नास्ति
 सत्त्वे चासत्त्वे च समाने यस्य कारणमस्ति तदुत्पद्यत इति सत्कार्य-
 वादिनस्यैवं सर्वलोकथवहार उच्यते इत्युक्तम् नापूर्वं जायते न

(१) निर्वर्तयितुं ग्रहं—पा० ४ पु० ।

(२) वक्तव्यः—पा० ४ पु० ।

पूर्वं विनश्यतीति । अथाद्यत्कार्यं^(१) किं प्रमाणम् न सत्त्वे न चासत्त्वे
 ऽनुमानमस्ति धर्मिण्यविप्रतिपत्तेः क तर्हि विवादः यदुभयपक्षस-
 म्यतिपक्षं तस्य धर्मेषु तदुभयपक्षसम्यतिपक्षाः तन्मवस्थान् प्रति पक्षा
 विभव्यन्ते । एके तावद् भ्रुवते तन्तुमात्रं पट इति । अपरे तु तन्मवः
 संस्थानविशेषेषावस्थिता इति । अपरे तु तन्मव एव कार्यात्मना ऽव-
 तिष्ठन्ते इति । अपरेषां धर्माधर्मा^(२)विर्भावतिरोभावाविति । अपरे
 तु शक्तिविशिष्टास्तन्मवः पट^(३) इत्याहुः । तदेवं विभक्तेषु पक्षेषु तन्तु-
 मात्रेषु तद्भ्रुवतिरेकः साधयितव्यः स चोपपादित^(४) इति । चे ऽपि
 संस्थानविशेषेषावस्थितान् तन्तुन् पट इति वर्षयन्ति तान् प्रति साधनं
 प्रागुपसम्भिकासात् संस्थानविशेषशून्याः तन्मवः तत्कारणत्वात् तुर्धा-
 दिवदिति । एतेन कार्यात्मनाऽवतिष्ठन्त इति व्याख्यातम् । तथा
 धर्मान्तराविर्भावतिरोभावाविति अत एव शक्तिविशेषावस्थितास्तन्मव
 इति भ्रुवाणः किञ्चिदपि न बाधत इति तान् प्रति न साधनमुच्यत
 इति । य एवार्थं बुद्धिबुद्धिः तदसदिति स एवार्थः शक्तिविशेषाव-
 स्थितास्तन्मव इति सर्वेषु चैव पक्षेषु नापूर्वोत्पादमन्तरेण पटबुद्धिः
 सम्भवतीति व्याघातोऽनिवार्थः । विद्यमानाभिव्यक्त्यर्थास्तन्मवः तदर्थिना
 नियमेनोपादानात् अविषादिवत् विद्यमानस्याभिव्यक्तिरसतीति
 अभिव्यक्तिवत् कार्येपि प्रसङ्गः सर्वं चोक्तोत्तरमेतत् । यत् पुनरेत-

(१) अथाद्यत्कार्यं—पा० ४ पु० । (२) धर्मान्तराविर्भाव—पा० ४ पु० ।

(३) शक्तिविशिष्टान् तन्तुन् पट—पा० ४ पु० ।

(४) उपपादित इति द्वितीयाध्याये । प्रागुपसम्भिकासादिति कारणत्वापारान्
 प्राप्तिवत् इति तात्पर्येणैकार्यां वाच्यत्वनिमित्ताः ।

दुपादानमिथमादिति उपादानं कारणम् न च सति कारणार्थं पञ्चाम इति पूर्ववत् प्रसङ्गः यदपि खनिचादिवदिति न च खनिचाद्युद्कार्यसुपादौयते अपि तु आवरणविगमार्थम् आवरणविगमस्य विभागः स चाभूत्वा भवतीति अचिद्धो दृष्टान्तः । अथ विभागं न प्रतिपद्येत सोऽप्यप्रतिपन्नविभागो विभागप्रत्ययोत्पत्तिकारणं पर्यनुयोष्यः । अथाप्राप्तिमात्रात् विभागप्रत्ययं प्रतिपद्यते साध्यप्राप्तिः किं प्राप्तेरभावः उत प्राप्तेरन्येति किञ्चातः यदि प्राप्तेरभावोऽप्राप्तिः सा ऽप्राप्तिः कुतो भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्राप्तिविरोधनिमित्तं तद्विभाग इति नाभावो विभागस्य यद्यत्र प्रतिपिद्यते तदन्यत्र भवतीत्युक्तम् । अप्राप्तिस्य द्वयो असंश्लेषः संश्लिष्टानां विगमस्य । तत्र यः संश्लिष्टानां विगमः स विभाग इति तं च खनिचादीनि कुर्वन्ति । अथ प्राप्तेरन्याऽप्राप्तिः सापि द्वयो तत्रापि पूर्ववत् प्रसङ्गः । अथ भिन्नदेशोत्पत्तिं विभागं प्रतिपद्येत भिन्नदेशे इमे उत्पन्ने इति विशेषणोपादानाच्च भिन्नदेशोत्पत्तिर्विभाग इति । उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशतया भिन्नमिति विभागात् विभक्तमिति तान्येतानि भेदप्रत्ययनिमित्तानि^(१) प्रत्ययभेदानुमेयानि न हीमे पर्यायग्रन्था भिन्नश्रुत्यस्य विभक्तं चेति । भिन्नदेशोत्पत्तेश्च प्रतिपिद्धत्वाच्च भिन्नदेशोत्पत्तिर्विभाग इति । अथिकत्वाद् विभागस्य विभागप्रत्ययोत्पत्तिर्न^(२) युक्तेति चेत् न सामान्याभिधत्तिसंबन्धो-विनाशाभ्यामेव प्रत्ययोत्पत्तिकास्त्रानुभवात् । पूर्वं तावत् स्कारणा-

(१) प्रत्ययभेदनिमित्तानि—पा० ४ पु० ।

(२) विभाजप्रत्ययस्योत्पत्तिर्न—पा० ४ पु० ।

दुत्पन्नो विभागः सामान्यं व्यगन्ति सामान्याभिव्यक्त्युत्तरकाशं विभाग-
प्रत्ययं करोति संयोगं च विनाशयति संयोगविनाशोत्तरकाशं संयो-
गाद्भ्यात्मकात्^(१) विगच्छतीति । तदेवमनेकषण्णारुभवादुत्पन्नमाचो
विभागो भ्रंशत इत्यसिद्धम् । तदेवं व्यवहितमेतदसदुत्पद्यत इति ॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः । यच्च मूलशेकादि
कर्म यच्च पर्षादिफलं तदुभयं वृक्षाश्रयम् कर्म लिख कर्मफलं चान्य-
चेति आश्रयव्यतिरेकात् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः ॥

प्रोतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रोतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति । आश्रयव्यतिरेकोऽसिद्ध इति
सूचार्थः । यथैव कर्म तथैव कर्मफलमिति ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥

५३ ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादि^(१)फलनिर्देशात् । पुत्रादि
फलत्वेन निर्दिश्यते न पुत्राद्यात्मनि वर्तत इति ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः । पुत्रादिसम्बन्धात्
फलं प्रीतिर्भवति तत्कारणत्वात् पुत्रादि फलशब्देनाभिधीयते

(१) संयोगात्सामान्यात्—पा० ४ उ० ।

(२) यथादिच—पा० ४ उ० ।

स्योक्तसाधनाः प्राणाः अक्षं वै प्राणा^(१) इति । उपचारस्य प्राणा-
भावात् लोकप्रयुक्तवाक्यानुविधानेन क्रियत इति ।

कलानन्तरं दुःखसुदृष्टं सचितं च^(२) बाधनाकल्पं^(३) दुःखमिति ।
तत् किं सर्वलोकस्य सुखस्य^(४) प्रत्याख्यानम् आशोस्त्रिदशः कल्प
इति । अन्य इत्याह कथं न वै सर्वलोकसाधिकं सुखं ग्रह्यं प्रत्या-
ख्यातुम् । अथन्तु जन्ममरणप्रबन्धानुभवनिमित्तात् दुःखानिर्विषयस्य
दुःखभावोपदेशः कथं नामाद्यं सर्वं दुःखमिति भावयेत् भावयंश्च
विरम्येत विरक्तो मुच्येत इति । कथं पुनरयं सर्वं दुःखमिति
भावयति सर्वं सत्त्विकाद्याः सर्वः पुनर्भवः सर्वसुत्पत्तिस्त्राणं
दुःखसाधयत्तु दुःखमित्युक्तमृषिभिः दुःखभावनसुपदिश्यते तत्र
साधेतुत्तरपादीयते ॥

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिरिति । तत्र जायत
इति जन्म शरीरेन्द्रियबुद्ध्यो अपदिश्यन्ते शरीरादीनां प्रादुर्भावे
उत्पत्तिः जन्मन उत्पत्तिः जन्मोत्पत्तिः विविधा च बाधना हीना
मध्यमोक्ताष्टा चेति । श्रेयं भाष्ये । अनेनाभिप्रायेण दुःखोपदेशो न
सुखं प्रत्याख्यातम् ॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिव्यप्तेः^(५) ॥ ५६ ॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिव्यप्तेः । यस्माद्बाधनान्तराले सुखसुत्पत्त्य-
मानं प्रत्यक्षदृष्टमिति । इतश्च ॥

(१) प्राणिनः प्राणा—पा० ४ पु० ।

(२) सत्त्वं च—पा० ४ पु० ।

(३) सचितं—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वलोकसाधिकस्य—पा० ४ पु० ।

(५) निवृत्ते—पा० ४ पु० ।

बाधनानिर्दृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

बाधनानिर्दृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः । सुखस्य दुःखो-
द्देशेनेति प्रकरणात् यस्मादर्थं वेदयन् इदं मे सुखसाधनमिदं मे
दुःखसाधनमिति सुखसाधनमाप्तुं दुःखसाधनं हातुं प्रयतते सुख-
साधनानां प्राप्तये चास्य अतमानस्थानेकविधास्वापोऽनुपपन्नवते तत-
स्वापानुभवात् सर्वं दुःखमित्युच्यते न सुखसाविर्भावादिति^(१) ।
अथमेव चार्थो मुनिना श्लोकेन वर्णितः ॥

कामं कामयमानस्य यदा कामः सम्बुध्यति ।

अथैनमपरः कामः चिप्रमेव प्रबाधते^(२) ॥ इत्येवमादि ।

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । अस्य सुखार्थं अतमानस्य दुःख-
विकल्पो भवति तं सुखाङ्गभावात् सुखमित्यभिमन्यमानः पुनस्तदु-
पादत्ते पुनः पुनर्निवर्तत इति न संसारमतिवर्तते^(३) तस्याः सुखस-
ञ्ज्ञायाः प्रतिपद्य उपदेशोऽयं क्रियत इति सर्वं दुःखमिति । अथेवं
कस्माद् दुःखं जन्मेति नोच्यते सोऽयमेवं वक्तव्ये यदाह दुःखमेवेति
तेन सुखाभावं ज्ञापयति यदपि तदन्तराद्ये सुखसुपजायते तदपि

(१) सुखसाभावादिति—प्रा० ४ पु० ।

(२) कामं काम्यं कामयमानस्य यदा कामः सम्बुध्यति सम्पन्नो भवति अज्ञानम-
रमेन उपरमपरः कामः इत्या चिप्रं बाधते । समेदिप्राज्ञापि कारात्यादि
कामयते । एवं तत्प्राप्तौ प्राजापत्यादीत्यस्य इत्या तदुपायप्रार्थनादिना
दुःखेन बाधत इत्यर्थः । इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिनाः ॥

(३) पुनः पुनर्जायते न संसारमतिवर्तते— प्रा० ४ पु० ।

दुःखमेव दुःखानुषङ्गात् नाभावादिति जन्मविनियहार्थी यो वै
खल्वयमेव शब्दः जन्मनोऽनेन विनियहं शास्ति सर्वं दुःखमिति
भावयन् दुःखसाधनानि नोपादत्ते अनुपाददानो विमुच्यते इति ।

दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः सम्प्रत्याख्यायते ॥

अणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५६ ॥

अणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव इत्यनेन सूत्रेण अणानुबन्धा-
न्नास्त्यपवर्गः । शेषं भाव्ये । अनुबन्धः सदा^(१) करणीयता नायमृणानु-
बन्धात् कदाचित् मुच्यते जन्मप्रवृत्तिं यावत् प्रायणमिति क्लेशानु-
बन्धादपवर्गो नास्ति । क्लेशानुबन्ध एवायं जायते क्लेशानुबन्ध एवायं
म्रियते इति । प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गो नास्ति न कदाचिदयं न कर्म
करोति यत्तावदृणानुबन्धादिति ॥

**प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो^(१) निन्दा-
प्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥**

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेरिति^(१) ।
नायं प्रधानशब्दः प्रत्यादेयदानप्रतिदेयवृणसम्भवात् । यच्च खलु
एकः प्रत्यादेयं^(४) ददाति इतरः प्रतिदेयं गृह्णाति तत्राय-
मृणशब्दः प्रधानं भवति अन्यत्र भाक्त इति तस्माद् गुणशब्देनाय-

(१) सर्वदा—पा० ४ पु० ।

(२) नायमर्थमदो—पा० ४ पु० ।

(३) अचेति—इत्यधिकम् ।

(४) अस्मिन्नेः प्रत्यादेयं—पा० ४ पु० ।

मनुवाद इति । यथाग्निर्माणवक इति तथाग्निशब्दो दहनादिसमर्थः
 तेजोविशेषे वर्तते । स तत्र वर्तमानः तस्यामान्यादतथाभूते माण-
 वके प्रयुज्यते अग्निर्माणवक इति न पुनरग्निशब्दो माणवकसमा-
 नाधिकरणो दहनादिसमर्थं माणवकं प्रतिपादयति अपि तु येषां
 पिङ्गलपाटवत्वादयो धर्माः तत्सम्बन्धिं माणवकं प्रतिपादयति
 तद्धारकस्य प्रयुज्यमानोऽयं शब्दो गुणोपकरणत्वात्^(१) गौणो भवति ।
 तथा च अणशब्दः^(२) प्रयुक्तोपमस्येदं वाक्यम् अणवान् आयत इति
 उपमाच जुप्ता द्रष्टव्या^(३) अणवान् आयत इति । क उपमानार्थः
 अस्मात्पुत्रं अणवान् यथा अस्मात्पुत्रः एवमयं आयमानः कर्मसु
 अस्मात्पुत्रो वर्तत इति । आयमान इति चायं गुणशब्द एव न
 सुखः सम्भवति न हि मातुः कुमारो आयमाने लोहितपाणि-
 पादाख्ये ऽध्ययनादिकर्मोपपत्तिरिति अतो गृह्यते आयमाने इति ।
 किं पुनर्गृह्यते आयमानेन कुमारेण सामान्यक्रियासम्बन्धः अग्नि-
 होषादिहवनक्रियासम्बन्धसामान्यात् गृह्यते आयत इति । यथा
 मातुः कुमारको आयमानः शरीरादिभिः सम्बन्धते एवमग्नि-
 होषहवनादिक्रियासम्बन्धसामान्येन आयत इति । कस्मात् शक्त्या-
 र्थिनः कर्मभिरधिकारात् शक्त्यर्थी च कर्मभिरधिक्रियते मातुः
 कुमारके आयमाने न शक्तिः न चार्थितेति उभयं तु गृह्यते
 आयमाने तस्मात् गृह्यते आयमानोऽभिधीयत इति ।

(१) गुणोपकरणत्वात्—पा० १ पु० । (२) अणशब्दः—पा० १ पु० ।

(३) उपमाच जुप्ता निर्दिष्टा द्रष्टव्या—पा० ४ पु० ।

अर्थिलस्यापरिणामे जरामर्थवादोपपत्तिः यच्चैदं ब्राह्मणमाज-
रसं कर्मभिः सम्बन्धं प्राप्ति तदन्यथा सम्भवतीति अर्थिलस्यापरि-
णामे जरामर्थवादोपपत्तिः । यदार्थिल्यपरिणामः यदार्थिल्यं परिणतं
भवति^(१) तदानेन अग्निहोत्रं सञ्जसनीयम् आयुषस्तुरीयभागं प्रत्र-
व्यायुक्तमाह जरेति यावज्जीवसंयोगे हि जरया हवा इत्यनर्थकं
यस्मात् अयमग्रस्तस्य बाह्याग्नक्तिर्विहितं सत्यर्थिले अन्येन हवनं
प्राप्ति यदा पुनरर्थिल्यं विपरिणतं तदा सन्यासोऽभिधीयत इति ।
कस्मात् पुनरेतदेवमुच्यते सत्यर्थिले ऽग्निहोत्रहवनमिति कर्मविधौ
कामसंयोगश्रुतेः यस्मात् सर्वस्मिन् कर्मणि कामविधिः श्रूयते स्वर्ग-
काम इति यद्योपदिष्टार्थं विदांसोपदेशविषयः यद्योपदिष्टमर्थं
विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न गायत्री मन्त्रेषु प्रवर्तते न
मर्त्सकोऽन्धेषु न सोपदेशविज्ञानं बालके ऽस्ति^(२) तस्मान्न तं प्रत्युप-
देशः न भिद्यते च लौकिकात् लौकिकोऽपि तावदपरीक्षको न
जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीस्त यजस्त ब्रह्मचर्यं चरेति^(३) । कुत
एवमृषिरूपपञ्चानवद्यवादी ब्रूयादिति । अथापि विहितं वा अनुस्येत
कामादार्थः^(४) कस्येतेति विहितानुवचनं न्याय्यम् तत्रानुपपन्न-
प्रमाणकस्यार्थस्याभिधानं कामतः प्रकस्येत यो ह्यर्थः प्रमाणतो
यावदभिधानं न सम्भवति तस्य यदभिधानं तत्र कामतः प्रकल्पनं

(१) यदार्थिल्यपरिणामः यदा अर्थिल्यं विपरिणतं भवति—पा० ४ पु० ।

(२) बालकेऽस्ति—पा० ४ पु० । (३) ब्रह्मचर्यं चरेति—पा० ४ पु० ।

(४) कामार्थलादर्थः—पा० ४ पु० ।

सम्भवति यथा जायमानः कुमारकः कृषवान् भवतीति उपपन्न-
प्रमाणस्याभिधानमनुवचनम् यथा जायमानशब्दो गृह्यते इति ।
कथमवगम्यते गृह्यते इति यज्ञसाधनत्वात् यस्मात् यजमानो
यज्ञान्नं भवति साधने तु प्रयत्नव्यापारो बृहः न फले यथा पाक-
साधनेषु काष्ठादिषु न पाके न क्रीडादिषु साधनेषु । शेषं भाष्ये ।
कथं पुनरिदं गम्यते फलार्थिन एतद्वाच्यं भवतीति ।

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥^(१)

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः । यस्माच्चिदन्ते ऽर्थित्वे समारोपणं
विधीयते ।

पाचययान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६३ ॥

पाचययान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः । यस्माच्चिदन्ते ऽर्थित्वे प्रस-
जितानां पाचययान्तानि कर्माणि न क्रियन्ते यदि चेदं ब्राह्मण्यम-
विशेषेण प्रवर्तते तेन सर्वत्र पाचययान्तानि कर्माणि प्रसज्यन्त
इति । शेषं भाष्ये । यत्पुनरेतत् क्रेशसन्तरेरविच्छेदादिति ।

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्रेशाभाववदपवर्गः ॥ ६४ ॥

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्रेशाभाववदपवर्गः । यथा सुषुप्तस्य स्वप्ना-
दर्शने क्रेशानुबन्धोविच्छिद्यते सुखदुःखसाधनानुबन्धस्य तथा सुक-

(१) इदं सर्वं व्याख्यानोपनिषत्सु न दृश्यते ॥

स्यापीति तच्च योगिनो मुक्तस्य रूपमुदाहरन्तीति यदपि प्रवृत्त्यनु-
बन्धादिति ।

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६५ ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य । विद्यमाना प्रवृत्तिः
क्लेशमन्तरेण प्रतिसन्धानाय न भवतीति धर्माधर्मकारणं न भव-
तीति चावदुक्तं स्यात् प्रतिसन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्च
दृष्ट्याकारितम् । एतच्चोक्तं वीतरागजन्मादर्शनादिति सूत्रे । कर्म-
वैफल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानात् न
ब्रूमो विद्यमाने कर्मणि मुच्यत इति अपि तु कर्माणि अस्ते
जन्मानि विपच्यन्ते ।

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६६ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । नोपपद्यते क्लेशसन्ततेर्विच्छेदः
क्षुतः क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । अनादिरियं क्लेशसन्ततिः
स्वभावतः प्रवृत्ता न चासावुच्छेत्तुं शक्येति । तपैके परिहारं
वर्णयन्ति ।

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् ॥

६७ ॥^(१)

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् । यथा प्रागु-

(१) विद्यमानावपदान्वास्तु प्रागुत्पत्तेः इत्यारभ्य अपुष्कामतामित्यन्वयद्वैतत्वान्तेकमेव
सूत्रमात्मनन्ति ।

त्यत्तरभावोऽनादिरथ च भावेन निवर्त्यते^(१) एवमनादिः क्लेश-
सन्ततिरतत्त्वज्ञस्य तत्त्वज्ञानेन विरोक्ष्यत इति ।

अणुश्यामतानित्यत्ववदा ॥ ६८ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदा यथाणोः श्यामता अनादिस्य अनित्या
च एवं क्लेशसन्ततिरपीति । सतः खलु धर्मा नित्यत्वमनित्यत्वं चेत्
नित्यानित्यत्वे अवधारयङ्गि^(१)रुक्तं तत्त्वभावे भाक्तमिति । का पुन-
रिह भक्तिः नित्यमकारणम् अकारणस्य प्रागभावः अनित्यं भूत्वा
न भवति न च प्रागभावाभावे सति^(२) भवत्येतत् सामान्यम् यत्पुन-
रेतदनादिरणुश्यामतेति हेतुभावादयुक्तम् अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यं
नाच हेतुगति अयं तु समाधिः ।

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६९ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् । कर्मनिमित्तत्वादित-
रेतरनिमित्तत्वाच्चेति चार्थः । अनुभूतविषयप्रार्थनासङ्कल्प इत्युक्तम् ।
मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीय^(४)कोपनीयमोहनीयेभ्यो रागादयः प्रादु-
र्भवन्ति । कर्म च निकायनिर्वर्तकं सङ्कल्पापेक्षं रागादीन् जनयति ।
दृष्टो हि कश्चित् सत्त्वनिकायो रागवज्जलो यथा पारावतादिः ।
कश्चित् क्रोधवज्जलो यथा सर्पादिः । कश्चित् मोहवज्जलो यथा-
जगरादिः । यदि कर्म रागादीन् निर्वर्तयेत सर्वदा रागादि-

(१) निवर्त्यते—पा० ४ पु० । (२) नित्यानित्यत्वावधारयङ्गि—पा० ४ पु० ।

(३) प्रागभावे सति—पा० ४ पु० ।

(४) रञ्जनीय—पा० ४ पु० ।

भिर्भवेदित्यनिर्मात्रप्रसङ्गः न कारणवैकल्यात्^(१) सकृत्स्याद्यपेक्षं कर्म-
 रागादिकारणम् न निरपेक्षमिति । सुखादीनामपि तर्हि कर्म-
 कारणकत्वं न प्राप्तम् न निरपेक्षत्वात् कर्मसुखादिषु कर्तव्येषु
 सकृत्स्यान्नापेक्षते ऽपि तु स्वकारणसन्निधानापेक्षं सुखादि करोति ।
 यथोत्प्रेषणादिकर्म मोदनाद्यपेक्षं संस्कारं करोति अनपेक्षं तु
 संयोगविभागविति । परस्परनिमित्तत्वं च रागादीनां दृष्टम् रक्तो
 मुञ्चति रक्तः कुप्यति कुपितो मुञ्चति रञ्जते च मूढः कुप्यति
 रञ्जते चेति । यदपौदमुच्यते अनादिः क्लेशसन्ततिरिति तन्न अवि-
 शेषात् यथानादिः क्लेशसन्ततिरेवमाध्यात्मिका भावाः सर्वेऽनादिना
 प्रवन्धेन प्रवर्तन्ते न जातु अनुत्पन्नपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते न चैवं
 किञ्चिदनुत्पत्तिधर्मकं^(२) प्रतिज्ञायते अनुत्पन्नपूर्वं तु तत्त्वज्ञानं
 केवलमुत्पद्यते मान्यः कश्चिदाध्यात्मिको भाव इति ॥

इति—श्रौद्धोतकरे न्यायवार्तिके चतुर्थस्याध्याय-
 स्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) वैकल्यात्—पा० ४ पु० ।

(२) धर्मकं—पा० ४ पु० ।

चतुर्थे ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

तदिदं तत्त्वज्ञानसुत्पद्यमानं किं विषयमात्रे भवति आहोस्त्रिदि-
षयविशेषे इति । विषयमात्रे तावद्ग्रह्यं तत्त्वज्ञानेन भवितुम् कुतः
विषयाणामानन्धात् विषयविशेषे ऽपि तत्त्वज्ञानविषयत्वेन योऽवतिष्ठते
स विभज्य वचनीयः । तत्र विषयान्तराणामात्मादिप्रमेयव्यतिरेकिणां
निराकरणं प्रमेयविशेषविषयत्वात् सूत्रस्य यत्तदात्मादिसूत्रं न तेन
प्रमेयमात्रमभिधीयते प्रमेयमात्राभिधाने हि आत्मादिपक्षं व्यर्थम्
अपि तु प्रमेयविशेषः यस्तत्त्वज्ञानविषयत्वेन व्यवतिष्ठमानः संसार-
विच्छेदहेतुर्भवति यत्र मोहविषयत्वात् संसारं प्रतनोति स तत्त्वतो
ज्ञेय इति । तस्मिन् अयं प्रश्नः किं खलु यावन्तो विषयाः तावत्सु
तत्त्वज्ञानं प्रत्येकसुत्पद्यते अथ कश्चिदुत्पद्यते इति । न तावत् प्रत्ये-
कम् आत्मादेरानन्धात् किमिदमानन्दम् इत्यन्ताप्रत्ययाविषयत्वम् ।
अथ कश्चिदुत्पद्यते यत्र नोत्पद्यते^(१) तत्त्वज्ञानं तत्रानिवृत्तो मोहः
यत्र मोहस्तत्र रागदेषाविति रागदेषमोहास्य बन्धनमित्यनिर्मास्य-
प्रसङ्गः । अथ मन्यसे ऽन्यविषयं तत्त्वज्ञानमन्यविषयं मोहं निवर्तयति
एवं च सत्यपवर्गः प्राप्तिमात्रे प्राप्नोति^(२) न हि कश्चित् प्राणी

(१) नोत्पद्यते—पा० ४ पु० ।

(२) भवति—पा० ४ पु० ।

कस्यचिदर्थस्य तत्त्वं न वेत्ति न मोहार्थापरिज्ञानात् न तत्त्वज्ञानस्या-
मुत्पत्तिमात्रं मोहोऽपि तु मिथ्याज्ञानं मोहः तच्च मिथ्याज्ञानं यस्मिन्
विषये प्रवर्तमानं संसारबीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति । किं
पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्मप्रत्यय^(१) इति । शेषं भाष्ये ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानाद्दृक्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानाद्दृक्कारनिवृत्तिः । शरीरादिदुःखानां
प्रमेयं दोषनिमित्तम् तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य तद्विषयं तत्त्वज्ञान-
मुत्पन्नं तद्विषयमदृक्कारं निवर्तयति समाने विषये तयोर्विरोधात् ।
सर्वं चैतदुक्तं द्वितीयसूत्रे इति ।

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः ॥ २ ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः । कामा विषया
इन्द्रियार्था रूपादय उच्यन्ते । तच्च ते विषया मिथ्यासंकल्पमाना
रागादीन् जनयन्ति कः पुनरेषां तु मिथ्यासंकल्पः असाधारण-
प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन व्यवसायो ममैवैत इति । तानसाधारणतया
प्रतिषेधित^(१) नैते मम देवचौराग्निदायादसाधारणा इति । एव-
मेतस्य प्रतिषेधाणस्य^(२) यो व्यवसायस्तद्विषयो मोहः स निवर्तत
इति । तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादीन् प्रसञ्जयति । किं पुनः
प्रसंख्यानं शरीरादिषु नैते आत्मान इति व्यतिरेकदर्शनं प्रसंख्यानम् ।

(१) आत्मपद—पा० ४ पु० ।

(२) प्रसञ्जयति—पा० ४ पु० ।

(३) प्रसञ्जयति—पा० ४ पु० ।

सोऽयमध्यात्मं बहिष्य विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते । एतच्च तं प्राहुः जीवन्नेव विद्वान् संदर्षायासाभ्यां मुच्यत इति । अतः परं काचित्सञ्ज्ञा भावयितव्या काचिद्धेया इत्युपदिश्यते । नार्थनिराकरणं नार्थोपादानं किं तु यथाव्यवस्थित^(१) एव विषये किञ्चिद्भावनीयं किञ्चित् निराकरणौघमिति ।

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तन्निमित्तं तु अवयव्यभिमानः । तेषां दोषाणां निमित्त-
मवयव्यभिमानः । तत्रावयवीति सञ्ज्ञा भावनीया स्त्रीसञ्ज्ञा हेया
सपरिष्कारा^(२) पुरुषस्य परिष्कारो बन्धनं स्त्रियाः पुरुषसञ्ज्ञा
सपरिष्कारेति । तत्रापि च हे सञ्ज्ञे निमित्तसञ्ज्ञा अर्थव्यञ्जनसञ्ज्ञा
च । निमित्तसञ्ज्ञा दन्तौष्ठमिति दन्तादिषु दन्तत्वादिनिबन्धना
सञ्ज्ञा । अर्थव्यञ्जनसञ्ज्ञा च इत्थं दन्ता इत्यमोष्ठाविति इत्यमित्य-
धारोपेक्ष उच्यमाना^(३) सञ्ज्ञा मोक्षः च च रागादिकारणमिति
हेयः न पुनरवयवी निराकार्यः^(४) प्रमाणतस्तथाभावादिति ॥

अपेदानौमर्थं निराकरिष्यता अवयविव्युपपाद्यते ।

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संग्रहः ॥ ४ ॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संग्रहः । सदसतोरुपसम्भ्रात् द्विविधा
विद्या सदसतोरनुपसम्भ्रात् अविद्या द्विविधैव । एवं चावयवी यद्युप-

(१) अनिश्चित—पा० ४ पु० ।

(२) अनुपरिष्कारा—पा० ४ पु० ।

(३) भावयमाना—पा० ४ पु० ।

(४) निराकर्तव्यः—पा० ४ पु० ।

सम्भ्यते अथ मोपसम्भ्यते न कथञ्चन संग्रयात् मुच्यते इति । तत्र तावदुक्तं न विद्याविद्याद्वैविध्यं संग्रयस्य कारणम् उपसङ्ख्यनुप-
सङ्ख्योः पूर्वपदविशेषणत्वात् ।

तदसंग्रयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तदसंग्रयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् । तस्मिन्नवयविनि संग्रयो न युक्तः पूर्वोक्तानां हेतूनामप्रतिषेधात् तत्र ये ऽवयविनोऽर्थान्तरभावे हेतव उद्दिष्टास्ते न ग्रन्था प्रतिषेद्धमिति ।

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संग्रयः^(१) ॥ ६ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संग्रयानुपपत्तिः । नास्त्ववयवौति तद्वि-
भजते ।

हृत्क्षेत्रदेशावृत्तित्वाद्द्वयवानामवयव्यभावः^(२) ॥ ७ ॥

हृत्क्षेत्रदेशावृत्तित्वाद्द्वयवानामवयव्यभावः । अवयवा अव-
यविनि वर्तेरन् अवयवौ वा अवयवेषु । अवयवा अवयविनि वर्त-
मानाः हृत्क्षेत्रेन वर्तन्ते एकदेशेन वा । तत्र तावद्द्वयवा अवयविनि
हृत्क्षेत्रेन वर्तन्ते अवयवावयविनोः परिमाणभेदात् । अल्प^(३)परि-
माणोऽवयवो महापरिमाणस्त्वावयवौति अल्प^(४)परिमाणेन महा-

(१) संग्रयानुपपत्तिरिति—पा० ४ पु० । विद्यनायकमतोऽपि ।

(२) न्यायसूचीनिबन्धे ऽपि सूत्रनिर्दिष्टं दृश्यते । किं तु विद्यनायकानवधत्तम् ।

(३) अल्प—पा० ४ पु० ।

(४) अल्प—पा० ४ पु० ।

परिमाणस्याव्याप्तिः एकद्रव्यस्यावयवः प्राप्नोति एकावयवे वृत्तित्वात् ।
न चैकद्रव्यं द्रव्यमविनश्यदाधारमस्ति नाप्यवयव्येकदेशेन वर्तते न
अस्थान्ये ऽवयवा एकदेशभूताः सन्ति तस्मिन्नपि चैकदेशेन धर्त-
मानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते इत्युच्येन वेति पूर्ववत् प्रसङ्गः ।
अथावयवेषु अवयवौ वर्तते

तेषु चावयवव्यव्यभावः^(१) ॥ ८ ॥

तेषु चावयवव्यव्यभावः । न तावत् प्रत्यवयवं वृत्तित्वात् वर्तते
तयोः परिमाणभेदात् अवयविनस्य एकद्रव्यताप्रसङ्गात् । एकावयव-
वृत्तित्वादेकद्रव्योऽवयवौ प्राप्नोति एकद्रव्यस्यावयवौ एकेन द्रव्येणा-
रभ्यत इति सततोत्पत्तिप्रसङ्गः । किञ्च एकद्रव्यत्वात्^(२) द्वाणुक^(३)-
मेकस्मिन् परमाणौ वर्तते इति कारणविभागविनाशाभावात्
नित्यं प्राप्नोति उत्पत्तिमस्य नित्यं चेति न दृष्टान्तोऽस्ति । अथाप्यव-
यवौ एकदेशेन वर्तते तथापि अवयविन आरम्भकावयव्यतिरिक्ता-
वयवाः प्राप्नुवन्ति ये ऽवयवेषु वर्तन्त इति ।

पृथक् चावयवयोऽवयव्यवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवयोऽवयव्यवृत्तेः । नाप्यवयव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तते
अप्यवयव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमान उपसंभेत
नित्यस्य स्यादनाधारं द्रव्यं नित्यमिति ।

(१) विश्वनाथेनापहतम् ।

(२) एकद्रव्यवृत्तित्वात्—पा० ४ पु० ।

(३) एकद्रव्ये सदृशानुक्तं—पा० ४ पु० ।

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

न चावयव्यवयवाः । न चावयवानां धर्ममाचमवयवी कस्मात् धर्मस्यावयविनो धर्मिभिरवयवैः पूर्ववत् सन्दन्धोऽनुपपन्नः न चाप धर्मिभ्योऽवयवेभ्योऽवयवो धर्मः पृथगुपलभ्यते नित्यत्वप्रसङ्गादिति च समानम् । अवयवी चेकदेशेन अवयवे वर्तत इति अवयवसमूह-माचमवयवी प्राप्नोति । एकस्मिंश्चावयवे एकदेशेन वर्तमानोऽवयवी एकावयवोपलम्भात् एकदेशेनोपलम्भौ तत्स्थानोऽवयवी गृह्येत न त्वेकतन्तुदर्शने पटोपलम्भिर्भवति तदेवं मुक्तसंग्रहोऽभिधीयते नास्त्ववयवीति । यत्तावदवयवा अवयविनि वर्तन्त इति तन्न अनभ्युपगमात् न कारणं कार्यं वर्तते ऽपि तु कारणे कार्यमिति^(१) । यत्पुनरेतदवयव्यवयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वा वर्तत इति तन्न ।

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥

११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः । कृत्स्न-मिति च एकदेश इति च भेदविषयावेतौ शब्दौ न चैतावेक-स्मिन्नुपपन्नौ अनेकस्याशेषता कृत्स्नशब्दस्यार्थः अशेषस्य कस्यचिदभि-धानमेकदेशशब्दस्य न चैतदिहोपपद्यते इति । तस्मान्चावयविनि कृत्स्नशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति ।

(१) किं तु कार्यं कारण इति—पा० ४ पु० ।

अवयवान्तराभावे ऽप्यष्टमेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावे ऽप्यष्टमेरहेतुः । अवयवान्तराभावादिति ।
 यद्यवयवव्यतिरिक्तमवयवान्तरं प्रतिपद्येथाः तथाप्यवयवोऽवयवे
 वर्तते नावयवौत्यहेतुः अवयवान्तराभावात् नैकदेशेन वर्तत इति
 एवं^(१) चानेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो नानुयोक्तव्यः उभयेन
 व्याघातादित्युक्तम् । यद्यवयवौ नैकदेशेन वर्तते न ह्यत्सु वर्तते
 अथ कथं वर्तत इति वृत्तिरवयवेषु आश्रयाश्रयिभावः^(२) सम-
 वायास्त्रः समन्त्रः स कथं भवतीति यद्य यतोऽन्यथात्मसाभानुप-
 पत्तिः तत् तथैव वर्तत इति न खलु कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र
 कार्यद्रव्यमात्मानं लभत इति । विपर्ययस्तु कारणद्रव्येषु न कार-
 षानि कार्यद्रव्येषु आत्मानं लभन्त इति । कथं नित्ये आश्रयाश्रयि-
 भावः^(३) अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम् नित्येषु यथाऽनित्या नित्यतोप-
 लब्धन्ते तत्र वर्तन्ते तथा नित्यान्यपि यत्रोपलब्धन्ते तत्र वर्तन्त
 इति एतत् समानमनित्यानां नित्यैः । रूपान्तरानिर्देशादिति चेत्
 अथ भन्त्ये यदि व्यतिरिक्तोऽवयवो भवति तस्यावयवरूपादिव्यति-
 रेकेषावयवविनो रूपान्तरं निर्देष्टव्यम् यथाऽचिचास्तन्त्रवः पट-
 माच^(४)मारभन्त इति न उपलब्धमान^(५)रूपाद्याधारत्वात् यदवयवविनो
 रूपमुपलब्धते तदस्य रूपं यथावयवस्य कार्यकारणभावाच्च^(६)

(१) कथं च—पा० ४ पु० ।

(२) आश्रयाश्रयिभावः—पा० ४ पु० ।

(३) नित्येषु कथमाश्रयाश्रयिभावः—पा० ४ पु० ।

(४) पटश्चिच—पा० ४ पु० ।

(५) नोपलब्धमान—पा० ४ पु० ।

(६) कार्यकारणभावानुपपत्तमाच—पा० ४ पु० ।

विद्वद्भ्यः अवयविनो रूपं निर्दिश्यतामिति ब्रुवाणेन अवयवावय-
विनौ तावद्भ्युपगतौ तद्भ्युपगमाच्च विद्वद्भ्यः एतावानेवायं विवाद-
इत्यभ्युपेतहानिः । उपेत्य चिचविवादं ब्रूमः पटस्य चिचं रूपमिति ।
अनेकालप्रसङ्ग इति चेत् अथ मन्यसे चिचं रूपमवयविनोऽभ्युप-
गच्छता अनेकरूपोऽवयव्युपगतो भवति न चैकं ब्रूयमनेकरूपम्
नाप्यनेकस्मिन् एकमिति^(१) । न चिचशब्दस्थानेकैकविषयत्वात्^(२)
चिचशब्देनात्मैकं चाभिधीयते अनेकं च चिचं रूपं चिचाणि रूपा-
णीति न एकस्मिन् दृष्टत्वात् । न हि एकस्मिन् चिचं दृष्टमिति
नाभ्युपेतहानेः । एकं चिचमित्यनभ्युपगतानेकचिचमिति हेयम्
एकचिचसमुच्चयो ह्यनेकचिचमिति अथानेकमचिचं चिचमित्यु-
च्यते एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः अचिचं चिचमिति यथाऽशुक्लं
शुक्लमिति । अथाचिचाणि तन्मरूपाणि संसृत्य पटे चिचं रूपमु-
त्पादयन्तीति^(३) पञ्च आश्रयते एवं चैतस्मिन् किञ्चिद् बाध्यते
पटान्तरे प्रसङ्गश्चिचप्रत्ययस्य यस्य पटस्य एकं चिचं पार्श्वं द्वितीय-
मविचिचं तेन यथैकस्मिन् पार्श्वं तं पटं पश्यतश्चिचबुद्धिर्भवति^(४)
एवं पटान्तरे ऽपि चिचपटबुद्ध्या भवितव्यम् भवतैवेदमुक्तम् यस्य
पटस्यैकं पार्श्वं चिचं स तु पटो न चिचः पार्श्वस्यापटत्वात् । चिच-
प्रत्ययस्तत्र कस्मात्तेति चेत् चिचाचिचाभ्यां पार्श्वार्श्वं पट आरभ्य-
माणश्चिचः पट इति यथा पटान्तरे^(५) चिचप्रत्यय एवं चिच-

(१) नाप्येकस्मिन्ननेकम्—पा० ४ पु० । (२) शब्दस्यैकानेकविषय—पा० ४ पु० ।

(३) चिचरूपमारभते—पा० ४ पु० । (४) चिचपटबुद्धिर्भवति—या० ४ पु० ।

(५) पटान्तरे—पा० १ पु० ।

प्राथम्यः घटान्तरे ऽपि^(१) प्रसक्तः^(२) न प्रसक्तः एकस्य चिद्व्यवस्थाना-
 रम्भकत्वात् एकस्मिन् पार्श्वे चिदं रूपं तत्कथमवयवविनि रूपास-
 न्तरमारभ्यत इति । एतावच्च ग्रह्यं वक्तुम् अवयवरूपाभ्यामवयववि-
 रूपान्तरमारभ्यत इति तथोपलब्धेः । यद्यन्यरूपोऽवयवो स्मात्
 नोपलभ्यते न चावयवरूपादवयवविनो ग्रह्यं युक्तम्^(३) वायोरप्युप-
 लब्धिप्रसङ्गात् यद्यन्यरूपादन्यस्योपलब्धिर्भवति वायोरप्युपलब्धिः
 प्राप्नोति न चैतदस्ति । तस्मात् स्वरूपादवयव्युपलभ्यते उभयावयव-
 दर्शनप्रतिबन्धानाच्चावयवविनि रूपोपलब्धिर्भवति न चैवं सद्यरूपो-
 ऽवयवोति तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिबिध्यते सपरिस्काररूपो
 नावयवोति यथा रूपादिषु मिथ्यासंकल्पो न रूपादय इति । अयं
 चार्थो मुनिना श्लोकेन दर्शितः ।

इन्द्रियार्था ज्ञानार्थाय यदि स्युरविकल्पिताः ।

सर्वोऽनर्चन सज्येत चरन्निन्द्रियगोचरः ॥ इति ।

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः इत्यवस्थितोऽप्येदमाह ।

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः । यथा एकैकः केशः
 तैमिरिकेण नोपलभ्यते केशसमूहस्वरूपलभ्यते तथा एकैकगो-
 ऽणुनोपलभ्यते अणुसमूहस्वरूपलभ्यत इति तदिदमणुसमूहविषय-
 ग्रहणमिति ।

(१) घटान्तरे-पा० ४ पु० ।

(२) प्रसक्तः-पा० ४ पु० ।

(३) न चावयवरूपाभ्यामवयवविनो ग्रह्यं युक्तम्-पा० ४ पु० ।

स्वविषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद् विषय-
ग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथा-
भावो नाविषये प्रवृत्तिः । न हीन्द्रियं प्रकृत्यमाणं स्वविषयमति-
क्रामति न हि चक्षुः प्रकृत्यमाणं रसं गृह्णाति नापकृत्यमाणं
स्वविषयात् प्रच्यवते अपि तु स्वविषय एवैन्द्रियस्य प्रकर्षापकर्षा-
पेक्षाणि पटुमन्दभावेन ग्रहणानि भवन्तीति । तत्र पटुग्रहणं
सामान्यविशेषतद्गतां ग्रहणमिति मन्दं तु ग्रहणं^(१) सामान्यमात्रा-
लोचनमिति सोऽयं तैमिरिकः कश्चित् चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति
केशसमूहं च गृह्णाति उभयं हि अतैमिरिकस्य चक्षुषो विषयं
इति । परमाणवस्त्वतौन्द्रिया दर्शनविषयत्वं न प्रतिपद्यन्ते संहता
ऐन्द्रियका असंहता अतीन्द्रिया इति महान् व्याघातः । अनुप-
जातविशेषाणां दर्शनविषयत्वानुपपत्तेः तस्मादुत्पद्यते ऽवयवी यो
दर्शनस्य विषय इति । समुच्चयमात्रं^(२) दर्शनस्य विषय इति चेत्
अथ मन्यसे दर्शनस्य समुच्चयमात्रं विषयः समुच्चिताः परमाणवो
दर्शनस्य विषयतासुपयान्तीति न समुच्चयस्य संबोगभावात् ।
समुच्चयो निरूप्यमाणः परमाणुसंबोगः संबोगश्चोपलभ्यमानात्रय
उपलभ्यते भवतीति हीदमनेन संयुक्तमिति यद्य विषय उपलभ्यते
तस्यानुपलब्धौ यद्वावरणं कारणमुपलभ्यते न तु परमाणव

(१) मन्दग्रहणं तु—पा० ४ पु० ।

(२) समुच्चयमात्रमिति चापु ।

उपसम्भित्त्वप्राप्ताः तस्मान्न तेषामावरणादेरपक्षकारणा^(१)दृश-
व्यमिति ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रस्तयात्^(२) ॥ १५ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रस्तयात् । यस्यावयविनोऽवयववृत्ति-
विकल्पादभाव उक्तः सोऽवयवव्यावयवेषु प्रसङ्गमानः प्रस्तयादा
निवर्तते निरवयवाद् वा परमाणुतो निवर्तते । कथमिति यथाव-
यवव्यवयवेषु वर्तमानः प्रत्येकं सर्वात्मना वा एकदेशेन वा वर्ततेत्यु-
क्तम् । तथावयवोऽवयवेषु वर्तमानस्तदवयवोऽप्यवयवेषु इत्येवं यावत्
परमाणुरिति यावद्वा प्रसङ्गोऽनिवृत्तिर्वेति । सर्वयोपसम्भित्^(३)विषयो
नास्ति उपसम्भिविषयं चाश्रित्यायं वादः किमवयव्येकदेशेन वर्तते
उत सर्वात्मना वर्तते इति । सोऽयमाश्रयं व्याघ्रजात्मव्याघाताय
कल्पते इति ।

न प्रसङ्गोऽणुसङ्गावात् ॥ १६ ॥

न प्रसङ्गोऽणुसङ्गावात् । न चास्ति प्रसङ्गोऽणुसङ्गावात् । अयं
खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणुरिति परमाणु-
नाम विभागे ऽप्यन्तरप्रसङ्गस्य यतो नास्तीत्यस्तथावस्थानात् । लोष्टस्य
विभज्यमानावयवव्याप्यन्तरमप्यन्तरमुत्तरमुत्तरं भवति स चायमप्य-
न्तरप्रसङ्गो यतो निवर्तते यतो नास्तीत्योऽस्ति तं परमाणुं
प्रसङ्गहे^(४) इति । अथ न परमाणुतो विभागक्षेप

(१) तेषामावरणादेरपक्षकारणा—पा० ४ पु० । (२) प्रसङ्गमाप्रस्तयात्—पा० ४ पु० ।

(३) सर्वोपसम्भित्—पा० ४ पु० ।

(४) चापक्षहे—पा० ४ पु० ।

परं वा चुटेः ॥ १७ ॥

परं वा चुटेः । अवयवविभागस्यानन्यथात् चुटिरमेधः प्राप्नोति संख्यापरिमाणगुह्यत्वेत्सावत् परिमाणत्तुटिः (?) इयदत्र गुह्यत्वं वर्तते इति इयन्तश्च परमाणवः संज्ञतात्तुटिभावमापद्यन्त इति नावधारणं युक्तम् । किं कारणम् यथैवानेकपरमाणुसंज्ञतो हि महान् संख्या-परिमाणगुह्यत्वेरमेधः तथा चुटिरपि भेदस्यानन्यथात् प्रसज्यते अथ प्रज्ञयान्तो विभागः सोऽपि न चुज्यते विभागस्य विभज्यमान-हानानुपपत्तेः न प्रज्ञयान्तो विभागः स चायं विभागो विभज्य-मानाधारो विभज्यमानश्च^(१) नास्ति विभागोऽस्तीति व्याघातः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सावयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः । सावयवत्वे परमाणुशब्दस्त्वार्यो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति । ये च परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा उत भिन्नपरिमाणा इति । यदि समानपरिमाणा अवयवावयवविभावो दुरुपपादः न हि वयं समानपरिमाणानां कश्चिदवयवावयवविभावं पश्यामः । अथ भिन्नपरिमाणाः न परमाणुः प्रतिषिध्यते कार्यमिदं परमाणुरिति क्त्वा प्रतिषिध्यते ।

अथेदानीमानुपपत्तिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह ।

आकाशव्यतिभेदान्नदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

आकाशव्यतिभेदान्नदनुपपत्तिः । आकाशेन परमाणुर्व्यतिभिन्नः व्यतिभेदादमित्यो घटवदिति ।

(१) विभज्यमानाधारस्य-पा० ४ पु० ।

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्ये
तदभावः ॥ २० ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा । अथ परमाणोरन्तराकाशं नास्ति असर्व-
गतं तस्मात्कार्यं प्रसज्यते ऽन्तःपरमाणूनामसम्बन्धात् । आकाशव्यति-
भेदादमित्यः परमाणुरित्यभिदधानो व्यतिभेदार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं
भवति आकाशव्यतिभेदादिति । यदि परमाशाकाशेन सम्बन्धो
व्यतिभेदः तदाच न किञ्चिद् बाध्यते न हि आकाशसम्बन्धात्
परमाणोर्नित्यत्वमनित्यत्वं प्रसज्यत इति । अथ सम्बन्धमात्रमेवा-
नित्यताकारणं ब्रूयात् तथाप्याकाशग्रहणं अर्थम् सम्बन्धमात्रस्या-
नित्यतासाधकत्वात् न हि कृतकत्वस्य साधनभावे देवदत्तकृतकत्वादि
युक्तमुक्तम् संयोगमात्रं चोत्तरसूत्रेषामनूयते चरितार्थं संयोगोपपत्ते-
रिति तदेतदेव पुनरुच्यते इति । तस्मान्नाशं (१) व्यतिभेदार्थः ।
अथ परमाश्वन्तःसम्बन्धो व्यतिभेदः सोऽपि न युक्तः अकार्यत्वात्
परमाणोरन्तर्बहिरिति कार्यस्य कारणान्तरवचनम् अकार्यस्य
परमाणुस्तस्मान्न्तर्बहिरिति । अथ परमाश्ववयवसम्बन्ध आकाशेन
व्यतिभेदः एतदपि तादृगेव परमाणोरकार्यत्वाच्च तस्यावयवा इति ।
अथ परमाश्ववयवानां विभागो व्यतिभेदः सोऽप्यकार्यत्वेनैव
प्रत्युक्तः । कार्यस्यावयवा विभव्यन्ते अकार्यस्य परमाणुरिति ।
तस्मान्नाशवयवविभागः उपेत्य परमाणोरवयवान् न तद्विभागस्याकाशं

(१) पर-इत्यधिकं ॥ ५० ॥

कारणं कर्मजो हि विभागः तस्याकाशमपि कारणमिति न
न्यायोऽस्ति आकाशं च विभागहेतुत्वेन प्रतिपद्यमानः सर्वभावाना-
मवस्थानं प्रतिपद्येत न सन्निरूपिते विभागे हेतावाकाशे भावाना-
मवस्थानं युक्तम् । सदप्याकाशं निमित्तान्तरमपेक्षते तद्भ्रतिरेकेणा-
काशस्यापि तदुत्पत्तावसि सामर्थ्यमिति प्रमाणाभावः । अयान्तः-
शुचिरं व्यतिभेदः एतदपि नास्ति सर्वतो व्यवहितस्य यस्य मध्ये
ऽवयवा न सन्ति तच्छुचिरं न च परमाणोरवयवाः सन्ति कुतः
शुचिरं व्यतिभेदः । न चान्या गतिरस्ति तस्मादाकाशव्यतिभेदा-
दिति शून्यमभिधानम् । यत्पुनरेतदाकाशमसर्वगतं प्रसज्येत
अन्तःपरमाणुनाऽसम्बन्धादिति न सर्वगतार्थापरिज्ञानात् नाथं सर्व-
गतार्था यथास्ति तेन सम्बन्ध इति अपि तु यन्मूर्तिमत् तेन सर्वेषु
सम्बन्ध इति^(१) सर्वगतत्वार्थः । न च परमाणोर्मध्यमस्ति तस्माच्च
तेनासम्बन्धादाकाशमसर्वगतं प्रसज्यत इति ।

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम्^(१) ॥ २१ ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् । यस्मात् सर्वमूर्तिमद्भिः
संयोगा विभवन्ति आकाशे तदाश्रया भवन्ति शब्दाः सकारण-
सन्निधानादुपजायमानाः सर्व एवाकाशमाश्रयन्त इति सर्वगतमा-
काशम् ।

(१) तेन सर्वेषु सम्बन्धत—पा० १ ३० ।

(२) शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतमिति व्याख्येयमिति च । विद्यमानस्यस्यतोऽपि ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः । सर्पता क्रियावता द्रव्येणाकाशं न व्यूह्यते सर्पतस्य क्रियावतो द्रव्यस्य क्रियाहेतुं गुणं न प्रतिबध्नाति कस्मादस्यर्गत्वात् यत् स्यर्गवत् भवति तद्व्यूह्यते प्रतिबध्नाति च न त्वेवंधर्मकमाकाशं तस्मादप्रतिघातीति स भवान् सावयवे स्यर्गवति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीतेनाग्रहितुमर्षतीति । उक्तं चात्र यदि परमाणुर्विभज्यते परमाणुर्न स्यात् । किं कारणम् विभागे ऽप्यतरप्रसङ्गस्य यतो नास्पीयस्यभावस्त्वानमिति । विनाशं च परमाणोर्भवन् कारणविनाशाद्वा कस्येत कारणविभागाद्वा उभयं च नास्ति परमाणोरकार्यत्वादित्युक्तम् । तस्मान्नाकाशव्यतिभेदाद्-
नित्यत्वमिति ।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः । नावयवाः पर-
माणवो मूर्तिमत्त्वादिति संस्थानवत्त्वाच्च सावयवा इति । संस्थान-
वत् सावयवं दृष्टम् घटादिसंस्थानवन्तः परमाणवः तस्मात्
सावयवा इति ।

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

संयोगोपपत्तेश्च । सावयवत्वं संयोगित्वादिति सूचार्थः । नन्विदं
सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्यनेनैव चरितार्थं संयोगविशेषस्य संस्थानवत्त्वे-

नाभिधानात् । न च चरितार्थं अथयवसंयोगविशेषस्य संस्लानवत्ते-
नाभिधानात् संयोगमात्रं च संयोगशब्देनाभिधीयत इति न दोषः ।
तत्र मूर्तिर्नामाख्यापिद्मव्यवहृद्धिं^(१) परिमाणम् अणुमहद्दीर्घं ब्रह्मं
परमब्रह्मं परमास्थिति । संस्लानं नाम प्रचयाख्यः संयोगः संयोगो-
ऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति । यत् तावत् मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इति
तत्र अनैकान्तात् । यः परमाणोरवयवः स मूर्तिमांस निरवयव-
स्वेत्यनेकान्तः । अथ मूर्तिमत्त्वात् तस्याप्यवयवाः सन्ति एवं सति
चुटिरनेयः प्राप्नोति गुह्यसंख्यापरिमाणैरित्युक्तम् । अथ तावत्
मूर्तिमद्विभज्यते यावदन्त इति अन्यो निरवयव इति वाच्यम्^(२)
अथान्तो विभागः स न युक्तः विभागस्य विभज्यमानैर्विनानुपपत्ते-
रिति । एतावच्चैतत् कल्प इति स्यात् परमाख्यन्तो विभागः प्रत्य-
यान्तो वा अनन्तो वा यदि परमाख्यन्तोऽनैकान्तः व्याहृतं भवति
परमाणुर्मूर्तिमांस न च सावयव इति । कः पुनरत्र व्याघातः
निरवयवं मूर्तिमत्त्वं च परमाणुं प्रतिपद्यसे सावयव इति च त्रवीचि
प्रतिपत्त्या व्याहन्यते अनन्ते प्रसयान्ते च व्याघातः चुटिरनेयत्वप्रसङ्गः
विभागस्य चानाधारत्वप्रसङ्गः सावयवः परमाणुरिति च प्रतिज्ञापदे
व्याहृते । कथमिति सावयवशब्दस्यार्थः समानजातीयारब्धं समान-
जातीयाश्रितम् अथयवस्तदाधार इति सावयवः परमाणुरिति त्रुवता
कार्यविशेषः परमाणुस्वेत्युक्तं भवति । कार्यविशेषः परमाणुस्वेति
व्याहृतम् । अथैकपरमाणुपूर्वकार्त्वं परमाणोः प्रतिपद्यसे तथा च न

(१) अथापिनो ब्रह्मस्य बह्विधं-पा० ४ पु० । (२) इत्युक्तम्-पा० ४ पु० ।

परमाणुः सावयव इति नास्मावयवाः सन्ति किं तु कृतकः पर-
 माणुपूर्वकत्वात् । एतच्च न दृष्टान्ताभावात् एकं कारणमिति च
 दृष्टान्तोऽस्ति एतेन चारभ्यमाणस्य परमाणोर्न कारणसामर्थ्येष्व-
 मस्तीति न प्रागभावो युक्तः यस्य प्रागभावो नास्ति तस्य चोत्पादो
 न युक्तः । अथैकशब्दपूर्वकत्वे सति शब्दादीनां प्रागभावाद् प्रति-
 पद्यते तदर्थमिदम् नैकं कारणमस्ति आश्रयाद्यपेक्षः शब्दः शब्दा-
 न्तरं करोतीति प्रतिपद्यापि चैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः कः
 सावयवार्थः कतमस्यसावयवः कतमस्यसावयवौति । अथ कारण-
 नेवावयव इति न कार्यपरमाणुकाले कारणपरमाणुरस्तीति
 सावयवार्थो वक्तव्यः । मूर्तिमत्त्वात् सावयवः परमाणुरिति त्रुवाणो
 विकल्पतः पुनः पर्यनुद्योष्यः केचं मूर्तिः यथा मूर्त्यां मूर्तिमान्
 परमाणुरिति सत्यां च मूर्तीं किमर्थान्तरमनर्थान्तरं वा परमाणो-
 र्मूर्तिरिति यदि रूपादिविशेषो मूर्तिर्न भवत्यथे तथा मूर्त्यां
 मूर्तिमान् कस्य न च रूपादिव्यतिरिक्तं प्रमाणेन परमाणुं प्रतिपद्यते
 सर्वापकर्षप्राप्ता रूपादय एव परमाणुः न च रूपादिभिरूपादयो
 रूपादिमन्तः न चानर्थान्तरभावे मतुप्युत्पादं पञ्चमः न तु
 दृष्टोऽनर्थान्तरभावे ऽपि मतुपप्रत्यक्षो यथा वसिमतौ सेनेति
 न दृष्ट इति ब्रूमः । यथा च सेनानर्थान्तरं तयोक्तमिति । असति
 चार्थान्तरभूते परमाणावसत्यां च मूर्तीं सावयवा परमाणवो
 मूर्तिमत्त्वादिति वाक्यस्यार्थो रूपादयो रूपादिमन्तो रूपादि-
 मत्त्वादिति । एतेन पटोऽमूर्तिमत्त्वात् सावयव इति प्रत्युक्तम् । न
 च रूपादिव्यतिरिक्तं पटं प्रतिपद्यथे न मूर्तिमत्त्वं । अथ च मूर्ति-

मत्त्वात् सावयवः पट इति च त्रवीषि व्यतिरेकाभ्युपगमे व्याघातः
 अनभ्युपगमे नार्थः सिद्धतीति दृष्टान्तोभयधर्मसिद्धत्वात् न पटे
 सावयवत्वं मूर्तिमत्त्वार्थ इति । एतेन सावयवाः परमाणवः
 संयोगोपपत्तेरिति व्याख्यातम् । संयोगस्याभ्युपगमे व्याघातः अन-
 भ्युपगमे परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः संज्ञानविशेषवत्त्वं तु असिद्धम् य
 एवार्थः सावयवत्वादिति च एवार्थः संज्ञानविशेषवत्त्वादिति । अथ
 संज्ञानमसर्वगतद्रव्यपरिमाणं प्रतिपद्येद्यः^(१) एवं सति मूर्तिमत्त्वेन
 संज्ञानवत्त्वं चरितार्थमिति पृथग् वक्तव्यम् मूर्तिमत्त्वात् संज्ञानविशेष-
 वत्त्वादिति । उक्तं चात्र विभागे ऽप्युपपत्तस्य यतो नास्तीत्यस्तत्त्वा-
 वस्थानात् अणवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति ।
 यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेर्मध्ये सन्नपुः पूर्वापराभ्यां सम्बन्धमानः^(२)
 सावयवः अथमेवार्थः कारिकया गीयते^(३) ।

षट्केन युगपद्योगे परमाणोः षडंगता^(४) ।

षष्ठां समानदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥ इति

परमाणुर्युगपत् षड्भिः सम्बद्धमानः षडंगः प्राप्नोति भिन्न-
 देशत्वात् सम्बन्धानाम् । अथ समानदेशाः सर्वे संयोगाः षष्ठां
 परमाणूनां पिण्डः परमाणुमात्रकः प्राप्नोति । यदि द्वे द्वे द्रव्ये
 अधिष्ठत्याभिधीयते ततोऽपि देशाः परमाणूनां^(५) सम्बन्धिनां

(१) मन्वेद्याः—पा० ४ पु० । (२) संबन्धमानः—पा० ४ पु० ।

(३) अभिधीयते—पा० ४ पु० ।

(४) योमान् परमाणोः षडङ्गता—पा० ४ पु० ।

(५) ततो भिन्नदेशा अथ परमाणूनां—पा० ४ पु० ।

परमाणुमधिकृत्याभिधीयते ततोऽनेकः संयोगः समानदेश इति न किञ्चित् बाध्यते । यत् पुनरेतत् समानदेशः परमाणव इति तन्मानभ्युपगमात् देश एव तावत् परमाणौ न सन्तीति कुतः समानदेशा भविष्यन्ति । न च किञ्चिद् द्रव्यं समानदेशमस्तीत्यधिहो दृष्टान्तः । ननु च कार्यकारणे^(१) संयोगसमानदेशे यथा घटः पटेन सम्बद्ध्यते तन्तुना तदंशुना च तत्स्वाश्रयेष्वेत्यादि । एतदभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । समानदेशास्तत्र संयोगा इति न कार्यकारणे न च संयोगा अपि द्वे द्वे अधिकृत्येति षष्ठां समानदेशत्वादिति वाच्यम् न द्रव्यं समानदेशतायां व्यवतिष्ठते न संयोगसमानदेशतायामिति । यत् पुनरेतद्दिग्देशभेदो यस्यास्ति तथैकत्वं न युज्यते क एवमाह दिग्देशभेदोऽस्तीति दिग्देशभेदाश्च दिग्देशः संयोगाः परिकल्पिताश्च दिग्देशभेदान् कल्पयित्वा परमाणोर्दिग्देशभेदोऽभ्युपगम्यते सुख्यस्त न दिग्देशभेदो नापि परमाणोर्भेदः परमाणुर्दिग्देशा सम्बद्ध्यत इति । एतावन्मात्रं विद्यते एतच्च न किञ्चित् बाध्यते । ज्ञायावृत्तौ तर्हि न प्राप्तुतः परमाणोरदेशत्वादिति न देशवत्त्वाच्छायावृत्तौ किं तर्हि मूर्तिमत् स्पर्शवत्त्वात् मूर्तिमत्स्पर्शवद्द्रव्यं द्रव्यान्तरमा- वृष्योति किमिदमावृष्योति स्वसम्बन्धित्वेनेतरस्य सम्बन्धं^(२) प्रतिषेधतीति । ज्ञाया तु तेजःपरमाणोरवरणात् मूर्तिमता परमाणुना तेजःपरमाणुरान्वियते यत्र^(३) चास्यावरणं तत्र ज्ञायेति विरक्ततेजःसम्बन्धीनि द्रव्यगुणकर्माणि ज्ञायेत्यभिधीयते सर्वतो

(१) कार्यकारणे—पा० ४ पु० ।

(२) सम्बन्धं—पा० ४ पु० ।

(३) यत्र—पा० पु० ।

व्यावृत्ततेजःसम्बन्धीनि तु तानि तमःसञ्चकानीति । तदेवं
 छायावृत्त्यो^(१)रन्यथासिद्धत्वादहेतुः । एतेन क्रियावत्त्वात् स्यर्गवत्त्वाद्
 द्रव्यान्तरारम्भकत्वात् क्रियाकारणसंस्कारप्रत्ययत्वात्^(२) परत्वापरत्व-
 वत्त्वादित्येवमादि प्रत्युक्तम् । कथमिति यथा मूर्तिमत्त्वात् सावयवा
 इत्येतस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादोषा हेतुदोषाः तथा सर्वेध्वेतेषु पक्षेषु
 परपक्षाभ्युपगतेषु हेतुषु यथासम्भवं विदुद्वासिद्धानैकान्तिकादि-
 दोषभेदा वक्तव्या इति । शेषं भाष्ये । ये तु क्रियावत्त्वादिभिः
 परमाणूनामनित्यत्वं साधयन्ति तैः क्रियावत्त्वं व्यञ्जकं वा कारकं
 सावयवमभ्युपगन्तव्यम् । यदि क्रियावत्त्वमनित्यत्वस्य कारकं यदक्रियं
 तन्नित्यं प्राप्नोति । अथ जन्म क्रियेत्यभिधीयते तदाऽनित्याः पर-
 माणवो जन्मवत्त्वादिति हेत्वर्थः जन्मवत्त्वमसिद्धं परमाणुमिति ।
 अथ क्रियावत्त्वं व्यञ्जकमुच्यते व्यञ्जकत्वे ऽप्यन्यतोऽनित्यत्वं परमाणूनां
 वक्तव्यम् । न ह्ययं व्यञ्जकस्य धर्मो यद्वाञ्छं वस्तु कुर्यात् अपि तु
 अन्यतो भूतं हेतुर्थनक्ति न हि प्रदीपोऽप्यन्तमर्थं जनयित्वा प्रका-
 शयति परसिद्धोत्प्रेषणादिक्रियाभ्युपगमे विदुद्दः । एतेन घटादि-
 दृष्टान्तो व्याख्यातः । क्रियावत्त्वं च क्रियासमवायः तदभ्युपगमे
 विदुद्दः अनभ्युपगमे ऽनित्यः परमाणुः परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः ।
 मतपक्षार्थान्तरे दृष्टत्वाद् विदुद्दः अनर्थांतरे दृष्टान्ताभावः ।
 एवं शेषाणि वाक्यानि विकल्प्य यथासम्भवं दोषा वक्तव्या इति ।
 अथ परपक्षसिद्धानेतानभ्युपैति^(३) कथं परपक्षसिद्धाः अथ न

(१) छायावरणयोः—पा० ४ पु० । (२) संस्कारान्नवत्वात्—पा० ४ पु० ।

(३) एतान्न वस्तानभ्युपैति—पा० ४ पु० ।

प्रमाणातः कथं स्वयमनुपलब्धो धर्मः परप्रतिपादनाद्योपादीयत इति ॥

यदिदं भावान् बुद्धीराश्रित्य विषयाः समीति मन्यसे मिथ्या-
बुद्धय एताः यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युः बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे
बुद्धिविषयाणां याथाार्थ्य^(१)सुपलभ्येत ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथाक्यानुपलब्धिस्तन्व-
पकर्षणे^(२) पटसङ्गावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथाक्यानुपलब्धिः तन्वपकर्षणे
पटसङ्गावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः । य एते बुद्धिविषया गवाद्यो
घटादयश्च नैते तत्त्वतः सन्ति कस्मात् बुद्ध्या विविच्यमानानां भेदगो
चक्षणात् । यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति बुद्ध्या तन्तुषु विविच्यमानेषु
न पटः कश्चिदस्ति यः पटबुद्धेर्विषयः स्यादेव^(३)मंशुषु बुद्ध्या
विविच्यमानेषु एवं तदवयवेषु तावद् यावत् परमाणुः परमाणवोऽपि
भागगो विविच्यमानास्तावत् यावत् प्रकृत्य इति । तदेवं सर्वस्यासत्त्वे
गवादिबुद्धयो घटादिबुद्धयश्च मिथ्याबुद्धय इति ॥

व्याहृतत्वाद्देतुः ॥ २७ ॥

व्याहृतत्वाद्देतुः । बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां सर्वभावानुप-
पत्तिरित्युक्तम् कस्माद् व्याघातात् को व्याघातः सहासम्भवः

(१) यथायथा—पा० ४ पु० ।

(२) न याथाक्योपलब्धिस्तन्वपकर्षणे—इति कश्चित् । न याथाार्थ्योपलब्धि-
स्तन्वपकर्षणे—पा० ४ पु० ।

(३) भवेदेव—पा० ४ पु० ।

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां न सर्वभावानुपपत्तिः । अथ सर्व-
भावानुपपत्तिर्न बुद्ध्या विवेचनं सर्वभावानामिति सर्वभावानामनुप-
पत्तिरिति ब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोच्यः यदि प्रमाणं ब्रवीति
व्याहृतं भवति अथ न ब्रवीति अर्थोऽस्य न सिद्ध्यति प्रमाणाभावात् ।
अथाप्रामाणिकी सिद्धिः सर्वभावोत्पत्तिः कस्माच्च सिद्ध्यति यस्य
सर्वभावानामभावो भावेऽधितरेतरापेक्षसिद्धेरित्येतस्मिन् वादे दोष
उक्तः स इहापि द्रष्टव्य इति । यत् पुनरेतत् यदि व्यतिरिक्तं
पटादिद्रव्यं स्यात् तन्तुषु बुद्ध्या विविच्यमानेषु पृथगुपलभ्येतेति ॥

तदाश्रयत्वादपृथगग्रहणम् ॥ २८ ॥

तदाश्रयत्वादपृथगग्रहणम् । कारणद्रव्याश्रितं कार्यं तस्मिन् न
पृथगुपलभ्यत इति विपर्यये यदि पृथगग्रहणात् यत्र कार्यकारणभाव
आश्रयाश्रितभावस्य नास्ति तत्र पृथगग्रहणमिति ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः । यदस्ति तथा च यस्मास्ति यथा च
तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिद्ध्यतीति । शेषं भाष्ये ॥

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । यथा स्वप्ने
विषया न सन्ति अथ च विषयाभिमानः एवं न प्रमाणानि न
प्रमेयाणि सन्ति अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानः ।

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावहा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावदेति । न प्रमाणाभावात् स्वप्नान्त-
वदविद्यमानेषु विषयेषु अभिमान इत्यत्र न हेतुरप्यते इति
स्वप्नान्ते चासन्नो विषया इति को हेतुरिति । ख्यातिरिति चेत्
अयं जाग्रदवस्थोपसम्भानां विषयाणां चित्तव्यतिरेकिणामसत्त्वे
हेतुः ख्यातिः स्वप्नवदिति न दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात् । य एते
स्वप्नावस्थायां विषयाः ख्यान्ति न ते चित्तव्यतिरिक्ता इति अत्र
को हेतुः । प्रतिबुद्धेनानुपसम्भानं सन्तीति अथ मन्यसे यस्मात्
प्रतिबुद्धेन नोपसम्भान्ते तस्माच्च सन्तीति न विशेषणोपादानात् । ये
प्रतिबुद्धेनोपसम्भान्ते ते सन्तीति प्राप्तं व्यर्थं वा विशेषणं प्रति-
बुद्धेनानुपसम्भानादिति । यदि चोपसम्भानं जाग्रदवस्थायां विषय-
मसन्नं मन्यसे^(१) अथ चित्तमस्तीत्यत्र को हेतुरिति विपर्यये च
सामर्थ्याभावादहेतुः जाग्रतोऽनुपसम्भिरिति । यद्युपसम्भिः सत्त्वसाधनं
ततोऽनुपसम्भिरसत्त्वं साधयति विपर्यये हि सामर्थ्यं दृष्टमिति ।
न चित्तव्यतिरेकिणो विषया याञ्जलात् वेदनादिवदिति यथा वेद-
नादिप्राप्तं न चित्तव्यतिरिक्तं तथा विषया अपि वेदना सुखदुःखे
चित्तं ज्ञानमिति सुखदुःखाभ्यां चान्यं ज्ञानमित्यधिद्वौ^(२) दृष्टान्तः

(१) प्रतिपद्यसे—पा० ३ पु० ।

(२) सुखदुःखाभ्यां चान्यं वेदनादिप्राप्तं न चित्तव्यतिरिक्तज्ञानमित्यधिद्वौ—पा० ३ पु० ।

सुखदुःखे ग्राह्ये गृह्यं ज्ञानमिति^(१) ग्राह्यगृह्यभावादन्वयम् ।
 अथाभिन्नं विज्ञानं वेदनायास्तथापि ग्राह्यं च गृहीतिश्च एकमिति
 न दृष्टान्तोऽस्ति । न हि कर्म च क्रिया च एकं भवतीति । अथै-
 कत्वं प्रमाणवृत्तमनपेक्ष्य प्रतिपद्येथाः तथापि चत्वारः स्कन्धा इति
 ग्राह्यव्याघातः । अथ चतुर्द्वं न प्रतिपद्यते दृष्टं विज्ञानमात्रमेवाभ्युप-
 गम्यते सोऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुयोक्तव्यः बाह्यस्याध्यात्मिकस्य च
 विज्ञानभेदेहेतोरभावात्^(२) । कथं विज्ञानभेद इति स्वप्नविज्ञान-
 भेदं यदि प्रतिपद्यते सोऽपि दृष्टानुभूतानां भावानां भावनावग्रेण
 विज्ञानभेदं प्रतिपादयितव्यः । अथ स्वप्नपक्षे भावानां भावनावग्राद्
 विज्ञानभेदं प्रतिपद्येत सोऽपि भाव्यभावकयोर्भेदेन^(३) प्रत्यवक्ष्येयः
 नाभिन्नं भाव्यं भावकं चेति ये चैते स्वप्नादिप्रत्ययाः पुरविमानो-
 च्यानयानादिभेदानुविधाद्यिनः ते मिथ्याप्रत्यया इति मिथ्याप्रत्य-
 यानां च जाग्रदवस्थाप्रत्ययसामान्याङ्गावः ममापि सर्वे एव मिथ्या-
 प्रत्यया भविष्यन्तीति ब्रुवाणः प्रधानमनुयोक्तव्यः न च निःप्रधानं
 विपर्ययप्रत्ययं पश्याम इति चित्तव्यतिरेकिणं विषयमप्रतिपद्यमानः
 साधनदूषणस्वभावं पर्यनुयोक्तव्यः । यदि बाह्यस्वभावकं व्याघातकम्
 अथ चित्तस्वभावकं न चित्तेन परः प्रतिपद्यते इत्यर्थो न^(४) सिद्ध्यति ।
 न हीतरस्वप्नमनाख्यातमितरो विजानातीति । अथ शब्दाकारं चित्तं

(१) विज्ञानमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सोऽपि दृष्टविज्ञानहेतोरभावात्—पा० ४ पु० ।

(३) भाव्यभावकयोर्भेदेन—पा० ४ पु० ।

(४) इत्यर्थोऽस्य न—पा० ४ पु० ।

प्रतिपद्यते तेनापि शब्दाकारं चित्तमित्याकारार्थं वक्तव्यः ।
 आकारो हि नाम प्रधानवस्तुसामान्यादतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः । न
 च भवत्पक्षे शब्दो विद्यत इति शब्दाकारं चित्तमिति निरभिधेयं
 वाक्यम् चित्तव्यतिरिक्तं विषयमप्रतिपद्यमानो जायत्स्वप्नावस्थायां
 भेदं पर्यनुयोष्यः जाग्रदवस्थायां विषया न सन्ति स्वप्नावस्थायामपीति
 इयं स्वप्नावस्था इयं जाग्रदवस्थेति कुत एतत् धर्माधर्मव्यवस्था न
 प्राप्नोति^(१) यथा स्वप्नावस्थायामगम्यादिगमनाद्धर्मात्पत्तिर्न भवत्येवं
 जाग्रदवस्थायामपि न स्यात् । अथ सिद्धोपघातानुपघातौ भेदं
 जनयत इति प्रतिपद्येत तदपि तादृगेव सिद्धोपघातश्चेति सो वै-
 कृत्यहेतुरिति कथमवगम्यते । अथ विज्ञानस्य स्पष्टतामस्पष्टतां
 च भेदं प्रतिपद्येत विषयमन्तरेण ज्ञानस्य तुच्छताऽस्पष्टता वक्तव्या ।
 असत्यर्थे^(२) विज्ञानभेदो दृष्ट इति चेत् अथ मन्यसे यथा तुच्छ-
 कर्मविपाकौत्पन्नाः प्रेताः पूयपूर्णां नदीं पश्यन्ति न तत्र नद्यस्ति
 न पूयं न झोकं वस्त्रनेकाकारं भवितुमर्हति दृष्टस्य विज्ञानभेदः
 केचित् तामेव जलपूर्णां पश्यन्ति केचित् रुधिरपूर्णामित्यतोऽवस्येयते
 यथाऽध्यासे निमित्तापेक्षमसति बाह्ये निमित्ते विज्ञानमेव तथो-
 त्पद्यते इति । न व्याघातात् असति बाह्ये विज्ञानमेव तथेति
 ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कथं तथेति । यदि रुधिराकारं विज्ञानं
 रुधिरं तर्हि वक्तव्यं किं रुधिरमिति एवं जलाकारं नद्याकारं
 च वक्तव्यं पूयपूर्णां पश्यन्तीति च वाक्यस्य पदानि प्रत्येकं विचार्य-

(१) जगत्ज्ञानं न प्राप्नोति—पा० ४ पु० ।

(२) असत्यर्थे—पा० ४ पु० ।

माणानि रूपादिस्कन्धा भावैर्निर्विषयाणि भवन्ति देशादिनियमस्य
 न प्राप्नोति एकस्मिन् देशे नदीं पूयपूर्णां पश्यन्ति न देशान्तरेषु
 असत्यर्थं नियमहेतुर्वक्तव्यः यस्य पुनर्विद्यमानं केनचिदाकारेण
 व्यवस्थितं तस्य शेषो मिथ्याप्रत्यय इति युक्तम् । मिथ्याप्रत्ययास्य
 भवन्तो न प्रधानं^(१) बाधन्त इति पूयादिप्रत्ययानां प्रधानं वक्तव्य-
 मिति यथा पूयादिप्रत्ययानामेवं मायागन्धर्वनगरमृगदृष्ट्यासस्त्रि-
 क्षानामिति कर्मणो वासनान्यत्र फलमन्यत्र कल्प्यत इति । अस्मार्थो
 यत्रैव किल कर्म तत्रैव किल फलेन भवितव्यम् यस्य चिन्तयतिरेकिणो
 विषयास्तस्मान्यत्र कर्मान्यत्र कर्मफलमिति व्यधिकरणे कर्मफले
 भवत इति । तस्मानभ्युपगमात् न मया कर्मफले व्यधिकरणे अभ्युप-
 गम्येते आत्मनि कर्म तत्रैव फलमित्यदोषः । मदीयाश्चित्तात् अर्था-
 न्तरं विषयाः सामान्यं विशेषवत्त्वात् सन्तानान्तरचित्तवत् प्रमाण-
 गम्यत्वात् कार्यत्वादनित्यत्वात् धर्मपूर्वकत्वाच्चेति ।

एवं च सति ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभि-
 मानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत्
 प्रतिबोधे । स्थाणौ पुरुषाश्चवसायो मिथ्योपलब्धिः तत्त्वज्ञानेन च

(१) प्रधानप्रत्ययं बाधन्त- पा० ४ पु० ।

मिथ्याध्ववसायः स निवर्तते नार्थः स्थाणुपुरुषस्यैव न स्थाणुर्न
भवतीति यथा स्थाणुपुरुषानां ये ऽध्ववसायाः ते जगद्वस्त्रोप-
स्रज्या निवर्त्यन्ते नार्था विषयसामान्यस्यैव इति । श्रेष्ठं भाष्ये ॥

बुद्धेर्देवं निमित्तसङ्गावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

बुद्धेर्देवं निमित्तसङ्गावोपलम्भात्प्रतिषेधः । मिथ्याबुद्धेर्निमित्त-
मस्ति किं पुनस्तस्यामान्यदर्शनं विशेषादर्शनम् अविद्यमानविशेषाध्या-
स्ये इति । मिथ्याबुद्धिं प्रतिपद्यमानेन तस्यानिमित्तं ब्रह्मण्यं निमित्तं
च प्रतिपद्यमानेनार्थोऽभ्युपेय इति ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्देविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्देविध्योपपत्तिः तत्त्वं स्थाणुरिति
प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरस्योपे मिथ्याबुद्धिर्भवतीति । श्रेष्ठं
भाष्ये । दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् ।

अथ तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यत इति ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् । श्रेष्ठं भाष्ये । व्यापकत्वाद्गन्तःकरणस्य
प्रत्याहारो न युक्त इति चेत् अथ मन्यसे व्यापकमन्तःकरणं
तत्कथं प्रत्याह्रियत इति नोक्तोत्तरत्वात् । यथा न व्यापकमन्तः-
करणं तथोक्तमधस्तात्^(१) । स्थाणुगतीक्षणानुपपत्तिरिति चेत् अथ

(१) अथुत्वात्—५० ४ ५० ।

मन्वसे यस्याप्यन्तःकरणमणु तस्यापि स्नाङ्गगतिवीचरं^(१) न प्राप्नोति
 युगपद्भस्ते चक्षुषि वा सन्निधानात् शरीरात्ममनःसंयोगयौगपद्यात्
 प्रयत्नदर्शनयोर्युगपदुत्पत्तेः स्नात्मशरीरसम्बन्धसात्मनः सम्बन्धस्य^(२)
 युगपद् भवति तत्रात्ममनःशरीरसम्बन्धात् स्नाङ्गगतिरात्ममनः-
 सम्बन्धाच्चक्षुषः प्रेरणम् तथा स्नाङ्गगतिः प्रयत्नाद्भवतीति दर्शनं
 चक्षुरभ्येतर्यस्य च सन्निधानादिति । न चात्मनः प्रदेशाः सन्तीत्य-
 चोद्यम् प्रदेशवति चात्मनि अन्येनात्मप्रदेशेन मनः सम्बन्धते अन्येन
 शरीरमिति स्नाङ्गे गतीच्छणादिदोषः यस्य पुनर्निष्प्रदेश एवाशौ
 तस्यैव दोषो न भवतीति शरीरसम्बन्धिनात्मना मनः सम्बन्ध इति ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् । नोपपद्यते समाधिविशेषाभ्यासः अत्र-
 बुद्धमानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तेः यथा स्तनयिज्ञोः शब्दप्रभृतिषु इति ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च^(१) । क्षुत्पिपासाभ्यां चानिदृक्तोपि^(२)
 बुद्ध्य एव उत्पद्यन्ते इति न युक्तः समाधिविशेषः ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः । पूर्वकृतः पूर्वशरीराभ्यस्तः

(१) स्नाङ्गगतिवीचरं—पा० ४ पु० ।

(२) समर्थसात्मनः समर्थं—पा० ४ पु० । एवमर्थेऽपि ।

(३) क्षुदादिभिः प्रवर्तनाचेति क्वचित् । (४) चानिदृक्तोपि—पा० ४ पु० ।

समाधिविशेषः तस्य फलं धर्मः तत्कृतः पुनः समाधिविशेष इति
 समाधिविशेषाच्च बाह्यविषयाभिभवः सौकिकस्यापि तावत्समाधि-
 विशेषावस्थितस्य बाह्यविषयोपनिपाते बुद्ध्यो नोत्पद्यन्ते किं पुन-
 र्योगिन इति । यदि बाह्यविषयोपनिपाते अर्थज्ञानानि प्रादुर्भवन्ति
 अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः सुप्तस्यापवर्गे बाह्यविषयविशेषोपनिपातो^(१)
 विद्यत इति बुद्ध्युत्पादप्रसङ्गः ॥

अरथ्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

अपवर्गेऽप्येवंप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् । सति शरीरे बाह्यविषयो ज्ञानो-
 त्पत्तिकारणम् नान्यथेति सूचार्थः ॥

तदभावस्यापवर्गे ॥ ४५ ॥

तदभावस्यापवर्गे । तस्य शरीरादेरपकम्बिकारणस्याभावोऽपवर्ग
 इति । तस्मात् सर्वदुःखमोक्षो^(२)ऽपवर्ग इति । यस्मात् सर्वं दुःखबीजं
 दुःखं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात् सर्वदुःखेन विमुक्तिरपवर्गः ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्म-
 विध्युपायैः ॥ ४६ ॥

(१) विषयोपनिपाते—पा० ४ पु० । (२) सुखदुःखमोक्षो—पा० ४ पु० ।

तदर्थं यमनियमाभ्यासात्मसंस्कारः योगाच्च विध्युपायैः ।

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्याससंस्कारः^(१) ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

प्रज्ञानग्रहणाज्ञाभ्यासः तद्विद्यैश्च सह संवादः ज्ञानग्रहणं शास्त्रग्रहणं तद्विद्यायत्नमुपायं बुद्धान्त इति तद्विद्या इत्यविभक्तार्थं वचनम् ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोर्युक्तिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिशिष्ट इत्येवमादि सूत्रम् एतत् तु निगदेमेव नीतार्थम् ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे तमभ्युपेयादिति वर्तते ॥ तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसं-

रक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं^(१) जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानेनेतत्कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेषावज्ञायमानस्य ।

(१) नियमाभ्यासात्मसंस्कार—पा० ४ पु० ।

(२) प्रतिपक्षहीन—इत्यधिकम् ४ पु० ।

ताभ्यां विद्युच्च कथनम्^(१) ॥ ५१ ॥

ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां विद्युच्चेति विभिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति
विद्यापाठनाथं चेतत् न साभपूजाख्यात्यर्थमिति^(२) ॥

प्रवृत्तिदोषसम्बन्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चितः ।

फलं दुःखं विमुक्तिस्य चतुर्थे परिकीर्तिताः ॥

इति-श्रीदुद्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम्^(१) ॥
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) न्यायसूत्रोक्तिवन्मानुषारिषेर्द रूपमेव । भाष्यमित्यन्वे ।

(२) ताभ्यां विद्युच्च कथनमिति रूपम् । यद्यु कुद्वर्गनवसाचितमिष्यान्नामनव-
सम्बन्ध दुर्विदग्धतया सद्भिद्याधैराग्यादा साभपूजाख्यात्यर्थितया कुचेतुभिरी-
चराणां जनाधाराणां पुरतो वेदप्राज्ञपरलोकादिदूषणे प्रवृत्तं प्रति
वादी समीचीनं दूषणप्रतिभयाऽपन्नम् जल्पवितण्डे ज्वनतायं विद्युच्च
जल्पवितण्डाभ्यां तत्त्वकथनं करोति विद्यापरिपाठनाय । साधुद्वीचराणां
मतिविधनेषु तत्परितानुवर्तिनीनां प्रजानां भर्मेविद्युच्च इति इदमपि प्रकीर्णं
जल्पवितण्डयोः न तु साभपूजात्यादि इदम् । न हि परचितप्रवृत्तपरव-
कादधिको मुनिदंडार्थं परपांसुलोपायमुपदिशतीति तात्पर्येणोकायां
वाचस्पतिभिषाः ।

(३) इति श्रीमदुद्योतकराचार्यविरचितं न्यायसूत्रचतुर्थाध्यायवार्तिकं समाप्तम्

—पा० ४ पु० ।

न्यायवार्तिके

पञ्चमोऽध्यायः ।

जातेः संबन्धेणोक्ताया विस्तरो वक्तव्य इतीदंभारभते^(१) ।
साधर्म्यादि सूत्रम् ॥

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्य-
प्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्य-
विशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥१॥

तत्र जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः प्रतिषेधासमर्थो हेतुः ।
जातेः प्रयोगप्रतिषेधादसदुत्तरत्वाच्चारम्भो न युक्त इत्यजातिनिषेध-
स्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनमिति प्रतिषिद्धा जातिः न च जातिः
सदुत्तरमतस्य जातेः प्रयोगो न युक्तः । अनारम्भप्रयोजनस्योक्तत्वादुक्तं
जातेरारम्भप्रयोजनं स्वयं च सुकरः प्रयोग इति । साधुसाधननि-
राकरणार्थं वा प्रयोगः । यदा तु वादी परस्य साधनं साधिति
मन्यते साभपूजाख्यातिकामस्य भवति तदा जातिं प्रयुक्ते कदाचि-

(१) अत्र प्रमाणादयः पदार्था उचिता उचिताः परोक्षिताश्च तन्निमित्तपरमव-
शिष्यते यद्ये पञ्चमाध्याय आरभ्यत इत्यत्र साच । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिवज्जलमिति भाष्यम् । तस्यावैसाच वार्तिककारः
जातेः संबन्धेणोक्ताया इत्यादि । इति तात्पर्येणैकायां वाच्यस्यतिमित्राः ।

दयं जात्युत्तरेणाकुलीकृतो नोत्तरं प्रतिपद्यते उत्तराप्रतिपत्त्या च
 निगृह्यते अनभिधाने च जातेरेकान्तत्रयः परस्मैत्यैकामिकात्
 पराजयाद्वरमस्तु सन्देहः^(१) इति युक्तो जातेः प्रयोगः । असाधुसा-
 धननिराकरणार्थमित्यन्ये । एके तु जातेः प्रयोगं मन्यन्ते असाधु-
 साधननिराकरणार्थमेवं चाहुः असाधौ तु साधने च आसां प्रयोग
 सोनभिन्नतया साधनदोषस्य तद्दोषप्रदर्शनार्थं वा प्रसङ्गव्याजेनेति ।
 एतन् न युक्तम् प्रयोजनाभावाद् । यदि तावदसाध्वेतत्साधनमिति
 प्रतिपद्यते च एवास्य दोषो बुद्धः स एव वक्तव्यो न जात्यभिधानेन^(२)
 प्रयोजनमस्ति । अथ न बुद्ध्यते किमिति जातिं प्रयुक्ते न ह्यबुद्ध्य-
 मानः शक्नोति प्रयोक्तुम् । अथाबुद्ध्यमानोपि प्रयुक्ते यत्किञ्चिद् ब्रूयात्
 नियमो न स्यात् । एतेनानैकान्तिके पक्षानां प्रयोगः प्रत्युक्तः । य
 आह्वरनैकान्तिके साधने परेषु प्रयुक्ते पञ्च जातयः प्रयोक्तव्या इति
 तदप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । कथमिति बुद्ध्यता तदेव वक्तव्यमबुद्ध्यता अज्ञान-
 मिति । एतेन युक्तायुक्तयोः पूर्वापरभावः प्रत्युक्तः । अयुक्ते साधने
 अयुक्तमुत्तरं युक्ते युक्तमिति । युक्तं च नाम यत् प्रतिज्ञादिदोषोद्भा-
 वनं नासौ जातिः उत्तरमेव तदिति जातिव्यवस्थापरिज्ञानादयुक्तमे-
 तदपीति । समीकरणार्थं प्रयोगः समः साधर्म्यमेव समं वैधर्म्यमेव^(३)
 सममिति समार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्यः । समीक्रियतां
 परपक्षो मावाकारि अयं तु समीकरणार्थं प्रवर्तते यथा लोके

(१) वरं तत्सन्देह—पा० ६ पु० । (२) जात्यभिधाने—पा० ६ पु० ।

(३) समं वैधर्म्यमेव—इति नास्ति ६ पु० ।

कुटुम्भार्थं यतत इति । विशेषहेत्वभावो वा समार्थः न भवता विशेष-
हेतुः कश्चिदपदिश्यत इति । एनमर्थसुररौक्त्य प्रवर्तते यथाभूतं
भवतः साधनं तथाभूतं ममापीति न सर्वापदेशव्याप्तिरव्यापकत्वात् ।
न हि सर्वापदेशे सर्वा जातयः प्रवर्तन्ते न हि वैधर्म्येण स्थापनाया-
सुत्कर्षापकर्षवर्षावर्षाविकल्पसमाः प्रयोक्तुं शक्यन्त इति । न वादि-
प्रतिवादिनोस्तुल्यता समार्थः जातेरसदुत्तरत्वात् । नियमेनैव जाति-
वाच्यसद्वादी भवति वादिनस्तु सदसद्वादित्वे अनियमः^(१) इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः
साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

प्रतिषेधाविति । साधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्य-
वस्थानं वैधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः
यथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकं कुशास-
नित्यं दृष्टम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्यः नित्येनाप्याकाशेन
साधर्म्यममूर्तत्वमस्तीति नित्यः प्राप्त इति । एतस्मिन्नेव हेतावाकाश-
वैधर्म्यादित्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यसाधर्म्यमप्या-
काशेनामूर्तत्वमस्तीति नित्यः^(२) प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्यस्मिन्
साधर्म्यं न नित्यः न तर्हि वक्तव्यमनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैध-
र्म्यान्नानित्य इति । सेयं जातिर्विशेषहेत्वभावं दर्शयति विशेषहेत्व-

(१) अनियमप्रसङ्गः—पा० १ पु० ।

(२) अमूर्तत्वमस्त्वतीति नित्यः—पा० १ पु० ।

भावाच्चानैकान्तिकदेशनाभावा इति । एवं वैधर्म्योक्ते हेतौ तद्वि-
परीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्योक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्य-
वस्थानं वैधर्म्यसमः यथा तस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादनित्य इत्युक्ते
अदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः अनित्येनापि घटेनास्य वैधर्म्यममू-
र्तत्वमतो नित्यः प्राप्तः । तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादित्युक्ते अद्य-
नित्यघटसाधर्म्यादनित्यः वैधर्म्यमप्यस्यास्यमूर्तत्वमतो नित्यः प्राप्तः ।
अथ मन्यसे सत्येतस्मिन्^(१) वैधर्म्यं न नित्यः^(२) न तर्ह्यसमेकान्तो-
ऽनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सेषं विशेष-
हेत्वभावः ॥

अनयोदन्तरम् ।

गोत्वादेर्गौसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

गवाश्वसाधर्म्यं सत्त्वादौ समाने वैधर्म्यं चैकग्रफलादौ साधर्म्यात्
सत्त्वाद्गौरस्यो न भवति । न वैधर्म्यादेकग्रफलादेरगौर्गोर्भवति । किं
कारणम् एकस्थानन्वयादेकस्य चाव्यावृत्तेः । यदन्वयव्यतिरेकि-
साधर्म्यं तस्माद्गोर्भवत्त्वात् गोत्वं च तथा तस्माद्गोत्वादेव गौः सिध्यति
तथेहाप्यमूर्तत्वसुभयव्यतिरेकि सुभयान्वयि च तस्मान्नित्यत्वमनि-
त्यत्वं च^(१) न शक्यं प्रतिपत्तुम् । अपि त्वन्वयव्यतिरेकसम्बन्धादुत्प-
त्तिधर्मकत्वा^(२)दनित्य इति अतो यद्गवौषि विशेषहेत्वभावादित्येषं
विशेष इति ॥

(१) सत्यप्यस्मिन्— पा० १ पु० ।

(२) प्राप्तः—इत्यधिक्यम् १ पु० ।

(३) नित्यमनित्यं च—पा० १ पु० ।

(४) सत्यमित्यञ्जा—पा० १ पु० ।

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षाप-
कर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

अविद्यमानधर्माधारोप उत्कर्षः विद्यमानधर्मापचयोऽपकर्षः
वर्णः साध्यः अवर्णः असाध्यः विकल्पो विशेषः एतेषां धर्माणामुद्भाव-
नार्थाः प्रयोगा उत्कर्षसमाद्या जातयः^(१) साध्यसाधनधर्मयोस्तुल्यतया
प्रत्यवस्थानं साध्यसमेत्युच्यते यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादिति
कृते यदि यथा घटस्तथा शब्दस्तदा घटो रूपादिमान् शब्दोऽप्येवं
प्रसक्त इत्युत्कर्षसमः । शब्दोऽरूप इति घटोऽप्येवं प्रसक्त इत्यपकर्षसमः ।
घटोऽनित्य इत्यवर्णः शब्दोऽप्येवं शब्दो वावर्ण्य इति घटोऽप्येवमिति
वर्णावर्ण्यसमौ । सत्येतस्मिन् उत्पत्तिधर्मकत्वे विभागजः शब्दो न
विभागजो घटः विभागजाविभागजविकल्पे च^(२) नित्यानित्यविकल्प
इति विकल्पसमः । घटो वा अनित्य इत्यत्र को हेतुरयमपि
साध्यवज्ज्ञापयितव्य इति साध्यवत् प्रत्यवस्थानात् साध्यसमः ॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

न हेत्वर्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । न ब्रूमो यावन्तो घट-
धर्मास्ते सर्वे एव शब्दे सम्भवन्तीत्यपि तु यो यस्मै साधको धर्म
उपपद्यते स तत्साधनं तत्रोपसंह्रियते । तथा च शब्दे न शब्दे चोत्पत्ति-
धर्मकत्वं धर्म उपसंह्रियते । एवं यथोक्तमसम्भ्रमं यथा गौसाथा
गवय इत्युक्ते न गोधर्माः सर्वे एव गवये न गवयधर्माः सर्वे एव गवि

(१) उभयोः—पा० १ पु० ।

(२) विकल्पवत्—पा० १ पु० ।

प्राप्नुवन्ति । अपि तु अदितरक्षेत्रेषु सम्बन्धते तावन्मात्रमेवोपसं-
 द्रियते । अग्नेषधर्मोपसंहारे तु यथा तथेत्येव न स्यात् स एवासाविति
 स्यात् तथेहापीत्यसमदोषः । यत्पुनरेतद्विभागजाविभागजविकल्प-
 वन्नित्यामित्यविकल्प इति । यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वयव्यतिरेकि
 नैवं विभागजत्वम् । न हि किञ्चिद्विभागज्जाद्यमानं यथोक्तविभे-
 दं नित्यमनित्यं वा दृष्टमित्येतदप्यनुत्तरम् ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

दृष्टान्तः साध्य इति ब्रुवता भवता न दृष्टान्तस्यैवं व्यञ्जायि ।
 दृष्टान्तो हि नामाविद्यतयोर्द्वर्गनयोर्विषयः । तथा च साध्यत्वमनुप-
 पन्नम् । अथ दर्शनं विहन्यते नासौ दृष्टान्तो लक्षणाभावादिति ।
 अत्रचोक्तं जातीनां^(१) पौनरुक्त्यं प्रसज्यत इति । न पौनरुक्त्यमर्थ-
 भेदात् । यथा चोत्कर्षसमादीनां भिन्नोर्थस्तथोक्तम् । प्रयोगभेद-
 र्गनाच्च प्रयोगश्च भिन्न उत्कर्षसमादीनामिति । आनन्वयमिति चेत्
 अथ मन्यसे यदि प्रयोगभेदाद्भेदो न चतुर्विंशतिर्जातश्च इति
 प्राप्तम् । नानवधारणात् नेदमवधार्यते चतुर्विंशतिर्जातश्च इति
 किन्तु^(२)दाहरणानां भेदः कथमवगम्यते । तथाहि प्रकरणसमैका
 चतुर्द्वा भिन्नेति । अथ सामान्यतोऽभिन्ना जातश्च इत्यभेदं ब्रूयात्
 तस्याप्यभ्युपगतं चतुर्दशत्वं निवर्तते । अथ कुतश्चिद्भेदाद्भेदः अदेशं
 तर्हि उत्कर्षसमाद्या न विकल्पसमातो भिद्यन्त इति यथा ज्ञेयचिद्भे-

(१) जातीनां—पा० ५ ५० ।

(२) अपि तु—पा० ६ ५० ।

देन चतुर्दशत्वं तथा केनचिद्देन चतुर्दशत्वं तथा केनचिद्देन चतुर्विंशतित्वम् (?) अविशेषसमा त्विद्यं जातिः उत्कर्षसमादीनामेकत्वं किञ्चित्साधर्म्यादिति । अस्या जातेरुक्तमुत्तरम् ॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्याविशिष्टत्वाद्-
प्राप्यसाधकत्वाच्च प्राप्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादिति कृते यदि तावदयं हेतुः साध्यं सम्प्राप्नोति प्राप्या अविशिष्टः । कोऽविशेषार्थः उभयोर्विद्यमानता नाविद्यमानः सम्प्राप्यत इति हेतोः साधनार्थो हीयते । अथ न प्राप्यते अप्राप्तेन हेतुना अविशिष्टत्वाद्हेतुर्भवति न ह्यग्निरप्राप्तो दहति प्राप्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिरसमः अप्राप्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिरसमः । अनयोर्भेदेनोपन्यासो विवक्षातः भेदविवक्षायां प्राप्यप्राप्तिरसमाविति अभेदविवक्षायामेकमेवोत्तरम् यथा वृक्षा वनमिति । जातिसत्त्व-
णाभावाच्चेवेयं जातिरिति चेत् अथ मन्यसे यज्जातेर्लक्षणं तदस्या नास्ति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमिति हि तत् । न च लक्षण-
नासन्नद्धा जातिरिति प्रक्यं वक्तुम् न हि शोकाक्षणेहीनोऽश्वो गौ-
रिति । न सूचार्थापरिज्ञानात् । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जाति-
रित्यस्य सूत्रस्यार्थो न व्यञ्जायतीत्युत्तरमेतत् । एतेन कैकाश्वससा-
द्याः प्रत्युक्ताः सूचार्थापरिज्ञानात् ॥

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारा^(१)दप्रति-
षेधः ॥ ८ ॥

(१) चाभिचारादित्यपि क्वचित् ।

मृत्पिण्डप्राप्तानां दृष्टादीनां नाविशेषो न च साध्यसाधनभाव-
 निवृत्तिः न हि मृत्पिण्डप्राप्तो दृष्टः साधनत्वं जहाति नापौतरत्
 साध्यत्वं जहाति । अथ मन्यसे घटस्तत्र साध्यस्तस्य चाविद्यमानस्य
 किं साधनेन । नाविद्यमानस्य साधनमपि तु मृत्पिण्डो घटीक्रियत
 इति । किमिदं घटीक्रियत इति मृदवचवाः पूर्वब्यूहपरित्यागेन
 ब्यूहान्तरमापद्यन्ते ब्यूहान्तराच्च घटोत्पत्तिः । पौडने चाभिचाराद्-
 प्राप्यापि साधकत्वं दृष्टम् । कोऽप्राप्त्यर्थः । परस्परपक्षेपमन्तरेण
 साधकत्वम् । अन्यथा तद्देशेनाद्यं प्राप्त एव नियमात् इयं च जातिः
 सर्वत्रैवपवाददारिका । यदि ज्ञापको हेतुरपदिश्यते तथापि ।
 अथापि कारकस्तथापीति । सा चेयं कार्यकारणत्वापवादद्वारेण प्रव-
 र्तमाना व्याहृता भवति । को व्याघातः उत्तरस्थानुत्थानम् । कथ-
 मिति यदिदमुत्तरं प्राप्यार्थं कारणत्वापवादद्वारेण साधवेदप्राप्य
 वेति तस्यापि प्रतिषेधं प्राप्य वाऽप्राप्य वेति समो दोषः ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रति-
 दृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ६ ॥

यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटादिसाधर्म्येण कृते इत्थं घट एव
 तावदगित्य इत्यत्र को हेतुरिति प्रसङ्गसमः । प्रतिदृष्टान्तसमस्य
 यदेव भाव्य उदाहरणं तदेव द्रष्टव्यमिति । वाय्वाकाग्रसंयोगसा-
 कारणत्वादध्यत्ममिति चेत् । अथ मन्यसे न वाय्वाकाग्रसंयोगः
 क्रियाकारणं चिन्त्यपि कालेभ्यसम्भवात् । न वाय्वाकाग्रसंयोगेनाकाग्र-

क्रिया कृता न करोति न करिष्यतीति यच्च चिद्वपि कास्त्रेवकारणं तदकारणम् यथा घटो घटान्तरस्य । न तत्समानधर्मोपपत्तेः । न ब्रूमो वाय्वाकाशसंयोग एव कारणमपि तु तथाभूतधर्मोऽन्यत्र दृष्टो यथा वायुवनस्पतिसंयोग इति । यस्त्वसौ तथाभूतः क्रियां न करोति तत्राकारणत्वादपि तु प्रतिबन्धात् केनास्य प्रतिबन्धः । महत्परिमाणेन यथा मन्दवातवेगेन सुन्नानां लोष्टादीनामिति । यदि च क्रियां दृष्ट्वा क्रियाकरणमिति मन्यसे सर्वं कारणं क्रियानुमेयं भवतः प्राप्तं ततश्चोपादानं कारणस्य न प्राप्नोति किमिदं करिष्यत्याहो न करिष्यतीति यस्य पुनः साधर्म्यादुपादानं तस्य युक्तम् यदि च तत्सदृशं न कारणमिति मन्यसे अग्नैकान्तिको हेतुर्न प्राप्नोति न हि यच्छब्दे ऽमूर्तत्वं तदाकाशादाविति अनुमानं चान्यत्र दृष्टस्थान्यत्र सादृश्यादेव प्रवर्तते न हि ये धूमधर्मा एकस्मिन् धूमे त एव धूमान्तरेष्वपीति ॥

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिः ॥१०॥

इदं तावदद्यं प्रष्टव्यः के प्रदीपमुपाददते किमर्थं चेति । दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपोपलब्ध्यर्थं कस्मात् प्रदीपोपादानं कुर्वते । अन्तरेण प्रदीपो दृश्यते प्रदीपान्तरमिति । अथ दृष्टान्तः किमर्थमुपादीयते अज्ञातस्य प्रज्ञापनार्थम् । अथ दृष्टान्ते दृष्टान्तः किमर्थं देख्यते यदि प्रज्ञापनार्थं नाप्रज्ञातो दृष्टान्त इति । यत्पुनराकाशदृष्टान्तवदिति ॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

अभ्युपगमात् प्रतिदृष्टान्तस्य च हेतुभावं प्रतिपद्यमानेन दृष्टान्त-
स्यापि हेतुभावोऽभ्युपगन्तव्यः हेतुभावस्य साधकत्वं स च कथमहेतुर्न
स्यात् । यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यात् अप्रतिषिद्धसाधकं साधकः
प्रयोगानुपपत्तेः । यदि तावदेवं प्रयुङ्क्ते यथा भवदीयो दृष्टान्त-
स्तथा मदीय इति अभ्युपगमात् प्रतिदृष्टान्तः । अथैवं प्रयुङ्क्ते
यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा मदीय इति तथापि व्याघातात्
प्रतिदृष्टान्त इति ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

यथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् घटवदिति कृते यदि
ब्रूयात् प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तदभावादनुत्पत्तिधर्मकः
अनुत्पत्तिधर्मकत्वाच्च नित्य इति । अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्प-
त्तिसमः ॥

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रति- षेधः ॥ १३ ॥

यथेव प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तथा शब्दोपीति उत्पन्नः
सन् शब्द इति भवति उत्पन्नः सनुत्पत्तिधर्मक इति भवति तथा-
ऽनित्य इति । उत्पन्ने उत्पत्तिधर्मकत्वमस्तीति न कारणप्रतिषेधः
अनुत्पन्नस्य चातथाभावात् न चाधमनुत्पन्नः शब्द इति वा उत्पत्ति-
धर्मक इति वा अनित्य इति वा व्यपदेश्यं ब्रूयत इति ।

ज्ञापकज्ञायं हेतुर्न कारकः ज्ञापके च कारकवत् प्रत्यवस्थानमसम्बद्धम् ।
न कारकज्ञापकयोर्भेदोऽस्ति कारकत्वादिति चेत् । न कारकः
ज्ञापकयोः क्रियाज्ञप्तिहेतुत्वात् । योऽप्ययं ज्ञापकः सोऽपि किञ्चित्
कुर्वन् ज्ञापक इत्युच्यते कारकोपीति^(१) । नैष दोषः कारकस्य
क्रियाहेतुत्वात् ज्ञप्तिहेतुत्वाद् ज्ञापकस्येति । तत्रैको वस्तु निष्पादयति
एकसु विद्यमाने वस्तुनि ज्ञप्तिं करोति प्राक्चोत्पत्तेरुत्पत्तिधर्म-
कत्वस्थाभावादन्युत्पत्तिधर्मकः शब्द इति ब्रुवाणः शब्दमभ्युपेति
नासतोऽनुत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म इति । ततश्च विशेषणमनर्थकं प्रागु-
त्पत्तेरिति अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्थापत्ति-
समैवेयमिति । प्रागुत्पत्तेः प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्थाभावादर्यादप्रयत्ना-
नन्तरीयकोऽप्रयत्नानन्तरीयकत्वाच्च नित्य इति कृते उत्तरं ब्रुवते
नायं निधमो प्रयत्नानन्तरीयकं^(२) नित्यमिति । तथी हि तस्य गतिः
किञ्चिन्नित्यमाकाशादि किञ्चिदनित्यं विद्युदादि किञ्चिदसदेव
आकाशकुसुमादि । एतत्तु न युक्तमुत्पत्त्यमः कथमिति यत्तावद-
सदप्रयत्नानान्तरीयकमिति न युक्तं प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य जन्म-
विशेषणत्वात् यस्य न प्रयत्नानन्तरं जन्म तदप्रयत्नानन्तरीयकं न
चाभावो विद्यते अतो न तस्य जन्म यच्चासत् किं तस्य विशेष्य-
मस्ति । एतेन नित्यं प्रत्युक्तम् । न हि नित्यमप्रयत्नानन्तरीयक-
मिति शक्यं वक्तुम् । जातिलक्षणाभावाच्चेयं जातिरिति चेत् नानु-
त्पत्तैरहेतुभिः साम्यात् योऽनुत्पन्नः स न हेतुः तद्यथा अनुत्पन्ना-
स्तन्मवो न पटस्य कारणमिति ॥

(१) कारकत्वादिति—पा० १ पु० ।

(२) प्रागुत्पन्नः—इत्यधिकम् १ पु० ।

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसा-
धर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संग्रहसमासाधर्म्यसमातो न भिद्यते इति चेत्
अथ मन्यसे यथा साधर्म्यसमोदाहरणं साधर्म्यात् प्रवर्तते तथा संग्रह-
समापीति अतोऽभेदाच्च जात्यन्तरमिति । न उभयैकसाधर्म्यभेदात्
उभयसाधर्म्यात् संग्रहसमः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसम इति विशेषः ॥

साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयत्रा वा संशये
ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्या-
प्रतिषेधः ॥ १५ ॥

साधर्म्यात् साधर्म्यदर्शनात् संग्रहः वैधर्म्याद्विशेषदर्शनाच्च संग्रहः
उभयत्रा तु^(१) संग्रहे सामान्यविशेषदर्शने सति संग्रहे ऽत्यन्त^(२)संग्रह-
प्रसङ्गो नित्यं सामान्यं संग्रहं करोतीति तु न प्रतिपद्यामहे सति
सामान्ये विशेषदर्शनाद्वावृत्तेरिति ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संग्रहसमासाधर्म्यसमाभ्यां प्रकरणसमा न भिद्यते
कथमिति तथापि साधर्म्यमिहापीति । न उभयपक्षसाधर्म्याद्
भेदसिद्धेः उभावच वादिप्रतिवादिनौ पक्षपरिग्रहेषु नित्यानित्यत्वे
साधयतः न चैवं साधर्म्यसमसंग्रहसमयोरिति ॥

(१) उभयत्रा संशयनि—पा० ६ पु० ।

(२) संग्रह इत्यत्र—पा० ६ पु० ।

प्रतिपक्षानुपपत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रति-
पक्षोपपत्तेः^(१) ॥ १७ ॥

विरुद्धाव्यभिचार्येष उक्तोत्तर इति । प्रकरणोत्थानं च न
प्रतिपक्षादिति ब्रूमः किन्तु तत्त्वादर्थनात्^(२) तदुक्तं प्रकरणसमे-
हेत्वाभास इति ॥

चैकाल्यासिद्धे^(३) हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

अहेतुसाम्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसम इति ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नोत्पद्यमानमहेतुत उत्पद्यते नापि ज्ञाप्य-
मानमहेतुना ज्ञाप्यत इति ॥

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

विरोध उत्तरदोष इति । यस्मिन्पि कास्त्रेषु न साधयति च
न प्रतिषेधे ऽपि हेतुरिति समानो दोषः । उक्तोत्तरत्वाच्च प्रत्यक्षादी-
नामप्रामाण्यं चैकाल्यासिद्धेरित्युक्तोत्तरमेतदिति ॥

अर्थोपपत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थोपपत्तिसमः ॥ २१ ॥

उदाहरणं भाष्ये ॥

(१) प्रतिपक्षोपपत्तेः—पा० १ पु० । (२) तत्त्वादर्थनात्—पा० १ पु० ।

(३) चैकाल्यानुपपत्तेरिति व्याख्येयौचित्ये ।

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षज्ञानेरुपपत्तिरनुक्तत्वाद्गैकान्तिकत्वाच्चार्यापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्यसामर्थ्यमर्थादापद्यत इति ब्रुवाणः पक्षं हापयति । किं कारणम् सामर्थ्यस्यानुक्तत्वात् । एवं च पक्षज्ञानेरुपपत्तिः । अगैकान्तिकत्वाच्चार्यापत्तेः^(१) पूर्वसूत्रव्याघातः । यदुक्तं गगैकान्तिकत्वमनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानादिति तद्वाच्यते^(२) नास्ति व्याघातः यन्निधिविनिष्ठया अगैकान्तिकत्वाभ्युपगमात् । यद्यं सूत्रेषोपात्ता गगैकान्तिकी नार्थापत्तिमात्रं यथानुमानं व्यभिचारि यत् तदप्रमाणं नेतरदिति तथेहापीति ॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सङ्गावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

उदाहरणं भाव्ये । साधर्म्यसमातो न भिद्यते अविशेषसमः कस्मात् साधर्म्यमात्रात् । प्रत्येकविशेषादिति चेत् । न एकसमस्तभेदाद्भेदः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसमा समस्तसाधर्म्याद्द्विविशेषसमेति ॥

क्वचित् तद्वर्णोपपत्तेः क्वचिच्चानुपपत्तेः^(१) प्रतिषेधाभावः ॥ २४ ॥

(१) अनुपपत्तेः—पा० ६ पु० ।

(२) नुपपत्तिरिति—पा० ५ पु० ।

(३) तद्वर्णानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः—पा० ६ पु० ।

कश्चित् साधर्म्यमुपलभ्यते कश्चिन्नेति सूत्रार्थः । अभ्युपगमाच्चं
विरोधः सर्वभावानामनित्यत्वं प्रसञ्जयता अभ्यनुज्ञातं शब्दस्थानि-
त्यत्वं व्यर्थं वा सर्वभावग्रहणमिति । उक्तञ्च विशेषोन्वयव्यतिरेक-
सम्बन्धो हेतुर्नोत्तर इति ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

उदाहरणं भाष्ये । उपपत्तिसमा प्रकरणसमातो न भिद्यत
इति तथापि नित्यानित्यकारणोपपत्तिरिहापीति । न नित्या-
नित्यकारणस्यैकत्रोपपत्तेः । नित्यकारणं नानित्यकारणं चैकत्रोपप-
पद्यत इत्युपपत्तिसमः नित्यानित्यपक्षाभ्यां प्रत्यवस्थानात् प्रकरणसम
इति भेदः ॥

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नित्यत्वकारण^(१)मण्यस्योपपद्यते इति ब्रुवता-
भ्यनुज्ञातम् अनित्यत्वकारणमिति तथा च विरोधादुत्तरपक्षोत्थानं
न युक्तम् ॥

निर्दिष्टकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । सर्वसाध्याधारोपेणाव्यापकत्वं साधनस्येत्युप-
लब्धिसमार्थः । सर्वमनित्यं सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवाक्यकरण-
प्रत्यक्षत्वेनाधारोपेणाव्यापकत्वं हेतोः न ह्यर्थं हेतुः सर्वस्मिन्ननित्ये ब्रह्म-

(१) नित्यानित्यकारण—पा० १ पु० ।

कादौ विद्यत इति । न्यूनमात्रप्रतिज्ञार्था^(१)व्यापकत्वं वा । यथा-
ऽनित्यः शब्दः शब्दान्तरोत्पादकत्वादिति न शब्दान्तरोत्पादकत्वेन
सर्वः शब्दो व्याप्यते । न ह्यन्यः शब्दः शब्दान्तरं करोति ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्मापपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अनित्यः शब्द इति ब्रुवता न साध्यान्तराणां कारणान्तरं प्रति-
षिध्यते न साध्यस्य कारणान्तरमिति । अपरे तु परिहारान्तरं ब्रुवते
यदेव प्रथमानन्तरीयकं तदेव तस्मादनित्यमिति । एतत्तु नावि-
वादात् । यः प्रथमानन्तरीयकत्वं प्रतिपद्यते न तं प्रति किञ्चित्
साध्यते यदा तु प्रथमानन्तरीयकत्वं वस्तुविशेषणं तदान्यो हेतु
वक्तव्यः । जातिस्वच्छाभावात्तत्र जातिः । न अहेतुसाध्याच्चातिः ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भाद्भावसिद्धौ तद्विपर्ययोपपत्ते-
रनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । न उक्तोत्तरत्वात् । द्वितीयाध्याये उक्तोत्तर-
मेतत् ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

आवरणाद्यसम्भवे ऽसत्त्वाभ्युपगमे च सत्यनुपलब्धेरिति प्रयोगः ।
एवं च सति न हेतुकारं नानैकान्तिकं विपश्चात्पत्तित्वात् । आवर-
णाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्ययस्याप्यभिचारात्पत्तिसमेति ॥

(१) प्रतिज्ञानाचं—पा० १ पु० ।

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥

३१ ॥

साधर्म्यात् तुल्यधर्मेपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गाद्-
नित्यसमः ॥ ३२ ॥

सर्वमनित्यं प्राप्नोतीत्युदाहरणं भाष्ये । अविशेषसमातो अनि-
त्यसमा न भिद्यते तथापि सर्वाविशेष इहापीति । भिद्यते तत्र
सर्वाविशेष इह सर्वानित्यत्वमिति ॥

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाम-
र्थ्यात्^(१) ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य
हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

प्रतिषेध्येन पक्षेण प्रतिषेधस्य प्रतिज्ञादियोगः सामान्यम् । तद्यदि
वादिप्रतिषेधस्यानित्यत्वस्यासिद्धिर्घटादिषाधर्म्यात् ननु प्रतिषेधस्या-
प्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन प्रतिज्ञादियोगसामान्यादिति नेधं साधर्म्यमा-
प्तात् स्थापना अपि तु दृष्टान्ते विशिष्टमन्वयव्यतिरेकिणं धर्मं^(२)-
मुपलभ्य तस्मादर्थात् । न च प्रतिपक्षस्यैवंभूतो धर्म उपपद्यते ।
तस्मात् प्रतिषेधो नोपपद्यते । उक्तं चात्र कश्चित् तद्गुणानुपपत्तेः
कश्चिदुपपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । यथाविशेषसम उत्तरं तदि-

(१) साधर्म्यात्—पा० ५. ५० ।

(२) व्यतिरेकिकचर्च धर्म—पा० ६. ५० ।

इति द्रष्टव्यम् । नासाधनादिति चेत् । अथ मन्यसे न मया सर्व-
 स्थानित्यत्वप्रसङ्गेन सर्वस्थानित्यत्वं साध्यते अपि त्वेवं ब्रुवाणस्य सर्व-
 स्थानित्यत्वं प्राप्नोतीति प्रसङ्गः क्रियते । न विशेषहेतुपपत्तेः ।
 न मया साध्यसाधर्म्यमात्रेण साधनमुच्यते इत्यतो न सर्वानित्यत्व-
 प्रसङ्गः सर्वानित्यत्वसाधने प्रमाणाभावाच्च न सर्वानित्यत्वप्रसाधकं
 प्रमाणावस्यतीति अथ सर्वमनित्यं सत्त्वादिति साधयेत् तस्यापि
 नाप्यस्यो न व्यतिरेकः ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः^(१) नित्यसमः ॥

३५ ॥

अनित्यः शब्द इत्येतस्यां प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञादिदोषोद्भावकहा-
 रिका जातिः अनित्यः शब्द इत्यभिदधान एव भवान् शब्दस्य
 नित्यत्वं प्रतिजानीते कथमिति यदनित्यत्वं तत्^(२) किं शब्दे
 नित्यमस्ति उत कदाचिद्भवतीति । यदि नित्यं धर्मनित्यत्वाद्भिर्नि-
 षोऽपि नित्यत्वम् । अथानित्यमनित्यत्वस्याभाक्षित्यः शब्द इति ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः
 प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यत्वमिति ब्रुवताभ्यनुज्ञातमनित्यत्वम् अभ्य-
 नुज्ञानाच्चासमर्थः प्रतिषेध इति । अथ नाभ्यनुज्ञायते नित्यमनि-
 त्यभावाक्षित्यः शब्द इति हेतुर्नोपपद्यते हेत्वनुपपत्तेरनर्थकः प्रति-

(१) नित्यज्ञापणे—पा० १ ५० । (२) यत् तदनित्यत्वं—पा० १ ५० ।

षेधः । प्रश्नानुपपत्तिश्च पृथग्घर्मत्वेनानित्यत्वस्थानभ्युपगमात् । अपि चानात्यन्तिकसत्तायोगोऽनित्यत्वमित्युक्ते न युक्तः प्रश्नः किमयमत्यन्तं भवति उत नात्यन्तमिति । आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोगश्चैकस्य न युक्तः । अनित्यता नित्येति ब्रुवता एकस्यात्यन्तिकसत्तायोगो ऽनात्यन्तिकयोगस्याभ्यनुज्ञायते स चायं विरोधाच्च युक्त इति । प्रतिषेधदोषोद्भावनाद्युक्त इति चेत् अथ मन्यसे न मयैकस्य नित्यत्वमनित्यत्वं चाभ्युपगम्यते अपि त्वनित्यः शब्द इति ब्रुवाणस्य भवतः स एव दोष इति । न विकल्पानुपपत्तेः । नायं पक्षदोषो न साधनदोषः पक्षदोषस्त्वावदयं न भवति पक्षस्य तादवस्थ्यात् । न साधनस्य प्रतिज्ञादिदोषाणामनुद्भावनात् विरोधस्य चोक्तोत्तरत्वादिति ॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः ॥ ३७ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिः कार्यसमा प्रयुज्यते प्रयत्नकार्यमनेकधा दृष्टमिति किञ्चित् प्रयत्नानन्तरं व्यज्यते किञ्चित् प्रयत्नानन्तरमुत्पद्यते प्रयत्नानन्तरमुपसम्भेर्हेतुत्वाधारोपेक्षानैकान्तिकदेशनात् कार्यसमः कार्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरमुपसम्भेरिति हेतुमनैकान्तिकं चोदयति । प्रयत्नानन्तरमुपसम्भमानं कार्यमकार्यं च दृष्टमिति । अथ प्रयत्नानन्तरं जन्म हेत्वर्थः तथाप्यसिद्धदेशनेति ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपसम्भिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

यत् खलु प्रयत्नेन व्यज्यते तत्रानुपसम्भिकारणमुपपद्यते न तु शब्दस्थानुपसम्भिकारणं किञ्चिदस्ति तस्मान्न व्यज्यते इति । संग्रह-

समातो न भिद्यत इति चेत् । उभयसाधर्म्यात् संग्रहसमः अर्थं तु
न तथा तस्माद्भिद्यत इति । अथ साधर्म्यसमातो न भिद्यत इति
चेत् । न हेत्वधारोपस्थात् । साधर्म्यसमा न हेत्वधारोपेष प्रवर्तते
इत्थं त्वन्यथाभिहिते हेतौ अन्यथाकारं प्रवर्तते ॥

एवं जातयो व्यवस्थिताः । अथेदानीं षट्पञ्चीमुपन्यस्यषिद-
माह ।

प्रतिषेधे विप्रतिषेधे ऽपि^(१) समानो दोषः ॥ ३६ ॥

प्रथमपक्षवादी जातिवादिगमुत्तरं ब्रवीति । यद्यनैकान्तिकत्वा-
दहेतुः प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः कश्चिदप्रतिषेधात् कश्चित्प्रतिषे-
धादिति । विशेषहेत्वभावो वा अविशेषः । शेषं भाष्ये ॥

सर्वैवम् ॥ ४० ॥

सर्वासु जातिस्त्रेषा प्रयुक्त्वरिति सूत्रार्थः ॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

द्वितीयः पक्षो विप्रतिषेधः । एतस्मिन् विप्रतिषेधे समानमनै-
कान्तिकत्वं दोष इति चतुर्थः पक्षः ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो
दोषप्रसङ्गो मतानुशा ॥ ४२ ॥

(१) प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः—पा० न्यायसूत्रचौविचये ।

प्रतिषेधं द्वितीयपचं सदोषमभ्युपेत्य द्वितीयपचे ऽपि प्रतिषेधे
तुल्यादोषतामासञ्चयन् विप्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति ब्रुवन्
मतमनुजानाति^(१) चेयं मतानुज्ञा भवतीति पञ्चमः पचः ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्ष-
दोषाभ्युपगमात् समानो दोषः ॥ ४३ ॥

स्वपक्षसमुत्थानं दोषमभ्युपेत्य परपचे ऽपि प्रयुञ्जन्^(२) स्वपक्ष-
दोषमनुजानातीति तुल्या मतानुज्ञा । शेषं भाष्ये । अत्र खलु
स्वापनाहेतुवादिनः प्रथमद्वितीयपञ्चमाः पचाः । प्रतिषेधहेतुवादिनो
द्वितीयचतुर्थषष्ठाः पचाः । तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमाणायां
चतुर्थषष्ठयोरर्थाविशेषात् न पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । समानः द्वि-
यपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषः । तत्र पञ्चमषष्ठयोः पुनरुक्तदोषः द्वितीय-
चतुर्थयोर्मतानुज्ञादोषः प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेतुभाव इति षट्-
पक्ष्यामुभयोरसिद्धिरयुक्तत्वादित्वात् । यदानुपलम्बिकारणाभावे
सति प्रथमानन्तरमुपलम्बेरिति विशेषहेतुरुच्यते तदा न षट्पक्षी
प्रवर्तते । एतास्तु जातयो न तत्त्वविवेकमुपकुर्वन्तीति भेदमात्र-
मासामुक्तमिति ॥

इति-त्रैद्योतकरे न्यायवार्तिके पञ्चमस्याध्याय-
स्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) तमनुजानाति—पा० १ पु० ।

(२) प्रयुञ्जन्—पा० १ ।

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायवार्तिके

पञ्चमे ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञा-
संन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थ-
कमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञान-
मप्रतिभा विश्लेषो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्ष्यं निर-
नुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्था-
नानि ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानवज्जलमिति सङ्क्षेपेणो-
क्तम् तदिदानीं विभजनीयम् । निग्रहस्थानानि तु पराजयवस्त्रानि
अपराधाधिकरणानि । सामान्यतो द्वे निग्रहस्थाने । कर्तृकर्म-
करणानां कस्य । तत्रैके वर्णयन्ति पक्षस्येति । एवं चाङ्गदूषणानि
न्यूनतावयवोत्तरदोषाच्चेपभावोद्भावनानि । एभिर्ज्ञसौ परपक्षो दूष्यत
इति । एतत्तु न सम्यक् कर्मण्यसादवस्थ्यात् न हि दूषणाभि-

धानेन कर्मणोऽन्यथात्वं भवति यथाभूत एवाथो दूष्यमाणस्तथाभूत
 एवादूष्यमाणोऽपि । न करणस्य विषयान्तरे ऽसामर्थ्यात् । साध-
 नमपि प्रतिज्ञादिकं न दूष्यते^(१) विषयान्तरे ऽसामर्थ्यात् । न हि
 किञ्चित्साधनं यद्विषयान्तरे समर्थं स्यात् सर्वं साधनं स्वविषये समर्थ-
 मिति । तस्मादसमर्थयोः कर्मकरणयोर्दोषादानात् कर्तुर्निर्गह इति ।
 यत् कर्म क्रियार्थमुपादीयमानमभौष्टक्रियां न निर्वर्तयति तद्वि-
 मसमर्थं यथा सिकता घटादिकरण इति । यत् करणं क्रियार्थमु-
 पादीयमानं क्रियां न निर्वर्तयति तदसमर्थं यथा तुर्थादि घटे ।
 स्वविषये तुभयं समर्थम् । तदन्यविषयस्य च कर्मणो ऽन्यविषयस्य
 च करणस्यान्ययोपादानात्^(२) कर्तुरज्ञानम् । अज्ञानं पुनरप्रतिपत्ति-
 विप्रतिपत्तिर्विति कर्ता निगृह्यते न कर्मकरणे पारतन्त्र्यात् ।
 तस्मात् स्वतन्त्रस्य कर्तुर्निर्गह इति । विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च पुरुष-
 धर्मत्वात् पुरुषस्येति । विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती च पुरुषस्य वचनदा-
 रेण गम्येते तस्मात् प्रतिज्ञादिदोषा इति भक्तिः^(३) । कानिचि-
 क्षिप्रहस्त्वान्यान्यज्ञानादीनि पुरुषधर्मा एव । द्वैविध्यानुपपत्तिकरने-
 काभिधानादिति चेत् । अनेकं निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रे
 पद्यते तस्माद्दे निग्रहस्थाने इत्ययुक्तम् । न सामान्यभेदविस्तरस्य
 विवक्षातः प्रवृत्तेः । सामान्यमधिकृत्य निग्रहस्थाने द्वे भेदविस्तर-
 विवक्षायां तु द्वाविंशतिधा भेदः उदाहरणमात्रत्वाच्च भेदस्थान-
 न्यमिति । प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाण्येति भाष्यम् । वक्तृविषय-

(१) न दूष्यमिति—पा० १ पु० ।

(२) यथादानात्—पा० १ पु० ।

भक्तिः—पा० १ पु० ।

कल्पात् प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रितत्वमनुपपन्नमिति चेत् । अथ मन्यसे
 विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निघण्टुस्थानमित्यभिधाने प्रतिज्ञाद्यवयवा-
 श्रितत्वे कः प्रसङ्ग इति । न क्रियावचनदोषदारेण कर्तृवकृषाम-
 श्रलोपपत्तेः । क्रियादारेण कर्ता दूष्यते वचनदारेण वक्तेति न
 प्रतिज्ञाद्याश्रयत्वमनुपपन्नम् । न साधाराधेयभाव आश्रयाश्रयि-
 भावो विवक्षितः । किं तु प्रतिज्ञादिमुखेनोद्भावनमिति । तत्त्ववा-
 दिममतत्त्ववादिनं चाभिसंज्ञवन्त इति भाष्यम् । तत्त्ववादिनो निघ-
 ण्टुस्थानानुपपत्तिः प्रतिपादकत्वात् तत्त्वं ब्रवीतीति प्रतिपादयति
 प्रतिपादयंश्च निघण्टुश्च इति न युक्तम् । न परापदिष्टदूषणदो-
 षानवबोधदारेण तदुपपत्तेः । तत्त्ववादी प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षवा-
 दिना च यो दूषणाभास उक्तस्तस्य तत्त्वानवबोधाभिघ्नयते तत्त्व-
 मभिदधानोऽपि तत्र वस्तु निर्णितं निर्णीते च वस्तुनि दूषणा-
 भासस्याप्रतिपत्त्या निघण्टुश्च इति । तत्रोदाहरणभेदप्रदर्शनार्थं
 प्रतिज्ञाद्यान्यादिसूचम् ॥

सचसं च ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

प्रतिदृष्टान्तस्य यो धर्मस्तं यदा स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति तदा
 निघण्टुहीतो वेदितव्यः । यथाऽनित्यः शब्द ऐश्वर्यकत्वात् घटवदि-
 त्येकः । सामान्यमैश्वर्यकं दृष्टं नित्यं कस्माच्च तथा शब्द इति
 द्वितीयः । यदि सामान्यमैश्वर्यकं नित्यमिति घटोऽप्येवमस्त्विति
 द्वितीयः । अनेन किञ्च प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति

अभ्यनुष्ठानाच्च दृष्टान्तं जहन्निगमनान्तमेव पञ्चं जहातीति प्रति-
 ज्ञाहानिरित्युच्यते । एतन्तु न बुद्ध्यामहे कथमत्र प्रतिज्ञा हीयत
 इति । हेतोरनैकाम्भिकत्वं सामान्यदृष्टान्तेन परेण शोधते तस्यानै-
 काम्भिकदोषोद्धारमनुक्त्वा स्वदृष्टान्ते नित्यतां प्रतिपद्यते । नित्यता-
 प्रतिपत्तेऽसिद्धता दृष्टान्तदोषो भवति । सोऽयं दृष्टान्तदोषेण
 साधनदोषेण वा नियमो न प्रतिज्ञाहानिः । दृष्टान्तं च जहत्
 प्रतिज्ञामपि जहातीत्युपचारेण नियमस्थानम् । न च प्रधानासम्भवे
 उपचारो लभ्यते इति प्रतिज्ञाहानेर्मुख्यो विषयो वक्तव्यः । कथं
 तर्हीदं सूत्रं प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुष्ठा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति ।
 दृष्टस्यासावन्ते व्यवस्थित इति दृष्टान्तः स्वसाधौ दृष्टान्तश्चेति स्वदृ-
 ष्टान्तशब्देन स्वपञ्च एवाभिधीयते । प्रतिदृष्टान्तशब्देन च प्रतिपञ्चः
 प्रतिपञ्चसाधौ दृष्टान्तश्चेति । एतदुक्तं भवति । परपञ्चस्य यो धर्मस्तं
 स्वपञ्च एवानुजानातीति यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् द्वितीय-
 पञ्चवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थिते इदमाह । यदि सामान्यमैन्द्रियकं
 नित्यं दृष्टमिति शब्दोऽप्येवं भवत्विति एषा प्रतिज्ञाहानिः । प्राग-
 नेन प्रतिज्ञातमनित्यः शब्द इति सामान्येन अनैकाम्भिकत्वेन
 प्रत्यवस्थित इदमाह नित्य इति^(१) । प्राक् प्रमाणावधारितार्थपरि-
 त्यागादिप्रतिपत्तितो नियमस्थानमिति । प्रसङ्गविधानादिति चेत् ।
 अथ मन्यसे नायं पञ्चादपि शब्दस्य नित्यतां प्रतिपद्यते किं तु प्रसङ्गं
 करोति । यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टं शब्दोप्येवं भवत्विति

(१) नित्यः शब्द इति—पा० १ उ० ।

प्रसङ्गं विधत्ते । यच्च^(१) नात एव तन्नात्तेः । यत एवासौ हेतुदोषोद्भारे
कर्तव्ये प्रसङ्गयत्यत एव निगृह्यत इति । हेतुदोषेण चरितार्थत्वाच्च
प्रतिज्ञाहानि^(२)निगृहस्थानमित्यन्ये । अन्ये तु वर्षयन्ति नैवेदं
निगृहस्थानं युक्तं हेतुदोषेण चरितार्थत्वात् यस्मादैन्द्रियकत्वादित्यस्य
हेतोरनैकान्तिकत्वं दोषक्षेपायं निगृहीत इति । नास्तैकान्तिक-
दोषपरीहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः । तस्यैवानैकान्तिकस्य परिहारं
कुर्वाणोऽयं निगृह्यत इत्यतो ऽनैकान्तिकत्वं न निगृहस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रेतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः
प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

उदाहरणं पूर्ववत् । सर्वगतासर्वगतविकल्पेन प्रतिज्ञान्तरं
करोति । असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति तच्चागत्यः शब्द इति पूर्वा
प्रतिज्ञा सामान्येनैन्द्रियकेषु प्रतिहतो ऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति
प्रतिज्ञान्तरम् । तत् कथं निगृहस्थानम् । साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् ।
अपरिज्ञाय साधनसामर्थ्यं कुर्वतोऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा
न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् ।
तदेतन्नप्रतिज्ञान्तरं तदिदमप्रतिपत्तितो विप्रतिपत्तितो वा निगृह-
स्थानमिति ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

यच्च प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते हेतुस्य प्रतिज्ञया च प्रतिज्ञावि-
रोधो नाम निगृहस्थानम् । यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदेनाग्रहणा-

(१) तच्च- पा० १ पु० ।

(२) प्रतिज्ञाहानिरिति नास्ति १ पु० ।

दिति । एतेनैव प्रतिज्ञाविरोधोऽप्युक्तः । यच्च प्रतिज्ञा स्ववचनेन विद्व-
ध्यते यथा अमणा गर्भिणी । हेतुविरोधोऽपि यच्च प्रतिज्ञा हेतुना
विद्वध्यते यथा सर्वं पृथक् समूहे भावशब्दप्रयोगादिति । एतेन
प्रतिज्ञया दृष्टान्तविरोधोऽपि वक्तव्यः । हेतोश्च दृष्टान्तादिभि-
र्विरोधः प्रमाणाविरोधश्च प्रतिज्ञाहेत्वोर्वक्तव्यः । परपक्षसिद्धेन
गोलादिनानैकान्तिकदेशनादिविरोधः । यः परपक्षसिद्धेन गोलादिना
व्यभिचारयति तद्विरुद्धमुत्तरं वेदितव्यम् । स्वपक्षानपेक्षं च तथा ।
यस्य स्वपक्षानपेक्षं हेतुं प्रयुङ्क्ते अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिति
समूहसिद्धस्य गोलादेर्नित्यत्वविरोधाद्विरुद्धः । उभयपक्षसम्प्रतिपक्ष-
स्वनैकान्तिकः यदुभयपक्षसम्प्रतिपक्षं वस्तु तथात्वेन तेनानैकान्तिक-
देशनेति । दृष्टान्ताभासाश्च कस्मान्निगद्यस्थानेषु नोक्ताः हेत्वाभास-
पूर्वकत्वाद् दृष्टान्ताभासानां तदभिधानेनैवोक्ता वेदितव्या इति ॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥

यः प्रतिज्ञातमर्थं प्रतिषेधे कृते परित्यजति स प्रतिज्ञासंन्यासो
वेदितव्यः । उदाहरणं पूर्ववत् । सामान्येनानैकान्तिकत्वे हेतोः कृते
ब्रूयात् कस्यैवमाहानित्यः शब्द इति एतत्साधनसामर्थ्यापरिच्छेदात्^(१)
विप्रतिपत्तितो निगद्यस्थानमिति ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विश्लेषमिच्छतो हेत्वन्त-
रम् ॥ ६ ॥

(१) परित्यजानात्—इति कथितम् ।

उदाहरणं भाष्ये । साधनान्तरोपादाने पूर्वसाधामर्थसाधना-
न्विषयज्ञानमिति सामर्थ्यं वा हेतुत्तरं व्यर्थमिति ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । अभ्युपगतार्थासङ्गतमाश्लेषज्ञानं यदभ्युप-
गतं तत्सम्बद्ध^(१)मन्यदसम्बद्धमुच्यते इति ॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधनान्तरोपादानादज्ञानमेवं त्रुवच
साधनं साध्यं जानीत इति न साध्यं न साधनं चोपादत्त इति
निश्चयते ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां चिरभिहितमप्यविज्ञातमवि-
ज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । असामर्थ्यस्थापनाश्लेषज्ञानम् असामर्थ्यं^(१)
साज्ञानमिति ॥

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बन्धार्थमपार्थक्यम् ॥ १० ॥

यथा दग्धदाहिमादि^(१)वाक्यम् । निरर्थकापार्थक्योरभेद इति
चेत् । अथ मन्वये निरर्थकादपार्थक्यं न भिद्यते तथाप्यर्थो न मन्वते

(१) तद् विज्ञानमिति कश्चित् ।

(१) असमर्थं वा—पा० १ पु० ।

(१) दाहिमा इति—पा० १ पु० ।

दृष्टापौति । भिद्यत इति ब्रूमः । कथं तच्च हि वर्धनाभमिह तु पदान्यसम्बद्धानि । तत् कथं निघण्टुस्थानम् । वाक्याद्गृते न विघोषा-
वगतिरिति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात्निघण्टुस्थानम् ॥

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

अवयववर्णा विपर्यासेनाभिधानं निघण्टुस्थानम् । नैवमपि सिद्धे-
रित्येके । एके तु ब्रुवते नैतन्निघण्टुस्थानमेवमपि सिद्धेरिति । सम-
यानभ्युपगमाच्च । न च वचनेवं समयं प्रतीच्छाम इति । प्रथो-
गाच्च । प्रयुक्तान्यवयवव्यत्ययः सर्वग्रास्त्रेभ्यो कस्याथं समय इति ।
तन्नावतैवमपि सिद्धेरिति प्रथोगापेतग्रन्थदेतत्स्यात् यथा गौरि-
त्यस्य पदस्यार्थं गवोति^(१) प्रयुज्यमानं पदं ककुदादिमन्तमर्थं प्रति-
पादयतीति । न च ग्रन्थान्वाख्यानं व्यर्थम् । अनेन ग्रन्थेन गोग्रन्थ-
मेवासौ प्रतिपद्यते गोग्रन्थात् ककुदादिमन्तमर्थम् । तथा प्रति-
ज्ञास्यवयवविपर्यासेना^(२)नुपूर्वीं प्रतिपद्यते आनुपूर्व्यां चार्थं^(३) मिति ।
एतत् कथम् । पूर्वं तावत् कर्मोपादीयते ततः करणम् नृत्पि-
च्छाद्युदाहरणम् अनेकधा लोक इति । यत्पुनरेतत् समयानभ्युपग-
मात् इति नार्थं समयोपि त्वर्थस्यानुपूर्वीं सोद्यमर्थस्यानुपूर्वीमन्वाच-
शापोनाभ्याख्येय इति । यत्पुनरेतत्प्रथोगादिति । न निघण्टुस्थान-
विषयापरिज्ञानात् । ग्रास्त्रे वाक्यान्वर्थसंग्रहार्थमुपादीयन्ते संग्रहीतं
त्वर्थं वाक्येन प्रतिपादयिता प्रयोगकाले प्रतिज्ञादिकथानुपूर्व्यां प्रति-
पादयतीति ॥

(१) गौरित्यस्य ग्रन्थस्यार्थं गवोति । (२) विपर्यासेना—पा० ६ उ० ।

(३) आनुपूर्व्यां चार्थम्—पा० ६ उ० ।

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

यस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादीनामन्यतमोऽवयवो न भवति तदाक्यं न्यूनं वेदितव्यम् । तत् कथं निगहस्त्वानम् । न साधनाभावे साध्य-
सिद्धिरिति । एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नास्तीत्याचक्षते । एतत् तु न
युक्तम् । प्रतिज्ञामन्तरेण प्रयोगे विकल्पतः पर्यंतुथोच्यः । यः
प्रतिज्ञान्यूनवाक्यं ब्रूते किमयं निगृह्यते अथ न यदि निगृह्यते
कतमं निगहस्त्वानमिति न हि हेत्वादयो न सन्तीति । न च
हेत्वादिदोषाः सन्तीति निगहं चाभ्युपैति तस्मात् प्रतिज्ञान्यूनमे-
वेति । अथ न निगहः न्यूनं वाक्यमयं साध्यतीति साधनाभावे
सिद्धिरभ्युपगता भवति । यत्तु ब्रवीषि सिद्धान्तपरिग्रह एव प्रतिज्ञा
एतदपि न बुध्यामहे कर्मण उपपादानं प्रतिज्ञा । सामान्यविशेषवतो-
ऽवधारितस्तु वस्तुनः परिग्रहः सिद्धान्त इति ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

यस्मिन् वाक्ये हेतु दौ दृष्टान्तौ दौ तदाक्यमधिकं निगह-
स्त्वानमाधिक्यात् । तच्च न दाढ्यादित्येके एके तु ज्ञवते नेदं निगह-
स्त्वानं दाढ्याद् दाढ्यं हि ज्ञाप्यस्य भूयोभिर्ज्ञापकैर्दृष्टं यथा धूमा-
स्त्रोकाभ्यामग्निरिति । न दाढ्यार्थानभिधानात् भूयोभिर्ज्ञापकैर्दाढ्यं
भवतीति न दाढ्यार्थोभिधीयते किं ब्रवीषि दाढ्यादिति । सुतरां
प्रतिपत्तिर्दाढ्यमिति तदपि तादृगेव किमुक्तं भवति सुतरामिति ।
अथ ब्रवीषि हे अपि ज्ञापके । सत्यं हे अपि ज्ञापके । एकेनैवा-
भिधानान् व्यर्थमभिधानं द्वितीयस्तु प्रकाशिते दीपान्तरोपा-

दानवदिति । अगवस्था वा प्रकाशिते ऽपि साधनान्तरोपादाना-
दिति ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यथानुवादात् ॥ १४ ॥

शब्दपुनरुक्तं अनित्यः शब्दो ऽनित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं
अनित्यः शब्दो निरोधधर्मकोध्वान इति ॥

अनुवादे त्वपुनरुक्तमर्थविशेषोपपत्तेः^(१) ॥ १५ ॥

नावाधनादित्येके । एके तु ब्रुवते नेदं नियहस्थानमवाधनात् ।
न हि परीक्षाविधेः पुनर्ब्रुवता किञ्चिद्वाच्यते परप्रतिपादनार्थं च
वाक्यप्रयोगः पुनरभिधानेन सुतरामर्थं प्रतिपद्यत इति न नियह-
स्थानं प्रतिपादकत्वात् । सत्यं प्रतिपादयति प्रतिपादितार्थप्रतिपा-
दकत्वात् वैचर्यं स्यात् वैचर्यान्वियहस्थानं साधनविषयापरिज्ञानात्
न चायं शिष्यो न गुरुस्तस्माच्चायं पुनः प्रतिपाद्यत इति ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ॥ १६ ॥

पूर्ववन्वियहस्थानमिति ॥

**विज्ञातस्य परिषदा चिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमन-
नुभाषणम् ॥ १७ ॥**

शेषं भाष्ये । उत्तरेणावस्थानात् नेदं नियहस्थानमिति केचित् ।
उत्तरेणावस्थानात् उत्तरेण गुणदोषवता मूढत्वामूढत्वं^(२) गम्यत इति

(१) स्वायच्छ्रौतिसंज्ञे स्वरमिदं न दृश्यते । विचरणाधीनापि नावधनम् ।

(२) चतुर्दशं नम्यते—पा० १ पु० ।

किं सुबहचरिते नास्ति । अस्ति हि उत्तरे कश्चिन्नमयो दृश्यते न
प्रत्युच्चारणेनावौ तावता नियहस्त्रानमर्हति । यस्वारभ्य स्त्रपत्रं न
निर्वाहयेत् तस्य स्त्रात् स्त्रीकारमात्रमिति । नोत्तरविषयापरि-
ज्ञानात् । यद्यं न प्रत्युच्चारयति निर्विषयसुत्तरं प्रसज्यते । अयो-
त्तरं ब्रवीति कथं नोच्चारयति तदिदं व्याहृतमुच्यते नोच्चारयत्युत्तरं
च ब्रवीतीति । अप्रतिज्ञानाच्च नेदं प्रतिज्ञायते पूर्वमुच्चारयितव्यं
पश्चादुत्तरमभिधेयमपि तु यथाकथञ्चिदुत्तरं वक्तव्यम् । उत्तरं
चात्रयाभावे न युक्त^(१)मिति युक्तमप्रत्युच्चारणं नियहस्त्रानमिति ॥

अविज्ञानं चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

स्रुटं भाष्ये । अप्रतिपत्तितो नियहस्त्रानम् ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

स्योक्पाठादिभिरवज्ञां दर्शयन्नोत्तरं प्रतिपद्यत इति । तद-
प्रतिभा नाम नियहस्त्रानं मूढत्वादिति ॥

कार्यव्यासङ्गत् कथाविच्छेदो विज्ञेयः ॥ २० ॥

यच्च कर्त्तव्यं कार्यं व्यासज्य कथां विच्छिनन्ति स विज्ञेयो विज्ञेयः
यथा रसाक्षया मया सुक्तं प्रतिस्त्राय कथो मे कथं विज्ञेयोतीत्येव-
मादि । तत् कथं नियहस्त्रानम् । अज्ञाननिगूहकार्यं तु प्रमुक्त-
ज्ञानमेव परिहारेणविष्करोति ॥

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मता-
नुष्ठा ॥ २१ ॥

(१) उत्तरं चात्रयाभावे न युक्तम्—पा० ६ उ० ।

यः परेषु बोद्धितं दोषमनुकृत्य भवतोष्यं दोष इति ब्रवीति
 सा मतानुज्ञा परमतं स्वमतेन^(१)जानाति । उदाहरणं भवाञ्छौरः
 पुद्गलादिति स तं प्रति ब्रूयात् भवानपीति सोभ्युपगम्य दोषं पर-
 पक्षेभ्यनुजानातीति निगृहीतो वेदितव्यः अनभ्युपगतो^(२) न पुद्गलं
 चौर्यं हेतुरिति वक्तव्यम् । किन्तु परस्तेनानतिदृष्टेन सम्बन्धः तत
 उत्तरापरिज्ञानाभिगृह्यत इति । प्रसङ्गविधानात् नियहस्थान-
 मित्यन्ये । अपरे तु ब्रुवते नैतन्नियहस्थानं प्रसङ्गविधानात् नैवाद्यं
 पश्चादपि तं दोषं प्रतिपद्यते अपि तु प्रसङ्गं करोति यदि
 पुद्गलाञ्छौरो भवति भवानपि पुद्गलस्तस्माच्चौर इति । एतन्तु
 नात एव यत एवाद्यमुत्तरे वक्तव्ये प्रसङ्गं करोति तत एवोत्तरा-
 परिज्ञानाभिगृह्यत इति ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥
 २२ ॥

यो नियहस्थानप्राप्तं न निगृह्णाति स निगृहीतो भवति निय-
 हस्थानप्राप्तत्वापरिज्ञानात् । मान्यवचनादित्यन्ये । अन्ये ब्रुवते नेदं
 नियहस्थानम् अन्योत्तरस्वाभिधानात् पश्चादसौ नियहस्थानप्राप्तं
 न निगृह्णाति ब्रुवन्नन्यदुत्तरमभिधत्त इति तच्च नात एव । यत
 एवासौ नियहस्थाने वक्तव्ये अन्यदभिधत्ते ऽत एव निगृह्यते
 जानानो ह्यसौ किमर्थमन्यत् ब्रवीति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्या-
 नुयोगः ॥ २३ ॥

(१) स्वमतनेनानु-पा० १ पु० ।

(२) अनभ्युपगम्यो-पा० १ पु० ।

अनियहस्यान एवाभिधत्ते निम्नहीतोऽथेति एतन्नियहस्यानाप-
रिज्ञानान्नियहस्यानमिति ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥

२४ ॥

अस्योदाहरणं स्फुटं भाष्ये । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेषामभ्युपगतार्थ-
परित्यागान्निगृह्यत इति ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

यथैव विभक्ता अक्षणेन तथैव तेषां नियहस्यानभाव इति । त
इमे प्रमाणादथ अहिष्टाः प्रथमसूत्रे अचिताः प्रथमेऽध्याये परी-
क्षिताः शेषेष्विति त्रिविधा तत्त्वस्य परिसमाप्तिरुक्ता वेदितव्येति ॥

जातीनां सप्रपञ्चानां नियहस्यानसञ्चयम् ।

शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः ॥

अदृष्टपादप्रतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।

अकारि महत्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥

इति श्रीपरमर्षि-भारद्वाज-पाशुपताचार्य-
श्रीमदुद्योतकरक्षतौ न्यायवार्त्तिके पञ्चमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ न्यायसूचीनिबन्धः^(१) प्रारभ्यते ।

नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशास्त्रिणे ।

निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तापिने ॥

अक्षपादप्रणीतानां सूत्राणां सारबोधिका ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मया^(२) सूची विधास्यते ॥

(१) यद्यप्यस्य निबन्धस्य सुप्रसं न्यायवार्तिकसुप्रसमाप्तमन्तरं समुचितं तथापि न्यायदर्शनानुरागिणां सूत्रपाठनिर्भये प्रहत्तानां खिन्नचित्यां विनोदायापुनैव प्रकाशयते । अस्य वाचस्पतिमिश्रकृतन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकया* संवादे कृते ऽध्यायात्मिक-प्रकरणसूत्रसंज्ञायां वैचर्यं नोपसृभ्यते यदि च सूत्रपदपाठेषु वैचर्योपसृम्भिसदा लोचकशोधकप्रमादानद्बोध्यम् । विश्वरस्तु भूमिकायामनुसन्धेयः ।

(२) आदर्शपुस्तकस्याच कृमिभक्षितत्वान्मयेति पूरितम् ॥

* अक्षयुक्तकसंप्रदे न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकापत्रस्य पुस्तकचतुष्टयं वर्तते । तत्र प्रथमं कामजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्वाराचस्यामेव लिखितम् । तत्र लिपिकाष्ठ सर्वलिखितः ।

“इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ अस्मि संवत् १४ ५४ समये आश्विनवदि १० रविवासरौ ॥ श्रीः ॥ ७ ॥ ॐ नमो नारायणाय ॥ अस्मि ॥ ॥ काशी करीतु कल्याणं विश्वेशः सर्वसंपदः” इत्यादि ।

द्वितीयं तु तास्यपत्रेषु मैथिल्याक्षरैर्लिखितं तत्र लिपिकाष्ठः “सं. सं. ४११” इत्यादि ।

तृतीयं चतुर्थमपि जातिप्राचीनम् ।

परन्तु चतुर्थमपि पुस्तकेषु न्यूनधिकभावः पाठभेदाद्योपसृभ्यन्ते ते च लोचकशोधक-प्रमादादेव सञ्जाताः न तु वाचस्पतिमिश्रकृताः ॥

प्रमाणप्रमेयसंग्रहप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवाद्ज-
पवितष्टाहेलाभासच्छाजातिनिघट्टज्ञानानां तत्त्वज्ञानाभिःश्रेयसा-
धिगमः ॥ १ ॥ दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये त-
दगन्ताराभावादपवर्गः ॥ २ ॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामभिधेयप्रयोजन-
सम्बन्धप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षातुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणि ॥ १ ॥ इन्द्रियार्थसन्निक-
र्षात्पक्षं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥
अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमतुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं च ॥ ३ ॥
प्रसिद्धसाधन्यात् साध्यसाधनसुपमानम् ॥ ४ ॥ अतोपदेशः शब्दः ॥ ५ ॥
स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ६ ॥ इति षड्भिः सूत्रैः प्रमाण-
सञ्चयप्रकरणम् ॥ २ ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापव-
र्गान्तु प्रमेयम् ॥ १ ॥ इच्छादेशप्रथमसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो सिद्धम् ॥
२ ॥ चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ३ ॥ प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणी-
न्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ ४ ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥
५ ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्याः ॥ ६ ॥ बुद्धिरुप-
सन्नधिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ ७ ॥ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो सिद्धम् ॥
८ ॥ प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भः ॥ ९ ॥ प्रवर्तनासञ्चयान् दोषाः ॥ १० ॥
पुनस्तपत्तिः प्रेत्यभावः ॥ ११ ॥ प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ १२ ॥
बाधनासञ्चयं दुःखम् ॥ १३ ॥ तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ १४ ॥ इति
षतुर्दशभिः सूत्रैः प्रमेयसञ्चयप्रकरणम् ॥ ३ ॥

समानानेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपसन्नव्यनुपसन्नव्यवस्थातश्च

विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रहः ॥१॥ यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्रयो-
जनम् ॥२॥ लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥
३॥ इति त्रिभिः सूत्रैर्न्यायपूर्वाङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥४॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥१॥ स चतुर्विधः
सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥२॥ सर्व-
तन्त्राविद्वद्ब्रह्मज्ञेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥३॥ समानत-
न्त्रासिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥४॥ यत्सिद्धावन्यप्रक-
रणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥५॥ अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्वि-
शेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥६॥ इति षड्भिः सूत्रैर्न्यायाश्रय-
सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ॥५॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥१॥ साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञा ॥२॥ उदाहरणसाधन्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥३॥ तथा
वैधन्यात् ॥४॥ साध्यसाधन्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥५॥
तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥६॥ उदाहरणापेक्षस्येत्युपसंहारो न
तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥७॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं
निगमनम् ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैर्न्यायप्रकरणम् ॥६॥

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहसार्कः ॥१॥
विमृश पञ्चप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥२॥ इति द्वाभ्यां
सूत्राभ्यां न्यायोत्तराङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥७॥

इत्येकचत्वारिंशता सूत्रैः सप्तभिः प्रकरणैः प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रमाणातर्कसाधनोपासकः सिद्धान्ताविद्वद्ः पञ्चावयवोपपन्नः
पञ्चप्रतिपञ्चपरिग्रहो वादः ॥१॥ यथोक्तोपपन्नस्यजातिनियमस्या-
नसाधनोपासकस्यो जल्पः ॥२॥ स प्रतिपञ्चस्थापनादीनो वितण्डा ॥३॥
इति त्रिभिः सूत्रैः कथासूत्रप्रकरणम् ॥१॥

सत्यभिचारविद्वद्प्रकरणसमसाध्यसमकाशातीता हेत्वाभासाः ॥
१॥ अनैकान्तिकः सत्यभिचारः ॥२॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्वि-
रोधी विद्वद्ः ॥३॥ यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः
प्रकरणसमः ॥४॥ साध्याविग्रिष्ठस्य साध्यत्वात् साध्यसमः ॥५॥
काशात्ययापदिष्टः काशातीतः ॥६॥ इति षड्भिः सूत्रैः हेत्वा-
भाससूत्रप्रकरणम् ॥२॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या क्लृप्तम् ॥१॥ तत् त्रिविधं वाक्-
क्लृप्तं सामान्यक्लृप्तमुपचारक्लृप्तं च ॥२॥ अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुर-
भिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्क्लृप्तम् ॥३॥ सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्य-
योगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यक्लृप्तम् ॥४॥ धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थ-
सङ्गावप्रतिषेध उपचारक्लृप्तम् ॥५॥ वाक्क्लृप्तमेवोपचारक्लृप्तं तद-
विशेषात् ॥६॥ न तदर्थान्तरभावात् ॥७॥ अविशेषे वा किञ्चि-
त्साधर्म्यादेकक्लृप्तप्रसङ्गः ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैश्चसूत्रप्रकरणम् ॥३॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥१॥ विप्रतिपत्तिरप्रति-
पत्तिश्च नियमस्थानम् ॥२॥ तद्विकल्पाज्जातिनियमस्थानवञ्जलम् ॥

३ ॥ इति त्रिभिः सूत्रैः पुरुषाग्रक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षण-
प्रकरणम् ॥ ४ ॥

इति विंशत्या सूत्रैश्चतुर्भिः प्रकरणैः प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥
समाप्तञ्च प्रथमोऽध्यायः ।
अत्र प्रकरणानि ११ सूत्राणि ई१ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संग्रयः ॥ १ ॥
विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥ विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥
३ ॥ अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥ तथात्यन्तसंग्रय-
स्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥ यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात्
संग्रये नासंग्रयो नात्यन्तसंग्रयो वा ॥ ६ ॥ यत्र संग्रयस्तत्रैवसुत्तरोत्तर-
प्रसङ्गः ॥ ७ ॥ इति सप्तभिः सूत्रैः संग्रयपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाख्यासिद्धेः ॥ १ ॥ पूर्वं हि प्रमाण-
सिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २ ॥ पश्चात् सिद्धौ न
प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ ३ ॥ युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रम-
वृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ४ ॥ त्रैकाख्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥
५ ॥ सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ६ ॥ तत्रप्रामाण्ये वा न
सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ ७ ॥ त्रैकाख्याप्रतिषेधस्य शब्दादातोद्यसिद्धि-
वत् तत्सिद्धेः ॥ ८ ॥ प्रमेया च तुष्ठाप्रामाण्यवत् ॥ ९ ॥ प्रमाणतः सिद्धेः

प्रमाणाणां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥१०॥ तदिमिष्टत्तेर्वा प्रमाणा-
सिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥११॥ न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत् तत्-
सिद्धेः ॥१२॥ कश्चित्पु निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च कश्चिदने-
कान्तः ॥१३॥ इति चयोदशभिः सूत्रैः प्रमाणसामान्यपरीक्षा-
प्रकरणम् ॥२॥

प्रत्यक्षस्य चणानुपपत्तिरसमयवचनात् ॥१॥ नात्ममनसोः सञ्चि-
कर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥२॥ दिग्देशकालाकाशेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥
३॥ ज्ञानसिद्धत्वादात्मनो ज्ञानवरोधः ॥४॥ तदर्थौगपद्यसिद्धत्वाच्च
न मनसः ॥५॥ प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सञ्चिकर्षस्य
स्वप्नभेदेन वचनम् ॥६॥ सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सञ्चिकर्ष-
निमित्तत्वात् ॥७॥ तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥८॥ व्याहृत-
त्वादहेतुः ॥९॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥१०॥ प्रत्यक्षमनुमानमेकदेश-
ग्रहणादुपसम्भेः ॥११॥ न प्रत्यक्षेण धावन्तावदप्युपसम्भान् ॥१२॥
इति द्वादशभिः सूत्रैः प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥३॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥१॥ सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥२॥
धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥३॥ सेनावनवद्ग्रहणमिति सेजातीन्द्रियत्वा-
दणुनाम् ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रैः प्रासङ्गिकमवयविपरीक्षा-
प्रकरणम् ॥४॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥१॥ नैक-
देशप्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्या-
मनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥५॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥१॥ तथोरप्य-

भावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥२॥ नातीतानागतयोरितरेत-
रापेक्षासिद्धिः ॥३॥ वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥४॥
कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्त्रयथा ग्रहणम् ॥५॥ इति पञ्चभिः सूत्रै-
रौपोद्घातिकं वर्तमानपरीचाप्रकरणम् ॥६॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥१॥ प्रसिद्धसाधर्म्या-
दुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥२॥ प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥३॥
नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामः ॥४॥ तथेत्युपसंहारादु-
पमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥५॥ इति पञ्चभिः सूत्रैरुपमानपरीचा-
प्रकरणम् ॥७॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥१॥ उपलब्धेरदिप्रवृ-
त्तित्वात् ॥२॥ सम्बन्धाच्च ॥३॥ आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थसम्प्र-
त्ययः ॥४॥ पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेस्तु सम्बन्धाभावः ॥५॥ शब्दार्थ-
व्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥६॥ न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥७॥
जातिविशेषे ञानियमात् ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैः शब्दसामान्यपरीचा-
प्रकरणम् ॥८॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥१॥ न कर्तृकर्मसाधन-
वैगुण्यात् ॥२॥ अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥३॥ अनुवादोप-
पत्तेस्तु ॥४॥ वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥५॥ विध्यर्थवादानु-
वादवचनविनियोगात् ॥६॥ विधिर्विधायकः ॥७॥ स्रुतिर्निन्दा
प्रकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥८॥ विधिविहितस्यानुवचनमनु-
वादः ॥९॥ नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥१०॥
ग्रीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासाञ्जाविशेषः ॥११॥ मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्य-

वच्च तन्प्राप्तास्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ १२ ॥ इति द्वादशभिः सूत्रैः शब्द-
विशेषपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ८ ॥

इति अष्टोत्तरषष्ट्या सूत्रैर्नवभिः प्रकरैर्द्वितीया-
ध्यायस्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

न चतुर्द्धमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥ शब्द ऐति-
ह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रति-
षेधः ॥ २ ॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ अनर्थापत्ता-
वर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥ प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥
तन्प्राप्तास्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥ नाभावप्रामाण्यं प्रमेया-
सिद्धेः ॥ ७ ॥ सच्चित्तेश्वलक्षणसच्चित्तत्वादसच्चित्तानां तत्प्रमेयसिद्धिः ॥
८ ॥ असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यसच्चणोपपत्तेः ॥ ९ ॥ तत्सिद्धे-
रसच्चित्तेश्वहेतुः ॥ १० ॥ न सच्चणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥ प्रागु-
त्पत्तेरभावोपपत्तेः ॥ १२ ॥ इति द्वादशभिः^(१) सूत्रैस्तुल्यपरीक्षा-
प्रकरणम् ॥ १ ॥

आदिमत्त्वादेन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १ ॥ न घटाभाव-
सामान्यनित्यत्वाच्चित्तेश्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥ २ ॥ तत्त्वभाक्तयोर्नाना-
त्वस्य विभागादव्यभिचारः ॥ ३ ॥ सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ ४ ॥
कारणद्वयस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् ॥ ५ ॥ प्रागुच्चारणादनुपपत्ते-

(१) आदर्शपुस्तके “नयोदशभिः सूत्रै” इति वर्तते किं तु १२ सूत्रादर्शनात्
अन्तिमसप्तसूत्रसंख्यावैषम्याद् द्वादशभिरिति शोधितम् ।

रावरणाद्यनुपसम्भेस्य ॥६॥ तदनुपसम्भेरनुपसम्भदावरणोपपत्तिः ॥७॥
 अनुपसम्भदाद्यनुपसम्भिसङ्गावाप्तावरणानुपपत्तिरनुपसम्भान् ॥ ८ ॥
 अनुपसम्भदात्मकत्वादनुपसम्भेरहेतुः ॥ ९ ॥ अस्यर्शत्वात् ॥ १० ॥ न
 कर्मानित्यत्वात् ॥ ११ ॥ नाणु नित्यत्वात् ॥ १२ ॥ सम्प्रदानात् ॥ १३ ॥
 तदन्तरात्तानुपसम्भेरहेतुः ॥ १४ ॥ अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ उभयोः
 पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ १६ ॥ अभ्यासात् ॥ १७ ॥
 नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ १८ ॥ अन्यदन्यस्मादन्यत्वादन्यदित्य-
 न्यताभावः ॥ १९ ॥ तदभावे नास्त्वनन्यता तद्योरितरेतरापेक्ष-
 सिद्धेः ॥ २० ॥ विनाशकारणानुपसम्भेस्य ॥ २१ ॥ अनुपसम्भकारणानुप-
 सम्भेः सततानुपसम्भप्रसङ्गः ॥ २२ ॥ उपसम्भमाने चानुपसम्भेरसत्त्वाद्-
 नपदेशः ॥ २३ ॥ पाणिमिहितप्रसङ्गेष्वस्यत्वाभावे नानुपसम्भेः ॥ २४ ॥
 विनाशकारणानुपसम्भेस्यवस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २५ ॥ अस्यर्श-
 त्वादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥ विभक्तन्तरोपपत्तेस्य समासे ॥ २७ ॥ इति
 सप्तविंशत्या सूत्रैः शब्दानित्यत्वप्रकरणम् ॥ २८ ॥

विकारादेशोपदेशात् संग्रहः ॥ १ ॥ प्रकृतिविद्युद्धौ विकारवि-
 द्युद्धेस्य ॥ २ ॥ न्यूनसमाधिकोपसम्भेर्विकाराणामहेतुः ॥ ३ ॥ द्विविध-
 स्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः ॥ ४ ॥ नातुस्यप्रकृतीनां विकार-
 विकल्पात् ॥ ५ ॥ द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्षविकारविकल्पः ॥ ६ ॥ न
 विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ८ ॥ सुव-
 र्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ९ ॥ न तद्विकाराणां सुवर्षभावाद्यति-
 रेकात् ॥ १० ॥ नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ११ ॥
 नित्यानामतीन्द्रियत्वात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्षविकाराणां प्रतिषेधः ॥

१२॥ अगवस्थाधिले च वर्षोपसम्भिवत् तद्विकारोपपत्तिः ॥१३॥
 विकारधर्मिले नित्यत्वाभावात् काष्ठाकारे विकारोपपत्तेः प्राप्रतिषेधः
 ॥१४॥ प्रकृत्यनियमात् ॥१५॥ अनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥१६॥
 नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥१७॥ गुणान्त-
 रापच्युपमर्दंष्ट्रासदृष्टिस्त्रेग्रक्षेपेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्षविकारः ॥१८॥
 इति अष्टादशभिः सूचैः शब्दपरिणामप्रकरणम् ॥३॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥१॥ व्यक्ताकृतिजातिसन्निधावुपचारात्
 संग्रहः ॥२॥ आशब्दसमूहत्यागपरिपक्षसंख्यादृष्ट्युपचयवर्षसमासा-
 सुबन्धानां व्यक्त्युपचाराद्युक्तिः ॥३॥ न तदगवस्थानात् ॥४॥ सप्त-
 चरप्रज्ञानतादर्शवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्म-
 णमक्षकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशक्राकटाक्षपुरषेस्वतङ्गावे ऽपि तदुपचारः ॥
 ५॥ आकृतिसदृशत्वात् सत्त्वव्यवस्थानधिद्वेः ॥६॥ व्यक्ताकृतियुक्ते
 ऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां सृष्टवके जातिः ॥७॥ नाकृतियत्त्वपेक्षत्वा-
 व्यात्यभिव्यक्तेः ॥८॥ व्यक्ताकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥९॥ व्यक्तिगुण-
 विशेषाश्रयो मूर्त्तिः ॥१०॥ आकृतिर्जातिचिह्नान्वा ॥११॥ समा-
 नप्रसवात्मिका जातिः ॥१२॥ इति अष्टादशभिः सूचैः शब्दशक्ति-
 परीक्षा(पदार्थनिरूपण)प्रकरणम् ॥४॥

इति नवोत्तरषष्ठ्या सूचैश्चतुर्भिः प्रकरणैर्द्वितीया-

ध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ प्रकरणानि १३ सूचाणि १३७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

दर्शनस्यर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥१॥ न विषयव्यवस्थानात् ॥२॥
तद्भवस्थानादेवात्मसङ्गावादप्रतिषेधः ॥३॥ इति त्रिभिः सूत्रैरिन्द्रि-
यव्यतिरेकात्मप्रकरणम् ॥१॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥१॥ तदभावः सात्मकप्रदाहे ऽपि
तस्मिन्निवृत्त्यात् ॥२॥ न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥३॥ इति त्रिभिः सूत्रैः
शरीरव्यतिरेकात्मप्रकरणम् ॥२॥

सव्यवृष्टस्येतेरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥१॥ नैकस्मिन्नासास्त्रिव्यव-
हिते द्वित्वाभिमानात् ॥२॥ एकविनाशे द्वितीयाविनाशाच्चैक-
त्वम् ॥३॥ अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपसम्भेरहेतुः ॥४॥ वृष्टान्तविरोधाद्-
प्रतिषेधः ॥५॥ इन्द्रियान्तरविकारात् ॥६॥ न स्मृतेः स्मर्तव्यविष-
यत्वात् ॥७॥ तदात्मगुणत्वसङ्गावादप्रतिषेधः ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैः
प्रासङ्गिकं चतुरद्वैतप्रकरणम् ॥३॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतुर्ना मनसि सम्भवात् ॥१॥ ज्ञातुर्ज्ञानसाधनो-
पपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ॥२॥ नियमस्य निरनुमानः ॥३॥ इति
त्रिभिः सूत्रैर्मनोव्यतिरेकप्रकरणम् ॥४॥

पूर्वाभ्यस्तस्मत्प्रत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥१॥
पद्मादिषु प्रबोधसम्बन्धनविकारवत् तद्विकारः ॥२॥ नोष्णशीतव-
र्षकास्त्रनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥३॥ प्रेत्याहाराभ्यास-
कृतात् स्वान्याभिज्ञासात् ॥४॥ अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुप-
सर्षणम् ॥५॥ मान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥६॥ वीतरागजन्मादर्शनात् ॥

७॥ अगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥८॥ न सङ्ख्यगुणितत्वाद्वा-
गादीनाम् ॥९॥ इति नवभिः सूत्रैर्गित्यताप्रकरणम् ॥५॥

पार्थिवं गुणान्तरपक्षभेः ॥१॥ पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपक्षभेः ॥
२॥ निःशयोच्छ्वासोपक्षभेश्चातुर्भौतिकम् ॥३॥ गन्धकोदपाकब्यूषा-
वकाग्रदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ॥४॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥५॥ इति
पञ्चभिः सूत्रैः शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ॥६॥

ऋष्यसारे सत्युपसम्भाद् व्यतिरिच्य चोपसम्भात् संग्रहः ॥१॥ मह-
दणुपहृषात् ॥२॥ रत्नव्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तदुपहृषम् ॥३॥ तद-
नुपसम्भेरहेतुः ॥४॥ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपसम्भिरभावहेतुः ॥
५॥ द्रव्यगुणधर्मभेदाच्च उपसम्भिनियमः ॥६॥ अनेकद्रव्यसमवाया-
द्रूपविशेषाच्च रूपोपसम्भिः ॥७॥ कर्मकारितसेन्द्रियाणां ब्यूहः पुह-
चार्यतन्मः ॥८॥ मध्यन्दिनोष्णाप्रकाशात्तुपसम्भिवत्तदनुपसम्भिः ॥
९॥ न रात्रावप्यनुपसम्भेः ॥१०॥ बाह्यप्रकाशात्तुपहृद् विषयोपसम्-
भेरनभिव्यक्ततोऽनुपसम्भिः ॥११॥ अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥१२॥
नक्तसूरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥१३॥ अप्राप्यपहृषं काचाध्रपटस्यस्फटि-
कान्तरितोपसम्भेः ॥१४॥ कुश्यान्तरितानुपसम्भेरप्रतिषेधः ॥१५॥
अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥१६॥ आदित्यरश्मोः स्फटिकान्त-
रिते ऽपि दास्ये ऽविघातात् ॥१७॥ नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥१८॥
आदर्शोदकयोः प्रसादस्त्राभात्याद्रूपोपसम्भिवत् तदुपसम्भिः ॥१९॥
बृहदानुमितानां हि निधोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥२०॥ इति विंश-
त्या सूत्रैरिन्द्रिय(भौतिकत्व)परीक्षाप्रकरणम् ॥७॥

ज्ञानान्यत्वे नागत्वादवयविनामाज्ञानत्वाच्च संग्रहः ॥१॥ त्वग-

व्यतिरेकात् ॥२॥ न युगपदर्शानुपलब्धेः ॥३॥ विप्रतिषेधाच्च न
त्वगेका ॥४॥ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥५॥ न तदर्थबहुत्वात् ॥६॥
गन्धलाघव्यतिरेकाद् गन्धादौनामप्रतिषेधः ॥७॥ विषयत्वाव्यति-
रेकादेकत्वम् ॥८॥ न बुद्धिसत्त्वणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥
९॥ भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥१०॥ इति दशभिः सूत्रै-
रिन्द्रियानामप्रकरणम् ॥८॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥१॥ अप्रतीजो-
वायूनां पूर्वं पूर्वमपोच्चाकाशस्थोत्तरः ॥२॥ न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥३॥
एकैकक्षेत्रोत्तरोत्तरगुणसङ्गावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥४॥
विष्टं क्षपरम्परेण ॥५॥ न पार्थिवाप्यथोः प्रत्यक्षत्वात् ॥६॥ पूर्वपूर्व-
गुणोत्कर्षात् तत्तत्प्रधानम् ॥७॥ तद्भावस्त्वनं तु भूयस्त्वात् ॥८॥
सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥९॥ तेनैव तस्यापहणाच्च ॥१०॥ न
शब्दगुणोपलब्धेः ॥११॥ तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥१२॥
इति द्वादशभिः सूत्रैरर्थपरीक्षाप्रकरणम् ॥९॥

इति तिसप्तत्या सूत्रैर्नवभिः प्रकरणैस्तृतीय-
स्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

कर्माकाशसाधर्म्यात् संग्रहः ॥१॥ विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥२॥
साध्यसमत्वाद्देतुः ॥३॥ न युगपदपहणात् ॥४॥ अप्रत्यभिज्ञाने च

विनाशप्रसङ्गः ॥५॥ क्रमवृत्तित्वाद्युगपद्व्यवहणम् ॥६॥ अपत्यभि-
ज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥७॥ न गत्यभावात् ॥ ८ ॥ स्फटि-
कान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥९॥ इति नवभिः सूत्रैर्बुद्ध्या-
नित्यताप्रकरणम् ॥१॥

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्वाङ्गीनामहेतुः ॥१॥ निवृत्त-
हेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥२॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोप-
सन्धेः ॥३॥ चौरविनाशे कारणानुपसन्धिवद् दध्नुत्पत्तिवच्च तदुप-
पत्तिः ॥४॥ सिङ्गतो ग्रहणात्तनुपसन्धिः ॥५॥ न पद्यसः परि-
ष्णामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥६॥ व्युत्थान्तराद्ब्रह्मान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्व-
द्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥७॥ कचिदिनाशकारणानुपसन्धेः कचिन्नोप-
सन्धेरनेकान्तः ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैरौपोद्घातिकं क्षणभङ्गप्रक-
रणम् ॥९॥

नेन्द्रियार्थयोस्तदिनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥१॥ युगपज्ज्ञेया-
नुपसन्धेर्न मनसः ॥२॥ तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥३॥ इन्द्रियैर्मनसः
सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥४॥ नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥५॥
विनाशकारणानुपसन्धेस्त्वावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥६॥ अनित्यत्वग्रह-
णात् बुद्धेर्बुद्धान्तरादिनाशः शब्दवत् ॥७॥ ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्नि-
कर्षान्नमसः स्वरूपोत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ ८ ॥ नान्तःशरीरवृत्ति-
त्वात्मनसः ॥९॥ साध्यत्वाद्हेतुः ॥१०॥ स्मरतः शरीरधारणोपपत्ते-
रप्रतिषेधः ॥११॥ न तदाशुगतित्वात्मनसः ॥१२॥ न स्मरणका-
लानिद्यमात् ॥१३॥ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिन्नं न संयोगविशेषः ॥
१४॥ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥१५॥

प्रणिधानसिद्धादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम् ॥१६॥
 ज्ञेयच्छादेवनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥१७॥ तस्मिन्नुत्पादिच्छादेव-
 योः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥१८॥ परश्चादिव्यारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥
 १९॥ नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥२०॥ यथोक्तहेतुत्वात्
 पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥२१॥ परिशेषाद्यथोक्तहेतुप-
 त्तेश्च ॥२२॥ स्मरणं स्वात्मनो ज्ञेयाभाव्यात् ॥२३॥ प्रणिधाननिव-
 न्धाभ्याससिद्धसिद्धसामुद्रयपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यविधौक-
 कार्थविरोधातिशयप्राप्तियवधानसुखदुःखेच्छादेवभयार्थित्वक्रियारा-
 गधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥२४॥ इति चतुर्विंशत्या सूत्रैर्बुद्धेरानुगुण-
 त्वप्रकरणम् ॥३॥

कर्मानवस्थाधिग्रहणात् ॥१॥ अव्यक्तग्रहणमनवस्थाधित्वाद् विद्यु-
 त्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥२॥ हेतुपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥
 ३॥ न प्रदीपार्चिवः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ॥४॥ इति
 चतुर्भिः सूत्रैर्बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणम् ॥४॥

द्रव्ये खण्डपरगुणोपसम्भेः संग्रहः ॥१॥ यावद्द्रव्यभाविताद्रूपादी-
 नाम् ॥२॥ न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥३॥ प्रतिदग्दिशिद्धेः पाक-
 जानामप्रतिषेधः ॥४॥ शरीरव्यापित्वात् ॥५॥ न केशनखादिस्वतु-
 पसम्भेः ॥६॥ त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिस्वप्रसङ्गः ॥७॥
 शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥८॥ न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥९॥
 ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥१०॥ इति दशभिः सूत्रैर्बुद्धेः
 शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणम् ॥५॥

ज्ञानायौगपद्यादिकं मनः ॥१॥ न युगपदनेकक्रियोपसम्भेः ॥२॥

अज्ञातचक्रदर्शनवत् तदुपलभिराशयस्यारान् ॥३॥ अथोक्तहेतुत्वा-
द्याषु ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रैर्मनःपरीक्षाप्रकरणम् ॥६॥

पूर्वकृतकज्ञानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥१॥ भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत्
तदुपादानम् ॥२॥ न साध्यसमत्वात् ॥३॥ नोत्पत्तिनिमित्तत्वा-
न्मातापिपोः ॥४॥ तथाहारश्च ॥५॥ प्राप्तौ चाग्नियमात् ॥६॥
शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥७॥ एतेना-
निवमः प्रत्युक्तः ॥८॥ तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गं
॥९॥ मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः ॥१०॥ नित्यत्वप्रसङ्गश्च
प्रायश्चानुपपत्तेः ॥११॥ अणुश्रामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥१२॥
नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥१३॥ इति अथोद्ग्रभिः सूत्रैः प्रायश्चित्त-
मदृष्टनिष्पाद्यत्वप्रकरणम् ॥७॥

इति द्विसप्तत्या सूत्रैः सप्तभिः प्रकरणैस्तृतीया-
ध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ प्रकरणानि १६ सूत्राणि १४५ ।

चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रवृत्तिर्धयोक्ता ॥१॥ तथा दोषाः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां
प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥१॥

तस्मैराशं रागद्वेषमोहाद्यन्तरभावात् ॥१॥ नैकप्रत्यनीकत्वात् ॥
२॥ व्यभिचाराद्हेतुः ॥३॥ तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरो-

त्पत्तेः ॥४॥ निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥५॥
न दोषसङ्घणावरोधात्प्रोक्तस्य ॥६॥ निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्य-
जातीयानामप्रतिषेधः ॥७॥ इति सप्तभिः सूत्रैर्दोषचैराश्रयप्रक-
रणम् ॥२॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥१॥ व्यक्ताव्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामा-
ण्यात् ॥२॥ न घटाद् घटानिष्पत्तेः ॥३॥ व्यक्ताद् घटनिष्पत्ते-
रप्रतिषेधः ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रैः प्रेत्यभावपरौष्ठाप्रकरणम् ॥३॥

अभावाद् भावोत्पत्तिर्मानुषमृद्य प्रादुर्भावात् ॥१॥ व्याचा-
तादप्रयोगः ॥२॥ जातीयानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥३॥ न
विगृह्येभ्योऽनिष्पत्तेः ॥४॥ क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥५॥ इति पञ्चभिः
सूत्रैः शून्यतोपादानप्रकरणम् ॥४॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफस्यदर्शनात् ॥१॥ न पुरुषकर्मा-
भावे फस्यनिष्पत्तेः ॥२॥ तत्कारितत्वादहेतुः ॥३॥ इति त्रिभिः
सूत्रैरीश्वरोपादानताप्रकरणम् ॥५॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कष्टकतैक्षण्यादिदर्शनात् ॥१॥ अ-
निमित्तनिमित्तत्वाज्ञानिमित्ततः ॥२॥ निमित्तानिमित्तयोरर्थान्त-
रभावादप्रतिषेधः ॥३॥ इति त्रिभिः सूत्रैराकस्मिकत्वप्रकरणम् ॥६॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥१॥ नानित्यता नित्य-
त्वात् ॥२॥ तदनित्यत्वमग्नेर्दाहं विनाश्यानुविनाशवत् ॥३॥ नित्य-
स्याप्रत्याख्यानं यथोपसम्भिव्यवस्थानात् ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रैः
सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ॥७॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥१॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोप-

वेधः ॥३॥ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रै-
र्दुःखपरीक्षाप्रकरणम् ॥१३॥

अणुक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥१॥ प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुण-
शब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥२॥ समारोपणादात्मन्यप्रति-
वेधः ॥३॥ पात्रचथान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥४॥ सुषुप्तस्य सप्राद-
र्शने क्लेशाभाववदपवर्गः ॥५॥ न प्रवृत्तिः प्रतिबन्धानाद्य हीनक्लेशस्य ॥
६॥ न क्लेशशान्तेः स्वाभाविकत्वात् ॥७॥ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्
स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् ॥८॥ अपुञ्ज्यामतानित्यत्ववदा ॥९॥ न संक-
ल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥१०॥ इति दशभिः सूत्रैरपवर्गप-
रीक्षाप्रकरणम् ॥१४॥

इति सप्तषष्ठ्या सूत्रैः चतुर्दशभिः प्रकरणैश्चतुर्था-
ध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥१॥ दोषनिमित्तं
रूपाद्यो विषयाः संकल्पकृताः ॥२॥ तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥
३॥ इति त्रिभिः सूत्रैस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् ॥१॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संग्रहः ॥१॥ तदसंग्रहः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥
२॥ वृत्त्यनुपपत्तेरपि न संग्रहः ॥३॥ क्लेशैकदेशावृत्तित्वाद्दवयवा-
नामवयव्यभावः ॥४॥ तेषुचावृत्तेरवयव्यभावः ॥५॥ पृथक् चावयवे-
भ्योऽवृत्तेः ॥६॥ न चावयव्यवयवाः ॥७॥ एकस्मिन् भेदाभावाद्
भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रसन्नः ॥८॥ अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेर-

हेतुः ॥८॥ वेगसमूहे तैमिरिकोपलम्बिवत् तदुपलम्भिः ॥१०॥
 स्रविषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्दभावादिषयपक्षस्य तथाभावो
 नाविषये प्रवृत्तिः ॥११॥ अवयवावयविप्रसङ्गस्यैवमाप्रसङ्गात् ॥१२॥
 न प्रसक्तयोऽणुसङ्गात् ॥१३॥ परं वा चुटेः ॥१४॥ इति चतुर्दशभिः
 सूत्रैः प्रासङ्गिकमवयवावयविप्रकरणम् ॥२॥

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥१॥ आकाशासर्वगतत्वं वा ॥
 २॥ अन्तर्वहिस्य कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्यं तदभावः ॥३॥
 शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥४॥ अब्यूहाविष्टभविभुत्वानि आका-
 शधर्माः ॥५॥ मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसङ्गावः ॥६॥ संयो-
 गोपपत्तेश्च ॥७॥ अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेःसाप्रतिषेधः ॥८॥
 इत्यष्टभिः सूत्रैरौपोद्घातिकं निरवयवप्रकरणम् ॥३॥

बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथाक्यानुपलम्बिसन्त्वपकर्षणे पट-
 सङ्गावानुपलम्बिवत् तदनुपलम्भिः ॥१॥ व्याहृतत्वाद्हेतुः ॥२॥
 तदाश्रयत्वाद्द्रव्यग्यहणम् ॥३॥ प्रमाणतस्त्वार्थप्रतिपत्तेः ॥४॥ प्रमाणा-
 नुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥५॥ स्रप्रविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभि-
 मानः ॥६॥ मायागन्धर्वनगरमृगदृष्टिकावदा ॥७॥ हेत्वभावादसि-
 द्धिः ॥८॥ स्रतिसंकल्पवच्च स्रप्रविषयाभिमानः ॥९॥ मिथ्योपलम्बे-
 र्विनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्रप्रविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥१०॥
 बुद्धेस्यैवं निमित्तसङ्गावोपलम्भात् ॥११॥ तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्या-
 बुद्धेर्वैविध्योपपत्तिः ॥१२॥ इति द्वादशभिः सूत्रैः प्रासङ्गिकं वा-
 च्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ॥४॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥१॥ नार्थविशेषप्रावस्थात् ॥२॥ बुद्धा-

दिभिः प्रवर्तनाच्च ॥३॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥४॥ अर-
ण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥५॥ अपवर्गेष्वेवंप्रसङ्गः ॥
६॥ न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥७॥ तदभावस्यापवर्गं ॥८॥ तदर्थं
यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाज्ञाध्यात्मविधुपायैः ॥९॥ ज्ञान-
ग्रहणाभ्यासस्तद्विधौश्च सह संवादः ॥१०॥ तं शिष्यगुरुसमन्वाचारि-
विशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥११॥ प्रतिपच्चहीनमपि
वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥१२॥ इति द्वादशभिः सूत्रैस्तत्त्वज्ञान-
विद्वद्भिः प्रकरणम् ॥५॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कष्ट-
कशाखावरणवत् ॥१॥ ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥२॥ इति द्वाभ्यां
सूत्राभ्यां तत्त्वज्ञानपरिपासनप्रकरणम् ॥६॥

इति एकपञ्चाशता सूत्रैः षड्भिः प्रकरणैश्चतुर्था-
ध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि २० सूत्राणि ११८ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्णावर्णविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्र-
तिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंग्रथप्रकरणहेलर्यापत्त्यविशेषोपपत्त्युपसङ्ख्यनुपस-
ङ्घिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥१॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वर्त्मवि-

पर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥२॥ गोलादिर्गोचिद्विवत् तत्-
चिद्विः ॥३॥ इति चिभिः सूत्रैः सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम् ॥१॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यलाञ्छोत्कर्षापकर्षवर्षावर्ष-
विकल्पसाध्यसमाः ॥१॥ किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारचिद्वैधर्म्यादप्रति-
षेधः ॥२॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥३॥ इति चिभिः सूत्रैः
साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभवोत्कर्षसमादिजातिषट्कप्रकरणम् ॥२॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्याविग्रिष्टत्वादप्राप्यसाधकत्वाच्च
प्राप्यप्राप्तिसमौ ॥१॥ घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने साध्यभिचारा-
दप्रतिषेधः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्राप्यप्राप्तियुगलद्ववाहिविक-
ल्पोपक्रमजातिद्वयप्रकरणम् ॥३॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तोन
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥१॥ प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत् तदि-
निवृत्तिः ॥२॥ प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥३॥ इति
चिभिः सूत्रैर्युगलद्ववाहिसप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमजातिद्वयप्रकरणम् ॥४॥

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥१॥ तथाभावादनुत्पत्तस्य
कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामनुत्प-
त्तिसमप्रकरणम् ॥५॥

सामान्यदृष्टान्तयोरेन्द्रियकले समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संग्र-
हसमः ॥१॥ साधर्म्यात् संग्रहे न संग्रयो वैधर्म्यादुभयथा वा संग्रहे
ऽत्यन्तसंग्रहप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥२॥
इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां संग्रहसमप्रकरणम् ॥६॥

सम्यक्साधर्म्यात् प्रक्रियाचिद्वैः प्रकरणसमः ॥१॥ प्रतिपक्षात्

प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥२॥ इति द्वाभ्यां
सूत्राभ्यां प्रकरणसमप्रकरणम् ॥७॥

चैकाग्र्यानुपपत्तेर्हेतोरहेतुसमः ॥१॥ न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैका-
ग्र्यासिद्धिः ॥२॥ प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥३॥ इति
त्रिभिः सूत्रैर्हेतुसमप्रकरणम् ॥८॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥१॥ अनुक्तस्थार्थापत्तेः
पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनेकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥२॥ इति द्वाभ्यां
सूत्राभ्यामर्थापत्तिसमप्रकरणम् ॥९॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सङ्गावोपपत्तेरविशेष-
समः ॥१॥ कश्चित् तद्धर्मोपपत्तेः कश्चित्तानुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥
२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामविशेषसमप्रकरणम् ॥१०॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥१॥ उपपत्तिकारणाभ्यनुष्णा-
नादप्रतिषेधः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुपपत्तिसमप्रकरणम् ॥११॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलब्धादुपलब्धिसमः ॥१॥ कारणान्तरा-
दपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुपलब्धि-
समप्रकरणम् ॥१२॥

तदनुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धि-
समः ॥१॥ अनुपलब्धात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥२॥ ज्ञानविकल्पानां
च भावाभावसंबेदेनादध्यात्मम् ॥३॥ इति त्रिभिः सूत्रैरनुपलब्धि-
समप्रकरणम् ॥१३॥

साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥१॥
साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसामर्थ्यात् ॥२॥ दृष्टान्ते च

साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावा-
च्चाविशेषः ॥३॥ इति त्रिभिः सूचैरनित्यसमप्रकरणम् ॥१४॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यलोपपत्तेर्नित्यसमः ॥१॥ प्रति-
षेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यलोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥२॥
इति द्वाभ्यां सूचाभ्यां नित्यसमप्रकरणम् ॥१५॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः ॥१॥ कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वम-
नुपपत्तिकारणोपपत्तेः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूचाभ्यां कार्यसमप्रक-
रणम् ॥१६॥

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥१॥ सर्वत्रैवम् ॥२॥ प्रतिषेधवि-
प्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥३॥ प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रति-
षेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतास्तुज्ञा ॥४॥ स्वपक्षव्यवस्थापे-
क्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोषः ॥
५॥ इति पञ्चभिः सूचैः षट्पक्षीरूपकथाभासप्रकरणम् ॥१७॥

इति त्रिचत्वारिंशत्ता सूचैः सप्तदशभिः प्रकरणैः
पञ्चमस्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

प्रतिज्ञाज्ञानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो
हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकासं न्यूनमधिकं
पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतास्तुज्ञा पर्यंतुयोज्यो-
पेक्ष्यं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च नियमज्ञा-
नानि ॥१॥ प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यस्तुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाज्ञानिः ॥२॥
प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥३॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥ पञ्चप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्था-
पगत्यनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥ अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमि-
च्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥ इति षड्भिः सूत्रैः प्रतिज्ञाहेत्वन्तराश्रित-
नियहस्रानपञ्चकविशेषलक्षणप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रकृतादर्थाद्प्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ १ ॥ वर्षकमभिर्देशवञ्जिर-
र्थकम् ॥ २ ॥ परिषत्प्रतिवादिभ्यां चिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञाता-
र्थम् ॥ ३ ॥ पौर्वापर्यायोगाद्प्रतिसम्बन्धार्थमपार्थक्यम् ॥ ४ ॥ इति
चतुर्भिः सूत्रैः प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिफलशून्यनियहस्रान-
चतुष्कप्रकरणम् ॥ २ ॥

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ १ ॥ हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन
न्यूनम् ॥ २ ॥ हेतुदाहरणाधिकमधिकम् ॥ ३ ॥ इति त्रिभिः सूत्रैः
खसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाभासनियहस्रानचिकप्रकरणम् ॥ ३ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यचानुवादात् ॥ १ ॥ अर्थादाप-
न्नस्य खग्रध्वेन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ॥ २ ॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां
पुनरुक्तनियहस्रानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

विज्ञातस्य परिषदा चिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् ॥
१ ॥ अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ २ ॥ उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ ३ ॥
कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ ४ ॥ इति चतुर्भिः सूत्रैरुत्तर-
विरोधिनियहस्रानचतुष्कप्रकरणम् ॥ ५ ॥

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ १ ॥
नियहस्रानप्राप्तस्यानियहः पर्यनुयोक्तोपेक्षणम् ॥ २ ॥ अनियहस्राने
नियहस्रानाभियोगो निरनुयोक्त्यानुयोगः ॥ ३ ॥ इति त्रिभिः

सूत्रैर्दोषनिर्णयमतानुज्ञादिनियहस्त्रानधिकप्रकरणम् ॥ ६ ॥

विद्वान्तमभ्युपेत्यानिधमात् कथाप्रसङ्गोऽपविद्वान्तः ॥ १ ॥ हेत्वा-
भाषाश्च यथोक्ताः ॥ २ ॥ इति दाभ्यां सूत्राभ्यां कथकान्योक्तिनिर्ण-
यनियहस्त्रानद्वयप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इति चतुर्विंशत्या सूत्रैः सप्तभिः प्रकरणैः पञ्चमा-
ध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥

समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ प्रकरणानि २४ सूत्राणि ६७ ॥

अस्मिन् न्यायशास्त्रे ऽध्यायाः ५ आह्निकानि १०
प्रकरणानि ८४ सूत्राणि ५२८ पदानि १७६६ अक्ष-
राणि ८३८५ ॥

यदक्षि किमपि पुच्छं दुस्तरकुनिबन्धपरुमग्रानाम् ।

श्रीगोतमसुगवीनामतिजरतीनां समुद्धरणात् ॥

संसारजलधिसेतौ वृषकेतौ सकलदुःखग्रमहेतौ ।

एतस्य फलमखिलमर्पितमेतेन प्रीयतामीशः ॥

न्यायसूचीनिबन्धोपावकारि सुधियां सुदे ।

श्रीवाचस्पतिभिन्नेषु वस्त्ररूपसुवत्सरे ॥

इति न्यायाचार्यसन्निभश्रीवाचस्पतिविरचितो

न्यायसूचीनिबन्धः समाप्तः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायवार्त्तिकस्य

भूमिका ।

विश्वनाथन्यायपञ्चानना गौतमसूत्रवृत्तौ प्रमाणप्रमेयेत्यादि-
प्रथमसूत्रव्याख्याने “अत्र वार्त्तिकं यदि वादे देयनीयत्वात्
पृथगभिधानं तदा न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे देयनीयत्वात्
पृथगभिधानं स्यात्”^(१) इत्युक्तवन्तः । ग्रहणमिश्रेण वैशेषिकसूत्रोप-
स्कारे २ अध्याये २ श्लोके सामान्यप्रत्यक्षादिशेषाप्रत्यक्षादिशेष-
कृतेषु संग्रह इति १७ सूत्रव्याख्याने “न्यायवार्त्तिकेऽपि यत्
कारणभेदेन संग्रहे चित्तसुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभिचारेण
समानधर्मादीनां चयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात्”^(२) इत्युक्तम् ।
श्रीधराचार्येण न्यायकन्दल्यां पृथिवीनिरूपणे “यथाशोद्धोतकरः
समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः”^(३) इत्युक्तम् । बर्द्ध-
मानोपाध्यायेन द्रव्यकिरणावलीप्रकाशे “तस्य संस्कारात् कालादा

(१) अस्मिन्नेव मुद्रिते न्यायवार्त्तिकपुस्तके पृ० २१ प० २ द्रष्टव्यम् ।

(२) ” ” ” पृ० १०३ प० ४ ”

(३) ” ” ” पृ० २६ प० १६ ”

विनाश इति वार्त्तिकविरोधाच्च" इत्युक्तम् । षड्दर्शनटीकाकृता-
 चस्यतिभिन्नेषापि "प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं भिविधमनुमान-
 माख्यातम्"^(१) इतिकारिकाव्याख्यायां सांख्यतत्त्वकौमुद्यां "सर्वं
 चैतदस्माभिर्न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितं नेहोक्तं विस्तर-
 भया" इत्युक्तम् । चित्तुखाचार्येण तत्त्वप्रदीपिकायां (चित्तुखां)
 द्वितीयपरिच्छेदे "वाचको गवयस्याथ"मिति ३१ कारिका-
 व्याख्यायां "तथा च भगवदक्षपादप्रणीतं सूत्रम् प्रसिद्धसाधर्मात्
 साध्यसाधनसुपमानमिति । व्याख्यातं चैतदुद्योतकरेण वार्त्तिक-
 कृता आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सादृश्यज्ञानसुपमानमिति"^(२)
 इत्युक्तम् । एवमनेकेषु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-वेदान्तग्रन्थेषु न्याय-
 वार्त्तिकस्य तथा तट्टीकायाश्च नाम दृष्ट्वा उद्योतकराचार्यकृतं
 न्यायवार्त्तिकनामानं महानिवन्धं मनसि विज्ञाय पण्डितवृद्धेभ्यो
 न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य पठनपाठनयोः परमोपयोगित्वं तस्य
 निगम्य तदन्वेषणेऽहं प्रवृत्तः । किन्तु "न्यायवार्त्तिकस्य विनष्टप्राय-
 त्वात् तन्नाभेऽनेके महापण्डितास्त्रिरादेव विफलप्रयत्ना अभूवन्"^(३) इति
 किं साध्यं भविष्यतीति" नैयायिकवृद्धैर्निरत्साहितोऽप्यहम्

(१) पञ्चमो कारिका ।

(२) अद्वैतसिद्धेव मुद्रिते न्यायवार्त्तिकपुस्तके पृ० ६० प० १३ इत्युक्तम् ।

(३) न्यायवार्त्तिकस्य दुर्लभत्वे खड्ग उपलब्धत्वे वा वक्ष्यमाणा सेवा
 वर्तन्ते ।

A contribution towards an index to the Bibliography
 of the Indian Philosophical systems by FitzEdward Hall,
 M.A., page 20, III. Nyāya-Varttika-Tatparya-Parisuddhi, also

“सद्योगेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥”

इत्यनुसरन् न्यायवार्तिकं स्मरन् कतिपयवर्षानन्तरमेकस्य ब्राह्म-
णस्य गृहेऽहं भोजनार्थमाहूतो ब्राह्मणानां पङ्क्तौ उपविष्टस्तत्रैकस्य
महावातायनस्य मध्ये यायातय्येन जीर्णवस्त्रेण वेष्टितानि धूली-
धूसराणि ऊर्षणाभादिभिराच्छादितानि अनेकानि पुस्तकपुटकानि
प्रवेष्टितानि दृष्ट्वा तेषां निष्कासने प्रयत्नो गृहपतिना दृष्टेन

called Nyāya-nibandha. This is probably an emendation of Pakshila Svamin's Varttika or Supplement to No. I. Dīnāga, whom Vāchaspati Mīśra names with censure: he was another ancient expositor of the logical institutes. The writings of both have, perhaps, perished. Complete copies of the work in question may be forthcoming; but I have never seen one. Its author is Udayana Āchārya, who is also called Uddyotakara Āchārya and Udayakara Āchārya. He was of the gotra of Bharadvāja. F. E. H.

The Kusumanjali, edited and translated by E. B. Cowell, preface page vi, III—The Nyāya-Varttika, a commentary on No. II. by Uddyotakara Āchārya. I procured lately, from a pandit of Nuddea, a fragment of this work containing a portion of the first book.

A classified index of the Sanskrit MSS. in the palace at Tanjore by A. C. Burnell, p. 113; these are all precisely similar recent transcripts made at Benares by several persons about 1820. As the work is exceedingly rare, it is much to be regretted that these MSS. are so incorrect as to be useless. Whole lines are quite unintelligible, and some of the copyists seem to have been perfectly ignorant of even the form of the letters.

See Catalogus Catalogorum by Theodor Aufrecht printed in 1891—1903, part I, p. 311; pt. II, p. 68; pt. III, p. 66.

ब्राह्मणेन “मा स्यूग्र मा स्यूग्र मार्जारगमनागमननिरोधार्थं
स्थापितानीमानि पुस्तकानि भोजनकाले मार्जार आगमिष्यति
कौटुम्बकं वासकवचस्यस्तः सर्वमन्नपानादिकं मार्जारेण भ्रंशयि-
ष्यति” इत्यादिभिरनेकैर्भर्त्सनेरपमानितो निवारितोऽप्यहं विश्वमेव
भोजनं करिष्यामीति ब्रुवन् तत्र स्त्रितानि कतिपयपुस्तकपुटकानि
समाकृष्टवान् । तेष्वेकस्मिन् पुटके न्यायवार्तिकस्य प्रथमाध्यायस्य
चिसूचीप्रकरणं प्रमाणप्रकरणं^(१) द्वितीयतृतीयावध्यायौ च सम्पूर्णा^(१)
कथ्यवान् । ततस्त्रासाहुद्वरमशामहोपाध्यायश्रीईमत्कैलासचन्द्रभट्टा-
चार्यगिरोमणिभिर्दत्तं प्रथमाध्यायचिसूचीवार्तिकपुस्तकम् तत्राप्याह

(१) पुस्तकमिदं देवनागराक्षरैः कागनाख्याधारे लिखितं परि-
शुद्धं च । पेशवामहाराजसभासदा नैयायिकप्रवरेण श्रीनेत्रशास्त्रिणा
लिखितेन वाराणसीस्थेन न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यपुस्तकेन संवादादिदं
वार्तिकपुस्तकमपि तेनैव पण्डितेन लिखितमित्यमुमीशते । अस्मैव पुस्त-
कस्य प्रथमपत्रे निरङ्कुपुष्टे

प्र० २८००

द्वि० २३००

तृ० १६००

च० ११००

प० ४३५

८२३५

इति लेखदर्शनात् संपूर्णस्य वार्तिकग्रन्थस्य संख्यावगता । “प्र० २८००”
इत्यनेन प्रथमाध्याये श्लोकसंख्या “द्वि० २३००” इत्यनेन द्वितीयाध्याये
श्लोकसंख्या एवंहीत्यग्रेऽपि बोध्या ।

(२) अयं द्वितीयाध्यायो देवनागराक्षरैः कागनाख्याधारे लिखितो-
ऽमुद्रितश्च । अत्र श्लोककेन लिपिकाय एवंरूपेण लिखितः ।

चात्यन्तं हर्षितः । ततश्च क्रमशोऽन्वेषणे कृते चिरेण मिथिला-
देशस्थस्योपाख्यपण्डितश्रीचण्डीश्वरसकाशात् प्रमेयप्रकरणमारभ्य
प्रथमाध्यायसमाप्त्यन्तं पुस्तक^(१)मुपलब्धवान् । इत्यमध्यायत्रये सप्तमे
वाराणसीश्वराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तमानं द्वितीय-
चतुर्थाध्यायपुस्तक^(२) ततश्च स्वर्गनिवासिनां भूतपूर्ववाराणसीभूषण-
भूतानां श्रीविभवरामपण्डितानां पुरातनं पञ्चमाध्यायपुस्तक^(३)-

“इत्याचार्यश्रीउदद्योतकरकृतौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः । शुभमस्य ।
संवत् १६०० श्रावणे १४६५ विरोधकृतं नाम संबत्सरे पुस्तकं लिपि(लि)तं
वाराणसीमध्ये लिषा(खा)यितं ब्राह्मण्य लिपि(लि)तं धर्मशास्त्रायस्य
मासमाघवदि एकादशी । श्रीविश्वेश्वरस्यागात् ॥ अत्रि(श्री)साहि
ष्यालमराज्ये प्रवर्तमाने ॥”

द्वितीयाध्यायोऽपि तथैव लिखितो जीर्णत्वाद्याकारेणानुमोचते यद्दर्श-
नप्रशत्याः पूर्वं लिखितो भवेदिति ।

(१) पुस्तकमिदं मैथिलालक्षरैस्तेहेतपत्रेषु लिखितं पुरातनं जीर्णं
कमिस्पष्टं प्रायः शुद्धं च । अन्ते लेखकेन “पुस्तकमिदं महोपाध्याय-
श्रीभवानन्दभट्टाचार्याखाम्” इति लिखितत्वात् कस्यचित्पण्डितस्य पुस्तक-
मिदमित्यवगम्यते । तेहेतपत्राणि तानपत्रेभ्यो भिन्नानि समीचीनान्यपि
भवन्ति । तेहेतपत्रं च सुदृढं कृष्यावर्यं भाषायां वक्ष्यद्गु इति प्रसिद्धं
वृष्टिदोषनिवारणार्थं बालकैर्धार्यते ।

(२) इदमपि मैथिलालक्षरैः कागजाख्याधारे लिखितं परिशुद्धं जीर्णम् ।
अत्र यद्यपि लिपिकाणो न लिखितस्तथापि जीर्णत्वाद्याकारेण तत्सम्बद्ध-
न्यायनिबन्धप्रकाशपुस्तकेन ल० सं० ४५६ (लक्ष्मणसेनसंबत्सर)लिखितेन
चानुमोचते तस्मिन्नेव समये लिखितं भवेदिति ।

(३) देवनागरालक्षरैः कागजाख्याधारेषु लिखितं “१६०० विक्रमोच्चै
संबत्सरे लिखितमिति” तत्र लिपिकाणो लिखितो लेखकेन ।

मद्य च वाराणसीस्थितेन श्रीहरिनामदाससाधुना कृपया प्रदत्तं नवीनं प्रथमाध्यायपुस्तकं^(१) च प्राप्य पञ्चाध्याय्यात्मकं सम्पूर्णं न्यायवार्तिकं सङ्कल्य^(२) तमानन्दमविन्दं यो वचसामगोचरः ।

“आभासोभः प्रवर्द्धत” इति न्यायवार्तिकसाभात् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया अप्यन्वेषणे कृतेऽस्या अपि त्रीणि पुस्तकानि^(३) प्राप्तानि । ततश्च क्रमशो न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया अपि व्याख्यानसुद्धनाचार्यकृतं न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धाख्य^(४)म-

(१) इदमशुद्धं नवीनमपि सन्दिग्धस्थले पाठापपाठनिश्चायकमन्त-सुपयोगि च ।

(२) यच्च पञ्चसध्यायेषु “इति प्रमाद्यप्रकरणम्” “इति प्रमेयप्रकरणम्” मेवंरूपेण भिन्नान्येव प्रकरणानि आसन् तानि च वाचस्पतिमिश्रकृत-न्यायसूचीनिबन्धानुसारेण एकत्र सङ्गृहितानि कृत्वा ग्रन्थः सम्पूर्णीकृत इति । अयं च न्यायसूचीनिबन्धोऽप्यत्र सुप्रित एव विलरक्ष्ये वक्ष्ये ।

(३) प्रथमं पुस्तकं कामजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्वाराणसीं लिखितम् । तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः ।

“इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ खलि संवत् १७५७ समये आश्विनवदि १० रविवसरे । श्रीः ॥ ॐ ॥ नमो नारायणाय ॥ ॥ खलि ॥ ॥ काशी करोतु कल्याणं विश्वेशः सर्वसम्पदः” इत्यादि ।

द्वितीयं तु तेदेतपत्रेषु मैथिलीक्षरैर्लिखितं तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः । “ल० सं० ७१७” (कल्याणसेनसंवत्सरे)

तृतीयं कामजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्लिखितं नवीनमशुद्धं च ।

ग्रन्थोऽयं लोकदृशसाहस्रगात्मक इदानीं सुप्रित उपलभ्यते ।

(४) ग्रन्थोऽयं श्रीकृष्णदत्तसाहस्रगात्मकः । इदानीमस्या एव एलि-

स्यापि व्याख्यानं श्रीगङ्गेशोपाध्यायात्मजश्रीवर्द्धमानोपाध्याय-
विरचितं न्यायनिबन्धप्रकाशाख्य^(१)मस्यापि व्याख्यानं श्रीवत्सभद्र-
मिश्रात्मजश्रीपद्मनाभमिश्रविरचितं वर्द्धमानेन्दुनामक^(२)मस्यापि
व्याख्यानं तात्पर्यमण्डनाभिधं श्रीशङ्कर^(३)कृतं च प्राप्तम् । एतेषां
प्राप्त्या परमप्रसुदितमना एते गन्थाः सर्वेषामपि विद्यासुरागिणां
सुलभा भवेयुरिति चिन्तयन् सुद्रष्टाद्वारा प्रकाशने यतमानोऽह-
मतिष्ठम् ।

अत्रान्तरे न्यायवार्त्तिकमन्वेषयद्विर्वाराणस्यां समागतैः
कलिकातास्त्रगवर्नसेष्टसंस्कृतपाठशास्त्राप्रधानाध्यक्षैर्महामहोपाध्यायै-
रिदानीं खगंक्षैः श्रीमद्देशचन्द्रन्यायरत्नभट्टाचार्य— श्री. आर्. ई.
महाशयैरहं प्रोत्साहितो “यदेतेषां गन्थानां सुद्रष्टं वङ्गदेशस्य-
एषियाटिक्खोसाइटीसभासमादेशेन यदि भवेत् तर्हि सर्वप्रकारेण
समीचीनं भविष्यतीति” तत्र न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य पृथङ्-
सुद्रितत्वादिदानीं न्यायवार्त्तिकादीनां गन्थानामपि पार्थक्येनैव

याटिक्खोसाइटीसभाया निदेशेन श्रीवर्द्धमानोपाध्यायकृतटीकासहितो
सुद्रितो भवतीति तद्विशेषवर्णनं तद्भूमिकायां प्रथमम् ।

(१) ग्रन्थोऽयं श्लोकविंशतिसाहस्रगात्मकः ।

(२) पारम्भादात्मनिरूपणान्तस्य ग्रन्थस्य पुस्तकमस्त्रमिकटे वर्ततेऽतः
सम्पूर्णग्रन्थस्य श्लोकसंख्या इदानीं कर्तुं न शक्यते । अनेनैव पद्मना-
भमिश्रेण किरणावलीप्रकाशोऽपि व्याख्यातस्तदपि व्याख्यानं वर्द्धमानेन्दु-
नामकं ग्रन्थग्रन्थात्मकमस्त्रमिकटे वर्तते तत्र श्लोकसंख्या ३६०० ।

(३) अयं शङ्करमिश्रो वा शङ्करभट्टाचार्यो वेति निर्णयस्तन्मुद्रणावसरे
भविष्यति ।

मुद्रणं समुचितमिति निर्धारितं तैरेव महाग्रथैः । ततश्च मया-
 तुमोदितेऽस्मिन्नर्थे उक्तमहाग्रथेषु कश्चिकातानगरे गतेषु उक्त-
 सोषारट्टीसत्यादकमहाग्रथानामपि समादिग्रपत्रे समागते न्याय-
 वार्त्तिकमुद्रणारम्भो जात इति ।

तत्र च सर्वेष्वप्युपलब्धन्यायवार्त्तिकादर्ग्रं पुस्तकेषु व्याख्येयत्वेन
 मूलत्वेन वा विन्यस्तानि न्यायसूत्राणि वार्त्तिकसंक्षिप्तानि न तु
 पार्थक्येन, मया तु जिज्ञासूनां सुबोधार्थं तत्रतत्रैव सर्वाणि
 न्यायसूत्राणि सूत्राक्षरैः पार्थक्येन मुद्रणसमये विन्यस्तानीति
 विज्ञेयम् ।

अत्रादर्ग्रं पुस्तकेषु प्रथमद्वितीयाध्यायपुस्तकानि देवनागराक्षर-
 लिखितपरमादर्ग्रं पुस्तकाद्देवनागराक्षरैर्लिखितानीति श्लेषक-
 लिखितनामग्रामादिभ्योऽस्तुमौयते । अपराणि द्वितीयचतुर्थाध्याय-
 पुस्तकानि देवनागराक्षरैर्लिखितानि प्राचीनान्यपि मैथिली-
 क्षरलिखितपरमादर्ग्रं पुस्तकाद्देवनागराक्षरेष्ववतारितानि यतस्तेषु
 कश्चिद् रकारस्थाने वकारः कश्चिच्च वकारस्थाने रकार इत्यादि-
 श्लेषोऽस्ति । अन्यानि प्रथमद्वितीयचतुर्थाध्यायपुस्तकानि मैथिली-
 क्षरलिखितानि किन्तु प्राचीनत्वाज्जीर्णत्वादिषु प्राक्षरत्वाच्च मैथिली-
 नामपि दुष्पठानि ततः का कथा मादृशनामक्षिरपरिचितमैथि-
 लीक्षराणाम् । एवं कश्चित् कश्चित् तात्पर्यटीकायामप्यव्याख्यात-
 त्वाद् भ्रामणेस्वक्षरेषु अर्थानुसन्धानेनाक्षरान्तरविन्यासः कश्चित्
 सम्भवतीति भ्रान्तेः पुद्गलधर्मत्वादिति तत् चन्तव्यं विद्वद्भिः
 परिस्रमवेत्तभिरिति ।

मुद्रणसमयेऽस्मिन् पुस्तके पाठान्तरबोधनार्थं वाराणस्यां वृद्ध-
ब्राह्मणस्य गृहे प्राप्तं पुस्तकं प्रथमत्वेन मिथिखादेशस्येन झोपाख्य-
पण्डितश्रीचण्डौश्वरशर्मणा दत्तं पुस्तकं द्वितीयत्वेन गृहभिर्दत्तं
पुस्तकं तृतीयत्वेन वाराणसीख्यराजकौयसंस्कृतपाठशालीयं चतुर्थ-
त्वेन विभवरामपण्डितानां पुस्तकं पञ्चमत्वेन द्वितीयाध्यायमुद्रण-
समये च महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रि- श्री. आर. ई.
महाशयैर्वाराणसीख्यराजकौयसंस्कृतपाठशालीयभूतपूर्वाध्यापकैः प्रदत्तं
द्वितीयाध्यायपुस्तकं च षष्ठत्वेनाङ्कद्वारा सूचितम् ।

यद्यप्यस्य न्यायवार्त्तिकस्य टीका आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण कृता
तस्या अपि टीका उदयनाचार्येण कृता तस्या अपि टीका बङ्क-
मानोपाध्यायेन कृता एवरूपेण टीकापरम्पराशालिनोऽप्यस्य न्याय-
दर्शनरहस्यप्रकाशकस्य महानिबन्धस्य मुद्रणकार्यं महानैयायिकाना-
मप्यसाध्यं किं पुनर्मादृशानामल्पज्ञानां तथापि चिरेणानुभूत-
महाश्रमेणोक्तरीत्या वार्त्तिकपुस्तकं सम्पूर्णं सङ्कलय्य यावच्छक्यं
संग्रोध्य पाठान्तराणि च सन्निवेश्य सर्वसाधारणविद्यासुरागिणां
सौख्यार्थमुक्तसोसाहटीसभानिदेशेन सुद्वितवानहमस्मि । अत्र
गुणैकपत्रपातिनो नैयायिकप्रवराः सम्पूर्णं सुद्वितपुस्तकं समधि-
गम्य दृष्टिपूर्तं कृत्वा मामकीनं परिश्रमं सफलयन्तु नैसर्गिकदयया
अस्मद्दृष्टिदोषजा सुद्राप्रमादजा अशुद्धीः संग्रोधयन्त्विति च
भूयोभूय एवाभ्यर्थये । अनेन कर्मणा प्रवीदतु सर्वान्तर्यामी
श्रीपरमेश्वर इति ॥

अत्र वाराणसीख्यराजकौयसंस्कृतपाठशाखाभूषणभूतैरिदानीं

स्वर्गस्त्रैर्महामहोपाध्यायेस्तार्किकगिरोमणिभिरस्मद्गुरुवरैः श्री ६-
कैलाषचन्द्रभट्टाचार्यमहाशयैरादर्गपुस्तकसम्पादनसाहाय्येन विषम-
सूत्रव्याख्यानादिना च परममनुकम्पितोऽस्मि नोचेदस्य संस्करणं
मम साधं कथमपि न भवेदिति ॥

यद्यपि कविभिः कल्पनया^(१) शिष्यप्रशिक्षेण स्तुत्या^(२)
सम्प्रदायप्रवर्तकैश्चोत्कर्षस्थापनाय^(३) अन्यैश्च साहसिकैः किंवदन्ती-

(१) यथा माधवीये शङ्करविजये ३ सर्गे । विष्णुः पद्मपादाचार्योऽभूत् ।
वायुर्हंसामलकाचार्योऽभूत् । वायुरेव तोटकाचार्योऽभूत् । ब्रह्मा सुरेश्वरा-
चार्योऽभूदेवमेवाऽनेके देवाः शङ्कराचार्यस्य चरणं सेवितुं ब्राह्मणपुत्रा
अभूवन्निति निरूपितम् ।

अथ माधवश्च न वेदभाष्यकर्ता पूर्वोत्तरमीमांसाव्याख्याता पराशर-
सूत्रादिधर्मशास्त्रव्याख्याता सायनमाधवाचार्यः यतः पूर्वोक्तमाख्यायिकां
प्रमाणोल्लेखरहितां स कथं लिखेत् । अपि च ६१३ शाकाब्दे निर्मितां
न्यायकन्दलीं चित्सुखीयश्रे समुद्रतवन्तं चित्सुखाचार्यं खड्गखड्गखाद्य-
टीकाकारं श्रीहर्षादपि पञ्चाङ्गाविनं शङ्कराचार्यस्य शिष्यत्वेन च कथं
लिखेत् । अन्यत्र “वागीशायाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे” इत्यादिमुद्रा-
स्लोकानां शङ्करविजयेऽभावात् । यद्यपि मुद्रास्लोकः सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि
नान्ति तथापि “भीमत्यायनदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसे”त्यादिस्लोक-
दर्शनात् तस्य तत्त्वार्थं निर्विवादमेव ।

(२) गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

तत्पदं दर्शितं वेन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इत्यादि ।

(३) यथा रामानुजाचार्यो कण्ठ्याचार्यपरनामधेयः ऋषिराजशेषस्याव-
तारः १२० वर्षाब्धि भूमौ स्थितो लोकोत्तराब्धि कार्याब्धि कृतवानित्यादि-
प्रपञ्चामृतग्रन्थे रामानुजचरित्रनामधेये प्रतिपादितम् । मध्वाचार्यस्य

अवणादिना^(१) अपरैश्च हेत्वाभायेर्भेमात्मकानुमानेन^(२) बहूनां

वायोरवतार इत्यादिमहाभारते भविष्यपर्वणि आर्यविद्यासुधाकरग्रन्थेऽपि । महाभारतस्य खिलो हरिवंशोऽस्यापि खिलो भविष्यत्पर्व अस्यापि खिलः कदाचिद्भवेत् । बहूभाचार्यस्तु अग्रेरवतार इत्यादिवह्मभदिग्विजयग्रन्थे । एवं नागकशाहस्य नागकचन्द्रोदयपुस्तके गोरखनाथस्य निरञ्जनपुराणे माहात्म्यम् । अन्यैव रीत्या बहूनां निरूपणम् ।

(१) यथा भक्तमालाग्रन्थे १०८ भक्तानां चरितानि ।

नागसिंहः । हनूमान् । विभीषणः । शत्रुघ्नः । अजामिलः । जटायुः । अम्बरौषः । विदुरः । सुदामा । चन्द्रहासः । शिविः । उग्रोत्तः । द्रौपदी । वाल्मीकिः । रुक्माङ्गदः । मयूरध्वजः । प्रजादः । निम्बादित्यः । श्रीमार्गः । रामानुजः । श्रीरङ्गः । श्रीकृष्णदासः । अग्रदासामरसिंहौ । शङ्कराचार्यः । मङ्गलमिश्रः । उदयनाचार्यः । विष्णुलेशः । नामदेवः । गीतगोविन्दकारजयदेवः । पद्मावती । श्रीधरस्वामी । विश्वमङ्गलः । पद्मकला । विष्णुशर्मा । आनन्ददेवः । त्रिलोचनः । कुलशेखरः । रतिमतिः । द्युतिमान् । कर्मावाह । राजकन्या । राजपुत्रः । वैश्वसाधुः । चतुर्भुजः । कामधुक । जयमङ्गलः । श्रीधरः । साक्षीगोपालः । रामदासः । गन्ददासः । आङ्गदासः । रविदासः । कवीरदासः । पीपाजी । धनाभागवतः । रामराजः । सुखानन्दः । सुरसंरित् । नरहरिः । माधवदासः । वृद्धा । परमानन्दः । श्रीकृष्णचैतन्यः । सूरदासः । हरिव्यासः । कृष्णदासः । विद्वलः । ब्रजबल्लभः । रूपसतानतः । व्यासः । गोविन्दस्वामी । सुरारिः । सदनकसाई । लङ्गुदासः । सत्याराज्ञी । लंपा । नरसी । मोरावाह । तुलसीदासः । परशुरामः । एवमन्येऽपि बहवो निरूपिताः ।

एवमेव सन्तविलासग्रन्थेऽपि अनेके निरूपिताः ।

(२) यथा केनचिन्निरूपितं “वराहमिहिराचार्यो भिक्तजातीयो वा कश्चित् भूम्न इति । उक्तं च वृहज्जातके ।

पुरुवाणामेकनाम्ना प्रसिद्धापि नाममात्रेणैवा^(१)र्वाचीनानामपि

आदित्यदासतनयस्तदवामबोधः

काम्पिल्लुके सविह्वलन्ववरप्रसादः ।

आवन्तिको मुनिमतान्धवलोक्य यत्ना-

द्धोरां वराहमिहिरो बधिरां अधस्त ॥ इति ।

अत्र आदित्यदासतनय इत्यत्र दासपदोपादानात् ।”

वस्तुतस्तु भट्टोत्पत्तेन बह्वज्जातकटीकायाम् ।

“आदित्यदासाख्यो ब्राह्मणस्तस्य तनयः पुत्रः”

“चैत्रमासस्य पञ्चम्यां सितायां गुहवासरे ।

वसुष्टासुमिते प्राक्के ८८८ कृतेयं विवृतिर्मया ॥”

इत्युक्तत्वाद् ब्राह्मण एव । अन्येऽपौदानौतना ब्राह्मणा राखानदास-
कादिदासादिनामानो वर्तन्ते ।

(१) एके तु तर्कभाषाकर्तुः केशवमिश्रस्य समयनिर्णये प्रतिपादित-
वन्तः गोवर्धनेन तर्कभाषायाऽष्टौका रचितेति गोवर्धनसमयात् पूर्वकाल-
भावो केशवः अपि च तर्कसंग्रहटीकापि न्यायबोधिनी गोवर्धनेन कृता यथा

“अखिलागमसञ्चारि श्रीकृष्णाख्यं परं महः ।

ध्यात्वा गोवर्धनसुधीस्तनुते न्यायबोधिनीम् ॥”

इति टीकामुखदशर्षणादवगम्यते गोवर्धनात्पूर्वकालवर्ती अन्नम्भट्टोऽपि
तर्कसंग्रहकारः । “भट्टकारोत्तमसत्प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्धनस्यर्षी कोऽपि
न विस्तृतः” इति गीतगोविन्दे आदावेव दर्शनात् जयदेवसमयात्
पूर्वकालवर्ती गोवर्धनाचार्यः

“ख्यातो गोवर्धनाचार्य उमापतिधरस्तथा ।

धरख्यो जयदेवश्च धोयीकविन्दपः क्रमात् ॥

राज्ञो जयदेवस्य पञ्चरत्नानि संसदि ॥”

इत्यनेन कण्ठ्यासेनस्य राष्ट्रः समये १०१० शकाब्दे वा तदासन्ने समये
जयदेवस्य स्थितिरिति निष्पन्नं भवति । श्रीरजनीकान्तगुप्तमहाशयेन
जयदेवचरितपुस्तके १३०० शकाब्दे जयदेवस्य स्थितिरनुमिता ततोऽपि
जयदेवात्पूर्वं गोवर्धनाचार्यस्ततोऽपि पूर्वं तर्कभाषातर्कसंग्रहकाराविति ।

वस्तुतस्तु तर्कभाषाटीकारम्भे

“यस्तर्कभाषामनुभाषते स्म गोवर्धनस्तर्ककथासु धीरः ।

तेनागवद्येन सुधांशुगौरी कीर्तिगुण्ठ्याममृतताधिकास्तु ।

विजयश्रीतनूजन्मा गोवर्धन इति श्रुतः ।

तर्कानुभाषां तनुते विविच्य गुरुनिर्मितिम् ॥

श्रीविम्बनाद्यानुपपन्ननाभानुजो गरीयान् बलभद्रजन्मा ।

तनोति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रीपद्मनाभाद्भिदुषो विनोदम् ॥” इति ।

दर्शनात् गोवर्धनः पद्मनाभमिश्रस्य भ्राता बलभद्रमिश्रस्य पुत्रः ।

पद्मनाभेन च किरखावलीभास्करे

“उपदिष्टा गुरुचरखैरस्पृष्टा वर्धमानेन ।

किरखावल्यामर्थास्तन्यन्ते पद्मनाभेन ॥”

“यस्तर्कदुस्तरतरार्थवर्कधारी

वेदान्तवर्त्मनिरताध्वगसार्थवाहः ।

श्रीपद्मनाभरचितेन दिवाकरेण

तुष्टोऽमुनास्तु सुकृती बलभद्रमिश्रः ॥”

इत्युक्त्वात् वर्धमानोपाध्यायादपि पश्चात्कालभावीत्ववर्षाभिः साः बत
उदयनाचार्यं न्यायकौलावत्यां प्रमाद्यति न्यायकौलावतीकारः सा च
वर्द्धमानोपाध्यायेन व्याख्याता इति ।

अपि च मुस्तायशुःसंहिताभाष्यकर्तुः मञ्जीधरस्य समवनिर्वाचे १८६६
ईसवीयवर्षे सन्नेम्बरमासे पण्डितपत्ने मुद्रितं जयचन्द्रप्रदत्ताम्बपन्नशासनस्यं
“द्वात्रिंशदधिकद्वादशशतसंवत्सरे भाद्रे मासि मुस्तायशु जयोदश्यां तिथौ

रविदिने अङ्गलोऽपि संवत् १२३२ ” इत्युपक्रम्य “महापण्डितश्रीमहो-
धरपौत्राय महामिषपण्डितश्रीहृत्पुत्राय महापण्डितश्रीहृत्पौत्रेश-
शर्मणे ब्राह्मणाय ” इत्युक्तं वचनमवबन्ध १२३२ संवत्सरात् पूर्वं महो-
धरस्थितिर्निर्णीता ।

वस्तुतश्च शुक्लयजुःसंहिताभाष्यकर्त्ता महोदरेणात्मचरितमेवं
लिखितम् ।

“रसवेदाङ्गभू १६४६ वर्षे मास्यसे ? धवले इले ।

त्रयोदश्यां रवेर्वदि वाराहस्यां महोदरः ।

श्रीरत्नेश्वरमिषस्य गुरोः केशवजन्मनः ।

आप्तया विद्वतिः श्रौषवीं भाष्यदृश्यनुसारिणीम् ।

विदुषां सुखबोधाय व्यधादुद्धनुसारतः ।

भाष्यं रामकृतां वृत्तिं तारावाणोष् ? तत्त्वतः ।

नीलकण्ठो रमानाथः सिताम्भश्चन्द्रशेखरः ।

भैरवोऽप्यङ्गपासिन्धुस्तेन तुष्याम्बुकेश्वरी ।

इति महोदरविरचिता शुक्लसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥”

अथ कदाचिद्ब्रह्मणा महोदरायां सम्भवोक्ति तथापि तत्कृतयज्ञेषु
मङ्गलश्लोकस्यैवात् संहिताभाष्ये आदावेव “भाष्यं विषोक्शौष्वटमाध-
वीचम्” इत्युक्त्या च माधवाचार्यस्य १३१३ शकाब्दे वर्तमानस्य समयात्
पश्चाद्भावी महोदर इति तु वक्ष्येपायितम् ।

एवं — ऋग्वेदीयसर्वाङ्गान्ने मेधातिथिः ऋषिः, मेधातिथिभङ्गोऽपि मनु-
स्मृतिभाष्यकारः । श्रीवाचस्पतिमिश्रो भामत्यामन्ते “तस्मिन्महोदये मह-
नीयकीर्त्ता श्रीमनुस्मृत्योऽकारि मया निबन्धः ।” इत्युपाख्यानं महाभारते
अनुशासनपर्वणि ७० अध्याये श्रीमद्भागवतेऽपीत्यन्यो नृगणपतिः ।
रामावतारसमये रावणो दशमुखः अपरोऽपि कदाचित्सवयश्चकर्तुर्नृणा-
कायस्यस्य आता रावण इति कदाचित्सवयश्चे प्रथमोऽस्ति वर्यितः ।

निबन्धकाराणां जीवनचरितस्य निरूपितत्वात् तथ्येनेद्यत्तथा
 विवादरहितमर्वाचीनानां जीवनचरितं प्रायो नावगम्यते किं
 पुनश्चिरन्तानां गोतम-कणाद-प्रभृतीनां महर्षीणामन्येषामपि
 अधिकषणानामाचार्याणां तथापि यद्योपलब्धं सप्रमाणमत्र
 निरूपयामि ॥

न्यायशास्त्रप्रणेतुर्भगवतो महर्षेर्गोतमस्य चरितम् ।

तत्र तावन्न्यायशास्त्रप्रणेता भगवान् गोतममहर्षिः^(१) कस्मिन्
 काले कस्मिन् देशे आविरासीदिति निर्णयस्तु दूरे गतस्तस्य
 नाम्नेव विवादो वर्तते । स च गोतमो गौतमो वा ? दृश्यते
 चानेकत्र गोतम इति वञ्जत्र च गौतम इति । किन्तु नैषधचरिते
 १७ सर्गे ७५ श्लोकः ।

वैश्वेदिकसूत्रकर्ता कणादमहर्षिरपरोऽपि कणादभट्टाचार्या भारारत्नस्य
 कर्ता । मान्वाता महार्णवकर्मविपाकयज्ञकारः अन्योऽपि मान्वाता
 महाभारते राजधर्म ६७ अध्याये निरूपितः । एवमेव बहवो वर्तन्ते ।

(१) महर्षिलक्षणं वायुपुराणे पूर्वाङ्के ५६ अध्याये ।

“ऋषीत्येव गतौ धातुः अतौ सत्ये तपस्यश्च ।

एतत्सन्निवृत्ते तस्मिन् ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥ ७६ ॥” इत्यादि ।

“यस्मान्न हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।

यस्मादृषन्ति ये धीरा महान्तं सर्वतो शुभैः ।

“सुक्तये यः शिखात्वाद्यं शास्त्रमूचे सचेतयाम् ।

गीतमं तमवेत्येनं यथा वित्यं तथैव सः ॥” इति ।

महापण्डितेन लोकोत्तरविद्यावैभवशालिना श्रीहर्षलोकात्वात्^(१) ।

न्यायसूत्रवृत्तावप्यन्ते ।

तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥”

वित्तरस्य तत्रैवाद्यं मत्स्यपुराणे १७७ अध्याये ऽप्यनुसन्धेयः ।

ऋषिपुत्राणां तेषां चातुर्विधमुक्तं सम्प्रदायविद्धिः । यथा

“ऋषीणां ऋषिपुत्राणां ऋषिपुत्राणां स्वयम्भुवाम् ।

तथा नामाभिजातीयैषां मन्त्रवृत्तयः ।

प्रवरैर्ब्रह्मसमाख्याता ऋषयस्ते इति श्रुतिः ।

तत्पुत्रपौत्रनमर ऋषिपुत्रा इति स्मृताः ।

राजन्वैश्या ऋषिकास्त्रियस्तास्त्रियर्ग्येणयः ।

देवादेवाप्सरो नद्यो गन्धर्वास्ते स्वयम्भुवः ॥” इति ।

(१) श्रीहर्षेण स्वकपोलकल्पनया नोक्तमिदं किन्तु चार्वाकौत्सिरेवा-
चारप्रोऽनूदिता । चार्वाकस्य कथा तु महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे
३८ । ३८ अध्याये वित्तरेश वर्तते । यथा

“वैश्याभ्यामन उवाच ।

ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः सह ।

उवाच देवकौपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥

वासुदेव उवाच ।

ब्राह्मणाकात लोकेऽस्मिन् अर्चनीयाः सदा मम ।

एते भूमिचरा देवा वाग्विधाः सुप्रसादकाः ।

पुरा हतयुगे राजन्चार्वाको नाम राजसः ।

तपस्तेषु महावाहो नदयीं बहवार्धिकम् ।

वरेण कृन्द्मानस्य ब्रह्मणा च पुनःपुनः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥

द्विजावमागादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ॥

स तु कव्यवरः पापो देवानमितविक्रमः ।

गान्तसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥” इत्युपक्रम्य

“स एष निहतः श्रेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।

चार्वाको नृपतिश्चेत् माशुचो भरतर्षभ ॥” इत्युक्तम् ।

अत्र केचित् बृहस्पतिशिष्य एकश्चार्वाको दुर्योधनसखः राक्षस-
सार्वाकोऽपर इति चार्वाकद्वयं निर्मूलं कल्पयन्ति । तथात्वेऽपि वेदादि-
गिन्दकस्य न्यायकृष्टगोतमनिरूपकस्य चार्वाकस्य नलकथाप्रसङ्गे निरू-
पयान्महाभारतेऽस्य निरूपणं नासम्भवीति मन्तव्यम् ।

अपि च शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म १८६ अध्याये । भारद्वाज उवाच ।

“यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।

असित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥”

अत्र लोककण्ठलौकाकारः । नित्यं समिध्यत इति जीवस्यानौपाधिकं
रूपं दीप्यत इत्युक्तं तल्लोकायतमते स्थित्वा आक्षिपति । यद्वीति । एवमेव
२१८ अध्याये २३ तमे श्लोके लोकायतमतसञ्चारः कृतः “दृश्यमाने
विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके” इत्यादिना ।

चार्वाकः चारुः लोकसम्मतो वाको वाक्यं यस्य एषोदरादित्वात् साधुः ।

“अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थपरं नामधेय” मिति
सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने माधवाचार्येणोक्तत्वात् चार्वाको लोकायति-
कश्चैक एवेति ।

अपरे तु “अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदशं मन्मगुण्डनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनां जीविकेति बृहस्पतिः ॥” इति

“त्रयो वेदस्य कर्तारो धूर्तभण्डनिशाचराः ॥”

“एषा सुनिप्रवरगौतमसूत्रवृत्तिः^(१)
 श्रीविश्वनाथकृतिना सुगमाख्यवर्णा ।
 श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजचन्द्ररीक-
 श्रीमच्छिरोमणिवचःप्रचयैरकारि ॥”

इति नैयायिकप्रवरेण विश्वनाथन्यायपञ्चाननेनोक्तत्वात् ।

इत्याद्यपि च वदतश्चार्वाकराक्षसस्यैवेदमपि “मुक्तये यः शिवात्वात्वे”-
 त्वादिवचनमित्यविश्राम न्यायशास्त्रस्य वास्तविकनिन्दायां तत् प्रमाद्यन्ति
 तत्तूपहासास्यदम् राक्षसोक्तत्वेन श्रद्धापारिग्रहात् । न चैवं रीत्या गौतम-
 नामाप्युपहासास्यदमित्यप्युच्यतामिति वाच्यम् । वेदानां वेदसम्प्रदायैव अग्नि-
 होत्रस्याग्निहोत्रसम्प्रदायैवोचरितत्वात् । यथा च अग्निहोत्रत्रिदशभस्म-
 धारणादीनां बुद्धिपीडघहीनानां कौविकालेन व्यवस्थापनं कृतम् तथैव
 गौतममहर्षेर्गौतमत्वं व्यवस्थापितं महापशुत्वमिति यावत् तस्य गौतम
 इति नाम्नि तन्न सम्भवतीति भावः ।

अत्र महाभारते राजधर्मं युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकसमये चार्वाकः
 समायातश्चार्वाकाद् बहुपूर्वो वास्यपूर्वो महर्षिर्गौतम इति कौकिकानां
 मते निश्चयो भवितुमर्हतीति ।

स च समय “आसन् मघासु सुनयः शासति एष्वीं युधिष्ठिरे ऋपतौ”
 इत्यादिवृत्तं हितावचनेन यदा सप्तर्षयो मघानक्षत्रे स्थितास्तदेति
 ५७०० गतवर्षासन्ने सम्भवतीति गणितशास्त्रानुसारेणैतिहासिकदृष्टेन
 च न्यायदर्शनभाष्यकारवात्स्यायनचरिते ऽत्रैव निप्रवृत्तरमुपपादयिष्यते ।

(१) अस्मन्निकटे पुण्यग्राम(पूनानगर)लिखितं पुरातनमेकं परिशुद्धं
 पुस्तकं वर्तते तत्राऽयमेव पाठः तथा इच्छिवापिसनाहनेरीपुस्तकाक्षरे
 वर्तमाने लिखितपुस्तकेऽपि एवं १८२८ इसवीसवर्षे कश्चिक्कानानगरे
 मुद्रिते ऽपि पुस्तके नवीने तु क्वचित् शोधकप्रमादाद् “गौतमसूत्रवृत्ति”-
 रिति जातम् ।

वेदादिभाष्यकर्त्ता श्रीमाधवाचार्येण च सर्वदर्शनसंग्रहे^(१) ऽद्यपाद-
दर्शने “तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाङ्गिके भगवता गोतमेन
प्रमाणादिपदार्थनवकक्षत्राणिरूपणं विधाये”त्याद्युक्तत्वाद् श्रीजय-
नारायणतर्कपञ्चाननेन च वैशेषिकसूत्रवितृप्त्याद्यनेकनिबन्धकारेण
वङ्गदेशस्य-एशियाटिक्-सोसाइटीद्वारा मुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके
“गोतममुनिप्रणीतं न्यायदर्शन”मिति लिखितत्वात् । श्रीतारा-
नाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येणापि वाचस्पत्ये वृहद्भिधाने न्यायशब्दे
न्यायशास्त्रस्य गोतमप्रणीतत्वेनैवावधारणात् गोतम इत्येव निर्णीतं
भवति ।

अयं च गोतमः पुरोहितत्वेन सूक्तकर्त्तृत्वेन वा ऋग्वेद-
संहिता-तद्भाष्य-अथर्ववेदसंहिता-शतपथब्राह्मणादिषु अनेकेषु स्थले-
षु इत्यस्य समयादिनिर्णये वेदा एव प्रमाणातीति ।

तथाहि ऋग्वेदसंहितायाम् १ अष्टके ५ अध्याये ६२ सूक्ते ।

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतश्चङ्गु हुरियोजनाय ।

सुनीचाथ नः श्रवसान मोधाः प्रातर्मचू धियावसुर्जगम्यात् ॥

एवमेव ७७ । ७८ सूक्तयोरपि ।

अथर्ववेदसंहितायाम् ४ काण्डे १ अनुवाके, १८ काण्डे
३ अनुवाकेऽपि गोतमस्य चर्चास्ति ।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे^(२) १ काण्डे ४ अध्याये । “विदेशो
ह माधवोऽग्निं वैश्वानरं सुखे बभार तस्य गोतमो राङ्गणश्च ऋषिः

(१) सोसाइटीमुद्रिते पुस्तके ११२ पृष्ठेऽवजोक्तम् ।

(२) Dr. Albrecht Weber. वेबरमहाशयमुद्रिते पुस्तके ३७ पृष्ठे प्रकृतम् ।

पुरोहित आस तस्मै च सामन्व्यमाणो न प्रतिशृणोति तन्मोऽग्निर्वै-
श्वानरो मुखान्निष्यद्याताऽइति ।” एवमेवाद्येऽपि तस्मिन्नेवाध्याये ।

ऋग्वेदसंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके ४ अध्याये २१ वर्गे । “चथो-
दग्रानुवाके एकादश सूक्तानि तत्रोपप्रयन्त इति नवर्षे प्रथमं
सूक्तम् । तत्रातुकन्वते । उपप्रयन्तो नव गोतमो राह्णगणो गायत्रं
त्विति । अस्यायमर्थः राह्णगणनामा कश्चिद्दृषिः तस्य पुत्रो
गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिरिति”त्यादि ।

अपि च । यजुर्वेदीयकाठकोपनिषदि ५ वज्र्याम् । छान्दोग्यो-
पनिषदि ४ प्रपाठके ४ खण्डे, ५ प्रपाठके ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ।
१६ । खण्डेषु दृष्टदारण्यकेऽपि ४ अध्याये ६ ब्राह्मणे गौतमस्य
चर्चाया वर्तमानत्वात्प्रसिद्धं भवति गौतमस्यापत्यं गौतमः
ऋष्यन्धकदृष्टिस्तुदम्भस्य (पाणि० अ. ४ पा. १ सू. ११४)
इत्यनेन अण्प्रत्यये कृते गौतमं विना गौतमस्यासम्भवात् गौतम
एव मूलपुरुषः ।

अत एव दृष्टदारण्यकोपनिषदि ५ अध्याये ७ ब्राह्मणे “सोऽज-
वीत् पतञ्जलं काण्यं याञ्जिकांश्च सो वै तत् काण्यं सूत्रं विद्यात्
तस्मान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स
वेदवित् स भूतवित् स आत्मवित् स सर्वविदि”त्युपक्रम्य “स
सोवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेषाद्यं च लोकः
परस्य लोकः सर्वाणि च भूतानि सद्गुणानि भवन्ति” इत्युक्तम् ।
अथ शाङ्करभाष्ये “गौतमेति गोचतः” इत्युक्तम् । अन्ये तु
अस्यामेवोपनिषदि ४ अ. २ ब्रा. “इमामेव गौतमभरदाजा-

वयमेव गोतमोऽथं भरद्वाज” इत्यत्र गोतमशब्दवद्चापि गोतम एवेत्याहुः ।

यद्यपि नैषधचरितश्लोके शास्त्रमित्येवोक्तं न तु न्यायशास्त्रमिति तथापि भगौरथ-नृहरि-नारायण-लक्षणप्रभृतितद्गीकाकारैः “शास्त्रं न्यायदर्शनं” “तदत्यन्तविमोचोऽपवर्ग इतिसूत्रेण” इत्यस्यैवोक्तत्वात् गोतमकृतस्य अस्यैव न्यायशास्त्रस्य ग्रहणम् । अपि च गोतमान्तरेण कृतमर्वाचौनमिदं न्यायशास्त्रमित्यपि न भ्रमितव्यम् । विश्वनाथ-न्यायपञ्चाननेन न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याये प्रथमसूत्रव्याख्याने न्यायस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वसाधनप्रस्तावे “तथा च न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुति^(१)” रित्युक्तत्वात् वेदे^(२) न्यायशब्दोपादानाद्या-यस्यातिशिरकासावस्थायित्वात् तत्कर्तुर्गोतमस्याप्यतिशिरकासाव-स्थायित्वं निर्विवादमेव । अत्र श्रुतौ मीमांसाधर्मशास्त्रसाक्षिध्याद्याय-शब्दवाच्यानामन्वेषां ग्रहणं न सम्भवति तस्माद्यायशास्त्रस्य च्छ्वेदसंहितागतपथब्राह्मण-यजुर्वेदीयकाठकोपनिषत्-सामवेदीय-ष्कान्दोऽग्योपनिषत्प्रतिपादितगोतम^(३)प्रणीतत्वे नाशमस्यमिति ।

(१) ऋग्वेदीयचरणश्रुते तथा यजुर्वेदीयचरणश्रुतेऽपि वृष्यते ।

(२) श्रुतिश्च वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । मनुस्मृतिः अ० १ श्लो० १० ।

(३) केचित्तु वायुपुराणोद्योगयामाहात्म्ये २ अध्याये ।

“ब्रह्मा संभृतसंभारो मानसानृत्विजोऽष्टजत् ।” इत्युपक्रम्य ।

“सुकपालं गोतमं च तथा वेदशिरोव्रतम् ।”

इत्युक्तां वचनमवलम्ब्य श्वेतवाराहकल्पे गोतमस्य ब्रह्मणः पुत्रत्वं वदन्ति तथात्वे ।

एतदनुकूलान्येव वचनानि पुराणेष्वपि उपलभ्यन्ते ।

तथाहि पद्मपुराणे उत्तरखण्डे २६३ अध्याये ।

“कषादेन तु सम्योक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गोतमेन^(१) तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥

द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमथार्थतः ।

निरीक्षरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥” इत्यादि

स्कन्दपुराणे काणिकाखण्डे १० अध्याये ।

“क्षीरोदार्यावसम्भूत कक्षीबन्धो निष्ठाकर ।

ऋहाणार्थं मया दत्तं गगेश्चोतिवर्द्धनम् ॥”

इति गगेश्चतुर्थीत्रतकथायां दर्शनाख्यमसः समुद्रादुत्पत्तिः अपि च

“नेत्राभ्यां वारि सुखाव दग्धा द्योतयद्दिशः ।

तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥

समेत्थ धारयामासुर्न च ताः समश्नन्ववन् ।

स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥

पपात भासयँल्लोकान्क्षोतांशुः सर्वभावनः ॥” इति

हरिवंशात् अचेर्मेहर्षेर्नेत्रादुत्पत्तिः अस्य च समन्वयः कल्पभेदाद्भव-
तीति मोतमोत्पत्तावपि तथैव समन्वयः कार्य इति । गयामाहात्म्ये
मुद्रिते तु मोतमं चेति वृश्यते ।

(१) अपरोऽपि गोतमो मत्स्यपुराणे ४८ अध्याये निरूपितः । अयं च
उद्दिष्टान्महर्षेर्ममतामर्भे स्थितो हृष्टस्यतिष्ठापाद् दीर्घतमा नाम (अन्धः)
अधिरभूत् पुनः सुरभेरमुग्रहात् गोभिस्तमो ध्वस्तं यस्येति निबन्ध्या गोतमः
सज्जातः ।

महाभारते आदिपर्वणि १०४, १०५ अध्याये दीर्घतमसो मोतमस्यो-

त्यतिः गीतमादिभिस्तत्पुत्रैश्च समात्रयुञ्जया दीर्घतमसो गङ्गाणक्षे प्रक्षेप
इत्युक्तम् ।

अहं तु ऋग्वेदसंहिताभाष्य - शतपथब्राह्मणादीननालोच्यैव न्यायकान्द-
जीभूमिकाशामस्यैव गीतमस्य न्यायशास्त्रकर्तृत्वं प्रतिपादितवान् क्विचि-
दानौ तत्समाजोचनाद् राजगणस्य गीतमस्य वैदिकसूक्तस्य ऋषित्वात्
पौरोहित्याच्च शास्त्रकर्तृत्वसम्भवाद्दीर्घतमोऽन्वस्य शास्त्रकर्तृत्वं निराकृतं
भवति । अपि चानुपदमेव वक्ष्यामि अस्य न्यायशास्त्रकर्तृगीतमस्य अक्ष-
पाद इति नामान्तरम् तथा सति दीर्घतमसोऽन्वस्य गीतमस्य प्राकृते
चक्षुषी एव नक्तः अक्षपादत्वं तु प्रमाणासहस्रेणापि भवितुं नार्हतीति ।

अपि च मनुस्मृतौ १ अध्याये श्लो० ३४ । ३५ ।

“ अहं प्रजाः सिद्धक्षुस्तु तपस्तपत्वा सुदुश्चरम् ।

पतीन् प्रजानामखड्गं महर्षीनादितो दश ॥

मरौचिमयङ्गिरसौ पुणत्स्यं पुणहं क्रतुम् ।

प्राचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ”

इत्युक्तत्वाद् अङ्गिरा ब्रह्मणः पुत्रसदृशो गीतमो गोत्रप्रवर्तको
वथाह मनुः ।

“ जमदग्निर्भरद्वाजो विन्वामिजात्रिगीतमाः ।

वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥

एतेषां धान्यपत्नानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥ ”

इदमुपलक्ष्यमन्येषामपि यत्रान्तरे दर्शनात् ।

गोत्रप्रवरनिरूपकेषु ग्रन्थेषु गीतमगणो दश पठिताः । आषास्याः ।

शरदन्तः । कौमह्याः । दीर्घतमसः । औशनसः । कारेणुपाणाः ।

राङ्गगणाः । सोमराजकाः । वामदेवाः । षड्दुक्षुष्येति ।

इत्यनेन राजगणो भिन्नो गीतमो दीर्घतमाश्च भिन्न इति सिद्ध्यति । एव-
मन्यादीनामवान्तरमेवा सप्रमाणं वात्स्यायनचरिते निरूपयिष्यन्त इति ॥

अत्र गीतमस्यापत्वं पुमान् गीतमः ऋष्यन्वकदृष्यिजुबभ्यश्च (पाणि०

“गौतमः स्नेह तर्केण खण्डयन् तत्रतत्र ह्यौ”त्यादि ।

अपि च न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्येऽपि ।

अ० ० पा० १ सूत्र ११०) इत्यनेन अयमप्रत्यये कृते अनेके गौतमाः सम्भवन्ति । तथाहि बाण्णिकिरामायणे बाण्णकाण्डे ५० सर्गे

“शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ।”

“प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ।” इति ।

“गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ।” इति उत्तररामचरिते

“गौतमः गौतमस्य महाभैरपत्यं प्रमानिति तट्टीकाकारः ।

शतानन्दस्य पिता गौतमः माता च अहल्या अस्मिन् विषये साधकानि बाधकानि च प्रमाणाणि सङ्गरन्ते पण्डिताः किन्तु साधके ममापि संमतिः गौतमो राष्ट्रगणो विदेघराजस्य तत्रत्यस्य पुरोहित आसीदिति शतपथब्राह्मणे प्रतिपादितमिति पूर्वं ए. २० पं. १ दर्शितम् । तत्पुत्रस्य शतानन्दस्य जनकानां पुरोहितत्वे किमपि नासमञ्जसम् । एवं चैहाण्णिकिरामायणे बाण्णकाण्डे ०८—५१ सर्गेषु मिथिलाभूमौ जनकपुरोपकाण्डे गौतमाश्रमस्य वर्णनात् तस्मिन् देशे न्यायशास्त्रस्य प्रणयनकथनं न साहसास्पदं भविष्यतीति । अत एव मिथिलायां न्यायचर्चाधिक्यात् उदयनवाचस्पति-गङ्गेश-वर्धमानोपाध्यायैरनेके न्यायरहस्यग्रन्था निर्मिता इति ।

अपि चामरकोशे बुद्धनामभेदेऽपि ।

“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।” इत्यादि ।

“गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ।” इति ।

अन्यथा । जैनतीर्थङ्करस्य २० संस्कारस्य महावीरस्वामिनः शिष्योऽपि गौतमः यतो गौतमः एच्छति महावीरस्वामो भवतीति जैनागमेषु वृष्टत्वात् ते चाग्रमाः उभयसंवादरूपा एवेति ।

एतेनापि प्रमाणेन गौतमस्य चिरन्तनत्वमेव सिद्धम् ।

“यच्छपाद^(१)वृद्धिं न्यायः प्रत्यभाइदतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इति भाष्यजातमवर्तयत् ॥” इति ।

न्यायवार्त्तिकारम्भे च ।

“यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां

ग्रामाय ग्रास्त्रं जगतो जगाद् ।” इति

इत्यनेनास्य गोतमस्य महर्षेः अक्षपाद इति नामान्तरं निष्पन्नं भवति ।

महाभारतटीकायां नैसकण्ठ्यामादौ ।

“कणभञ्जमञ्चरणं कैमिनिकपिप्तौ पतञ्जलिं च मुमः ।” इति दर्शनात् अक्षरण इत्यपि नामान्तरमेवेति ।

अनेन गोतमेन प्रणीतस्य न्यायग्रास्त्रस्य सर्वविद्योत्तमत्वं प्रतिपादयन्ति स्म श्रुतिस्मृतिपुराणेषु ।

तथाहि “न्यायो मीमांसा धर्मग्रास्त्राणीति श्रुतिः ।”

(१) “नैयायिकश्चक्षपादः” इत्यमरः । (भट्टकौलहार्गनिदेशेन मुद्रिते-
ऽमरकोशे १६७ पृष्ठे) नैयायिकः अक्षपादः हे प्रमाद्यप्रमेयसंग्रयेत्या-
दिषोऽक्षपदार्थवादिनो गोतमस्येति तद्वाख्यातारः । अक्षं नेत्रं दर्शन-
साधनतया जातः पादेऽस्येति तदर्थः ।

कदाचिद्देश्यासापरनामधेयः कृष्यद्वैपायनमहर्षिर्गोतमेन सङ्गतः इद-
मुच्ये यदनेन जीवन्मृत्युर्भेदस्तर्कैश्च प्रतिपादित इत्यस्य सुखं नावलोकयि-
ष्यामीति तावदेव गोतमेन महर्षिणा व्यासस्यावलोकनार्थं पादः प्रसारित
इति पादे अक्षुः सङ्गतं ततश्च व्यासो गोतममक्षपादनाम्ना स्तुतवानिति
पौराणिकी कथा कथयन्ति वृद्धाः । इमानेव कथां भङ्गन्तरेण समुद्रत-
वाचस्यत्ये वृद्धदभिधानेऽक्षपादशब्दे शब्दार्थसमन्वयः कृत इति ।

मनुः ।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥”^(१) इति ।

शास्त्रवत्कथोऽपि ।

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥”^(२) इति ।

विष्णुपुराणे च ।

“अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वस्यैव ते त्रयः ।

अथशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥”^(३) इति ।

अथ कर्मोपासनाज्ञानात्मकरत्नत्रयप्रतिपादकत्वाद् वेदानां काष्ठत्रयात्मकत्वान्मीमांसापि कर्ममीमांसा भक्तिमीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति त्रिविधैव मीमांसापदेन यास्यात् । परमात्मजीवात्मनोर्भेदस्य सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादकत्वाद्द्वैतैषिकसांख्ययोगानां न्यायविस्तरपदेन न्यायेऽन्तर्भाव इति प्राधान्येन न्यायपदोपादानम् ।

(१) इदं वचनं तु “वित्तस्य विद्यापरिसंख्या मे कोटीश्चतस्रो दश चाष्टदेतीति” रघुवंशस्यपञ्चमसर्गस्यश्लोकस्याख्याने मनुनाम्ना समुद्धृतम् ।

(२) शास्त्रवत्कथोऽपि १ अध्याये ३ श्लोकः । अत्र पुराणतर्कमीमांसिति पाठं पठन्ति केचित् अनेनापि पाठेन तर्कपदेन न्यायस्यैव ग्रहणम् ।

(३) विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये । एवं वाङ्पुराणे पूर्वार्धे ६१ अध्याये श्लो, ७८ । ७९ ।

यद्यपि सांख्ये परमात्मनिरूपणं नास्ति तथापि “एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति” इति वचनप्रामाण्यात् सांख्य-योगघोरेकवाक्यतया सांख्यस्यापि ग्रहणम्^(१) ।

अत एव मनुरपि । १२ अध्याये १० ६ श्लो० ।

“आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कैषानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥” इति ।

इदमेव मनुवचन^(२)मुक्त्वाय तार्किकरचा-

(१) जरनैथायिकजयन्तस्तु न्यायमङ्गयिं प्रारम्भे एव । “न्यायविल्लर-ग्रन्देनैतदेव शास्त्रमुच्यते । न्यायस्तर्कोऽनुमानं सोऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते । यतः सांख्यार्हताणां तावत्क्षपणकानां कोदृष्टमनुमानोपदेशकौशलं क्रियदेव तत्तर्कैश्च वेदप्रामाण्यं रक्ष्यते इति नासाविह गमनाहं इति ।”

(२) अत्र मनुवचनं नैकदेशीयत्वेन याच्यम् । मेधातिथिप्रभृति-भाष्यकारैर्मन्वर्थमुक्त्वावलीकारैः कुल्लूकभट्टैरपि “मनुर्वै यत्किञ्चावदत् तद्भेषजमिति ।

कृषो यजूषि सामानि मन्वा आथर्वणाश्च वै ।

सप्तर्षिभिस्तु यत् प्रोक्तं तत्सर्वं मनुरब्रवीत् ॥” इत्याद्युक्तम् ।

मनोः प्राधान्ये मन्वर्थमुक्त्वावल्युद्धृतह्यान्दोग्यब्राह्मणे “मनुर्वै यत्किञ्चिद-वदत् तद्भेषजं भेषजताया इति ।” एवं ह्यान्दोग्योपनिषदि च प्रपाठके १५ खण्डे “तद्वैतद्वृक्षा प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलादेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमाहृत्य कुटुम्बे मुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदि”त्यादिदर्शनात्मनोः प्रशंसा वेदेऽपि वर्तत इति विज्ञेयम् ।

इहस्यतिनाप्युक्तम् ।

धा^(१) तर्कस्य सर्वप्रमाणानुपाहकत्वं प्रसाधितम् । एतस्मादपि तर्कनिरूपकन्यायग्राह्यस्य ग्रहणं सम्भवति । अत्र तर्कग्रन्थेन गौतमप्रचीताया आम्बीचिक्या एव ग्रहणम् । “आम्बीचिकी दृष्टनीतिस्तर्कविद्यार्थग्राह्यथा”रित्यमरकोशात् । अत एव सर्वशिष्ट-ग्रन्थासपन्थे “नैषा तर्कस्य मतिरापनेषेति कठोपनिषद्” “स्तर्कादि-ग्राह्यपठनं वर्जयेच्छ्रुतिग्राहना”दित्यादिवैदान्तिकार्थः सङ्गृह्यत-इति । न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्ये १ सूत्रव्याख्याने ।

“येषाम्बीचिकी विद्या

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता ॥”^(१) इति ।

अथन्तोऽपि न्यायमन्त्र्याख्यायां न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमसूत्राव-

“वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते ॥

तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणाणि च ।

धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुष्यावन्न वृथ्यते ॥”

वचनमिदं कुल्लूकभट्टेन मनुटीकायां समुद्धृतं किन्तूपलभ्यमानायां मुद्रितायां दृष्टस्पतिस्मृतौ नोपलभ्यते उपलभ्यते च दृष्टदृष्टस्पतिस्मृतौ ग्रन्थोऽयं १२०० श्लोकात्मको वर्तते इति अतं मया श्रीगुरुवररक्षेभ्यः ।

(१) तार्किकरक्षायां दिपखिलतर्कसुद्धिते पुस्तके १९५ एष्टेऽवलोकायम् ।

(२) अस्त्यार्थो न्यायवार्तिक-न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका-न्यायवार्तिक-तात्पर्यपरिशुद्धादौ बङ्गविस्तरेण अतिस्मृतिपुराणप्रामाण्येन न्यायस्य सर्वविद्योत्तमत्वं व्यवस्थाप्य प्रपञ्चितोऽतो विस्तरभिया न निरूपितोऽस्मा-भिरिति ।

तरणिकायाम् । “इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां मध्ये न्याय-
विद्या गण्यते आन्वीक्षिकी चथी वार्त्ता दण्डमीतिस्य ग्राह्यतीति ।
प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षाऽनुमानमित्यर्थः । तद्भु-
त्पादकं शास्त्रमन्वीक्षिकम् । ननु चतस्रश्चेद् विद्याः कथं चतुर्दश
दर्शिताः” इत्युपक्रम्य “नन्वक्षपादात्पूर्वं कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय
आसीत् । अत्यल्पमिदमुच्यते । जैमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः
पाणिनेः पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि । पिङ्गलात्पूर्वं केन
हन्दादि रचितानि । आदिशर्गात्प्रभृति वेदवदिमाः विद्याः
प्रवृत्ताः । संचेपविस्तरविवक्षया तु तांसांसाक्षतच कर्तव्यमेषते”
इत्यन्तेनासुमर्थं निपुणतरमुपपादितवान् ।

अत एव गङ्गेशोपाध्याया अपि तत्त्वचिन्तामणौ

“अथ जगदेव दुःखपङ्कमग्रमुद्दिधौर्षुरष्टादशविद्यास्त्रानेव्यभर्हित-
तमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाये”त्याद्युक्तवन्तः ।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननासु न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमसूत्रव्याख्याने
“अवणादसु पञ्चादौषा अन्वीक्षा उच्ययनं तन्निर्वाहिका सेषमान्वी-
क्षिकी न्याय^(१)तर्कादिग्रन्थैरपि व्यवह्रियते तथा च न्यायो

(१) न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्ये प्रमाद्यप्रमेवेत्वादिप्रथमसूत्रव्याख्याने
“कः पुनरयं न्यायः । प्रमाद्यैरर्थपरोक्ष्यं न्यायः । प्रत्यक्षागमाभ्रितमनु-
मानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तथा प्रवर्तत
इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम् ।” अत्र तात्पर्यटीका “पञ्चरूप-
सूत्ररूपो वा हेतुन्यायः । प्रतिज्ञाद्यवयवसमूहो वा न्यायः । नीयते प्राप्यते
विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्याय इति ।”

निर्णीयतेऽनेनेति न्याय इति श्रुत्यन्था न्यायशब्दो वैदिकपदार्थनिर्वा-

मीमांसा धर्मशास्त्राण्येति श्रुतिः । पुराणन्यायमीमांसेत्यादि-
 स्मृतिः । मीमांसा न्यायतर्कस्य उपाङ्गः^(१) परिकीर्तित इति
 पुराणम् ।

वैविद्येभ्यस्त्वर्थी विद्यां दृष्टनीतिं च ज्ञान्यतीम् ।

आन्वौषिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भाच्च लोकतः ॥ इति मनुः^(२) ।

तथा । यस्मैर्केषानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर इत्यादि^(३) ।

यकेऽधिकरत्नमेवे प्रयुज्यते अत एव जैमिनीयन्यायमाकाविसूत्रे माधवा-
 चार्याः “सर्वे न्यायाः समर्पिता भवन्तीति ।” इति जैमिनीयशास्त्रेऽपि न्याय-
 शास्त्रत्वेन प्रयुज्यते । काकतालीयन्यायादौ आभासके न्यायशब्दप्रयोगस्य
 पारिभाषिकत्वे च न्याया जौकिकन्यायसंग्रहग्रन्थे ३३४ संख्याकाः पङ्क्ति-
 श्रीरामदयालुशिश्यश्रीरघुनाथेन संगृहीताः ।

(१) वेदाङ्गानि अथर्ववेदीयमुख्यकोपनिषदि १ मुख्यके “हे विद्ये
 वेदितव्ये इति हस्तं यद्वृक्षविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तथापरा
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कस्यो आकरत्वं विदत्तं
 हन्तो ज्योतिषमिति ॥”

पाणिनीयशिक्षादौ च वेदाङ्गानां निरूपणं यथा

“हृन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कस्योऽथ पथ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निदत्तं ओत्रमुच्यते ।

शिक्षा ब्राह्मं तु वेदस्य मुखं आकरत्वं स्मृतम् ।

तस्मात् साङ्गमधोत्तैव ब्रह्मणोके महीयते ॥”

वेदाङ्गोपाङ्गभेदाः शिक्षाकस्यव्याकरत्नभेदाद्यच्चतुर्वेदपरिशिष्टसंग्रह-
 भूमिकायां जैनेन्द्रव्याकरत्नभूमिकायां च निरूपयिष्यन्तेऽस्माभिः ।

(२) मनुस्मृतौ ७ अध्याये श्लो० ४३ । विसरस्य भेषातिथि भाष्यादौ
 प्रकृत्यः ।

(३) मनुस्मृतौ १२ अध्याये श्लो० १०६ ।

मोक्षधर्मं भारते ।

तत्रोपनिषदं तात परिशेषं तु पार्थिव ।

मश्यामि मनसा तात ब्रह्मा आम्बोधिकीं पराम् ॥

इत्युपनिषदर्थस्याम्बोधिक्यनुसारी गार्ह्य” इत्याद्युक्तवन्तः ।

देवीपुराणे ऽपि ४५ अध्याये ।

“आत्मवेदमग्नीहोत्रादम्बोधिषण्पराय वा ।

अम्बोधिाकरणत्वाद्वा तस्मादाम्बोधिकी कृता ॥” इति ।

कामन्दकोऽपि ।

“आम्बोधिकी ऋषी वार्तां दृष्ट्वनीतिस्य ग्राह्यती ।

विद्यासतस्र एवेता लोकसंस्थितिहेतवः ॥

आम्बोधिक्याऽऽत्मविद्यानं धर्माधर्मौ ऋषीस्थितौ ।

अचामर्यौ च वार्तायां दृष्ट्वनीतौ नयानर्यौ ॥” इति ।

इमानेवाम्बोधिकीं विद्यामध्यात्मविद्यात्वेन दत्तापेक्षः अक्षर्काय
प्रज्ञादादिभ्य ऊचिवानिति श्रीमद्भागवते महापुराणे १ स्कन्धे
१ अध्याये १० । ११ श्लोके प्रतिपादितं यथा

“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः काष्ठविश्रुतम् ।

प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वयामविनिर्णयम् ॥

षष्ठे अचैरपत्यत्वं वृतः प्राप्तो ऽनसूयया ।

आम्बोधिकीमक्षर्काय प्रज्ञादादिभ्य ऊचिवान् ॥” इति ।

अत्र टीकाकाराः, तत्र श्रीधरस्वामी आम्बोधिकीमात्मविद्याम् ।
राधारमण्णदासगोस्वामी अम्बोध्यते आत्मा इत्यम्बोचा तामधि-
कृत्य ताम् । वीरराघवः आम्बोधिकीमध्यात्मविद्याम् । विजयध्वजः

आम्बोधिकीं तत्त्वविद्याम् । वल्लभाचार्यः आम्बोधिकीं दोगपुरः-
 सरामात्मविद्याम् । विश्वनाथचक्रवर्ती आम्बोधिकीमात्मविद्याम् ।
 शुकदेवः आम्बोधिकीमध्यात्मविद्याम् ।

एतेन न्यायभिन्ना आम्बोधिकी इति न प्रतीयते । अत एव
 “आम्बोधिकी दृष्टान्तीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयो”रित्यमरकोशेऽपि
 सिद्धान्तितः ।

“नैयायिकानां सुखेन वदन्त्यात्मजेन च ।

पराधितो यत्र वन्दौ विवादेन महात्मना ॥”

इति महाभारतेऽपि द्वितीयो नैयायिकः चङ्गच्छते
 अन्यथाम्बोधिकीचितथापत्तेः । अथमेवार्थो न्यायमिन्द्राप्रशंसा-
 समन्वये ऽपि विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यते ।

तत्र उपनिषदर्थस्य आम्बोधिक्यनुसारी याज्ञ इत्यत्र “तपोप-
 निषदं तात परिशेषं तु पार्थिवेत्यादि”महाभारतीयमोक्षधर्म
 प्रमाणयन्ति स्य विश्वनाथन्यायपञ्चाननादयः परं समन्वयं तु न
 प्रदर्शितवन्त इति समन्वयः प्रदर्श्यते ।

महर्षिणा गोतमेन आम्बोधिकीत्यपरनामधेये न्यायशास्त्रे
 प्रमाणादिपदार्थनिर्वचनरूपाणि सूत्राणि^(१) रचितानि उपनि-

(१) पराशरोपपुराणे १८ अध्याये ।

“स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विन्दतो मुखम् ।

अन्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥” इति ।

असन्निकटे वर्तमाने एकस्मिन् प्राचीने व्याकरणमहाभाष्यपुस्तके
 केनचित् पण्डितेन समुद्धृतम् ।

षत्सुपि तत्रतत्रोपदेशप्रसङ्गेन स्वभावोक्त्वा भङ्गुक्त्वेण वा तत्तत्प-
दार्थज्ञापनपराणि वाक्यान्नुपलभ्यन्ते इति उपनिषदाक्याभिप्राय-
काण्येव सूत्राणीति विज्ञायते ।

तथाहि । प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-
वयव-तर्क-निर्णय वाद-जल्प-वितण्डा-हेलाभास-च्छ-जाति-निय-
हस्त्रानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । इति न्यायसूत्रम् ।

प्रमाणम्—शौक्ष्म्यत्वादेतत् प्रमाणम्—न विना प्रमाणेन प्रमेय-
स्योपलब्धिः । मैशुपनिषदि ६ । १४, प्रमाणैरेतैरवगतः ।
नृसिंहोत्तरतापन्याम् ८, प्रमाणाप्रमाणसाधारणा ।
सर्वोपनिषत्सारे, किं ब्रूयं किं स्थानं कति प्रमा-
णम् । कात्याग्रिद्रोपनिषदि १, उपनिषदः प्रमाणम् ।
मुक्तिकोपनिषदि २ ॥

प्रत्यक्षम्—अगो ह वै नाम प्रत्यक्षम् । छान्दोग्ये ५ । २ । १,
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिस्यामि ।
तैत्तिरीयके । १ । १ । १ ॥

अनुमा वा अनुमानम्—बहिरात्मक्या गत्यान्तरात्मनोऽनुमीयते

“अस्मात्कारमसन्दिग्धं सारवद्विश्रुतो मुखम् ।

सूत्रस्य लक्ष्यं चैतत् सहेतु अनुमापकम् ॥” इति ।

भामत्यां श्रीवाचस्पतिमिश्रास्तु ।

“लघूनि सूचितार्थानि स्वप्नात्तरपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राख्याज्जर्मनीषिणः ॥” इति ।

केचित् “वङ्गर्थसूचनात् सूत्र”मित्यप्याहुः ।

गतिः—अन्तरात्मक्या गत्या बहिरात्मनोऽस्तुभीयते गतिः ।

मैत्रुपनिषदि ६। १ ।

उपमा वा उपमानम्—सप्तविधेयं तस्योपमा । मैत्रुपनिषदि ६।

२२ ।

शब्दः—प्रकृत्या ओषं ममादक्ष ओषेण सर्वाऽच्छब्दानाम्प्रोति ।

कौषीतकिब्राह्मणोप. । ३। ६ । उपनिषदः प्रमाणम् ।

सुक्तिकोपनिषदि २ ॥

प्रमेयम्—प्रमेयोऽपि प्रमाणातां पृथक्त्वादुपैति । मैत्रुपनिषदि ६। १४।

आत्मा—कोऽयमात्मेति वयसुपास्यहे कतरः स आत्मा येन वा रूपं पश्यति येन वा शब्दं शृणोति येन वा गन्धाना-
जिघ्रति येन वा वाच्यं व्याकरोति येन वा स्नादु चास्नादु
च विजानाति । ऐतरेयोपनिषदि ३ अध्याये ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रथममेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाङ्गविषयासु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याङ्गमनीषिणः ॥

कठोप. १ अध्या० । ३ वक्ष्याम् ।

महान्तं विशुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ।

कठोप. ४ वक्ष्याम् ।

अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छिन्तिधर्मा । दृष्टदा-
रस्थके ४ । ५ । १४ ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ओतव्यः । दृष्टदारस्थ . १ । ४ । ५,
(आत्मगुणाः)—द्रष्टव्याप्नोति कैवल्यम् । अमृतबिन्दु . १८,
विदेहमुक्ताविच्छा चेत् । मुक्तिकोपनिषदि १ । १८,
द्वेषसाधूरमल्लोऽयम् । कृष्णोप . १५, तत्प्रयत्नेन शोधयेत्,
मैश्रुपनि . ६ । २४, तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यम् । मुक्ति-
कोप . २, पौरुषेण प्रयत्नेन । मुक्तिकोप . १ । ६,
अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन । मुक्तिकोप . ६३ ।

यदा वै सुखं लभते ऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति
सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति
सुखं भगवो विजिज्ञासे । ह्यन्दोग्ये । ७ । १२ । १, तेषां
सुखं शान्तं नेतरेषाम् । कठो . ५ । १२, इतरे दुःख-
मेवापि यन्ति । दृष्टदारस्थके ४ । ४ । १४, श्रेताश्रत .
३ । १० । दुःखस्थान्तं भविष्यति । श्रेताश्रत . ६ । २० ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत । कठोप . ३ । १३ ।
अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् । कैवल्य २४ ।

शरीरम्—केन सुखदुःखे इति शरीरेणेति । कौषीतकि . १ । ७,
प्रज्ञया शरीरं समादत्त्वा शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति ।
कौषीतकि . ३ । ६ । खे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ।
दृष्टदारस्थके २ । १ । १८, अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे ।
गर्भाप . १ ।

इन्द्रियम्—भूतानीन्द्रियाणि । नृसिंहोत्तरता . ८ । दशेन्द्रियाणि
महो . १ । चक्षुरादीन्द्रियं खतः । सुक्ति . २ । २२ ।

अर्थाः—शब्दस्पर्शादयो अर्थाः । मैत्र्युप . ४ । २ ।

बुद्धिः—संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मति-
र्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति
सर्वाख्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । ऐतरे-
योप . २ अध्याये, बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञानम् ।
मैत्र्युप . ६ । २१ ।

मनः—दशेन्द्रियाणि मन एकादशम् । महोप . १ । इदीन्द्रियाणि
मनसा सन्निवेश्य । श्वेताश्वत . २ । ८ । मनः सर्वेन्द्रियाणि
च । सुषुकोप . २ । १ । २ । इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ।
प्रश्नोप . २ । ८ ।

प्रेत्यभावः—अक्षया प्रेत्य सम्भवः । वृषदारण्यके १ । ८ । २८ ।

फलम्—रतिमात्रं फलमस्याः । मैत्र्युप . ७ । ८ ।

दुःखम्—दुःखे मोदोगः । परमहंसोप . २ ।, कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्ति-
द्वारा । सुक्ति . २ ।

अपवर्गः—सर्गस्वर्गापवर्गहेतुः । मैत्र्युप . ६ । २०, अध्ववसायस्य
दोषक्षयाद्धि मोक्षः । मैत्र्युप . ६ । २०, बद्धोऽतस्तद्विप-
रीतो मुक्तः । मैत्र्युप . ६ । २०, तन्निवृत्तिर्माक्षः । सर्वाप-
निषत्कारे १ । मोक्षः स्यादासनाक्षयः । सुक्तिकोप . २ । ६८ ।

अन्यैव दिग्ना मंत्रयादयोऽपि पदार्थास्तत्रतपोक्ता वेदितव्या
विस्तरभयादिज्ञोपरम्यते ।

एवमुपनिषत्सु तत्तत्र तर्क-चिकित्सित-योग-वेदान्त-मीमांसा-
श्रुत्यजुःसामाथर्ववेदेतिहासपुराणादिविद्यानां नामानि तत्प्रति-
पाद्यविषयासु वर्तन्त इत्यवगन्तव्यम् ।

अत एव “आदिषर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्या” इत्यादि
१८ पृष्ठोक्तजयन्तलेखोऽपि सङ्गच्छतइति ।

तच्च न्यायशास्त्रं^(१) पञ्चाध्याय्यात्मकं तथा च न्यायवार्त्तिके
आरम्भे “शास्त्रं पुनः प्रमाणादिवाचकपदसमूहो ब्यूहविशिष्टः पदं
पुनर्वर्णसमूहः पदसमूहः सूत्रम् सूत्रसमूहः प्रकरणम् प्रकरणसमूह
आह्निकम् आह्निकसमूहोऽध्यायः पञ्चाध्यायी शास्त्रम्” इति ।

तत्र प्रथमाध्यायान्ते ।

“तन्मप्रतिज्ञा संसारस्तच्छिवृत्तिश्च संविदा ।

उद्देशो सत्त्वं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम् ॥”

द्वितीयाध्यायान्ते ।

“संशयस्य प्रमाणानां विचारस्तद्भवस्थितिः ।

शब्दस्य तत्त्वप्रामाण्यं पदार्थांश्चेह कीर्तिताः ॥”

तृतीयाध्यायान्ते ।

(१) केचित्तु वात्स्यायनभाष्ये आत्मशरीरेन्द्रियार्थेत्यादिप्रमेयसूत्रभा-
ष्याने “अस्यन्यदपि इत्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम् । तद्वे-
देन चापरिसंख्येयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानान्तरा-
इति ।” अपि च वैशेषिकशास्त्रे अथ एव हेत्वाभासाः संचोपेक्ष निरू-
पितास्त एव विस्तरेण पञ्च न्यायशास्त्रे निरूपिता इत्यादिना नवनवती
युक्तिं प्रदर्श्य न्यायापेक्षया वैशेषिकस्य प्राथम्यं निरूपयन्ति । तदसत्
मुक्तावकीप्रकाशादौ प्रमाणादिबोद्धव्यपदार्थानां न्यायोक्तानां वैशेषिकोक्त-

“आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्मनस्तथा ।

यस्यथा वस्तु तत्त्वेन तत्तथेहोपपादितम् ॥”

चतुर्थाध्यायान्ते ।

“प्रवृत्तिदोषसम्बन्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चितः ।

फलं दुःखं विस्तृक्तिसु चतुर्थे परिकीर्तितः ॥”

पञ्चमाध्यायान्ते ।

“जातीनां सप्रपञ्चानां नियच्छान्त्वक्षयम् ।

शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः ॥”

रत्येवमकारेण शास्त्रार्थसंग्रहे कृतेऽपि^(१) इदानीं न्यायसूत्र-
पाठनिर्णये बहवो मतभेदा दृश्यन्ते । तत्र तावत् सूत्रपाठपुस्तकं
द्विविधमुपलभ्यते प्राचीनं भाष्यकारसम्मतपाठानुसारि नवीनं च
विद्यमानन्यायपञ्चाननकृतवृत्त्यनुसारि । किन्त्वेकं पुरातनं प्रायःशुद्धं
पुस्तकान्ते (पूजानगरे) लिखितं नैयायिकैः प्रामाणिकत्वेनावधृतं
वास्त्यायनीयन्यायभाष्यपुस्तकमस्मन्निकटे वर्तते तत्र सर्वत्र सूत्र-
भाष्ययोर्मध्ये विरामचिह्नाभावात् सूत्राचराणां नवीनपुस्तकवत्
गैरिकादिना रक्षितत्वाभावात् कश्चिच्च भाष्यकारेषापि अतएव-

प्रत्यादिसप्तपदार्थेष्वन्तर्भावनिरूपणात् । संक्षेपस्यैव पूर्वकाणावस्थापित्वे
“पदार्थो द्विविधो भावोऽभावश्च भावः बद्धिः अभावश्चतुर्विधः” इति
निरूपणात् जगदीशभट्टाचार्यकृततर्कामृत-कोशभट्टकृतपदार्थप्रदीपिका-
दीनां सर्वापेक्षया प्राथम्यापत्तेः ।

(१) न्यायोक्तानां पदार्थानां संक्षेपेण निरूपणं न्यायसिद्धान्तनिरूपणं
च सर्वदशमसंघट्टादौ श्रीमाधवाचार्यादिभिः कृतमेवेति पिट्टपेक्षभिः
न प्रदर्शितमस्माभिः ।

व्याख्यानयोर्मध्ये सूत्राणां मिश्रणात्^(१) काचित् स्वतन्त्रेष्वस्य
मुनेर्नियोगपर्यन्तुयोगानर्हत्वात् सूत्रकारेण यत्रयत्र ग्रन्थसङ्कोचः
कृतस्तत्र वैशद्यार्थं भाष्यकारेण सूत्रत्वेनावभासमानानि बह्वनि
वाक्यानि रचितानि तान्यपि “स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्य-
विदो विदुः”रिति भाष्यलक्षणसमन्वयिना तेन व्याख्यातानीति^(२)
भाष्यग्रन्थेन सूत्रपाठनिर्णयो दुरधिगम एव ।

सूत्राणां क्षुद्रत्वात् स्वप्पाश्रयत्वात् सर्वतः सारभूतत्वात् भाष्य-
संबन्धितानामेव तेषां पठनपाठनयोः प्रचारश्चिरन्तनः । कुतार्किकैश्च
कुचेद्व्यापनादिना च च प्रचारो कृशतां गीत इति एतावन्मात्रं
सूत्रमेतावन्मात्रं भाष्यमिति निर्णयो न्यायवार्त्तिककारसमयेऽपि
दुरधिगम एवासीत् अत एव वार्त्तिककारोऽपि “अन्ये तु साध्य-
साधन्यात् तद्गुणभावित्वं दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति” इत्याद्युक्तवान्^(३)
किन्तु महर्षिणाचपादेन प्रणीतस्य निःश्रेयसहेतुभूतस्य ग्रासस्य
कुतार्किकाज्ञानान्धकारतिरोहितस्य प्रकाशनार्थं महाप्रदीपप्रख-
लने प्रवृत्तेन वार्त्तिककारेण प्रायो बह्वनि सूत्राणि नीर्णीतानीति
तत्रतत्र वार्त्तिकदर्शनादवगतं भवति ।

अथ वार्त्तिककारकृतसूत्रनिर्णयोऽपि मन्वेभ्यो नासं भविष्य-
तीति षड्दर्शनटीकाकार आचार्यवाचस्पतिमिश्रो न्यायवार्त्तिक-
तात्पर्यटीकायां सूत्रपाठनिर्णयं यत्र तत्र क्वत्वापि साकल्येन

(१) १ अ० १ आ० २८ सर्वतन्त्रसिद्धान्तसूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

(२) १ अ० १ आ० तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गइति २२ सूत्रव्याख्याने
द्रष्टव्यम् ।

(३) मुद्रितवार्त्तिकपुस्तके पृ० १३८ पं० ७ द्रष्टव्यम् ।

तद्वाच्यार्थं न्यायसूचीनिबन्धाख्यं^(१) न्यायदर्शनसारार्थबोधकं ग्रन्थं

(१) एतदनुसारेणैव विश्वनाथन्यायपञ्चाननैरपि न्यायसूत्रवृत्तौ वक्तव्यानां ८४ प्रकरणानि विभक्तानि किन्तु सुत्रितस्य तत्सूत्रवृत्ति-
पुस्तकस्यागवस्थितत्वात् परिसृष्टे पुस्तके तत्सर्वं द्रष्टव्यम् ।

निबन्धोऽयं न्यायवार्तिके द्वतीयखण्डेऽन्ते सुत्रितः । अस्माभिः समा-
जोचितं न्यायसूचीनिबन्धे पदसंख्यायामन्तरसंख्यायां च खेखगणनावैषम्यं
वर्तत इति । तत्र खेखकप्रबोधकप्रमादाज्जातमिति बोध्यम् ।

केचित्तु अस्य न्यायसूचीनिबन्धस्य न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां क्वचिद्
विश्ववाददर्शनान्निमित्तकत्वं वदन्ति । तदसत् न्यायवार्तिकटीकायामेव
१ सूत्रव्याख्याने ए. २ “तदिदमभिधेयसम्बन्धप्रयोजनप्रतिपादनार्थकत्वं
प्रथमसूत्रस्येत्युक्तम्” ए. ४८ “तदेवं प्रथमसूत्रेण शास्त्रस्याभिधेयप्रयोजन-
सम्बन्धान् दर्शयता पदार्थाः प्रमाणादय उद्दिष्टा” इति वैषम्यदर्शनात्
पूर्वपरग्रन्थयोर्विभिन्नकटंकत्वापत्तेः ।

आनिधुकाद्यु नैतादृशो निबन्धः केनापि प्रामाणिकेनाचार्येण कस्मिं-
श्चिदपि शास्त्रे निर्मित इति केनचिद्भूतेनास्य सूत्रनिर्णायकस्य ग्रन्थस्योप-
कल्पेः प्रदर्शनेन कौर्तिकामेव्या कल्पितोऽयमित्युद्बोधयन्ति । तदत्यन्त-
दरिद्राणितमनोरथम् यतः ऋग्वेदीयशाकल्यसंहिताया मख्यनाध्यायसूक्त-
मन्नादीनां संख्या वाराणसीस्यराजकीयसंस्कृतपाठशास्त्रीयपुस्तकालये वर्त-
माने देवीपुराणे २१४ पत्रे निरूपितास्ति । अपरोऽपि तन्निरूपकोऽनु-
वाङ्कानुक्रमनामा ऋग्वेदीयग्रन्थो वर्तते । यत्राध्याय-मख्य-वर्ग-सूक्त-ऋक्-
पदाक्षराणां संख्यैव प्रकाशिता । यथा

“अध्यायानां चतुःषष्टिर्दशमख्यानानि दशैव १० तु ।

वर्माणां तु सप्तके द्वे संख्याते च षडुत्तरे २००६ ॥

सप्तमेतत्सूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना ।

एष सप्त च पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् १०१० (?) ॥

एकैव एकवर्गः स्यादेकैव नवकस्तथा ।

द्वौ वर्गौ तु द्युचौ ज्ञेयौ ऽथ नं ढचप्रतं स्मृतम् ।
 चतुष्कं प्रतमेकं च चत्वारः सप्ततिस्तथा ।
 पञ्चकानां सहस्रं तु द्वे च सप्तोत्तरे प्रते ।
 त्रीणि प्रतानि षट्कानां चत्वारिंशत्षट् च वर्गकाः ।
 प्रतमूत्रविंशतिभिः सप्तकानामूनाषष्टिरष्टकानाम् ।
 ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च प्रतानि च ।
 ऋचामश्रीतिः पादश्च १०५८०। पारायणं संप्रकीर्तितम् ।
 अर्द्धर्चानां सहस्राणामेकविंशतिकं तथा ।
 शतद्वयं तु द्वात्रिंशत्सपादं २१२२२। मुनिभिः पुरा ।
 प्राकल्प्यवृष्टे पदकक्षमेकं
 सार्द्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् ।
 प्रतानि चाष्टौ दशकं द्वयं च १५३८१२
 पदानि चर्त्तां दश चर्चितानि ।
 एकं च प्रतसहस्रं च दश च सहस्राणि सप्त प्रतानि ।
 चर्त्तापदानि ज्ञेयानि पदानि चान्यानि चत्वारि ।
 चत्वारि प्रतसहस्राणि द्वात्रिंशत्सत्तरसहस्राणि ४३२००० ॥”

इति ।

एवं बभ्रुर्वेद-सामवेद-अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थानां मन्त्रादिसंख्या वायु-
 पुराणे पूर्वाद्धं ५६ । ६० । ६१ अध्यायेषु निरूपिता ।

माधवाचार्येण पराशरमाधवाख्ये पराशरस्मृतिभाष्ये ५६२ स्मृतीनां
 संख्या कृता । यथा

“पराशरस्मृतावस्यां ग्रन्थकृत्तिर्विविच्यते ।

द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः श्लोका अष्टौषट्प्रतम् ॥”

एवं महाभारते आदिपर्वणि संपूर्णस्य महाभारतस्य पर्वावान्तरपर्वा-
 ध्यायश्लोकानां संख्या कृता ।

तथा मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतचण्डीसप्तशतीस्तोत्रस्य टीकायामन्ते नागेश-

रचितवान् । यच्च न केवलं न्यायदर्शनाध्यायाङ्गिकप्रकरणसूत्राणां संख्या निर्धारिता किन्तु पदानामचराणामपि संख्या निर्धारिता ।

भट्टेन कात्यायनोपनिषत्सुसारेण प्रत्येकाध्यायस्य प्रत्येकमन्त्राख्यानसूत्राणां संख्यां प्रदर्श्य “अत्रायं गोप्यविधि” इत्यादिना संख्या लिखिता । यथा

मार्कण्डेय उवाच ५ वैश्य उवाच २ राजोवाच ३ ऋषिबवाच २७
भगवानुवाच १ ऋषोवाच १ देव्युवाच १२ देवा ऊचुः ३ दूत उवाच २
अर्द्धश्लोकाः ३० पादमन्त्राः २३ पादार्द्धमन्त्राः २२ सार्द्धपादार्द्धश्लोक-
मन्त्राः २२ श्लोकमन्त्राः ५३६ इत्थं सप्तशतमन्त्राः ७०० श्लोकसंख्या ५७८
ग्रन्थसंख्या ६०२ अक्षरसंख्या १६२७२ ।

अथ च । महाभाष्यानुसारो पाणिनिस्तत्रपाठो भिन्नः काशिकादि-
वृत्तानुसारो च भिन्न इति नागेशभट्टेनैव ।

त्रौचि सूत्रसहस्राणि नव सूत्रशतानि च ।

चतुष्पष्टि च सूत्राणि कृतवान् पाणिनिः स्वयम् ।

महाभाष्यानुसारिपाणिनिव्याकरणसूत्रसंख्यानिर्णयः कृत इति ।

काशिकासम्मतस्यायं सूत्रपाठ इति प्रदर्श्य ।

“त्रौचि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

चतुर्शतसूत्राणि पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥”

इत्युक्तम् । इदं पुस्तकद्वयमस्मिन्निर्गते वर्तते ।

एवं शारीरकमीमांसासूत्रपाठनिर्णयेऽपि

“सूत्रं तु पञ्चपञ्चाशदुत्तरं शतपञ्चकम्” ।

५५५ सूत्राणि इति वाराणसीस्यराजकोयसंस्कृतपाठशास्त्रीयपुस्तकालये
वर्तमाने शारीरकसूत्रसारार्थचन्द्रिकापुस्तके निरूपितम् ।

एवमुदयनाचार्या न्यायपरिशिष्टाख्यां^(१) बोधसिद्धिर्बोधशुद्धिर्वैत्य-
परनामधेयां न्यायसूत्रवृत्तिमेवं महानैयायिकश्रीगङ्गोपाध्याया-
त्मजवर्द्धमानोपाध्याया अपि अन्वीक्षानयतत्त्वबोधाख्यां न्यायसूत्रवृत्तिं
निर्मितवन्^(२) इति ।

अपरोऽपि वाचस्पतिमिश्रो न्यायतत्त्वालोकाख्यां न्यायसूत्रवृत्तिं
रचितवान् तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशाख्यां तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यामपि,
तेनैव

“श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरसूरिणा^(३) ।
लिख्यते मुनिमूर्धन्यश्रीगोतममतं महत् ॥”

(१) अस्य ग्रन्थस्य खण्डितमेकं जोर्यं पुस्तकं ममान्तिके वर्तते ।
तद्व्रीकापि न्यायपरिशिष्टप्रकाशाख्या वर्द्धमानोपाध्यायकृता वर्तते ।

(२) सूत्रपाठनिर्णयार्थं तत्सारार्थनिरूपणार्थमेव वा उदयनाचार्य-
वर्द्धमानोपाध्यायादिभिर्दृष्टियज्ञो रचितो नो चेत् तात्पर्यपरिशुद्धियज्ञेन
तद्व्रीकया न्यायनिबन्धप्रकाशेन च सर्वांशस्य व्याख्यातत्वात् किमपरमवशिष्टं
बदर्थं दृष्टियज्ञः पार्थक्येन रचित इति ।

(३) “श्रीभैरवेन्द्रधरणीपतिधर्मपत्नी
राजाधिराजपुरषोत्तमदेवमाता ।
वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं निबुध्य
द्वैते विनिर्णयविधिं विधिवत् तनोति” ।

इति-द्वैतनिर्णये ।

अस्य वाचस्पतिमिश्रस्य जीवनचरितमाचार्यवाचस्पतिजीवनचरितप्रका-
रणे प्रपञ्चविद्यते ।

इत्यादिना न्यायसूत्रोद्धारनामा ग्रन्थो^(१) रचितः किं तु तत्र सूत्रपाठ एव न त्वपरः कश्चिन्नैः सूत्राणां निर्णायक इति ।

यत्तु स्कन्दपुराणीयकाण्डिकाखण्डे १५-१८ अध्यायेषु वेदादिविद्यानामितिहासो विस्तरेण निरूपितस्तत्रैव १७ अध्याये ।

आश्वलायननामासौ श्रौतकात् प्राप्य चाखिलम् ।

संगृह्णापि च वेदानं सूत्रं होतुर्विनिर्ममे ॥

आपस्तम्बो भरद्वाजः सत्याषाढो^(२) महासुनिः ।

कात्यायनोऽथ वि-मास्तथा बोधायनो सुनिः ॥

तत्रैवाध्वर्युसूत्राणि निर्मसुर्यजुषां तथा ।

जैमिनिः सामसूत्राणि निर्ममे ऋन्द्वां ततः ॥

सर्वेषां प्रत्ययेः कर्म यज्ञीयं समभूत् तदा ।

गोतमः स्त्रेण तर्केण खण्डयन् तत्रतत्र हि ॥

ग्रन्थोऽथ सुनिभिस्तत्र शार्गाक्षीं योनिमृच्छति ।

पुनश्चानुगृहीतोऽसौ श्रुतिषिद्धान्ततर्कतः ।

सर्वसौकोपकाराय तव शास्त्रं भविष्यति ॥ इत्युक्तम् ।

तत्तु शापानुपहाभ्यां समन्वयनीयम् ॥

प्राणतोषिणीतन्त्रे तु अष्टादशविद्यानिरूपणप्रस्तावे “गोतमेन तथा न्याय” मित्यादिवचनानि गन्धर्वतन्त्रनाम्ना समुद्धृत्य न्याय-निन्द्याप्रग्रंथासमन्वयः कृतस्तथाहि “गन्धर्वतन्त्रे” ।

(१) अयं न्यायसूत्रोद्धारग्रन्थो विजयनगरसंस्कृतसौरोज्यमुद्रितेन न्यायभाष्येण साकं मुद्रितोऽस्ति ।

(२) सत्याषाढो हिरण्यकेश एव इति सम्प्रदायविद् ।

“ गोतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः सर्व एव हि ।

शास्त्रार्थो योनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्वकर्मसु ॥

अत एव महाभारते मोक्षधर्म काश्चपेक्षसंवादे ।

अहमासं पण्डितको हैतुको वेदगिन्दकः ।

आम्बोच्चिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥ इति प्रस्तुत्य

आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै दिजान् ।

यस्येयं फलनिष्पत्तिः श्रुतगणत्वं मम दिज ॥

इति नाङ्गणं प्रति श्रुतगणवाक्यम् ।

नन्वा ‘म्बोच्चिकीं दण्डनीतिस्त्रयीं त्रिदिवसुन्दरीति’ काशी-
कुलसर्वस्त्रोयवचनेन आद्यानामसहस्रान्तर्गतत्वेनाम्बोच्चिक्याः श्रीम-
द्विष्णुकालिकास्वरूपाया अध्ययनरूपोपासनया यदि श्रुतगणत्वं
स्यात् तदा चतुर्वर्गफलं कृतो लब्धमिति चेत् सत्यम् आम्बो-
च्चिक्यात्माविद्येति ब्रूमः सा च दत्ताचेयप्रणीता न गोतमोक्ता
तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे ।

‘षष्ठे ऽचेरपत्यत्वं वृतः प्राप्नोऽनुसूयया ।

आम्बोच्चिकीमलकार्थं प्रज्ञादादिभ्य ऊचिवान् ॥’ इति ।

अभिषा वृतः सन् तस्यापत्यत्वं प्राप्तः कथमित्याह अनसूयया
मासेवापत्यं वृतवान् इति दोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः । शेषं सुगमम् ।
“आम्बोच्चिकीमात्मविद्यामिति” श्रीधरस्वामिना व्याख्यातं न
गोतमोक्तविद्या सा तु तर्काङ्गथत्वेन प्रसिद्धेति चेन्नैवम् तथात्वे
आम्बोच्चिकीं तर्कविद्यामिति मोक्षधर्मसंज्ञके तर्कविद्येति विशेषणम्
आम्बोच्चिकीं दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोरित्यमरसिंहोक्तं न

सङ्गच्छते तस्मात् तद्योर्दयोरेवान्वीक्षिकौति नामधेयम् । अथ तर्कानुक्तदोषस्तदवस्य इति सत्यम् गन्धर्वतन्त्राभिप्रायमनास्योच्य दोषमात्रकृषे तथाहि निष्ठाया अतीतार्थाभिधायित्वाङ्गार्गाक्षी योनिमापन्नाः प्राप्ताः शृङ्गाक्षयोनिः सर्व एव गोतमप्रोक्त-
ग्रास्त्रार्थनिरताः केवलं तर्कग्रास्त्रनिपुणाः सन्तः सर्वकर्मसु सन्दिग्धा भवन्तीति वचनस्य निर्गन्तितार्थः । ग्रास्त्रान्तरव्यावृत्तिस्तु निपातेन व्यज्यते । अत एव

‘आन्नायार्थाविवादेन न्यायचिन्तां करोति यः ।

तेन निःशेषं प्रायं ग्रागाक्षीं योनिमन्यथा ॥’

इति पठन्ति । मोक्षधर्मस्योक्तार्थस्तु तर्कविद्यामान्वीक्षिकीमनु-
रक्तोऽहं दिजानाम्कोष्टातिवक्ता च यस्य ब्राह्मणं प्रत्याक्रोगस्य अति-
वादस्य च फलनिष्पत्तिर्मम शृङ्गाक्षत्वमिति । युक्तं चैतद् वाचिक-
पापस्य मनुना तथात्वस्य प्रतिपादितत्वात् तथा च मनुः

‘श्रौरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षितां याति मानसैरन्यजातिताम् ॥’ इति ।

मानसपापं तु न गृहस्थानामित्यपे वक्ष्यते । कक्षीतरपरं वा
तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे

‘सानुदेष्टि कक्षिं संघाट् सारङ्ग इव सारभुक् ।

कुगलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥’

सारङ्गोभ्रनर इव सारपाक्षी संघाट् राजा कक्षिं नानु-
देष्टीत्यन्वयः । कुगलानि पुष्पानि आशु सङ्कल्पेन सिध्यन्ति
फलानि । इतराणि पापानि नाशु सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव

यिद्धन्ति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थः । सङ्कल्पः कर्म मानस-
मित्यमरः यदि तु तर्कविद्यापाठेन श्रुतगान्तव्यमुच्यते तदा तु
मोक्षधर्मस्याक्रोष्टेत्यादिस्लोकस्य वैयर्थ्यं स्यादिति सुधीभिर्विचार्य-
मिति ॥” इत्यं च प्राणतोषिणीकृतव्याख्याया आक्रोशस्य अति-
वादस्य च फलं श्रुतगान्तं न त्वान्वीक्षिक्यनुरागस्येति निष्कर्षः ॥

यत्तु सांख्यप्रवचनभाष्ये पराशरोपपुराणनाम्ना

“अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः ।

त्याख्यः श्रुतिविरुद्धोऽश्रुत्येकग्ररणैर्मभिः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥”

इति वचनं समुद्धृतं तत्सर्वं पूर्वोक्तन्यायप्रगमाप्रतिपादक-
श्रुतिस्यतिपुराणेतिहासादिविरुद्धत्वादेकदेशीयत्वादुपपुराणोक्तत्वा-
च्चोपेक्षणीयम् ।

तथाहि श्रुतिस्यतिपुराणसदाचारबलावलपरीक्षायाम् पूना-
नगरस्थानन्दाश्रमयन्त्रमुद्रितगौतमप्रणीतधर्मसूत्रे ९ पृष्ठे “अथ यत्र
दे विरुद्धे तुल्यबले प्रमाणे उपनिपततः, यथा “अतिरात्रे षोडशिनं
गृह्णाति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” “उदिते जुहोति”
“अनुदिते जुहोति” इतिश्रुत्योर्विरोधः, तथा “नित्यमभोव्यं केश-
कौटावपन्नम्” इति गौतमः “पच्छिजगधं गवाप्रातमवधूतमवचतम् ।
केशकौटावपन्नं च मृत्पक्षेपेण शुध्यति” इति मनुः । तत्र किं
कर्तव्यम् तुल्यबलविरोधे विकल्पः । प्रकर्षबोधने तु श्रुतिस्यति-
विरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीयः अतुल्यबलत्वात्, अत एव जावालि-

राष्ट्र “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे
बदा काथं शान्तं वैदिकवत् सदा” ॥

आचारान्तु सति ज्ञात्वा स्रतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकथ्यते ॥

अतोऽपि विशेषं जिज्ञासुभिः तन्त्रवार्त्तिकाद्याकरग्रन्थतो-
ऽवशेषमिति ॥

यत्तु विश्वनाथन्यायप्रदानेन न्यायसूचकतौ पृ. ५ पं. १७
“नियमस्त्वानाम्नाःपातिनां हेत्वाभासानां पृथगभिधानप्रद्योतनं
जानाति भगवान् अक्षपाद एव” इत्युक्तम् ।

शङ्कराचार्येण वृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये १ अध्यायस्य २ ब्राह्मण-
व्याख्याने “अहोऽनुमानकौशलं दर्शितमपुष्कश्टुक्तेस्तार्त्तिकवक्षी-
वर्दे” रिति ।

विज्ञानभिक्षुणा विज्ञानामृताख्ये ब्रह्ममीमांसाभाष्ये अद्वैत-
सिद्धान्तखण्डनप्रसङ्गे “आधुनिकास्तु” “प्रच्छन्नयौद्वास्तु”
इत्यादिवाक्यैः शङ्कराचार्या एव परिगृहीताः ।

प्रग्रस्तपादभाष्यटीकायां न्यायकन्दर्पां तद्वत् प्रकोपितैः
श्रीचिद्यद्वद्दिग्गमभिरित्यादिवाक्यैर्जैमिनीया एव परिगृहीताः ।

तत्सर्वं प्रख्यानभेदेन औद्भृत्येन वा कृतमेवं समन्वयनीयम् ॥

आधुनिकन्यायतत्त्वविदस्तु वदन्ति । एतानि न्यायदर्शनसूत्राणि
खण्डितानि^(१) पुरातनाश्रायदर्शनाद् याचातथ्येनोपलब्धात् केनचित्

(१) विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सिद्धान्त-
लक्ष्यसूत्रदिप्यस्यां द्रष्टव्यम् ।

समुद्भूतानि यतः परीक्षाप्रकरणे प्रमाणादीनां परीक्षां विहाय प्रथमतः संग्रहस्यैव परीक्षितत्वात् सकलपदार्थानां परीक्षाभावात् उद्देशक्रमपरीक्षाक्रमयोर्वैषम्याच्च । इदं वात्स्यायनीयं न्यायभाष्यमपि विहाय किमपि प्राचीनं न्यायभाष्यमासीत्^(१) इदमुपलभ्यमानं वार्त्तिकमपि विहाय किमपि प्राचीनं वार्त्तिकमासीत्^(२) हेत्वाभाससूत्रवार्त्तिके “ वार्त्तिकं कुर्वाणोक्त ” मित्याद्युक्तत्वात् ।

इदं सर्वं कुक्कपनामात्रं शास्त्रतात्पर्यानावबोध्यात् वाचस्पतिमिश्रोदयनाचार्यवर्द्धमानोपाध्यायादिभिरचर्चितत्वाच्च ॥

अभिनवदार्शनिकास्तु वदन्ति “ यस्मिन् समये ऋग्वेदादिसंहिताग्रन्थानां^(३) मन्वादिस्मृतौनां वायुपुराणादिपुराणानां च प्रणयनं तस्मिन् समये मूर्खबहुले संसारेऽध्यात्मविद्याया अभावात् कोऽपि पुद्बलस्तद्विद्याप्रणयने न समर्थ आसीदिति पञ्चभिः पुद्बै-

(१) विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सिद्धान्त-
लक्ष्यसूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(२) विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके भूमिकायां
२ पृष्ठे “ सूत्रनिर्माणभाष्यनिर्मितिकालमध्ये कश्चन वार्त्तिकं निर्ममौ
यन्नाम साम्प्रतं नोपलभ्यते यथा पाणिनीयश्याकरणे सूत्रभाष्यबोरन्तरा
कात्यायन इति तर्कयतां पाश्चात्यानां मतेन वार्त्तिकवचनानीत्यादि ”

विंदिशमहाशयैरुक्त एवार्थः प्रस्तावितः । “ Ueber Das
Nyáyabháshya ”, von Ernst Windisch, Leipzig.

(३) संहिताग्रन्थेषु पृथिव्यापस्तेजोवायूनामन्येषामपि स्तुतिपराधि-
वाक्यानि रचितानि तेषां समूहाः सूक्तानीत्युक्तानि भवन्ति तेषां समुदायः
संहितापदवाच्य इति संहिताया अन्वर्थं नामेति तेषां सिद्धान्तः ।

रितस्ततः प्रकीर्णानि न्यायविद्यासम्बन्धीनि ५२८ लघुवाक्यानि कल्पितानि अत एव तान्यनवस्थितानि यतश्चतुर्ध्वाद्येषु आधुनिकतार्किककल्पितोद्देशसंज्ञणपरीक्षातुसारेण याथातथ्येन शास्त्र-समाप्तिः कृता पञ्चमाध्यायस्तु व्यर्थ एव ॥

एवं शारीरकमीमांसासूत्राणि १२००० नारदेन प्रणीतानि तद्भाष्यमपि ६०००० श्लोकात्मकं महर्षिणा वार्ध्यायणेन^(१) प्रणीतम् । उपसंभ्रममानानि वेदव्यासकृतित्वेन प्रसिद्धानि शारीरकमीमांसासूत्राणि शास्त्रं तद्भाष्यमप्युपसंभ्रमानं चमनराज्य-प्राबल्यसमये सर्वगोपनार्थमदैतसिद्धान्तप्रचारार्थं केनचिन्महाधूर्तेन प्रणीतमिति ॥ ”

अत्र परीचकास्तत्त्वविदस्तु वदन्ति प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति अभिनवदार्शनिकैर्निरूपितेऽर्थे न किमपि प्रमाणं दर्शितं नापि बलवती युक्तिरभिहितेति तत्सर्वं खपुष्यग्रविषाणनिरूपणायित-मिति । तत्सिद्धान्तस्य परीचणेऽस्माकं वाक्यद्वयं स्फुरति ।

“ घटं भिन्धात् पटं छिन्धात् कृत्वा रासभरोहणम् ।

येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥ ”

“ मुखमस्तीति वक्तव्यं दग्धस्ता हरितकी ॥ ” इति ।

अपि च । प्रथागचेचे भूतपूर्वप्रदर्शिन्यामेकः सुदीर्घकायो जन्मयौवः सुपुष्टाग्रो नातिवृद्धस्तिस्रकमासाधारौ वैश्वभासः प्रदर्शनौचपुस्तकसंग्रहभवने मिलितो यचान्यचासुखभानि बल्लमूल्यानि

(१) “ वार्ध्यायणि ” इति तु निरुक्तयश्चनासा नागेशभट्टेन समुद्धृतं वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जुषायाम् ।

महाभारतादीनि पुस्तकानि स्थापितान्यासन् तेन महापुरुषेणोक्तम्
 “ममान्तिक एकमेवास्ति महत्पुस्तकम् यत्र भूतभविष्यदतमानानां
 समस्तजगतः पुस्तकानामन्तर्भावोऽस्ति यथा

वेदस्मृतिपुराणेषु तन्मन्त्रोपाङ्गनैतिसु ।

कौमुदीनां सहस्राणि चन्द्रिकानां तथैव च ॥

कौस्तुभानां तु स्रष्टाणि दर्पणानां तथैव च ।

मनोरमाणां स्रष्टाणि प्रकाशानां तथैव च ॥

चिन्तामणीनामयुतं प्रदोषानां सहस्रकम् ।

लघुभाष्यमहाभाष्यटीकानां टिप्पणस्य च ॥

विवरणानां च विद्वतेर्लघुवृत्तेषु दीधितेः ।

सुबोधिनीदीपिकानां प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥

शाराशेषां संगृहीता ग्रन्थे मार्तण्डमण्डले ।

तिस्रः कोटयोर्द्विकोटिसु ग्रन्था मार्तण्डमण्डले ॥” इत्यादि ।

अत्र परीक्षका वदन्ति । सर्वैरपि निबन्धकारैरनिबन्धकारैश्च
 विद्वद्भिरदृष्टत्वादनुद्धृतत्वादस्य ग्रन्थस्य महत्त्वस्य चासम्भवदोषेण
 दूषितत्वात् तच्छ्रवविषाणाथितमिति ॥

पाश्चात्यानुयायिनस्तु “तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो
 योगाच्चाध्यात्मविष्णुपायैः” (४ अ. २ आ. ४ इ सू.) इति सूत्र-
 व्याख्याने “योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्य” इति भाष्य-
 कारेणोक्तत्वात् योगशास्त्रस्य पतञ्जलिप्रणीतत्वात् पतञ्जलेस्य
 ख्रीष्टाब्दारम्भात् १४० वर्षेभ्यः पूर्वं तदासन्नसमये वा वर्तमान-
 त्वात् तत्पश्चात्काले न्यायसूत्राणां निर्माणं जातमिति वदन्ति । तन्म-

न्वम् । पातञ्जले व्याकरणमहाभाष्ये^(१) प्रथमाह्निक एव “सप्तद्वीपा
वसुमती च यो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या^(२) ब्रह्मधा

(१) योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मर्षं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।

योपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

चरक एव पतञ्जलिरिति भावप्रकाशे आद्युर्वेदोत्पत्तिप्रकरणे
विस्तरेण निरूपितम् ।

(२) केचित्तु “रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्मृतयो वा” इति महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते नागेश्वरभट्टेनोक्तत्वादुपनिषदर्थप्रतिपादकत्वाप्रयामो-
मांसाधर्मशास्त्राणां तत्र गतार्थत्वात् तेषामुपादानस्य पौनःपुन्यमुद्भाव्य
तत्पाठस्य प्रच्छिन्नत्वं कल्पयन्ति तथात्वेऽपि इतिहासः पुराणमिति पाठस्य
मुद्रितामुद्रितसर्वसाधारणेषु महाभाष्यपुस्तकेषु वर्तमानत्वात् पुराणेषु च
न्यायस्य निरूपणात् योगोपेक्षया न्यायस्यातिपुराणत्वं दुर्वारमेव । यथा च
पुराणेषु न्यायनिरूपणं तथा प्रतिपादितमधस्तात् ।

यद्वा । ह्यान्वोपनिषदि ३ प्रपाठके १७ खण्डे “तद्धेतद् घोर
आङ्गिरसः कृष्णाय देवकौपुत्रायोक्तोवाच” इति । श्रीकृष्णेन तु भगव-
द्गोतायाम् ५ अध्याये

“सांख्ययोगौ पृथक् वाचाः प्रवदन्ति न पश्चिताः ।”

“एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥” इति ।

४ अध्याये । “इमं विवक्षते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवक्षान् मनवे प्राह मनुर्देवाकवे ऽज्रवौत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराभासमिमं राजर्षयो विदुः ।

स काशेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ ७ ॥”

अपि च श्रुताश्रुतरोपनिषदि ६ अध्याये

“तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुञ्चते सर्वपापैः ॥ १२ ॥”

अत्रेदं न अमितव्यं यत् तदानीं कापिलं सांख्यं नास्तीदेव ५ अध्याये
ऽत्रैवोपनिषदि “ऋषिं प्रसूतं कपिलं यक्षमभे” इत्याद्युक्तत्वात् । देवकौ-
पुत्रेण श्रीकृष्णेन भगवद्गोतायां १० अध्याये

“विद्वाणां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥” इत्युक्तत्वात् ।

भिन्ना एकग्रतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मां षामवेदः एकविंशतिधा वाङ्मयं नवधाऽथर्वणो वेदः वाको वाक्यमितिहासः पुराणम् न्यायो मौर्मांसा धर्मशास्त्राणि वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोग-विषयः” इत्याद्युक्त्वात् योगापेक्षया न्यायस्य प्राचीनत्वसिद्धेः ॥

एके निरूपयन्ति “ख्रीष्टाब्दारम्भात् परं षष्ठशताब्द्यामन्ते सप्तमशताब्द्यामारम्भे वा बौद्धो दिङ्नागाचार्यः प्रादुरभूत् तस्मत्-खण्डनात् न्यायवार्त्तिककार उद्योतकराचार्यो दिङ्नागादर्वाचीनः । वार्त्तिककारात् वर्षशतकात् पूर्वं भाष्यकारो वात्स्यायनः भाष्य-कारात् वर्षशतकात् पूर्वं वर्षशतदद्याद्वा पूर्वं न्यायसूत्रप्रणेता गौतमः बुद्धोऽपि गौतमः जैनोऽपि गौतम आसीत् तन्नामभेदज्ञापनाय सूत्रकारस्य गौतमस्य गौतम इति नाम कल्पितम् । ख्रीष्टाब्दा-रम्भात् परं द्वितीये वर्षशतके न्यायसूत्रकारोऽभूदिति परमार्थः ।

वैशेषिकशास्त्रप्रणेता काण्डः स च काकमांसभक्षीति सम्भा-यते” इति ॥

केचिददन्ति “शतपथब्राह्मणायुक्तो गौतमः शक्यसिंहो बुद्धो गौतमः इन्द्रभृतिर्जैनगौतमस्य एते ख्रीष्टाब्दारम्भात् ६०० वर्षेभ्यः

अत्रान्येषकमन्याः स्नाभिप्रायसिद्धये क्खान्दोग्योपनिषदुक्ता देवकी भिन्ना तत्पुत्रः कृष्णोऽपि भिन्नः महाभारतभागवताद्युक्ता देवकी भिन्ना तत्पुत्रः कृष्णोऽपि भिन्नः सांख्यकर्ता कपिलो भिन्नः उपनिषदुक्तः कपिल-स्तदुक्तं सांख्यं च भिन्नमित्यादि प्रलपन्ति । तत्तुपहासास्पदम् तथोक्त-भिन्नत्वे तेषु तेषु ग्रन्थेषु देवकीकृष्णोक्त्या तदानन्वयप्रसङ्गात् उपस्थितं परित्त्वणानुपस्थितकल्पने मानाभावात् तत्तुल्ययुक्त्या सूर्यचन्द्रादीनामपि प्रत्यक्षमुदयास्तत्वात् स्थानान्तरे दर्शनात् परिमाणानूनाधिक्यदर्शनादेशा-मप्यानन्वयकल्पनापत्तेरित्त्वत्वं पक्षवितेन ।

पूर्वं वर्त्तमाना एककाशावस्त्राथिन आद्यन् परं गोतमेन तस्मिन् समये न्यायसूत्राणि प्रणीतानि न वेति प्रणीतानि वा पञ्चाध्यायात्मकानि प्रणीतानि न वेति सन्देहः । मम तु मतं प्रथमाध्याय एव प्रणीतो द्वितीय-द्वितीय-चतुर्थाध्यायाः तेषु वैशेषिक-योग-मौर्मासा-वेदान्त-बौद्धदर्शनानां समाप्तोचनानि तेऽन्येन केन चिद्व्यक्तकारेण भिन्ने समये रचिताः । एवमध्यायेषु अनेकचक्रावतारसूत्रेभ्यो नागार्जुनकृतमाध्यमिकसूत्रेभ्य आर्यदेवकृतग्रन्थात् शब्दतो विषयाः समुद्भूताः । एते च ग्रन्थाः स्त्रीष्टाब्दारभ्यसमयनिकटवर्तिनः” इति । गोतमप्रणीतमुपलभ्यमानं पञ्चाध्यायात्मकं न्यायशास्त्रं बुद्धसमयात् पूर्वं नासीदेव पञ्चमाध्यायस्तु व्यर्थ एवेति तेषां श्दथम् ॥

अन्ये तु “उपलभ्यमानन्यायसूत्राणामतिषावधानतया पाठेन समाप्तोचनेन च निष्पन्नं भवति तावद् योगवेदान्तादिशास्त्रनिरूपितविषयोपनिपातात् जैनवचनप्रामाण्याभ्युपगमात् प्रमेयेषु मुख्यस्य परिगणनात् अथ च न्यायशास्त्रे प्रमेयेषु तदभावात् जातिनिरूपणे प्रथमाध्यायपञ्चमाध्याययोर्विरोधादथ महान् विप्लवो जातः । अपि च द्वितीय-द्वितीय-चतुर्थाध्यायेषु षोडशपदार्थानां परीक्षाया अभावात् नेदं पूर्णं शास्त्रमिति । अन्यच्च हिन्दूशास्त्रेषु न्यायशास्त्रस्य निन्दाया दर्शनात् बौद्धशास्त्रेण संक्षिष्टमिदं शास्त्रं जातम् । यत्तु स्त्रीष्टाब्दारभ्यसमयात् ३०० वर्षेभ्यः परं वर्त्तमानादास्यायनात् प्रभृति इदानींतनपर्यन्तैष्टीकाकारैः स्वव्याख्यानेन समाहितं संयोजितं तेऽपि नापारथस्यत्ततो व्यवस्थापयितुं तत्त्वार्था-

नित्यादि” निरूपयन्ति । इयं हि उक्तार्थमसिद्धौ तेषां प्रबला युक्तिर्यद् “वाचस्पतिमिश्रेण न्यायसूत्रोद्धारः न्यायसूचीनिबन्धश्च रचितः^(१) अनयोः संवादेन समालोचनेन च महान् विप्लवो दृश्यते” इति । इदमुपलभ्यमानं न्यायशास्त्रं सर्वथानवस्थितं पठन-पाठनानुपयुक्तमिति तेषां हृदयम् ॥

इदं सर्वं न चित्रं नाप्यपूर्वार्थनिर्द्धारणं जैनागमे सुयणाङ्गसूत्रे त्रिषष्ट्यधिकानि त्रौष्टि ग्रतानि मतानि^(२) प्रदर्शितानि भारत-वर्षीयोपासकसम्प्रदायाख्यपुस्तके ऽपि बहूनि मतानि निरूपितानि तानि च स्वमते सर्वथैवानुभवसिद्धानि परमते तु स्वमतं विहाय सर्वथैवानुभवापलाप इति सर्वेषां साधुत्वे अस्माधानं तदेवैकेषां केषामन्येषां च मते समाधानं भवितुमर्हतीति । अपि च पूर्वार्थैः कृतानामेतादृशीनां श्रद्धानां समाधानं तु उदयनाचार्येण किरणावल्यां श्रीहर्षेण खण्डनखण्डखाद्ये साहित्याचार्यैरपि तत्रतत्र कृतमेव । अधिकं तु मया न्यायदर्शनभाष्यकर्तृवास्त्रायणस्य चरिते भाष्यवर्णने यथायथं परीक्षितम् ॥

(१) एकेनैव वाचस्पतिमिश्रेण ग्रन्थद्वयं रचितं विभिन्नेन वा कुत्र को वा विप्लव इति ते जायन्ति न वेति बहूनां सन्देहो भवति स्वयं तीर्णः परान् तारयतीति लौकिकाभाष्यकेन तत्रदर्शनस्यात्मन्तावश्यकत्वात् । मया तु क्विचिद्विहितमधस्तात् परिशिष्टं वाचस्पतिमिश्रचरिते निरूपयिष्यते ।

(२) मलयगिरिकृतायां द्वितीयोपाङ्गटोकायां सुखबन्धे द्रष्टव्यम् ।

Indian Antiquary, 1888, p. 344.

अथ न्यायदर्शनभाष्यकर्तुर्महामुनेर्वात्स्यायनस्य चरितम् ।

तत्र तावन्न्यायदर्शनभाष्यकर्ता भगवान् वात्स्यायनः कश्चिन्
देशे कश्चिन् काले आविर्भूत इति निर्णयस्तु दूरे गतस्तस्मान्मयेव
मतभेदा दृश्यन्ते एकत्र वात्स्यायनोऽपरत्र पश्चिन्नखामौ अन्यत्र
पश्चिन्नमुनिः वा पश्चिन्न इति ।

किं तु न्यायभाष्यान्ते ।

“ योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाददतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ॥ ”^(१) इति ।

न्यायवार्त्तिकसमाप्तौ च ।

“ यदक्षपादप्रतिभो^(२) भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।

अकारि महत्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥ ”

इति दर्शनाभिर्णीतं भवति तस्य मुख्यं नाम वात्स्यायन इति ॥

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामारम्भे आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण

“ अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणौते व्याख्याते
च भगवता पश्चिन्नखामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकका-
रम्भ ” इत्युक्तत्वात् पश्चिन्नखामौ इत्यपि निष्पन्नं भवति ।

(१) वाक्यमिदं विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके
श्रीशङ्कराचार्यव्यवस्थापितगोवर्द्धनमठस्थतालपत्रलिखितपुस्तके तथा
अस्मद्विक्रमे वर्तमाने महानैयायिकैः प्रामाणिकत्वेनावष्टते प्रायः सुद्वे
पुष्पग्रामे (पूनानगरे) लिखिते प्राचीने पुस्तके ऽपि वर्तते ।

(२) यदक्षपादप्रतिभ इत्यपि क्वचित् ।

110.115
BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

From the Asiatic Society of Bengal.

14 Librarian,

Harvard College,

Cambridge, Mass.,

U. S. America.

न्यायवार्त्तिकम् ।

NYÁYA-VÁRTIKUM

EDITED BY

PANDIT VINDHYEŚVARĪ PRASA'D DUBE.

FASCICULUS I.

✓
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	Rs. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each ..	3	12
Aṣṭaśāstrīkṣ Prajñāpāramitā, Fasc. I and II @ /6/ each ..	0	12
Asvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each ..	1	2
Atharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	0	12
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	3	6
Bṛihad Kṛanyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each ..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—17, @ /6/ each Fasc. ..	19	14
Ohhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Institutes of Parāśara ..	0	6
Kāla Mādhava, Fasc. I—III @ /6/ ..	1	2
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	0	8
Kaushitaki Brahmanopanishads, Fasc. II ..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1	8
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/ ..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each ..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each ..	6	12
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	1	5
Nayavārtikum, Fasc. I ..	0	6
Nṛsiṃha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. I—IV @ /6/ each Fasc. ..	8	4
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/ ..	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	1	8

(Continued on third page of cover.)

Narada Pancharatra, Fasc. IV	Rs. 0 6
Pariśiṣṭaparvan (Sana.) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1 8
Pingala Chhandah Sūtra, (Sana.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	0 12
Prithirāj Rāeau, (Sana.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2 4
Ditto (English) Fasc. I ..	0 12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	0 12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sana.) Fasc. I ..	1 8
Parāśara Smṛiti (Sana.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1 14
Parāśara, Institutes of English ..	0 12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sana.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	4 8
Ditto Kśvalāyana, (Sana.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	4 2
Ditto Lātyāyana (Sana.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3 6
Ditto Śāṅkhāyana (Sana.) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1 8
Sāma Veda Saṃhitā, (Sana.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc. ..	18 14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1 8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	0 12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sana.) Fasc. II ..	0 6
Śankara Vijaya, (Sana.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	0 12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only) ..	0 6
Sāṅkhya Śāra, (Sana.) Fasc. I ..	0 6
Suśrta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1 8
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each ..	4 2
Ditto Brāhmaṇa (Sana.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each ..	9 0
Ditto Saṃhitā. (Sana.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each ..	12 6
Ditto Prāśikhya, (Sana.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1 2
Ditto and Aitaraya Upanishads, (Sana.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	0 12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sana.) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	7 2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—VII (Sana.) @ /6/ each ..	2 10
Uttara Naiśadhya, (Sana.) Fasc. III—XII @ /6/ each ..	3 12
Uvāsagadaśo, Fasc. I—III @ /12/ ..	2 4
Varāha Purāna, Fasc. I ..	0 6
Vāyu Purāna, (Sana.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc. ..	4 8
Vishnu Smṛiti, (Sana.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	0 12
Vivādāratnākara, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2 4
Vrihannārādiya Purāna, Fasc. I—III @ /6/ ..	1 2
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sana. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	4 6
The same, bound in cloth ..	5 2

Arabic and Persian Series.

*Klamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	4 14
Kin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	22 0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	12 4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each ..	37 0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	7 2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper ..	4 8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	21 0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	14 0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each ..	3 0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3 6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1 8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī. (Text) Fasc. I ..	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	4 8
Iqbālnāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1 2
Iqābāh, with Supplement, (Text) 47 Fasc. @ /12/ each ..	35 4
Muāsir-ul-Umara, Fasc. I ..	0 6
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1 14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each ..	5 10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each ..	3 0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	2
Mu'áqir-i-'Alamgír (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2 4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0 6
Nigámf's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1 8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	..	7 0
Tabaqát-i-Náqiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10 8
Tárikh-i-Firás Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2 10
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3 6
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Zafarnámah Vol. I, Fasc. 1—9 Vol: II, Fasc. I. @ /6/ each ..	..	3 12

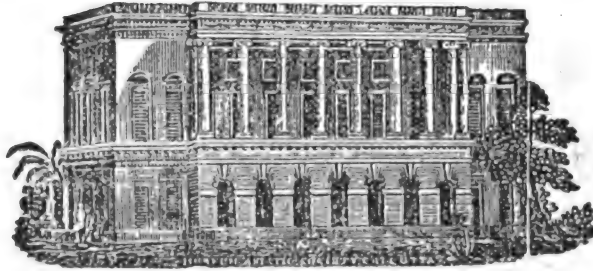
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1846 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (6), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by E. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	3	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
11. Iqtiláhát-uz-Şútiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	3	0
14. Khisánat-ul-'ilm ..	4	0
15. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12	
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0
18. Sharaya-ool-Islám ..	4	0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös ..	10	0
20. Ditto Grammar ..	8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	..	21 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	..	5 0
<i>N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.</i>		

140.115
BIBLIOTHECA INDICA: *(V. 115)*

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 834.

न्यायवार्तिकम् ।

NYÁYA-VÁRTTIKAM

EDITED BY
PANDIT VINDHYEŚVARĪ PRASĀD DUBE.

LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS II.

२ CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY. 57, PARK STREET.

1893.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH,
TRÜBNER & CO., LD.
PATERNOSTER HOUSE, CHANCING CROSS ROAD, LONDON, W. C., AND
MR. OTTO HARBASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

~~~~~  
*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ...	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. II—XIV @ /6/ each	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Anu Bhāshyam, (Text) Fasc. I—II	0	12
Aphorisms of Sāpdyā, (English) Fasc. I	0	6
Ashtasāsharikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Āśvavaidyaka, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. I—III; Vol. II, Fasc. I—II @ 1/	5	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. II—VIII @ /6/ each	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
*Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaitandya-Ohaṅdrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1—25; III, Part I, Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—9 @ /6/ each	19	8
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Gopatha Brahmana, (Text) Fasc. I—II	0	12
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kūrma Purana, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	8	0
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. III—VI @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Manantikā Sangraha, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. III—XIX @ /6/ each	6	6
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. I—III @ /6/	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. I—II	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each	8	10
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmaṅdaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8
Nyayabindutika, (Text)	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—2 @ /6/ each	3	0
Parīṣhṭa Parvan, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14

Prithirñj Rāsan, (Text) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. I	0	12
Prākṛita Lakshnaam, (Text) Fasc. I	1	8
Parāśara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1—8; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—4, @ /6/ each	6	12
Parāśara, Institutes of (English)	0	12
S'rauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
* Ditto Lātyāyana, (Text) Fasc. II—IX @ /6/ each	3	0
Ditto S'āṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4 @ /6/ each...	4	2
*Sāma Veda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.	12	6
San̄khya Sūtra Vṛitti, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. I—III	2	4
*Sankara Vijaya, (Text) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
*Sāṅkhya Pravachana Bhāshya, Fasc. III (English preface only)	0	6
S'ri Bhāshyam, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Suśrūta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. I & II @ /12/ each	1	8
Taittirīya Aranya, (Text) Fasc. II—XI @ /6/ each	3	12
* Ditto Saṁhitā, (Text) Fasc. IX—XXXVI @ /6/ each	10	8
Tāṇḍya Brahmana, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmani, (Text) Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—10, Vol. III, Fasc. 1—2, @ /6/ each	7	14
Tul'si Saṁhitā, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Uṣṅgandasaṁ, (Sanskrit and English) Fasc. I—VI @ /12/	4	8
Varāha Purāna, (Text) Fasc. I—XIV @ /6/ each	5	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2—6; Vol. II, Fasc. 1—7, @ /6/ each Fasc.	4	8
Vishnu Smṛiti, (Text) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vrihannārādiya Purāna, (Text) Fasc. I—VI @ /6/	2	4

Tibetan Series.

Pag-Sam Thī S'ñ, Fasc. 1—3 @ 1/ each	3	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1—5; Vol. II, Fasc. 1—3 @ 1/ each	8	0
Rtogs brjed dpag khiri S'ñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. I—III; Vol. II, Fasc. I—II @ 1/ each	5	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—5, Vol. III Fasc. 1—2, @ 1/12/ each	24	8
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bādshāhāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. I & II	2	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihriah-i-Ṭūsi, or, Ṭūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shān Waqidī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	0
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mausavi, (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbālāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ishāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—9; Vol. III, 1-10 @ /6/ each	10	8
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhab-ul-Tawárfkh, (English) Vol. II, Fasc. 1—5 @ /12/ each	Rs. 3	12
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /8/ each	...	7 2
Mu'áfir-i-'Alamgiri, (Text), Fasc. I—VI @ /8/ each	...	2 4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	...	0 6
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each	...	1 8
Riyázu-s-Salatin, (Text) Fasc. I—IV @ /8/ each	...	1 8
*Snyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. VII—X @ 1/ each	...	4 0
Tabaqát-i-Náqiri, (Text) Fasc. I—V @ /8/ each	...	1 14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	...	10 8
Tárfkh-i-Fírás Sháhi of Zia-al-din Barni, (Text) Fasc. I—VII @ /8/ each	...	2 10
Tárfkh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /8/ each	...	8 6
Tárfkh-i-Firozsháhi, of Shams-i-Siráj Aif, (Text) Fasc. I—VI @ /8/ each	...	2 4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. I	...	1 0
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /8/ each	...	1 14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—8 @ /8/ each	...	6 6
Zusuk-i-Jahángiri, (Eng.) Fasc. I	...	0 12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

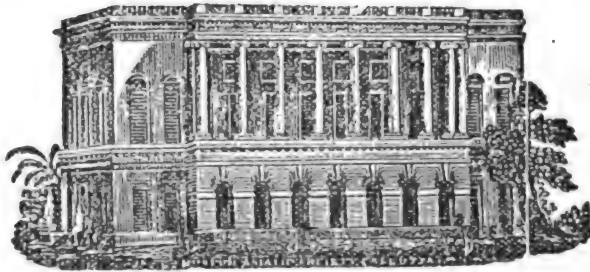
1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	Rs. 50	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	...	5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /8/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
<i>N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883...	3	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	...	2 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	...	2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	...	4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	...	4 0
5. Anis-ul-Musharrahin	...	3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	...	3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	...	3 8
8. Iştiláhat-uz-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	...	1 0
9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	...	32 0
10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	...	2 0
11. Khizánat-ul-'ilm	...	4 0
12. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	...	40 0
13. Modern Vernacular Literature of Hindustani by G. A. Grierson. (Extra No., J. A. S. B., 1888)	...	4 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 8/ each	...	18 0
15. Sharaya-ool-Islám	...	4 0
16. Tibetan Dictionary by Osoma de Kórds	...	10 0
17. Ditto Grammar	...	8 0
18. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	...	2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXV @ 1/ each ... 25 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 869.



न्यायवार्तिकम् ।

NYÁYA-VÁRTTIKAM

EDITED BY
PANDIT VINDHYESVARÍ PRASAD DUBE.
LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS III.

~~~~~  
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1896.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	...	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aitareya Brahmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/	...	2	10
Aṅu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
Aphorisms of Sāṅgilya, (English) Fasc. 1	...	0	8
Ashtasāhasrikā Prajñapāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	9	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	...	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Brihadaranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Chaitandya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
*Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
*Oḥlāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	...	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3-6 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Mimāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	...	6	6
*Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1 and 2	...	0	12
*Nirukta, (Text); Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	4
*Nitiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8
Nyayabindutika, (Text)	...	0	10
Nyaya Kusumajali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	3	6
Parīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	...	1	14

Prithirāj Rāsan, (Text) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each Rs.	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	0 12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	1 8
Parāsara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	6 12
Parāsara, Institutes of (English)	...	0 12
S'trauta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	4 8
* Ditto Lātyāyana, (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	...	3 0
Ditto S'āṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	5 4
*Sāma Veda Saṃhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	12 6
Saṃkhyā Sūtra Vṛitti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1 8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2 4
*Sankara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	...	0 12
*Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. 3 (English preface only)	...	0 6
S'ri Bhāṣhyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1 2
Sūsruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	...	1 8
*Taittirīya Āraṇya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	...	3 12
* Ditto Saṃhitā, (Text) Fasc. 9-38 @ /6/ each	...	11 4
Tāndya Brahmana, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7 2
Taitva Chintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1 @ /6/ each	...	8 10
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1 8
Uṣṇagdaśā, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4 8
Varāha Purāna, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	5 4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	4 8
Vishnu Smṛiti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0 12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2 10
Vṛihannārādiya Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2 4
Vṛihat Svayambhu Puran, Fasc. 1 to IV	...	1 8
<i>Tibetan Series.</i>		
Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4 0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1, @ 1/ each	...	9 0
Rtogs brjed dpag khri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	9 0
<i>Arabic and Persian Series.</i>		
'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	4 14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	22 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	29 12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	37 0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0 6
Bādshānāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7 2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1 & 3 @ 1/ each	...	3 0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	21 0
Farhang-i-Rashīdi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14 0
Fihrih-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3 0
Futūh-ul-Shām Waqīdi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3 6
Ditto Kzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1 8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. 1	...	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4 8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1 3 @ /6/ each	...	1 2
Isabāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	38 4
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol III, 1-10 Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII @ /6/ each	...	12 0
Maghāzi of Wāqīdi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1 14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied

Muntakhab-ul-Tawárfkh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each ...	Rs. 5	10
Muntakhab-ul-Tawárfkh, (English) Vol. II, Fasc. 1-5 @ /12/ each ...	3	12
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	7	2
Mu'áfir-i-'Alamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1 ...	0	6
Nizámi's Khiradnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each ...	1	8
Riyázu-s-Salatin, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	8
*Suyúy's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ 1/ each ...	4	0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	10	8
Tárfkh-i-Firúz Sháhi of Zia-al-din Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	2	10
Tárfkh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	3	6
Tárfkh-i-Firozsháhi, of Shams-i-Siráj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each ...	3	0
Wis o Rámín. (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	6	6
Zusuk-i-Jahángirí, (Eng.) Fasc. 1 ...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... Rs. 50 0
    Ditto Index to Vols. I—XVIII ... 5 0
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888 ... 3 0
    General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ... 2 0
    Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ... 2 0
    Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ... 4 0
    Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ... 4 0
  5. Anis-ul-Musharráhin ... 3 0
  6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
  7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
  8. Iftiláhat-uz-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ... 1 0
  9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
  10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyási, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
  11. Khizánat-ul-'ilm ... 4 0
  12. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
  13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
  14. Sharaya-ool-Islám ... 4 0
  15. Tibetan Dictionary, by Osoma de Kórös ... 10 0
  16. Ditto Grammar ... 8 0
  17. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ... 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-26 @ 1/ each ... 26. 0
Nepalèse Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

29.7.115

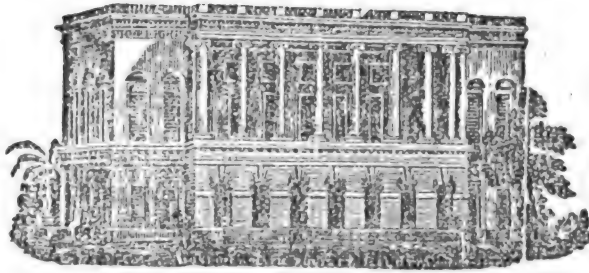
BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 907.

न्यायवार्तिकम् ।

NYĀYA-VĀRTTIKAM

EDITED BY

PANDIT VINDHYEŚVARĪ PRASĀD DUBE.

LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1897.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDIOA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs.	1	8
* Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitār̥ya Aranyaka of the Rg Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aitār̥ya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-3 @ /6/	...	6	12
Ann Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāṅharikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
* Bhāmatī, (Text) Fasc. 3-8 @ /6/ each	...	2	4
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bṛhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
* Caturvarga Chintāmani (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	Rs.	4	14
* Ditto Lāṭyāyāna, (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	...	3	0
Ditto Çāṅkhāyāna, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	5	10
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Kāla Mādhyama, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1 & 2...	...	0	12
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
* Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 4-6 @ /6/ each	...	1	2
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Mādana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each	...	4	2
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
* Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	3	12
* Mīmāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 4-19 @ /6/ each	...	6	0
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/	...	1	8
* Nirukta, (Text); Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	4

*Nīṭisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sana.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	...	...	...	1	8
Nyayabinducikā, (Text)	...	...	...	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	...	...	3	6
Padumawati	...	...	...	...	2	0
Pañcīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	...	...	1	14
Prithivirāj Bāsa, (Text) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	...	...	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	...	...	...	0	12
Prākṛta Lakṣṇam, (Text) Fasc. 1	...	...	...	...	1	8
Parācra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	...	...	6	12
Parācra, Institutes of (English)	...	...	...	...	0	12
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	...	...	...	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	...	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	...	...	2	4
Sucṛta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	...	...	...	...	1	8
*Taittirīya Aranyaka, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	...	...	...	...	3	12
* Ditto Saṁhitā, (Text) Fasc. 9-41 @ /6/ each	...	...	...	...	12	6
Tāṇḍya Brāhmana, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	...	...	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	...	...	10	2
Tul'si Saṁśai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	...	...	1	14
Uvāsgadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	...	...	...	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	...	...	...	5	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	...	...	...	4	8
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	...	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	...	...	2	10
Vṛhannārādiya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-8 @ /6/	...	...	...	...	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. I to V	...	...	...	...	1	14
<i>Tibetan Series.</i>						
Pag-Sam Thi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	...	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1, @ 1/ each	...	...	...	...	9	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	...	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>						
'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...	...	...	...	...	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	...	...	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	...	...	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	...	...	...	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	...	...	...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	...	...	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	...	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	...	...	...	21	0
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	...	...	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	...	...	Rs.	8	0
Futūh-ush-Shām of Waqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	...	...	3	6
Ditto of Azidi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	...	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masuawi, (Text) Fasc. 1	...	...	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	...	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	...	...	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	...	...	...	38	4
Maṣāir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol III, 1-10	...	...	...	...		
Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII	...	...	...	...		
Index to Vol. II, Fasc. X, XI & XII @ /6/ each	...	...	...	...	13	2

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Muntakhab-ut-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	...	...	5	10
Muntakhab-ut-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	...	6	12
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	7	2
Ma'āshir-i-'Ālamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	...	0	6
Niḡāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each	...	...	1	8
Riyāzu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
*Suyūṭy's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ 1/ each	...	...	4	0
Ṭabaqāt-i-Nāṣiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Ditto Index	...	...	1	0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	2	10
Tārikh-i-Firūzahāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each	...	...	8	0
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	6	6
Tusuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	...	...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	...	Rs. 50	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	...	...	...
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.	...	...	...
<i>N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>			
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	...	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	...	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	...	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	...	4	0
Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	...	4	0
5. Anis-ul-Musharrahin	...	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	...	3	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	...	3	8
8. Iṭlāhāt-uṣ-Ṣūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	...	1	0
9. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	...	32	0
10. Jawāmi-ul-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	...	2	0
11. Khizānat-ul-'ilm	...	4	0
12. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	...	40	0
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	...	18	0
14. Sharaya-ool-Islām	...	4	0
15. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös	...	10	0
16. Ditto Grammar	...	8	0
17. Kaḡmirāḡabdūrta, Part I	...	1	8
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-26 @ 1/ each	...	26	0
Nepalēse Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. E. L. Mitra	...	5	0
<i>N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.</i>			

10-7-97.

Books are supplied in V-P. P.

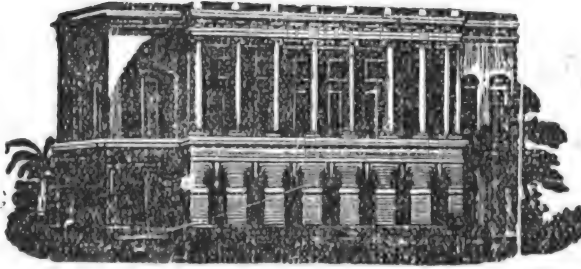
40.115

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1008.

न्यायवार्तिकम् ।

NYĀYA-VĀRTTIKAM

EDITED BY

PAN̄DIT VINDHYEÇVARĪ PRASĀD DUBE.

LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1902.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	
Advaita Brahmā Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1 ...	0	6
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each ...	4	2
Aitarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ ...	7	8
Aṅu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. 1 ...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Avadāna Kalpalatī, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each ...	10	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each ...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-3 ...	1	2
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	8
Bṛhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1 ...	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each ...	6	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1-5 ...	1	14
*Çaturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each ...	19	14
Çatasahasrika-prajna-parimita Part I Fasc. I & II @ /6/ ...	0	12
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-2 ...	1	8
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-16 @ /6/ each ...	4	14
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	5	10
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	1	2
Çadadhara Paddhati Kīlasāra Vol I. Fasc. 1-3 ...	1	2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	6
Kāla Viveka, Fasc. 1-4 ...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	10	6
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each... ...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	4	8
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	1	2
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4	8
*Mīmāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each ...	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ ...	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ ...	1	14
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-4 (Text) @ /6/ ...	1	8
Nyayabinduṭikā, (Text) ...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6/ Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	3	6
Paḍumavati Fasc. 1-3 @ 2/ ...	6	0

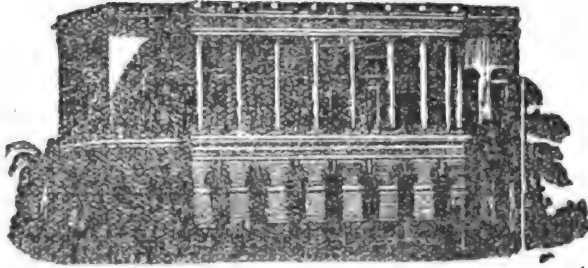
70.113

OCT 17 1904

LIBRARY
HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1074.

न्यायवार्तिकम् ।

NYĀYA-VĀRTTIKAM

EDITED BY
PANDIT VINDHYESVARĪ PRASĀD DUBE.
LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARÉS.
FASCICULUS VI.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENT'S, MESSRS. LUZAO & CO.,

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO

HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	...	...	0	6
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	...	4	2
Aitarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	7	8
Apu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	...	1	8
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Açyavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	10	0
Bāla Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1	...	...	0	6
Baudhāyana Sautra Sūtram, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	0	12
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4	...	...	1	8
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Bṛhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Bodhicaryavatāra of Candidevi, Fasc. 1-2	...	...	0	12
Çatadusani, Fasc. 1	...	...	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-2	...	...	8	6
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	0	12
*Çaturvarga Çintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	19	14
Çlokuvartika, (English) Fasc. 1-4	...	...	3	0
*Çrāvata Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	...	5	4
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	5	10
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1 3 @ /6/ each	...	...	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2	...	...	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-6...	...	...	2	4
Kāla Mādava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	...	...	2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
Madana Parijata, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	7	2
Manuikā Saugraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1 7 @ /12 each	...	...	5	4
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	...	4	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	...	2	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	...	...	2	10
Nityacarapradīpi Fasc. 1-3	...	...	1	2
Nyāyabanditika, (Text)	...	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	3	6

Padmawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	Rs. 8	0
Parīkṣita Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	.. 1	14
Prākṛita-Pāṅgalam, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	... 2	10
Prithivirāj Rūpa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	... 1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	... 0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	... 1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	... 7	8
Parācāra, Institutes of (English)	...	... 0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	... 2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	... 12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	... 1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	... 2	4
Śraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-5	...	... 1	14
Sucruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	... 0	12
*Taittirīya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	...	... 12	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	... 7	2
Trantra Vṛtika (English) Fasc. 1-2 @ /12/	...	... 1	8
Tatṭva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	... 14	4
Tattvarthadhigama Sūtram, Fasc. 1	...	... 0	6
Trikaṇḍa Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	... 1	2
Tul'si Sa'tsai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	... 1	14
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	... 2	4
Uṛvaṅgadano. (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	... 4	8
Vallala Caritam, Fasc. 1	...	... 0	6
Varāha Purāna, Text, Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	... 5	4
Vara Kṛya Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/	...	... 2	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	... 4	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-4	...	... 1	8
Viṣṇu Smṛti, Text, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	... 0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	... 2	10
Vṛhannārāyaṇīya Purāna, (Text) Fasc. 2-6 @ /6/	...	... 1	14
Vṛhat Svayambhū Purāna, Fasc. 1-6	...	... 2	4

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	... 4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	... 13	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	... 10	0

Arabic and Persian Series.

*Ālamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	... 4	14
Al-Muquddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/	...	... 2	4
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	... 22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	... 29	12
Akbar-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	... 37	0
Ditto English Fasc. 1-8 @ 1/ each	...	... 8	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	... 0	6
Bādhshāh-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	... 7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	...	... 1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	... 3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	... 21	0
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	... 14	
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	... 3	
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	... 9	
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	... 4	
Haft Amān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1	...	...	
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	
Iṣṭubāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	...	
Maāsir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, Fasc. 1-9, Vol. IV, Fasc. 1-9, Vol. V, Fasc. 1-9	...	...	
Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II	...	...	
Index to Vol. II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	...	...	

* The other Fasciculi of these works are only supplied.

Maghāsi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-16 @ /6/ each	...	Rs.	5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each	...	...	12	0
Muntakhabu-l-Lubāh, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	7	2
Ma'āshir-i-'Ālāngiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	3	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	...	0	6
Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	...	...	1	3
Riyāzu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-4	...	...	3	0
Tabaqāt-i-Nāsirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Ditto Index	...	...	1	0
Tārīkh-i-Firās Shāhi of Ziyān-d-din Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	2	10
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	...	3	0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Zafar-nāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	6	6
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	...	...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each	...	...	50	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	...	...		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (9), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.	...	...		
<i>N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>				
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	...	...	3	0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878)	...	...	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868)	...	...	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875)	...	...	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882)	...	...	4	0
5. Anis-ul-Musharrāhin	...	...	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	...	...	3	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	...	...	3	8
8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each	...	...	32	0
9. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	...	...	2	0
10. Khizānatu-l-'ilm	...	...	4	0
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	...	...	40	0
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	...	...	18	0
13. Shārāya-ool-Islām	...	...	4	0
14. Tibetan Dictionary, by Osoma de Kōrōs	...	...	10	0
15. Ditto Grammar	...	...	8	0
Kaṣmirāqābdūmta, Parts I and II @ 1/8/	...	...	3	0
A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. K. Wilson	...	...	1	0
Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāsmir by A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899	...	...	4	0
of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each	...	...	29	0
of Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. I. Mitra	...	...	5	0

Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer

are supplied by V.-P.P.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1377.

न्यायवार्तिकम् ।

NYĀYA-VĀRTTIKAM,
A GLOSS ON VĀTSYANA'S COMMENTARY OF THE
NYAYA-APHORISMS.

EDITED BY
PANDIT VINDHYESVARI PRASĀD DVIVEDIN,
Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS VII.

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1914.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

Mr. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.
 AND Mr. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
 of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	1	14
Adivyachintā Kausubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-6, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	0
Aitareyaśrauta	...	3	0
Amarakośa, Fasc. 1-2	...	4	0
Anumana Dīdhiti Prasāriṇī, Fasc. 1-3 @ /10/	...	1	14
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Ātmabodhāvivēka, Fasc. I	...	0	10
Āgnyavalkya, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Avadhāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-11. Vol. II, Fasc. 1-11 @ /1/ each	...	22	0
Bālam Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1, @ /10/ each	...	5	10
Bhasavṛṭṭy	...	0	10
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	5	0
Bauddhasūtrasaṅgraha	...	2	0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Orī Cantinatā Oṅgīta, Fasc. 1-3	...	1	14
Ātadūṣaṇī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
*Āntapātha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	...	1	4
Ātasaṅgīkā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18 @ /10/ each	...	11	4
*Ātāvarga Oṅgītamāpi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/ each	...	1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ /10/	...	1	14
Oṅgīkavartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	...	8	12
*Ānta Sūtra of Oṅgīkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	10	0
Orī Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dāna Kṛiyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	3	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	2	3
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	...	2	0
Gobhiliya Grhya Sūtra, Grhya Saṅgraha	...	0	10
Haralata	...	1	14
Karmapradīp, Fasc. 1	...	1	4
Kāla Vivēka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kavi Kalpa Lata, Fasc. 1	...	0	10
Kavindravacana Samuccaya	...	3	8
Kurma Purāna, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Kiraṇavali, Fasc. 1-3, @ /10/	...	1	14

Maitra, or Maitrayaniya Upanishad, Fasc. 1 ...	Rs. 0	10
Manutikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Mārkandeya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	9	0
Muṅḍhahodha Vyākaraṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, @ /10/ each ...	4	6
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. 1-2, @ Rs. 1-4 ...	2	8
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Nityācārapradīpa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	7	8
Nyāyahindutikā, Fasc. 1 @ /10/ each ...	0	10
Nyaya Vartika Tālparya Parisudhi, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Nyāyasaṅgraha ...	2	0
Padumāwati, Fasc. 1-6 @ 2/ each ...	12	0
Prākṛita-Pāṅgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
*Parīcāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	11	14
Parīcāra, Institutes of (English) @ 1/- each ...	1	0
Parikṣamukha Sūtram ...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4 each ...	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3 ...	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1 ...	0	10
Sadukti-karna-mṛita, Fasc. 1-2, @ /10/ each ...	1	4
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Samarāñca Kāha, Fasc. 1-7, @ /10/ each ...	4	6
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-8 @ 1/- each ...	8	0
Six Buddhist Nyaya Tracts ...	0	10
Siva Parināhya ...	0	10
Smṛiti Prakāśha, Fasc. 1 ...	0	10
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Sri Śrīcārvasam, Fasc. 1-2, @ /10/ each ...	1	4
Suśruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each ...	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Sundaranandam Kavyam ...	1	0
Suryya Siddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each ...	2	8
Syāmalika Sūtra ...	1	0
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-14 @ /1/4 ...	17	8
*Tattva-Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 2-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	23	12
Tattva-Cintāmaṇi Dīdhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3, Vol. III, Fasc. 1, @ /10/ each ...	7	8
Tattva-Cintāmaṇi Dīdhiti Prakāśha, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Tirthacintāmaṇi, Fasc. 1-4, @ /10/ each ...	2	8
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-8 @ /10/ ...	1	14
Tulsi Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	3	2
*Upaniṣad-bhāva-prapāñca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each ...	6	14
Uvāśanāśāṣṭo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- ...	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/ ...	0	10
Vārāṇa KriyāKaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ ...	3	12
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ ...	6	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-6 @ 1/4 ...	6	4
Viśahitam, Fasc. 1 ...	0	10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Vṛhat-Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ ...	1	12
Yogāśāstra, Fasc. 1-3 ...	3	12

Tibetan Series.

Amarakosaḥ ...	2	0
Amārtika Kamdhānuḥ ...	1	0
Bauddhastotrasaṅgraha, Vol. I ...	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each ...	4	0
Nyāyahindū of Dharmakīrti, Fasc. 1-3 ...	2	0
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each ...	4	0
Rtogs brjod 'phag khkhi S'hi (Tib. & Sans. Avadaśa Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-11, Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each ...	22	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-8; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each ...	14	0
'Timed-Kan-Din ...	1	0

Arabio and Persian Series.

Amal-i-Salih, or Shah Jahau Namah ...	2	0
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- ...	4	0
Ain-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8 each ...	38	0
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each ...	22	0
Akbar-nāmah, with Index, Fasc. 1-87 @ 1/8 each ...	54	6

Akbarnāmah, English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/4/ each	...	...	Rs. 28	4
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 1/10/ each	...	...	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each	...	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	3	0
Faras Nama, of Hashini	...	...	1	0
Ditto of Zabardast Khan	...	...	1	0
Farnaug-i-Hashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	...	21	0
Fihrist-i-Tusi, or Tūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0
Gulris	...	...	2	0
Hadiqat-i-L, Hadiqat, (Text & Eng.)	...	...	3	8
History of Gujarat	...	...	1	0
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 1/2/ each	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	...	7	8
Iqānāmāh-i-Jahāngiri, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	...	...	1	14
Isbah, with Supplement, 61 Fasc. @ 1/- each	...	...	61	0
Kāshf al-Hujub wal Astār:	...	...	2	0
List of Arabic and Persian MSS. 1903-1907 and 1908-1910, @ 1/- each	...	...	2	0
Ma'āqir-i-Rāshim, Part I, Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	8	0
Ma'āqir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/4/ each	...	...	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-6, @ 1/4/ each	...	...	7	5
Memoirs of Tahmasp	...	...	1	0
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-3	...	...	3	0
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 1/10/ each	...	...	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 2 @ 1/10/ each	...	...	17	0
Muntakhabu-l-Imbāb, Fasc. 1-19 @ 1/10/ each	...	...	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khannū	...	...	1	0
Qawaninū 'a-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes	...	...	5	0
Riyāzu-s-Salātin, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	...	...	3	2
Riyāzu-s-Salātin, (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	...	...	5	0
Shah Alam Nama, Fasc. 1-2	...	...	2	0
Tadhkirah-i-Khushnavisan	...	...	1	0
Tadhkirat-i-Nasiri (English), Fasc. 1-11 and Index @ 1/- each	...	...	15	0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-din Barni, Fasc. 1-7 @ 1/10/ each	...	...	4	6
Tārikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	...	...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	...	3	0
The Mahāni 'L Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian	...	...	1	8
Tuzuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	...	...	1	0
Wis o Rāmin, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	...	...	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	...	...	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. XX @ 10/- each ... 10 6
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 1/8/ per No
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (6), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each year.
4. Journal and Proceedings, N.S., (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), 1906—1912 @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, Vol. I (21), Vol. II (11), Vol. III (6), Vol. IV (1). Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-111, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each ... 18 0
9. Kaqmiraqubdiqra, Parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Isfahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes ... 10 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society." only.

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts
☐
1996**

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 (617) 495-2413

WIDENER
FEB 9 1997
A 1996
CANCELLED

WIDENER
SEP 10 1998
CANCELLED

WIDENER
WIDENER
SEP 10 1998
MAY 27 1998
BOOK DUE
CANCELLED

